S. G. AGACANOV

OĞUZLAR

SELENGE

S. G. AGACANOV

OĞUZLAR

Sergey Grigoreviç Agacanov

OĞUZLAR

Rusçadan Çevirenler
Ekber N. Necef / Ahmet Annaberdiyev

Selenge Yayınları
İstanbul - 2002

Selenge Yayınları No: 8
Tarihi Eserler No: 5

Dizgi-Sayfa Düzeni
Mehdi Ali Seçkin

Kapak
Nüans Ajans

Tashih
D. Ahsen Batur

Baskı-Cilt
Sistem Matbaası

ISBN 975-7856-47-9

Selenge Yayınları
Çatalçeşme Sok. No:52 Kat:3
Cağaloğlu / İSTANBUL
Tel: 0.212 526 16 12 Fax: 0.212 511 52 60

ÇEVİRMENİN NOTU

Sergey Grigoreviç Agacanov, Selçuklu tarihi alanında yaptığı çalışmalarıyla Eski Sovyetler Birliği'nde, Rusya'da ve Avrupa'da isminden sıkça söz ettiren ve Selçuklu dönemi tarihçiliğinde eserlerine en fazla rağbet duyulan tanınmış Türkmenistanlı tarihçilerdendir. Çağdaşları ondan, Sovyet tarihçiliğinde gelmiş geçmiş en ünlü Oğuz ve Selçuklu tarihçisi olarak bahsetmektedirler. Stalin'le birlikte Sovyet tarihçiliğine sinmiş Marksist-Leninist bakış açısı ve sosyalist ideolojik tavır bir kenara bırakılacak olursa, Agacanov'un çalışmaları, kendi alanında eksiksiz kabul edilecek kadar öneme sahiptir. Selçuklu tarihine merak salmış araştırmacıların göz ardı edemeyeceği bir isim olan Agacanov'un eserleri, ne yazık ki hâlâ Rus dilinin hitap ettiği coğrafya dışında bir başka dile aktarılmış değildir. 1960 yılından itibaren Oğuz, Türkmen ve Selçuklu tarihi alanında otorite olarak kabul edilen Agacanov'un bugüne kadar yayınlanmış çok sayıda makalesi, konuşması ve kitabı bulunmaktadır. Kitapları arasında en büyük ilgiyi, yazarın ilk eseri olarak yayınlanan "Oçerki istorii Srednii Azii Oguzov i Turkmeni: IX-XIII vekov" (IX-XIII. Yüzyıllar Arasında Orta Asya Oğuz ve Türkmenlerinin Tarihine Ait Araştırmalar) görmektedir. Bu çalışma, aynı zamanda müellifin "baş yapıtı" olarak değerlendirilmektedir. Yaklaşık olarak 800 kadar kaynak eser ve tarihî literatür taranılarak yazılan kitap, Türk tarihinin öğrenilmesinde okunması gereken en önemli eserlerin başında gelmektedir. Bilindiği gibi, Türkiye'de Osmanlı tarihinden sonra en büyük ilgiyi Selçuklu tarihi toplamaktadır. Bu alanda yapılan çalışmaların sayısı da, küçümsenmeyecek kadar geniştir. Ama nedense Selçuklular'ın ana yurdu olan Orta Asya'daki tarihi üzerine ciddi bir çalışmaya da henüz imza atılmamıştır. Bunu nedenleri gayet açıktır. Sovyetler Birliği dönemi̇nde Türk halkları ile Türkiye arasına çekilen demir perde,

tarihin de üzerine kendi karanlık gölgesini düşürmüştü. Bugün Sovyetler Birliği'nin dağılmasının üzerinden on yılı aşkın bir zamanın geçmesine rağmen, Türk halkları arasında kurulan "dostluk ve kardeşlik ilişkileri" hâlâ meyvelerini vermiş değildir. Tarih araştırmacılığında ise on yıl, oldukça küçük bir zaman dilimidir. Bu durumda, Türk halkları arasında ciddi anlamda derin kültürel bağlar kurmak niyetindeysek, aradaki mevcut epistemolojik kırılmaları gidererek, birbirimizin düşünce dünyasını aralıksız takip etmek zorundayız. Bu da kabaca iki yoldan mümkündür: Dil alanında yapılacak olan uzlaşmacı çalışmalar ve ortak tarihsel bakış açısının sağlanmasıyla. Bu alanda atılacak en uygun adım, bölgesel tarih ve edebiyat araştırmalarını ve çalışmalarını her tarafın rahat anlayabileceği kendi diline aktarması olacaktır. Nitekim, bu türden çalışmaların sayısı, şimdiler de epeyce artmaya başlamıştır. Ama yine de tarihe yön vermiş bir ulusun evlatları için yaptıklarımız hiç sayılır. Sorunu belirsizleştiren bir husus daha var: Rusça bilmeden yüksek düzeyde iletişim kuramayacağımız. Belki, dil alanında uzak bir gelecekte ortak Türkçe üzerine uzlaşıcı bir temel oluşturacağız; ama şimdi hayaller yaratarak yaşamanın bir anlamı yok. Dolayısıyla, kültürel olarak ortak bir dünya tesis etmek için, Rusça'nın da avantajlarından yararlanmak suretiyle, birbirimizin manevi mirasını kendi dillerimizin alanına taşıyarak öğrenmemiz gerekir. Bu anlamda, Türk tarihine hizmet amacıyla ve Türkiye'de tarih araştırmalarına ufak bir katkı oluşturur niyetiyle, S. G. Agacanov'un önemi bir çok tarihçi tarafından vurgulanan bu eserini çevirme cesaretini göze aldık. Çeviri sırasında karşımıza çıkan dil güçlükleri, elden geldiği ölçüde aşılmaya çalışılmıştır. Yine de bu türden hatalar okurun ciddiyetini bozacaksa, bütün sorumluk bizimdir.

Bu eserin Türk tarihi üzerinde araştırma yapacaklara faydalı olduğunu görmek, en büyük tesellimiz olacaktır.

Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev

İÇİNDEKİLER

Yazarın Önsözü 9

GİRİŞ: Kaynaklar Eşliğinde Konuya Tarihî Bakış 13

I. BÖLÜM: Oğuzeli'nin Coğrafî Özellikleri 67

II. BÖLÜM: Oğuz ve Türkmen Boylarının Sosyal Yapısı 127

III. BÖLÜM: Oğuz Yabgu Devleti 181

IV. BÖLÜM: Selçuklu Fütuhâtı 241

V. BÖLÜM: Selçuklu İmparatorluğu Döneminde Oğuz ve Türkmen Boyları 311

BİBLİYOGRAFYA 381

DİZİN 437

ÖNSÖZ

Okuyucuya sunulan bu çalışma, IX-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da varlık gösteren Oğuz ve Türkmen boylarının tarihini incelemektedir.[1] Eser, mevcut kaynaklar eşliğinde hazırlanmıştır. Çalışmamız, Arap ve Fars kaynaklarında Oğuz adının ilk zikredilmesinden itibaren, Moğol istilası sonrasında siyasî bir güç olarak Orta Asya sahnesinden silinmesine kadar geçen dönemi kapsamaktadır.

IX-X. Yüzyılda, Orta Asya ve Doğu Avrupa'daki tarihî olayların seyrinde Oğuz boylarının çok büyük etkisi olmuştur. XI. Yüzyılın ortalarında, Selçuklu devletinin[2] oluşumuyla, Oğuzlar ve Türkmenler, yaklaşık bütün Doğu İslam[3] dünyasında önemli bir rol oynama-

1 Elinizdeki eserin çerçevesi dışında kalması sebebiyle Orta ve Merkezî Asya Oğuzları arasındaki ilişkiler üzerinde durulmamıştır. Bu sahada birçok araştırma yapılmış olmakla birlikte, Oğuzlar, Tokuz-Oğuzlar ve Uygurlar arasındaki etno-politik bağlar konusu hayli tartışmalıdır. Tarihî literatürde konuyla ilgili küçümsenmeyecek ölçüde farklı görüşler vardır, ama genel kabul gören bir görüş mevcut değildir. (Bkz. Laslo, F. *Die Toquz-oguz und die Köktürken.* Analecta Orientalia. Bd. I, 1947; Hamilton, J. R. *Les Ouighours à l'époqe des Cinq dynasties d'après les documents chinois.* Paris, 1955; Hamilton, J. *Toquz-oguz et On-uygur.* JA, t. CCL, 1962; Julien, St. *Les Ouigours,* JA, janv.-mars, 1948; Klaproth, J. *Beleuchtung und Wiederlegung der mittelasiatische Völker..* Paris, 1824; Pulleyblank, E. *Some remains on the Toquz-oghuz problem.* UAJ. pt. I-II, 1956).

2 Eserde "Selçuklular" adı daha ziyade Selçuklu kabilelerini yönetimi altında bulunduran hanedan adı olarak geçmektedir. Selçuklu kabilelerinden maksat ise, Oğuz ve Türkmenler'in ana etnik nüvesini teşkil eden kabileler birliğidir.

3 Coğrafî bir terim olarak "Doğu İslam" deyimi, siyasi ve kültürel bağlamda geniş bir anlamda kullanılmıştır. Coğrafi anlamda, daha önce Arap Hilafetinin hakimiyetindeki bölgeler için geçerliyken, sonradan bu bölgede ortaya çıkan İslam devletlerini kapsamaktaydı. Bkz. Rosenthal, F. *History of the Muslim historiography,* Leiden, 1952, s. 6; Bundan sonra: Rosenthal, *History.*

ya başladılar. Selçuklu devletinin kuruluşu, Orta Asya'da, Yakın ve Orta Doğu'da, Kafkas-ötesi'nde ve Küçük Asya'daki feodal ilişkilerin gelişiminde çok etkili oldu. Bu önemli olay, Doğu ülkeleri açısından tarihin diğer objektif sonuçlarını da beraberinde getirdi. IX-XIII Yüzyıllar arasında Kafkas-ötesi ve Anadolu'ya göç eden Oğuz ve Türkmen boyları, özellikle Azerbaycan ve Anadolu'nun Türkleşmesini sağladılar. Orta Asya, İran ve Afganistan sınırları içinde kalan Oğuz boyları ise, buradaki Türkmen toplumunun oluşumuna önemli katkılarda bulundular. Oğuzlar'ın önemli bir kısmı da Kazak, Özbek, Kara Kalpak, Başkurt ve Tatarlar'a karıştılar. Kısacası, Oğuz sorunu, Sovyet halkları kadar Doğu ülkelerinde Türkçe konuşan toplumların tarihiyle de yakından alakalıdır. Bu problemin çözümü, sadece Orta Asya değil, Ön ve Küçük Asya tarihini de yakından ilgilendirmektedir.

"Oğuz" adı, IX-X Yüzyıllarda Orta Asya'da çok geniş bir alana yayılmıştır. Göründüğü kadarıyla, bu olay, Oğuzlar'ın Peçenek kabile federasyonunu yenmeleri sonucu Sır-Derya boylarında kendi Yabgu Devleti'ni kurmalarıyla gerçekleşti. IX. Yüzyıl sonunda Oğuzlar, Hazarlar'la birlikte Peçenekler'e büyük bir darbe daha indirerek Ural ile İdil [İtil] arasındaki toprakları ellerine geçirdiler. Bu tarihten itibaren XI. Yüzyıl ortalarına kadar, Orta Asya'nın geniş bozkırlarında siyasî iktidar Oğuz hakanlarının elinde olmuştu.

Orta Asya'nın Türkçe konuşan etnik unsurları, genel anlamda bir çok konar göçer boylar, Hazar civarı, Sır-Derya'nın alt kısımları ve Aral çevresinde oturan topluluklar, Oğuz diye biliniyorlardı.[4] Bu boyların çoğu, X-XI. Yüzyıllarda, başkenti Yengikent olan Yabgu Devleti'nin yönetimi altında barınıyordu. Oğuzlar, özellikle de göçe-

4 Oğuz ve Türkmen terimleri arasındaki bağlantı ve farklılık, yazarın çeşitli makalelerinde ayrıntılı biçimde işlenmiştir. Oğuz ve Türkmen boylarının ortaya çıkış tarihini aydınlatmak için yaptığım ilk bilimsel çalışmayı I. Genel Türkmen Tarihini Araştırma toplantısında sunmuştum (A. A. Roslyakov ve A. K. Karriev'in işbirliği ile). Oğuzlar'ın etnik yapısı konusunda mevcut ana sorunları, müellif Leningrad'da 1967 yılında toplanan Türkoloji Konferansı'ndaki konuşmasında dile getirmiştir. Bkz. S. G. Agadjanov, *Noviy materialı o prisxojdenii turkmen*, İAN, TSSR, SON, 1963, N: 2; *Srednevekovıye etimologii nazvaniya "turkmen"*,VSETN, Aşhabad 1967; *Osnovnıye problemı istorii oguzskix plemen Sredney Azii*, FİTN, Leningrad 1967; A. K. Karriev-A. A. Roslyakov – S. G. Agadjanov, *Problemı etnogeneza turkmenskogo naroda v istoriçeskoy literature*, VSETN, Aşhabad 1967.

be ve yarı göçebe yaşam sürdüren Oğuzlar arasında, Mongoloid tip ağır basmaktaydı. Daha ziyade Orta Asya'nın İran dilli halkları olan Avrupai tiplerce asimile edilen Oğuzlar'ın sadece bir kısmı Türkmen adıyla anılıyordu. Türkmen adını bir de, tahminimizce melezleşmiş etnik gruplar olan Halaç ve Karluk boyları kullanıyorlardı.[5]

Oğuzlar ve Türkmenler, Orta Çağda birbirleriyle yakın ilişkiler içinde idiler; ancak, büsbütün benzer özellikler taşıyan topluluklar olarak değerlendirilemezler. Çağdaş Türkmen toplumunun ataları olarak Oğuzları kabul etmek doğru değildir. Çünkü, Hazar-ötesi sahralarındaki Türkleşmiş eski Hint-Avrupa toplulukları, Türkmenler'in ana çekirdeğini oluşturmaktadır. Yine de Oğuzlar, Türkmen toplumunun oluşumunda çok önemli bir rol oynamıştır.

Bu eserde, IX-XIII. Yüzyıl Orta Asyasının tarih sürecinde, Oğuz ve Türkmen boylarının gelişim safhaları incelenerek, boy teşkilatındaki ana unsurları, siyasî ve sosyal açıdan ortak bir değerlendirilmeye alınacaktır.[6] Türkmen ulusunun oluşum meselesini ise, - ki bu bizim konumuzun dışında kalmaktadır,- başka bir bilimsel çalışmada ele alacağız.

IX-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya'da hüküm süren Oğuz ve Türkmen boylarının tarihini araştırırken ciddi zorluklarla karşılaştık. Her şeyden önce, kaynakların durumu ve konunun metot dışı incelenmesi esas sorun olarak önümüzde belirdi. Özellikle, IX-XIII. Yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmen boylarının tarihinin aydınlatılması, oldukça zor bir konudur ve coğrafî açıdan sınırlıdır. Buradan bakıldığında, o dönemde şimdiki etnik ve siyasî sınırlar henüz oluşmamıştı. Dolayısıyla IX-XIII. Yüzyıl Oğuz ve Türkmenler'in tarihi incelenirken, konunun kendi sınırları dışında, İran, Suriye, Irak, Kafkasötesi ve Anadolu'da geçerli olan şartlar ve özellikler göz önünde bulundurulmuştur. Bu metodoloji sayesinde ve mukayeseli tarih usûlünden yararlanılarak, o dönem için geçerlilik arz eden Oğuz ve

5 İ. Kafesoğlu, *Türkmen Adının Manası ve Mahiyeti*, Jean Deny Armağanı, Ank. 1959; aynı müell., *A propos du nom Türkmen*, Oriens, vol. XI, 1958, s. 716.

6 Buraya Oğuzlar'ın 1153 yılı ilkbaharında Selçuklu yönetimindeki Horasan'da başlattıkları ayaklanmayla ilgili bölüm ilave edilmemiştir. Bu konu, müellifin doktora tezi olup, bağımsız bir kitap olarak yayınlanacaktır (Sözü edilen çalışma müellifin 1973 yılında basılan *XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklular ve Türkmenler* (Rusça) adlı eserinde yer almaktadır. Bu çalışma da tarafımızdan Türkçeye kazandırılacaktır – çev.).

Türkmenler'in ortak politiko-sosyo-ekonomik hukuki yapıları açığa çıkarıldı. Kitapta kullanılan özel ve coğrafî deyimlerle diğer terimler, teknik nedenlerden dolayı fonetik transkripsiyon işlemine tabi tutulmadan verilmiş;[7] yazma eserlerin adları, yani Arapça, Farsça ve Türkçe yayınlar, Rus diline çevrilmiştir.

Son söz olarak TSSC Bilimler Akademisi Şaca Batırov Tarih Enstitüsü'ndeki meslektaşlarıma teşekkürü borç bilirim. Özellikle, öğrencilik yıllarımda Oğuzlar'ın tarihi üzerine çalışmalarımda beni yönlendiren A. A. Roslyakov'a minnettarım. Çalışmalarım sırasında olumlu tavsiyelerinden dolayı SSCB BA LOİNA araştırma görevlilerinden V. A. Romodin, S. G. Klyaştornıy, K. N. Yuzbaşyan ve O. G. Bolşakov'a sonsuz şükranlarımı sunarım. SSCB BA İHA'da muhafaza edilen Doğu Tarihi ve Coğrafyası'yla ilgili çalışmaların listesini elde etmemde yardımlarını esirgemeyen V. İ. Belyayev, H. D. Mikluho-Maklay ve O. F. Akimuşkin'e iyi niyetleri için teşekkürler.

Sergey Grigoreviç Agacanov
Aşkabat/1969

7 Aynı nedenlerden dolayı -özellikle de Türk ve Arap alfabesinin yazım kurallarından ileri gelse gerek- yapılan çalışmaların tamamı, burada (kaynakça kısmında – çev.) yer alamadı. (Bu sorunu Türkçe'nin yapısına uygun olarak belli ölçülerde gidermeye çalıştık – çev.).

GİRİŞ:

KAYNAKLAR EŞLİĞİNDE KONUYA TARİHİ BAKIŞ

KAYNAKLAR EŞLİĞİNDE KONUYA TARİHİ BAKIŞ

Henüz oldukça erken sayılabilecek dönemlerde, Orta Asya Oğuz ve Türkmen boyları, bir dizi Orta Çağ kronik yazarının, gezgin, coğrafyacı ve dilbilimcinin dikkatlerini üzerlerine çekmeyi başarmışlardır. Doğulu tarihçilerin ilgisini, özellikle Haçlı seferleri dolayısıyla Batılı müelliflerin yoğun alakası takip etmiştir.[8] Konuya ilişkin kaynaklar arasında Arap, İran ve Türk dillerinde kaleme alınmış eserler, büyük önem arz etmektedir[9]. Bu kaynakların büyük bir kısmı V. V. Barthold,[10] V. İ. Belyayev-A. A. Romaskeviç,[11] Yu. Kraçkovskiy,[12] C. Cahen[13] tarafından yeniden tahlil ve tahkik edilerek neşredilmiştir. C. Brockelmann,[14] C. Storey,[15] H. Gibb,[16] F. Rosenthal[17] ve B. Spuler,[18] çalışmalarında İslam tarihçiliğine geniş yer vermişlerdir.

8 Dugat, G. *Histoire des orientalistes de l'Europe du XIIe au XIXe siècle*, I-II, Paris 1869-1870; Zaborov, M. A. *Vvedeniye v istoriografiyu krestovix paxodom*, Moskva, 1966.

9 IX-XIII. Yüzyıllar arası Oğuz ve Türkmen boylarının tarihiyle ilgili ana kaynaklar, Doğulu bilginlerce kaleme alınmış yazma eserlerdir. Etnik yapıyla ilgili olanlar ve arkeoloji bulgular, oldukça azdır. Bu hususa sırası gelince değineceğiz.

10 Bartold, V. V. *Soçineniya*, Moskva, 1963, tom I. Bundan sonra: Bartold, *Soçineniya*.

11 *Materialı po istorii turkmen i Turkmenii*, Moskva-Leningrad, 1939, tom I. Bundan sonra: *Materialı*.

12 Kraçovskiy, İ. Yu. *Izbrannıye soçineniya*, Moskva-Leningrad, 1957, tom IV. Bundan sonra: Kraçovskiy, *Izbrannıye*.

13 Cahen, C. *The historiography of the Seljuqid period*, HME, London 1962.

14 Brockelmann, C. *Geschichte der arabischen Litteratur*, BD. I-II, Weimar-Berlin 1898-1902. Bundan sonra: Brockelmann, *Geschichte*.

15 Storey, A. C. *Persian literature. A bio-bibliographical survey*, v. I-II, London 1936-1958. Bundan sonra: Storey, *Persian*.

16 Gibb, H. A. *Arabskaya literatura, klassiçeskiy period*, Moskva 1960. Bundan sonra: Gibb, *Arabskaya*.

Kaynakların bir hayli olması, bizi her kaynağı ayrıntılı biçimde incelemekten alıkoyduğundan, daha ziyade burada önemli kaynaklar üzerinde yoğunlaşarak, konumuzla ilgili kısımlarını incelemeye alacağız. Araştırdığımız kaynaklar, konum itibariyle bir çok kategoriye ayrılmaktadır. Biz, genel anlamda bunları, tarih ve coğrafya alanında yazılmış yapıtlar, belgesel nitelikli yıllıklar, ansiklopedik özellikli çalışmalar ve dil üzerine kaleme alınmış kaynaklar şeklinde sıralamaya koymaktayız.

IX -X. Yüzyıllara Ait Tarih ve Coğrafya Eserleri

Orta Çağ Arap-Fars tarihçiliğinde, Oğuz ve Türkmen boylarıyla ilgili ilk bilgilere, IX-X. Yüzyıllarda yazılmış eserlerde rastlanmaktadır. O günlerde, doğunun Müslüman ülkeleri farklı sahalarda ilmî ve kültürel bir gelişimle dikkat çekmekteydiler. Özellikle, tarih ve coğrafya alanında büyük başarılara imza atılmış; yerel özellikleri de içinde barındıran eğitim merkezleri açılmıştı. Abbasi Hilafetinin çözülmesi, hakimiyeti altındaki ülkelerin kendine has kültürlerinin gelişmesine yol açmıştı; ekonomik açıdan gelişme gösteren Irak, Mısır, İran ve Orta Asya ülkelerinde ilmî kurumlar vücut bulmuştu. Meydana gelen yeni uygarlığın ortak iletişim dili Arapça'ydı ve bu gelenek birkaç asır sürecekti. Arapça ağırlıklı tarih araştırmaları, genellikle çeşitli halklar hakkında kaleme alınan rivayetlerden, Arap şecere tarihlerinden, hadis edebiyatından ve İranlı, Suriyeli ve diğer halkların eskiye dönük epik ananelerinden teşekkül ediyordu.

IX-X. Yüzyıllarda, özellikle Arapçanın kullanıldığı coğrafya yazıcılığı büyük başarılara imza atmıştı ve döneminin en parlak zirvesinde bulunuyordu. Araplar'ın kazandığı başarılar sonucu vergi ve mali yapıda sağlanılan pratik çözümler, kara ve deniz ticaretinde yüksek oranlı verimliliğe ulaşma yöntemleri, bu konuda belirleyici bir rol oynamıştır. Dış güvenliğin sağlanması zarureti, tebşir ve yayılma hareketleri, komşu halklar hakkında bilgi toplanmasını teşvik etmekteydi.[19] Bu bağlamda Orta Asya'da barınan Türk dilli halklara

17 Rosenthal, *History*.

18 Spuler, B. *Historiography in Muslim Persia*. Journal of the Pakistan Historical Society, vol. VI, pt. IV, Karachi, 1958. Bundan sonra: Spuler, *Historiography*.

19 Kraçovskiy, *Izbranniye* t. IV.

ilgi duyulması gayet anlamlıdır, nitekim bu bölgeler İslam sınırlarında bekleyen tehdit odakları olarak dikkat çekiyordu. IX. Yüzyılın Arap tarihçi ve coğrafyacılarının ilgi odağında ise Horasan, Mâverâünnehir ve Horezm hududunda güçlenen Oğuzlar bulunuyordu.

Arap tarihçiliğinde Oğuzlar hakkında ilk bilgiler, İbn Cabir el-Balazurî'nin (öl. 892) eserlerinde görülmektedir. "Kitâb futûh el-Buldân" isimli yapıtı, konusu itibariyle "gezi raporları üzerine kurulmuş kitaplar" sınıfına girmektedir.[20] Balazurî'nin bu tarihi yapıtı, günümüze kadar bir takım kısaltmalara uğrayarak gelmiştir.[21] Balazurî, kendisinden önce yazılmış eserlere çok az baş vurmuş olmasına rağmen, günümüze dek ulaşamayan bir takım kaynaklardan da yararlanmayı ihmal etmemiştir. "Kitâb futûh el-Buldân"ın müellifi, olayları sırasına göre kayda almasıyla, orijinal kaynakların seçiminde ve konulara yaklaşımında diğerlerinden ayrılmaktadır. Onun bu eseri, genel olarak hem Sovyet, hem de dünya tarihçiliğinde bir kaynak olarak dikkate alınmaktadır.

Oğuz boyları hakkında diğer IX. Yüzyıl Arap coğrafyacılarının eserlerinde de bilgiler bulunmaktadır. İbn Hurdadbih'in (820-912) "Kitâb el-mesâlik ve'l-memâlik"adlı yapıtı bunlardan biridir. Bu eser de konusu itibariyle coğrafya eserleri tanımlamasına girmektedir. Adı üstünde, müellif: "güzergahlar ve devletler hakkında" bilgi vermektedir.[22]

İbn Hurdadbih'in eseriyle aynı özelliği paylaşan Yakubî (892) ve Kudâmâ ibn Câfer'in (992) eserleri de dikkat çekicidir. Yakubî, sadece coğrafyacı değil, aynı zamanda pragmatik anlamda olayların sebeplerini ve şartlarını araştıran bir tarihçiydi de. Ancak bizi ilgilendiren, onun coğrafya kitabı "Kitâb al-Buldân" olacaktır. 891 yılında yazım işleri tamamlanan eserin ana hattını, müellifin uzun süre yaptığı geziler sonucunda topladığı bilgiler oluşturmaktadır. Yakubî'nin eseri, geniş tarih ve etnografya bilgileriyle süslenmiş kıymetli bir kaynaktır. Verdiği bilgiler, Türkler ve tabii ki Orta Asya'yı yurt edinmiş Oğuzlar hakkındaki bilgilerimizi artırmaktadır.

20 Gibb, *Arabskaya* ; Rosenthal, *History.*

21 *Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Yahya ibn Djabir al-Baladsori..*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum, 1866.

22 Kraçovskiy, *Izbranniye* s. 19.

Araştırdığımız kaynaklar arasında İbn el-Fakih'in[23] "Kitab ahbâr al-Buldân"ı da bulunmaktadır. Eser 903 yılında yazılmış olup, XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde kısaltmalara tabi tutularak tekrar gözden geçirilmiştir. Kitabın kısaltılmış haliyle birlikte Meşhed'de bulunan ilk orijinal yazması da günümüze kadar ulaşmıştır.[24] İbn el-Fakih, eserinde ilginç bir edebî üslup kullanarak coğrafi tasvirler yapmıştır. Bu eserin diğerlerinden farkı, sistemsiz kurgusu ve başka kaynaklardan da geniş alıntılar yapmasındadır. Bütün bunlar, İbn Fakih'in eserine gölge düşürmemektedir. "Kitab ahbâr al-Buldân" adlı eser, diğer kaynaklarda bulunmayan gerek tarih, gerekse coğrafya konusunda önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Türk boylarının yaşam tarzı, gelenek ve görenekleri ile ilgili kısımlar dikkate şâyândır. Ne yazık ki, alıntılar yaptığı kaynakların gerçek müellifleri henüz tam olarak ortaya çıkarılmış değildir.[25] İbn el-Fakih'in "yada taşı" (yağmur taşı) hakkında anlattığı rivayetler, konumuz açısından son derece önemlidir. İbn el-Fakih bu rivayetleri Ebu'l-Abbas İsa b. Muhammed b. İsa el-Mervezî'den[26] ve Horasan valisi Davud b. Ali el-Badgusi'den duyduğunu belirtiyor.[27] Meşhed yazmasına göre sonuncusu, Sâmânî emîri İsmail b. Ahmed'in (892-907) çağdaşı idi. Ebu'l-Abbas Mervezî de bu rivayeti bir Oğuz asilzadesi olan Belkik'in ağzından aktarmaktadır. İbn el-Fakih haricinde bu rivayet Necib el-Hemedanî (XII. Yüzyıl) ve Emin Râzî'nin (XVI. Yüzyıl) eserlerinde de zikredilmektedir. Ancak, konuyla ilgili "Acâib el-Mahlukât" ve "Heft İklim" eserlerine "Kitab ahbâr al-Buldân"da bulunmayan bir dizi detaylar da eklenmiştir. Kanaatimizce, Necib el-Hemedânî ve Emin Râzî, daha geniş bilgiler sunan kaynaklardan yararlanmışlardır. Öbür türlü, İbn el-Fakih'in eserinin ilk yazması olan Meşhed nüshası zikredilenin dışında daha fazla bilgi vermemektedir.[28]

23 *Compendium libri Kitab al-boldan auctore Ibn al-Fakih al-Hamadani*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum 1885, (BGA, V); Rozen, B.R. *Retsenziya na izdaniye de Gue truda Ibn al-Fakiha*, ZVORAO, vıp. 1, 1877.

24 Validov, A. Z. *Meşhedskaya rukopis Ibn al-Fakiha* İzv. RAN, t. XVIII, ser. VI, 1924. Bundan sonra: Validov, *Meşhedskaya, RAN.*

25 Validov, *Meşhedskaya* ; MİTT, t. I;Togan, Z.V. *Ibn el-Fakih'in Türklere Ait Haberleri*, TTK Belleten, cilt XII, sayı: 45, 1948.

26 İ. Yu. Kraçovskiy'e göre, burada IX. Yüzyılın ünlü şair ve edebiyatçısı Ebu'l-Abbas b. Ahmed el-Mervezî'den bahsedilmektedir. Bkz. *İzbranniye* , s. 127.

27 İbn al-Fakih, *Kitab ahbar al-Buldan*, Fotokopiya meşhedskoy rukopisi İNA AN SSSR, İFV-202, vr. 171. Bundan sonnra: Al-Fakih, *al-Buldan.*

28 Kovalevskiy, A. P. *Çuvaşi i bulgarı po dannım Ahmeda inb Fadlana*, Çeboksarı 1954. Bundan sonra: Kovalevskiy, *Çuvaşi*; Mihluho-Maklay, N. D.*Ne-*

İbn el-Fakih'in eseriyle aynı dönemde, yaklaşık X. Yüzyılın başlarında yazıldığı bilinen İbn Rusta'nın ansiklopedik eseri bulunmaktadır. Ancak bu büyük eserin sadece astronomi hakkındaki giriş kısmı, tarihle ilgili bölümleri ve coğrafî iklimlerin tasvirini içeren bir cildi bize kadar ulaşabilmiştir.[29] İbn Rusta, "Kitab el-Alak en-Nefise" adlı eserini 903 yılından hemen sonra bitirmiştir.[30] Eserin neredeyse tamamı, diğer kaynaklardan yararlanılarak yazılmıştır, ancak bu onun değerini düşürmez. İbn Rusta, büyük bir itinayla, çok değerli bilgileri, çeşitli coğrafyacıların ve seyyahların eselerini bir araya getirmeyi başarmıştır.[31] Onun, Türkçe konuşan boylar ve yaşadıkları bölgeler hakkında verdiği bilgiler, büyük önemi haizdir.

X. Yüzyıl, Müslüman Doğu dünyasında İslam ilimleri arasında coğrafyanın en üst düzeye yükseldiği dönem olarak bilinir. Özellikle, harita tesbiti ve coğrafî tasvir sahasında büyük başarılar kazanılmış, eski İran geleneksel metotlarından yararlanarak İslam Atlası hazırlanmıştı.[32] Geniş açıklamalar ihtiva eden bu haritalar hakkında ilk bilgiyi Ebû Zeyd el-Belhî'nin (850-934) 920 yılında tamamladığı eserinde buluyoruz. Belhî, bu coğrafi çalışmasını, yeni bilgiler eşliğinde, 930 ile 933 yıllarında tekrar gözden geçirmiştir.[33] Ebû İshak el-İstahrî, Belhî'nin kitabını yeniden tasnif ederek esere "Kitab el-mesâlik ve'l-memâlik" adını vermişti. İstahrî'nin bu eserine sırasıyla X. Yüzyıldan itibaren Ebu'l-Kasım b. Havkal tarafından bir zeyl daha eklenmiştir. İbn Havkal, hazırladığı bu eserin ilk nüshasını Hamdânîler hanedanından Suriye hâkimi Seyfüddevle'ye (öl. 967) sunmuştur.

Eserin ikinci kısmının tamamı 977 yılında Sicilya'da hazırlanmıştır.[34] De Goeje ve İ. H. Kramers'in araştırmalarına göre, İbn Havkal, İstahrî'nin sonradan kısaltılmış eserini değil de, ilk elden yazmasını kullanmıştır. Bu yapıtın bir nüshası, Arapça aslından tercüme edilmiş Fars-Tacik orijinali, günümüze kadar korunmuştur.[35] Eserde bi-

katoriye persidskiye i tadjikskiye istoriçeskiye biografiçeskiye i geografiçeskiye rukopisi Instituta voskovedeniya, UZIV AN SSSR, t. XVI, 1958. Bundan sonra: Mihluho-Maklay, *Nekotoriye*.

29 MİTT, t. I, s. 21.

30 Kraçovskiy, *Izbrannıye*, s. 159.

31 Brockelman, *Geschichte*, I/227.

32 Kraçovskiy, *Izbrannıye* s. 170.

33 Age., s. 196.

34 Brockelman, *Geschichte*, I/ 229; Kraçovskiy, *Izbrannıye*, s. 199.

zim konumuza ilişkin Sır-Derya civarında ve Şaş bölgesinde oturan Oğuz grupları hakkında değerli bilgiler bulunmaktadır.

X. Yüzyılda yazılan coğrafya eserleri arasında özellikle gezginlerin bire bir şahit oldukları anlatımları önemle belirtmek gerekir. Bu tip eserler coğrafi tasvirler yapma ve betimleme özellikleriyle seçiliyorlar, bu cihetten de ana kaynak niteliğindeler. Bunlar arasında en ünlüsü, ülke tarihçiliğinde de büyük önem arz edeni, Ahmed b. Fadlan'ın "Seyahatname" adlı eseridir. Yazar, 921-922 yıllarında Halife el-Muktedir tarafından İtil Bulgar Devleti'ne gönderilen elçilik heyetinde yer almıştır. İbn el-Fadlan'ın da katıldığı bu diplomasi heyetinin başında Susan ar-Rassi bulunuyordu[36].

Heyetin Bağdat'a dönüşünde İbn Fadlan tarafından hazırlanan rapor, bizzat halifeye sunulmuştur. Eserde gezinin güzergahı İran üzerinden Horasan'a, oradan Mâverâünnehir'e ve oradan da Horezm üzerinden Kama Bulgaristanı diye gösterilmiştir. Susan ar-Rassi komutasındaki heyet, Horezm'den hareketle Bulgar ülkesine varmış ve şimdiki Batı Kazakistan sahasında göçebe bir yaşam sürdüren Oğuzlar'ın yurdundan geçmiştir. İbn Fadlan, Oğuzlar'ın günlük yaşamına ilişkin çok ince ve büyük özveri gerektiren izlenimlerini ve bilgilerini "Seyahatname" isimli eserine aktarmıştır. Ayrıca onun raporunda X. Yüzyıla kadar göçebe Oğuz boylarının sosyal konumu, siyasal yapısı ve hayata dönük meşguliyetleri hakkında mükemmel denilecek düzeyde bilgiler sıralanmıştır.

İbn Fadlan'la aynı dönemde yaşamış şair ve gezgin Ebû Dülef,[37] bir süre Sâmânî hükümdarı Nasr b. II. Ahmed'in hizmetinde bulunmuştur. 942 yılı civarında seyahat etmek için Mâverâünnehir'den ayrılan Ebû Dülef, Çin ve Hindistan'ı dolaştı. Muhtemelen gezi, Çin elçilik heyetinin Buhara'ya gelmesi ile bağlantılıydı. Anlaşılan, Ebû Dülef dönüşte bu sefaret kervanına eşlik etmişti.[38] Gezginimiz, yolu üzerinde bulunan Oğuz, Karluk, Peçenek ve diğer Türkçe konuşan boylarla ilgili bir takım notlar tutmuştur.[39]

35 MİTT, t. I, s. 27.

36 Kovalevskiy, *Çuvaşi*, aynı müell., *Kniga Ahmeda ibn Fadlana o ego puteşestvii na Volgu*, Harkov 1956. Bundan sonra: Kovalevskiy, *Kniga*; Mehitar Ayrivanskiy, *Hronografiçeskaya istoriya*, Per. s armyanskogo K. Pankratova, SPb. 1869.

37 Kraçovskiy, *Izbranniye*, s. 186.

38 Age., I/280-281.

39 Rozen, V. R. *Prolegomena k novomu izdaniyu Ibn Fadlana*, ZVORAO, t. XV, 1904.

XIX. Yüzyıldan bu yana, tarih literatüründe Ebû Dülef'in "Risale"sine şüpheyle bakılmıştır. V. V. Grigoryev'e göre gezgin, "risalesi"ni başkalarından duyduklarına göre hazırlamıştır.[40] Müellif, Ebû Dülef'in "Risale"de belirttiği gibi, Oğuzlar'la Buhara'nın doğusunda karşılaşamayacağını iddia etmekte ve bu durumun diğer Arap coğrafyacılarının bilgisiyle çeliştiğini savunmaktadır. Ancak, V. V. Grigoryev'in gözden kaçırdığı bir husus daha var, o da X. Yüzyılda Oğuz boylarından bir grubun Yedisu civarında oturmakta olduğudur.[41] Ebû Dülef, bu topraklarda yaşayan Oğuzlar'ı ziyaret ettikten sonra Buhara'dan Çin'e doğru hareket etmiştir.

X. Yüzyılın en sağlam gezginlerinden biri de Ebu'l-Hasan el-Mesudî (öl. 956) olarak gösterilir. Gençlik yıllarında İran'ı, daha sonra Hindistan, Seylan, Horasan, Suriye ve Mısır'ı yorulmadan karış karış dolaşmıştı.[42] Mes'udi, 944 yılında 30 ciltten oluşan "Ahbâr ez-Zaman" isimli tarihî ve coğrafî bilgiler içeren ansiklopedik bir külliyât hazırlamıştı.[43] Bu eserin, günümüze kadar kısaltılmış ikinci el nüshası ulaşmıştır. Bunlara 947 yılında biten ve 950 yılında bir takım ilavelerle yeniden işlenilen "Murûc ez-Zeheb" de dahildir. Ölümüne az bir süre kala eski çalışmalarına ek oluşturacak analitik özellikler içeren "Kitab et-Tenbih" eserini kaleme almıştır.[44] Mesudî'nin kaynaklarını kendi izlenimleri, tüccarların anlattıkları, gezi raporları ve yazılı eserler oluşturuyordu.[45] Eserlerinde, Orta Asya'daki Oğuz boyları ile ilgili orijinal tarihî ve etnik yapıya ilişkin bilgiler vurgulanmıştı. Konuya ilişkin bilgileri, 914-915 yıllarında İran'a ve Horasan'a yaptığı gezileri sırasında toplamıştı.[46] Mesudî, Abeskun'dan

40 Grigoryev, V. V. *Ob arabskom puteşestvennike X v. Abu Delefe i stransvovanii ego po Sredney Azii*, JMNP, ç. CLXIII, N: 9, otd. 2, 1872, s. 3.

41 N. N. Pantusov'a göre, Ebu Dülef'in bahsettiği Oğuz grupları Orta Asya'nın göbeğinde oturuyorlardı. Bkz.*Svedeniya arabskix geografov o Sredney Azii*, İzvestiya Obşçestva arxeologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete, t. XXV, vıp. 5, 1909, s. 790.

42 Ahmed, S. M. *Al-Masudi's contribution to the medieval Arap geography*, IC, vol. XXVIII, N: 1, 1954; aynı müell.,*Travels of Abul Hasan Ali ibn al-Husayn al-Masudi*, IC, vol. XXVIII, N: 4, 1954. Bundan sonra: Ahmed, *Travels*.

43 Rosenthal, *History*, s. 411.

44 Brockelmann, *Gesschichte*, I/143-145.

45 Bu kaynaklar arasında İbn Hurdadbih'in ve Ceyhânî'nin eserleri de bulunmaktadır. Bkz. Kraçovskiy, *İzbrannıye*, IV/ 179.

46 Ahmed, *Travels*, s. 514.

Taberistan'a kadar deniz yolculuğu yaptığını ve bu esnada tanıştığı tacirlerden ve gemi sahiplerinden çeşitli konularda bilgiler edindiğini belirtir.[47]

Ebû Abdullah el-Makdisî'nin (947-1000) eserine renk katan yazarın şahsî izlenimleri, gerek tarih, gerekse coğrafya konusunda aktardığı bilgiler, göz ardı edilmeyecek türdendi. Uzak ülkeleri öğrenmek arzusu, onu, İslam'ın doğu uçlarına kadar götürmüştü. Makdisî, 986 yılında "Ahsen et-tekâsim fi Marifet el-Akâlîm" başlıklı eserinin ilk yazmalarını tamamlamıştı. Aradan geçen üç yıl zarfında eseri yeniden düzenleyerek Mısır Fatimî hükümdarlarından birine sundu.[48] Müellif, "Ahsen et-tekâsim"in önsözünde belirttiği üzere, kendisinden öncekilerin eserlerine kuşkuyla bakmış ve onların yanlışlıklarını gidermeye çalışmıştır. Makdisî, kendi seyahatlerinde topladığı bilgiler dışında bir takım habercilerin sunduğu malumatları ve "saray arşivlerinde bulunan kaynakları" da kullanmıştı.[49] Makdisî'nin eseri, Arapça yazılmış Orta Çağ coğrafya kitapları arasında en değerli olanıdır. Makdisî'nin eserinde bizim ilgimize mazhar olan en önemli husus ise, ilk defa Müslüman kaynaklarında "Türkmen" adının zikredilmesidir.[50]

X. Yüzyıla ait Arapça eserler yanında, bir de bazı Farsça kitaplar bulunmaktadır. İlim merkezleri konumunda olan Basra, Kûfe, Bağdat'dan sonra Nişapur, Buhara, Köhne Urgenç gibi şehirler de ilmin birer yuvası haline geldiler. Yazılan ilk Farsça ve Tacikçe eserler, Arapça'dan aktarılan tercüme kitaplarından müteşekkildi.[51]Ancak, kısa süre sonra Farsça kaleme alınmış orijinal tarih ve coğrafya kitaplarıyla, ansiklopedik eserler, gün ışığına çıkmaya başladı. X. Yüzyıl Sâmânî hükümdarlarından Nasr b. Ahmed'in vezirine ait "Kitab al-mesâlik ve'l-memâlik" isimli bir çalışma yapılmıştı. Ama, vezir Ceyhanî'nin eserine yüzyıllar acımamış ve şu anda bu kitap geri dönüşü olmayan geçmişin karanlığına gömülmüştür.[52] Brockelmann'a

47 Masoudi, *Les Prairies d'or*, Texte arabe et traduction par. C. Barbier de Meynard et Pavet de Gourteill, t. I-X, Paris 1861-1877, c. I, s. 274. Bundan sonra: Masoudi, *Les Prairies*.

48 Brockelmann, *Geschichte*, I/230.

49 Kraçovskiy, *Izbranniye*, IV/ 211;

50 Bartold, *Soçineniya*, II, ç. 1/ 548.

51 Lazard, G. *La langue de plus anciens monuments de la prose persane*, Paris 1963; Spuler, *Historiography*.

52 1940 yılında "Ariana" dergisinde M. H. Shaiq'ın makalesinde Kabil müzesinde saklanmakta olan Ceyhânî'nin yazmaları yayınlanmıştı. P. Frye ta-

göre, vezirin eseri 892 ile 907 yılları arasında tamamlanmış olmalıdır, ki bize pek inandırıcı gözükmemektedir.[53] V. V. Barthold ve İ. Yu. Kraçkovskiy, Ceyhanî'nin eserini 922 yılından önce tamamlayamayacağını iddia ediyorlar.[54] Makdisî'nin sözlerine kulak verirsek, Ceyhanî, Mâverâünnehir ve Horasan'la sınır oluşturan devletler ve halklar hakkında geniş malumat biriktirmişti. Vezir, yabancı elçi ve tüccarları bizzat huzuruna çağırarak onlardan ülkeleri ve ticaret yolları hakkında bilgiler ediniyordu. Makdisî'nin tanıklığını kabul edersek, Ceyhanî, eserinde en uzak ve az bilinen yerler ve oralarda yaşam sürdürenler hakkında bilgiler vermekteydi.[55] Özellikle, kervan yolları, dağ eteklerinden kıvrılıp geçen yollar, dağlar, tepeler ve nehirler ayrıntılı biçimde anlatılmış. Yine, Makdisî'ye göre, Ceyhanî'nin eseri yedi ciltten ibarettir, ayrıca bu kapsamlı eserin "Kitab mesâlik el-memâlik" ismiyle bir özeti de yapılmıştır.[56]

Muhtemelen Ceyhanî, eserinde İbn Hurdadbih'in aynı adı taşıyan yapıtından yararlanmıştır.[57]Ceyhanî'nin eserinden yapılan alıntılara, kendisinden sonraki Orta Çağ müelliflerinin kitaplarında rastlanmaktadır. Gerdizî, Mervezî ve İdrisî, eserlerinde "Kitab mesâlik el-memâlik"ten alıntılar yaptıklarını gizlemezler. Ceyhanî'nin coğrafya üzerine yaptığı bu çalışma, 982 yılında yazıldığı tahmin edilen anonim "Hudud el-Alem"e de malzeme olmuştur. V. V. Barthold'un ve V. Minorsky'in araştırmalarına göre, müellif birkaç ana kaynağın yardımına başvurmuştu.[58] Eserde yer yer Belhî'nin, İstahrî'nin ve İbn

rafından Afganistanda bulunan Ceyhânî'nin bir başka çalışması "Ashkal al-Alam" veya "Masalik al-mamalik" de ışık yüzü gördü. Ancak, V. Minorsky'in tespitine göre, Kabil'de bulunan bu yazma İstahrî'nin Farsça'ya tercüme edilmiş eserini anımsatmaktadır. Bkz. M. H. Shaiq, "Ashkal al-alam ou Masalik al-mamalik, par Djaihani", Ariana, t. I, N: 2-5, Kaboul 1321-1322; R. Frye, *Note on the Jayhani manucript in Kabul*, Byzantion, vol. XVIII, 1948; Minorsky, V. *A false Jayhani*, BSOS, vol. XII, pt. 4, 1948.

53 Brockelmann, *Geschichte*, I/228.

54 Bartold, V. V. *Arabskiye izvestiya o rusax*, SV, 1940, N: 1, s. 42; Kraçovskiy, *Izbrannıye*, IV/222.

55 Muqaddesi, *Ahsen at-taqâsim fi ma'rifat al-aqâlim*, trad. Par A. Miquel, Damas 1963, s. 12-14. Bundan sonra: Mukaddesî, *Ahsen at-taqâsim*.

56 Kraçovskiy, *İzbrannıye*, IV/219-224.

57 MiTT, t. I, s. 17-18.

58 *Hudud al-Alam*, Rukopis Tumanskogo, S vvedeniyem i ukazatelem V. Bartolda, Leningrad 1930; Minorsky, V. *Hudud al-Alam*, "The Regions of the World" . A Persian geography 372 A. H. – 982 A. D., Transl. and expleined by V. Minorsky, London 1937. Bundan sonra: Minorsky, *Hudud*.

Rusta'nın etkisi sezilmektedir. "Hudud al-Alem" yazarının Orta Asya'daki Türkler hakkında verdiği bilgiler, Ceyhanî'nin kayıp eserinden alıntılar yapıldığını ortaya koymaktadır.[59]

Yukarıda incelemesini yaptığımız eserlerin ortak özelliği, İslam'ın yaygın olduğu ülkeler ve bölgelerde yazılmış olmasıdır. Bu statik taban, Arapça yazan coğrafya müelliflerinin aldığı klasik eğitimin bakış açısını yansıtmaktadır.[60] Bu durumun ortaya çıkardığı olumsuzluk, eserlerinde Oğuz ve Türkmen boyları hakkında olabildiğince az bilgiyle yetinmiş olmalarıdır. Bunların dışında kalan eserleri, seyyahların raporları oluşturur. Özellikle, bunlardan İbn Fadlan'ın çalışması Oğuzlar'ın yaşam tarzları üzerine zengin bilgiler içermektedir. Diğer müelliflerin anlattıkları ise, genelde Müslüman kimlikli halklarla sınırlıdır. İslam dışı topluluklar söz konusu olduğunda -ki bunlara Oğuz boyları da dahildir, - dikkat çeken husus, bu ülkelere İslam dinini götürmek esas mesele olmuştur. Bu meyanda, özellikle ticaret noktaları olan Horezm, Mâverâünnehir ve Horasan sınırlarında Karluklar, Oğuzlar ve diğer Türk boyları ile vukû bulan askerî çatışmalar, tehdit edici bir tavır içerdiğinden kaynaklarda geniş yankı bulmuştur. Bunlara komşu Türk boyları hakkındaki bilgilere gelince, göçebe güçlerin yarattığı ilişkilerin boyutuna göre ilgi toplamıştır. Bu bakımdan Ceyhanî'nin eseri -ki o, ilmî hususlarda kendi görüşlerinden daha ziyade başkalarının verdiği bilgileri esas almaktaydı,- çok önemli bir kaynak olsa gerek. Makdisî'nin şahitliğine güvenecek olursak, Sâmânî vezirinin bu çalışmadaki ana gayesi, komşu halklar ve ülkeler hakkında bilgiler toplayarak buraları işgal etmekti.[61]

XI. Yüzyıl Gazne Tarihçiliği

Orta Asya, İran ve Afganistan tarihi kaynakları, özellikle Gazneli ve Selçuklu dönemlerinde yazılanlar, saray çevresinin bakış açısını yansıtmaktadır. Hanedan tarihini yazan müellifler, genel tarih yazarlarından tarih boyunca hep fazla olmuşlardır. Tarihçiler, genellikle kendi görüşlerini belirtmekten ve olayları tarafsız bir şekilde açıklamaktan hep kaçınmışlardır. Bunlar arasında Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin

59 Minorsky, V. *Addenda to the Hudud al-Alam*, BSOS, vol. XVII, pt. 2, 1955, s. 262.

60 Kraçovskiy, *Izbrannıye*, IV/205.

61 Muqaddesi, *Ahsen at-taqâsim fi ma'rifat al-aqâlim*,

ismini özellikle vurgulamamız gerekiyor, ki her ne yapıp etmişse, Gazneli hanedanının bütün kötü yönlerini unutturmayı başarmıştır. Tarihçi, eserinde birçok olayların üstünü örterek, bazen de onları amacını aşan abartılı bir üslupla kaleme almıştır.[62] İslam ortodoksiyasının bariz etkisinden olsa gerek, Türk hanedanın "dindar" otoritesine hep destek çıkmıştır.[63] Saray müellifleri, hanedan tarihi yazarken, çoğu zaman gerçeği gizleyen sahte tavırlar sergilerler.

Ancak bütün bunlara rağmen, araştırmasını yaptığımız dönemde tarih metodunun geliştiği gözden kaçmamaktadır.[64]Fars ve Tacik dillerinin yazılı edebiyata yerleşmesiyle, geniş çevrelerde eğitim sahibi insanlara duyulan ilgi artmıştı. Bunun bir getirisi olarak da Orta Asya'daki Türkçe konuşan halkların incelenmesinde tarihî ve etnik yapıya ilişkin bilgilerin alanı önemli ölçüde genişlemişti. Yeni ilmî çabalar ve geziler sonucunda, Türkler, göçebe yaşamının özellikleri, gelenek ve göreneklere ilişkin bilgiler ortaya çıkarıldı. Bu döneme ilişkin kaynaklarda Türkçe konuşan boylar -bunlara Oğuzlar ve Türkmenler de dahildir- hakkında orijinal bilgiler bulunmaktadır.

XI-XII. Yüzyıllarda Doğu İslam tarihinde Türkçe konuşan boylara büyük ilgi gösterilmiştir. Bu durum, Türkler'in dünya arenasına Gazneliler, Selçuklular ve Horezmşahlar'la çıktığına hamledilmektedir. Adı geçen siyasal oluşumlarda eğitim oranının yükselmesi, Orta Asya'da, İran'da ve Afganistan'da bir dizi yeni kültür merkezlerinin ortaya çıkmasına imkan yaratmıştır. Eskiden beri siyasî bir üs olmaktan uzak olan Gazne, Sultan Mahmud'un (997-1030) ortaya çıkmasıyla bilginlerce dolup taşmaya başladı. Bunlar arasında sarayın özel tarihçisi Ebû Nasr el-Utbî de bulunuyordu. Ebû Nasr el-Utbî "Kitab el-Yeminî" adlı eserini yazmayı 1021 yılında tamamlamıştır. Müellifin asıl amacı Mahmud saltanatının yükselişini anlatmak iken, aktardığı olaylarda gayet dürüst bir şekilde Gazneliler'in adil olmayan tavırlarını da eleştirmişti.[65] Ebû Nasr el-Utbî eserini, redif kurgusu bulunmayan şiirsel bir tarzda, anlaşılması çok zor bir üslupta yazmıştır. Bu yüzden XIII. Yüzyıldan itibaren tarih yazıcılığın-

62 Arberry, A. J. *Classical Persian literature*, London 1958; F. Rosenthal, *The influence of the Biblical tradition on Muslim historiography*, HEM, London 1962.

63 Spuler, *Historiography*, s. 219.

64 Rosental, *History*; Spuler, *Historiography*.

65 Bartold, *Soçineniya*, t. I/65.

da kullanılmaya başlayan özel bir dil akımının öncüsü kabul edilir. Ancak, en fazla ünü, XVIII. yüzyılda Ahmed b. Ali el-Meninî almıştır.[66] 1206 yılında Ebû Şeref el-Cerbadekânî tarafından "Kitab el-Yeminî" Tacik diline aktarılmıştır.[67] El-Utbî'nin kaynağını, X. Yüzyılın ikinci yarısıyla XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Asya tarihi hakkında yazılmış eserler oluşturmaktadır. Özellikle, Oğuz boylarının, Karahanlılar'la Sâmânîler'in arasında geçen Mâverâünnehir savaşına katılmaları hakkındaki rivayetleri büyük önemi haizdir.

1050 yıllarında Gazne sultanı Abdurraşid'in (1049-1053) emriyle "Zeyn el-Ahbâr" isimli bir tarih eseri yazılmıştır. Müellifi Gerdizî olan bu eserde Karluklar, Oğuzlar, Yağmalar, Kimaklar ve diğer Türkçe konuşan boylar hakkında bölümler yer almaktadır.[68] Abû Said Gerdizî bu eserinin kaynağını İbn el-Mukaffa,[69] İbn Hurdadbih,[70] Ceyhanî ve "Tevadü ed-dünya" isimli anonim bir çalışmaya dayandırıyor. Gerdizî'nin görüşleri diğer Orta Çağ yazarlarının Türkler hakkında yazdıklarıyla uyuşmaktadır. Nitekim, W. Barthold'un da belirttiği gibi, Gerdizî'nin eseri "Hudud el-Alem" ve "Mûcem et-tevârih" adlı eserlerle yakınlık arz etmektedir.[71] Bu listeye Mervezî, Şebenkaraî ve Şükrullah'ın isimlerini de ekleyebiliriz. Belirtilen kaynaklarda Türk boyları ile ilgili bilgi benzerliği, müelliflerin aynı kaynağı kullanmasından ileri gelmektedir. "Zeyn el-Ahbâr"ın bir bölümü Gazne sultanlarının tarihine ayrılmıştır. Gerdizî'nin eserinde yer alan tarih bilgileri, Mevdud b. Mesud döneminde (1042-1048) kesintiye uğramaktadır. Gerdizî'nin eserinde yer alan ilk Selçuklu-Gazneli temasları, oldukça ilgi çekicidir. "Zeyn el-Ahbâr" Horasan'ı uzun yıllar meşgul eden Selçuklu-Gazneli savaşlarına geniş yer ayırmaktadır. Gerdizî, bizzat bu olayların tanığı olmuş; ancak,

66 Brockelmann, *Geschichte*, II/282.

67 Storey, C. A. *Persian literature*, A bio-bibliographical survey, v. I-II, London 1936-1958, I/250-252.

68 Bartold, V. V. *Otçet o poyezdike v Srednyuyu Aziyu v 1893-1894 gg.*, ZİAN İFO, t. I, N: 4, 1894. Bundan sonra: Bartold, *Otçet*.

69 Ebû Abdullah İbn el-Mukaffa (öl. 757) tercüman olarak meşhurdur. Arapça'ya "Kelile ve Dimne" dışında Pehlevice'den "Hükümdarların Kitabı" eserlerini çevirmiştir. Gerdizi, Türkler'le ilgili bilgilerini İbn el-Mukaffa'nın "Kitab Rub'u-dünya" eserinden edinmiştir.

70 W. Barthold, Gerdizî'nin İbn Hurdadbih'in kaybolan "Farsların ve onların İdaresindekilerin Soy Tarihi" adlı eserinden yararlandığını düşünmektedir.

71 Bartold,*Otçet*, s. 79.

anlattıklarını oldukça kısa tutmuştur. Bazen de söyledikleri gerçekleri yansıtmaktadır.

XI. Yüzyıl Türkmen tarihi hakkında Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin[72] eseri mükemmel bir kaynak olarak kabul ediliyor. Bu râvî tarihçinin yazmış olduğu "Tarih-i Mesudî" adlı eseri, çağdaş tarihî edebiyat alanında ün yapmış bir çalışma olarak biliniyor. M. Minovi,[73] S. Nefisi,[74] C. E. Bosworth[75] ve A. K. Arends'in[76] çalışmalarıyla Beyhakî'nin biyografisi ve eserleri aydınlatılmıştır. Bilindiği gibi, Ebu'l-Fazl Beyhakî'nin eserinin tam metni günümüze kadar gelmemiştir. Kitabın ilk bölümleri kaybolmuştur ve sadece İran versiyonundan bazı parçalar bulunmaktadır.[77] Cüzcanî (XIII Yüzyıl) ve Hafız-i Ebrû (XV. Yüzyıl), Beyhakî'nin eserinin kaybolan kısımlarından yararlanmışlardır. Cüzcanî, Beyhakî'yi kaynak alarak yazdığı "Tarih-i Nâsırî" adlı eserinin giriş kısmında, Selçuklu-Gazneli ilişkilerini anlatırken buradan geniş alıntılar yapmıştır.[78]

Beyhakî'nin şahsi izlenimlere ve resmi kayıtlara dayanan diğer çalışmaları, Sultan Mesud dönemi (1030-1041) tarihini oluşturmakta-

72 Ebu'l-Fazl Beyhaki'yi İbn Funduk mahlasıyla tanınan Ebu'l-Hasan Beyhakî ile karıştırmamak gerekir (Bkz. S. Nefisi, *İmam Ebu'l-Hasan Beyhaki*. Mecelle-i mihr, c. II, N: 4, Tahran 1313 hş.). Bu şahıs Zahireddin ismiyle de ün yapmış değerli bir kimsedir; 1105 yılında doğmuş, 1169 yılında ise vefat etmiştir (Bkz. K. S. Q. Husaini, *Life and works of Zahiruddin al-Bayhaqi*, IC, vol. XXVIII, N: 1, 1954, s. 297-318). Ebu'l-Hasan Beyhaki 1167 yılında tamamladığı belirtilen ve bölgesel bir tarih çalışması olan "Tarih-i Beyhaki" eserinin de müellifidir. İbn Funduk'un bunun dışında Horasan tarihi ile ilgili bir eseri daha bulunmaktaydı ki günümüze kadar ulaşamamıştır. Bu eserin bazı kısımları İbnü'l-Esîr'in, Yakut'un, Cüveynî'nin ve İbn Hallikan'ın eserlerini süslemektedir (Bkz. K. S. Q. Husaini'nin adı geçen çalışması. Ayrıca bkz. C. Cahen, *The historiography of the Saljuqid period*, HME, London 1962).

73 Minovi, M. *The Persian historian Beyhaqi*, HME, London 1962.

74 Ebu'l-Fazl Beyhaki, *Tarih-i Masudi*, Said Nefisi neşri, c. I-III, Tehran 1326 hş.

75 Bosworth, C. E. *Early sources for the history of the first four Chaznavid sultans*, The İslamic Quarterly, vol. XII, N: 1-2, 1963. Bundan sonra: Bosworth, *Early sources*.

76 Abul-Fazl Beyhaki, *İstoriya Masuda*, Per. i prim. A. K. Arendesa, Taşkent 1962.

77 Bosworth, *Early sources*.

78 Said Nefisî, birçok Orta Çağ kaynaklarında yer alan Beyhakî'nin kaybolmuş eserinden alıntılanmış yerleri bir araya toplayarak özel bir bölüm hazırlamak istemişti. Bkz. Bosworth, *Early sources*, s. II.

dır. Ebu'l-Fazl Beyhakî'yi bir çok Arap ve Fars tarihçisinden ayıran temel özellik, kendi dönemine ilişkin olayları bütün yönleriyle algılaması ve açık bir üslupla konunun alanını çizmiş olmasıdır. Dolayısıyla, Beyhakî'nin eseri, XI. Yüzyıl Türkmen ve Selçuklu tarihi bakımından en kıymetli ve değerli bir kaynak görünümündedir.

Türk Boylarıyla İlgili Eserler

XI. Yüzyılın ortalarından itibaren, Selçuklu İmparatorluğu'nun kuruluşundan sonra Orta Asya'da yaşayan Türk dilli topluluklarla ilgili özel çalışmalar ortaya çıkmaya başladı. Bu eserlerden bir tanesi Ebu'l-Alâ İbn-i Hassül (öl. 1058) tarafından yazılan "Kitab tafdil el-Etrâk"tır. "Türklerin Yüceliği Hakkında Kitap" adını taşıyan bu eser, Selçuklular'ın Bağdat'ı ele geçirmesinden sonra yazılmış ve Toğrul Bey'in veziri Kundurî'ye sunulmuştur.[79]

"Kitab tafdil el-Etrâk"da Türkler hakkındaki verilen bilgiler, Ebû Osman Amr b. Bahr el-Câhiz'in (öl. 869) aktardığı bilgilerle büyük benzerlik arz etmektedir. Câhiz'in kalemi birçok esere imza atmış ve bunlardan bir tanesini de özel olarak Türkler'e ithaf etmiştir.[80] Bu bilge ve alim zat, eserinde Türk boylarının yeteneklerini, savaştaki üstünlüklerini, gelenek ve tavırlarını anlatmaktadır.[81]Kendi ilmî değerlendirmelerini yaparken, Abbasî hizmetinde faaliyet gösteren Türk gulamları olarak ün yapmış Karluk, Yağma, Çigil ve Oğuzlar'ı ön planda tutmuştur. Câhiz, Türkçe konuşan halklarla ilgili tek taraflı haberler vermekten özellikle kaçınmıştır.[82]

İbn-i Hassül, kendisinden önceki yazarlardan farklı olarak tarihçileri, Türk boyları hakkında tarafsız yargıda bulunmaya davet ediyor. Eserinin kısa önsözünde, Türkler'in karakteristik özelliklerini,

79 Awad, G. *Hisrorical manuscripts in the Iraq Museum*, Sumer, Baqhdad, vol. III, N: 1-2, 1957; A. Azzavi, *İbn-i Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri*, TTK Belleten, c. IV, sayı: 14-15, 1940.

80 *Tria opuscula auctore Abu Othman Amr ibn Bahr al-Djahiz Basrensi*, Ed. G. Van Vloten, Leide 1903.

81 Mendelştam, A. M. *Harekteristika tyurok IX v. v "Poslanii Fathu ibn Hakanu" al-Djahizi*, TİlAE AN KazSSR, t. I, 1956.

82 Zajaczkowski, A. *Charakteristyka turkow w swietle pismiennictwa arabskiego w aredniowieczu*, Rozprawy Komisji Orientalistycznej, N: 4, Warszawa 1952.

başarılarının nedenlerini ve cesur davranışlarını anlatmak istediğini belirtiyor. "Kitab tafdil el-Etrâk" adlı eserde bahsi geçen her Türk boyunun bir de şeceresi yer almaktadır. İbn-i Hassül, daha ziyade kendi döneminde Orta Asya'nın sınırlarını aşan boyları anlatıyor. "Türklerin Yüceliği Hakkında Kitap"ın müellifi, çağdaşı olduğu Oğuz ve Türkmenler'le ilgili etraflı bilgi edinmişe benziyor. Aksi takdirde, İbn-i Hassül'ün eserinde onların karakteristik yapılarına ilişkin bilgiler bulunmamasına şaşmak gerekirdi. Kitabın Selçuklu vezirine sunulması da onun değerini öne çıkartmaktadır.

Şeref ez-Zaman Tahir Mervezî'nin eserinde de Orta Asya'nın Türk kimlikli boylarıyla ilgili bilgilere rastlamaktayız.[83] Mervezî'nin eseri "Hayvanların Doğal Güdümleri" gibi şaşırtıcı bir isim taşısa da, çeşitli boylar ve topluluklarla ilgili bölümler halinde bilgiler bulunmaktadır. Burada Oğuz ve Türkmenler'le ilgili önemli bilgiler de sıralanmıştır.[84] Şeref ez-Zaman, bir tıp ve doğa bilimcisi olarak Melikşah döneminde (1072-1092) sarayda hizmet etmiş ve muhtemelen Sancar devrine (1118-1157) kadar bu görevine devam etmiştir. Mervezî, eserini çeşitli kaynakların eşliğinde hazırlamıştır ve bunların arasında Ceyhanî'nin eseri de bulunmaktadır.[85] Mervezî'nin kitabında Türkler'le ilgili anlatılan olayların çoğu, Gerdizî ve "Hudud el-Alem"de yer alan bilgilerle aynıdır.

Mervezî'nin eserini kendisinden sonrakiler de kullanmıştır ki, bunların başında Muhammed Avfî (XIII. Yüzyıl) gelmektedir. Son dönem Doğu bilimcileri, Mervezî'nin Türkler'le ilgili verdiği bilgilerin, XIV-XV. Yüzyıl müelliflerinden Şebenkaraî[86] ve Şükrullah'ın[87] aktardıklarıyla aynı olduğuna dikkat çekmişlerdir.

83 *Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Arabic text (circa A. D. 1120) with an English transl. and comment by V. Minorsky, London 1942.

84 Fahreddin Mübarekşah'ın 1206 yılında Lahor'da tamamlanan bir eserinde Türkçe konuşan halklar hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır. Onun "Tarih" isimli bu yapıtında Türk dilli boyların listesi verilmiş; onları yazıları, dilleri, inanç ve geleneksel karakterleri söz konusu yapılmıştır.

85 *Sharaf az-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, s. 6-7.

86 1962 yılında Şebenkaraî'nin "Mucem el-Ansab" yazmasının Türklerle ilgili bölümlerini bulduk (Bkz. S. G. Agadjanov, *Novoye izvestiye o srednevekovıx tyurkax*, İAN TSSR, SON, 1965, N: 5). Bu kısımlar arasında "Türk Halklarının Özellikleri"diye bir bölüm bulunmaktadır. Bizim kullandığımız yazma 1336 tarihini taşımaktadır (Bkz. D. M. Muginov, *İstoriçeskiy trud Muhammad Şabangarai*, UZIV AN SSSR, t. IX, 1954, s. 220-

XI-XII. Yüzyıllar Selçuklu Tarihçiliği

XI. Yüzyıla ait Türkler hakkında verilen umumi nitelikte eserlerin yanı sıra, Selçuklu sülalesiyle ilgili ilk tarih eserleri de ortaya çıkmaya başladı. Bu eserlerden biri de, müellifi bilinmeyen, ama XI. Yüzyılda kaleme alındığı kesin olan "Melik-nâme" dir. Eser, Selçuklu tarihini, ilk sultan Toğrul Bey'in (1038-1063) çağdaşı ve akrabası olan tanınmış kumandan İnanç Baygu'nun ağzından anlatmaktadır. Arapça yazılan eserin orijinal metni günümüze kadar korunamamıştır. Buna rağmen İbnü'l-Esîr (XIII. Yüzyıl), Ebu'l-Farac (XIII. Yüzyıl), Mirhond (XVI. Yüzyıl) ve diğerlerinin "Melik-nâme"nin orijinalinden yararlandıkları bilinmektedir. Ayrıca, İbn-i Hassül'ün, Sadreddin Hüseynî'nin (XII. Yüzyıl), Mehmet Neşrî'nin (XV. Yüzyıl) ve Muslihiddin Lari'nin (XVI. Yüzyıl) eserlerinde de bu kaynağın etkisi görülmektedir.

"Melik-nâme"de, X-XI. Yüzyıllarda Selçuklu seferleriyle ilgili ilginç bilgiler yer almaktadır. Eserde, Selçuklular'ın faaliyetlerini abartmaya yönelik tavırlar hakimdir. Bu türden bir baskı, sülalenin üst düzey yöneticilerinden gelse gerek. Örneğin, ilk Selçuklu hâkimlerinin büyük bir güce ve insanî değerlere sahip oldukları, hayırsever davranışlarda bulundukları gibisinden iddiaları propaganda edil-

238). Şebenkaraî ve Şükrullah'ın eserlerinde Türklerle ilgili anlatılanlar - ki bunlara Oğuz ve Türkmen boyları da dahildir- genellikle Gerdizî'nin, Mervezî'nin ve Avfî'nin bilgileriyle aynıdır. Bunların dışında "Mucem el-Ansab" ve "Behcet et-Tevarih" de bir takım ilginç eklemeler dikkati çekmektedir (Bkz. S. G. Agadjanov'un adı geçen makalesi).

87 "Behcet et-Tevarih"de yer alan Türklerle ilgili kısımlar M. J. Hammer tarafından yayınlanmıştır (Bkz. M. J. Hammer, *Sur les origines russes. Extrsits de manuscrits orientaux*, SPb. 1827). 1957 yılında G. Hazai, V. Kolarov Milli Kütüphanesi'nde Şükrullah'ın Sofya yazmasından bölümler yayınlatmıştı (Bkz. G. Hazai, *Les menuscrits conservées à Sofia, des remaniements medievals de Marvazi et Aufi*, Acta Orientalia, t. VII, fasc. 2-3, Budapest 1957). Şükrullah'ın eserinin Farsça orijinal metiniyle Sofya yazması, aynı tarihte XVI. yüzyılda yazılmıştır (*Chronique de Michel le Syrien*, ed. et. trad. en francais par J. B. Chabot, t. I-IV, Paris 1889-1924, s. 518). Bunların dışında 1432 tarihini taşıyan "Behcet et-Tevarih" yazması ise İNA AN SSSR-de korunmaktadır (Bkz. Şukrullah ibn Şihab Ahmad, Bahdjat at-tavarih, Rukopis İNA AN SSSR, S – 785; V. Rosen, *Collection scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministere des affaires etrangeres*, III, Les manuscrits persans, St. Petersbourg 1886). Burada Şükrullah'ın yazmasını M. Hammer ve G. Hazai'nin yayınlarıyla birlikte kullandık.

mektedir.[88] Kısacası, müellif "Melik-nâme"sinde sultanları övmekle bitirememiştir.

Orta Çağ Doğu hanedanları tarihinde üst düzey feodal yöneticileri kayıran sahte şecere tarihleri, pek göze batmayan bir olaydır. Bunlardan Buveyhîlerin şeceresi – ki köylü Deylem toplumları arasından sivrilip çıkmışlardır, – adeta eski sultanların soyadlarından oluşmaktadır. İbn Miskaveyh, Ebu Reyhan Birûnî ve bunun gibi bir sıra saray müellifleri sundukları tarihsel bakışlarla muasırlarıyla neredeyse alay etmişlerdir[89].

Nizam el-Mülk'ün "Siyaset-nâme" adlı eseri, Selçuklu dönemine ilişkin en önemli kaynak hükmündedir.[90] Nizam el-Mülk, Sultan Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah'ın (1072-1092) vezirliğini yapmış önemli bir zattı. "Siyaset-nâme"de, Selçuklu İmparatorluğu'nun siyasî ve sosyal yapısına ilişkin önemli bilgilerin yanı sıra, Türkmen boyları hakkında da bilgiler yer almaktadır. Elimizde, eserin Farsça orijinal metni yanında, Orta Çağlara ait Türkçe bir çevirisi bulunmaktadır.[91]Nizam el-Mülk'ün bunun dışında devlet yönetimiyle ilgili "Vesâyâ" isimli bir yapıtı daha vardı.[92] Ahmed Gaffarî (XVI. Yüzyıl) ve diğer tarihçilerin eserlerinden anlaşılan şu ki, onlar bu kaynaktan istifade etmişlerdir.[93]Ancak, eserin vezirin kendisi tarafından kaleme alındığı şüphe konusudur.[94]

XII. Yüzyıl Selçuklu tarihi üzerine bir çok eser gün ışığına çıkmıştır. Bunlardan biri de Anuşirvan ibn Halid Kaşânî (öl. 1139) tarafından yazılmıştır. Eser, daha sonra İmad'üd-din İsfahânî (1121-1201) tarafından Farsça'dan Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Müellif, Anuşirvan'ın çalışmalarını da tamamlayarak kitaba eklediği bir zeyl-

88 Gregory Abu'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, Türkçe çvr. R. O. Doğrul, TTK Yayınları, Ankara 1945, C. I, s. 209.

89 Abu Reyhan Biruni, *Pamyatniki minuvşix pokoleniy*, Per. İ prim. M. A. Sale, Taşkent 1957; Zaxoder, B. N. *Povolje i yugo-vostok Kaspiya*, FO, Ktakow 1960.

90 *Siyaset-name*, Kniga o pravlenii vazira XI stoletiya Nizam al-Mulka, Per. İ prim. B. H. Zaxodera, M-L. 1949.

91 İ. Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu Veziri Nizamü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi*, TM, c. XII, 1955.

92 Lazard, *La langue*, s. 13.

93 Ahmad ibn Muhammad Gaffari al-Kaşanî, *Tarih-i nigaristan*, Tehran 1962, s. 135-137. Bundan sonra: Kaşanî, *Tarih-i nigaristan*.

94 Lazard, *La langue*.

le, 1194 yılına kadar vukû bulan olayların tarihini yazmayı da ihmal etmemiştir. 1226 yılında Ebu'l-Feth Bundarî adlı bir zat, eseri kısaltarak, kitaba bir önsöz ve yeni açıklamalar ilave etmiştir. Kaşânî'nin çabası sayesinde oluşan, İsfahanî tarafından da gündemde tutulmaya çalışılan eser, Selçuklular'ın siyasî tarihi üzerine yazılmış en kıymetli kaynaktır.[95]

1126 yılında yazılan anonim "Mücmel el-Tevârih ve'l-Kısas" adlı eser, en ciddî kaynak hüviyetindedir. Kitap, Selçuklu dönemi tarihi üzerine yazılmış ilginç eserlerden biri olarak kabul edilmektedir. "Mücmel el-Tevârih"in yazarı, bir çok eserden faydalanmıştır.[96] Kullandığı kaynaklar arasında İsfahânî'nin, Hamdânî'nin yerel nitelikler taşıyan yıllığı ve diğer eserler bulunmaktadır.[97] Yazarın müracaat ettiği kaynaklar arasında "Siyer ve Fütuh-i Sultan Sancar" isimli bir eser de yer almaktadır. "Sultan Sancar'ın Hayat Hikayesi ve Zaferleri" adlı bu yapıtın müellifi, XII. Yüzyılın meşhur şairi Muizz-i Nişapurî'dir[98].

İncelemesini yaptığımız kaynaklar arasında, Türkçe konuşan boylarla ilgili rivayetler zikreden eserler de bulunmaktadır. Bunlar arasında en önemlisi ise, mitoloji kahramanı Oğuz Hanı konu yapan eserdir.[99] Burada yer alan rivayetler, Gerdizî'nin aynı olayları anlatan eserinden nisbeten farklıdır. "Kitab Zeyn el-Ahbâr" müellifinin verdiği bilgiye göre, bu rivayetlerin en iyi anlatımını "Mücmel et-Tevârih"in yazarı gerçekleştirmişti.

XII. Yüzyıl müelliflerinden Zahireddin Nişapurî'nin "Selçuk-nâme" eserinin varlığıyla ilgili tam umutlar kesilmişken, 1953 yılında Tahran'da yayınlandı.[100] Zahireddin'in yapıtıyla birlikte, Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim tarafından 1202 yılında esere ilave edilen "Zeyl" de neşir yüzü gördü.[101]

95 Brockelmann, *Geschichte*, I/314-316.

96 Cahen,*The historiography*, s. 64.

97 Mücmel et-tevarih ve'l-kısas, Tahran 1318 hş, s. 72-328. Bundan sonra: *Mücmel.*

98 Muizzi Nişapurî, *Divan*, Tahran 1318 hş.

99 Bartold, *Soçineniya*, II, ç. I/35.

100 Zahir ed-Din Nişapuri, *Selçuk-name*, Tahran 1332 hş.

101 Zahireddin Nişapuri, eserini Irak Selçuklu hükümdarı Sultan II. Toğrul Bey zamanında (1177-1194) tamamlamıştır. İsmail Han Afşar'ın iddiasına göre, "Selçuk-name"nin müellifi 1187 yılında ölmüştür. Ama yazar bu iddiasını kanıtlamamaktadır. Bkz. A. A. Rahmani, *"Seldjuk-name" Zahir ad-Dina Nişapuri kak istoçnik po istorii Azerbaydjana"*, İAN AzSSR, SON, 1963, N: 3, s. 59.

Tahran'da basılan esas metne ek olarak iki yazma eser daha ilave edilmiştir; bunlardan ilki XIV. Yüzyıl müelliflerinden Hamdullah Kazvinî'nin "Tarih-i Guzide"sinde, diğeri ise Kaşânî'nin (XVI. yy) "Zübdet et-Tevârih" adlı eserinde yer almış olan yazmalardır. "Selçuk-nâme" yayıncılarına göre, bu iki yazma, bizzat Zahireddin Nişapurî'nin orijinal eserinden yapılmış kopyalardır. Reşidüddin'in eserini yayınlarken "Selçuk-nâme"den faydalandığını belirten Türk tarihçi Ahmet Ateş'e göre, "Selçuk-nâme"yi yayınlayanlar, şöyle veya böyle Zahireddin Nişapurî'nin yazmasını kullanmışlardı. Ardından konuya ilişkin bir makale yayınlayan Ahmet Ateş, Tahran baskısında yapılan hataları gidermeye çalışmıştır. Onun özel isimlerde, coğrafya ve boy adlarında yaptığı düzeltmeler kesinlikle doğru ve yerindedir. Ancak, tarihçi hiç gerek yokken yaptığı tahminlerinde ciddiyeti aşmaktadır.[102] Baskıda yapılmış onca yanlışlıklara rağmen yine de "Selçuk-nâme" adlı eserin yayınlanması mühim bir olaydır.[103]

Kaynak bakımından paha biçilmesi zor bir eser olan "Selçuk-nâme" hakkında şu kadarını söyleyebiliriz: O, Selçuklu tarihi alanında kendisinden sonraki müellifler için bir numaralı ana kaynak olma görevini hep sürdürmüştür. Zahireddin'in eserini ilk kullanan müellif, XIII. Yüzyıl tarihçilerinden Muhammed Ravendî olmuştu.[104] Eserden, Reşidüddin Fazlullah da yararlanmıştır ki, müellif kitabında ana metni korumaya çalışmıştır. Zahireddin Nişapurî'nin eserinden XIV-XV. Yüzyıl tarihçilerinden Hafız-i Ebru, Hamdullah Mustofî Kazvinî, Muslihiddin Lari ve Mahmud Aksarayî de istifade etmişlerdi.[105] Zahireddin'in kullandığı kaynakları belirlemek çok zor; çünkü yazar, baş vurduğu eserlerin isimlerinden bahsetmez. Sadece bir yerde Abû Tahir Hatunî'nin eserinin adı geçiyor.[106] Zaten, adı geçen zat da Sultan Muhammed b. Melikşah'ın (1152-1159) hanımı Cevher Hatun'un malî işleriyle görevli bir saray memuruydu.

102 Örneğin, Ahmet Ateş, açıklama gereği duymadan Musa Baygu ismini Musa Yabgu yapmıştır.

103 Cahen, *The historiography*, s. 73-74.

104 *The Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-Surur,* being a History of the Saljuqs by Muhammed ibn Ali ibn al-Rawandi, ed. by M. Iqbal, Leyden-London 1921.

105 Cahen, *The historiography*, s. 73-75.

106 Rahmani, A. A. *"Seldjuk-name" Zahir ad-Dina Nişapuri*..., s. 60; Cahen, *The historiography*, s. 66-67.

Zahireddin Nişapurî'nin bu eseri, Selçuklular'ın ilk dönemleri hakkında değerli bilgiler içermektedir. Bu bilgiler arasında Türkmen boy liderlerinin Gazneliler'e karşı verdikleri savaşlar, malî yapıları, vergi sistemleri ve Selçuklu İmparatorluğu'nun devlet yapısına ilişkin önemli ayrıntılar, "Selçuk-nâme" yazarının göz önünde bulundurduğu hususlardı.[107]

XII. Yüzyıl ve XIII. Yüzyıl Başları Horezmşah Tarihçiliği

XII. Yüzyılın sonları ve XIII. Yüzyıl başlarında, Orta Asya'nın ilim ve irfan merkezi Horezm olarak kabul ediliyordu. Doğu Selçuklu devletinin [Büyük Selçuklu İmparatorluğu] sona ermesiyle Farsça tarihçilik, Horezmşahlar'ın sarayına taşınılarak gelişimini orada sürdürdü. Ne var ki Moğol istilası, o dönemden bize pek fazla bir şey bırakmamıştır. Büyük soygundan kurtulanlar arasında Horezmşah Tekiş'in (1172-1200) hizmetinde bulunmuş Sadreddin Hüseynî'nin eserini belirtmek gerekir. Hüseynî'nin eserinin tamamını Selçuklu dönemi tarihi[108] oluştursa da, XII. Yüzyılın sonunda vukû bulmuş olayların da genel tasviri yapılmıştır. Özellikle, eserin son bölümleri, o döneme ilişkin kaynakların azlığından dolayı müstesna bir önem arz etmektedir.[109]

107 Selçuklu dönemi tarihi hakkında genel nitelikler taşıyan eserlerin yanı sıra, XII. Yüzyıldan itibaren çeşitli Selçuklu hanedanlıkları üzerinde bölgesel karakterli çalışmalar da yapılmıştır. Bu özellikleri taşıyan yapıtlardan biri de Afzel'ed-Din Kirmani (Bkz. Afzal ad-Din Kermani, *Kitab ikd al-ala li'l-mavkif al-ala*, Tehran 1311 hş; Afzal ad-Din Kermani, *Tarih-i Afzal wa baday-i al-zaman fi vakay-i Kerman*, Tahran 1326 hş.) tarafından kaleme alınmıştır ki, XVI. yüzyıl müelliflerinden Muhammed İbrahim'in baş vurduğu kaynaklar arasındadır (Bkz. Cahen, *The historiography*., s. 76). Bu eserde büyük ilgi uyandıran konulardan biri de XII. Yüzyılda Kirman'da teşekkül eden Dinarlı Oğuz devleti kuruluşuyla ilgili verilen bilgilerdir.

108 Selçuklu devleti tarihi üzerine sonradan yazılmış eserler arasında XIV. Yüzyıl müelliflerinden Muhammed Yezdî'nin çalışmaları örnek gösterilebilir. Bkz. *Das Geschenk aus der Saldschukengeschichte von dem Wezir Muhammad al-Husaini al-Yazdi*, Leiden 1909; Süssheim, K. *Prolegomena zu einer Ausgabe der im Britisch Museum zu London verwahrten Chronik des seldschukischen Reiches*, Leipzig 1911.

109 Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali el-Hüseyni, *Ahbar üd-devlet es-Selçukiyye*, mütercim: Necati Lügal, Ankara 1943; K. Süssheim, age.

XII. Yüzyılın, Horezmşah Tekiş döneminin tarihçileri arasında Fahr'ed-Din Râzî (1159-1210) ve değerli eseri "Camü'l-Ulûm"u da zikredelim.[110] Râzî'nin eseri çeşitli konulara ilişkin bilgiler ihtiva ettiğinden, adeta ansiklopedik bir kaynak hüviyetindedir.[111]Fahr'ed-Din Râzî'nin eserinin iki yazması korunmuştur ve ikincisi nisbeten daha geniştir.[112]

XII. Yüzyıla Ait Belgesel Nitelikte Yıllıklar

Selçuklu İmparatorluğu ve Horezmşahlar dönemine ilişkin eserlerin dışında, çeşitli mektuplar ve resmi evrakların da bir araya getirildiğini belirtelim. Bu tür eserlerden biri de XII. Yüzyıl müelliflerinden Müntecibed-din Bedî tarafından hazırlanmıştır.[113] Bu zat, Sultan Sancar döneminde (1118-1153) diplomatik ve resmî yazışmaların yürütüldüğü 'Divân-i İnşâ' başkanlığını yapmıştır.[114] Bedî, çok sayıda devlet kararnamesi ve mektupları hazırlamış, bunları bir kısmını da "Kitab Atabetü'l-Ketebe" adıyla bir araya toplamıştır. Belgeler arasında vergi memurlarının atamaları, üst düzey yöneticiler, şehir ve eyalet valileri hakkında verilmiş fermanlar da bulunmaktadır.[115] Gürgen ve Dehistan Türkmenleri'nin özel bir şıhne yönetimine verilmesi hakkındaki belge, son derece değerlidir.

110 Fahr ad-Din Razi, *Djami al-ulum*, Rukopis İNA AN SSSR, S-612.

111 Bunun dışında Muhammed ibn Necib Bekran'ın Harezmşah Muhammed b. Tekiş'e (1200-1220) sunduğu ilginç bir eser de dikkat çekmektedir. Eserde o dönemin dünyaya ilişkin coğrafî bakışı yansıtılmış, Orta Asya ve İran ayrı olarak incelenmiştir (Bkz. Muhammed ibn Nadjib Bekran, *Djahan-name*, Rukopis İNA AN SSSR, S-612). XV. Yüzyılda Bekran'ın eseri Ebû Said Cürcani tarafından özetlenerek yeniden işlenmiştir (Bkz. N. D. Mukluho-Maklay, *Opisaniye tadjikskix i persideskix rukopisey İnstituta vostokovedeniya*, M.-L. 1955; aynı müell. *Nekatoriye*, t. XVI, 1958). Bizim için en önemli yeri, XIII. Yüzyılda yazılan anonim coğrafya eserleri tutmaktadır.

112 Fahr ed-Din Razi, *Hadâik al-anvâr fi hakâik al-asrâr*, Rukopis İVAN UzSSR. İnv. N: 2671.

113 Muâid ed-Devle Müntecibed-din Bedî Atabek el-Cüveynî, *Kitâb Atabat el-ketebe*, Tehran 1329 hş. Bundan sonra: Cüveynî, *Atabat el-ketebe*.

114 Muhtemelen, Müntecibed-din Bedi belli bir süre devlet gelirlerini ve mallarını denetleyen Divân-ı Işrâf'a da başkanlık etmiştir.

115 Lambton, A. K. S. *The administration af Sanjar's empire as illustrated in the "Atabat al-Ketebe"*, BSOS, vol. XX, 1957, s. 367-368.

Müntecibed-din Bedî'nin çağdaşı, şair ve Horezmşahlar sarayının üst düzey yöneticilerinden Raşid ed-Din Vatvat'ın (1089-1178) da adı belirtilmelidir. O, uzun bir dönem, Atsız'ın yönetimi (1127-1156) sırasında Divân-ı İnşâ reisliği görevini yürütmüştü. Vatvat, 1157 ile 1172 yılları arasında yazılmış mektup ve evraklardan oluşan bir yıllık hazırlamıştır.[116] Yıllıkta, özel ve resmi iş görüşmelerinden, çeşitli devlet kararname ve emirnamelerinden örnekler yer almaktadır. 1153 yılında Oğuzlar'ın Sancar'a karşı ayaklanmaları üzerine Atsız'ın Oğuz hükümdarına gönderdiği mektup, özellikle büyük önem arz etmektedir. Belgeler de XII. Yüzyıl Oğuz boyları arasında tarım ve hayvancılığa dair, savaş organizasyonları hakkında ilginç bilgiler de bulunmaktadır.[117]

XI-XII. Yüzyıl Tarih ve Coğrafya Eserleri

XI-XII. Yüzyıl Doğu ve Batı tarihçiliğinde, Orta Asya'nın Türkçe konuşan topluluklarına duyulan büyük ilgi, coğrafya eserlerine de yansımıştır. Bunlar arasında XI. Yüzyılın büyük bilginlerinden Ebû Reyhan Birûnî'nin eserleri özellikle belirtilmelidir.[118] Astronomi ve coğrafyaya dair eseri "Tahdîd nihayet el-emâkin"ni 1025 yılında tamamlamıştır.[119]Birûnî, bu eserinde Orta Asya topluluklarının otur-

116 *The Letters of Rashid ed-Din Vatvat*, Ed. Chassem Tooycerkani, Teheran 1960.

117 Vatvat ve Müntecibed-din Bedî'nin mektup ve evraklarının bulunduğu dosya 'İnşa' adıyla İNA AN SSSR Yazmaları arasında korunmaktadır (İnşa, Rukopis İNA AN SSSR S-816; V. Rosen, *Collection scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministere des affaires etrangeres,* III, Les manuscrits persans, St. Petersbourg 1886). Bartold, 'Moğol İstilası Sırasında Türkistan' adlı eserinin ilk cildinde bu belgelerden bazılarını yayınlamıştır. Bkz. V. V. Bartold, *Turkestan v epoxu mongolskogo naşestiviya*, ç. I, Tekstı, SPb. 1898. Bundan sonra: Bartold, *Turkestan v epoxu.*

118 Ebû Reyhan Birunî, çeşitli ilmi alanlarda eserler vermiştir. Bunlar arasında tarihe dair eserler de bulunmaktaydı. Maalesef bu yapıtları günümüze kadar ülaşmamıştır. Bize kadar gelen eserlerinden "Kronoloji", 1000 yılında yazılmıştır. Bkz. Abu Reyhan Biruni, *Pamyatniki minuvşix pokoleniy,* Per. i prim. M. A. Sale, Taşkent 1957; P. G. Bulgakov, *K biografii Biruni*, NAA, 1966, N: 4; Şaripov, A. D. *Maloizvestnıye stranitsı prepiski mejdu Biruni i İbn Sinoy*, ONU, 1965, N: 11.

119 Biruni, *Sbornik statey*, M.-L. 1950; S. L. Volin, *K istorii drevnego Horezma*, VDİ, 1941, N: 1; F. Krenkow, *Beruni and the Ms. Sultan Fatih*, Al-Beruni *Commemoration Volume*, Calcutta 1951.

dukları bölgeler ve bazı yerlerin yüzölçümüyle ilgili bilgiler vermektedir.[120] Birûnî'nin coğrafî bilgileri, onun bizzat kendi astronomi çalışmaları ve deneylerine dayandığı için çok daha değerlidir.[121] Cürcan ile Türk-Oğuz ülkeleri arasında yer alan bölgelerde de bu tür ölçümler yapmıştır.[122] Birûnî'nin Orta Asya coğrafyasına dair verdiği koordinatlar, matematik-coğrafi esaslara göre yapılmış son derece net verilerdir.[123]

Birûnî, "Kitâb et-tefhîm li-evâil san'at et-tencîm" adlı eserini, muhtemelen 1029-1034 yılları arasında tamamlamıştır.[124] Eser, matematik, astronomi, coğrafya ve astrolojiye dair ilmî bir ansiklopedi görünümündedir. Burada, bizi daha çok ilgilendiren, dünyanın yedi ikliminde insanların yaşadığıyla ilgili verilen bilgilerdir. Birûnî, eserde Türkmeneli'nden de bahsetmekte ve onları altıncı iklime yerleştirmektedir.

Ebû Reyhan, "Kanun el-Mesûdi" isimli eserini 1030 yılından sonra tamamlamıştı.[125] Birûnî, bu eserle hakettiği şöhreti yakaladı. Bu eserde, genel anlamda, iklimler ve bu iklimlerin sâkinleri hakkında kısa bilgiler verilmiştir. Özel olarak hazırlanan bir tabloda, Oğuz ve Türkmen illerinin yüzölçümleri de gösterilmiştir.

Birûnî, hayatının son on yılını, "Kitâb el-cemâhir fi mârifet el-cevâhîr" adlı eserinin tamamlanmasına adamıştır.[126] Eser, minerallerle ilgili çeşitli bilgiler ihtiva etse de, tarih ve coğrafyaya dair malumatlar da içermektedir. Burada, Birûnî, bizim için de büyük önem arz eden "Türkmen" kelimesinin etimolojisine ışık tutmuştur. Ebû Reyhan, kelimenin etimolojik anlamını açıklayan ilk Müslüman yazardır.

120 *Biruni's Picture of the World*, Memoirs of the Archaeological Survey of the India, Dehli 1937, N: 53; F. Krenkow, age.

121 Belenitskiy, A.M. *"Kartina mira" po Biruni*, Uç. zap. LGU, ser. vostokovedçeskaya, N: 98, vıp. 1, 1959.

122 *Biruni's Picture of the World*, s. 66, 74.

123 Sakali, M. A. *Obraz konya v Turkmenskix i russkix narodnıx skazkax*, IT-FAN SSSR, 1945, N: 3-4, s. 86.

124 Abul Reyhan Muhammed ibn Ahmed al-Biruni, *The Book of Instruction in the Elements of the Art of Astrology*, London 1934.

125 *Biruni's Picture of the World.*

126 Ebû Reyhân Muhammed b. Ahmed el-Bîrûnî, *Kitâb el-cemâhir fi mârifet el-cavâhir*, Haydarabad 1355 h. Bundan sonra: Birûnî, *el-Cevahir*; Ebû Osman Minhâced-Din Osman el-Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Kâbil 1342 h. Bundan sonra: El-Cüzcanî, *Tabakât*.

Çalışmalarında Ebû Reyhan Birûnî'nin çeşitli dillerdeki kaynaklardan yararlandığı gözlemlenmektedir. Birûnî, yazılı kaynakların yanı sıra, kendi izlenimlerini ve edindiği bilgileri de eserlerinde kullanmıştır. Örneğin, XI. Yüzyılda Gazne'ye diplomatik ziyarette bulunan Kidan [Kıtan] elçilik heyetiyle görüşen Birûnî, Uzak Doğu ülkeleri hakkında onlardan bilgi edinmeye çalışmıştır.[127] Muhtemelen, Baykal civarı ve Doğu Sibirya hakkında bilgiler veren ilk Müslüman coğrafyacı Birûnî olmuştur.[128] Birûnî'nin yaşadığı dönem, göçebe kavimlerin Merkezî Asya'dan Doğu Asya'ya yaptıkları büyük göç hareketleriyle önem kazanmaktadır. XI. Yüzyılda gerçekleşen bu göç dalgalarına Oğuz ve Türkmenler'in büyük bir kısmı da katılmıştı. Bu sebepten, Ebû Reyhan Birûnî'nin eserleri, araştırdığımız dönemin problemlerinin çözülmesinde büyük katkı sağlamaktadır.

XII. Yüzyılın ortalarında Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-İdrisî (1100-1166) tarafından "Nüzhetü'l-müştâk fi idrâk el-âfâk" veya "Kitab Rucar" adlı büyük coğrafya eserleri yazıldı. Eser, Sicilya kıralı II. Rogers'e (1154-1164) atfedilmiştir. Eser, Oğuzeli, şehirleri ve kaleleri hakkında eşine az rastlanılır zengin bilgiler vermektedir. Ama maalesef, İdrisî'nin bu ansiklopedik coğrafya eserinin henüz tahkikli bir baskısı yapılmamıştır. Bu araştırmada eserin çeşitli yazmaları ve A. Jaubert'in Fransızca tercümesi esas alınmıştır.[129]

Kitabı hazırlanması sırasında İdrisî'nin doğu kaynaklarından da yararlanarak yazdığı eserinin Saltıkov-Şedrin Kütüphanesinde bulunan yazmasından da faydalandık.[130] İ. Yu. Yakubovskiy'e göre, bu yazma XIX. Yüzyılın 90'lı yıllarında Tahran'dan getirtilmişti. Yazma, büyük bir ihtimalle, İdrisî'nin imzasını taşıyan kitabın bir kopyası olup, güzel bir Mağrib hattıyla yazılmıştır.[131] Yazmada yer alan Oğuzeli hakkındaki kısımlar "Kitab Rucar"ın Rusça çevrisinin devamına eklenmiştir.[132] Ancak yapılan tercümede bazı yer, dağ ve nehir isim-

127 *Biruni's Picture of the World*, s. 118.
128 Memon, M. *al-Beruni and his contribution to medieval Muslim geography*, IC, vol. XXXIII, N: 4, 1958, s. 215.
129 *Géographie d'Edrisi.*
130 Abu Abdullah Muhammad ibn Muhammad aş-Şarif al-İdrisi, *Nuzhat al-muştaq fi idrak al-afak*, Rukopis BSŞ, Ap. NS-176. Bundan sonra: İdrisi, *Muzhat al-muştaq*
131 Kraçovskiy, İ. Yu. *Nad arabiskimi rukopisyami*, M. 1965, s. 24-25.
132 MİTT, t. I, s. 220-222.

leri yanlış telaffuz edilmiştir. İsimlerin doğru yazılışını belirlemek için İdrisî'nin Sofya'da bulunan yazmasının mikrofilmlerini getirttik.[133] Ayrıca, Miller'in,[134] Muhammed Behcet el-Asarî ve Cavat Ali'nin[135] yayınladığı coğrafya haritalarına da başvurduk. "Nüzhetü'l-müştâk"daki bilgilerin incelemesi sırasında İbn Said el-Mağribî (1214-1327), Ebu'l-Fîdâ (1273-1331), İbn Haldun (1332-1406), İbn el-Berdî (öl. 1446) ve İbn İyâs'ın (1448-1524) kıymetli eserleri de göz önünde bulundurulmuştur. Adı geçen Arap coğrafyacılarının hepsi, doğrudan veya dolaylı olarak İdrisî'nin eserlerinden faydalanmışlardır.[136] Bu müellifler, elimizde bulunan "Kitab Rucar"ın mevcut yazmalarında yer almayan bazı bilgiler de aktarmaktalar. Bu da onların İdrisî'nin çeşitli eserlerinden yararlandıklarını gösterir. Örneğin, İbn Said, Ebu'l-Fîdâ ve İbn İyâs, İdrisî'nin "Ravzat el-Uns ve Nüzhet en-Nefs" eserini kullanmışlardır.[137]Adı geçen bu coğrafya eseri, hayatının son yıllarını sarayda geçiren İdrisî tarafından Sicilya Kralı I. Wilhelm'e (1164-1166) ithaf edilmiştir.[138]

Türkçe konuşan kavimler hakkında "Nüzhetü'l-müştâk"da yer alan bilgiler,[139] onların oturdukları bölgelerin iklim özellikleriyle ilgili olup, İbn Havkal ve Ceyhânî'nin verileri esas alınmaktadır.[140] İdrisî, eserinin önsözünde[141] bilgilerini paylaştığı müellifler arasında İbn Havkal, Ceyhânî, İbn Hurdadbih, Makdisî ve diğer Orta Çağ coğrafya ve tarihçilerinin adlarını zikreder[142]. S. L. Volin[143] ve O.

133 Belyayev, İ.V. *Geografiçeskiy trud al-İdrisi*, Tr. BSŞ, t. II, L. 1957.

134 Miller, K. *Mappae arabicae*, Arabischewelt und Landerkarten des 9-13 Jahrh, Bd. I-V, Stuttgrad 1926-1931.

135 *Sûrat el-ard lil-Şarif al-İdrîsî*, Bağdad 1961.

136 Kraçovskiy, *İzbrannıye*, t. IV, M.-L. 1957; Dorn, B. *Uber die Münzen der Ileke odern ehemaligen Chane von Turkistan*, MA, t. VIII, 1881; A. İ. Mihaylova, A.İ. *Katalog arabiskix rukopisey İnstituta narodov Azii*, vıp. 2, M. 1961.

137 Lewicki, T. *Polska i kraye sasiednie w swietle "Kniegi Rogera" geografa arabskiego z. XII w. Al-Idrisiego*, Krakow 1954.

138 Kramers, İ. *Coğrafya*, İA, c. III, cüz. 23, 1944, s. 221.

139 Hekimoğlu Ali Paşa Kütüphanesinde korunan İstanbul Yazmaları arasında İdrisî'nin bu eserinden yapılmış kısa alıntılardan oluşan bir nüsha yer almaktadır. Bkz. Kramers, agm, s. 221.

140 Bartold, V. V. *İstoriya izuçeniya Vostoka v Yevrope i Rossii*, L. 1925, s. 57. MİTT, t. I, s. 33; Kramers, agm, s. 221.

141 *Géographie d'Edrisi*.

142 "Nüzhetü'l-müştak"ta Oğuzeli'ne ayrılmış bölümlerin dışında, onların oturdukları bölgeler ve diğer konularda bilgiler de bulunmaktadır. İdrî-

Pritsak'a[144] göre, "Kitab Rucar"da Oğuzeli hakkında yer alan bilgiler, Ceyhânî'nin eserinden alınmıştır.[145] Gerçekten de İdrisî'nin en önemli kaynağını Ceyhânî'nin eseri oluşturmaktadır. Ancak, İdrisî'nin zaman zaman ana kaynak olarak İbn Havkal'ın eserinde yer alan gerçek bilgilere baş vurduğu da bilinmektedir. W. Barthold'un araştırmasına göre, İdrisî, Horezm Gölü'nün tasvirini yaparken İbn Havkal'ın eserinde yer alan bilgileri tekrarlamakla kalmamış, hatta aynı yerde ve aynı şekilde bırakılan yanlışlıkları da kendi eserine aktarmıştır.[146]

Oğuzeli hakkında bilgilerin yer aldığı eserinde, İdrisî, genellikle Ceyhânî'nin eserinden büyük ölçüde yararlanmıştır. "Nüzhetü'l-müştâk" adlı eserin incelenmesi sonucunda bu kanaate varmaktayız. İdrisî, Oğuzeli'yle ilgili bölümün girişinde şöyle der: "Bizi ziyaret eden Oğuz meliklerinin beyan ve rivayetlerine göre, Horezm Gölü'nün çevresi 300 mildir".[147] İdrisî'nin sözünü ettiği Oğuz hakanlarının, uzak Orta Asya ve Palermo ülkesinden II. Rogers veya halefi I. Wilhelm'in sarayına geldiklerini düşünmek çok zor. İdrisî, eserinin bir yerinde daha Aral Gölü'nden söz ederken "Oğuz hakanının" adını zikreder.[148] Bilindiği gibi, XII. Yüzyılın ortalarında Aral civarında Kıpçak hanları hüküm sürmekteydiler ve onlar 1050 yılında Oğuz yabgularını mağlup etmişlerdi. Bundan olsa gerek, 'Nüzhetü'l-müştâk'ın müellifi, kullandığı kaynaklarda yer alan bilgileri olduğu gibi aktarmıştır. Başkasının bilgilerini kullanma metoduna Orta Çağ

---

sî, kullandığı kaynaklar arasında bazen İbn Havkal'ın, Kudâmâ b. Cafer'in, Makdîsî'nin ve İstahrî'nin adlarını zikretmektedir. Bu müelliflerin eserlerinde yer alan bilgiler büyük önem kaydetmektedir. Çoğu zaman, İdrisî'nin aktardığı kaynaklar arasında günümüze kadar ulaşmayan geniş tarihî ve coğrafî bilgilere rastlamak mümkündür. Bkz. *Géographie d'Edrisi*, I, s. 7, 473, 479, II, s. 188, 190, 208, 209, 330.

143 MİTT, s. 220.

144 Pritsak, O. *Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu*, Mélanges Fuad Köprülü, İstanbul, 1953, s. 400. Bundan sonra: Pritsak, *Der Untergang.*

145 S. P. Tolstov'a göre, İdrisî'nin Oğuzeli hakkındaki bilgileri XI. Yüzyılın ilk yarısında yazılmış bilinmeyen bir kaynağa dayanmaktadır. Bkz. Tolstov, S. P. *Goroda guzov*, SE, 1947, N: 3, s. 71.

146 Bartold, V.V. *Svedeniya ob Aralskom more i nizovyax Amu-Dari s drevneyşix vremen do XVII v.*, Taşkent 1925, s. 35, 44.

147 MİTT, t. I, s. 220.

148 İdrisi, *Nüzhat al-Muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 516.

İslam tarih-coğrafyacılığında sıkça rastlanmaktadır.[149] Anlaşılan bu bilgilerin bazıları, Oğuz gezgin ve elçilerinin ağzından aktarılmıştı. Burada akla ilk olarak, Makdisî'nin belirttiği gibi, Ceyhânî'nin eserini yabancıların bilgilerinden yararlanarak yazmış olduğu fikri gelmektedir. Ceyhânî eserinde, dağların, nehirlerin, denizlerin, yolların ve Sâmânîler'in komşuluğunda bulunan bölgelerin tasvirini yapmaktadır. "Kitab Rucar" adlı eserinde de bu çeşit coğrafî bilgiler bulunmaktadır. "Nüzhetü'l-müştâk"da bunların haricinde Oğuzlar'la yapılan ticarette rağbet gören mallardan da bahsedilir ki, bu bilgiler tacirlerden alınmış olsa gerek. İdrisî'nin eserlerinin temel özelliği, ticaretin yaygın olduğu bölgeler hakkında tam ve doğru bilgiler aktarmasıdır. "Kitab Rucar"da ayrıca, Oğuz kalelerinden ve savaşlardaki öncü birliklerden de söz edilmektedir. Bütün bunlar, Makdisî'nin Ceyhânî hakkında söylediği "onun komşu ülkeler hakkında bilgiler toplamasındaki temel gayesi bu toprakları işgal etmektir" sözlerini akla getirmektedir.[150]

Anlatılanlardan yola çıkarak, "Kitab Rucar"daki Oğuzeli'ne dair bilgiler sayesinde, Ceyhânî'nin kaybolan eseri hakkında bazı hususları öğrenmekteyiz. Oysa, bazı yerlerde İdrisî doğrudan ana kaynak olarak İbn Havkal'ı kullanmıştır. Yukarıda söylenenleri dikkate alarak, Ceyhânî'nin eserinin X. yüzyıl ait olduğunu kabul edebiliriz.[151]

İdrisî'nin bu ansiklopedik coğrafya yapıtı, yine onun tarafından hazırlanan ve dünyanın ana karalarını gösteren gümüş elipsi ve çeşitli haritaları için de ana kaynak durumundadır.[152] İrdisî'nin erken dönem haritası, 1154 yılını ve "Sûret el-ard" adını taşımaktadır. "Nüzhetü'l-müştâk" adlı eserin çeşitli yazmaları arasında, yer küresinin coğrafi haritaları da gösterilmiştir.

Bazı araştırmacılar, İdrisî'nin haritalarını gerçekçi bulmamakta ve onları Ptolemaeus'un haritalarının kötü birer kopyası olarak gör-

149 Bartold, *Arabskiye izvestiya o rusax*, SV, 1940, N: 1, s. 36; Bartold, *Soçineniya*, t. II, ç. I/ 818.

150 Muqaddasi, *Ahsan at-taqâsim fi ma'rifat al-aqâlim*, trad. par A. Miquel, Damas 1963, s. 13-14.

151 Muhtemelen müellif burada bir hata yaparak Ceyhânî yerine İdrisî'nin adını vermiştir- çev.

152 Kraçovskiy, İ. Yu. *Arabskiye geografı i puteşestvenniki*, IGGO, 1937, N: 5, s. 753; Şumovskiy, T. A. *Arabskaya kartografiya v ee proisxojdenii i razvitii*, IVGO, 1947, N: 5, s. 582.

mektedirler. İdrisî'nin haritaları, şema ve geometrik açıdan, diğer Orta Çağ Müslüman haritalarına uygun özellikler içermektedir.[153] İ. Yu. Kraçovskiy, İdrisî'nin harita bilgisinde bir adım geride kaldığını açıklar. Onun haritalarında daha erken dönem Müslüman coğrafyacıları tarafından reddedilen dünya devletlerini yedi iklime ayırmak gibi Ptolemaeus prensipleri yer almaktadır.[154] "Kitab Rucar"da verilen haritaların ve metin bilgilerinin karşılaştırılması sonucunda, İdrisî'nin harita bilgisinin düzeyini ortaya çıkarıyoruz. Karşılaştırmalar, İdrisî'nin her zaman için kullandığı kaynaklardaki bilgileri tam olarak yansıtmadığını gösteriyor. Çoğu zaman "Nüzhetü'l-müştâk"da yer alan metinle harita arasında tenakuz bulunmaktadır. Bunda sadece İdrisî suçlu olmayabilir; eseri kopya eden müstensihlerin de payı vardır. Büyük bir ihtimalle, İdrisî ilk haritasını tam olarak bitirememiştir. Dağların, şehirlerin ve hatta büyük deniz ve nehirlerin isimleri konulmamıştır. Ancak daha sonraki haritalarda, özellikle 1154 yılı haritasında, eksik bırakılan yerler tamamlanmıştır. Bütün bunlar, İdrisî'nin çalışmalarının coğrafi gerçekliğini ve yanlışlıklarını tespit etmekte araştırmacıya zorluk çıkartmaktadır. Buna rağmen, gerek tarih, gerekse de coğrafya ilmi açısından İdrisî'nin eserleri büyük ilgi konusudur.[155] "Kitab Rucar"da en çok dikkati çeken husus ise, yer küresinin haritasıdır.[156]

"Nüzhetü'l-müştâk"ın tahkikli bir baskısı bulunmadığından, coğrafî isimlerin okunmasında büyük güçlüklerle karşılaşılmaktadır. Yine de İdrisî'nin yazmalarını paleoğrafi bakımından iyi tahlil ederek, gerçeği ortaya çıkarmak mümkündür. Bizim kullandığımız "Kitab Rucar" yazmalarının kendi yazım özellikleri bulunmaktadır. Leningrad ve Sofya yazmalarında kelime sonda ve[157] başında gelen 'nun' ile 'ğayn' aynı gösterilmektedir. Ancak dikkatle bakıldığında bu harflerin yazım farklılıkları açığa çıkmaktadır. Yazmalarda 'nun'a nazaran 'ğayn' daha az eğik olup, nokta harfin uzatılmış sonunun en sağ köşesinde, 'nun'da ise tam ortasında gösterilmektedir. Belirtilen yazım özellikleri, Mağrip hattının kuralları olsa gerek. Leningrad ve Sofya Yazmaları büyük ölçüde Meşhed yazmasıyla benzerlik içermektedir.

153 Kraçovskiy, *Arabskiye*, s. 753-754; Şumovskiy, *Arabskaya kartografiya*, s. 573.

154 Kraçovskiy, *Izbrannıye*, s. 753.

155 Kraçovskiy, *Nad arabskimi*, s. 24-26.

156 *Sûrat al-ard*.

157 Kovalevskiy, *Çuvaşi*, s. 24-25.

İdrisî'nin eserleri, IX-X. Yüzyılda Arapça yazan tarihci ve coğrafyacıların kaybolan kitaplarından alıntılar yapması bakımından da Orta Asya'daki Türkçe konuşan kavimlerin araştırılmasında kıymetli bir kaynaktır. "Kitab Rucar"ın önemi, sadece bu kavimlerin oturdukları bölgeler ve bunlara ait şehir ve kaleler hakkında bilgiler aktarmasından ileri gelmemekte; aksine İdrisî'nin eserleri, onların tarım ve hayvancılık, yaşam ve kültürel durumuna dair bilgiler de içermektedir.

XI-XIII. Yüzyıllar Ön Asya Tarihçiliği

Selçuklu zaferleri sayesinde, XI-XIII. Yüzyıla ait Ermeni, Gürcü ve Süryani kaynaklarında da Türkmen ve Oğuz boyları hakkında bilgilere rastlamak mümkündür.[158] Ermeni tarih kaynaklarının başında Arisdaques de Lasdiverd (XI. Yüzyıl), Urfalı Mateos (XII. Yüzyıl) ve Erivanlı Mkhithar'ın (XIII. Yüzyıl) kronikleri gelmektedir. Adı geçen müelliflerin eserlerinde Selçuklular'ın Kafkas-ötesi ve Anadolu seferlerinden bahsedilmektedir.[159] Bunların dışında Türkmen – Gazneli savaşları ve Selçuklular'ın kökenine ilişkin bilgiler de bulunmaktadır. Ermeni tarihçilerinin Selçuklu boyları hakkındaki görüşleri, genellikle XII. Yüzyıl müelliflerinden Iohanna Sarkavaga'nın eserlerine dayanmaktadır.[160] XIII. Yüzyıl müelliflerinden Vardan Bardzeberts ve Kirokas Ganzakets, onun "Türklerin Seferlerine ve Tarihine Giriş" adlı eserinden bahsederler.[161]

Selçuklu boyları hakkında, Gürcü yıllıklarında da ilginç bilgilere rastlanmaktadır.[162] "Matiane Kartlisa"da (XI. Yüzyıl) Selçuklular'ın

158 Bizans tarih kaynaklarında Uzlarla (Oğuzlar) ilgili ilk bilgilere X. Yüzyıl müelliflerinden Konstantinos Porphyregennetos'un eserinde rastlanmaktadır (398). Daha sonraki kaynaklar arasında XII-XIII. Yüzyılların müelliflerinden Nikephoros Vriennios (181), Anna Komnena (35) ve Niketas Khoniates'ın (311) eserleri gösterilebilir.

159 Arisdaques de Lasdiverd, *Histoire d'Arménie*, trad. par E. Prudhomme, Paris 1864; *Chronique de Matthien d'Edesse*, trad. par M. E. Dulaurier, Paris 1858; Mkhithar d'Airivank, *Histoire chronologique*, trad. par M. Brosset, St. Petersbourg, 1869.

160 *Deux historiens arméniens Kirocos de Gantzac, XIIIe s., Histoire d'Arménie; Oukhtanés d'Ourha, Xe s., Histoire en trois parties*, trad. par M. Brosset, St. Petersbourg 1870.

161 Mkhithar, *Hronografiçeskaya istoriya*, Per. s armyanskogo K. Pankratova, SPb. 1869, s. 351.

162 *Histoire de la Géogrie depuis l'antiquite jusqu'au XIX siécle*, I-II, trad. pat M. Brosset, St. Petersbourg 1849-1850.

Gürcistan'a yaptıkları ilk seferler ve Sultan Alp Arslan ile Melikşah hakkında bilgiler bulunmaktadır. XII. Yüzyılda kaleme alınan diğer bir Gürcü kaynağında ise, Selçukluların Kafkas-ötesi işgalleri anlatılmaktadır.[163]

Türk dilli Orta Asya kavimlerinin Orta Çağ tarihi hakkındaki önemli kaynaklar arasında, Suriyeli Mikael yıllığını da belirtmeliyiz.[164] XII. Yüzyılın Suriye müelliflerinden olan bu zatın eserinde Türkler'in ülkesi, meşguliyetleri, yaşam tarzları, töreleri hakkında özel bir bölüm bulunmaktadır.[165] Suriyeli Mikael, Selçuklular'ın Merkezî Asya'dan Orta Asya, İran ve Yakın Doğu ülkelerine yaptıkları göçlere büyük önem vermiştir. Yıllıkta, Kıpçak ve Selçuklu seferleriyle ilgili ilginç rivayetler de yer bulmaktadır.[166] Suriye kaynakları arasında Ebu'l-Farac'ın (1226-1286) eseri, özellikle belirtilmeye değerdir. Ebu'l-Farac'ın eseri, bir dünya tarihi özelliğini taşımaktadır.[167] Eserde, Selçuklu Devleti'nin ortaya çıkışı ve tarihi ile ilgili bölümler de bulunmaktadır.[168]

Moğol İstilası Öncesine Ait Kaynaklar

XIII. Yüzyılın başlarında Cengiz Han'a tabi ordular, Orta Asya'da korkunç katliamlara neden oldular. Bu korkunç olaylara, Horezmşah Celaleddin'in (öl. 1231) silah arkadaşı Muhammed Nesevî de tanıklık eder. Nesevî özel eseri "Sîret es-Sultan Celaleddin Menguberdi"de Horezmşah'ın hükümdarlık yılları ve seferlerinin tarihi yanında, Moğollarla yapılan savaşları da anlatmıştır.[169] Nesevî'nin eseri, Orta Çağ Müslüman tarihçiliğinde eşine az rastlanılır edebî bir üslupta kaleme alınmıştır. Bu değerli çalışmada, son dönem Horezmşahlar tarihi ve Cengiz Han'ın Orta Asya istilası hakkında ilginç bil-

163 Mihalyeva, G. A. *O gruzinskix istoçnikax po srednevekovoy istorii Sredney Azii*, ONU, 1961, No: 2.

164 Guseynov, R. A. *"Xronika" Mihaila Siriitsa*, PS, vıp. 5 (68), 1960.

165 *Chronique de Michel le Syrien*, ed. et trad. en francais par J. B. Chabot, t. I-IV, Paris 1889-1924.

166 Guseynov, R. A. *K istorii tyurkok XI-XII vv*, TİİAN AzSSR, t. XII, 1957.

167 Gregory Abu'l-Farac (Bar Habraeus), *Abu'l-Farac Tarihi*, Türk. çvr. R. O. Doğrul, TTK, Ankara 1945, c. I.

168 Guseynov, R. A. *Siriskiy istoçniki XII-XIII vv. ob Azerbaydjane*, Baku 1960.

169 Brochelmann, *Geschichte*, I/319.

giler bulunmaktadır. Nesevî'nin anlattıkları arasında bizim için ayrı bir önem taşıyan kısımları, Horasan Türkmen boylarının işgalcilere karşı gösterdikleri mücadelelerdir.

Büyük Arap tarihçisi İbnü'l-Esîr (1160-1234) de Moğol istilasının çağdaşlarındandır. O, "Tarih el-Kâmil" isimli çok ciltli bir dünya tarihinin müellifiydi. Eserinin yazılmasında günümüze kadar ulaşamayan yıllıkları ve kitapları, ayrıca Horasan tarihiyle ilgili kaynakları kullanmıştır.[170] İbnü'l-Esîr, gerçek bilgileri toplayıp tahkik ederken, büyük bir cesaret ve tevazu sergilemiştir. Onun tarihe adanmış eserinde sadece siyasî olaylar değil, yaşama dair çeşitli konular ve eski dönemlerin medeni hayatına dair hususlar da ilgi görmüştür.[171] Oğuz ve Türkmen tarihi bakımından özellikle, XI. Yüzyıl ve XIII. Yüzyıl başları arası dönemler için İbnü'l-Esîr'in eseri değerli bir kaynaktır.[172] "Tarih el-Kâmil"in son kısımları, diğer olaylar yanında Cengiz Han ordusunun Orta Asya, İran ve Kafkas-ötesi'nde yaptığı vahşetler de anlatılmaktadır.

Minhâced-din Cüzcânî'nin "Tabakât-ı Nâsırî" adlı eserinde de Moğol istilasının etkilerine rastlamak mümkündür.[173] Cüzcânî, eserini Hindistan'da yazmış ve Dehli sultanlarından Nâsired-din Mahmudşah'a (1259-1265) ithaf etmiştir. Eser, Orta Asya, İran, Afganistan ve Kuzey Hindistan'da hüküm sürmüş bulunan hanedanların tarihine ışık tutmaktadır. Eserin son kısımları, Cengiz Han'ın askerî seferlerine tahsis edilmiş ve onun hakkında olumsuz intiba uyandırılmıştır. Bizim araştırmamız açısından, özellikle eserin Gazneliler, Selçuklular ve Horezmşahlar hakkındaki kısımları, büyük önem arz etmektedir. Bu kısımların hazırlanmasında Cüzcânî, günümüze kadar ulaşmayan kaynaklardan yararlanmıştı.[174]

XIII. yüzyıl Fars tarihçiliğinde, genel tarih eserleri yanında, bölgesel tarih eserleri de büyük ilerleme kaydetmişti. Şehirlerin, büyük

170 Age., s. 324.

171 Rosenthal, *History*, s. 126-127.

172 MİTT, t. I, s. 37-39.

173 El-Cüzcani,*Tabakat;* Rukopis İNA AN SSSR S-1846; *Tabakat-i Nasiri: A General History Muhammadan Dynasties of Asia...* by the Maulana Minhaj-ud-Din, Abu Umar-i Usman, Transl. by H. G. Raverty, vol. I-II, London 1881.

174 Bosworth, C. E. *Early sources for the history of the first four Chaznavid sultans,* The Islamic Quarterly, vol. XII, N: 1-2, 1963; C. Cahen, *La Malik-nameh et l'histoire des orgines Seldjucides*, Oriens, vol. II, 1948.

eyalet ve vilayetlerin tarihinin öğrenilmesine büyük önem veriliyordu. İbn İsfendiyar tarafından 1217 yılında tamamlanan "Tarih-i Taberistan" adlı eser, bu tarz çalışmalara bir örnektir.[175] İbn İsfendiyar'ın bu eseri, Horasan ve komşu Orta Asya ülkeleri tarihinin öğrenilmesi bakımından da büyük önem aksettirmektedir. Bizim ilgimizi ise daha ziyade, XI. Yüzyıl Selçuklu zaferleri ve 'Oğuz fitnesi' adı verilen bölümler çekmektedir.

İlhanlı Dönemi İran Tarihçiliği

Orta Asya ve İran'ın Moğollar tarafından zaptedilmesi, bu ülkelerin kültürel yaşamına büyük darbe vurdu. Ancak bu düşüş, birkaç on yıl sonra durmuş, Güney ve Batı İran bölgesinde ilmî alanlarda bir takım gelişmeler sağlanmıştır. XIII-XIV. Yüzyılda, İlhanlı sarayının da desteği sayesinde, Fars tarihçiliği zirveye ulaşmıştır. Özellikle, Akdeniz-Asya ticareti neticesinde feodal ilişkilerin gelişimi, ekonomik alanda gözlemlenen yükseliş, dönemin kültürel yaşamının canlanmasında önemli bir etken olmuştu. Bunun yanı sıra, Moğol İmparatorluğu'nun oluşması ve Haçlı seferleri, Fars tarihçilerinin ufkunu açtı. Moğol hanları, isimlerinin yüceltilmesine sınırsız ilgi göstermekte, bu yüzden de tarihçi ve şairlere destek çıkmaktaydılar.[176]

XIII-XIV. Yüzyıllar Orta Asya ve İran tarihçiliği, önceki dönemlerin üslubunu yansıtmasına rağmen, kendine özgü bir takım yenilikler de geliştirmişti. Bu dönemde Arap edebî dilinin tamamen ortadan kalktığını, bunun yerine Fars ve Tacik dilleri bünyesinde yerel tarih okullarının ortaya çıktığını görmekteyiz.[177] Sınırlı sayıda bulunan saray tarihçiliği ve hanedan merkezli tarih yazma işlemleri, zamanla yerini umum tarih kitablarına bıraktı. Bu tarzın geleneksel bir hal alması, doğu tarihçiliğinde ilk defa dünya tarihi alanının oluşmasıyla sonuçlandı.

Ata-Melik Cüveynî'nin (1226-1283) "Tarih-i Cihangüşâ" adlı eseri, Moğol istilası sonrasında yazılan ilk tarih eserlerindendir. Müellif, uzun yıllar Moğol hanlarının hizmetinde bulunmuş ve hayatı-

175 İbn İsfendiyar, *Tarih-i Tabaristan*, Tahran 1320 hş..

176 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, per. L. A. Hetagurova, t. I, kn. 1, M.-L. 1952, s. 7 vd.

177 Gibb, *Arabskaya*, s. 138 vd.

nın son yıllarını Bağdat şehir hâkimi olarak geçirmiştir.[178] Eserini 1260 yılında tamamlayan Cüveynî, Cengiz Han'ın ilk seferlerinden başlayarak Moğol tarihini de kitabına almaktadır. Buna rağmen "Tarih-i Cinahgüşâ"nın bir çok bölümünde, Selçuklu ve Horezmşahlar tarihi de yer almaktadır. Cüveynî, yetkilerini de kullanarak yazdığı dönemin gerçek olaylarına nüfuz etmesini bilmiştir.[179] Bu eser, o dönemin genel durumunun ve Türkmenistan'ın Moğollar tarafından işgal edilmesinin sonuçlarının öğrenilmesi bakımından fevkalade önemlidir.

XIV. yüzyıl Fars ve Tacik tarihçiliği, İlhanlı dönemi İran'ında büyük başarılara ulaştı. Orta Çağ doğu tarihçiliğinin en mükemmel eserlerinden olan "Câmi et-Tevârih" bu dönemin başlarında kaleme alınmıştır.[180] Dünya tarihçiliğinde bu kıymetli eserin müellifi olarak Fazlullah Reşidüddin (1274-1318) gösterilmektedir. Eserin tartışmasız en büyük başarısı, İslam tarihçiliğinde etkin olan dünya tarihi hakkında eski ve gerici düşünceleri yıkmış olmasıdır. "Yıllıklar Külliyâtı"nda, "insanlık tarihinin büyük denizinde, İran ve Arap tarihi, sadece bir nehir olarak kalmaktadır" iddiası ince ve kırmızı bir hat gibi geçmektedir. Bu nedenle "Câmi et-Tevârih" adlı eserde, Uzak Doğu'dan başlayarak Batı Avrupa yakasına kadar bütün halkların tarihine önem verilmektedir. Eserin genelinde, Oğuz boyları da dahil olmak üzere Moğol-Türk uluslarının tarihi esas alınmıştır. "Câmi et-Tevârih"in bazı yazmaları arasında, "Tarih-i Oğuz" adlı özel bir bölüm yer almaktadır.[181] Efsanevi Oğuz Han rivayetlerinin tam metni, maalesef henüz ilme kazandırılmamıştır. Ayrıca, bu rivayetleri Reşidüddin'in anlattıklarıyla kıyasladığımızda, ilginç tarihî ve etnografik epizodlara rastlanmaktadır. Rivayetin daha geniş bir versiyonu, XIV. Yüzyıl Türkmen tarihçilerinden Salır Baba tarafından "Câmi et-Tevârih"in Çağatayca tercümesinde bulunmaktadır.[182]

178 *The History of the World-Conqueror* by Ala-ad-Din Ata-Malik Juveini, Transl. from texts... by J. A. Boyle, vol. I-II, Manchester 1958.

179 MİTT, t. I, s. 55.

180 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, per. L. A. Hetagurova, t. I, kn. 1, M.-L. 1952.

181 Raşid ad-Din, *Djami at-tavarih*, Fotokopya rukop. Britanskogo muzeya İNA AN SSSR İFV-242; Raşid ad-Din, *Djami at-Tavarih*, Rukopis İVAN UzSSR, inv. N: 1; Raşid ad-Din, *Djami at-Tavarih*, Rukopis BSŞ, PNS-46.

182 Ahallı, S. *Salır Babanın eserinde Korkut-Ata*, İTFAN SSSR, 1950, N: 3; M. Kösayev, *Türkmen tarihçısı Salır-Baba*, "Sovyet edebiyatı", 1945, N: 1-2; Salır Baba Gulalı Salır-oglı Hırıdarı, *Djam at-tavarih*, Rukopis İyaL AN TSSR, inv. N: 526.

Reşidüddin, "Oğuz Tarihi"nin önsözünde, anonim tarihçi ve rivayetçilerden yararlandığını belirtirken kaynak göstermemiştir.[183] Anlaşılan, müellif, tarih eserlerinden ve sözlü edebiyattan faydalanmıştır. W. Radloff'a göre, Reşidüddin'in kaynağını "Oğuz Kağan Hakkında Rivayetler"in Uygur versiyonu[184] ve Türkmen halk rivayetleri oluşturmaktadır.[185] Ancak, araştırdığımız nüsha, Uygur versiyonundan daha ziyade İslâm ortodoksiyasının tesiri altına girmiştir. Burada Oğuz ve onun soyu, İslam dininin ateşli savunucuları olarak tanıtılmaktadır. Bu da eski Oğuz tarih rivayetlerinin zamanla büyük değişime uğradığını göstermektedir. W. Barthold'a göre, "Oğuznâme"nin son değişiklikleri, Moğol döneminde yapılmıştır.[186] Bu görüş, Reşidüddin'in "Zeynü'l-ahbâr" ve "Mücmelü't-tevârih"den edindiği bilgilerle desteklenmektedir. Bu kaynaklarda Oğuz'un İslâm'ı kabul etmesine dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Aksine Oğuz'un efsanevi atası, büyülü taş ve yağmur yağdıran putperest inançlarla muhataptır.

Tahminimizce, Reşidüddin'in "Oğuz Tarihi"nin temelinde tarihî ve epik karakterli "Oğuz-nâme" versiyonları yatmaktadır. Ebû Bekr b. Abdullah b. Aybek'in "Dürer et-tîcân" adlı eserinde, XIII. Yüzyılın sonlarıyla XIV. Yüzyılın başları arasında, "Oğuz-nâme" adı verilen bir eserin Oğuzlarda çok yaygın olduğundan bahsetmektedir.[187] Ona göre, bu eserde Tepe-göz adı verilen birinden bahsedilir ki, bu, onların ilk kralı olup, "Dede Korkut" destanında da söz konusu edilmektedir.[188] "Oğuz Tarihi"nin bir nüshası da Türkmen boylarından Akkoyunlu beyleri tarafından korunmaktaydı.[189] XV. Yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Mahmudoğlu Hasan Bayatlı'nın[190] "Târih-i âl-î Selçuk"[191] ve "Tarih-i Terâkîme" eserleri de, konu itibariyle "Oğuznâme"ye dayanmaktadır.[192]

183 Raşid ad-Din, Britanya Yaz. Fotokopisi, vr. 410.

184 Şçerbak, M. A. *Oguz-name*, Muhabbat-name, M. 1959.

185 Radlov, V. V. *K voprosu ob uygurax*, SPb. 1893, s. 1-21.

186 Barthold, V. V. *Ghuzz*, EI, Bd. I, 1913, s. 179.

187 Ergin, M. *Dede Korkut Kitabı*, Ankara 1958, s. 35-36.

188 *Kniga moyego deda Korkuta, Oguzskiy geroiçeskiy epos*, M.-L. 1962; O. Ş. Gökyay, *Dede Korkut*, İstanbul 1938.

189 *Osmanlı Tarihleri*, c. I, İstanbul 1949, s. 51.

190 Age., I/381-387.

191 W. Barthold, bu yazmanın Râvendî'nin "Râhât es-Sûdûr" adlı eserinin Türkçe çevirisi olduğunu vurgular. Ancak bu eser, içerik itibariyle Râvendî'nin eserinden ayrılmaktadır. O, daha ziyade Necip Asım tarafından

Gerek Reşidüddin'in "Oğuz Tarihi"nde, gerekse de diğer Orta Çağ tarihçilerinin Oğuz-nâme'ye ilişkin eserlerinde bir çok efsanevî hikayeler yer almaktadır.[193] Özellikle de, Oğuz Han'ın daha çocukken İslam'a yönelmesiyle ilgili anlatılanlar, koca bir hayalden ibarettir. Ayrıca bu yazmalarda kullanılan sosyal ve benzeri terimler, şüphesiz kendi dönemlerinin modern bakış açısını oluşturmaktadır. Bu nedenle, "Oğuz Tarihi"nde yazılanların hepsini, mekanik olarak eski olaylarla bağdaştıramayız. Araştırdığımız "Oğuz-nâme" versiyonları birer "tarih hikayeleri" niteliğinde olup, gerekli gördüklerinde bir takım tarihî bilgiler de içermektedirler. "Oğuz Tarihi" adlı eserde dikkati en çok celbeden kısımların başında, Selçuklu fütuhatı ve Sır-Derya Oğuz yabgularının hakimiyetine ilişkin anlatılanlar gelmektedir. Kronolojik olarak düşünecek olursak, olayların gerçekleştiği tarihle, Reşidüddin'in eseri kaleme aldığı tarih arasında 250 yıl bulunmaktadır. Ancak, Oğuzlar'ın tarih sahnesinde sergilemiş oldukları role dair eski döneme ilişkin hatıralar, anlaşılan halkın hafızasından silinmemiştir. "Oğuz-nâme" rivayetleriyle ilgili söylentileri metodik olarak analiz etmek için, bunları Orta Çağ kaynaklarında yer alan döneme ait bilgilerle kıyaslayarak tenkit etmek gerekir. Tarih kaynaklarında bahsedilen Oğuz rivayetlerini, o döneme ait hikayelere başvurarak doğrulamaktayız. Daha ilginç ve içerik olarak orijinal halk rivayetleri ise, yapı bakımından görsel bir hale getirilmektedir.

XIII-XIV. Yüzyıllar Fars tarihçiliği, Doğu Asya Türk-Moğol uluslarının tarih ve etnik yapısının öğrenilmesine önemli bir katkıda bulunurlar. "Câmi et-Tevârih" sayesinde, bu ulusların tarihine, dünya tarihinin bir parçası olarak bakmak olanağı sağlanmıştır. Eserde, Oğuz ve Türkmenler'in boy-şecere sistemine ve etnik kimliğine büyük önem verilmiştir. Yüzyıllar sonrasında ilk defa Merkezî ve Orta Asya Türk ve Moğol uluslarının eski tarihine genel bir perspektif içinde bakılması denenmiştir. Kaynaklardaki rivayetlerin, boyların epik anlatıma dayalı soy kütüklerinin ve halk hikayelerinin bir ara-

---

yayınlanan "Oğuz-name veyahut Selçuk-name" ile benzerlik oluşturmaktadır. Bu eser tarih literatüründe gösterildiği gibi Yazıcıoğlu Ali'ye aittir. Bkz. H. W. Duda, *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi*, Kopenhagen 1959, s. 11-13.

192 Kononov, A. N. *Rodoslovnaya turkmen*, Soçineniye Abu-l-Gazi, hana Hivinskogo, M.-L. 1958, s. 36. Bundan sonra: Kononov, *Rodoslavnaya*.

193 "Oğuz-name"nin en son versiyonlarından birine de Türkmen dîvan şairlerinden Andelib'in eserleri arasında rastlanmaktadır.

da ilk tez sentezi yapılmaya çalışılmıştır. Bu kadar büyük bir proje şüphesiz eksiz olamazdı; bir takım eklektizm belirtileri oluşacak, açıklama ve kritik etme eksikliği kendini gösterecekti. Ancak bu eksiklikler, Orta Asya Türk halklarının tarihinin araştırılmasında büyük adımlar atan tarih bilimi önünde mania oluşturmamaktadır. Burada sadece bir eksikliği belirtmek gerekir: XIV. Yüzyıl Fars kaynaklarında yer alan eski Oğuz ve Türkmen tarihiyle ilgili zengin bilgilere rağmen, Moğol istilası sonrası onların durumuna ilişkin nedense çok az bilgi verilmiştir. Bu tarihten itibaren de 'Oğuz' adı, yavaş yavaş Orta Asya tarih sayfasından kaybolmaya başlamıştır.

Memlüklü Dönemi Mısır Tarihçiliği

XIII-XIV. Yüzyıllarda Müslüman Doğu kültürünü Mısır Memlükleri ile İran İlhanlıları temsil ediyorlardı. Özellikle, son dönem Memlüklü hükümdarları döneminde tarih ilmi alanında büyük başarılara imza atıldı. Mısır, Takiyed-din el-Makrizî (öl. 1442), İbn Tagriberdî (1469), Celaled-din es-Suyûtî (1505) gibi birbirlerinin çağdaşı çok sayıda ünlü tarihçinin ortaya çıktığı bir ülke olmuştur. Orta Çağın en ünlü tarihçilerinden olan İbn Haldun da (1332-1406) uzun bir dönem Mısır'da yaşamış ve bir çok esere imza atmıştır. Ünlü "Mukaddime"sini Kahire'ye göç etmeden önce 1382 yılında Mağrip'de bitirmiş olmasına rağmen, tarihe dair eklerini Mısır'da tamamlamıştır. İbn Haldun, Mısır tarihçilerini derinden etkilemiştir, nitekim Makrizî onu üstad olarak kabul etmektedir.[194]

İbn Haldun'un eseri, eski tarih, felsefe ve hukuk konularının bir sentezi olup, içerik olarak Arap tarihçiliğinde yeni bir oluşuma neden olmuştur. O, gerçekten de toplumların ve anayasal düşüncenin gelişiminde etken bir ilmin, tarih sosyolojisinin temellerini atmıştır. İbn Haldun, toplumların tarihsel gelişimine maddesel bir bakış açısından yaklaşmayı denemişti. Gerek Doğu, gerekse de Batı Orta Çağ tarih bilimi, İbn Haldun'un tarih ve felsefî eseri "Mukaddime"ye eşit değerde başka bir kaynak tanımamaktadır.[195] İbn Haldun'un eseri,

194 Batsiyeva, S. M. *İstoriko-soçiologiçeskiy traktat İbn Halduna "Mukaddima"*, M. 1965, s. 63-64.

195 Batsiyeva, S. M. *Sotsialnıye osnovı istoriko-filosofskogo uçeniya İbn Halduna*, V kn. "Pamyati akad. İ. Yu. Kraçovskiy", L. 1958; S. M. Batsiyeva, *İstoriko-sotsiologiçeskiy traktat İbn Halduna "Mukaddima"*, M. 1965.

Orta Çağ Türkmen yaşamında tarım ve hayvancılığın konumunun öğrenilmesi bakımından son derece önemli bir kaynaktır. Bu bakımdan, "Mukaddime"de Arap ve Kürtlerdeki konar göçer yaşamdan bahsedilirken, Türkmen hayvancılığına dair verilen bilgiler de dikkati çekmektedir. İbn Haldun, konar göçerlerde hiyerarşik bir ayrımın bulunduğunu, yani hayvan sürülerinin büyüklüğüne göre boyların sınıfsal bir yapı oluşturduğunu belirtmektedir. "Mukaddime" de yerleşik toplumlarla göçebeler arasındaki ilişkilere de dikkat edilmektedir.

XIII-XIV. Yüzyıllara Ait Filoloji Eserleri

Mısır tarih okulu, sergilediği başarılara rağmen, yine de yerel tarih konularını yazıya almakla sınırlıydı.[196] Bu yüzden Memlüklü dönemi kaynaklarında diğer ülke ve topluluklarla ilgili çok az bilgiye rastlanmaktadır. Araştırdığımız konu üzerinde oluşan problemlerin çözülmesi açısından, Mısır ve Suriye'de kaleme alınmış Arapça-Türkçe açılamalı sözlüklerin önemi, özellikle belirtilmelidir. XIII-XV. Yüzyıllarda ortaya çıkan bu sözlükler, Orta Asya, Kafkas-ötesi ve Doğu Avrupa'da boy gösteren Türk-Memlüklerin bu devletin tarihinde de büyük rol oynadığını kanıtlamaktadır.[197]

XIII. Yüzyıl Memlüklü Bahrî hanedanlığı döneminde, Kıpçak ve Türkmen lehçelerini konu alan ilk Arapça-Türkçe sözlük ortaya çıktı. Müellifi bilinmeyen bu sözlüğün ilk sayfasında kitabın adı "Kitab Mecmâ Tercümân Türkî ve Acemî ve Moğolî ve Farsî" olarak kaydedilmiştir. Eserin yazıldığı tarih, verilen rakama göre 1245 yılına aittir. Sözlüğün müellifi, çoğu yerde Türkmen sözlerini belirterek onların Kıpçak ve diğer şivelerdeki farkını göstermeye çalışmıştır.[198]

XIV-XV. Yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Arapça ve Türkçe karşılaştırmalı olarak bir takım yeni filoloji eserleri kaleme alınmıştır. Bunlar arasında Ebû Hayavan'ın (1256-1345) "Kitab el-İdrâk li'l-Li-

196 Rosenthal, age, s. 37.

197 *Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte*, par Taqi-eddin Ahmed Makrizi, Trad. par M. Quatrmere, t. II, Paris 1842; Abul Mahasin ibn Taghir Birdi, *History of Egypt 1382-1469 A. D.* Transl. by W. Popper, Berkely and Los Angeles, 1954.

198 *Ein türkisch-arabisches Glossar, Nach der leidener Handschrift*, Herausg, von. M. T. Houtsma, Leiden 1894, s. 2-6.

sân el-Etrâk" eseri özellikle kayda değerdir. 1423 yılında Mısır veya Suriye'de yazılan "Tühfetü'z-Zekiyye fi'l-Lûgat et-Türkiyye" adlı eseri de belirtmeliyiz.[199] Bu sözlükte Kıpçak lehçesi esas alınmasına karşılık Türkmen dili arasındaki farklar da söz konusu edilmiştir.[200]

Araştırdığımız filoloji eserleri arasında Türkmen ve Oğuz dilleri hakkında dilbilgisi bakımından değerli bilgiler bulunmaktadır. Bu bilgiler sayesinde Oğuzlar'ın cemiyet yapısı, tarım ve hayvancılık, maddî ve manevî kültür konumlarını değerlendirme fırsatı bulmaktayız. Sözlüklerde yer alan bilgiler Oğuz ve Türkmen çevresinin sosyal ve diğer yönlerinin öğrenilmesinde önemli bir destek sağlamaktadır. Kaşgarlı Mahmud Tarafından 1074 yılında hazırlanan Türk dilleri sözlüğü bu eserlerin mukayeseli tahliline önemli bir katkı oluşturmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un "Divân-i Lugat-et-Türk" adlı eseri, XI. Yüzyıl Oğuz ve Türkmen tarihinin ve etnik yapısının anlaşılmasında en önemli kaynak durumundadır. Ancak, bu mükemmel filoloji çalışması çok iyi bilindiğinden, burada üzerinde durulmayacaktır.

Bunlar dışında Anadolu'da yazılan Selçuklu eserleri arasında Celaleddin Rumî ve Sultan Veled'in Türkçe mesnevîleri de kayda değerdir. Bütün bu kaynakların araştırılması sonucunda Oğuz ve Türkmen boylarının toplumsal konumunu ve benzer yönlerini açığa çıkartmamız mümkün olmaktadır.

XIV-XV. Yüzyıllarda yazılan Arap-Türk sözlüklerinin dilbilgisi açısından incelenmesi, burada konumuzun dışında bulunmaktadır. Zaten bizim konumuz açısından da bu eserler birinci dereceli kaynaklar olmayıp, XIII. Yüzyıl Oğuz ve Türkmen cemiyet yapısının, tarım ve hayvancılık yaşamının öğrenilmesi açısından ek bilgiler sunmaktadırlar.

199 Çağatay, S. *Zur wortgeschichte das anatolischtürkischen*, UAJ, Bd. XXXI, Hft. 1-2, 1960.

200 Konuya bu açıdan bakarsak, Mısır Memlûk Sultanlığı döneminde yazılan "Kitab Bulğat el-Müştâk fi Luğat et-Türk ve'l-Kıpçak" adlı eseri zikretmeliyiz. Bu açıklamalı sözlükte Kıpçak ve Oğuz dillerinin benzeşen ve benzeşmeyen özellikleri üzerinde durulmaktadır. Bkz. A. Zajaczkowski, *Charakteristyka turkow w swietle pismennictwa arabskiego w sredniowieczu, Rozprawy Komisji Orientalistycznej*, N: 4, Warszawa 1952.

Osmanlı Dönemi Türkiye Tarihçiliği

XV-XVI. Yüzyıllar İslam tarihçiliğinde Oğuz ve Türkmen tarihinin öğrenilmesi, Türkiye kaynaklarında da ilgi görmüştür. Osmanlı Devleti'nin kurulmasından sonra Türkler'in kendi tarihlerine, özellikle de etnik durumlarının öğrenilmesine büyük önem verilmeye başlandı. Anadolu'da yazılan Farsça tarih eserlerinin yerini Selçuklularla birlikte Türkçe tarih kitapları aldı. Osmanlı tarihçiliğinin erken dönem eserlerinin başında Yazıcıoğlu Ali'nin "Oğuz-nâme" ve "Selçuk-nâme"si gelmektedir.[201] Eser, 1423 yılında Sultan II. Murad'a (1421-1451) hitaben yazılmıştır ve beş bölümden ibarettir. Eserde Reşidüddin'in "Yıllıklar Külliyatı", İbn-i Bîbî ve Râvendî'nin eserlerinin etkisi görülmektedir.[202] Yazıcıoğlu Ali, eserinin yazarken tarihî Oğuz rivayetlerinden ve "Oğuz-nâme"nin Uygur versiyonundan yararlanmıştır.[203] XV. Yüzyıl Osmanlı müelliflerinden Mahmudoğlu Hasan Bayatlı tarafından da Oğuz kağanlarıyla ilgili bir eser hazırlanmıştır. Müellif eserinde, başka hiçbir yerde rastlanmayan efsanevî Oğuz hakanlarının isimlerini açıklamaktadır. Bayatlı'nın bu eseri, II. Beyazıt döneminin müelliflerinden Mehmed Neşrî tarafından yazılan "Kitab-ı Cihân-nümâ" adlı esere kaynak teşkil etmiştir.[204] Eserin bir bölümü Oğuz Han'a, onun soyuna ve Türklerin İslamı kabul etmesine adanmıştır. F. Arak'a göre, Neşrî bu eserin yazılmasında Bayatlı'nın eseri dışında bir de "Şecere-i Terakime"den faydalanmıştır.[205] Selçuklu hanedanına hasredilen "Kitab-ı Cihân-nümâ"nın oluşmasında Yazıcıoğlu Ali'nin eserinin rolü büyüktür. Neşrî, eserin yazılmasında Oruç Bey'in, Aşıkpaşa'nın ve diğer müelliflerin eserlerinden de faydalanmıştır.[206]

Osmanlılar döneminde Anadolu'daki Oğuz ve Türkmen boyları arasında Korkut Ata hakkında anlatılan epik rivayetler çok revaçtaydı.[207] Dede Korkut Destanı'nın ilk versiyonları Orta Asya'da henüz

201 *Oguz-name yahut Selçuk-name*, yay. N. Asım, İstanbul (tarihsiz).

202 H. W. Duda, age, s. 11-12.

203 *Tarih-i Al-i Seldjuk*, Rukopis İna AB SSSR D-116.

204 Taeschner, F. *Neşri Tarihi Elyazıları Üzerine Araştırmalar*, TTK Belleten, c. XV, sayı: 60, 1951, s. 497-503.

205 Arık, F. *On Beşinci Asır Tarihçilerinden Neşrî'nin Hayatı ve Eserleri*, İst. 1936, s. 8.

206 Arık, *On Beşinci*, s. 1-14; V. L. Ménege, *Neshri's History of the Ottomans*, London, 1964.

207 Bartold, V.V. *Yeşe izvestiye o Korkude*, ZVORAO, t. XIX, 1909; *Kniga moyego deda Korkuta*.

ortaya çıkmış, XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklu akınlarıyla Kafkasya ve Anadolu'ya yayılmıştır.

Osmanlı kaynakları, Orta ve Küçük Asya'daki Oğuz ve Türkmen boyları tarihinin öğrenilmesine büyük katkı sağlamaktadır. Kaynaklarda, onların boy teşkilatına, gelenek ve göreneklerine, etnik konumuna büyük önem atfedilmiştir. Tabii, burada Osmanlı müelliflerinin eserlerine konu edindikleri efsanevî Oğuz rivayetlerine tenkit gözüyle bakmadıklarını ve karşıt görüşleri dikkate almadıklarını da belirtmeliyiz. Bu özellikler, Yazıcıoğlu Ali'nin eserinde, Osmanlı hanedanının geldiği Kayı boyu hakkında anlattığı rivayetlerde daha çok dikkati çekmektedir.

XVI-XVIII. Yüzyıl Orta Asya Tarihçiliği

XVI. Yüzyılda Orta Asya, Özbek asıllı Şeybânî hanedanından Hive ve Buhara hanlıklarının yönetimi altında bulunuyordu. Bu feodal devletlerin ortaya çıkışı, yerel tarihçilikte Türkçe konuşan topluluklara karşı ilginin artmasında etkili oldu. Urgenç hakimi Ali Sultan'ın yönetimi sırasında (öl. 1565) bizzat onun emri doğrultusunda Salır Baba isimli bir zat 1556 yılında, "Câmi et-Tevârih"i Farsça'dan tercüme etti. Böylece, Türkçe konuşan yerel toplulukların tarihî geçmişi, dünya tarihinin bir parçası olarak algılanmaya başlandı. "Yıllıklar Külliyâtı" adlı eserde Türk ve Moğol uluslarının – bunlar arasında Oğuz ve Türkmen boyları da gösterilmiştir – tarihi esas alınmıştır.

XVII. Yüzyılda Hive tarihçisi Ebu'l Gazi Bahadır Han (1646-1663) tarafından hazırlanan "Şecere-i Terâkime" dolaylı veya doğrudan Reşidüddin'in kullandığı kaynaklardan yararlanılarak yazılmıştır. Ebu'l Gazi, eserin hazırlanmasında "Oğuz-nâme" adıyla ünlü Türkmen boy rivayetlerinden de faydalanmıştır.[208] Nitekim, "Şecere-i Terâkime"de Türkmenler'in ataları ve Oğuz boylarının eski tarihine büyük önem verilmiştir.

İlk defa Ebu'l Gazi, Türkmen halk rivayetlerini derlemiş, yazılı kaynaklarda yer alan bilgilerle de destekleyerek bir araya getirmeyi denemiştir. Olayların kronolojik açıdan anlaşılması için, bazı yerlerde anlatılan efsanevi olaylara tenkitle yaklaşmıştır. Ancak, müellifin yazılı kaynaklarla Türkmen halk rivayetleri arasında kurmaya çalış-

208 Kononov, *Rodoslanaya.*

tığı sentez denemesi pek de başarılı kabul edilemez. Ebu'l Gazi'nin eseri, Türkmen tarihi alanında dünya tarihçiliğine sunulmuş özel bir kaynak olarak değer kazanmıştır. Maalesef, Ebu'l Gazi'nin kullandığı "Oğuz-nâme"nin yazmaları günümüze kadar ulaşmamıştır. Bu yüzden, burada "Şecere-i Terâkime"yi tarihî bir rehber olmaktan ziyade, Oğuz boyları hakkında rivayetler içeren bir kaynak olarak kullanacağız.

Batı Avrupa ve Rusya Tarihçiliği

Oğuz ve Türkmen tarihiyle ilgili olarak sadece Doğu'da değil, XVII. Yüzyıldan itibaren Batı Avrupa'da da araştırmalar yapılmaya başlanmıştır.[209] Avrupalı bilginler arasında bu konunun ilk uzmanı olarak Fransız oryantalist D'Herbelot kabul edilmektedir. "Doğu Kütüphanesi" adlı yapıtında yazar, Arap ve Fars kaynaklarında geçen Oğuz ve Türkmenler'in menşei ve tarihiyle ilgili görüşleri bilimsel anlamda değerlendirmeye çalışmıştı.[210] D'Herbelot'dan sonra Oğuzlar'ın etnik ve siyasî tarihine ilişkin çalışmaları, XVIII. Yüzyıl Fransız medyevalist J. Deguignes sürdürmüştü. Onun "Hunların, Türklerin, Moğolların Umûmi Tarihi" adlı eserinde Selçuklu tarihine geniş bir yer ayrılmış; Selçuklu Devleti'nin oluşumunda en önemli rolü Oğuz ve Türkmen boylarının oynadıkları üzerinde durulmuştu.[211]

Bolşevik İhtilali öncesi Rus tarihçiliğinde, Oğuz ve Türkmen tarihinin öğrenilmesine ilk defa XVIII. Yüzyılda başlanmıştır. Bu alanda ilk adımları V. N. Tatişev, ardından da M. N. Karamzin atmışlar-

209 Müellifin bazı araştırmalarında Orta Çağ Oğuz ve Türkmen tarihçiliğinin eski ve yeni dönemleri inceleme konusu yapılmıştır (S. G. Agadjanov, *Osnovnıye problemı istorii oguzskix plemen Sredney Azii*, FİTN, L. 1967; A. K. Karrıev., A. A. Roslyakov., S. G. Agadjanov, *Problemı etnogeneza turkmenskogo naroda v istoriçeskoy literature*, VSETN, Aşhabad 1967). VII ciltlik "SSCB Tarih Bilminin Tarihi" adlı eserin ilgili bölümlerinde bu alanda Sovyet tarihçiliğinde mevcut problemlere değinilmiştir. Burada ise sadece, XVIII-XX. Yüzyıllarda Sovyet ve yabancı tarihçilikte munakaşa ve sorun yaratan hususlara yer verilmiştir.

210 D'Herbelot, *Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel...* I-III, La Haye, 1789.

211 Deguignes, J. *Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux*, I-IV. Paris, 1756-1758.

dı. V. N. Tatışev, Doğu Avrupa halkları tarihinin araştırılması sırasında Oğuz konusuna da değinmiştir. Türk dillerine yakından vakıf biri olarak V. N. Tatişev, çalışmalarında genellikle Ebu'l Gazi'nin Oğuz boyları hakkında topladığı verileri kullanmayı yeğlemiştir.[212] Rus tarih ilminin babası olarak kabul edilen M. N. Karamzin'in eserlerinde de bu konulara ışık tutulmaya çalışılmıştır. M. N. Karamzin, Rusya'nın doğu sınırlarında hüküm sürmüş Türk-Oğuz boylarının tarihi önemine değinen ilk araştırmacılardandır.[213]

Sovyet tarihçiliğinde konuya ilişkin ilk ciddi araştırmalar, W. Barthold'la birlikte başlar. Bu büyük şarkiyatçının eserleri, Orta Çağ Türkmen tarihi alanında en sağlam kaynak hüviyetindedir. W. Barthold'un eski Türkmen tarihi üzerine çalışması bizim için özel bir ilgi konusudur.[214] Maalesef, Sovyet literatüründe de belirtildiği gibi Barthold'un eserlerinde de bir takım eksiklikler bulunmaktadır. Her şeye rağmen Barthold'un eserleri gerçek birer kaynak niteliğinde çalışmalar olup, günümüze kadar bilimsel değerinden hiçbir şey kaybetmemiştir.

Sonraki dönem Sovyet tarihçileri arasında V. A. Gordlevskiy, A. Yu. Yakubovskiy, S. P. Tolstov, B. N. Zahoder ve A. A. Roslyakov'un adlarını belirtebiliriz. Horezm Arkeoloji ve Etnografi Enstitüsü (HAEE) ve Güney Türkmenistan Arkeolojik Kazı Heyeti'nin topladığı veriler de konumuz açısından çok önemlidir. Özellikle, HAEE'nin kazı raporları sonucunda Sır-Derya Nehri'nin aşağı akımlarında Oğuzlar'a ait eski şehir harabeleri hakkında verilen bilgiler takdire şâyândır.

Araştırdığımız konuya ilişkin Türkmen tarihine dair derli toplu materyaller, ayrı bir önem taşımaktadır. Bunlar arasında ilk olarak "Oçerki/Araştırmalar"[215] ve iki ciltlik "TSSR Tarihi"ni[216] gösterebiliriz. Bu genel içerikli eserlerin yayınlanması Cumhuriyet tarihçiliğinin öğrenilmesinde büyük önemi haizdir. "TSSR Tarihi"nin ilk cildinde Türkmenistan'ın eski ve Orta Çağ tarihi alanında uzun yıllar-

212 Tatışev, *İstoriya.. rossiskaya*, t. I, M.-L. 1962.

213 Karamzin, N.M. *Istoriya gosudarstvo Rossiyskogo*, t. I-II, SPb. 1833; Karamzin, N.M. *Primeçaniya k "Istorii gosudarstvo Russiyskogo"*, SPb. 1852.

214 Bartold, *Soçineniya*, t. II, ç. 1, M. 1963.

215 *Oçerki iz istorii turkmenskogo naroda i Turkmenistana v VIII-XIX vv.*, Aşhabad 1954.

216 *Istoriya TSSR*, t. I, kn. 1, Aşhabad 1957.

dan beri sürdürülen bilimsel araştırmaların sonuçları yayınlanmıştı. Eserin ilgili bölüm ve kısımları, IX-XIII. Yüzyıllar Oğuz ve Türkmen tarihinin sosyal ve ekonomik yönlerine ışık tutmaktadır.

IX-XIII. Yüzyıl Oğuz ve Türkmen Tarihinin Problemleri

Son üç yüz yıl zarfında, Orta Çağ Oğuz ve Türkmen tarihinin araştırılmasında Batı Avrupa, Rusya ve yabancı Doğu ülkeleri araştırmacıları büyük ilerlemeler katetmişlerdir. Ancak, eskiden beri sürdürülen araştırmalara rağmen, hâlâ bir takım münakaşalı ve çözüm bekleyen sorunlar da yok değildir. Bu tartışmalı sorunların başında, Selçuklu Devleti'nin oluşumu öncesinde Oğuz boylarının oturdukları bölgelerin tam olarak hangi coğrafyaya tekabül ettiği konusu gelmektedir. Sovyet ve yurt dışı tarihçilikte konuya ilişkin çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalar arasında, tamamen zıt görüşlerin savunucuları da olmuştur. Konuya dair araştırmalar arasında, öncelikle harita çalışmalarını belirtmek gerekir. Bu tür araştırmaların başında Spuner Menke'nin Orta Asya ve Doğu Avrupa tarihi ve coğrafyası üzerine çalışması gelmektedir.[217] Onun hazırladığı haritalarda Aral çevresi, Aşağı Povolje, Ural civarı ve Hazar'ın doğu kıyısında yer alan Gürgen Nehri'ne kadar olan saha, Oğuzeli olarak gösterilmişti. Spuner Menke'nin X-XI. Yüzyıllar Müslüman dünyasını gösteren bir diğer haritasında Oğuzlar'ın (Uzlar'ın) Volga ile Ural nehirleri arasını, Azak'ı, Don'un aşağı akımlarını, Hazar Denizi'nin doğu sahillerini, Nisa civarını, Ebiverd, Dargan ve Gurkent'i kapladıkları anlaşılmaktadır. Haçlı Seferleri sırasında Avrupa ve Asya'yı gösteren bir diğer haritada ise, Oğuzlar ilk belirttiğimiz bölgelerde bulunmaktadır. Bu dönemde Kıpçak istilası dolayısıyla onların coğrafî konumunda da büyük değişiklikler olmuştu.

Batı Avrupa tarihçilerinden K. Miller'in tarih ve etnografik çalışması da değerli eserler arasındadır.[218] Eserinde Arap coğrafya haritalarını esas alan K. Miller, Orta Asya ve Kazakistan'daki Oğuz yerleşim alanlarının haritasını çıkarmayı denemiştir. K. Miller burada

217 Spuner Menke, *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelaters und der Neuern Zeit*, Gotha 1880.

218 Miller, K. *Mappae arabicae, Arabischewelt und Landerkarten des 9-13 Jahrn*, Bd. I-V, Stuttgrad 1926-1931. Bundan sonra: Miller, *Mappae arabicae*.

İdrisî'nin Oğuzeli'nin şehir, nehir, dağ ve denizlerine dair aktardığı bilgilerden yararlanmıştır. Eserde, "Nüzhetü'l-müştâk"dan alınmış bir takım ilginç coğrafî açıklamalara yer verilmiştir. Ancak müellif, ortaya attığı görüş ve iddialarını, tarihî ve arkeolojik bilgiler ışığında kanıtlayamadığından, çoğu zaman İdrisî'nin eserine ters düşecek açıklamalara da sebep olmuştur.

Tarih ve coğrafî literatürde Orta Çağ Oğuz boylarının yayıldıkları alanlar, çeşitli şekillerde gösterilmiştir. Bunlardan M. Reinaud, IX-XI. Yüzyıllar arasında Oğuzlar'ın Aral Gölü'nün doğu, kuzey ve kuzeybatısında oturduklarını söylemektedir. Ona göre, Oğuz boyları, Orta Asya'nın geniş sahralarının, yani Karluklar'ın yaşadığı Yedisu ile Doğu Avrupa'daki Hazar Hakanlığı'nın sınırları arasındaki bölgelerin ancak misafirleri olarak kabul edilebilir. M. Reinaud'a göre, bir grup Oğuz boyları, Azak civarındaki sahralara kadar gelmişlerdi.[219]

X-XI. Yüzyıl doğu kaynaklarında Oğuzeli hakkında yer alan bilgiler, V. F. Minorsky tarafından yapılan "Hudûdu'l-Alem"in İngilizce çevrisinin açıklamalar kısmında bir araya getirilmiştir. V. F. Minorsky, Selçuklu İmparatorluğu'nun ortaya çıkışından önce Oğuzlar'ın, İrtış'dan Volga'ya kadar, Hazar Denizi ile Mâverâünnehir arasında kalan bölgelerde oturduklarını kaydetmektedir. Oğuzlar'ın yerleşim alanları Aral civarı, Kuzey Hazar çevresi, Üstyurt, Sır-Derya'nın aşağıları ve Emba Nehri'nin batı yakasına kadar olan arazileri kapsamaktaydı.[220]

İncelediğimiz dönemde Oğuzlar'ın oturdukları bölgelerin coğrafî durumuna ilişkin problemler, diğer bir takım tarihçilerin de ilgisine mazhar olmuştu. V. V. Grigoryev,[221] W. Barthold,[222] A. Yu. Yakubovskiy,[223] S. P. Tolstov[224] ve A. A. Roslyakov'un[225] çalışmalarında Sel-

219 *Géographie d'Aboulfeda*, Traduite de l'arabe en français par M. Reinaud, t. I-II, Paris 1836-1840.

220 Minorsky, *Hudud al-Alam*, "The Regions of the World", A. Persian geography 372 A. H. – 982 A. D. Transl. and explained by V. Minorsky, London 1937.

221 Grigoryev, V. V. *Ob arabskom puteşestvennike X v. Abu Dolafe i srtanstvovanii ego po Sredney Azii*, JMNP, ç. CLXIII, N: 9, otd. 2, 1872.

222 Bartold, *Soçineniya*, t. I-II.

223 *Hatama-i Rauzat as-safa*, Rukopis VOLGU, N: 166.

224 Tolstov, S.P. *Goroda guzov*; aynı müel., *Po slednam drevnexoresmiyskoy tsivilizatsii*, M. 1948.

225 *Oçerki istorii turkmenskogo*; Isroriya TSSR.

çuklu Devleti'nin kuruluş öncesinde Oğuzlar'ın Sır-Derya'nın aşağı ve orta akımları civarında, Hazar civarı, Aral çevresi ve Povolje'nin batısı boyunca uzanan topraklarda hüküm sürdüklerini vurgulanmaktadır. Oğuzlar, Horasan ve Mâverâünnehir ziraat alanlarıyla Gürgen Nehri'nin aşağı akımları üzerinde bulunan Çinkent şehrine kadar uzanan sahaya komşu olmuşlardı. D'Herbelot'un araştırmalarından beri tarihçiler, Orta Çağ Oğuz ve Türkmen boylarının etrafı kasıp kavuran göç faaliyetlerine değinmişlerdir. V. F. Minorsky, Mervezî'nin eserinin baskısına yazdığı açıklamasında, IX-XI. Yüzyıllar arasında dalgalanan Oğuz göçlerine ilişkin geniş bilgiler vermiştir.[226] Oğuz ve Türkmen göçlerinin sebepleri arasında Kıpçak baskısı ve Selçuklu hareketleri gösterilmektedir. XI. Yüzyılda Sır-Derya ve Aral çevresinde barınan Oğuz boyları, doğudan gelen Kıpçak tazyiki sonucunda yurtlarını terk etmek zorunda kalmışlardır. İ. Marquart, Kumanlar üzerine yaptığı araştırmasında, diğer tarihçilerden farklı olarak, Kıpçak-Oğuz çatışmalarına değinerek, bu savaşlar sonucunda Oğuzlar'ın Güney Rus bozkırlarından geçerek Balkanlar'a sığındıklarını vurgular.[227] İ. Marquart, bu göçlerin nedenlerini Kıpçaklar'ın Kuzey Çin'den Doğu Avrupa'ya kadar varan hareketlerinde aramakla isabetli bir karar vermiştir. Ancak, İ. Marquart, Oğuz Sahrası adının XIII. Yüzyılda Deşt-i Kıpçak olarak değiştiğini düşünmekle yanılmıştır. Oysa, W. Barthold bu değişikliğin daha XI. Yüzyılda gerçekleştiğini kanıtlamıştır.[228]

Sovyet ve yabancı tarihçilikte, XI. Yüzyılın ortalarında vukû bulan Kıpçak istilası sonrasında, Orta Asya Oğuz boylarının tarihi pek az tetkik edilmişti. Sadece, bir takım çalışmalarda onların oturduğu bölgelerin adının değiştiğine ve gerçek isimlerinin tespitine ilgi gösterilmişti. Bunlar arasında T. Banguoğlu'nun Oğuzlar üzerine yaptığı özel çalışması ilgi çekicidir. T. Banguoğlu'na göre, X. Yüzyılda Oğuz boyları Sır-Derya, Üstyurt, İrtiş ve Volga arasında kalan bölgelerde oturmaktaydı. XI. Yüzyılın ilk yarısında ise Kıpçaklar, Oğuzlar'ı Batı Aral civarına gitmeye zorlamışlar. Bazı Oğuz grupları da

226 *Sharaf az-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India*, Arabic text, (circa A. D. 1120) with an English transl. and comment. by V. Minorsky, London 1942.

227 Marquart, I. *Über des Volkstum der Komanen*, AKGWGPHKNF, Bd. XIII, N: 1, Berlin 1914, s. 25-27.

228 Bartold, V. V. *Noviy trud o polovtsax*, "Russkiy istoriçeskiy jurnal", 1921, N: 17, s. 1, 66.

Balhaş ile Aral kıyılarında Sarısu'ya, Sır-Derya'nın orta akımlarına ve Karatav Dağı eteklerine kaymışlardı. XI. Yüzyılın ikinci yarısında "Oğuzeli" olarak tarif edilen bölge, Sır-Derya Nehri çevresini kapsamaktaydı.[229]

.IX-XIII. Yüzyıllar arasında Oğuz boylarının oturdukları coğrafyaya dair çözülmemiş sorunların sayısı bir hayli çoktur. Mevcut tarih ve coğrafya kaynaklarında, Oğuzlar'ın Selçuklu ve Kıpçak göçleri öncesindeki maksimal bölgeleriyle ilgili gerçekçi bilgiler bulunmamaktadır. Çalışmalarda görülen en büyük eksikliği ise, Türkmen gruplarının Oğuzeli'ndeki nüfusu hakkında bilgilerin yer almaması oluşturmaktadır. Çoğu tarihçi, sadece İdrisî'nin verdiği coğrafî verilere dayanarak, Oğuz coğrafyasını açıklamaya kalkışmıştır. Oysa, "Nüzhetü'l-müştâk"ın incelenmesi sonucunda X. Yüzyılda Oğuz göçebelerinin Balhaş civarından Doğu Ural bölgesine kadar yayıldıklarını görüyoruz. Oğuzlar'ı X. Yüzyılda Sarısu Nehri havzası ile Ulutav Dağı etekleri ile sınırlı tutmak, çok tartışmalı bir konudur. Anlaşılan, buraya Kimaklar'la iyi geçinen küçük bir Oğuz grubu göç etmiştir. Arkeolojik araştırmalar, Merkezî Kazakistan'ın sahra kuşağında ele geçirilen IX-XIII. Yüzyıllara ait heykellerin Kimak ve Kıpçak boylarına mahsus olduğunu göstermektedir.[230]

Oğuz ve Türkmenler'in Sosyal Yapısına Dair Problemler

Üzerinde durulacak problemler arasında, IX-XIII. Yüzyıllar Oğuz ve Türkmen boylarında hayvancılık ve sosyal düzene ilişkin sorunların çözümü de önemli bir yer işgal etmektedir. Avrupalı şarkiyatçılar, Oğuz ve Türkmenler'in sosyo-ekonomik tarihini pek az araştırma konusu yapmışlardır.[231] Konunun bilimsel yönden araştırıl-

229 Banguoğlu, T. *Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine*, TDAY Belleten, N: 180, 1950, s. 4-12.

230 Margulan, A. *Otçet o rabotax tsentralno-Kazaxstanskoy arxeologiçeskoy ekspeditsii*, İAN KazSSR, 1947, No: 6; aynı müel., *K izuçeniyu pamyatnikov rayona Sarısu i Ulutau*, V AN KazSSR, 1948, No: 2; aynı müel., *Arhitekturnıye pamyatniki rayona rek Kengir i Sarısu*, KSİİMK, vıp. XXVIII, 1949; aynı müel., *Tretiy sezon arxelogiçeskoy raboti v Tsentralnom Kazaxstana*, Alma-Ata 1950;

231 Türkiyeli bazı tarihçiler, sosyo-ekonomik konumları bakımından Oğuz boylarının kendilerine tabî ettikleri doğu devletlerine nazaran çok daha yüksek seviyede bulunduklarını iddia etmekteler. A. S. Tveritinova bir makalesinde (bkz. *Falsifikatsiya istorii Turtsii v kemalistskoy istoriografii*,

masında Sovyet tarihçileri de kafa yormuşlardır. V. A. Gordlevskiy,[232] A. Yu. Yakubovskiy[233], A. A. Roslyakov,[234] IX-XI. Yüzyıllarda Oğuz ve Türkmen boylarının ana meşguliyetlerinin göçebe hayvancılık olduğunu vurgulamaktadırlar. S. P. Tolstov, Sır-Derya ve Aral civarındaki bölgede oturan Oğuz gruplarının hayvancılık yaptıklarının altını çizmektedir. Oğuz boyları, hayvancılık dışında ziraat, balıkçılık, zanaat ve ticaretle de ilgilenmişlerdi. S. P. Tolstov, W. Barthold[235] ve A. Yu. Yakubovskiy'in[236] görüşlerine karşılık, X. Yüzyıl ve XI. Yüzyıl başlarında Sır-Derya bölgesi şehir nüfusunun önemli bir kısmının Oğuzlardan teşekkül ettiğini açıklamaktadır.[237] Ona göre, Yengikent, Cend ve diğer şehirlerin ahalisini "Müslüman" kolonistler değil, yerel Oğuz toplumu oluşturuyordu.[238]

Sovyet tarihçilerine göre, IX-XIII. Yüzyıllarda Oğuz boyları kabile-boy yapısına uygun olarak teşkilatlanmışlardı ve bu toplumsal örgütlenme biçimi, içerik olarak klasik bir özellik taşımaktaydı. X. Yüzyıl Oğuz boyları arasında sosyal ilişkilerin geliştiğine ilk dikkat çeken V. A. Gordlevskiy[239] olmuştur. A. Yu. Yakubovskiy, X-XI. Yüzyıllarda Oğuz ve Türkmen boylarının, gelişmekte olan ilkel sosyal yapının ilk basamaklarında olduklarını belirtir.[240] S. P. Tolstov'un açıklamasına göre, Oğuzlar arasında büyük hayvan sürüleri bulunan varlıklı beyler bulunmaktaydı.[241] A. A. Roslyakov, Oğuz boy yapısında ataerkil soy zincirinin hızlı biçimde çözüldüğünü ve bunun yerine feodal düzenin oluştuğunu belirtmektedir. Oğuz ve Türkmen aristokrasisi, zamanla, boyların müşterek alan sayılan mera ve su kaynakları üzerinde hak iddia etmeye başlamıştı. Zenginleşen Oğuz beyleri, tedricî surette küçük hayvan sürülerine sahip özgür insanları itaat altına aldılar.[242]

Vizantiyskiy vremennık, vıp. VIII, 1953) bu görüşün sakıncalı olduğuna dikkat çekilmektedir.

232 Gordlevskiy, V. A. *Gosudarstvo seldjukidov Maloy Azii*, M.-L. 1941. Bundan sonra: Gordlevskiy, *Gosudartstvo.*

233 *Oçerki iz istorii turkmenskogo....*

234 *Oçerki iz istorii turkmenskogo....* İstoriya TSSR.

235 Bartold, Soçineniya, t. II.

236 *Oçerki iz istorii turkmenskogo....*

237 Tolstov, *Goroda guzov.*

238 Tolstov, *Po sledam*, s. 246-248.

239 Gordlevskiy, *Gosudarstvo*, s. 43 ved..

240 *Oçerki iz istorii turkmenskogo...*, s. 39-66.

241 Tolstov, *Goroda guzov*; *Po sledam.*

242 *Oçerki iz istorii turkmenskogo...*; İstoriya TSSR.

Yapılan çalışmalar, ele aldığımız dönemde Oğuz ve Türkmen toplulukları arasındaki sosyal yapının tedkikine önemli katkılar sağlamaktadır. Ancak mevcut literatürde, boylar arasındaki sosyal statüye ilişkin hiçbir bilgi yer almamaktadır. En önemli soruların başında ise, Oğuz boyları arasında feodal sistemin ilkel anlayışı mı, yoksa erken feodal cemiyet yapısı mı geçerli idi sorusu gelmektedir. Sovyet tarihçilerinin araştırmaya yanaşmadıkları bir diğer konu ise, IX-XIII. Yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmen toplumunun sınıf yapısında oluşan değişimler, cemiyet yapısının dinamik kurgusu ve ilkeleri gibi meselelerdir. Tartışma yaratan konulardan biri de, Oğuz yabgularına ait Sır-Derya'nın aşağı akımlarında yer alan şehir toplumlarının hangi etnik özellikler taşıdığıdır. Bölgede yerleşik hayatı benimsemiş Oğuz gruplarının bulunduğuna dair görüşler, Arap coğrafyacıları tarafından desteklenmemektedir.

Sır-Derya Oğuz Devleti'nin Teşekkülü Sorunu

Orta Asya Oğuz boylarının tarihinde Sır-Derya Yabgu Devleti'nin teşekkülü önemli bir yer işgal etmektedir. Ancak, bu konuda gerek yurt içi, gerekse yurt dışı tarihçilikte yapılan araştırma sayısı, bir elin parmakları kadar bile değildir. Orta Çağ Oğuz boylarının bir devlet düzeninde teşkilatlanmasına dair konunun üzerinde oluşan mevcut problemlerin önemli bir kısmı, Sovyet tarihçilerinin araştırmaları sonucunda bertaraf edilmiş gibidir. W. Barthold'un çalışmalarında, henüz X. Yüzyılda Sır-Derya'nın aşağı akımlarında Oğuzlar'ın siyasî bir güç etrafında bir araya geldiklerine işaret edilmiştir. Ona göre, Oğuz yabguları kışı Yengikent'te geçirmekteydiler. Ancak bu yabguların hakimiyeti yeterince güçlü değildi ve sağlam bir temele oturtulmamıştı.[243]

Tarih literatüründe konuya ilişkin bir görüş daha mevcuttur. Bu görüşe göre Oğuzlar'ın devleti olmamıştı. Bu görüşün savunucuları arasında yer alan A.Yu. Yakubovskiy'e göre Sır-Derya yabgularının Oğuz boyları üzerinde gerçek anlamda her hangi bir iktidarından söz edilemez. X. Yüzyılda zayıf Oğuz gücünün en önemli özelliği, boylar arasında bir ittifakın bulunmayışıdır. A.Yu. Yakubovskiy, Selçuklu İmparatorluğu'ndan önce Oğuz boyları arasındaki siyasî orga-

243 Bartold, *Soçineniya*, II/ 563, 565.

nizasyonun temeli olarak her boyun kendi beyi tarafından yönetildiğine ilişkin düşünceyi kabul etmektedir.[244] Orta Çağ Oğuz Devleti'nin varlığına ilişkin problemler, S. P. Tolstov ve A. A. Roslyakov'un araştırmalarında ele alınmıştı.[245] S. P. Tolstov, X. Yüzyılda Oğuzlar'ın kendi ilkel devletlerini kurduklarını belirtmektedir. Oğuz Devleti, VIII. Yüzyılda çözülen Batı Göktürk Hakanlığı'nın kalıntısıdır. Oğuz boylarının siyasal birleşiminde içteki sosyal ve ekonomik etkenler de önemli rol oynamıştı. Günlük hayatın en büyük kaynağını teşkil eden hayvancılığın, ticari anlamda gelişmesi bozkır aristokrasinin oluşmasını sağladı.[246] Zengin Oğuz beyleri, hayvancılığı kendi geçimlerinin kaynağı olarak gören sıradan Oğuz insanları ile Sır-Derya şehirlerinde oturan toplumu kendi yönetimleri altına aldılar. Feodal ilişkiler ağının gelişmesi öncesinde Oğuz Devleti'nin en parlak dönemi, X. Yüzyılın ikinci yarısı olarak gösterilmektedir. Bu tarihlerde Sır-Derya yabgularının yetkisi, güneydoğuda şimdiki Cambul ve Taşkent vilayetlerine, güneyde Kuvan-Derya ile Can-Derya havzalarına, kuzeyde Sarısu, Çelkara ve Irgız'a, batıda ise Üstyurt'un yukarısında bulunan Ural Dağı eteklerine kadar ulaşıyordu.[247]

A. A. Roslyakov, Oğuz boylarının X.Yüzyılda feodal yapısı bulunmayan bir devlet çatısı altında birleştiğini düşünmektedir. Sır-Derya Yabgu Devleti, Oğuz beylerinin siyasal organizasyonuyla bağımsız boyların ve özgür bireylerin bir araya getirilmesi ile oluşmuştur. X. Yüzyılın sonu ile XI. Yüzyılın başlarında devlet içinde yönetimi elinde bulunduran Yengikent hakimleri ile göçebe grupları kendi siyasî etkisi altında tutan varlıklı boy beyleri arasında politik bir anlaşmazlık vuku bulmuştu. Sır-Derya yabgularına karşı isyan edenler,

244 *Oçerki iz istorii turkmenskogo...*, s. 65-65.

245 Tolstov, *Po sledam*; İstoriya TSSR.

246 Tolstov, *Po sledam*, s. 243 vd.

247 S. P. Tolstov'un açıklamasına göre, X.Yüzyılın ilk yarısı ile XI.Yüzyılda Oğuzeli'nin sınırları, Sovyet tarih ve arkeoloji litatüründe yanlış tespit edilmiştir. E. İ. Agayev ve G. İ. Patseviç, Sır-Derya'nın ve Arıs'ın orta akımlarının sağ sahili Taraz'a kadar Oğuz hakimiyetine girmediğini düşünmüşlerdir. (Bkz. E. İ. Ageev – G. İ. Patseviç, *Otçet o rabotax Yujno-Kazaxstanskoy arxeologiçeskoy ekspeditsii*, TİİAE AN KazSSR, t. I, 1956, s. 6, 99). Böylece onlar hiçbir kanıt göstermeden Orta Çağ müelliflerinin Sır-Derya'nın orta akımları ile Karatav Dağı eteklerinde Oğuz boylarının bulunduğuna ilişkin bilgileri göz ardı etmişlerdir.

248 *İstoriya TSSR*; *Oçerki iz istorii turkmenskogo....*

Selçuklular'ın ataları Oğuz Kınık boyunun önde gelenleriydi.[248]

Orta Çağdaki Orta Asya Oğuz boylarının siyasal konumuna ilişkin problemler konusunda O. Pritsak'ın da bir makalesi bulunmaktadır. Ona göre, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin yıkılışında, içteki siyasî faktörler etken olmuştu. Pritsak ayrıca, Oğuz Devleti'nin teşekkülü ile Batı Göktürk Hakanlığı'nın çöküşü arasında bir bağlantı aramaktadır. Ona göre 766 yılı civarında Sır-Derya bölgesini ele geçiren Oğuzlar, Orta Asya'da kendi devletlerinin temellerini atmışlardır.[249] Pritsak, Oğuz Devleti'nin merkezî bölgesini Sır-Derya ve Aral çevresini saran bozkırların oluşturduğunu düşünmektedir. Devletin batı sınırları ise Hazar Hakanlığı ile hudut teşkil ediyordu. Hazar ve Oğuz Devletleri arasındaki sınırı, Emba Nehri belirliyordu. Oğuzların kuzey komşuları Kimaklar, güney komşuları ise Horezm ile Mâverâünnehir Sâmânîler Devleti idi. Oğuz Devleti'nin sınırları, doğuda Otrar ve Taraz'a kadar uzanıyordu. Sır-Derya yabgularının etkin olduğu toprakların çevresi, 600 ile 800 km. olarak hesap ediliyordu. Bu rakam, I. Dünya Savaşı öncesinde Almanya'nın tamamı kadardı.

Çağdaş tarihçilikte, X-XI. Yüzyıl Oğuz boylarının devlet oluşumu meselesiyle ilgili problemlerin çözümünde iki mütekabil görüş mevcuttur. Bir kısım araştırmacılara göre, Selçuklu İmparatorluğu'na kadar Oğuzlar'ın kendilerine özgü bir devleti olmamıştır. Geri kalan daha büyük bir tarihçi grubu ise, böyle bir devletin Sır-Derya ve Aral çevresinde var olduğunu kabul etmektedirler. Negatif düşüncelere gönül verenler, X-XI. Yüzyıl başlarında Oğuzlar arasında han ve hakan gibi yüksek unvanların bulunmadığını belirtiyorlar.[250] Kanaatimizce bu ifade, sağlam bir delil olarak kabul edilemez. Çünkü Orta Çağ Türk hükümdarları çeşitli unvan ve isimler taşımışlardır.[251] Ünvanlar arasındaki derece farkı, ataerkil feodal hiyerarşi kurgusunun gelişimine tanıklık etmektedir. X-XI. Yüzyıllarda Oğuz boyları arasındaki çatışmaların ve güçlü boy beylerinin varlığı bu olumsuz düşünceleri bertaraf etmektedir. Büyük ve etkili boy beyleri, Orta Çağ göçebe devletleri üzerinde her zaman için söz sahibi olmuşlardı. Sa-

249 Pritsak, *Der Untergang.*

250 *Oçerki iz istorii turkmenskogo...*, s. 65-66

251 Köprülü, M. F. *Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur*, KcsA, Bd. I, Hft. 1, 1938; Mansuroğlu, M. O. *Some titles and names in Old Anatolian Turkish*, UAJ, Bd. XXVII, Hft. 1-2, 1955; Pritsak, O. *Stammensnamen und Titulaturen der altaischen Völker,* UAJ, Bd. XXIV, N: 1-2, 1952.

yı bakımından hayvan sürülerinin çoğalması, çoğu zaman bozkırda felaketlere yol açmaktaydı. Göçebe boy beylerinin ittifakı sonucunda oluşan askerî kurum ve boy şecere sistemi, devlet teşekkülünün ilk aşamasında etkili olmuştur.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus, Batı Göktürk Hakanlığı'nın çöküşünün hemen akabinde, yani VIII. Yüzyılda, Aral sahil bölgesi ve Kuzey Hazar çevresinde teşekkül eden Yabgu Devleti'nin kuruluşuyla ilgili tartışmalı problemdir. Mevcut kaynaklarda, Orta Asya Oğuz boyları tarihinde vukû bulan olayların kesin tarihini belirleyen yeterli bilgiler bulunmamaktadır. Erken ve daha gerçekçi bilgilere göre Oğuz Yabgu Devleti, IX. Yüzyılın sonu ile X. Yüzyılın başlarında kurulmuştur. Sır-Derya Oğuz Devleti'nin ulaştığı sınırların, en parlak dönem olarak gösterilen VIII. Yüzyılın ikinci yarısına tekabül etmesi imkansızdır.

Tarih literatüründe, IX-XI. Yüzyıllar arasında Oğuz Devleti'nin yapısına ve sosyal konumuna ilişkin hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu alanda iki görüş ileri sürülmüştür. İlki, Oğuz Devleti'nin derebeylik ilkesi dışında bir özellik içerdiği; ikincisi ise, erken feodal denilebilecek bir yapıya sahip olduğudur. Sır-Derya Yabgu Devleti üzerinde görüş ayrılıklarının bulunmasının nedeni, çekilen kaynak sıkıntılarıdır. Ancak bu sorunun çözülmesi için mevcut kaynaklarda yer alan bilgilerle Orta Çağ eserleri ve tarihî rivayetler arasında mukayeseli bir analiz yapılırsa, Oğuz Devleti'nin feodal dönem öncesi yapıdan tedricî olarak erken feodal yapıya geçtiği görülecektir.

BİRİNCİ BÖLÜM

OĞUZELİ'NİN X-XI. YÜZYIL TARİHİ-COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

OĞUZELİ'NİN X-XI. YÜZYIL TARİHİ-COĞRAFİ ÖZELLİKLERİ

Selçuklu İmparatorluğu kuruluşu öncesinde kalabalık Oğuz boylarının oturdukları coğrafya, tarih araştırmalarında en az ilgi gören konuların başında gelmektedir. Bunun başlıca nedeni, Orta Çağ kaynaklarında Oğuzeli hakkında verilen bilgilerin bölük pörçük olmasıdır. Bu kaynaklar arasında bir tek İdrisî'nin Oğuzeli hakkında yaptığı coğrafî çalışmaları derli topludur. Buna karşılık İdrisî'nin eserini çözmek bir hayli güçtür. Eserdeki bilgilerin anlaşılması için analojik metottan faydalanmak suretiyle yapılacak iyi bir analize ve senteze ihtiyaç duyulmaktadır. Bu doğrultuda hareket ederek, İdrisî'nin sunduğu bilgileri, diğer Orta Çağ müelliflerinin Oğuzeli'yle ilgili aktardıkları bilgilerle mukayese edeceğiz.

Araştırdığımız eserlerden "Kitab Rucar", doğrudan veya dolaylı olarak İdrisî'nin eserlerinde yer alan bilgilerle benzerlik içermektedir. Bu, bizim, İdrisî'nin Oğuzeli hakkında verdiği bilgiler ışığında detaya dalmamızı ve kesin bilgiye ulaşmamızı sağlamaktadır. Daha ayrıntılı tenkit ve tahkik için Orta Asya, Povolje ve Güney Ural'ın tarihî ve fizikî durumuna ilişkin coğrafya metinlerine başvuracağız. Bu amaçla, İdrisî'nin oluşturduğu coğrafî isimler tablosunda yer alan bölge ve yer adlarını çağdaş coğrafya verileri ışığında bire bir karşılaştırmak gerekecektir. Böyle bir yöntem denemesi için 'Nüzhetü'l-müştâk' ve diğer Orta Çağ müelliflerinin eserlerinde bulunan harita bilgilerinin sağlayacağı katkıları da vurgulamak gerekir. 'Kitab Rucar'da yer alan verilerle harita bilgileri arasında karşımıza çıkabilecek tezatları, daha güvenilir kaynaklar eşliğinde gidermeye çalışacağız. Yapılacak karşılaştırmalarda öncelik sırasının, İdrisî'nin harita çalışmaları arasında yer alan ve 1154 yılında hazırladığı anlaşılan atlasına tanınacağını da belirtelim. Bu atlaslarda verilen bilgilerin gü-

venilirliği, 'Nüzhetü'l-müştâk' adlı esere bağlıdır. İdrisî'nin eserinin metin yorumu için esas alınması gereken temel metodik ilkeler kabaca bunlardan ibarettir.

İdrisî'ye Göre Oğuzeli

İdrisî, beşinci iklimin sekizinci taksimini anlatırken, burasının Oğuzlar'a ait topraklar olduğunu vurgular. Ona göre, Oğuz boyları, o dönemin adlandırmasıyla Horezm veya Cend Gölü denilen Aral Gölü çevresinde oturmaktaydılar.[252] 'Nüzhetü'l-müştâk'da bu gölün çevresinde dağların yer aldığı belirtilmektedir. Bu bilgiden yola çıkarak A. Jaubert[253] ve S. L. Volin, adı geçen dağın Cafragun olduğu kanaatine varmışlarıdır.[254] Oysa, bizim yararlandığımız 'Kitab Rucar' yazmalarında adı geçen dağın Çagraoğuz veya Cagraoğuz olduğu anlaşılmaktadır.[255]

'Nüzhetü'l-müştâk'da, Çagraoğuz Dağı eteklerinde 'suyun buz tutarak bütün yaz donduğu' yazılmıştır.[256] İdrisî'nin dile getirdiği bu husus, İbn Havkal'ın aktardıklarının aynısıdır.[257] Öte yandan İstahrî'nin eserinde de Çagraoğuz eteklerinde bulunan suyun kışın donduğu ve buzların yaza kadar kaldığı ibaresi yer alır.[258] Verilen bilgilerin muhakemesi sonucunda, burada sazlıkla örtülü göl veya bataklığın kastedildiği anlaşılmaktadır.[259] Nitekim, İstahrî ve İbn Havkal,

252 Muhammad ibn Nadjib Bekran, *Djahan-name*, Rukopis INA AN SSSR, S-612, vr. 6; Nadjip Hamadani, *Adjaib al-mahlukat ve garaib al-moudjudat*, Rukopis INA AN SSSR, A-453, vr. 63; Yakut ar-Rumi, *Mudjam al-Buldan*, Beyrouth 1955-1957, I/351.

253 *Geographie d'Edrisi*, c. I, s. 398.

254 MİTT, t. I, s. 220.

255 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 514.

256 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 516.

257 *Viae et regna, Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kasım İbn Haukal*, Ed. M. J. De Goeje, Lugduni Batavorum 1873 (BGA, II), s. 402.

258 *Tardjuma-i masalik al-mamalik*, Rukopis INA AN SSSR, B-797, vr. 102; *Masalik va mamalik* by Abu Ishaq Ibrahim Istakhri, Anonymos Persian translation from V-VI century A. H., Ed. by I. Afshar, Teheran 1961, s. 237.

259 Bartold, V. V. *Svedeniya ob Aralskom more i nizovyax Amu-Dari s drevneyşix vremen do XVII v.*, Taşkent 1925, s. 32-35; Berg, S. L. *Aralskoe more, Opıt fiziko-geografiçeskoy monografii*, SPb. 1908, s. 9. Bundan sonra: Berg, *Aralskoye*.

Çağraoğuz eteklerinin sazlıklarla kaplı olduğuna dikkat çekerler. Verilen bilgilere ilaveten, İbn el-Virdî'nin kâinâtın astronomik yapısını konu edinen eserinde, ilginç bilgilere yer verilmiştir. Müellif, Horezm Gölü'nü anlatırken, gölün sahilinde Çagraoğuz adı verilen dağın bulunduğunu belirtir. Ona göre, dağ eteklerindeki su kışın donmakta ve bölge halkı buradan tuz çıkarmaktaydı.[260]

Çagraoğuz ve Sultan Uveys Dağları

İdrisî ve Arapça yazan diğer coğrafyacılar, Çagraoğuz'un Horezm Gölü civarında bulunduğu hususunda müttefikler. İstahrî ve İbn Havkal'ın bilgileri, bu dağın eteklerinde sazlıkla kaplı bir bataklık veya gölün bulunduğunu teyit etmektedir. İbn el-Virdî'nin sunduğu bilgiler ışığında, Çagraoğuz eteklerinde büyük tuz gölünün bulunduğu yönündeki görüş doğrulanmaktadır. Arz olunan bütün bu bilgiler, İdrisî'nin araştırdığımız eserinin çözülmesinde büyük önem taşımaktadır.

Günümüzde de Aral Gölü çevresinde bol miktarda sazlılarla kaplı göller bulunmaktadır. Bunların bir çoğundan yüksek verimli tuz çıkarılmaktadır.[261] Daha büyük tuz yatakları Aral Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında yer almaktadır: Civan-Tübe, Sapak, Çamış-Kul, Caksı-Kılıç ve Caman-Kılıç.[262]

Göl ve çorak arazilerin büyük bölümü, Aral Gölü'nün güneydoğu yakasında yer alır. Üst-yurt'un doğu ve dağ etekleri yakasında deniz suyu seviyesinden aşağıda bulunan çok sayıda çukurlar Amu-Derya'nın çıkıntılarını engeller. Çukurluğun kuzeyinde Aral, doğusunda Sultan Uveys etekleriyle Kızılkum sahrası, güneyde Karakum tepeleri yer almaktadır. Ova, batıda Orta Çağın uçsuz bucaksız büyük Sarıkamış Gölü'ne ulaşarak şimdiki Sarıkamış Çukuru'na açılıyor. Göl ve tuz bataklıkları, neredeyse Aral'ın en güney kıyısından başlayarak bir zincir halinde sıralanmıştır. Bunların en büyüğü olan Ilkın-Şor, sularını düzenli biçimde Sarıkamış Gölü'ne aktarmaktadır. Ilkın-Şor yakınında bulunan Sarıkamış Gölü, sert ve yemeklerde

260 İbn al-Vardi, *Haridat al-adjaib va varidat al-garaib*, Rukopis BSŞ, N: 114 (po katalog B. Dorna), vr. 36.

261 Muşketov, I.D. *Geologiçeskiy oçerk Turkestana*, Leningrad 1928, s. 117-121.

262 Korjenevskiy, L. N. *Priroda Sredney Azii*, Taşkent 1960, s. 33.

kullanılmaya müsait tuzuyla ünlüdür. Aral'ın güney kıyısı açıklarında ve Üst-yurt'un doğu ucu istikametinde Aşa-Baş tuz gölü yer almaktadır. Yerli halk, kalite bakımından Horezm havzasının en iyi tuzunun bu gölde bulunduğunu söyler. Yazları göl suları kurumakta ve orta kısımlarında ancak yemeklerde kullanılır sert tuz tabakası açığa çıkmaktadır.[263]

Sazlıkların sık olduğu tuzlu ve tuzsuz göllere, Amu-Derya'nın aşağı akımları boyunca da rastlamak mümkündür.[264] Sazlık ormanlarının artmasıyla bataklık sahası kuzeye, Börlütav sırtlarına kadar yayılmıştır.[265] Bu sazlarla kaplı ormanlık alanda çok sayıda yabani domuz ve hayvanlar yaşamaktadır. Sultan Yüz sıradağlarının batı yakasının uç noktasında büyük bir göl çukuru vardır.[266] Anlaşılacağı gibi, tetkik ettiğimiz kaynaklarda adı geçen gölün bunlardan biri olması gerekir.

'Kitab Rucar' yazmalarında Çağraoğuz dağlarının bulunduğu yer, kesin olarak belirtilmemiştir. Bu türden bir açıklamaya İdrisî'nin eserinde rastlamak mümkündür. Ona göre, dağın batı kolu Aral Gölü'nün güneydoğusuna tekübül eder.[267] Verilen harita bilgileri, 'Nüzhetü'l-müştâk' yazmasındaki bilgilerle mutabakat arzetmektedir. Burada, Çağraoğuz Dağları, Horezm Gölü kıyısında gösterilir. Bütün bunları göz önüne alarak, İdrisî'nin haritasında gösterilen dağın batı uçlarına ilişkin verilere inanmak için kanıtlarımız bulunmamaktadır.[268] İdrisî'nin harita bilgisine sadık kalırsak, Çağraoğuz Dağları'nı Amu-Derya'nın aşağı akımı boylarında aramak gerekecektir.

Halihazırda, Aral'ın güneydoğusundan itibaren tepeler ve sıradağlar başlamakta ve Kızılkum sahrasının derinliklerine doğru uzanmaktadır. Bu dağlar ve tepeler arasında yüksekliği 485 m. olan Sultan

263 *Solyanıye ozera severo-zapadnogo Priaralya, plato Usryurt i nizovey Amu-Dari*, M.-L. 1953, s. 36-40.

264 Lopatina, V. G.; Dengina, S. R.; Egorov, V. V. *Delta Amu- Dari*, M.-L. 1958.

265 Raşeviç, N. A. *V nizovyax Amu-Dari*, Priroda, 1961, N: 10.

266 Kogay, N. A. *Nekatoriye voprosı geologiçeskogo analiza xrebta Sultan-Uiz –Daga*, Tr. Sredneaziatskogo gosuniversiteta, Fiziçeskaya geografya, vıp. 1, 1957.

267 *Surat al-ard li-Şarif al-Idrisi*, Bağdad 1961.

268 Daha sonra belirtileceği gibi, İdrisi, Çagraoğuz dağ silsilelerini doğu sınırına kadar uzatmakla hataya düşmüştür.

Uveys Dağ silsileleri hemen fark edilmektedir. Bu dağın en önemli yüksek noktaları batıda Cumırtav, Kubatav ve Tağıataş'dır. Sultan Uveys Dağı, Amu-Derya'ya Şeyh Celil ve Kuyançık yüksekliklerini aşarak ulaşmaktadır. Sultan Uveys Dağ'ın doğusuna Kızılkum sahrası üzerinden uzanmakta olan dağınık tepeler (Ayaz-Kale, Canbaz-Kale, Kökçe ve diğerleri) jeolojik sıralanışları bakımından zeminde bir tek hat üzerinden Nuratav ve Karatav Dağlarını aşıp T'ien-shan yüksek dağ silsilelerine kavuşmaktalar.[269] Eğer, hala İdrisî'nin bilgilerine destek çıkacak olursak, Çağraoğuz Dağları'nı Sultan Uveys Dağı olarak düşünmemiz gerekecektir. Bu görüşü destekleyen bir gerçek daha var: XIV-XVI. Yüzyıllara ait kaynaklarda Sultan Uveys Dağı, Çagra ismini taşımaktaydı. Şihabeddin Ömerî,[270] Çagra Dağları'nı Aral Gölü'nün ortasına,[271] Cürcanî ise Horezm Gölü kıyısına oturtuyor.[272] Bu dağa ilişkin bir diğer ilginç malumata XVI. Yüzyıla ait 'Dikovniki istoriya' adlı eserde rastlıyoruz. Eserin müellifine göre, Çagra Dağları, Ceyhun ile Horezm bölgesinde yer almaktadır. Onun anlattığına bakılırsa, Amu-Derya'dan Çin'e kadar uzanan bu büyük dağ silsilesi Doğu Türkistan'da olmalıdır. Çagra Dağları hakkında aynı tarzdan bir diğer bilgi, Mirhond'un coğrafya eserinin zeylinde bulunmaktadır. 'Ravzatü's-Safa'da şöyle denilmektedir: "Çagra Dağları Horezm'in Ceyhun sınırlarındadır. Ceyhun'un suları buradan geçerken bir çok yerde bu dağ kolları tarafından engellenmektedir.[273] Bu dağlar Çin devletinin sınırlarına kadar uzanan büyük bir dağdır."[274] Hive tarihçisi Beyânî de eserinde bu dağla ilgili bilgiler vermiştir. Ya. G. Gulyamov, Beyânî'nin bilgilerini esas alarak, Çagra Dağları'nın alt ta-

269 Arhangeliskiy, D. A. *Geologiçeskie issledovaniya v nizovyax Amu-Dari*, M.-L. 1931; Murzayev, E. M. *Srednyaya Aziya*, M. 1947; Sosedko, A. F. *Sultan Uiz-Dag*, Priroda, 1952, N: 2.

270 Tizengauzen, V. *Sbornik materialov, otnosyaşixsya k istorii Zolotoy Ordı*, SPb. 1884, t. I.

271 V. V. Bartold'un kanaatine göre, eseri istinsah eden müellif, kaynak yazarının görüşünü yanlış anlamıştır. Bundan olsa gerek, Çagra Dağı'nı gölün kıyısında değil de Horezm Gölü'nün ortasında diye aktarmıştır. Bkz. Bartold, *Svedeniya ob Aralskom*, s. 56.

272 Abul-Hasan Said Ali al-Djurdjani, *Masalik al-mamalik*, Rukopis İNA AN SSSR, A-672, vr. 68,

273 Hacı Halife'ye göre, Ceyhun iki dağ arasından, Cihan-Şir akarsuyu yakınından geçmektedir. Amu-Derya buradan büyük gürültü çıkararak akmaktadır. Bu ses insanları korkutmaktadır.

274 *Hatama-i Rauzat as-safa*, Rukopis VOLGU, N: 166, vr. 18.

raflarında Sultan Uveys Dağlarının olacağını tahmin etmiştir.[275] Bu görüş, yukarıda adı geçen XIV-XVI. Yüzyılların coğrafyacıları tarafından desteklenmektedir. Aslında kaynakların anlatmak istedikleri Çagra Dağları'nın Amu-Derya'nın ana suya kavuştuğu çıkıntıları yakınında olduğudur. Nehir sularının Çagra Dağları tarafından engellendiği görüşü, bir kez daha Sultan Uveys Dağ ile anlatılmak istenilen dağın aynı olduğunu ortaya çıkarıyor.

Ancak burada özellikle bir hususu belirtmekte fayda görüyoruz: Kaynaklar bariz bir hataya düşerek bu dağın Çin'e kadar uzandığını savunuyorlar. Buna benzer bir yanlışlık da İdrisî'nin harita bilgileri arasında yer almaktadır.

'Kitab Rucar' adlı eserde, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Çağraoğuz'un Horezm Gölü'nün kıyısında bulunduğu belirtilmektedir. Fakat, İdrisî'nin haritasında bu dağın kolları Aral Gölü'nden Sır-Derya'ya paralel olarak Uzak Doğu istikametinde uzanmaktadır.[276] Belirtilen dağların sırası hafif eğri uzun bir zincir biçiminde olup, Horezm Gölü'nün güneybatısından güneydoğusuna doğru yönelmektedir.[277] İdrisî'nin atlasında Çağraoğuz Dağları, Şaş,[278] İsficab[279] ve Taraz[280]

275 Gulyamov, Ya. G. *İstoriya oroşeniya Xorezma s drevneyşix vremen do naşix dney,* Taşkent 1957, s. 21-22.

276 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 51, 267; *Kitab Rudjar*, vr. 220, 226; Voronov, A. G. *O kolebaniyax urovnya ozer*, İVGO, t. 79, vıp. 5, 1947.

277 *Surat al-ard.*

278 Şaş: Orta Çağda Mâverâünnehir'in bir bölgesi olup, Çırçık Nehri havzasını ve Binket şehrini içine almaktaydı. Şaş'ın merkezi şimdiki Taşkent'in sınırları içinde bulunuyordu. Ebu Reyhan Birûnî, Binket'in Türkçe Taşkent olarak anıldığını belirtiyor. VIII-X. Yüzyıllar da Angıran Nehri vadisindeki İlak ve çevresi Şaş'a dahildi. Bkz. Bartold, *K istorii oroşeniya Turkestana*, ZVORAO, t. XX, 1909; Bartold, *Soçineniya*, t. I; *Biruni's Picture of the World*, Memoirs of the Archaeological Survey of the India, Dehli 1937, N: 53; E. Bretschneider, *Medieval researches from Eastern Asiatic sources,* London 1910; A. Kramers, *Culturgeschichte des Orients under den Chalifen*, Bd. I-II, Wien 1875-1877.

279 Bölgenin tamamı ve merkez şehri de İsficab olarak adlandırılmaktaydı. Genelde İsficab şehri Sayram veya Çimkent yakınında bir yerde bulunmaktaydı. Bu görüşler dışında İsficab şehrinin kalıntıları Badam Nehri'nin orta akımı boylarında aranmalıdır şeklinde bir tez daha mevcuttur. Bkz. V. İvanov, *K voprosu ob istoriçeskoy topografii Starogo Sayrama,* V sb. "V. V. Bartoldu", Taşkent 1927; Bartold, *K istorii oroşeniya Turkestana*; A. İ. Dobromıslov, *Goroda Sırdarinskoy oblasti,* Taşkent 1912; İ. A. Ageyeva; G. İ. Patseviç, *Otçet o rabotax Yujno-Kazaxstanskoy arxeologiçeskoy ekspe-*

bölgelerine kadar ulaşmaktadır. Bu dağın doğu kollarının şematik yapısı Sır-Derya civarındaki Karatav Dağlarının dizilişine denk düşmektedir. İbn Haldun'un bilgileri de İdrisî'nin eserinden yola çıkarak yazılmıştır. Ona göre, Çağraoğuz Dağları[281] beşinci iklimin sekizinci taksiminden başlayıp, Sır-Derya Nehri'nin güneydoğu iç akımları istikametinde ilerlemektedir. Bu iklimin ana kısmını geçtikten sonra, dağ kolları sanki Şaş bölgesinin çevresini sarmaktadır. Nehirle Çağraoğuz Dağları arasında Farab bölgesi yer almaktadır. XIV-XVI. Yüzyıl coğrafya müelliflerinin belirttiği gibi, Çagra Dağları Çin'e kadar ulaşmaktadır görüşü buradan kaynaklanmaktadır.

Aral Gölü'nden T'ien-shan'a kadar uzanan dağ silsileleri, İdrisî'nin haritasında yanlışlıkla kesintisiz ve uzun bir çizgi ile gösterilmiştir. Yazar, buradan yola çıkarak, şimdiki Sır-Derya Karatav ile Uveys Dağlarını birleştirmiş, ondan sonra gelen Müslüman müellifler de, otomatikman aynı hatayı tekrarlamışlardır. Hatta XVI. Yüzyılda Sultan Uveys Dağ'ın Ceyhun bölgesinden itibaren doğuda Çin sınırına kadar uzandığını dahi var saymışlardır. Bu yanlışı görmezlikten gelirsek, İdrisî ve diğer Orta Çağ coğrafyacılarının bilgileri eşliğinde Çağraoğuz'un alt kısımlarında Sultan Uveys Dağ'ının yer aldığını düşünmek gerekecektir.

Margiz-Irgız Nehri

İdrisî, Oğuzeli'ni anlatırken Horezm Gölü'ne dökülen büyük nehirler arasında Ceyhun, Şaş ve Barak veya Parak'ı[282] göstermektedir. Bunlar dışında doğru okundukları taktirde Ruza ve Marga adları taşıyan iki nehrin daha olduğunu hatırlatır.[283] Bizim kullandığımız yazmalarda ve İdrisî'nin haritalarında bu nehirlerin adları - şüphesiz

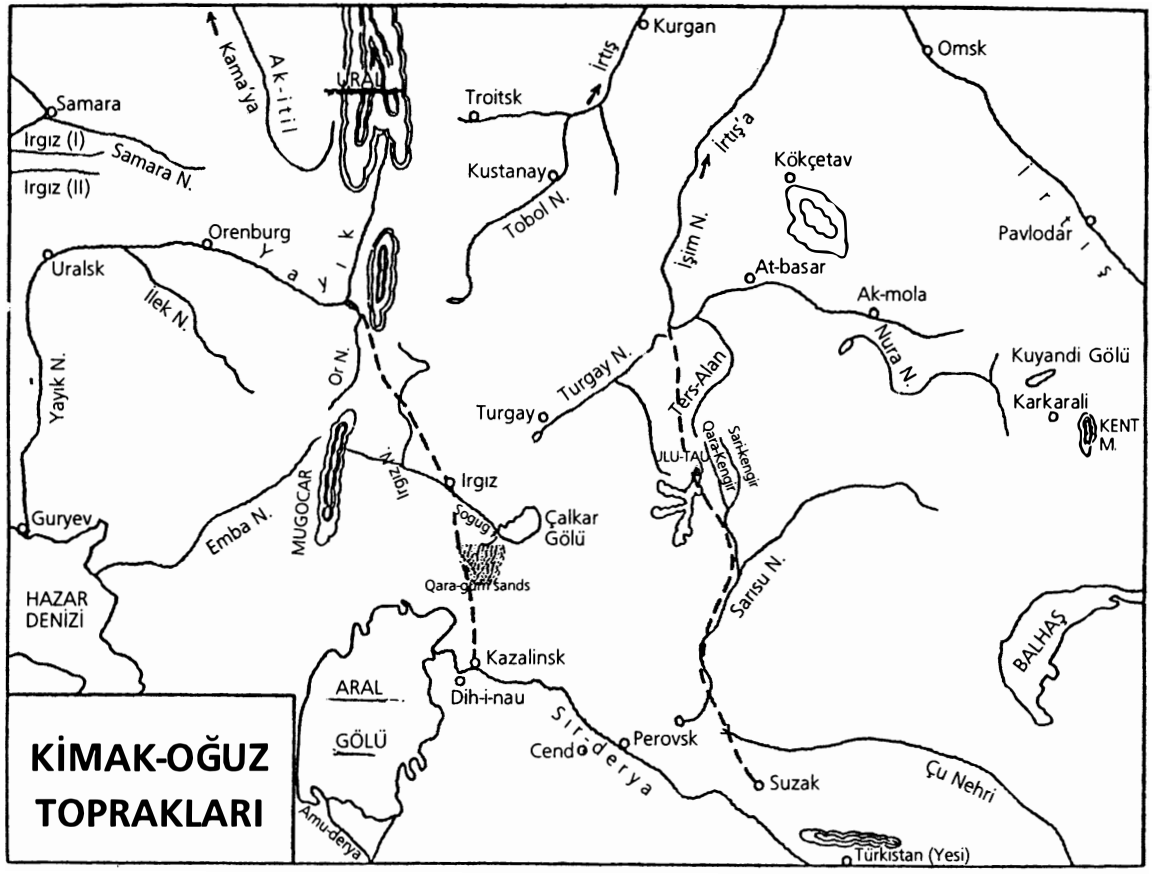
ditsii, TİİAE AN KazSSR, t. I, 1956; A. H. Margulan; M. Mendikulov; T. Basenov, *Arxitektura Kazaxstana*, İAN KazSSR, SA, 1951, N: 3.

280 Taraz, eski Evliya Ata, şimdiki Cambul'un bulunduğu yerdeydi.

281 M. de Slena çevrisinde Cebregun ve Curagun yanlış okunmuştur.

282 Orta Çağ kaynaklarında bu isimle Çırçık Nehri kastedilmektedir. Bkz. V. L. Vyatkin, *Materialı k istoriçeskoy geografii Samarkandskogo vilayeta*, Spravoçnaya knijka Samarkandskoy oblasti, vıp. VII, 1902; Bartold, *Soçineniya*, t. I; Minorsky, *Hudud al-Alam*, "The Regions of the World", A Persian geography 372 A. H. – 982 A. D. Transl. and explained by V. Minorsky, London 1937.

283 MİTT, s. 220; *Géographie d'Edrisi*, c. II, s. 338.

Kama'ya
Ak-itil
URAL
Kurgan
İrtış
Omsk
Samara
Troitsk
Irgız (I)
Samara N.
Irgız (II)
Kustanay
İrtış'a
Kökçetav
Tobol N.
İşim N.
Orenburg
Yayık
Pavlodar
Uralsk
At-basar
İlek N.
Ak-mola
Nura N.
Kuyandi Gölü
Yayık N.
Or N.
Turgay N.
Turgay
Ters-Alan
Karkarali
KENT M.
JLU-TAU
Qara-Kengir
Sarıkengir
Irgız
Irgız
Çalkar Gölü
Guryev
Emba N.
MUGOCAR
Qara-qum sands
HAZAR DENİZİ
Sarısu N.
BALHAŞ
Kazalinsk
ARAL
Dih-i-nau
GÖLÜ
Sir-derya
Perovsk
Suzak
Çu Nehri
Amu-derya
Türkistan (Yesi)
KİMAK-OĞUZ TOPRAKLARI

bu isimler zamanla değişmiştir - çeşitli şekillerde yazılmıştır. Adı geçen ikinci nehir için şu tarzda isimler kaydedilmiştir: Ma'ra, Marga, Magra ve Margz.[284] K. Miller, adı geçen coğrafî bölgeleri tetkik etmeye çalışırken, bu isimler arasında Irgız Nehri adının saklı olduğunu ileri sürmüştür.[285] Eğer bu hususu esas alırsak, ileri sürülen açıklama büsbütün kabul edilir niteliktedir. Muhammed Nesevî'nin eserinde Irgız ismi Ma'rgz olarak karşımıza çıkmaktadır ki, dikkate değer bir noktadır. Horezmşah Alaeddin Muhammed'in Türk Kanglı hükümdarına karşı 1212 yılında düzenlediği seferinden bahsedilirken Ma'argz Nehrinden söz ediliyor (??).

V. F. Minorsky, bu isimler arasında Irgız Nehri'nin adının saklı olduğunu kesin bilgilerle kanıtlamıştır.[286] İbn Fadlan'ın 'Risale'sinden anlaşılacağı üzere, bu nehir henüz X. Yüzyılda Irgız adıyla meşhurdu.[287] Bütün bunlar, K. Miller'in tanımlamasıyla İdrisî'nin anlatmaya çalıştığı Marga (veya daha doğrusu Ma'irgiz) Nehri, kelimenin tam anlamıyla günümüzde Irgız'a tekabül etmektedir[288]. İdrisî'nin sözlerine göre, yılın belirli mevsimlerinde Irgız'ın suları artmakta, ancak ardından hızla kurumaktadır. 'Nüzhetü'l-müştâk'ta da belirtildiği gibi, nehrin ana suya karıştığı kısımlarda saf altın tanecikleri bulunmuş, dibinden ise – muhtemelen suların çekildiği sırada – lazurit taşları çıkarılmıştı.[289]

Bahar mevsimlerinde su taşkınları, Irgız ve Batı Kazakistan'ın diğer bozkır nehirlerine özgü bir durumdu. Baharda gerçekleşen nehir sularının taşması, pek fazla sürmez. Ayrıca yazın Irgız'ın suları hızla azalmakta, özellikle de nehrin orta ve aşağı mecrası boyunca aralıksız olarak su kaybı olmaktadır. Nehir vadisi, belirli yerlerde gölcükler, akıntı ve su yatakları oluşturmaktadır. Ancak, Irgız'da ne maden, ne de dökme altına rastlanmış değildir. Muhtemelen, İdrisî bir hata daha yaparak Irgız'ı Kumak veya Or nehirlerinin biriyle karış-

284 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; *Kitab Rudjar*, vr. 267; Diğer bilgiler için bkz. *Géographie d'Edrisi*, II, s. 338, 340; *Surat al-ard*; Miller, *Mappae arabicae*. Arabischewelt und Landerkarten des 9-13 Jahrh. Bd. I-V, Stuttgart 1926-131, IV, s. 88.

285 Miller, *Mappae arabicae*, IV/88.

286 Minorsky, *Hudud*, s. 309.

287 Kovalevskiy, *Çuvaşi*; aynı müel., *Kniga*.

288 İdrisi'nin sözünü ettiği Ma'rgz nehri muhtemelen iki kelimeden oluşmaktaydı. Arapça 'ma'-su ve gerçek ismi olan 'Irgız'.

289 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; *Kitab Rudjar*, vr. 517.

tırmıştır. Bu nehirler Irgız gibi sularını Muğocar'dan almaktadırlar. Çok muhtemeldir ki, İdrisî'nin kullandığı kaynakların müellifleri, bu nehirleri Ural'ın değil de Irgız'ın kolları olarak düşünmüştür.

Irgız kaynağını, Güney Ural ile genetik bağı bulunan Muğocar Dağları'nın doğu kollarından başlatmaktadır. Buna rağmen altın taneciklerine ancak Güney Ural'ın doğu yamaçlarında rastlanmaktadır. Buranın en büyük altın yataklarından biri Koşkar maden ocaklarıdır. Altın topraklar Büyük İremel'in kolu Taşkutargan Nehri çevresindedir.[290] Altın yatakları saf doğal olanları dahil - Muğocar Dağları'na komşu Or bölgesinde bulunuyor.[291] Altın toprakları ve maden damarları Or'un kollarına yayılmıştır. Bunun dışında Batı Kazakistan'ın bozkır bölgelerinde de altın madenlerinin olduğu bilinmektedir. Altın yatakları Kayraktı'dan kuzeye Kumak Nehri'ne kadar şistli çizgide bulunmaktadır. Ana üssün eski üretim yerinin, Çiliksay çukurunun güneyine 100 m. mesafede olduğu bilinmektedir. Bölgenin her tarafında karşımıza serpme ve yatak halinde altın çıkmaktadır. Altın katmanları Kumak'ın yukarısında, Suyunduk'un sol kolu Urus-Kisken havzasında, Kaindi havzası ile Aydırlı ve Baytuk nehirleri arasında bulunmaktadır.

Serpme altına Or'un aşağı akımlarında Kilgildi Nehri havzalarında da rastlamak mümkündür. Orsk bölgesinin saf altın yataklarını oluşturan yukarı katmanları eskiden beri zanaatçı ve altın arayıcılarının dikkat merkezinde olmuştur. Bölgenin her tarafında, özellikle vadilerin büyük çukurlarında, yamaçlarında ve Or Nehri kollarının geçitlerinde, serpme altına rastlamak mümkündür.[292] Bölgenin her tarafında oksitlenen pirit, markazit, mavi bakır ve yeşil bakır maden-

290 Betehtin, A. G. *Kurs minerologii*, M. 1956; Magakyan, İ. G. *Rudnıye mestorojdeniya*, M. 1955; *Mestoroldeniya poleznıx iskopaemıx i ix razvetka*, M. 1961.

291 Albom, M. N. *Vtoriçnaya zonalnost zolorudnıx mestorojdeniy Urala*, M. 1960; Blibina, T.V; Bogdanov, Yu.V. *O perspektivax zolotonosnosti v rayone Mugodjar*, "Geologiya rudnıx mestorojdeniy", 1959, N: 5; Zamyatin, A. *Materialı po zolotopromışlennosti Orskogo rayona, "Gornıy jurnal"*, 1928, N: 2; *Materialı po geologii i poleznım iskopaemım Yujnogo Urala*, vıp. 3, M. 1962.

292 Albom, M. N. *Zolotonosnıye slançı Kumanskogo rayona, "Tsvetnıye metallı"*, 1930, N: 8-9; Kassin, N. G. *K karakteristike zolotorudnogo mestorojdeniya Kumak*, "Razvedka nedr", 1935, N: 24; Polyakov, *Polozniye iskopaemıye, istoriya i perspektivı gornogo dela v Orenburgskoy gubernii, "Mineralnoye sırye i yego pererabotka"*, 1927, N: 2

leri bulunuyor. Saf altın, kuvars-apatit ve diğer kanallarda buğday taneciklerinin kırıntıları halinde mevcuttur. Araştırmacılara göre, daha VIII-XII. Yüzyıllar arasında Güney Ural bölgesinde alüvyonlu altın çıkarıldığı bilinmektedir.[293]

'Nüzhetü'l-müştâk'da Irgız Nehri boylarında lazurit[294] taşı çıkarılmaktaydı. Lazurit, doğada az rastlanılan ve karmaşık mineraller içeren, genelde alkalik lav püskürtmelerinde ve karbonatlı toprak katmanlarında bulunmaktaydı. Eskiden bu mineralin büyük yataklarına Bedehşan bölgesinde rastlanmakta ve buradan elde edilen lazurit Kuzey Horasan ve diğer doğu ülkelerine götürülmekteydi.[295]

Orta Çağ Müslüman devletlerinde lazurite, muhtemelen pseudomorfoz labis-lazur azurit ve malahit denilmekteydi. Ebu Reyhan Birûnî'ye göre, lazuritin mineral ile karışan fıstık yeşili renginde bir çeşidi daha bulunmaktaydı. Bu, karbonat bakırına karışarak ona kendi özelliklerini vermekteydi.[296] İbn Sina'ya göre ise, malahit veya Ermeni taşı da denilen bu madde 'labis-lazurdan bir şeyler içermekteydi'.[297]

Özellikle, mavi bakır veya azuritle malahitin karışımı, renk bakımından lazurite benzemekteydi. 'Lazurit hakkında ortaya çıkan çoğu çelişkiler' – diye belirtiyor Akademisyen A. E. Fersman – 'bu taşla ilgili bir çok yanlış bilgiden kaynaklanmaktadır. Çünkü lazurit, bakırın çeşitli yan bileşimleri (kuvars, boyalı azurit) ile karıştırılmaktadır. Esasen çoğu kez, bunun Alay Dağları'nın Zerafşan Vadisi'nde çıkarılan sodalitten hiçbir farkı yoktur. Yedisu ve Külçe bölgesi ahalisi, kaynak yerlerinde rastlanılan bakır oksitlerinden dolayı bol miktarda lazuritin bulunduğunu söylerler'.[298]

Buna benzer minerallere, dünyaca ünlü malahit ve lazurit yatak-

293 Foss, G. V. *Zoloto* (tipı mestorojdeniy, istoriya dobıçi, sıreviye bazı), M. 1963, s. 109.

294 Lazuvart veya Lazavart, Lazuritin Arapça yazılışı. Bkz. Ebû Ömer Minhaced-Din Osman b. Cûzcanî, *Tabakât-ı Nâsirî*, Kabil 1342h; İbn Sina, *Kanon vraçebnoy ˌnauki*, Taşkent 1956, kn. II; Karimov, U. N. *Neizvestnoye soçineniye ar-Razi "Kniga taynı tayn"*, Taşkent 1957.

295 El-Cûzcani, *Tabakât*, s. 182; *Oçerki po istorii geologiçeskix znaniy*, vıp. IV, M. 1945, s. 44, 50.

296 El-Cûzcani, *Tabakât*, s. 182.

297 İbn Sina, *Kanon*, s. 230.

298 Fersman, A. E. *Izbrannıye trudı*, M. 1962, t. VII, s. 133.

larının bulunduğu Ural'ın her tarafında rastlanmaktadır.[299] Bakır mavisi ve bakır yeşili yataklar, Muğocar Dağlık bölgelerinde de mevcuttur.[300] Bazan da Güney Ural'da çıkarılan saf altın arasında pirit ve azurite rastlanıyor.[301] Bütün bunlara dayanarak, İdrisî'nin araştırdığımız kitabında sözü edilen maddenin labis-lazur olmayıp, görünüşü bakımından lazurite benzetilen ve Güney Ural ve Muğocar dağlık bölgelerinden çıkarılan azurit ve malahit olduğu düşünülmelidir.

'Nüzhetü'l-müştâk'a göre, Irgız kıyı şeridi boyunca orman bitkileri uzanmaktadır. Burada altın sarısı renginde kürklü tilki ve kunduzlar bulunmaktadır.[302] İdrisî, bu kunduz derilerinin çok kaliteli olduğunu ve Bizans ile Ermenistan'a götürüldüğünü kaydeder. Irgız ormanlarında barınan altın sarısı tilki kürklerine de büyük fiyatlar biçilmekteydi. Bu kürklerden yapılan elbiseleri sadece 'o ülkenin hükümdarlarının giyme hakları bulunuyordu'. Bundan dolayı tilki kürklerinin diğer ülkelere ihraç edilmesi yasaktı.

'Kitab Rucar'ın Irgız vadisindeki hayvan ve bitki çeşitleri hakkında anlattığı bilgiler, günümüzde bölgenin hayvan ve bitki örtüsü hakkındaki bilgilerle örtüşmemektedir. Ancak, Orta Çağlarda kunduzların bulunduğu Avrasya ormanlık hattı günümüzde belirgin ölçüde güneye doğru kaymıştır. Daha yakın bir geçmişte orman sahasının Emba ve Ural'ın orta akımlarına kadar uzandığı bilinmektedir.[303] Or, İlek, Temir ve diğer nehirlerin üst kısımlarında hâlâ beyaz orman ağacı, titrek kavak, siyah ve beyaz kavak ağaçlarının bulunduğu ormanlık saha yer almaktadır. Nehirlerin kıyısı boyunca yer yer kesif söğüt ormanlarına rastlanıyor. Orman sahası Or ve Irgız'ın yukarı mecralarındaki tepe başlarına kadar yayılmıştır.[304]

299 Jukov, L. N. *Dragotsennıye i podeloçnıye kamni*, M. 1961; Magakyan, *Rudnıye·mestorojdeniya*; Fersman, *Izbrannıya trudı*.

300 Bilibina; Bogdanov, *O perspektivax*; *Voprosı mineralogii i geoximii mestorojdeniy Kazaxstana*, Alma-ata 1963.

301 Betextin, *Kurs mineralogii*; Magakyan, *Rudnıye mestorojdeniya*.

302 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; *Kitab Rudjar*, vr. 515.

303 *Zapiski puteşestviya akad. Falka, Polnoe sobraniye uçenıx puteşestvii po Rossii*, SPb. 1825, t. VI; Kazaxstan, *Obşçaya fiziko-geografiçeskaya xarakteristika*, M.-L. 1950; Rıçkov, P. İ. *Topografiya Orenburgskoy gubernii*, Orenburg 1887.

304 *Kazaxstan*; *Rossiya, Polnoye geografiçeskoye opisaniye naşego oteçestva*, t. XVIII, SPb. 1903.

Günümüzde fazla bir yer kaplamayan orman arazileri geçmişte geniş bir alanı içine aldıklarından, ırmak kenarlarında kunduzların yaşadığı tahmin edilebilir. XVIII. Yüzyılın ikinci yarısında Yayık şehri civarında ve Ural nehir bölgelerinde kunduzlara rastlanmaktaydı.[305] Kunduzlara, Emba ve onun kolu Temir Nehri ağızlarında da rast gelmek mümkündü.[306]

XVIII. Yüzyılda Muğocar bölgesinde kavak ve beyaz ağaç ormanları geniş bir alanı kaplıyordu.[307] Kavak ve beyaz ağaçların oluşturduğu ormanlık alanlara şimdilerde sadece dere ve dağ eteklerinde rastlanmaktadır.[308] Buralarda çok sayıda korsak ve karagan tilkileri dolaşmaktadır. XIX. Yüzyıl sonu ile XX. Yüzyıl başlarında muntazam olarak yapılan tüketim sonucunda ormanlık sahalar Güney Ural taraflarına kaymıştır.[309]

Av ve kürk hayvanlarının soyu, dikkatsiz avlanmalar yüzünden büyük ölçüde tüketilmiştir. Son yüzyıllarda Kazakistan, Başkurdistan ve Tataristan'da bulunan kunduz çeşitlerinin neredeyse tamamı avlanmıştır. Sayısı bir kaç yüzü geçmeyen kunduzlara, ancak Orta Ural ve Batı Sibirya'nın ıssız ormanlarında, Sosva ile Konda nehirleri havzasında rastlamak ya mümkündür, ya da değildir.

G. Y. Grumm-Grjimaylo, bir zamanlar Muğocar Dağı çevresinin kesif ormanlarında kunduzların bulunduğunu belirtmektedir.[310] Oysa L. S. Berg, kesin kanıtların bulunmadığını ileri sürerek bu görüşü reddediyor.[311] Bunlara dayanarak, 'Kitab Rucar' yazarının Irgız Nehri'nin yukarı akımları hakkında anlattığı bilgilerde yanlışların olduğunu söyleyebiliriz. Anlaşılan, İdrisî'nin vurguladığı, kunduzların bulunduğu orman alanları Emba ile Ural nehirlerinin kolları üzerinde aranmalıdır. Yukarıda da belirtildiği gibi, eskiden kunduz

305 Ognev, S.İ. *Zveri SSSR i prilegayuşix stran*, t. V, M.-L. 1947; Rozen, S.V. *Arabskiye skazaniya o porajenii Romana Diogena Alp-arslanom*, ZVORAO, t. I, 1886.

306 Golmsten, V.V. *Burtası*, KSİİMK, vıp. XIII, 1946, s. 389.

307 *Materialı po istorii Kazaxskoy SSR*, t. IV, M.-L. 1940, s. 200; Rıçkov, *Topoğrafiya*, s. 170.

308 *Fiziçeskaya geografiya SSSR*, M. 1960, s. 380.

309 Golmsten, *Burtası*, KSİİMK, vıp. XIII, 1946; 443; 444.

310 Grumm-Grjimaylo, G. Y. *Zapadnaya Mongoliya i Uryanxayskiy kray*, SPb. 1914; aynı müel, *Rost pustın i gibel pastbişnix ugodiy i kulturnix zemel Tsentralnoy Azii za istoriçeskiy period*, İGGO, t. 65, 1933.

311 Berg, *Aralskoye* s. 51.

sürülerinin ana yurdu Temir ve Ural kıyısındaki orman alanlarıydı. İdrisî'nin "Irgız Nehri'nden saf altın ve lazurit çıkarılmaktadır" şeklindeki rivayeti, bu görüşleri desteklemektedir. Anlaşılan, İdrisî'nin kullandığı kaynaklarda nehrin yukarı kısımları hakkında kesin bilgiler bulunmuyordu. Bundan ileri gelse gerek, 'Kitab Rucar'ın müellifi, Muğocar'dan geçen ve Emba ile Ural'a karışan nehirleri Irgız'ın kolları olarak göstermiştir.

'Kitab Rucar'da Margiz'in Horezm Gölü'ne döküldüğü yazılıdır. Günümüzde ise Turgay Nehri'yle birleşen Irgız, sularını bol tuzlu Çalkar-Tengiz Gölü'ne akıtmaktadır. Batı Asya'daki göllerin araştırılması için son birkaç yüzyılda sarf edilen çabalar, göllerin kaymalara uğradıkları bir dönem atlattıklarını ortaya çıkarmıştır.[312] Nem oranının artması ve azalması, gölün sürekli olarak genişlemesine ve gerilemesine sebep teşkil etmekteydi. Çalkar-Tengiz Gölü de bir çok defa su seviyesi ve mesahası konusunda değişikliğe uğramıştır. Suyun bol aktığı mevsimlerde Irgız ve Turgay'ın aşağı boylarında şiddetli taşmalar gözlemlenmiştir. Örneğin, XVIII. Yüzyılın ilk yarısında gölün yüzölçümü 200 fersaha kadar genişlemişti.[313] Ancak, bir yüzyıl geçtikten sonra Çalkar-Tengiz'in suları hızla çekilmeye başlamış, göl kenarlarında zincir biçiminde su birikintileri ortaya çıkmıştır.[314]

VIII-XII. Yüzyıllar arasında Orta Asya'nın, nem oranının yüksek olduğu iklim koşullarına sahip bir dönem geçirdiğini unutmamak gerekir.[315] Bu durum, İdrisî'nin Irgız Nehri'nin Horezm Gölü'ne döküldüğünü açıklamasına neden olmuştur. Bu dönemde bölgenin nem oranlarında gözlemlenen yükseliş, muhtemelen Çalkar-Tengiz su yüzeyinin hızla genişlemesine etki etmiştir. Bir zamanlar ta Sır-Derya havzasına kadar uzanan Igırz ve Turgay nehirlerinin alt yataklarında bu yüzden büyük fezeyanlar gerçekleşmişti.[316] Nehirlerin

312 Voronoy, *O kolebaniyax*; Şinitnikov, A.V. *Vnutrivekoviye kolebaniya urovnya stepnıx ozer Zapadnoy Sibiri i Severnogo Kazaxstana*, Tr. Lab. oererovedeniya, t. I, M.-L. 1950; *Ozera poluaridnoy zonı*, M.-L. 1963.

313 Rıçkov, *Topoğrafiya*, s. 98.

314 *Ozera poluaridnoy zonı*, s. 150-158.

315 Gumilêv, L. N. *Hazariya i Kaspiy*, Landşaft i etnos, VLGU, 1964, N: 6, s. 82; Predteçenskiy, N. P. *Klimatı istoriçeskogo proşlogo*, "Priroda", 1946, N: 6, s. 5.

316 Şnitnikov, A.V. *Izmençivost obşey uvlajnennosti materikov Severnogo poluşariya*, M.-L. 1957, s. 117-123; *Ozera poluaridnoy zonı* , s. 26.

Sır-Derya'ya aktığına ilişkin rivayetler, yakın tarihe kadar Turgay Kazakları arasında mevcuttu.[317] Tabii ki bütün bu kanıtların ışığında İdrisî'nin Irgız'ın Horezm Gölü'ne döküldüğü hakkında bilgilerini de araştırmak gerekir.

Muzgar – Güney Ural

İdrisî'ye göre Irgız, kaynağını büyük ve yüksek dağlardan alıyor.[318] 'Nüzhetü'l-müştâk' yazmasında bu dağ silsilesinin adı değişik belirtilmiştir: Murga, Muzgar, Murgab.[319] Anlaşılan en çok kabul göreni Muzgar'dır. Bu isme, 1154 yılında hazırlanan atlasın K. Miller okumasında[320] ve Muhammed el-Asari ile Cevat Ali tarafından yayınlanan İdrisî'nin haritasında rast gelinmektedir.[321]

İdrisî'nin haritasında Muzgar Dağları uzun dağ şeridi biçiminde Hazar Denizi'nin kuzeyinde gösterilmişti.[322] 'Nüzhetü'l-müştâk'ın müellifine göre ise, Muzgar Dağları'nın başı her zaman kar ve buzlarla kaplıdır. Bu, bize, İbn Haldun'un Muzgar 'kar dağı' anlamına gelmektedir bilgisini hatırlatıyor.[323] İdrisî'ye göre, Muzgar Dağları Oğuz ile Başkir [Başkurd] ülkeleri arasındaki sınırı oluşturmaktadır.[324] Bir diğer yerde ise müellif, Başkirler'in oturdukları coğrafyayı iki kısma ayırmaktadır: Bunların bir grubu Bulgaristan yakınlarında, diğeri Oğuzeli'yle sınırdaştır.[325]

K. Miller'in açıklamalarını dikkate alırsak, Muzgar dağları günümüzdeki adıyla Muğocar'ın aynısıdır ve Ural'ın güneye doğru devamını teşkil eder. Bu tespiti esas kabul edersek, 'Kitab Rucar'da yer alan bilgilerin bir kısmı anlaşılmaz kalacaktır. Belirttiğimiz gibi, İd-

317 Bukiniç, D. *Obşiy oçerk Irgiz-Turgayskogo rayona,* Tr. Turgayskoy meliorativnoy ekspeditsii, Orenburg 1930, s. 120.

318 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 515.

319 A. Jaubert, 'Morga ve Morgir'; K. Miller ise 'Morga, Mozgar ve Margar' olarak gösterirler. S. L. Volin'de 'Murgar', M de Slen tercümesinde ise 'Morgar' olarak okunmuştur.

320 Miller, *Mappae arabicae*, c. II, ç. 2.

321 *Surat al-ard.*

322 *Surat al-ard*; K. Miller, *Mappae arabicae....*

323 *Les Prolégomenes d'Ibn Khaldoun,* trad. par M. G. de Slane, Paris 1883, I, s. 158.

324 İrdisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 516.

325 *Géographie d'Edrisi*, II, s. 406.

risî, Muzgar'ın başları her zaman için kar ve buzlarla kaplıdır demektedir. Oysa, bu Muğocar için geçerli değildir. Ayrıca İdrisî'nin anlattıkları arasında, Muzgar'ın 800 mil uzunluğunda olduğu iddiası da ilgi çekicidir.[326] Ortalama bir hesapla 1 milin[327] 1,5 km olduğunu kabul edersek, bu 1200 km eder ki Muzgar'ın kendi uzunluğu olan 400 km.nin çok daha üzerindedir.[328]

K. Miller'in Muzgar'ın Muğocar'la aynı olduğuna şeklindeki iddiası, İdrisî'nin eserinin devamında bulunmaktadır. 'Kitab Rucar' göre, kaynağını Muzgar'dan alan Irgız Nehri, Horezm Gölü'ne dökülmek üzere bir çok kola ayrılmıştır. Bu kollar, Irgız'ın kıyılarında kalan 'yüksek dağ zirvelerinden' ayrılmaktadırlar. Irgız, kendi kaynağını bu dağların birinden almaktadır.[329]

'Yüksek zirveleri bulunan' dağlar, İdrisî'nin haritasında fazla büyük olmayan sıra dağlar biçiminde güneybatıdan kuzeydoğuya doğru gösterilmiştir. Bu dağların batı kolu, Aral Gölü'nün batı kıyısı istikametinde belirtilmiştir. Dağın doğu yamaçlarından geçen çok sayıdaki nehir, Irgız'a dökülmektedir.[330] Mevcut orografik ve hidrografik bilgilere göre, İdrisî'nin anlatmaya çalıştığı dağlar Muğocar'ın aynısıdır. Bu durum, adı geçen Muzgar Dağı'nın Muğocar olamayacağını ortaya çıkartmaktadır.

Bilindiği gibi İdrisî, Muzgar'ın başı her zaman için karlıdır ibaresini kullanmaktadır. Günümüzde üzeri her zaman buz ve karlarla kaplı olan dağ, sadece Kutup ve Kuzey Ural dağlarıdır. Kutup Uralı'nın merkez bölümü, yani Konistantinov taşından Sabliya (Kılıç) ve Nereyka dağlarına kadar olan kısımlar bütün yaz boyunca da buz ve karlarla kaplıdır. Burada –56 C üzerinde soğukluk bulunuyor, günümüzde ise buz tutmuş arazi 15 km^2 uzunluğundadır. Ural'ın en yüksek kısımları Kutup Uralı olup yüksekliği 1500-1600 m.dir.[331] Ne var ki, Kutup Uralı zirvesinin buz ve karlarla kaplı olduğunu İdrisî'nin

326 Age., s. 414.

327 Araplarda bir ölçü birimi olan mil yaklaşık 1878-1972 m. civarındadır (Bkz. A. Kremer, age, II, 197). İdrisi'nin eserinde ise 1 mil yaklaşık 1555 m olarak kabul edilmektedir. Bkz. İ. Yu. Kraçovskiy, t. IV, s. 290.

328 Palgov, N.P. *Kazaxstan*, Mm. 1953, s. 16.

329 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; *Kitab Rudjar*, vr. 517.

330 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 514; *Surat al-ard*; K. Miller, *Mappae arabicae*, II, ç. 2.

331 *Fiziçeskaya Geografiya SSSR*, s. 362-376,

bilmesi pek mümkün gözükmemektedir, çünkü verilen bilgiler son dönemlerde açığa çıkarılmıştır. Daha mantıklı olursak, o, Muzgar Dağları ile Kutub'u değil de Güney Ural dağlarını kastetmiş olmalıdır. Nem oranının yükseldiği dönemlerde Güney Ural'ın zirvesinde karların kalması dikkat çekicidir.[332] XVIII. Yüzyıla ait bir bilgiye göre yazları dahi Yamantav'ın başları karla kaplıydı.[333] Bu durum, Muzgar Dağları olarak Güney Ural dağlarını düşünmemize esas teşkil ediyor. Bu görüşü destekler nitelikte, İdrisî'nin "Muzgar Dağları, Başkir ile Oğuzeli arasındaki sınırı oluşturur" şeklindeki açıklaması da temel alınmalıdır. Nitekim, IX-X. Yüzyıllarda Başkirler, Güney Ural bölgesinde oturuyorlardı. Bütün bunlara dayanarak, "Muzgar" ile Güney Ural dağlarını düşünmemiz gerektiğini söyleyebiliriz.

Uil Nehri ve Aralsor Gölü

'Kitab Rucar'a göre, Muğocar Dağı'nın eteklerinde iki kale şehri bulunmaktadır. Bu kalelerin isimleri Nücah ve Badagah[334] olup, aralarındaki mesafe iki günlüktür.

İdrisî, buradan batı yönünde büyük bir nehrin aktığını ve aşırı bataklık bir alanda kaybolduğunu hatırlatmaktadır.[335] Bunun aşağısında bulunan tatlı su gölünün genişliği ise 50 mildir. Bölgenin üzeri su çayırlarıyla kaplıdır ve Türkler sürülerini yazın burada otlatırlar. 'Kitab Rucar'da bu bölge, Horezm Gölü'nün kuzeyine altı günlük mesafede bulunmaktadır. Muzgar Dağı'nın kolları, buradan beş günlük uzaklıkta idi. Bu dağların ve adı geçen nehirlerin aşağı akımların Türklere mahsus otlaklar olduğu bilinmektedir. A. Jaubert tarafından kullanılan yazmalarda, büyük gölün kuzeyinde bulunan bataklıklardan bahsedilmektedir. Gölden kuzeye doğru uzanan yollar, Muzgar'ın kolları dolayısıyla çok engebeliydi.[336]

---

332 Şnitnikov, *Vnutrivekovıye*..

333 Rıçkov,*Topografiya*, s. 143, 173,

334 Şehir isimlerinin okunuşunu bu şekilde kararlaştırdık, çünkü yazmalarda ve İdrisi'nin haritasında farklı olarak belirtilmiştir. Arapça ' جاه ' adı geçen ilk kalenin ismi farsça ' كاه ' – 'yer' anlamındadır. Bkz. G. Ferrand, *L' Elément persan dans les textes nautiques arabes*, JA, CCIV/1924.

335 İdrisi'nin eserinde 'منقح' – 'bataklık yer' olarak geçmektedir. A. Jaubert, bunu yanlışlıkla 'göl' diye çevirmiştir.

336 *Géographie d'Edrisi*, II/340, 341.

K. Miller, 'Nüzhetü'l-müştâk'ın belirtilen kısımlarında Irgız Gölü'nden bahsedildiğini açıklar.[337] Ancak, onun açıklaması başarılı kabul edilemez. İdrisî'nin haritasına göre, bu göl, Horezm Gölü'nün kuzey batısına uzak bir mesafededir. 'Kitab Rucar'da ise burasının Aral'a altı gün uzaklıkta bulunduğu kaydediliyor.[338] 1154 yılı atlasında adı geçen göl, gerilmiş elips şeklinde gösterilmekte ve ismi belirtilmeyen dağlarla Muğocar arasında engel oluşturduğu açıklanmaktadır. Gösterilen kısımda bir de küçük bir not bulunmaktadır: 'Türkler'den Oğuz boylarının yurdu'.[339] Sofya yazmasında yer alan haritanın altında ise şöyle bir açıklama bulunmaktadır: 'Tatlı su'[340]. Anladığımız kadarıyla, haritada göl ile adı geçen dağlar arasında bir başka büyük dağ silsileleri bulunuyor.[341] İdrisî'nin haritasına göre, göle güneydoğu istikametinden büyük bir nehir uzanmaktadır. Bu nehir kaynağını Nücah ve Badagah kalelerinin bulunduğu dağlardan almaktadır. Nehir, sularını bu dağların batı yamaçlarından aldığına göre, burası günümüzde Muğocar'a denk düşer. İdrisî'nin anlattığı tatlı su gölünün, Muğocar Dağları'nın batı yakasından akan büyük nehrin aşağısında bulunduğu açığa kavuşmaktadır. 1154 yılı haritasında nehrin akış istikameti, küçük bir eğriyle meridyen oluşturarak kuzeybatı yönündeydi. Kaynağını Ural-Muğocar'dan alan Uyıl Nehri'nin akışı yönünde de aynı benzerlik görülmektedir. Nehrin kıyıları eskiden münbit otlak sahası olarak biliniyordu. Orta Çağın sonlarına rastlayan coğrafyaya dair ünlü bir Rus anıtında şöyle deniliyor: 'Tuztepe'nin karşısı ve Sungurluk'un üst kısımları Oil Nehri ve Pala Oil Nehri'ne kaynaklık eder ki, bu yerler Yayık Nehri'ne kadar varmaz. Nehrin ağzında ise sekiz göl bulunmaktadır. Bunlardan biri Karagöl olup, bize göre Karadeniz'dir'.[342] P. İ. Rıçkov, genişliği 50 fersah olan Tazgan-Karakul Nehri'ne dökülen nehirlerden biri de Uyıl'dır, der. Uyıl'ın aşağısına çok sayıda sazlarla kaplı göller serpilmiştir. Bu göllerin kıyıları Küçük Orda'ya tabi olan Kazak boylarının hayvan sürülerine bereketli otlak yeri olarak hizmet etmiştir.[343]

337 Miller, *Mappae arabicae*, II, s. 89.

338 İdrisi'nin eserinin ilk nüshasında Horezm Gölü değil de Hazar Denizi'ne kadar olan mesafe belirtilmiştir.

339 Miller, *Mappae arabicae*, I, ç. 2; 404.

340 İdrisi, *Kitab Rudjar*, vr. 514.

341 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108.

342 *Kniga Bolşomu çerteju*, M.-L. 1950, s. 94.

343 *Materialı po istorii Kazaxskoy*...; Rıçkov, *Topografiya*.

Günümüzde, Uyıl Nehri, büyük su baskınları sonucunda oluşan bataklık su bitkileri arasında kaybolup gitmektedir.[344] Nehrin aşağı kısımlarında Hazar-ötesi çukurluğunun en büyük göllerinden olan Aralsor bulunmaktadır. Aralsol, doğu yönüne uzanan nal biçiminde paletli bir görüntü çiziyordu. İlkbahar dönemlerinde oluşan büyük su kabarmalarından dolayı gölün çevresi sular altında kalmaktaydı. Uyıll Nehri'nin ana kısımları genelde uzunluğu 3, genişliği ise 5-6 km. arasında değişen akıntılı bir zincir teşkil etmekteydi. Bu kısımlarda sular tuzlanmışsa da günlük hayatta kullanılmaktadır. XIX. Yüzyılda Uyıl Nehri büyük su birikimine sahip olup, çevre toprakların sulamasını üslenmişti. Zaman zaman nehrin taşıdığı sular, güneybatı yakasında bulunan göllere kadar varmakta ve Ural ile birleşmekteydi.[345]

Oğuzeli'ni anlatırken Muzgar Dağları eteğinde[346] fazla büyük olmayan iki şehrin yer aldığını belirten İdrisî'nin bilgilerine dayanarak, K. Miller, A. Jaubert ve S. L. Volin bu isimleri Daranda ve Darku olarak okumuşlardır.[347] Yazmalarda ve İdrisî'nin haritasında Darnuh, Darranda ve Darmu biçiminde kayıtlarda rastlanılmaktadır. Bu kalelere ilişkin bilgilere İbn Said ve Ebu'l-Fedâ'nın eserlerinde de rastlamak mümkündür. Kayda değer bir husus olarak, her iki müellifin de ilk şehrin ismini Dendera olarak açıklamış olmalarıdır.[348]

'Kitab Rucar'da Daranda'nın Darku'nun batısında bulunduğu ve ikisi arasındaki mesafenin ise üç günlük olduğu kaydedilmiştir. Konumlandıkları bölge dolayısıyla iklimi sert ve soğuk olan her iki şehrin zapt olunması neredeyse imkânsızdı. Dağlarda ve nehirlerin mecrası boyunca yakut, firuze ve diğer değerli taşlar bulunmaktadır.[349] Darku şehrinden doğuya doğru dört günlük yol alındıktan sonra Irgız Nehri'nin kaynağına varılmaktaydı.[350]

344 Palgov, *Kazaxstana*, s. 63.

345 Abramoviç, D.İ. *Reçnoy stok ravninnego Kazaxstana*, Alma-Ata 1950, s. 77, 79;

346 İdrisi'nin yazmalarında على أذيال الجبل olarak geçer.

347 MİTT; *Géographie d'Edrisi;* Miller, *Mappae arabicae.*

348 *Géographie d'Aboulféda*, Traduite de l'arabe en français par. A. Jaubert, Paris 1848, II, s. 315; İbn Said al-Magribi, *Libro de la extention de la tierra en longitud u latitud*, Tetuan, 1958, s. 139. Bundan sonra: Al-Magribi, *Libro.*

349 İdrisi yazmasında renkli ve parlak görünümü olan taşlar arasında firuze ve balaş gösterilmektedir. Bunların anlamı için bkz. M. E. Masson, *İz is-*

İbn Said ve Ebu'l-Fedâ'nın eserlerinde Dandera ve Darku hakkında bilgiler de bulunmaktadır.[351] İbn Said'e göre, kaleler, Askarun dağlarının yükseklerinde, yedinci iklim taksiminde bulunmaktadır.[352] İbn Said de, Askarun'dan İtil Nehri'ne dökülen suların başladığını belirtiyor. Bu, yedinci iklim taksimini kaplayan, geniş bir nehirdir.[353] Burada, Askarun adıyla daha ziyade Güney Ural'ın kolları belirtilmek istenmiştir. K. Miller, Orta Çağ coğrafya kaynaklarında Ural dağlarının çeşitli isimlerle zikredildiğini ortaya çıkarmıştır. Bu isimlerden biri de Askasta olup, İdrisî'ye göre İtil, başlangıç sularını buradan almaktadır. Bütün verilerden çıkarılacak sonuç şu ki, Askarun, 'Kitab Rucar'da bahsi geçen Askasta Dağı'yla aynıdır.[354]

Araştırılan coğrafî bilgiler, İdrisî'nin eserine ilginç gelecek ölçüde ek bilgiler oluşturmaktadır. İbn Said ve Ebu'l-Fedâ'ya göre, Darku, Oğuz "hükümdarına aitti ve burada kendi hazinesini muhafıza etmekteydi"[355]. Oğuzlar buradan Burtasya ve diğer komşu ülkelere saldırılar düzenlerlerdi.[356] Aşağıda da göreceğimiz gibi, Oğuzlar'la Burtaslar arasındaki komşuluk, bizim varacağımız neticelerin lehinde kanit teşkil edecektir.

K. Miller, Daranda ve Darku'nun eski küçük kale Emba yakınlarında olabileceği ihtimali üzerinde durmaktadır.[357] Ancak, bu ihtimal İdrisî'nin harita ve eserine ters düşer. İbn Said ve Ebu'l-Fedâ'nın

---

torii gornoy promışlennosti na territorii Tadjikistana, L. 1934; *Oçerki po istorii geologiçeskix znaniy,* vıp. IV, M. 1945; Fersman, *İzbrannıye trudı*, t. VII.

350 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq,* vr. 109; *Kitab Rudjar*, vr. 517,

351 Bu müelliflerin bilgilerini hangi kaynaklardan edindikleri malesef bilinmiyor.

352 Ebu'l-Feda, Darku'nun (Darmu) Karmanya Dağı'nda, 90° boylamla 50° enlemde yer aldığını iddia eder (Bkz. *Géographie d'Aboulféda*, II, s. 291). Bu coğrafî kordinatlar İbn Said'in bilgileriyle de uyuşmaktadır. Bkz. Al-Magribi, *Libro.*, s. 139; I. Lelewel, *Géographie du moyen age, Bruxelles 1850*, s. 12.

353 Al-Magribi, *Libro.*, s. 139.

354 Miller, *Mappae arabicae,* IV, s. 89.

355 Al-Magribi, *Libro.*, s. 139; *Géographie d'Aboulféda* , II, s. 291.

356 Al-Mağribî ve Ebu'l-Fedâ'ya göre, Dandera'da Burtas krallarının hazinesi saklanmakta ve konakları bulunmaktaydı. Ancak bu açıklama İdrisî'nin bilgilerine ters düşmektedir. Çünkü bu kaleleri o, Oğuz Ülkesi sınırları içinde zikreder.

357 Miller, *Mappae arabicae*, II, s. 98, IV, s. 88.

anlattıkları da bu ihtimali reddeder. 1154 yılı haritasında Daranda ve Darku, Muzgar Dağı eteklerinde gösterilmiştir. Daha geç dönemlerde hazırlanan haritalarda, iki şehir de bu dağların üst yamaçlarında gösterilmiştir.[358] İdrisî'nin ilk haritasında Darku, Muzgar Dağları'ndan çıkan büyük nehrin yukarı kısımlarının yanı başında gösterilmiştir. Kalenin güneybatısında, şimdiki coğrafî bilgilerimize göre, Muğocar Dağları yer almaktadır. Daranda Kalesi ise Muzgar'dan çıkan ve aynı isimi taşıyan nehrin doğusunda bulunmaktadır. Görünüşe göre, Daranda veya Dendera, Güney Ural yakınlarında, Ural Nehri'nin doğusuna düşmekteydi. Darku şehri ise, muhtemelen Muğocar'ın kuzeydoğu yakasıyla Güney Ural arasına oturtulabilir.

Daranda veya Ural Nehri

"Nüzhetü'l-müştâk", Hazar Denizi'nin kuzeyinde Arapça "
(nun) harfi biçiminde dağların bulunduğunu söyler. Bu hale biçimindeki dağların yakınında büyük bir göl bulunmaktadır. Göl kıyıları, göçebe Türk boylarının hayvan sürüleri için mera olarak kullanılmaktaydı. Gölün güneyine doğru akmakta olan bir kanal açılmaktadır ki, suları Daranda Nehri'nin kollarına kadar uzanmaktadır.

K. Miller, İdrisî'nin bazı haritalarında Daranda'nın üst kısımlarında Ural dağlarının başlatıldığını belirtiyor.[359] Buna rağmen o, Daranda'yı şimdiki Emba Nehri'yle eşit tutmaktadır. Oysa Emba, sularını Ural dağlarından değil, Muğocar'ın batı yamaçlarından almaktadır. İdrisî'nin haritasına göre, Daranda Emba'ya değil, Ural Nehri'ne tekabül eder. 1154 yılı haritası, nehrin başlangıcını Muzgar olarak göstermektedir. Daranda, kıvrımlı nehir yatağına sahiptir; kuzeydoğudan batıya doğru akmakta ve Hazar'a dökülmektedir. İbn Said, İdrisî'den farklı olarak bu nehri Denderab olarak adlandırmaktadır. İbn Said, coğrafya atlasında bu nehri Burtaslar'ın oturduğu topraklar arasında göstermektedir.[360] Dendera'nın adı, yakın geçmişe kadar Ural Nehri'nin toponomi olarak korunmuştu. XVIII. Yüzyıl Rus belgeleri, Dendera'nın doğal sınırlarını Ural Nehri olarak çizerler.[361]

358 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 514.
359 Miller, *Mappae Arabicae*, IV, s. 153.
360 I. Lelewel, *Géographie du moyen age*.
361 *Materialı po istorii Kazaxskoy...*, s. 444.

Akademisyen Falk'a göre, İnderskiy Gölü'nün Kazakça ismi Diuder olmuştu.[362] Bütün bunlar, Daranda veya Dendera'nın Ural Nehri olduğunu kanıtlamaktadır.

Askaruz veya T'ien-shan Dağları

İdrisî, Oğuzeli'ni anlatırken Askaruz[363] adlı dağlardan bahseder. İdrisî şöyle der: " Bu muazzam büyüklükteki dağlar, güneyden kuzeydoğuya doğru uzanmaktadır. Dağ etekleri boyunca ormanlık araziler yer almakta ve bu ormanlarda çok sayıda av hayvanı bulunmaktadır."[364]

K. Miller, Askarun'un Turgay ile Sarısu arasında tek başına dikilip duran Ulutav Dağı'yla aynı olabileceğini belirtmektedir.[365] Oysa, İdrisî'nin sözünü ettiği dağ, Merkezî Kazakistan'da bulunan bu yere hiç benzememekte; zira Sarısu Nehri de suyunu buradan almaktadır. İdrisî'nin verdiği Askaruz Dağları'nın orografik özellikleri de Kazakistan'ın kıvrımlı coğrafî yapısına uygun düşmemektedir. Her şeyden önce buralarda kar bulunmaz. Hatta, Kazakistan'ın en yüksek dağ zirveleri olan Ulutav, Kızıl-Yar ve Cengiztav'da bile her zaman için kar olmaz.[366] K. Miller'in söylediklerine karşılık, Askaruz'un sıralanışı dahi bize gerçeği anlatıyor. İdrisî'nin haritasına göre, Askaruz Dağları'nın kolları Horezm Gölü'ne uzak bir yerden başlamakta, güneybatıdan kuzeydoğuya doğru sıralanmakta ve Azgişler'in ülkesine kadar uzanmaktadır.[367] 1154 haritasına göre Azgişler, Askaruz dağlarının güneydoğusunda oturmaktaydılar.[368] Araştırılan harita bilgileri sonucunda, İdrisî'nin coğrafya eserini kullanan İbn İyas'ın da aynı kanaate vardığı ortaya çıkmaktadır. Müellife göre, Oğuzlar'ın oturdukları bölgeler Azgiş ülkesinin batısında bulunmaktaydı.[369]

362 *Zapiski puteşestviya akad. Falka*, s. 41.

363 A. Jaubert "Asfagun", K. Miller ve S. I. Volin ise "Askarun" olarak okumuşlardır. Bkz. *Géographie d'Edrisi*, II, s. 339; Miller, *Mappae arabicae*, IV, s. 89; MİTT, s. 221,

364 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; *Kitab Rudjar*, vr. 517.

365 Miller, *Mappae arabicae*, IV, s. 29.

366 Palgov, *Priroda Kazaxstana*; aynı müel., *Kazaxstan*, M. 1953; *Fiziçeskaya geografiya SSSR*.

367 *Miller, Mappae arabicae*, ç. 2.

368 *Surat al-ard*.

369 İbn İyas, *Naşg al-azhar*, Rukopis İNA AN SSSR V-1033, vr. 252.

Verilen bilgilere bakılırsa, Askaruz ile Kazakistan arasında bir bağlantı kurulamaz. İdrisî'nin Askaruz Dağları Azgiş ülkesine kadar uzanmaktaydı kaydı da bu görüşe ters gelecektir. Türkçe konuşan Azgiş boyları, VIII-X. Yüzyıllar arasında Zaysan yakınlarında ve Issık Gölün güneybatısında oturmaktaydılar.[370] Azgiş hükümdarının ikametgâhı, Yedisu'daki İli Nehri vadisinde bulunan İka şehriydi.[371] K. Miller'in kendisi de, İdrisî'nin eserinde Azgiş ülkesinin şimdiki Balhaş Gölü civarında bulunduğunu açıklamaktadır.[372] Yine de ısrarla Askaruz'u Merkezî Kazakistan'ın Ulutav Dağları'nın bulunduğu bölgeye oturtmaktan vazgeçmez.

İdrisî'nin eserine ve haritasına göre, Askaruz Dağları, muazzam büyüklükte ve üzeri karlarla kaplı T'ien-shan Dağları'yla aynıdır.[373] "Nüzhetü'l-müştâk", Askaruz'un güneyden kuzeydoğuya doğru adeta yay şeklinde uzandığını söyler. İdrisî'nin haritasında belirtilen dağ yönü, güneydoğudan kuzeybatıya uzanan T'ien-shan'ın sıralanışına uygun düşer.[374]

İdrisî, adeta bizim tezimizi desteklermişçesine Askaruz eteklerinde ormanlık bir arazinin uzandığını söyler. T'ien-shan'ın muazzam dağ eteklerinde gerçekten de dik taraça-kuşak bitkileri, korular ve ormanlar bulunmaktadır. Talas, Kirgiz, Kungey, Terskey-Alatav dağ kollarında beyaz çam ağaçları, laden, kavak, dişbudak, kayısı ve elma ağaçları sıralanmaktadır.

Orman bitkileri Ugam, Pskems ve Çatkal Dağları'nın yamaçlarını kaplamaktadır. T'ien-shan'ın bitki örtüsü çeşitli sayıda hayvanların barınması için de elverişlidir. Ormanın iğne yaprak ve yapraklılarla kaplı kısımlarında yaban domuzları, kara saralar, geyikler, marallar, kakımlar ve gelincikler dolaşmaktadır. Yazın bölgede Hindistan sarıasmaları ve diğer kuş çeşitleri bulunmaktaydı.

370 Clauson, J. *A propos du manuscrit Pelliot tibétain 1238*, JA, CCLXXIV/1957, s. 14.

371 Barthold, W. *XII Vorlesungen über die Geschichte der Turken Mittelasiens*, Die Welt des Islams, Bd. XIV-XVII, 1932-1934; Minorsky, *Hudud al-alam*.

372 Miller, *Mappae arabicae*, I, s. 89.

373 Askaruz adının etimolojik temelinde "askar" kökü yatmaktadır. Çağdaş Kırgız dilinde "askar"ın anlamı "karlı dağ, yüksek dağ" (K. K. Yudahin, *Kirgizsko-russkiy slovar*, M. 1940, s. 74), Kazakça'da ise "kaya, yüksek ve erişilmez dağ" demektir (286). İdrisî'nin anlattığı Askaruz adının ikinci kısmı bilinmiyor. Bazı Türk lehçelerinde "oz" ve "auz" kelimesi "dağ geçidi ve vadi" olarak kullanılmaktadır.

374 *Fiziçeskaya geografiya SSSR II*, s. 78.

Henüz yüzlerce yıl öncesinde T'ien-shan ormanları, geniş arazileri kaplamaktaydı. Cevizli, akça ağaçlı, kayısılı, yaban elmalı ormanlar, VIII-X. Yüzyıllar arasında Fergana vadisinin kuzey uçlarına kadar uzanıyordu. Son iki asırda Zailiy Alatav ormanlarının hızlı bir biçimde yok edildiğine tanık oluyoruz.[375] Dolaysıyla, İdrisî'nin Askaruz etekleri ormanlarla örtülmüştür açıklaması doğruluğunu kanıtlıyor.

Kaynaklarda Askaruz ile T'ien-shan Dağları'nın aynı olduğunu kanıtlayıcı daha bir sıra bilgiler de rastlamaktayız. Askaruz Dağları hakkında en ilginç bilgileri İbn Said'in "Coğrafya" eserinde buluyoruz. Bu eserin Leningrad'da bulunan yazmasında, Askaruz – yüksek ve uzun dağ silsilelerinin üzeri her daim karlarla kaplı olup, güneyde koruyucu Kalas[376] surlarına dayanmaktadır, şeklinde bir açıklama yer alır. Bu duvarlar, Türkçe konuşan boyların saldırısından korunmak için Müslümanlar tarafından yapılmıştı.[377] İbn Said, eserinin matbu baskısında, duvarların Sır-Derya'dan Vorot'a, Fadlan b. Yahya Dağları'na kadar uzandığı belirtiliyor[378].

İbn Said, Kalas surlarının, Keles bozkırlarında Araplar tarafından yapıldığını ve Saylık Dağları'ndan Sır-Derya Nehri'ne kadar uzandığını belirtmektedir[379]. Çırçık bölgesinin kuzeybatı sınırlarına dikilen surların kalıntılarına bugün de rastlamak mümkündür.[380] Kalas surları, Çatkal Dağları'ndan Sır-Derya'ya kadar uzanmaktaydı. Bu bölgede çeşitli Türk boyları oturmaktaydılar.[381] Keza Fazıl b. Yahya girişinin Raşt'a kadar uzandığı bilinmektedir.[382] Bu savunma surları

375 *Rastitelnıy pokrov Kazaxstana*, Alma-Ata 1966, t. I; Umurzakov, S. *Oçerki po istorii geografiçeskix otkrıtiy i islodovaniy Kirgizii*, Frunze 1959; *Fiziçeskaya geografiya SSSR I.*

376 İNA AN SSSR Yazmasında "Kalas", tıpkı basımın da ise yanlışlıkla "Alas" olarak geçer.

377 Al-Magribi, *Libro.* s. 19,

378 Age., s. 129.

379 Bartold, V. V. *Neskolko slov ob ariyskoy kulture v Sredney Azii*, PTKLA, 1896, s. 9-10; Tomaschek, W. *Centralasiatische Studen*, I, Sogdiana, Wien 1877, s. 113

380 Muhamedov, H. *Iz istorii drevnix oboronitelnix sten vokrug oazisov Uzbekistana*, Taşkent 1961.

381 Bernştam, A.N. *Drevniy Otrar*, İAN KazSSR, 1951, N: 3, s. 87; Grigoryev, G.V. *Kelesskaya step v arxeologiçeskom otnoşenii*, İAN KazSSR, 1948, N: 1, s. 57

382 İbn al-Fakih, *Kitab ahbar al-buldan*, Fotokopya meşhedskoy rukopis İNA AN SSSR, İFV-202, vr. 164; *Tardjuma-i masalik al-mamalik*, Rukopis İNA AN SSSR S-710, vr. 109

sayesinde Türk boylarının İslâm ülkelerine saldırılarının önüne geçilmiştir.[383]

Yukarıda belirtilen bilgiler ışığında, Askaruz Dağları'nın Çatkal Dağları'nın kuzeyinde ve Sır-Derya'nın orta akımının kuzeydoğusunda bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu dağların güneyinde Çırçık Vahası, Keles Bozkırı ve Karategin Dağları yer almaktadır. Buradan, yüksekleri sürekli karla kaplı olan Askaruz'un aslında T'ien-shan Dağları olduğu anlaşılmaktadır. Eski Özbek destanı "Alpamış"ın yapılan analizi de bizim vardığımız sonucu pekiştirmektedir. Destanda, Astardağ Dağı'nın ismi Alatav olarak geçmektedir.[384] Bu isim T'ien-shan Dağı'nın Kırgızca adı olan Alatoo'nun eşanlamlısıdır.[385]

Orta Asya'nın Türkçe konuşan toplulukları arasında "alatag", "alatau" ve "alatoo" terimleri "sürekli karla kaplı veya dik kuşaklı dağ" anlamına gelmektedir.[386] Araştırması yapılan kaynaklarda Askaruz'dan bahsedilirken, onun karla kaplı bir dağ olarak anlatılması dikkat çekmektedir. Buna bağlı olarak, Moğol istilası öncesi coğrafya eserlerinde, Askaruz'un soğuk dağ iklim kuşağında yer aldığı belirtilmektedir. Bunlardan "Suvar el-Akâlim"de Askaruz[387] zirvelerinin sürekli karla kaplı olduğu yazılmaktadır. Bölgede sert soğuklara alışık yabanî hayvanlar yaşamaktadır. Bölge halkı, kışın altı ay boyunca, sürekli ısıtılan evlerde oturuyordu. Onlar, sert soğuklardan korunmak için evlerinin zeminini kazarak burada ateş yakmışlardı.[388] Evlerin çevresine duvarlar örülmek suretiyle, ısı yalıtımı sağlanıyordu. Bu bölgenin halkı büyük koyun sürülerine sahipti. Halk, kış boyunca yemek kazanlarını sürekli ateşin üzerinde tutardı. Sıcak yemek sayesinde soğuktan ve ayazdan korunuyorlardı.[389]

Böylece, Orta Çağ kaynakları, Askaruz Dağları'nın T'ien-shan Dağları'yla aynı olduğuna tanıklık ederler. Bu da bize, "Kitab Ru-

383 *Géographie d'Edrisi*, I, s. 200; *Jacut's georaphisches Wörterbuch*, II, s. 733

384 *Alpamış, Uzbekskiy narodnıy epos*, M. 1958.

385 Yudahin, *Kirgizsko-russkiy slovar*, M. 1940.

386 Murzayev, Y; Murzayev, İ. *Slovar mestnıx geografiçeskix terminov*, M. 1959, s. 24

387 LGU bulunan yazmada bu dağın ismi Askeran olarak geçmektedir.

388 İshak b. Hüseyin'in anlattıklarına bakılırsa, Türkler bu evler sayesinde soğuktan korunuyorlardı. Bkz. İ. Umniyakov, *Kompendium ispansko-arabskogo geografa Ishaka ibn al-Huseyna i yego svedeniya o xazarax i tyurkax*, İGGo, t. XXI, vup. 8, 1939, s. 1145

389 *Suvar al-akalim-i saba*, Rukopis VOLGU, N: 149, vr. 54

car"daki Oğuzeli'ne ilişkin verilen bilgileri deşifre etmemizi sağlamaktadır.

Ruza veya Çu Nehri

İdrisî'ye göre, Askaruz yükseklerinden Ruza Nehri[390] akarak doğuda Horezm Gölü'ne dökülmektedir. Büyük nehir Ruza, sarp kayalıklardan geçerek Aral Gölü'ne dökülmekteydi. İdrisî'nin ilk haritasında, Horezm Gölü'ne dökülen Ruza Nehri'nden bahsedilmektedir.[391]

A. Jaubert'in kullandığı yazmalarda Ruza'nın Aral Gölü'ne döküldüğü belirtilmektedir.[392] Oysa, Sofya ve Leningrad yazmalarında Ruza'nın Horezm Gölü'ne döküldüğüne dair kesin bir bilgiye rastlanmamaktadır.[393]

K. Miller'e göre, Ruza ile Sarısu Nehri aynıdır.[394] Ancak bu görüş doğru kabul edilemez. Ruza ile Sarısu'nun aynı olduğu görüşü, İdrisî'nin eserine ters düşmektedir. "Nüzhetü'l-müştâk"a göre Ruza Nehri, sularını Askaruz Dağları'nın yükseklerinden almaktadır. Ruza Nehri sularını Ulutav'dan değil, T'ien-shan yükseklerinden aldığı için, dolayısıyla onu, Sarısu Nehri olarak düşünmemiz için bir neden bulunmamaktadır Öte yandan kaynağını T'ien-shan'dan alan Çu Nehri ile Ruza Nehri'nin aynı olduğu düşünülebilir. Çu Nehri sularını, sürekli karla kaplı Terskey-Alatav ile Cumgoltav dağlarının yamaçlarından alarak, Kungey-Alatav'unun Boam boğazını delip

390 Bahsi geçen nehir adının anlamı bilinmemektedir. Eski İran dillerinde "rao" da "nehir" anlamına; Sogdca'da ise "ruz" "akmak, koşmak ve dökülmek" anlamlarına geliyordu.

391 Bildiğimiz kadarıyla İdrisî'nin harita ve yazmalarında, adı geçen nehrin Rud, Ruda, Ruzat ve Ruzah olduğu bilinmektedir. Bunu, 1154 yılı haritası da desteklemektedir. Bkz. Miller, *Mappae arabicae,* I, ç. 2

392 *Géographie d'Edrisi*, II, s. 338

393 1154 yılı haritasına göre, Ruza, sularını Muzgar dağlarından alan büyük bir nehre akmaktadır. "Nüzhetü'l-müştak"a göre, bu nehrin adı Irgız'dır. Oysa, İdrisî'nin ilk haritasında nehrin ismi belirtilmez. Ruza ile birleşen bu nehrin adına İdrisî'nin diğer haritalarında da rastlanmamaktadır; sadece Sofya yazmasında bulunan haritada Ruza ile Irgız'ın birleştiği belirtiliyor. Adı geçen nehirlerin hidroğrafik konumunu ortaya çıkarmak, İdrisî'nin sunduğu bilgilere göre bir hayli zordur. Başka bir seçeneğimiz bulunmadığından İdrisî'nin eseri esas alınacaktır.

394 Miller, *Mappae arabicae*, IV, s. 88

geçtikten sonra gittikçe genişleyen bir vadiye açılmaktadır. Çu, Sır-Derya'nın aşağı akımlarına varmadan Aşi-Kol ve Sayman-Kol gibi suları tuzlu göllerin olduğu bölgelerde son bulmaktadır.

Jeolojik buluntulara göre, eskiden Çu'nun bir kolunu da Talas oluşturuyordu. Aşağı kısımlarında ise nehir, Sarısu ile birleşerek Sır-Derya'ya kadar uzanıyordu.[395] Tarihin çeşitli dönemlerinde Çu ve Sarısu nehirleri defalarca taşarak sularını Sır-Derya'ya kadar götürmüşlerdi.[396] 1898 yılı civarında Telekul Gölü [Töles Gölü]nün artan suları Sır-Derya'ya kadar varmış, Kara-Kemir boyunca önüne çıkan her şeyi koparark yoluna devam etmişti.[397] Dönemin nem oranı yüksek iklim koşullarını da hesaba katarsak, bütün bu bilgiler, A. Jaubert'in kullandığı yazmada yer alan 'Ruza, Horezm Gölü'ne dökülmektedir' açıklamasına netlik kazandırmaktadır.

İdrisî'nin kullandığı kaynaklarda, muhtemelen Çu Nehri'nin Sır-Derya'nın bir kolu olarak Aral'a döküldüğü bilgisi bulunmaktadır. Nitekim, "Nüzhetü'l-müştâk"ta Şaş ve Parak'ın Horezm Gölü'ne aktığı belirtilmektedir.[398] Bu arada şunu da belirtelim ki, Sır-Derya'nın bir kolu olan Çırçık hiç bir dönemde Aral Gölü'ne akmamıştır. Anlaşılan İdrisî, ancak Aral Gölüne akan nehirleri dikkate almıştır. Bu da, İdrisî'nin Şaş'ın bir kolu olarak düşünülen Ruza'nın Horezm Gölü'ne döküldüğü şeklindeki bilgisini doğrulamaktadır.

İdrisî'nin haritasında, Askaruz Dağları'nı aştıktan sonra fazla büyük olmayan Ruza Dağları yer almaktadır. Bu dağlar, yay biçiminde sıralanıp, güneybatıdan kuzeydoğu yönüne uzanıyordu. Dağın tepesinde Hiyam Kalesi bulunuyordu. 1154 yılı haritasında Hiyam Kalesi, Muzgar Dağları'ndan çıkan iki isimsiz nehir arasında gösterilmiştir. Bunun aksine, "Nüzhetü'l-müştâk" adlı eserde Hiyam, Horezm Gölü doğusunda değil de, kuzeyinde gösteriliyor.[399]

395 Abramoviç, *Reçnoy stok*; Murzayev, E. M. *Srednyaya Aziya*, M. 1947; Palgov, *Kazaxstan*, M. 1953; *Fiziçeskaya geografiya SSSR*, M. 1960.

396 Berg, *Izbrannıye trudı*, t. II, M. 1958; Şnitnikov, *Obşiye çertı tsikliçeskix kolebaniy urovnaya ozer i uvlajnennosti teritorii Yevrazii v svyazi s solnoçnoy aktivnostyu*, Byull, Komissii po issledovaniyu solnitsa, 1949, N: 3-4; aynı müel, *Izmençivost obşey uvlajnennosti materikov Severnogo poluşariya*, M.-L. 1957.

397 Berg, *Priroda SSSR*, s. 178.

398 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108, *Kitab Rudjar*, vr. 517,

399 Miller, *Mappae arabicae*, II, ç. 2

İdrisî'nin bir diğer haritasında Hiyam Kalesi, küçük dağların yamaçlarından akan nehrin güneyine oturtuluyor. Nehrin ve dağın isimleri haritada belirtilmemiş. Haritaya göre, Hiyam'ın kuzeyinde Kimaklar'ın ülkesi yer almaktadır.[400] Sofya yazmasında yer alan haritada Hiyam kalesi, Ruza ile Irgız'ın buluştuğu yerin güneydoğusuna düşmektedir.[401] Leningrad yazmasında bulunan haritada, nehir, sularını Muzgar Dağları'nın zirvesinden almakta, hemen yanında ise Hiyam Kalesi'nin bulunduğu dağ gösterilmektedir.[402]

Bağdat'da basılan İdrisî haritasında, Ruza, nehrin kuzey doğusunda gösterilmekte; aşağısında ise Hvarat şehri yer almaktadır. Hiyam Kalesi, eğri çizgili dağ yükseklerinde bulunmaktadır. Bu haritaların birinde Hiyam'ın coğrafî konumuna ilişkin verilen bilgiler, 1154 yılı haritasına uygun düşmektedir. Ancak diğer haritada, Hiyam yakınlarında bulunan su yatakları ile Muzgar Dağı arasında hiç bir bağlantı bulunmamaktadır.[403] Eğer İdrisî'nin haritalarının mukayesesini yaparsak, Hiyam'ın yeri konusunda büyük bir tenakuzla karşılaşırız. Bu hususta daha güvenilir bulunan "Nüzhetü'l-müştâk" adlı esere başvurulacaktır. İdrisî'ye göre, Ruza Nehri "Oğuzeli'nden geçerek" doğudan batıya doğru akmaktadır.[404]

İdrisî, Ruza kıyısında dağların bulunduğunu belirtir. Bu dağların tepesinde Hiyam kalesi bulunmaktadır. Kale, Ruza'nın kuzeyindeki yüksek sarp kayalıklar üzerine yerleşmiştir. Hiyam, Handak [Kındak] adını taşıyan Oğuz boyunun merkezi idi. Handaklar'ın ülkesi Aral Gölü'nün doğusunda, aşırı soğuk iklime sahip bir bölgede bulunuyordu.[405] K. Miller'e göre Hiyam Kalesi, Ulutav dağlık bölgesinde bulunuyordu.[406]

Tarih literatüründe yer alan bir görüşe göre, İdrisî'nin eserinde adı geçen yerleşim alanı, "Hiyam" veya Kazakça adıyla "Kiyam" olarak bilinen yüksek tepelerin üzerinde gösterilmektedir. Fakat, "Nüzhetü'l-müştâk"da tepe değil de, dağ olarak geçmektedir[407].

400 Miller, *Mappae arabicae*, I, ç. 3
401 İdrisi, Kitab Rudjar, vr. 514
402 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108
403 *Surat al-ard.*
404 İdrisî, *Kitab Rudjar*, vr. 517
405 Arz edilen bilgi, A. Jaubert'in yararlandığı yazmalarda mevcut olup, Sofya ve Leningrad yazmalarında bulunmamaktadır.
406 Miller, *Mappae arabicae*, IV, s. 89
407 خيام وهى قلعة منعه على رأس جبل صعب المرتفع

Hiyam – Arapça bir kelime olup, Türkler'de bir kaledir. - aynen tercüme ettiğimizde "çadırlar" anlamına gelmektedir. Bu açıklamayı, İbn İyas'ın aktardığı bilgilerle desteklemek mümkündür. İbn İyas, şimdiki Yedisu bölgesinden bahsederken, Hiyam'dan ve burada çadırlarda oturan Türk nüfusundan söz eder.[408]

İdrisî'ye göre, Hiyam – Oğuz Handak [Kındak] boylarının en önemli merkezidir.[409] Onu dinleyecek olursak, kale, her hangi bir tehlike sırasında sığınak olarak da kullanılmaktaydı.[410] Bütün bunları hesaba katarsak, Hiyam'ın bir ana karargah üssü olarak faaliyet gösterdiği sonucuna ulaşırız. Orta Çağlarda Türk-Moğol ulusları arasında bu tür karargah veya kamp merkezlerine "orda", "ordo" ve "ordu" adı verilmekteydi. Onlar, bu isimle hükümdarlara mahsus olan ve altın, gümüş, kıymetli eşyalar ve halılarla süslenmiş büyük çadırları kastederlerdi.[411]

Genelde bu karargahlar, daire biçiminde kurulan keçe çadırlardan oluşmaktaydı. Karargahın merkezinde hükümdarın veya üst düzey yöneticinin devasa çadırı yükselirdi.[412] A. N. Bernchtam'a göre, Buzuka'nın sol kenarında bulunan eski şehir harabelerinde, Sayram şehir kalıntıları üzerinde, Karnak ve diğer yerleşim merkezlerinde elde edilen bulgulara dayanarak Oğuz yerleşim alanlarının temel özelliğini göçebe kampların çok amaçlı iskan planlaması teşkil etmekteydi.[413]

Kaynaklarda, etrafı sağlam surlarla çevrili Oğuz karargahları hakkında bilgiler bulunmaktadır. İmadeddin İsfahânî ve İbnü'l-Cevzî'nin eserlerinde bunlardan söz edilir. Onlara göre, XII. Yüzyıla ait Oğuz kalelerinin etrafı surlarla çevrili olup, içinde çadır şehir bulunmaktaydı.[414]

---

408 İbn İyâs, *Naşg al-azhar,* s. 248.

409 *Géographie d'Edrisi*, II, s. 339.

410 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar,* vr. 517.

411 Marquart, İ. *Guwaini's Bercht über die Bekehrung der Uiguren*, SKAWPHK, Bd. XXVII, 1912; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire de la Horde d'or...* Oeuvres posthumes de P. Pelliot, II, Paris 1949; A. Zeki Velidi Togan, *Ibn Fadlan's Reisebericht,* Lepzig 1939.

412 Pletneva, S. A. *O postroyenii koçevniçskogo lagerya-veji*, SA, 1964, N: 3;

413 Brenştam, *Problemı,* s. 86.

414 Köymen, M.A. *Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, AÜDTCF Dergisi, c. V, N: 2, 1947.

İdrisî'ye göre, Hiyam Kalesi, Ruza'nın kuzeyinde yer alıyordu. Yani, Çu Nehri'nin sağ tarafında bulunuyordu. "Nüzhetü'l-müştâk" adlı eserdeki kaleyle ilgili bilgiler, Makdisî'nin X. Yüzyılda Türkmen "çadırı" Ordu kalesi hakkında anlattığı bilgilere benzemektedir. Hiyam Kalesi, muhtemelen Ordu şehriyle aynı olup, Çu Nehri vadisinde bulunmaktaydı.

"Nüzhetü'l-müştâk" adlı eserde Oğuzeli'nden bahsedilirken, Hiyam'ın dışında "iç bölgelerde" Taraz ve Bariket[415] adlı şehirlerin bulunduğuna ilişkin bilgiler de verilmektedir. İdrisî, Taraz'ı Şaş bölgesinin sınırları içinde göstermektedir. Böylece, Şaş bölgesi sınırları içine Taraz vadisinin en büyük şehirlerinden biri de dahil edilmektedir. İdrisî'nin bilgilerini, X. Yüzyılın coğrafya kayıtları da desteklemektedir. Bu kaynaklara göre, Şaş bölgesinin sınırları Taraz'a kadar ulaşıyordu.[416]

İdrisî, Taraz'la birlikte Bariket şehrini de Şaş'ın sınırları içinde göstermiştir. Ama bu şehrin bulunduğu yer hakkında kesin bilgiler verilmez. Bazı Orta Çağ müellifleri de İdrisî gibi Bariket'i Şaş sınırları içinde gösterirler.[417] Bazıları ise İlak olarak açıklamışlardır.[418] Muhtemelen, Bariket, 1253 yılında Kilikya Ermenistanı'ndan başlayıp Orta Asya üzerinden Moğolistan'a seyahat eden I. Hetum'un da belirttiği gibi Barkend (Parkend) ile aynı şehir olmalıdır. Şehir, Taraz'ın batısında bir yerde, Taraz vadisinden geçip Karatav Dağları eteğinden giden kervan yolu üzerinde bulunmaktaydı.[419]

415 Bizim kullandığımız İdrisî yazmalarında bu şehir بريكت برکات olarak gösterilmiştir. A. Jaubert'in ardından S. L. Volin'de bu şehrin adını Budket olarak okumuştur. Yine, onlara göre Leningrad yazmasında şehrin adı بريكت olarak geçer.

416 *Viae et regna*, Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kasım İbn Haukal, Ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1873 (BGA, II); *Tardjuma-i mesalik al-mamalik*, Rukopis İNA AN SSSR S-710; *Masalik va mamalik* by Abu İshak İbrahim İstahri, Anonymos Persian translation from V-VI century, A. H. Ed. by I. Afshar, Teheran 1961.

417 Muhammad Bursavi, *Takvim al-buldan*, Rukopis İNA AN SSSR V-1031, vr. 36.

418 Abu-l-Hasan Said Ali al-Djurdjani, *Masalik al-mamalik*, Rukopis İNA AN SSSR A-672, vr. 36.

419 *Kiracos de Gantzac*, s. 179; Bretschneider, E. *Notices of the mediaeval geography and history of Central and Western Asia*, London 1876, s. 226.

"Nüzhetü'l-müştâk"a göre Bariket, Dahlan[420] şehrine dört günlük bir mesafede yer alıyor. Burası sağlam bir kale şehri[421] olup, başında bir reis bulunuyordu. Elinde çok sayıda askerî gücü bulunan Dahlan hükümdarı, sık sık Taraz ve Bariket üzerine seferler düzenlerdi. İdrisî, Dahlan'dan Bariket'e giden yolu anlatırken "onlar bazen dost geçinmekte, bazan da karışıklık çıkartmamaktaydılar" diye açıklar.[422]

"Kitab Rucar"da, birbirini izleyen dağlar ve kötü yollar nedeniyle Dahlan ile Bariket arasında geçişin imkansızlığından bahsedilmektedir.[423] Buna rağmen, İdrisî, Dahlan'ı Ruza'nın güneydoğusunda göstermektedir. 1154 haritasında Dahlan, Şaş'ın kuzeydoğusuna bakan yüzünde bulunan dağın tepesinde veya eteklerinde gösterilmiştir. Dahlan'ın kuzeydoğusunda Ras Dağları, yakınlarında ise Azgişler'in yurdu yer almaktadır.[424] 1192 yılı haritasında, Dahlan'ı doğudan batıya doğru uzanan dağların eteklerinde buluyoruz. "Suret el-ard" adlı eserde ise Dahlan, Şaş'ın kuzeydoğusunda gösterilmiştir. Buna göre Dahlan, Çağraoğuz ile Ras Dağları arasında bulunmakta, kuzeyinde ise Askaruz Dağları uzanmaktadır.[425] İdrisî'nin metin ve atlasına göre Dahlan, T'ien-shan'ın batı kolları ile Karatav Dağları arasında bir yerde bulunmaktaydı.[426] Bariket gibi Dahlan'ın da nerede bulunduğunu belirlemek şimdilik pek mümkün görünmemektedir.

---

420 Gerek "Nüzhet el-müştak" ve gerekse de İdrisî'nin haritasında bu şehrin ismi çeşitli şekillerde belirtilir. Biz, A. Jaubert, K. Miller ve S. L. Volin tarafından da kabul gören okunuşunu esas aldık.

421 İdrisî'nin eserinin Rusçaya yapılan çevrisinde yanlışlıkla Dahlan, dağ olarak gösterilmiştir. Bkz. MİTT, s. 222.

422 İdrisi, *Kitab Rudjar*, vr. 516; MİTT, s. 222.

423 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; MİTT, s. 222.

424 Miller, *Mappae arabicae*, I, ç. 2.

425 *Surat el-ard.*

426 "Nüzhetü'l-müştak" Kimak ülkesini anlatırken, Dahlan'ın onlara ait bir şehir olduğunu belirtir. Ona göre, Kimak kalesi Dahlanlı savaşçılar tarafından korunmakta ve tatlısu gölü yakınlarında, dağlık bir bölgede bulunmaktadır. Dahlan, Bencar şehrine 4 günlük bir mesafede bulunuyordu. Taraz'la arasındaki yol ise 36 günlüktür. Kimak şehri Dahlan, İdrisî'nin eserine ve haritalarına göre, Oğuzeli'ndeki Dahlan kalesi olmasa gerek. Bkz. *Géographie d'Edrisi*, II, s. 218, 222; İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 64; *Kitab Rudjar*, vr. 515.

İdrisî'nin sözlerine göre, Dahlan'dan beş günlük uzaklıkta Garbian[427] bulunuyordu. Buradan da üç mil uzaklıkta gümüş madenleri vardı. Tacirler, kendi mallarını develere yükleyerek şehir civarında çıkarılan gümüşle takas etmek için Şaş'dan Garbian'a devamlı yolculuk yaparlardı.[428] İdrisî'nin eserine göre Garbian, Dahlan'ın kuzeydoğusunda yer almaktadır. 1154 yılı haritasına göre Garbian, Askaruz Dağları'nın yükseklerinde yer alır. Garbian yakınlarında ise, kaynağını bu dağdan alan Ruza ve diğer nehirler akmaktadır.[429] Bütün bunlara dayanarak, Garbian'ın T'ien-shan bölgesinde yerleştiğini söyleyebiliriz.

Kaynaklar, IX-XI. Yüzyıllar arasında Talas Alatav bölgesinde çok sayıda gümüş madeninin bulunduğuna tanıklık ediyor. Bu dönemde Şalci[430] (Pınar) civarında gümüş maden merkezi vardı. Şalci, Keş (Afrasiyab) ve Semerkand'dan başlayıp doğuda Kırgız Ülkesi'ne kadar ulaşan geniş sahadaki dağ sırası içinde yer alır. Bu dağlar Buttam ile birleşerek Usruşana'nın Fergana taraflarını dolaştıktan sonra Şalci ile Taraz'a varıyordu.[431] Buralarda, dağın ana kısımlarında ve onunla birleşen kollarında, Şalci'de olduğu gibi pınar ve madenlere rastlanmaktadır.[432] X. Yüzyılda buradan gümüş çıkarılıyordu.[433] Taraz'dan dört fersah uzaklıkta bulunan Şalci'den İsficab bölgesine gidilebiliyordu.[434] Arkeolojik bulgular, Şalci'nin Sadır-Kurgan yerleşim alanına bağlı Kirovsk köyünde bulunduğunu kanıtlamakta-

427 "Nuzhat al-muştaq"da bu isim farklı gösterilir. غرقان غرحان غربيان غربايان

428 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; *Kitab Rudjar,* vr. 518

429 *Surat el-ard.*

430 Tarih ve coğrafya literatüründe bu şehrin adı Şelci diye geçer. Makdisî'de "Şilci", Yâkut'da ise "Şalci" olarak gösterilmiştir. Bkz. Yâkut er-Rûmî, *Mûcam al-Buldan,* I-VI Beyrut 1955-1957, II, s. 358. Bundan sonra: Yakut, *Mûcam.*

431 Buttam dağları hakkında bkz. Masson, E. M. *İz istorii gornoy promışlennosti.na teritorii Tadjikistana,* L. 1934; Negmatov, N. N. *Usruşana v drevnosti i pannem srednevekoviye*, Stalinabad 1957; Simirnova, O. İ. *Karta verxoviy Zerafşana po mugskim dokumentam,* M. 1960; Umurzakov, S. *Oçerki po istorii geografiçaskix otkrıtiy i isledovaniy Kirgizii,* Frunze 1959; W. Tomaschek, age.

432 *Viae et regna*; İstahri, *Masalik al-mamalik*, İ. Afşar nşr..

433 Minorsky, *Hudud.*

434 *Badai at-tavarih*, Rukopis İNA AN SSSR V-2304, vr. 252; I. Lelewel, *Géographie du moyen age*, Bruxelles 1850, s. 4-10

dır.[435] IX-XI. Yüzyıllar arasında Talas Alatavı'na bağlı Şalci bölgesinden yüksek verimle gümüş çıkarılmaktaydı.[436]

Gümüş çıkarılan bir diğer maden bölgesi de Kuh-i Sim'di. Burası Angren vadisinden Nişbaşsay Nehri üzerinden geçen kervan yolu üzerinde bulunuyordu. Eski gümüş madenleri bu nehrin kolları olan Leşkerek ve Loyak boyunca kurulmuştu. VIII-IX. Yüzyıllarda Şaş bölgesindeki gümüş madenleri yüksek verimle işletilmekteydi, fakat buna karşılık Sâmânîler hakimiyetinde bulunan Kuh-i Sim madenleri önemini kaybetmişti.[437]

Tarih ve coğrafya verilerinden yola çıkarak Garbian'ın, Batı T'ien-shan ve belki de Talas Alatavı gümüş madenleri yakınında bulunduğunu düşünebiliriz. Muhtemelen Garbian, bu gümüş madenlerinden birinin adıyla bağlantılıdır. Bu konuda Birûnî şöyle der: "Madenler arasında Garab (gizli) ismini taşıyan bir maden bulunmaktadır. Bu ocaklar gizli olduğundan bu ismi almıştır".[438]

Görgüz veya Balhaş Gölü

"Nüzhetü'l-müştâk"a göre, Oğuz boyları Görgüz Gölü çevresinde oturmaktaydılar. İdrisî, sularını Askaruz'un kuzey yamaçlarından alan yirmiye yakın nehrin Görgüz'e aktığını belirtir. Göle, kaynağını Muzgar Dağları'nın[439] oluşturduğu elliye yakın nehir de akmaktaydı. Görgüz, çevresi dört yüz mil genişliğinde büyük bir tatlı su gölüdür. Görgüz'ün güneyinde ise, yamaçlarında hiçbir bitki bulunmayan dağlar yer almaktadır.[440]

---

435 Bernştam, A. N. *Kultura drevnego Kirgizistana*, Frunze 1942; aynı müel, *Nekatoriye itogi arxeologiçeskix rabot v Semireçye*, KSİİMK, vıp. XIII, 1946.

436 *Arxeologiçeskiye pamyatniki Talasskoy dolini*, Frunze 1963; Bubnova, M.A. *Gorno-metallurgiçeskaya oblast Şeldji v IX-XI vv.*, (Aftoref. Kand. Diss.), L. 1963;

437 Buryakov, Yu. F. *O mestonaxojdenii "Serebryanogo rudnika Şaşa"*, ONU, 1965, s. 28-30

438 El-Cûzcani, *Tabakat*, s. 227

439 İdrisî'nin yazmalarında ve haritalarında bu dağın ismi Marga, Mrgir, Mrgz, Mrgay ve Muzgar olarak geçmektedir. İbn Haldun ise bu dağlardan Rgar ve Mrgar olarak bahseder.

440 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; *Kitab Rudjar*, vr. 518.

İbn İyas ve İbn Haldun'un eserlerinde bu gölgen kısaca bahsedilmiş. Sonuncusuna göre Görgüz,[441] beşinci iklimin kuzeydoğu kesiminde, yani yedinci taksimde bulunmaktadır. Ona göre, "Murgar" dağlarından akan çok sayıda nehir sularını bu göle taşırlar.[442] "Naşg al-Ezhâr"a göre, Oğuzeli'nde Görgüz adıyla anılan büyük bir göl vardır. Güneyinde ise üzerinde bitkiler bulunmayan dağlar yer alır. İbn İyas, adı geçen dağlarda Görgüz Kalesi'nin bulunduğunu ve gölün ismini buradan aldığını anlatmaktadır. İdrisî'den farklı olarak İbn İyas, bu kalede Oğuz şeyhi Şihabeddin'in oturduğunu söyler.[443]

K. İ. Miller'e göre, Görgüz Gölü, Irgız veya Çalkar'la aynıdır. Fakat o, Askaruz ile Ulutav Dağları'nın aynı olduğunu hesaba katarak yanılmıştır. Nitekim, İdrisî'nin eseri Görgüz'ün Çalkar-Tengiz Gölü olması için hiçbir gerekçe olmadığını gösterir. "Nüzhetü'l-müştâk"ın yazarı, Görgüz'ün tatlı su gölü olduğunu kaydeder. İdrisî, "kapladığı alana bakılırsa Görgüz, Aral'dan daha büyüktür" der ve ekler: Görgüz'e "okyanus gibi çok büyük göl" adı boşuna verilmemiştir.[444]

Çalkar-Tengiz veya Merkezî ya da Batı Kazakistan'daki hiç bir büyük göl, tarihsel dönem içerisinde bu kadar geniş alana ulaşamamıştır. İdrisî'nin eserinde, Askaruz'un kuzey yamaçlarından akan çok sayıda nehir, sularını Görgüz'e bırakıyordu şeklindeki açıklama K. İ. Miller'in tespitine ters düşmektedir. "Nüzhetü'l-müştâk"da yer alan bir gerçeğe göre ise, Muzgar (Murgar) Dağları'ndan kaynağını alan elliye yakın nehir de sularını bu göle bırakıyordu. Anlaşılan, bu durumda Güney Ural veyahut Muğocar Dağları söz konusu edilmemektedir. İdrisî, konuyu bu tarzda anlamamız için bize hiç bir gerekçe bırakmamaktadır.[445]

441 İbn Haldun, *Mukaddime*, İstanbul (tarihsiz).

442 İbni Haldun, *Mukaddime*, çvr. Z. K. Ugan, İst. 1954; İbn Haldun, *Mukaddime*, İst. (s. a.); *Les Prolégomenés d'Ibn Khaldoun*, trad. par M. G. de Slane, Paris 1883.

443 İbn İyas, *Naşg al-ezhar*, vr. 252.

444 İdrisi, *Kitab Rudjar*, vr. 518.

445 İdrisî'nin geç dönem haritalarında Irgız'ın kaynağını aldığı dağlardan akan nehirlerin Görgüz'e döküldüğü gösteriliyor. 1154 yılı haritasında Muzgar ve Askaruz dağlarından çıkan nehirlerin sularını bıraktığı büyük bir gölden bahsedilmektedir (Miller, *Mappae arabicae*, I, ç. 2). Maalesef bu gölün ismi haritada belirtilmemiştir. Leningrad ve Sofya yazmalarında yer alan geç döneme ait haritalar, Askaruz ve Muzgar'dan çıkan nehirlerin Görgüz'e döküldüğünü görmekteyiz (bkz. İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 515). "Surat al-ard"a göre, bu göle sadece Aska-

"Nüzhetü'l-müştâk"da Görgüz, Balhaş Gölü olarak düşünülmüştü. Son döneme ait İngiliz haritalarındaki bilgiler de bunu destekler. A. Jaubert, bu haritada Aral Gölü'nün doğusunda Körgös [Xorgoz] Gölü'nün bulunduğunu hatırlatmaktadır. Bölgenin coğrafi koordinatlarını 46° ile 51° enlem, Greenwich'e göre se 75° boylam olarak göstermişti.[446] Körgös adı, Balhaş Gölü havzası hidronomisinde günümüze kadar korunmuştur. İli Nehri'nin kollarından biri olan Körgös, Bijintav ve Borohoro Dağları'ndan sularını almaktadır. İli Nehri vadisinde bulunan Orta Çağ şehirlerinden Almalık da Körgös olarak tanınıyordu.[447]

Balhaş ile Görgüz'ün aynı göl olduğuna ilişkin diğer bir kanıta yine İdrisî'nin eserinde rastlanmaktadır. Ona göre göl, büyük bir tatlı su kaynağıdır. Gerçekten de Balhaş Gölü'nün suyu emsalsizdir. L. S. Berg'e göre, "Çölde böyle bir gölün bulunması coğrafî bir tezattır".[448] Eski döneme ait taraça izleri, gölün geçmişte daha büyük bir alanı kapladığına tanıklık etmektedir.[449]

T'ien-shan'dan Balhaş havzasına İli, Karatal, Aksu, Lepsa gibi büyük nehirler akmaktadır. Bu nehirler kaynağını Zaili Alatav'ı, Kungey Alatav, Ketmen Dağları'ndan ve Cungar Alatav'ından almaktadır. Kuzeydoğu'dan Balhaş'a kaynağını Batı Tarbagatay'ın yamaçlarından alan Ayaguz Nehri uzanmaktadır. Tarbagatay, doğuda karlarla kaplı yüksek Saur Dağları'na kadar uzanmakta ve bu dağın da en yüksek zirvesini Muztag (Buz Dağı) teşkil etmektedir.

Bu coğrafî bilgiler eşliğinde, Muzgar Dağları'ndan akan nehirlerin Görgüz'e döküldüğüne dair İdrisî'nin eserinde yer alan açıklamalar böylece netliğe kavuşmaktadır. Anlaşılan, "Nüzhetü'l Müştâk"ın

---

ruz dağlarından çıkan nehirler dökülmektedir (*Surat al-ard li-Şarif al-İdrisi*, Bağdat 1961). Anlaşılan, İdrisî'nin haritalarından yaralanarak Görgüz Gölü'nün yerini ve hidrografyasını öğrenmek çok zor gözüküyor. Bu yüzden, İdrisî'nin eserini esas alarak sorunu çözmeye çalışacağız.

446 *Géographie d'Edrisi*, II s. 41

447 Margulan, A. N.; Mendikulov, M; Basenov, T. *Arxitektura Kazaxstane*, IAN KazSSR, SA, 1951, N: 3, s. 87; Margulan, A.N. *İz istorii gorodov i stroitelnogo iskusstva drevnego Kazaxstana*, Alma-Ata 1950, s. 41-56;

448 Berg, *Priroda SSSR*, M. 1955, s. 171.

449 Şinitnikov, *İzmençivost...*; aynı müell., *Vnutrivekoviye kolebaniya urovnya stepnıx ozer Zapadnoy Sbiri i Severnogo Kazaxstana*, Tr. Lab. ozerovedeniya, t. I, M.-L. 1950; *Ozera poluaridnov zoni* ; Z. A. Svarçerskaya, *K istorii Balxaş-Alakulskoy vıpadini*, VOLGU, 1952 , N: 7.

yazarı, Muzgar'ın aşağı kısımlarında üzeri kar ve buzlarla kaplı Tarbagatay ve Saur Dağları'nın bulunduğunu düşünmüştü. Böylece, İdrisî'nin eserinde Oğuzeli'nden bahsedilirken, coğrafî ve orografik duruma göre aynı isim altında iki farklı dağdan bahsedilmektedir. Bunlardan ilki batıda (Güney Ural), ikincisi ise uzak doğuda (Tarbagatay Saur'la) bulunmaktadır. Bu durum, araştırmacıyı yanıltmamalıdır. Çünkü, tarih ve coğrafya kaynaklarından Orta Asya Türk toponomikasında benzer isimlerin yaygın olarak kullanıldığını biliyoruz.[450]

"Nuzhetü'l-müştâk", Görgüz'den bahsederken, onun Balhaş ile aynı şey olduğuna işaret etmektedir. İdrisî'ye göre, Görgüz çevresinde bol miktarda otlak saha ve çayırlarla kaplı alanlar bulunmaktaydı. Gerçekten de, Balhaş'ın güney kıyısında uzun ve sık sazlıkla kaplı bir hat uzanmaktadır. İli Nehri'nin aşağı akımlarını sazlık ve çayır bitkileri kapatmıştır. Nehir ağzı eskiden sonbahar ve kış mevsimlerinde hayvancılık için mükemmel bir konuma sahipti.[451]Yukarı Balhaş bugünkü coğrafi konumu bakımından, İdrisî'nin, İbn İyas ve İbn Haldun'un tasvir ettikleri Görgüz Gölü güneyinde bulunan taşlık dağ arazisine uygun düşmektedir. Arazi, Balhaş'ın güneybatı yüksekliklerinden başlayarak Çu-İli dağlarına kadar uzanmaktadır. Bitki örtüsü bakımından çok fakir olan arazi, bölgeyi T'ien-shan'ın göbeğinde sıralanan dağlardan kesin bir biçimde ayırmaktadır. Çu-İli dağlarının yamaçları, orman örtüsünden yoksun olup, sadece ilkbaharda mevsimlik bozkır bitkileriyle yeşillenmektedir.[452]

İdrisî ve diğer Orta Çağ müelliflerinin verdikleri coğrafî bilgiler sayesinde, Görgüz'ün günümüzde Balhaş denilen gölle aynı olduğunu öğrenmekteyiz. Görgüz'ün güneyinde yer alan taşlık dağ sahası ise, Çu-İli dağlarına tekabül etmektedir. Anlaşılan, Görgüz Kalesi bu dağlık bölgede bulunuyordu.[453]

450 E. i M. Murzaev, *Slovar mestnıx..*,

451 *Fiziçeskaya geografiya SSSR*, M. 1960; *Fiziçeskaya geografiya SSSR*, M. 1959.

452 Gorodtsov, B. A. *Rezultatı arxeologiçeskix issledovaniy v Baxmutskom uyezde Yekatirinoslavskoy gubernii*, M. 1907, s. .57-83.

453 İdrisi, *Nuzhat al-muştaq*, vr., 108

X. Yüzyılda Oğuz Boylarının Yerleşimi

"Kitab-Rucar"da yer alan tarih ve coğrafyaya dair bilgiler, X. Yüzyılda Oğuzeli'nin sınırlarını belirlememize imkan sağlamaktadır. İdrisî'nin yazdıklarına göre, Oğuz boyları, Güney Balhaş sahilinden Volga'nın aşağı akımlarına kadar uzanan şimdiki Orta Asya bozkır şeridinde oturmaktaydılar. Oğuz göçebelerinin konaklama yerleri Irgız, Ural, Emba, Uyıl ve Aralsor Gölü kıyıları olarak gösterilmektedir. Ayrıca, Aral civarı, Sır-Derya Vadisi, Sır-Derya Karatav'ının etekleri, Çu Vadisi, Talas Alatav'ı ile İli Nehri aşağılarında da Oğuz yerleşim alanları bulunmaktaydı. Buralarda Oğuz obalarına ve fazla büyük olmayan kalelere de rastlamak mümkündü. Her hangi bir tehlike anında sığınak olarak kullanılan bu kaleler, Oğuz beylerinin karargâhı kabul ediliyordu.

Tabii, bu geniş toprakların tamamında nüfusun çoğunluğunu Oğuz boylarının oluşturduğu söylenemez. Onlar, daha ziyade Aral civarını, Kuzey Hazar çevresi ve Sır-Derya'nın aşağı akımlarını mesken tutmuşlardı. Yedisu'da oturan bazı Oğuz grupları ise, X. Yüzyıl ortalarında Türk dilli ahalisi Karluklar tarafından itaat altına alınan Yedisu'da yaşıyorlardı.[454] Güney Balhaş civarında ve Çu Nehri kıyılarında yaşayan Oğuz boyları ise bağımsızlardı ve kendi boy beylerine tâbî bulunuyorlardı.[455]

X. Yüzyılda Oğuz göçebelerinin ve kalelerinin doğu sınırları, İli Nehri'nin aşağı kıyılarına kadar uzanıyordu. Muhtemelen, Oğuzlar'a ait bu kalelerden biri olan Görgüz, Balhaş'ın güney kıyısında bulunuyordu. Savaşcı yönleriyle fark edilen yerli Oğuz boyları "hanga kişi" adıyla ün yapmışlardı[456].

İli'nin aşağı akımlarında, Köksu ve Karatal vadilerinde yapılan arkeleolojik araştırmalar, bu bölgede VIII-X. Yüzyıllar arasında yerleşik ve yarı yerleşik tipli şehirlerin mevcut olduğunu göstermektedir. Bu yerleşim alanlarında oturan nüfusun önemli bir kısmını Türkler

454 Minorsky, *Hudud*; Pritsak, O. *Von den Karluk su den Karachaniden*, ZDMG, Bd. 101, 1951;

455 İdrisî, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; *Kitab Rurjar*, vr. .518

456 İdrisî'nin haritalarında, onlar için ayrıca Hanga-Oğuz adı, ülkeleri ise Hangakent olarak gösterilmektedir (İdrisî, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 208; *Kitab Rudjar*, vr. .515; Miller, *Mappae arabicae*, I/98).

teşkil etmekteydiler. Türkler, bölgede oturduklarının kanıtı olarak geride çok sayıda kurgan mezarları bırakmışlardı.[457]

Ebû Dülef'in "Risâle"sinde sözünü ettiği insanlar, muhtemelen İdrisî'nin hanga kişi dediği Doğu Oğuz gruplarıdır. Onun Oğuzlar'ı Mâverâünnehir-ötesi'nde Çin yolu üzerine yerleştirmesi, mevcut durumla da teyit edilmektedir. Çünkü bu Oğuzlar, bugünkü Kazakistan bölgesinde yaşayan Kimaklar'la Doğu Türkistan'a göçetmiş bulunan Tokuz-Guzlar arasında yaşıyorlardı.[458] Ebû Dülef'in, bu bakımdan Oğuzlar'ın Çin ve Hindistan'la ticaret yaptıklarına dair anlattıkları ilgi çekmektedir.[459] "Risâle"de, onların tapınağı olan, ama içinde putlar bulunmayan bir şehirleri olduğu kaydedilmektedir. Şehir, tebaasından vergi [haraç] toplayan mahalli bir Oğuz "hükümdarının" karargâhıydı. Ebû Dülef, şehirdeki evlerin taştan, ağaçtan ve kamıştan yapıldığını zikreder.[460] Ebû Dülef'in verdiği bilgilerin gözden geçirilen detayları, Kazakistan ve Kırgızistan bölgesinde ele geçirilen arkeolojik materyalları nisbeten aydınlatmaktadır. Özellikle, Merkezî Kazakistan'da ortaya çıkarılan Kimak-Kıpçaklar'a ait eski bir şehir harabesi, bir hayli dikkat çekicidir. Harabenin pek kalın olmayan müstahkem surları, kerpiç, çim ve sazlarla örülmüştü.[461] Surları tahkim amacıyla örülen iç duvarlara yüksek kamışlardan kuşaklar atılmış. Muhtemelen bu kuşaklar sadece sağlamlık sağlamak amacıyla değil, aynı zamanda müdafaa maksatlı olarak konulmuştu.[462] İstihkamların önünde iki metre veya daha fazla genişlikte sularla dolu hendekler yer alıyordu. Şehrin içinde bulunan açık alanlara çadır ve keçeden yapılmış evler dikilmişti. Bu tür istihkamların

457 Margulan, A.N. *Nekatoryе itogi*...; aynı müel, *Iz istorii gorodov*...;

458 Kimak ve Tokuz-guzların ülkesi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. *Hudud al-Alem*, V. Minorsky nşr.; V. Minorsky, Tamim ibn Bahr's; A. Rohr-Sauer, *Des Abu Dulaf Bericht über seine Reise nach Turkestan, China und Indien,* Stuttgart 1939; Mervezî, V. Minorsky nşr.

459 Rohr-Sauer, A. *Des Abu Dulaf Bericht über seine Reise nach Turkestan*, s. 21;

460 "ilk yazma "dan alınan bu bigi hakkında bkz. Zakariya Kazvinî (Zakaria Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie, Herausg, von F. Wüstenfeld, theil I-II, Cöttingen 1848-1849, II, s. 395) ve Yakut (*Mûcam*, XIII, s. 442).

461 Bu yerleşim alanının ismi, muhtemelen İdrisî'nin eserinin sonraki yazmalarında tahrife uğratılmıştır. Smryaki'nin tam olarak nerede olduğuna dair şimdilik hiçbir bilgimiz bulunmamaktadır.

462 Margulan, A. *Tretiy sezon*, .s. 38

daha gelişmiş örneklerine Talas'ın sağ kıyısında bulunan harabelerde rastlanmaktadır. Cambul'un yaklaşık 45 km. kuzeydoğusunda yer alan Tuymakent istihkamı, sağlam kerpiçten örülmüş büyük surlara sahipti. Harabenin iç kesiminde seyyar çadırlar için tahsis edilmiş açık bir meydan bulunmaktadır. Orta Çağ kaynaklarında bu tür yerleşim merkezlerine "kuri" adı verilmektedir. Bu otağ-şehirlerin çevresini kamış bağlardan oluşan bir duvar çevrelemekteydi.[463] Kısacası arkeolojik bulgular, Ebû Dülef'in anlattıklarını teyit etmektedir.

X. Yüzyılda Oğuz boylarına mensup bir kol, Talas Alatav'ı ve Çu Nehri vadisinde göçebe bir hayat sürdürmekteydi. İdrisî, Çu Vadisi'nde oturan Oğuz boylarına "Handak"[464] adını vermektedir.[465] Bu kabile, cesareti ve bağımsızlığıyla dikkat çekiyordu. "Hükümdarı", Çu Nehri'nin sağ kıyısında bulunan Hiyam kalesinde ikamet ediyordu. "Nüzhetü'l-müştâk"da Handak Oğuzları'nın devamlı Simireykîler'e saldırdıklarına ilişkin bilgiler verilmektedir. Bu kabilelerin, Oğuzeli'nin "iç" kısımlarında yaşıyor olmaları dikkat çekicidir.[466]

X. Yüzyılda Oğuz boyları, Sır-Derya Karatav etekleri ile Sır-Derya orta akımları boylarında oturmuşlardı. Muhtemelen, Dahlan şehri bu boylardan birinin "reislerine" aitti. "Nüzhetü'l-müştâk"da onun büyük bir orduya sahip olduğu ve Taraz şehrine saldırılarda bulunduğu anlatılmaktadır. Savaşlar, sınır bölgelerinin ticarete açılması karşılığında barışla sonuçlanıyordu. Şaşlı Müslüman tacirler, buraya hayvan ve deve satın almaya gelirlerdi. Şüphesiz, Mâverâünnehir tacirleri Oğuzeli'nde bulunan Garban madenlerinden gümüş de satın alıyorlardı.[467]

X. Yüzyıla ait diğer Arap kaynakları da, Oğuzlar'ın Sır-Derya'nın orta akımları boyunca yerleştikleri tezini desteklemektedirler. İbn Havkal, Şaş Nehri'nin Sabran topraklarından geçtiği çölde Oğuzlar'ın oturduklarına işaret eder.[468] Sır-Derya bölgesinde bulunan Oğuz yerleşim birimleri hakkında İstahrî'nin eserinin Farsça çevri-

463 Margulan, A. *Arxeologiçeskiye*; aynı müel, *Otçet o rabotax*; aynı müel, *Tretiy sezon.*

464 Hendek/Handak/Hındak/Kındak.

465 *Géographie d'Edrisi*, II, s. 414

466 İdrisî, *Kitab Rudjar*, vr. 517

467 İdrisî, *Nuzhat al-Muştaq*, vr. 109; *Kitab Rudjar*, vr. 518

468 *Viae et regna*, s. 392

sinde bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerin birinde şöyle denilmektedir: "(Şaş Nehri)nin Sabran sınırlarına ulaştığı dönemde, burada nehrin Daruye (yakınlarında) Guzlar'ın evleri bulunmaktaydı"[469].

Bilindiği gibi, Sabran, Sır-Derya'nın sağ kıyısında, Turkistan şehrinin 48 km. batısındaki Sauran ili sınırında yer almaktadır.[470] Makdisî, Sabran'ı yedi kattan oluşan toprak surla çevrili büyük bir kale olarak tasvir eder. Şehir, saldırgan komşu Oğuz ve Kimak boylarına karşı sınır istikamı idi.[471] Bu da, bir kez daha Sır-Derya'nın orta kısımlarında Oğuz boylarının oturduklarını kanıtlamaktadır.

X. Yüzyıla ait Arapça coğrafya eserleri, göçebe Oğuz boylarının Sır-Derya'nın sol kıyılarına da çadırlarını diktiklerine ilişkin bilgiler aktarırlar. Bu görüşü İstahrî'nin eserinde yer alan bilgiler de destekler. Ona göre, göçebe Türk-Oğuz çadırlarının bulunduğu Sütkent şehri Mâverâünnehir ile sınır teşkil ediyordu.[472]

Tarih literatüründe, uzun bir dönem, Sütkent kalıntılarının Karakol Gölü yakınlarında, Sır-Derya'nın sol yanında olabileceği görüşü hakimdi.[473] Ancak, Güney Kazakistan'da yapılan arkeoloji kazıları sonucunda, iki şehir harebesinin Sütkent adını taşıdığı tespit edildi. Birinci Sütkent, Sır-Derya Nehir yatağının 2 km. kadar açığında, Karakol sınırında bulunuyordu. İkinci şehrin kalıntıları ise, birincisinden 2 km. uzaklıkta, şimdiki Sütkent Devlet Çiftliği'nin bulunduğu topraklar üzerinde yer alıyordu. Arkeoloji verilerine göre, I. Sütkent, XV-XVI. Yüzyıllara kadar varlığını korumuştur.[474]

Sütkent, X-XII. Yüzyıllar arasında Farab bölgesine dahildi ve Keles Bozkırı'nda büyük gelişme gösteren hayvancılığın merkeziydi.[475]

469 *Tardjuma-i masalik al-mamalik*, Rukopis İNA AN SSSR V-797, vr.145; *Tardjuma-i masalik al-mamalik*, İNA AN SSSR S-710, vr. 113; *Masalik va mamalik*, İ. Afşar nşr., s. 265.

470 Kastane, İ. A. *Drevnosti Kirgizskoy stepi i Orenburgskogo kraya*, Orenburg 1910. Bundan sonra: Kastane, *Drevnosti*; Lerh, P. *Arxeologiçeskaya poyezdika v Turkestanskiy kray*, SPb. 1870.

471 MİTT, s. 185; *El-Mukaddesi*, M. J. De'Goeje nşr., s. 274.

472 MİTT, s. 184.

473 Bartold, *K istorii oroşeniya Turkestana*, ZVORAO, t. XIX, 1909; Kastane, *Drevnosti*; Rudnev, N. *Sledı drevnix gorodov po Sır-Dare*, PTKLA, 1900, N: 5.

474 Ageyeva, E. İ., Patséviç, G. İ. *Iz istorii osedlıx poseleniy i gorodov Yugo-Kazaxstanskoy arxeologiçeskoy Kazaxstana*. TINAE AN. KazSSR. T. V. 1956, s. 119-120. Bundan sonra: Ageyeva; Patséviç, *Iz istorii*.

475 Margulan, *Iz istorii gorodov*, s. 70, 73.

Farab Bölgesi,[476] Arıs'ın Sır-Derya'ya döküldüğü yerin her iki yakasını da içine almaktaydı.[477] Farab Şehri, Sır-Derya'nın sağ kıyısında bulunan Timur Menzili yakınındaki Otrar harabelerine tekabül etmektedir.[478]

Oğuz boylarına ait bir grup, Farab ile Kenceh arasındaki Sır-Derya bölgesinde karar kılmışlardı.[479] Kencdeh (veya Kencide) bölgesi, Arıs'ın orta akımı boylarında bulunuyordu. Bölgenin ana şehri olan Subaniket'in günümüzdeki kalıntıları, Cuvan-Tepe eski şehir harabeleriyle denkleşmektedir.[480] Kencide'de yapılan arkeoloji çalışmaları, X. Yüzyılda burada göçebe ve yarı yerleşik Türk boylarının oturduklarını göstermektedir.[481] Burada Sır-Derya'nın orta akımları boyunca oturan Karluk-Oğuz boylarına ait seramikler çıkarılmıştı.[482] Elde edilen bilgiler, bölgede oturan Türk boyları arasında Oğuzlar'ın da var olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Yukarıda tetkik edilen tarih ve coğrafya çalışmaları, göçebe Oğuz çadırlarının Güney Karatav Dağı eteklerinden başlayıp Bogen, Çayan ve Arıs'dan Çimkent sınırlarına kadar uzandığını kanıtlamaktadır. Muhtemelen, göçebe Oğuz boyları Şaulder'den Alkakol-Kum sahrasının doğu uçlarına kadar yayılmıştı. Ayrıca, Oğuz grupları Usruşana'nın kuzeybatı sınırlarında yer alan Sır-Derya'nın Mirzaçöl [Golodnoy] bozkırında da oturmaktaydılar.[483]

X. Yüzyılda Şaş ve İsficab bölgesi sınırlarında Oğuzlar'ın oturduklarına dair bilgiler bulunmaktadır. İbn Havkal'a göre, Oğuz-

476 Bölge, adını idari merkezi olan Farab şehrinin isminden almıştır. X.Yüzyıl son çeyreğinde Farab şehrinin yıkılmasından sonra bölgenin merkezi kendi kaderine terkedilmiştir. Burası, Otrar harabesinin 6 km. kuzeyindeki Kuyruk-Tepe kadim şehir harabesine tekabül etmektedir. (Baybakov, K. M. *O lokalizatsi glavnogo goroda Otrarskogo oazisa v IX-XII vv*, Arxeologiçeskiy sbornik, L. 1964, s. 105-110).

477 Ageyeva; Patseviç, *İz istorii*; Bartold, *K istorii oroşeniya Turkestana*;.

478 Kastane, *Drevnosti*; Likoşin, G. *Dogadka o proşlom Otrara*, PTKLA, 1898-1899.

479 *Géographie d'Edrisi*, II, 208.

480 Ageyeva; Patseviç, *İz istorii*; aynı meül, *Otçet o rabotax*; Margulan, *İz istorii gorodov.*

481 Ageyeva; Ratseviç, *İz istorii*, s. 57.

482 Bernştam, *Problemı*, s. 87; E. İ. Ageyeva; Ratseviç, *İz istorii*, s. 69.

483 Negmatov, N. N. *K voprosu ob etniçeskoy prinadlejnosti naseleniya Usruşanı*, KSIIMK, fas. 61, 1956, s. 34. Bundan sonra: Negmatov, *K voprosu.*

lar'dan bir grup Şaş'ın Biskent[484] şehrine yerleşmişti.[485] Arkeoloji araştırmaları sonucunda Biskent'in Angren Nehri vadisinde bulunan şimdiki Pskent'e tekabül ettiği belirlenmiştir.[486] İbn Havkal şöyle der: "Burada İslam'ı kabul eden Karluk ve Türk-Oğuz boyları oturuyor"[487]. İstahrî'nin eserinin Farsça tercümesinde bu bilgiyi destekler nitelikte bir açıklama bulunmaktadır. "Biskent şehri[488] -deniliyor eserde- Guzlar'dan, Karluklar'dan ve cihat aşkıyla savaşan diğer Müslümanlar gibi çeşitli insanlardan müteşekkil ahali ile meskun idi." [489] Aynı çeviride, Şaş'ın başkenti Tunket'den İsficab ve Taraz'a giden yol anlatılırken, Keles'de Anfaran ve Oğuz köylerinin bulunduğundan bahsedilmektedir. Yol, köylerden geçip İsficab ve Baduhket'e (Patak Kent) varıyordu ve Taraz Şehri buradan iki günlük uzaklıkta bulunuyordu. Baduhket-Taraz arasında uzanan yol üzerinde hiçbir köy ve şehire rastlanmaz.[490]

Verilen bilgiler, X. Yüzyılda bir grup Oğuz boyunun, Keles Bozkırı'nda, Çırçık ve Angren vadisinde, Çatkal Dağı etekleri ile Ugam Dağları arasındaki bölgelerde yaşadıkları sonucunu ortaya çıkarmaktadır. Bu bölgedeki Oğuz boyları, Karluklar ve diğer Türk gruplarıyla birlikte oturuyorlardı.[491] İslamı kabul eden bu boylar, kısmen Şaş ve İsficab bölgesinin şehir ve köylerine de yayılmışlardı.

Oğuz boyları, Sır-Derya Nehri'nin sadece orta kısımlarında değil, aşağı kesimlerinde de meskun idiler. Burada onlara ait Cend, Yengikent ve Hara şehirleri bulunuyordu.[492] Orta Çağda Cend, Sır-Der-

484 İbn Havkal'ın metninin Rusça tercümesinde yanlışlıkla Biskent yerine Sabran şeklinde okunmuştur. Bkz. MİTT, t. I, s. 184.

485 Yakut, *Mûcam*, I, s. 466, 527.

486 Masson, M. E. *Ahengeran. Arxeologo-topografiçeskiy oçerk.* Taşkent, 1953.s. 32-65. Bundan sonra: Masson, *Ahengeran.*

487 *Viae et regna*, s. 391; MİTT, t. I, s. 184.

488 Bizim kullandığımız yazmalarda (*Tarjuma-i masalik al- mamalik*, S-710 ve V-798 Yazmaları) bu şehrin ismi Şaş (Çaç) olarak geçer. İ. Afşar tarafından yapılan Tahran neşrinde Sabran görüşünü kabul etmiştir. Ama bizim elimizdeki metnine göre, Biskent olarak okunması daha uygundur. Bkz. Ouseley, W.*The Oriental Geograhpy*, s. 269; *Tabakât-ı Nasiri*, H. G. Raverty nşr., I, s. 28.

489 *Tarjuma-i masalik al-mamalik*, S-710, s. 144; İ. Afşar nşr., s. 264.

490 *Masalik va mamalik*, İ. Afşar nşr., s. 269.

491 Minorsky, *Hudud*, s. 72, 116; *Mes'ûdî*, de Maynerd nşr, I, s. 228.

492 *Hudud al-Alam*, Tumansky nşr.; *Hudud al-Alam*, M. Sotoobeh nşr.; *Hudud al-Alam*, V. Minorsky nşr..

ya'nın aşağı akımları boyunda bulunan şimdiki Can-kala harabelerine tekabül ediyordu.[493] Yengikent'in kalıntıları ise bugün, Kazalinsk Bölgesi güneyinde, Sır-Derya'nın sol yakasında bulunan Cankent'de bulunmaktadır.[494] XVIII. Yüzyılın ortalarına kadar Cankent, hâlâ eski şehirden (Yengikent) geri kalan taş surlarla korunuyordu.[495] Yerli halk arasında Cankent'in "yılan" saldırısı sonucunda dağıldığı rivayeti dolaşıyordu.[496] Hara'nın bulunduğu yer tam olarak tespit edilmemesine rağmen, şehrin Sır-Derya Nehri ağızında olduğu kesindir.[497]

X. Yüzyılda Oğuz boyları, Horezm, Mâverâünnehir ve Horasan'a sınır teşkil ediyorlardı. İstahrî: "Bütün Mâverâünnehir sınırları, Horezm'den İsficab civarına kadar uzanan bölgeler Türk-Guzlar'ın, İsficab'dan Fergana uçlarına kadar olan yerler ise Türk-Karluklar'ın askerî faaliyet sahası idi."[498] İstahrî ayrıca, Oğuz topraklarının doğuda Taraz sınırlarına kadar ulaştığını belirtiyor. Oğuz sınırları, buradan Ferava, Biskent, Semerkand Sogdu, Horezm ve Buhara'yı içine alan bir kavis çizerek ta Aral Gölü'ne kadar uzanmaktaydı.[499]

Horasan'ın Oğuz sınırlarıyla bağlantısını savunma hattının başladığı Ferava[500] askeri garnizonu sağlamaktadır.[501] Oğuzlar'ın Cürcan'la olan sınırı, çölün en uç noktasında bulunan ileri karakol mevki Dehistan rabatına kadar uzanıyordu.[502] Ancak, İbn Havkal'ın ifa-

493 Tolstov, *Po sledam*; Bilibina, T.V., Bodanov, Yu.V. *O prevpektivax*....

494 Aleksandrov, Y. *Jankent*, "Turkestanskiye vedomosti", 1885, N: 45-49; Kastane, *Drevnosti*; Lerh, P. *Arxeologiçeskaya poyezdka*....

495 Levşin, A. *Opisaniye kirgiz-kaysatskix, ili kirgiz-kazaçih ord i stepey*, t. II, SPb. 1832.

496 Aleksandrov, *Jankent*; Nesterov, A. *Proşloye priaralskix stepey v predaniyax kirgizov Kazalinskogo uyezda*, ZVORAO, t. XII, 1900.

497 *Biruni's Picture*, s. 51.

498 X. Yüzyıl coğrafyacılardan farklı olarak İstahrî, Hurezm'i Mâveâünnehir bölgesine dahil etmektedir.

499 MİTT, t. I, s. 177.

500 Ferava, şimdiki Parau köyünün yerinde Kızıl-Arvat'ın 10-15 km. uzaklığında bulunuyordu.

501 MİTT, t. I, s. 273; *Hudud al-Alam*, M. Sotoobed nşr, s. 84.

502 Sonradan şehir olan Carcan harabeleri, Güren nehrinin Günbatı Kâbus yakınlarında bulunmaktadır. Orta Çağ doğu coğrafyacıların çoğu Dehistan bölgesinin Carcan'a tekabül ettiğini belirtirler (Bartold, *K istorii*, s. 32-33; Zahoder, *Istoriya vostoçnogo srednevekovaya*, s. 236).

de ettiği gibi, X. Yüzyılın ikinci yarısında bu kale, "yeterince güçlü olmayıp, bir hamlede yıkılacak durumdaydı"[503].

Horezm'in Oğuz sınırını koruyan Cürcan[504] kalelerinin ilki, büyük bir köy olan Barategin'de bulunuyordu.[505] Horezm sınırları ile Oğuz toprakları arasında Urgenç'in kuzey batısında yer alan çölde kurulmuş Cit şehri hudut teşkil ediyordu. Şehir surlarla çevriliydi. Buradan Oğuz bozkırlarına doğru açılan kervan yolu geçiyordu.[506] X. Yüzyılda batıda Hazar Yurdu'na kadar uzanan bu bozkırlara, Horezm veya Oğuz Çölü deniliyordu.[507] "Hudûd el-Alem"de şöyle denilmektedir: Çöl, "doğu yönünde Merv sınırından Ceyhun'a kadar; güney yönde ise Baverd, Nisa, Ferava'ya ve Dehistan ile Hazar Gölü'nden İtil sınırlarına kadar uzanmaktadır. Çölün batısında İtil Nehri, kuzeyinde Ceyhun Nehri, Horezm Gölü, Guz Ülkesi ve Bulgar sınırları yer almaktadır. Bu çöle Horezm ve Guz Çölü[508] denilmektedir. Çölün merkez kısmı kumlarla kaplıdır. Sahra, Belh bölgesinden başlayıp, Ceyhun'un güneyinden geçerek Horezm Gölü'ne kadar uzanmaktadır. Sahranın bazı yerlerinde sadece bir geçiş hattı bulunurken, bazan bu yediye kadar çıkmaktadır"[509].

Bu bilgilerden, Oğuz Çölü'nün Kuzey Hazar sahillerini, Merkezî Oğuz bölgesini, Güneydoğu Karakum ve Yukarı Aral'ın Kızılkum bozkırlarını içine aldığını düşünebiliriz.

---

503 MİTT, t. I, s. 181; Zajaczkowski, A. *Charakteristyka turkow*, s. 273.

504 Curcaniye veya Gurgenc şehri, günümüzde Kunya-Urgenc yakınlarında idi. İstahrî eserinin Farsça tercümesinde: "Gurgenc, Harezm'den küçük olup, Guzlar'ın liman ve stok merkezi idi. Buradan kalkan kervanlar Horasan'a ve Gurgenç'e ve Hazar yönünde batıya ve diğer ülkelere doğru yol alırlar" demektedir. (*Tardjuma-i masalik al-mamalik*, V-797, vr. 182 ve yazma s.710, vr. 101; *Masalik al-mamalik*, İ. Afşar nşr., s. 235)

505 MİTT, t. I, s. 179,180

506 MİTT, t. I, s. 298.

507 *Tardjuma-i masalik el-mamalik*, V-797 ve S-710; *Masalik al-mamalik*, İ. Afşar nşr..

508 Geç dönem Orta Çağ kaynaklarında Guz Çölü genişliğinin 100 fersahtan fazla olduğu belirtilmektedir (Bekran, *Cihan-name*, vr.15). Guz bozkırı Horasan sınırlarının kuzeybatı istikametinde uzanıyordu. Bkz. *Ravzat es-safa*, Rukopis VOLGU, N: 166.

509 *Hudud al-Alam*, Tumansky yazması, vr. 12; *Masalik al-mamalik*, İ. Afşar, s. 55.

X. Yüzyılda kalabalık Oğuz boyları, Aral ve Hazar Gölü çevresini saran bozkırlarda göçebe bir yaşam sürmekteydiler.[510] Mesûdî'ye göre, Hazar Gölü çevresinde kalabalık Guz göçebeleri bulunuyordu.[511] Göçebe Oğuz çadırları ve askerî karargahları, Aral Gölü'nün batısına yayılmıştı. X. Yüzyıla ait coğrafya atlasları, Oğuzlar'ı Hazar Denizi'nin kuzey ve doğusuna yerleştirmektedir.[512] Oğuz topraklarının sınırları Cürcan ve Astarabad'dan başlayıp batıda Hazar Yurdu'na kadar uzanıyordu.[513] Haritalarda, Hazar Gölü kuzeyinde Siyahkuh[514] Dağı'nın bulunduğu belirtilmektedir. "Hudûd el-Alem"de Siyahkuh'da oturan boyların "Oğuzlar'dan bir Türk grubu" olduğu anlatılmaktadır.[515] Siyahkuh dağlarında bulunan Oğuz "istihkamları" İdrisî'nin haritasında da gösterilmişti.[516]

Tarih literatüründe, Siyahkuh adıyla hangi bölgenin düşünülmüş olduğu konusunda tartışmalar vardır.[517] Bazı araştırmacılar, Siyahkuh'u Mangışlak Yarımadası'yla özdeşleştirmektedirler.[518]

Kanaatimizce, bazı düzeltmeler yaparak bu görüşü kabul etmek mümkün. İdrisî'nin coğrafya haritası, Siyahkuh'u Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında bulunan küçük bir dağ olarak gösterir.[519] İbn Rusta ise Siyahkuh dağlarının Horezm Gölü'nün batı kıyısında bulunduğunu belirtiyor.[520] Son dönemin bazı araştırmacıları, Siyahkuh'un

510 *Hudud al-Alam*, M. Sotoobed nşr., s. 14; *Masalik al-mamalik*, İ. Afşar nşr., s. 235, 238.

511 MİTT, t. I, s. 166; el-Mes'ûdî, *Kitab et-tenbih*, s. 60.

512 Lelewel, *Géographie du moyen age.*

513 K. Miller, *Mappae arabicae*, IV; *Tardjuma-i masalik al-mamalik*, vr. 95.

514 Yâkut ve Abu'l-Fedâ, Siyahkuh'un "Siyah Dağ" anlamında olduğunu belirtmektedirler (MİTT, t. I, s. 424; *Géographie d'Aboulfeda*, II, s. 326). Orta Çağ kaynakları Siyahkuh Dağları'nın yanısıra, Hazar Denizi'nde aynı ismi taşıyan bir adanın varlığından bahsederler (*Géographie d'Aboulfeda*; İbn Said el-Mağribi, *Libro*; Lelewel, age; Yâkut, *Mucam*; Zekariya b. Muhammed b. Mahmud el-Kazwini, *Kosmographie*).

515 *Hudud al-Alam*, Tumansky yazması, vr. 5; *Hudud al-Alam*, V. Minorsky nşr., s. 60.

516 İdrisî'nin haritasında bu dağ gösterilmesine rağmen, derlemeyi hazırlayan müellifin Hazar civarı bölgesini tanımadığı anlaşılmaktadır.

517 159;160

518 Minorsky, *Hudud.*

519 *Liber climatum, auctore Scheicho Abu Ishaqo el-Faresi vulgo el-Istachri*, Gothae, 1839.

520 İbn Rusta, BGA, VII, s. 92.

Hazar Denizi'nin kuzey kıyısında olabileceği ihtimali üzerinde durarak,[521] bu dağların kuzeyden batıya doğru sıralandığını vurgularlar.[522] İstahrî'nin haritasına ve İbn Rusta'nın şehadetine bakılırsa, X. Yüzyılda sadece Mangışlak Çölü değil, Üst Yurt'un dik yamaçları da Siyahkuh olarak adlandırılıyor olabilir. Sanırım eski "Kara Dağ" adı, Mangışlak Karatav adı içinde muhafaza edilmişti.

X. Yüzyılda Oğuz oba ve kalelerinin batı sınırları, Güney Ural ve Aşağı Povolje'ye uzanıyordu. Oğuzlar, Irgız boylarında, Mugocar eteklerinde, Emba tegrelerinde, Ural'da, Aral sahillerinde ve Uyıl civarında göçebe halde yaşıyorlardı. Mugocar sıradağlarının bulunduğu bölgede Nücah ve Badagah adlı Oğuz kaleleri vardı. Mugocar'ın kuzeydoğu etekleriyle Güney Ural kolları arasında küçük Daranda (Dendera) ve Darku kaleleri bulunuyordu. Darku şehri, multemelen Oğuz "hakanının" yazlık karargâhı idi. Ancak, şehirde ticaret ve zanaatla uğraşan insanlar da daimi olarak yaşıyorlardı.

Oğuzlar'ın Emba ve Ural bölgesinde oturduklarını Mesûdi'nin bilgileri de teyit etmektedir. Ona göre, Hazar Denizi'ne Ak ve Kara İrtış adında iki nehir akmaktaydı. Mesûdi şöyle devam eder: "Nehirler arasındaki yol, on günlüktür; orada Guz ve Kimak göçebelerinin kışlak ve yaylakları vardı."[523] Mesûdi'nin Ak ve Kara İrtış dediği nehirler Ural ve Emba olsa gerek.[524]

Oğuzlar'ın Ural çevresinde göçebe bir hayat geçirdiklerine dair "Hudûd el-Alem"de de bir takım açıklamalar verilmiştir. Kaynağa göre, İtil'e Artuş adlı bir nehir karışıyordu.[525] V. F. Minorsky, bu nehrin aslında şimdiki Ural'a tekabül ettiğini ispat etmiştir. Ural'ın Volga'yla birleşmesi, iki müstakil nehir akıntısının birbirine karıştığı şeklinde yanlış bir tarzda açıklanmaktaydı.[526]

521 Üzerinde büyük ihtilaf ve görüşlerin bulunduğu Siyahkuh Dağı hakkında verilen coğrafi bilgileri analiz etmek bizim konumuzun dışındadır. Sadece şunu belirtmek yerinde olur: Orta Çağda yanlış bir değerlenderme olabilir ve buna göre, Siyahkuh Dağı'nın Abeskun ve Gilan'dan Kafkas Derbenti ve Ural'a kadar uzandığı yönünde bir bilgi ortaya çıkmış olabilir.

522 *Géographie d'Aboulféda*, s. 44, 94.

523 MİTT, t. I, s. 166.

524 *Mes'ûdî*, Garra de Vaux nşr, s. 101-102; Minorsky, *Hudud*, s. 215.

525 *Hudud al-Alam*, Tumansky yazması, vr. 10; *Hudud al-Alam*, Sotoodeh nşr, s. 46.

526 Minorsky, *Hudûd*, s. 215-308.

X. Yüzyılda Oğuz boyları Ural'ın bazı kolları üzerinde de göçebe halde yaşamaktaydılar. Ras adlı nehirden bahseden "Hudûd el-Alem"deki bilgi de bu görüşü desteklemektedir.[527] Bu adla kastedilen yer ise, Ural Nehri'nin sağ kolu İlek'dir.[528]

Göçebe Oğuzlar, X. Yüzyılda Ural'dan Volga'nın aşağı akımlarına kadar saçılmışlardı. "Hudûd el-Alem"de, Oğuzlar'ın Hazar Denizi kuzeyinde Atil'e [İtil] kadar vardıkları yazılıdır: "(Guz) bölgesinin doğu (kısımları) Guz Çölü ve Mâverâünnehir şehirleriyle hemhuduttur. Fakat güney kısımları da yine bu (Guz) Çölü'nün bazı (yerleriyle) sınırdaştır. (Bu bölgelerin) diğer (yanları)–Hazar Denizi, güney ve kuzeyi ise Atil nehridir."[529] Oğuzlar'ın Volga'nın aşağı kısımlarında oturdukları, İstahrî ve İbn Havkal'ın coğrafya eserlerinde de kaydedilmektedir.

Ancak, Orta Çağ Müslüman yazarları, Atil Nehri'nin yukarı akımları hakkında yeterince açık izahat veremiyorlar.[530] Onlara göre Volga, Kırgız topraklarından doğmakta, Kimak, Oğuz ve Bulgar ülkelerinin arazisinden geçmekte; daha sonra doğuya kıvrılıp, Rus, Bulgar ve Burtas'ı aşarak denizle buluşmaktaydı.[531] X. Yüzyıl Arap ve Fars coğrafyacılarının güya doğudan, Kimak ve Kırgızlar'ın topraklarının uzağından geçen bir nehrin Atil'e döküldüğü şeklindeki tahminlerine istinat edilmesi büyük bir hata idi. Buna rağmen, söz konusu kaynaklar, Oğuzlar'ın Aşağı Povolje'de göçebe halde yaşadıkları görüşüne kapılmamıza yol açmaktadır.

X. Yüzyılda Ural boyunda ve Volga'nın sol kıyısında göçebe halde yaşayan Oğuzlar, Başkir ve Burtaslar'la komşu idiler. Oğuz toprakları, Güney Ural eteklerinde Başkirler'le hudut teşkil ediyordu. Sadece İdrisî'nin eseri değil, erken dönem Orta Çağ coğrafyacılarının eserleri de bu sonucu doğrulamaktadır. Örneğin, İbn Rusta, Başkirler'in coğrafi bakımdan iki gruba ayrıldıklarını belirtir. Birinci grup,

527 *Hudud el-Alam*, Tumansky yazması, vr. 10; Sotoodeh nşr, s. 46.

528 Minorsky, *Hudûd*.

529 *Hudud al-Alam*,Tumansky yazması, vr. 18; Sotoodeh nşr, s. 86.

530 Zaxoder, *İstoriya vostaçnogo srednevekovya*, s. 113-117; *Povest vremennıx let*, s. 26-27

531 İbn el-Virdî, Volga'nın Tokuz-Guzlar Ülkesi'nden aktığını yazmaktadır. Hamdullah Kazvinî ise İtil başlangıcını Selenge boylarında oturan Kırgızlar'ın topraklarından almaktadır. Bkz. İbn el-Virdi, vr. 61; *The Geographical part of the Nuzhat al-Qulub composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin*, trans. by G. Le Strange, Leyden 1919, s. 204.

Rum'la[532] sınır teşkil eden Peçenekler'le komşu idi. İkinci grup ise, Volga Bulgaryası yakınlarında oturmaktaydı. Başkirler'in doğu kısmı siyasi yönden Bulgar hükümdarına bağlıydı.[533] Benzer bilgilere "Eşkâl el-Alem"de de rastlanmaktadır. Buna göre Başkirler, "Guzeli sınırlarında, Bulgar Ülkesi'nin arka tarafında" yaşıyorlardı.[534]

X. Yüzyılda Oğuzeli'nin batı sınırlarında "İç Başkirler"[535] denilen boylar oturuyordu. İbn Fadlan, Başkirler'in muhtemelen bugünkü Yavındı Nehri'ne tekabül eden Bağnadi Nehri'nin arkasında kaldıklarını kaydeder.[536] Müellif ayrıca, Başkirler'in, Oğuz topraklarından geçip İtil Bulgar Ülkesine giden kervanlara saldırdıklarını belirtmektedir.[537] Bilindiği gibi İbn Fadlan, şimdiki Batı Kazakistan bozkırlarını işgal eden Oğuz göçebeleri arasından geçmişti.[538] Netice itibariyle, X. Yüzyılda göçebe Oğuz çadırlarının Güney Ural'da Başkir topraklarıyla sınır teşkil ettiği bir gerçektir. Güney Başkurdistan ve Ural Nehri havzasında IX-X. Yüzyıllara ait kurgan mezarlarından çıkarılan eşyalar da bu bilgileri doğrulamaktadır.[539]

X. Yüzyılda Batı Oğuz boyları, sadece Başkirler'le değil, Hazarlar ve Burtaslar'la da komşuydular. "Hudûd el-Alem" müellifine göre, Oğuzlar, Burtas Ülkesi'nin güneyinde oturuyorlardı. Burtas Ülkesi'nin batısında Volga [İtil] Nehri, kuzeyde ise Peçenekler bulunuyordu. Yine bu kaynakta, "Guz Çölü"nün Volga Bulgaryasına kadar uzandığı belirtiliyor.[540] "Hudûd el-Alem"in bilgilerini, İstahrî'nin eseri de doğrulamaktadır. Ona göre, Burtaslar'ın bir grubu "Guz (Ül-

532 Anlaşılan, Başkirler adı altında Macaristan topraklarını iskan eden Madyarlar kastedilmişti. Bkz. Z. V. Togan, Başkırt, İA, c. I, cüz. 15, 1943, s. 329.

533 Hvolsof, D. A. *İzvestiya Ibn Dasta o xazarax, burtasax, bolgarax, madyarax, slavyanak i russkix*, s. 105; Rudenko, S. İ. *Başkırı*, s. 31

534 Dorn, B. *Auszüge aus vierzehn morgenlandischen Sriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angranzenden Lander*, MA, t. VII, 1976, s. 56.

535 Orta Çağ Fars kaynaklarında "Bashgird-i derûnî" veya "Bashrt-i enderûnî" olarak geçer. Bkz. *Masalik al-mamalik*, İ. Afşar nşr, s. 168; Dorn, *Auszüge*, s. 57.

536 Togan, *İbn Fadlan's*, s. 147-156.

537 Validov, *Meşhedskaya*, s. 246; 24

538 Age., s. 246; Kovalevskiy, *Kniga*, s. 24

539 Majitov, N. A. *Noviya materalı o ranney istorii başkir. Arxeologiya e etnografiya başkirii*. Ufa, 1964; Sadıkova, M. X. *Turkoyazıçnıye koçevniki na territorii Yujnoy Başkarii. Başkirskiy arxeolojiçeskiy sbornik*. Ufa, 1959.

540 *Hudud el-Alam*, Tumansky yazması, s. 12-37; Sotoodeh nşr, s. 55, 194;

kesi'nin) bitiminde yaşamaktadır".[541] Araştırdığımız dönemde Burtaslar'ın ana boyu, Volga-Oka nehirleri arasında oturuyordu.[542] Ancak, bazı Burtas gruplarının İtil'in orta akımlarının güney doğusuna kaydıkları gözlemlenmektedir.[543] Zikredilen tarih ve coğrafya bilgilerinin ışığında, Oğuzlar'ın Povolje'de oturan Burtaslar'la komşu oldukları sonucu ortaya çıkmaktadır.

X.Yüzyılda Oğuzeli'nin Türkmen Nüfusu

Oğuzeli'nde oturan Türkmen nüfusu hakkında verilen tarihî bilgiler, oldukça kısıtlıdır. Daha önce de belirtildiği gibi, Orta Asya'daki eski Hint-Avrupaî ahalinin torunlarıyla kaynaşan bir kısım Oğuz ve Türkler'e "Türkmen" adı verilmişti.[544] "Türkmen" adının kendisi ise esasında İslâm dinini kabul eden Oğuzlar için kullanılmıştı.[545] X. Yüzyılda Türkmenler hakkında verilen ilk bilgilere, Makdisî'nin eserinde rastlanmaktadır. Yazar, "Ahsen et-tekâsîm" adlı eserinde İsficab bölgesini anlatırken, Balac ve Baruket[546] isimli iki şehirden bahseder. Bu kalelerden ilkinin, İsficab'ın kuzeydoğusunda bulunan yerleşim merkezleri arasında gösterilmesi dikkat çekmektedir. Makdisî şöyle der: "Balac, surları çoktan yıkılmış fazla büyük olmayan bir şehirdir. (Şehrin) büyük mescidi pazarın ortasındadır"[547].

Makdisî'nin eserine istinaden Balac ve Baruket'in yerini belirlemek oldukça zor gözükse de, onların Yedisu'da bulunduğuna dair bir takım görüşler vardır.[548] "Ahsen et-tekâsîm"de Balac ve Baruket,

541 *Liber climantum*, s. 96-97.

542 Golmsten, V. V. "Burtası", KSİİMK, vıp. XIII, 1946; Rıbakov, B. A. "Russkiye zemli po karte İdrisî 1154 g.", KSİİMK, vıp. 43, 1951; *Etnogenez mordovskogo naroda*, Saransk 1965.

543 Barthold, W. *Burtas*, İA, cilt II, cüz 20, 1943.

544 VIII. Yüzyıl ve IX. Yüzyıl başlarına ait Çin kaynaklarında Tö-Kyu Möng Ülkesi'nden bahsedilmektedir. Muhtemelen Yedisu kastedilmiş olmalı. Bu ülkenin ismi büyük bir ihtimale "Türkmen" di. Bkz. Agadjanov, S. G. *Noviye materialı o proishojdenii turkmen*, İAN TSSR, SON, 1963, N: 2.

545 Biruni, *Kitab al-camahir..*; *Biruni's Picture..*; Agadjanov, S. G. *Srednevekoviye etimologii nazvaniya 'turkmen'*, VSETN, Aşhabad 1967

546 Makdisî'nin eserinin bir yazmasında İlaci, Baruket ve Barfket veya Barukat olarak gösterilmiştir. Bkz. *Decriptio imperii moslemici auctore Shamso'd-din... al-Mokaddasi*, ed. M. J de Goeje, Lugduni Batavorum 1877 (BGA, III).

547 MİTT, t. I, s. 185; *Decriptio imperii*, s. 274.

548 Bartold, *Soçineniya*, t. II.

Sauran, Turar-Zerah ve Şagilcan'dan sonra zikredilmektedir.[549] Makdisî, Baruket'in Balac'dan farklı olarak büyük bir şehir olduğunu da kaydediyor.[550] Balac ve Baruket, İslamiyet'i kabul eden Türkmenler'e karşı sınır kaleleri olarak kullanılıyordu.[551]

Bu şehirlerin yanı sıra Makdisî, Merke'nin doğusunda bulunan Ordu'dan bahsediyor.[552] Merke, bugünkü Kazakistan'ın Cambul bölge merkezi olan Merke'ye tekabül etmektedir.[553] İdrisî'ye göre, Ordu kalesinin savunma duvarları ve suyla dolu hendekleri vardı. Şehri merkezinde Türkmen hükümdarının ikametgahı olan iç kale bulunuyordu.

A. N. Bernchtam'a göre, Ordu, Frunze [Bişkek] şehrinin 30 km. uzağında bulunan Kızıl Çay köyünün yakınlarındaki harabelerden başkası değildir. Bu kasaba, oldukça karışık bir tarzda inşa edilmişti ve Çu Nehri'nin sol sahiline düşüyordu. Güneydoğusunda bulunan tepelik kısımda iç kale bina edilmişti. Kale, iki sıra surla çevrilmiş; batı köşesine, dikdörtgen bir toprak tabya eklenmişti.[554]

Son yıllarda Sovyet tarihçileri, Güney Kazakistan ve Kuzey Kırgızistan arkeoloji kazı haritalarının hazırlanmasında büyük çabalar sarfetmişlerdir.[555] Orta Çağ kaynaklarında, Çu ve Talas'daki yerleşim alanları hakkında verilen bilgilerle, ortaya çıkarılan eski yerleşim birimlerine ait harabeler arasında bağlantı tesis edilerek yeniden incelemeler yapılmıştır.[556] Bu incelemeler ışığında, Ordu ile Kızıl

549 *Arxeologiçeskiye pamyatniki Talasskoy dolini*, Frunze 1963; Bernştam, A. N. "K istoriçeskoy topografii Çuyskoy dolini", VDI, 1940, N: 2; Kojemyako, P. N. *Rannesrednevekovıye goroda i poseleniya Çuyskoy dolini*, Frunze 1959;

550 Makdisî'nin anlattığı Baruket, büyük bir ihtimalle İdrisî'nin eserinde gösterilen Bariket'le aynı şehirdir.

551 MİTT, t. I, s. 185.

552 *Decriptio imperii*, s. 275.

553 *Trudı Semireçenskoy arxeologiçeskoy ekspeditsii, Çuyskaya dolina*, MİA SSSR, 1950, N: 14, s. 76.

554 Bernştam, A. N. *K istoriçeskoy topografii*;*Trudı Semireçenskoy*.

555 Ageyeva; Patseviç, *Otçet o rabotax, Arxeologiçeskiye pamyatniki*; Kojemyako, *Rannesrednevekovıye*...

556 Kızlasov, L. R., Smirnov, O. İ., Şçerbak, A. M. *Monetı iz raskopok gorodişa Ak-Beşim*, UZİVAN, t. XVI, 1958; Kızlasov, L. R. "Rabotı Çuyskogo arxeologiçeskogo otryada v 1953-1954 gg.", KSİE AN SSSR, vıp. XXVI, 1957; L. İ. Rempel, "Arxeologiçeskiye pamyatniki v dalnıx nizovyax Talasa", TİİAE AN KazSSR, t. I, 1956; J. Clauson, Ak-Beshim – Suyab, Journal of the Royal Asiatic Society, London 1961, N: 2.

Çay harabelerinin aynı yer olduğu şeklindeki iddiayı kabul etmek oldukça zor.

Ordu şehrini, Çu Nehri'nin sağ kıyısındaki vadide yer alan Kastek Geçidi'nin karşısına yerleştiren açıklama, bize daha inandırıcı ve esaslı görünmektedir.[557] Burada Cambul bölgesine bağlı Kurday ilçesinin Kara Konuz kasabası yanında eski bir şehir harabesi bulunmaktadır. Harabe, Orta Asya ve Kazakistan'da oturan Türk kavimlerine özgü bir yerleşim üssü planında yapılmıştır. Göçebelerin ve yarı yerleşik toplulukların oturdukları yerlerin en önemli özelliği, fazla büyük olmamaları, çevrelerinin kuleler ve su hendekleriyle tahkim edilmiş kerpiç surlarla çevrilmesidir. Bu tür istihkamlar han veya beylerin yazlık karargâhları olarak kullanılmaktaydı.[558]

Kara Konuz köyü yakınında bulunan şehir harabeleri, Makdisî'nin sözünü ettiği Merke'nin doğusundaki Ordu Kalesi'ne daha uygun düşmektedir. Bir hususa daha dikkat etmek gerekir ki, o da bilindiği gibi kalenin, Kızıl Çay gibi Çu Nehri'nin sol cenahında değil, sağ kıyısında bulunduğudur. Bu, İdrisî'nin anlattığı Ruza'nın sağ kıyısında kâin Hiyam Şehrine tekabül etmektedir. Buradan da anlaşılıyor ki Ordu Kalesi, İdrisî'nin sözünü ettiği Hiyam idi.

"Kitab Rucar"da Hiyam'dan küçük, ama çok müstahkem bir şehir olarak bahsedilmektedir. Bu bilgi, Makdisî'nin, Ordu Kalesi surlarla ve hendeklerle çevrili "küçük bir şehirdir" tanımına uygun düşmektedir. Sözü edilen iki şehir hakkında dikkati çeken bir diğer detayı da vurgulamak gerekir. İdrisî, Hiyam'dan "önemli bir yerleşim merkezi" olarak söz etmekte, oysa Makdisî, Ordu'yu "han" ikametgahı olarak göstermektedir. Bu fark, birinci kaynakta olayların gerisinde Oğuzlar'dan bahsedilmesi, ikincisinde ise Türkmenler'in ön plana çıkarılmasından kaynaklanmaktadır.

Muhtemelen bu tür farklılıkların sebebi, edinilen tarihî bilgilerin farklı kaynaklardan sağlanmış olmasıdır. Belki de, zaman içinde bölgede önemli değişiklikler olmuştu. Ağırlığını Oğuzlar'ın meydana getirdiği Türk dilli yerli ahali, İslamiyeti kabul etmişti. Eskiden Handaklar'ın merkezi olan Hiyam, muhtemelen bu dönemde Mâverâünnehir Sâmânîler Devleti'nin siyasî etkisi altına girmişti. "Ahsen et-tekâsîm"de, Ordu hakiminin İsficab yönetimine bağımlı olduğu vur-

557 Margulan, *Iz istorii*, s. 22.
558 Agy.

gulanmaktadır. Ordu'da oturan Türkmen "beyi" devamlı Sâmânî emirlerine hediyeler göndermekteydi.[559] Bu açıklamalar, Sâmânîler'in Batı Cetisu'nun bazı bölgelerinde hakimiyet kurduklarını göstermektedir. İranî topluluklarla kaynaşan ve İslâm'ı kabul eden Oğuzlar, anlaşılan bu dönemde "Türkmen" adıyla anılmaya başlamışlardı.

Makdisî, Balac ve Baruket yakınlarında barınan Türkmenler'in Müslümanlığı kabul ettiğini yazmaktadır. Bu arada Birûnî de, İslamı kabul eden ve "Müslüman" topluluklarla kaynaşan Oğuzlar'ın Türkmen adını aldıklarından söz etmektedir: "Eski dönemlerde İslamiyeti kabul eden ve Müslümanlarla kaynaşan bir Oğuz Türkü, diğerlerine de bu yolda tercüman oluyordu. Guzlar İslamı kabul ettiklerinde Guzlar onlara "Türkmen oldu" derlerdi. Müslümanlar ise onlar arasında Türkmenî yani Türk'e benzeyenlerin de bulunduğunu söylüyorlar"[560]. Bu isim, Batı Yedisu, İsficab ve Şaş'da yaşayan ve İslamı kabul eden Türkler arasındaki melezleşmiş gruplara da verilmiş olabilir.[561] Adı geçen bölgede göçebe ve yarı yerleşik hayat sürdüren "barış yanlısı" Türk-Müslüman boyların bulunduğuna dair bilgiler de mevcuttur. Bu gruplardan biri, hayvanlarının ihtiyacını karşılamak için verimli meraların bulunduğu Farab, Kencide ve Şaş arasında oturmaktaydı.[562] Burada İslamı kabul etmiş, çadırlarda barınan ve hiçbir binaları bulunmayan yaklaşık bin Türk[563] ailesi mesken tutmuştu.[564] Sütkent sınırlarında da "barışsever" Türk gruplarının oturduğu belirtilmektedir.[565] İdrisî'ye göre, bu Türk grupları arasında Oğuzlar çoğunluğu teşkil etmekteydiler.[566]

Şaş ve İsficab bölgesindeki Müslümanlığı kabul etmiş Oğuz ve Karluk boyları arasında inançları uğruna savaşan "gâzîler" yaşıyor-

559 *Decriptio imperii*, s. 275.

560 Cüzcani, *Tabakât*, Kabil nşr,s.193; Biruni, *Kitab al-camâhir*, s. 20.

561 Pritsak, O. *Karachanidische*; aynı müel., *Von den Karluk*; Kafesoğlu, İ. *Türkmen Adının Manası ve Mahiyeti*, Jean Deny Armağanı, Ank. 1959.

562 Bu bilgiler, İbn Havkal ve diğer Orta Çağ yazarlarının eserlerinde de zikredilmiştir. Bkz. *Hudud al-Alam*, Tumansky yazması, vr. 24; Sotoodeh nşr, s. 117.

563 İstahrî'nin eserinin Farsça redaksiyonunda, bu Türklerin hiç kimsenin yönetiminde bulunmadıkları eklenmiştir.

564 *Géographie d'Edrisi*, s. 391.

565 *Hudud al-Alam*, Sotoodeh nşr, s.117.

566 *Géographie d'Edrisi*, II, s. 208.

lardı.[567] Bunlar, muhtemelen zamanla yerli halkla kaynaşarak yerleşik hayatı benimsemişlerdir İstahrî'nin Farsça tercümesinde, Keles bozkırlarındaki Guz köylerinden bahsedilmesi enteresandır. Çimkent bölgesinde bulunan Türk mezarlarında ortaya çıkarılan paleantropolojik bulguları bu bakımdan dikkate almak gerekir. A. N. Bernchtam, Sır-Derya'nın orta akımları boyunda bulunan Sasık-Bulak'da Oğuzlar'a ait kurganlar bulmuştu. Mezarlarda Avrupaî ve Mongoloid özellikler taşıyan dolikosefal kafatasları ele geçirilmişti.[568] Bütün bunlar, Batı Yedisu ve Sır-Derya Nehri'nin orta havzası boyunca oturan melezleşmiş Oğuz gruplarının ve İslamı kabul etmiş diğer etnik grupların X. Yüzyılda "Türkmen" adını taşıdıklarını düşünmemize temel teşkil etmektedir.

Birûnî'ye Göre Oğuz ve Türkmen Yerleşim Alanları

Sunulan tarih ve coğrafya bilgileri, X. Yüzyılda Oğuz ve Türkmenler'in konumunu karakterize etmektedir. XI. Yüzyılda bu boyların yerleşim alanlarını, Ebû Reyhan Birûnî'nin eserlerini analiz ederek öğrenmek daha aydınlatıcı olacaktır. Öncelikli olarak, Birûnî'nin verdiği bilgilerin genel anlamda Oğuzlar'ın Orta Asya'nın batısında, Türkmenler'in ise doğusunda oturdukları yönünde olduğunu belirtmek gerekir. Buna rağmen onun bilgileri, Selçuklu göçleri arefesinde Oğuz ve Türkmen Ülkesi'nin tarih ve coğrafya haritasını yeniden oluşturmak açısından büyük önem taşımaktadır.

Aşağıda incelenecek bilgiler, Birûnî'nin XI. Yüzyılın başı ile ilk otuz yılı arasında yaptığı çalışmaları ihtiva etmektedir. 1018-1028 yılları arasında yazdığı "Tahdid el-Emâkin" adlı eserinde, Cürcan ve Dehistan sınırları arasında Oğuz boylarının oturduklarını kaydetmektedir.[569] Eserde, Amu-Derya'nın çok eskilerde Hazar Denizi'ne aktığı anlatılmaktadır. Birûnî, Amu-Derya'nın Karakum üzerinden dolaşarak Balhan Şehri yakınlarından geçtiğini iddia etmektedir. Ancak, ona göre nehir, yatağını Ceyhun yönünde değiştirmiş ve "onun suyu Guz Ülkesi'ne doğru akmaya başlamıştı"[570]. Amu-Derya kendi

567 Minorsky, *Hudud*, s. 264.

568 Ginzburg, V. V. *Rasovıye tipı Sredney Azii i ix formirovaniye v protsesse etnogeneza yeye narodov*, Problemı etniçeskoy antropologii Sredney Azii, Taşkent, 1964, s. 135.

569 *Biruni's Picture*, s. 66.

570 Krenkow, F. *Biruni and the Ms. Sultan Fatih*. Al-Beruni Commemoration Volume. Calcutta, 1951, s. 196 vd..

yolu üzerinde Famü'l-Esed[571] dağıyla karşılaştı. Ceyhun, bu engeli aşarak bir günlük mesafede bulunan Farab'a sapmış. Ancak nehrin Fahmi'den[572] geçen yatağı zamanla dolmuştu. Amu-Derya sola kıvrılarak Horezm ile Cürcan arasındaki çölün ortasından akmaya başladı. Ceyhun'un suları, çevresinde Alan ve Aslar'ın oturduğu Mazdubast Nehri yatağından geçiyordu.[573] Nehir, şimdiki Sarıkamış Deresi'ni sular altında bırakarak Horezm ovasına yönelmiş ve sonunda "kuzey yönde, şimdilerde Türkmenler'in oturdukları topraklara"[574] doğru yol alarak Aral'a ulaşmıştı.

Bu açıklamayı esas alan S. L. Volin, Oğuzeli'nin Hazar'ın kuzeybatı kıyısından veya Amu-Derya'nın orta akımlarından başladığını düşünmüştü. Ona göre, Türkmen toprakları Sır-Derya Nehri ağızlarında yer almaktaydı.[575] Ancak, Birûnî'nin açıklamaları bu tür yorumlara fırsat vermemektedir. S. L. Volin, Amu-Derya'nın eski yatağının Unguz'a tekabül ettiğini belirtmektedir. Birûnî ise, Ceyhun'un Zem ve Amûl bölgeleri arasından geçtiğini hatırlatmaktadır.

Anlaşılan Birûnî, Amu-Derya'nın eski yatağı olarak Jana-Derya'nın yukarılarını esas kabul etmişti.[576] Bu görüşe uygun olarak, o, "Türkmenler'in oturduğu şimdiki toprakları" Mâverâünnehir'deki Selçuklu boylarının yerleşim alanı olarak düşünmüştü. Birûnî, tetkik ettiğimiz eserini, Selçuklu boylarının Semerkand ve Buhara bölgelerinde kökleştiği dönemlerde yazmıştı.

Birûnî'nin diğer eserinde de Oğuz ve Türkmen topraklarının tasviri yapılmıştı. 1029 ile 1034 yılları arasında hazırladığı "Tefhîm"de, Hazar Denizi'nin doğu kıyısında Gürgan Limanı ve Abeskun'un[577]

571 Burası günümüzde Düldül Atlagan Boğazına tekabül etmektedir. Bkz. Gulyamov, Ya. G. *Istoriya oroşeniya Harizma s drevneyşix vremen do naşix dney*, Taşkent, 1957, s. 25. Tolstov, S. P. *Po drevnim deltam Oksa i Yaksarta*, M. 1962, s. 21.

572 Fahmi, Akçaderya'nın günümüzde kurumuş yatağını oluşturmaktadır.

573 Mazdubast – şimdiki Yukarı Sarıkamış ve Yukarı Aral deltası. Bkz. Tolstov, S.P., Kes, A.S., Jdanko, T. A. *Istoriya sredņevekovogo Sarıkamışskogo ozera*. Voprosı geomorfologii i paleografii Azii, M. 1955, s. 37; *Nizovya Amu-Dari, Sarıkamış i Uzboy*, Mat-lı Harizmskoy ekspeditsii, vıp. 3, M. 1960.

574 *Biruni's Picture*, s.56-57.

575 Volin, S. L. "K istorii drevnego Harizma", VDİ, 1941, N: 1, s. 193-194.

576 Tolstov, *Po drevnım*, s. 21-22.

577 Abeskun, Gorgan Nehri ağzında, Gümüş-Tepe Köyü'nün yerinde bulunuyordu. Bkz. (Zaxoder, B. N. *Povolje i yugo-vostok Kaspiya*, FO, Krakow 1960, s. 237).

bulunduğu kaydedilmektedir. Birûnî, deniz kıyısı boyunca Taberistan, Deylem, Bab el-Ebvab, Şirvan ve Alan ülkelerinin yer aldığını belirtiyor. Sahil şeridinin İtil'in Hazar Denizi'ne döküldüğü yere ve Oğuzeli'ne kadar uzandığını, oradan da Abeskun'a vardığını hatırlatmaktadır.[578] Birûnî eserinde, Başkir dağları, Oğuz ve Peçenekler'in sınırları, Suvar, Bulgar, Rusya ve Salvonya hakkında bilgiler de aktarmaktadır.[579] Birûnî'nin eserinin Farsça tercümesine, burada oturan Türk kavimlerinin dağlarda ve balta girmemiş ormanlarda barındıkları ve yurtlarının Aşgarcat[580] sıradağlarına kadar uzandığı bilgisi ilave edilmişti. Birûnî, muhtemelen Ural Dağı eteklerinde yaşayan Oğuzlar'ı kastetmişti.[581]

Adı geçen eserinde Ebû Reyhan Birûnî, Oğuz topraklarının yanı sıra Türkmen Ülkesi'nden de söz etmektedir. Müellife göre: "Altıncı iklim, doğu Türkler'in iskan yerinden başlayarak Kayı, Kun, Kırgız, Kimak, Tokuz-Oğuz, Türkmen topraklarıyla, Farab, Hazar Ülkesi ve Hazar Denizinin kuzey kısmını içine almaktadır"[582]. Ülke ve halklarla ilgili bu listede, gördüğümüz gibi Türkmeneli, Farab ile Doğu Türkistan'da sâkin Tokuz-Oğuzlar'ın toprakları arasına yerleştirilmiştir. Demek ki, XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde Türkmenler, Yedisu ve Sır-Derya'nın orta akımlarında yaşıyorlardı.

Araştırılan konu kapsamında Birûnî'nin diğer eserleri de büyük ilgi çekmektedir. 1030 yılından sonra tamamladığı "el-Kânûn el-Mes'ûdî" adlı eserinde, Hazar Denizi'nin kuzey kıyıları anlatılmaktadır. Birûnî, İtil Nehri ağzı yakınlarında bulunan Oğuzeli'nden bahseder.[583] Yazarımız, Cürcan bölgesi ile Abeskun Limanı'nı Hazar Denizi'nin doğu kıyısına yerleştiriyor.[584] Birûnî, Oğuzeli'ne de Ceyhun'un eski yatağı üzerinde bulunan efsanevî Balhan şehrinin harabelerini kondurmaktadır. Onun sözlerine göre, nehir akıntısı kadim zamanlarda Arkanya Denizi'ne[585] sapmıştı. Ebû Reyhan, Oğuz lima-

578 Biruni, *The Book of Instruction*, s. 125

579 Biruni, Age., s. 145

580 Muhtemelen, Başkir Dağı'nın tahrif edilmiş ismidir.

581 Semenov, A. A."Tadjikskiye uçenıye XI v. O bulgarax, hazarax, rusax, slavyanax i varyagax", DAN TadjSSR, vıp. 7, 1957, s. 20.

582 Biruni, *The Book of Instruction*, s. 145-146.

583 *Biruni's Picture*, s. 5.

584 Age., s. 5, 40.

585 V. F. Minorskiy, bu adla Aral Denizi'nin anlatılmak istediğini belirtiyor. Bkz. *Hudud*, s. 180.

nının (ديه غز) bulunduğu Mangışlak'ın[586] coğrafi koordinatlarını vermektedir. Mangışlak'ın Hazar bölgesi olarak kabul edilmesi dikkat çekici. Birûnî, Oğuzeli'nin uç noktası olarak Ferava rabatını gösteriyor.[587]

Müellif, Oğuzlar'ın Horezm vadisinin meskun şeridine sınır olan bölgelerde bulunduklarını da kaydetmektedir.[588] Birûnî, Oğuzeli'ne Yengikent, Cend ve Hâneyi de dahil etmektedir. Ebû Reyhan'a göre, bu şehirler Sır-Derya'nın Horezm Gölü'ne dökülen munsabı yakınlarında bulunuyordu.[589]

Birûnî "Kânûn"da Türkmen topraklarını da zikreder. Ona göre, Sabran ve Sütkent, Türkmen şehirleridir.[590] Ebu'l-Hasan Cürcânî'nin eserinde de Sütkent "Türkmen" şehri olarak gösterilmektedir.[591]

Birûnî'nin eserinde bulunan tarih ve coğrafyaya dair bilgiler, Selçuklu göçleri arefesinde Oğuz ve Türkmen yerleşim alanlarının yerini belirlememize imkan sağlamaktadır. Birûnî'ye göre, Oğuz boyları Ural civarında, Aşağı Povolje'de, Hazar Denizi'nin kuzey ve doğu kıyıları ile Sır-Derya Nehri'nin aşağı akımlarında sâkin idiler. Göçebe Oğuz çadırları, Hazar'ın doğusundan şimdiki Kızıl-Arvat sınırlarına kadar uzanıyordu ve Mangışlak'da onlara ait "limanlar" bulunuyordu.

Ebû Reyhan Birûnî'nin yapıtları, ana hatlarıyla, Türkmenler'in Orta Asya'nın doğu bölgelerinde oturduklarını tespit etmemize fırsat tanımaktadır. Türkmenler, yaklaşık 1018 ve 1030 yılları arasında Batı Cetisu, Sır-Derya'nın orta akımları ve Mâverâünnehir'i ellerinde bulunduyorlardı. Orta Asya'da Mâbeynennehreyn'i [Seyhun ve Ceyhun arası] yurt edinen Türkmenler'den murat, muhtemelen Selçuklu boylarıdır.

586 Birunî'ye göre, bir dağdan söz edildiği anlaşılmalıdır. Yazar onu Banhışlak olarak adlandırıyor. Fakat gerçekte Mangışlak yarım adasından bahsedilmektedir. Makdisî eserinde Bahgış'la, Mahmud Kaşgarlı ve Yâkut'un eserlerinde ise Mangışlak olarak geçiyor. Bkz. *Biruni's Picture*, s. 47.

587 Age., s. 48.

588 El-Cüzcani, *Tabakât*, Kabil nşr., s. 241.

589 *Biruni's Picture*, s. 51.

590 Age., s. 51.

591 Cürcani, *Mesalik al-Mamalik*, Rukopis A-672, vr. 37.

Mevcut tarih ve coğrafya bilgilerinin karşılaştırmalı analizi ve sentezi, X-XI. Yüzyıllar arasında Orta Asya'daki Türkmen ve Oğuz yerleşim alanlarının belirlenmesine imkan sağlamaktadır. Bu veriler, X-XI. Yüzyıllar arasında göçebelerin azami sınırlarını ve onlara ait kale ve şehirlerin fonksiyonel özelliklerinin belirlenmesinde büyük önem taşımaktadır. X. Yüzyıl ve XI. Yüzyılın ilk çeyreğine ışık tutan Orta Çağ müelliflerinin verdikleri bilgiler, Oğuz ve Türkmenler'in komşu boylarla, Orta Asya ve Doğu Avrupa kavimleriyle olan siyasî ve ekonomik ilişkilerin muhakeme edebilmesine de imkan tanımaktadır.

İKİNCİ BÖLÜM

X-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA OĞUZ VE TÜRKMEN BOYLARININ SOSYAL YAPISI

X-XIII. YÜZYILLAR ARASINDA OĞUZ VE TÜRKMEN BOYLARININ SOSYAL YAPISI

Araştırılan konuya dair mevcut kaynakların durumu, incelenen dönemdeki Oğuz ve Türkmen sosyal yapısının öğrenilmesi için yeterli değildir. Elbette tarih literatüründe Oğuz ve Türkmenler'deki ataerkil-feodal yapının çözüme kavuşturulmasında büyük bir ilerleme kaydedilmiştir.[1] Fakat yine de kesin sonuçlar elde etmek için, ekonomik yapıya ilişkin bir takım spesifik farklılıkların yerini ve konumunu belirlemek gerekecektir. Muhtemelen, Oğuzlar'a nazaran Türkmenler arasında daha fazla yerleşik yaşamı benimsemiş nüfus mevcuttu.[2] Ancak bu temelden yola çıkarak Oğuzlar'la Türkmenler arasındaki farklılıkları izah etmek, büyük yanlışlıklar doğurabilir. X-XI. Yüzyıllara ait yerleşim alanlarında yapılan arkeolojik araştırmalar, Sır-Derya'nın aşağı akımlarında çok sayıda yerleşik ve yarı yerleşik Oğuz gruplarının berhayat olduğu gerçeğini açığa çıkarmaktadır.[3]

Selçuklu Devleti'nin teşekkülüne kadar Türkmen ve Oğuzlar hakkında elde edilen tarihî ve arkeolojik bulgular, şimdilik bir hayli azdır. XI-XIII. Yüzyıllar arasında Orta, Ön ve Küçük Asya'da yaşamış Selçuklu boylarının sosyo-ekonomik durumuyla ilgili bir takım bilgiler mevcuttur. Ancak, bu materyalleri dönemlere göre ayıklamak oldukça zor. Çünkü, kaynaklara yansıyan bilgiler, bazen Oğuz, bazen de Türkmenler'e dair özel farklılıklar arz etmektedir. Gerçi, XIII. Yüzyılda Horasan, Mâverâünnehr ve Horezm gibi bölgelerde yaşayan Türkmen ve Oğuzlar'dan bahsedilirken bir takım ayırımlar yapılmıştır. Fakat bu belgelerin analizi, onlardaki sosyal yapı ve ekonomik hayatın büyük ölçüde aynı olduğu sonucunu doğurmaktadır.

1 Roslyakov, *Türkmeni i oguzı*. Uç. zap. TGU, vıp. 73, Aşxabad, 1955.

2 Agadjanov, *Novıye*; Roslyakov, *Türkmeni i oguzı*; Togan, Z.V. *Umumi Türk Tarihine. Giriş.*

3 Tolstov, S. P. *Goroda guzov*; aynı müel, *Po sledam*;

Bu yüzden, Türkmen ve Oğuzlar'ın sosyo-ekonomik yapısındaki ana farklılıkları ortayı koyacak ilave bilgilerimiz bulunmamaktadır.

Tetkik ettiğimiz dönemle ilgili tarih literatüründe, Oğuz ve Türkmenler'in sosyo-ekonomik yaşamı hakkında çeşitli görüşler mevcuttur. Yukarıda belirtiliği gibi, bazı tarihçiler, Oğuzlar'ın genelde göçebe hayvancılıkla uğraştıklarını düşünmüşler; diğerleri ise, onların çiftçilik ve hayvancılık yanında balıkçılığa dayalı ekonomik bir yaşam biçimlerinin olduğunu ileri sürmüşlerdir. Her şeye rağmen, göçebe Oğuz ve Türkmenler'in büyük çoğunluğunun esas ekonomik meşgalesini ağırlıklı olarak hayvancılık oluşturuyordu. Bu sonuca varmamıza, sadece Orta Çağ kaynaklarında yer alan bilgiler değil, Selçuklu Devleti'nin teşekkülü sırasında ortaya çıkan belgeler de etken olmuştur.[4] Tabii ki, Oğuz–Türkmenler'in çevresinde çiftçilik ve balıkçılık ile uğraşan topluklar da vardı. Ancak, konar-göçer ve yarı göçebe Oğuz ve Türkmen boylarının yerleşik ve yarı yerleşik toplumlar üzerinde bariz bir üstünlüğü söz konusudur.[5] Oğuz ve Türkmen ekonomisinin en belirgin özelliklerden birini, hayvancılık ile avcılığın, çiftçilik ve balıkçılıkla çok sıkı bağlantı kurması teşkil etmektedir. Yarı göçebe Oğuz ve Türkmen boyları, genelde yazları sürdürülen mevsimlik çiftçilik yaşamına yabancı değillerdi.

Oğuz ve Türkmen Boylarının Ana Meşgalesi: Hayvancılık

Asya bozkırlarında eskiden beri göçebe ekonomisinin üç önemli türü mevcuttu. Bunlardan ilki, bütün boyun veya kabilenin hayvanların peşinde sürekli mevsimlik mera aramakla vakit geçirdiği göçebe hayat tarzı olarak tarif edilebilir. Havancılığın bu tarzının en önemli özelliği, göçebelerin kullandığı alanın genişliği ve yaylakların coğrafî büyüklüğü idi. Kışı obalarda ve geçici olarak kullanılan özel mekanlarda karşılayan yarı göçebe ve çarvacı hayat tarzı, su kaynaklarına bağlı olarak sürdürülüyordu. Çarvacılık (hayvancılık), sürekli yerleşik ve kalıcı olmayan mevsimlik göçlere dayanıyordu.[6]

4 Age.

5 Hatta XIV-XV. Yüzyıllar "Türkmenlik" kelimesi bazan "bedevi" (göçebe) anlamında da kullanılmıştı. Bkz. Tolstov, S.P. *Goroda guzov*, I, 14.

6 Rudenko, S. I. *K voprosu o formax Skotovodçeskogo xozyaystva i o koçevnikax*, Geogr. o-vo SSSR, Mat-lı po etnografiçeskiye oçerki, M.-L. 1955. Bundan sonra: Rudenko: *K voprosu*; Potapov, L. P. *Iz istorii koçevniçestva*, Vestnik mirovoy kulturı, 1957, N: 4. Bundan sonra: Potapov, *Iz istorii*.

Hayvancılığın bu türü, Oğuz ve Türkmen göçebelerine özgüydü. Yapılan göç hareketleri, muhtemelen yaza ve sonbahara rastlamaktaydı. Daha önce de belirttiğimiz gibi, Mesûdî, Ak ve Kara İrtış çevresinde Oğuzlar'ın konakladığından bahsetmektedir.[7] Bu nehirlerin kıyıları, Oğuzlar tarafından kışlık arazi olarak kullanılıyordu.[8] İdrisî, şimdiki Batı Kazakistan topraklarında oturan göçebe Oğuzlar'ın yazlık ve kışlak yurtlarından söz etmektedir. Mervezî'ye göre Oğuzlar, Mâverâünnehir ve Horezm vahalarına sınırdaş sahra ve bozkırlarda göçebe halde yaşamaktaydılar.[9] Birunî ise, Oğuzlar'ın büyük kafileler halinde sonbaharın bitiminde Horezm sınırlarına doğru göçettiklerini kaydetmektedir. Muhtemelen bunlar, Sır-Derya'nın aşağı akımlarındaki kışlaklarına dönen Oğuzlar'dı.

Tarihî kayıtlarda, Oğuzlar'ın nehrin her iki yakasında da kışlak ve yazlıklarının olduğuna dair bilgiler yer almamaktadır.[10] Bir husus daha dikkati çekiyor: Oğuz "hükümdarı" sadece kışları Yengikent'de oturmaktaydı.[11] Fahreddin Merverûdî'nin XII. Yüzyılda aralarında Oğuz ve Kara-Oğuzlar'ın da bulunduğu Türkîzebân kabilelerin ekonomisiyle ilgili naklettikleri de bu bağlamda büyük önem taşımaktadır. Merverûdî, Türkistan ve sâkinlerini anlatırken Türkler'in dağlarda, ormanlarda, çölde ve bozkırda yaşadıklarını kaydetmektedir. Bu insanların sadece bir kısmı yerleşik şehir hayatını benimsemişti. Diğerleri ise bozkırlarda at, deve, koyun, inek ve boğa gütmekle uğraşıyordu. Hayvancılıkla uğraşan göçebelerin gıda maddesi yoğurt, kurut, et ve ayrandan ibaretti. Göçebeler kışlak olarak genelde karın az düştüğü çölleri, yazlak olarak ise sıcak bozkırı tercih ediyorlardı. Çöl ve bozkırda seyyar yurtlarında yaşayan göçebeler, bozkırların karla kaplı olduğu kış mevsimleri hariç, aynı yerde kalmayı sevmezlerdi.[12]

Bu bilgiler, Oğuzlar arasında yarı göçebe ve gütme hayvancılıkla uğraşan boy ve kabilelerin çoğunluğu teşkil ettiğini düşünmemize imkan vermektedir. XI. Yüzyıl Türkmen ve Oğuz lehçelerinde kulla-

7 Rudenko, *K voprosu*; Potapov, *Iz istorii*;
8 Meṣ'ûdî, Carra de Vaux nşr, s. 92.
9 Biruni, *Pamyatniki*, s. 211
10 Kononov, *Rodoslavnaya*, s. 57.
11 *Viae et regna*, s. 393; *Hudud al-Alam*, Tumansky yazması, s. 1, 26.
12 *Tarih-i Fahru'd-din Mubarakshah* being the Historical introduction, to the Books of Genealogies of Fakhru'd-din Mubarakshah Marvarrudi..., London 1927;

nılan konaklama ve göçle ilgili birçok kelimenin mevcudiyeti de bu görüşü teyit etmektedir. Benzer terimler arasında konak yeri anlamında kullanılan "turası yer" sözcüğünü zikretmek gerekiyor.[13] XI-XIII. Yüzyıl Oğuz ve Türkmenleri'nin dilinde "yurt"[14] kelimesi, daha ziyade "doğum yeri", "durak", "gelinen yer", "mesken" anlamında kullanılıyordu.[15]

Orta Asya Oğuz boylarının yarı göçebe ekonomisiyle ilgili kıyasî bilgilerin güvenilirliği konusunda, Doğu Avrupa'daki Tork-Peçenek boylarına ait arkeolojik materyallere başvurmak gerekecektir. Onların bıraktıkları kurgan ve mezarlar, titiz bir şekilde tesbit edilmiş güzergahların kullanıldığı mevsimlik göçebe hayatına delalet etmektedir. Göçebe Tork ve Peçenek boylarının yurtlardan ve daimi meskenlerden oluşan kışlakları vardı. Bu iskân yerleri, zamanla gütme hayvancılıkla birleşerek ziraî merkezler halini aldı. İlkbaharda mısır ve benzeri ekinler ekiyorlar, ardından da sürüleriyle birlikte sonbahara kadar yakın bölgelere ve nisbeten uzaktaki meralara çıkıyorlardı. Fakirler ve yeterli sayıda sürüsü ve özellikle binek hayvanı olmayan yoksullar ise, bütün yıl boyunca bu yerleşim birimlerinde kalıyorlardı.[16]

X-XIII. Yüzyıl Oğuz boyları arasında, uzun menzilli göçler yapan tipik göçebe grupları da önemli bir yer tutmaktaydı. X. Yüzyıl kaynaklarında "Oğuzlar'ın meralarda ve uygun yazlık ve kışlıklarda gezindikleri" kaydedilmektedir.[17] Mesûdî, Oğuzlar'ın kışın yılkı sürüleriyle Don civarındaki bozkırlara hareket ettiklerini yazmaktadır.[18]

13 İbn el-Virdi, *Haridat*, s. 97; Kurışdjanov, A. *K istorii i kritike 'Tyurko-arabskogo slovarya' XIII v.* İssledovaniya po istorii kazaxskogo yazıka, Alma-Ata 1965, s. 21. Bundan sonra: Kurışdjanov, *K istorii*; *Ein türkish-arabischen Glossar*, Nash der leidener Handschrift, Herausg, von M. T. Houstma, Leiden, 1894, s. 105;

14 Anadolu Selçuklu metinlerinde benzer anlamda "yurtka" kelimesi kullanılmıştır.

15 Brockelmann, C. *Mitteltürkischer*, s. 97; Kurışdjanov, *K istorii*, s. 21; *Ein türkish-arabischen Glossar*, s. 105.

16 Pletneva, S. A. *Peçenegi, tyurki i polovtsı v yujnorusskix stepyax*, MİA SSSR, 1958, N: 62, s. 151-226. Bundan sonra: Pletneva, *Peçeneği*; Fedorov-Davıdov, G.A. *Koçevniki Vostoçnoy Yevropı pod vlastyu zolotoordınskix xanov*, M. 1956, s. 198-202. Bundan sonra: Federov-Davidov, *Koçevniki*.

17 Pletneva, *Peçenegi*, s. 151-226; Fedorov-Davıdov, *Koçevniki*, s.198-202.

18 Zamanla bu Oğuz gruplarının bir kısmı Hazar ordusunun hizmetine girmiştir. X. Yüzyıla ait Avrupa kaynaklarında Hazar "hükümdarına" bağlı

Birûnî, Kimak ülkesinde bulunan Mañkur Gölü[19] civarındaki göçebe Oğuz gruplarından bahseder.[20] Muhtemelen Oğuzlar'ın bir kısmı yazları Sarısu ve Ulutav eteklerindeki sulak meralara göçediyorlardı. Bozkırların en uç noktalarına kadar göçler yapan boylar, Türkmenler arasında da vardı.[21] Dikkatlerden kaçmayacak bir gerçek de, Oğuzlar'ın göçler sırasında tekerlekli çadır arabalar [kanga] kullandıklarıdır.[22] Bu tip seyyar kulübeler, geniş bozkırların büyük bir kesiminde dolaşan tipik konar göçerlere mahsustur.[23]

Yukarıda da belirtildiği gibi, Oğuz ve Türkmen yaşamının ekonomik açıdan hayvancılığa endekslenmesinin bir çok nedeni vardı. Güdülen sürülerin evcil hayvanlar olmasını gerektiren ekonomik ve coğrafî faktörler, bu sebeplerin başında yer almaktadır. Oğuz boyları, genelde geniş bir alanda ve Orta Asya'nın bozkır şeridindeki dağ eteklerinde göçebe bir yaşam sürdürmekteydiler. Yıllık ısı oranındaki sert değişimler ve buna mümasil olarak yağış miktarının yetersiz oluşu, mahalli iklim şartlarını belirlemekteydi. Bozkırda yazları tatlı suyun az bulunması, hayvancılık açısından birçok güçlükler doğuruyordu. Çölde su, ancak derin kuyularda ve yağmur sularının biriktiği çukurlarda bulunabiliyordu. Çöl ve bozkırların bitki örtüsü oldukça kısıtlıydı ve bitki türleri de fazla değildi. Kum tepelerinin bulunduğu çöllerde hayvanların besinini genelde solyanak; bozkırda ise 'tıpçak'ın çeşitleri oluşturuyordu. Bu çoraklık, sürülerin tipini ve onlardan faydalanma şeklini de belirlemişti. Bilindiği gibi ovalar, at ve sığır sürülerine nazaran deve ve koyunların otlatılması açısından da-

"Oğuz" kabilesinden bahsedilmektedir. Bkz. Harkavy, A. *Ein Briefwechsel zwischen Gordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaw's*... Russiche Revue, Bd. I, 1875; X. Yüzyılda Oğuzlar'ın Don üzerinde askeri garnizonlarının olduğunu arkeoloji bulguları sayesinde tespit etmekteyiz. Bkz. Artamonov, M. İ. "Sarkel-Belaya Veja", MIA SSSR, 1958, N: 62; aynı mûel, *Istoriya xazar*; Rasovskiy, D. A. "Peçenegi, tyurki i polovtsı na Rusı i v Ugrii", SK, VI, Praha, 1933.

19 İ. Marquart'a göre, 'Bin kaynağın bulunduğu dağ' anlamında 'Mañkur'un gerçek adı 'Miñ-Kol-Tag' olmalıdır. Bkz. Marquart, İ. "Über das Volkstum der Komanen", AKGWGPNKNF, Bd. XIII, N: 1, Berlin, 1914, s. 101, 109.

20 Biruni, *Pamyatniki*, s. 9-10.

21 *Les Prolégomenès d'Ibn Khaldoun*, trad. par M. G. de Slane, Paris, 1883, s. 254-256.

22 Golubovskiy, P. İ. *Peçenegi, tyurki i polovtsı do naşestviya tatar*, Kiev, 1884.

23 *Les Prolégomenès*, s. 254-256.

ha uygundur. Evcil hayvanların bir arada beslenmesi için en uygun araziler, dağların yükseklerinde yer alan yayla meralarıdır. Genelde, at ve deve bakımıyla meşgul olan göçebe boylar, geniş meralara ihtiyaç duymadıkları sürece koyunların, özellikle de büyük baş hayvanların otlatılması sırasında sürü halinde dolaşmayı tercih ederlerdi.[24]

Orta Çağ müellifleri, Oğuz ve Türkmenler'in elinde bulunan büyük sürülerin genel olarak koyun, at ve deve gibi hayvanlardan ibaret olduğunu belirtmektedirler. Onların inek ve öküz beslediklerini belirten kaynaklar da mevcuttur.[25] Muhtemelen, büyükbaş hayvanlar, her ne kadar öküzler göçebeler tarafından kağnıların çekilmesi için kullanılıyor ise de, daha ziyade yerleşik grupların elinde bulunuyordu. Kaynaklarda, Oğuzlar'ın hangi cins inek ve öküz besledikleri konusunda hiçbir bilgi verilmemektedir. Horezm'in Orta Çağ yerleşim alanlarında ele geçirilen osteolojik materyallerin incelenmesi sonucunda, beslenen ineklerin Horasan 'Zebu'larından çok fazla farklı olmadığı ortaya çıkıyor.[26] Türkmenler'in besledikleri büyük baş hayvanlar, 'Turan' ve 'Zebu' cinslerinin özelliklerini taşıyordu.[27] Buradan da Türkmen boylarının, Merkezî Asya'da yaşayan büyükbaş hayvan cinsi ile yerli cinsin karışımından yeni bir cins ürettikleri anlaşılmaktadır.

Oğuz ve Türkmen göçebeleri, genel olarak koyun, at ve deve beslemekteydiler. Göçebelerin hayvancılığa dayalı ekonomisinde, et ve süt üretimi en önemli hususlu. İbn Fadlan, Oğuzlar'ın yetiştirdikleri koyun ve koçların çok yağlı olduğunu belirtmektedir.[28] X. Yüzyılda Oğuzeli'nden Horasan ve Mâverâünnehir'e getirilen koyunlar, en iyisi olarak kabul edilirdi. Bu cinsin 'Karaman' türü olduğu aşikâr-

24 Age., s. 254-256.

25 *Hudud al-Alam*, Sotoodeh nşr., s. 86; Abu'l-Farac, *Tarih-i Abu'l-Farac*, s. 232;

26 Bogulyubskiy, S. N. *Proisxojdeniye i preobrazovaniye domaşnix jivotnıx*, M. 1959; Çalkin, V. İ. *Fauna antiçnogo i rannesrednevekogo Xarizma*, THAEE, t. I, 1961.

27 Muradov, E. *Rasovaya prinadlejnost turkmenskogo aborigennogo skota*, İTFAN SSSR, 1945, N: 5-6; Trofimovskiy, V. A. *Mestnıy krupnıy rogatıy skot Turkmenistana*, İTFAN SSSR, 1951, N: 2.

28 Kovalevskiy, A. P. *Puteşestviye İbn Fadlana na Volgu*, Per. pod red. İ. Yu. Kraçovskogo, M.-L. 1939, s. 178; *Tardjuma-i masalik al-mamalik*, Rukopis S-710, vr. 80; *Masalik al-mamalik*, İ. Afşar nşr., s. 221.

dır. IX-XII. Yüzyıllara ait kaynaklarda, bu koyun cinsine genel olarak 'Türkî' denilmektedir.[29] İbn el-Fakîh, Türk koyunlarının çok iri olduğunu ve kuyruklarının yerde sürüklendiğini yazmaktadır.[30] Türkî koçlara XII. Yüzyılda Belh bölgesinde rastlanılmaktaydı.[31] Daha geç dönemde Ak-Koyunlu Türkmen boylarında yuvarlak ve yağlı kuyruklu koyunların bulunduğundan bahsedilmektedir.[32] Sunulan bilgilerden, Oğuz ve Türkmenler'in Karaman türü koyunlar besledikleri ortaya çıkamaktadır.

X-XIII. Yüzyıllarda Oğuz ve Türkmenler, muhtemelen 'karakul' cinsi koyun sürülerine sahiptiler. İbn Havkal, Türkistan'da güzel postları olan koyunların bulunduğunu yazıyor. Özellikle, kuzuların siyah, kırmızı ve koyu kırmızı derilerine çok değer biçiliyordu.[33] X. Yüzyılda Horezm çevresinde bulunan Kerder'den çok sayıda kuzu postu götürülmüştü.[34] Arkeolojik araştırmalar, X-XI. Yüzyıllarda bölge halkı ile Oğuz boyları arasında etnik ve kültürel bakımdan sıkı ilişkilerin bulunduğunu kanıtlamaktadır. Buradan, Kerder'den götürülen kuzu postlarının göçebe Oğuzlar'a ait olduğunu tahmin edebiliriz.

At, Oğuz ve Türkmen göçebe yaşamında önemli bir yer işgal ediyordu.[35] İbn Fadlan, X. Yüzyılda Oğuzlar'ın büyük yılkı sürülerinin bulunduğunu belirtiyor.[36] Beyhakî de, XI. Yüzyılda Türkmenler'in sahip oldukları büyük yılkı sürülerine dikkat çekmektedir.[37]Oğuz göçebelerinin besledikleri atlar, muhtemelen kısa boylu bozkır cin-

29 Bu koyun cinsi hakkındaki bilgiler daha geç dönem kaynaklarında da mevcuttur. (Muhammed b. Mahmud Amoli, *Nafais al-funun*, Rukopis İVAN UzSSR, inv. N: 2751; *Nuzhat nama-i Alai*, Fotokopiya Gerçogskoy b-ki Goti, R-10 (po katalogu Pertsa).

30 İbn el-Fakih, *Kitab ahbar al-buldan*, vr. 168.

31 Agy.

32 Weil, G. *Geschichte der islamicshen Völker von Muhammed bis zu Zeit des Sultan Selim*. Stuttgart, 1966.

33 MİTT, t. I, s. 181.

34 *Hudud al-Alam*, Sotoodeh nşr., s. 123.

35 XI-XII. Yüzyıllara ait Gürcü vakayinameleri,. Selçuklu boylarının 'katır' beslediklerini kaydetmektedir. Bkz. *Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jasqu'au XIX siécle*, I-II, Trad. par M. Brosset, SPb. 1849-1850, s. 358-359.

36 Kovalevskiy, *Kniga*.., s. 128.

37 *The Tarikh-i Baihaki containing the life of Masaud, son of sultan Mahmud of Gaznin*.., Ed. by W. H. Morley, Calcutta 1861-1862, s. 856.

siydi. Bu at cinsinin izlerine, Orta Asya'da ortaya çıkarılan Türk kurgan ve mezarlıklarında rastlanmaktadır. VII. Yüzyılda itibaren Kazakistan bozkırlarında iri gövdeli, iri kafalı, kısa boylu, cidavlı, besili ve uzun boyunlu at sürülerinin beslendiği bilinmektedir.[38] Türk atları, yerel iklim şartlarına iyi uyum sağlamaktaydı ve bütün yıl boyunca her çeşit otlak arazide beslenmeye uygundu.[39] Bozkır Türk atlarının bol sütlü, et ve yağ bakımından zengin olması dikkate değer bir hususdur. Bu yüzden, göçebe Türkler, at etini koyun ve inek etine tercih ediyorlardı.[40] Türk atları, yapı olarak sade, dayanıklılık bakımından ise uzak mesafelere hızla koşması gibi özellikleriyle dikkat çekiyordu. Türkler, atlarını açık havada tutarlar, soğuk ve sıcağa karşı korumazlardı. Atlar, saldırılarda, savaşlarda ve avda kullanılıyordu.[41] Muhtemelen, 'bozkır cinsi' Oğuz atları da bu özelliklere sahiplerdi.

Tetkik edilen dönemde, Oğuz ve Türkmen göçebeleri zarif ve güzel cins atlar da beslemekteydiler. Uzun boylu, küçük başlı ve ince bacaklı atları, erken dönem Türk kurganlarından tanıyoruz. Bu tür at iskeletlerinin Türkîzeban zengin eşrafın mezarlarından çıkması dikkat çekmektedir.[42] Tarihî kroniklerde XI. Yüzyıl Türkmen boylarında 'Huttel cinsi' atların yetiştirildiğine dair bilgiler bulunmaktadır.[43] Bu atlar, güzel dış görünümü, zerafetleri ve hızlı koşmalarıyla dikkat çekmektedir. Tarihi efsanelerde Huttel atlarının 'yabani deniz aygırı' cinsinden geldiği anlatılmaktadır.[44] Bu eski rivayetler, hâlâ Türkmen epik hikayelerinde ve halk masallarında yerini korumaktadır.[45]

38 Kadırbayev, M. K. *Pamyatniki rannıx koçevnikov Tsentralnogo Kazaxstana*, TİlAE AN KazSSR, t. II, 1959, s. 200. Bundan sonra: Kadırbayev, *Pamyatniki*.

39 Barmınçev, Yu. N. *Evolyutsiya konskix porod v Kazaxstane*, Alma-Ata 1958, s. 34 vd.

40 *Géographie d'Edrisî*, I, s. 225.

41 Mendelştam, A. M. *Xarakteristika tyurok IX v. v 'Poslanii Fathu ibn Hakanu' al-Djahiza*, TİlAE AN KazSSR, t. I, 1956, s. 231-232.

42 Kadırbayev, *Pamyatniki*, s. 200.

43 *Histoire des Saljoucides de l'Irak* par al-Bondari d'aprés İmad ad-Din al-Katib al-Isfahani, Texte arabe publ. par M. Th. Houstma, Leide 1889 (RTRHS, II), s. 5.

44 Belenitskiy, A. M. *Huttalskaya loşad v legende i istoriçeskom predanii*, SE, 1948, N: 4; aynı müel., *Istoriko-geografiçeskiy oçerk Huttalya*, MİA SSSR, 1950, N: 15.

45 Karmyev, B. A. *Ob epose Kor-oglı*, İAN TSSR, SON, 1065, N: 3; Sakali, M. A. *Obraz konya v turkmenskix i russkix narodnıx skazkax* İTFAN SSSR, 1945, N: 3-4.

XI-XIII. Yüzyıl kaynaklarında Selçuklu boylarının kullandıkları binek atları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu kaynakların rivayetlerine göre, Selçuklu savaş atları, sert tırnakları, tıpkı uçan kartal gibi çevik ve hızlı hareketleri ile hayranlık uyandırıyorlardı.[46] Oğuz ve Türkmenler, bu atlara "yuğruk at" veya "çapar" diyorlardı.[47] Türkmen atları, cüsse ve cins bakımından farklı oldukları için, çok yüksek değere satılıyorlardı.[48] Selçuklu dönemi divan şirinde bu atların ünü methiyelere konu olmuştu. XII. Yüzyıl şairleri, bu atların koşusunu "rüzgar hızı" ve "deniz dalgalanması" gibi tasvirlerle şiirlerine aktarmışlardı.[49]

Göçebe Oğuz ve Türkmenler'in büyük bir kısmı deve de beslemekteydi. Beyhakî, eserinde, Türkmenler'den 'deve çobanları' diye bahseder.[50] X-XII. Yüzyıllara ait kaynaklar, Oğuz ve Türkmenler'in çift hörgüçlü iri develer yetiştirdiklerinden söz etmektedirler. Bu develerle seyahat eden İbn Fadlan, onları 'Türkî' olarak adlandırır.[51] Oğuz develeri, kısa boylu olup Hazar develerinden ayrılıyordu.[52] Çift hörgüçlü Selçuklu develeri, Arapça yazılı eserlerde "buhtu" olarak geçmektedir.[53] XII.Yüzyılda beslenen bu cins develere[54] özellikle Serahs bölgesinde rastlanmaktadır.[55] Atçılık ve koyunculuktan farklı olarak deve yetiştirmek, kuru çöl ve bozkır iklimiyle sınırlıydı. Bundan başka deve, diğer evcil hayvanlara nazaran, daha yavaş çoğalmaktadır. Develerin üreteminde mutlaka sıcak ve kuru iklim ortamına gereksinim duyulmaktadır.[56] Deve yavrularının otlak ara-

46 Arisdagues de Lasdiverd, *Histoire d'Arménie*, trad. par E. Prudhomme, Paris, 1864, s. 72.

47 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., III, s. 34; 570, s. 70

48 Raşid ad-Din Fazlullah, *Cami et-tevarih*; *Selçuklular Tarihi*, Ank. 1960, s.121

49 Muizzi Nişapurî, *Divan*, Tahran 1318 hş, s. 653.

50 Beyhaki, *Tarih-i Beyhaki*, Morley nşr., s. 585.

51 Kovalevskiy, *Puteşestviye*, s. 65.

52 Togan, *İbn Fadlan's*, s. 15.

53 El-Isfahani, *Irak Selçukluları*, çvr. M. Th. Houstma, s. 5; Sadreddin Ebu'l-Hasan Ali b. Nasir b. Ali el-Hüseyni, *Ahbar ud-Devlet es-selçukiyye*, çvr. N. Lugal, Ank. 1943, s. 2.

54 Orta Çağda, Türkçe'de çift hörgüçlü develere "buğra" ve "bisarak" deniliyordu. Bkz. Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 352; *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 62; İbn Hayyan, *Kitab el-İdrak li-lisan el-atrak*, İst. 1931, s. 18, 22; Battal, A. *İbnü Mühenna Lügatı*, İst. 1934, s. 22.

55 *Adjaib ed-dunya*, Rukopis ANİ AN SSSR A-253-2, vr. 208.

56 Lakoza, İ.İ. *Verblyudovodstvo*, M. 1953, s. 3-8.

zilerde soğuktan ve nemden korunması gerekiyordu. Bu yüzden Orta Çağda deve besleyen Türkmen grupları, daha ziyade çölün uç noktalarına varacak şekilde uzun mesafeli göçlerle yaşamlarını geçirirlerdi.[57]

Oğuz ve Türkmenler boyları, koyun, at ve deve bakımının yanı sıra keçi beslemekle de meşgul olmuşlardı. Ebû Dülef[58] ve Kaşgarlı Mahmud,[59] Oğuz boylarına ait keçi sürülerinden söz ederler. Fakat bu evcil hayvanların genelde beslenim alanı, muhtemelen ormanlık sahalar olduğu için, hayvancılığa dayalı Oğuz ekonomisinde fazla bir yer işgal etmezdi. Nitekim, Orta Çağ kaynakları, Oğuz ve Türkmen boylarına ait keçi sürüleri hakkında pek fazla bir şey söylemezler.

Orta Çağ kaynaklarında yer alan bir takım müstesna derecedeki bilgiler, X-XII. Yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmenler'in ekonomisinde hayvancılığın rolü hakkında belirgin görüşler ortaya koymamıza imkan sağlamaktadır. Oğuz ve Türkmenler'in çarvacılık endüstrisi, genel olarak yarı göçebe, gütme ve göçebe ağırlıklı özelliklere sahipti. X. Yüzyıl kaynakları, Oğuzlar'ın hayvanlarının başında meralarda konakladıklarını ve kışı hayvanların korunduğu ağıllarda geçirdikleri hakkında bilgiler sunarlar.[60] Ancak, XI-XII. Yüzyıllar arasında yarı göçebe Oğuz ve Türkmen grupları, hayvan sürüleri arasında bulunan özel cinsleri korumak için etrafı çevrili ahırlar yapmışlardı. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde Oğuzca "goyun ağul" denilen 'etrafı çitle çevrili koyun ahırlarından' bahsedilmektedir.[61] Anlaşılan, daha sonraları "ağıl" veya "ağul"[62] kelimesi, yarı göçebe yaşama geçişte ilk basamak olmuştur.[63] XIII. Yüzyıla ait lügatlarda

57 *Les Prolégomenès*, s. 254-256.

58 Rohr-Sauer, A. *Des Abu Dulaf Bericht über seine Reise nach Turkestan, China und Indien*, Stuttgard 1939, s. 21.

59 Kafesoğlu, İ.*Sultan Melikşah*.., s. 101. Bundan sonra: Kafesoğlu, *Melikşah*.

60 Kovalevskiy, *Kniga*, s. 128.

61 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr, I, s. 63.

62 Orta Çağ Türkçe'sinde "agul/ağıl" – "göçebe çadırı, aul, göçebelerin bir araya geldiği köy" anlamı içermektedir. Bkz. Nominhanov, Ç. D. *Termini jivotnovodstva v sovremennıx tyurkskix yazıkax*, Tr. sektora vostokovedeniya AN KazSSR, Alma-Ata 1959; Ramsted, G.İ. *Vvedeniye v altayskoye yazıkoznaniye*, M. 1957; Crader, L. *Social organisation of the Mongol-Turkic pastoral nomads*, The Haque, 1963.

63 Anadolu'da Oğuz ve Türkmenler'e ait benzer iskân yerleri bulunmaktaydı. Bölge halkı, ilkbahar başlarında hayvanlarıyla birlikte dağ eteklerinde-

Türkmence "ağuldaş" sözcüğü "aynı köyden" anlamına gelmektedir.[64] Bu da gösteriyor ki, gütme hayvanların muhafazası ile yarı göçebe hayat tarzı arasında bir ilişki mevcuttu.

Oğuz ve Türkmen göçebeleri, genelde 'karaman' ve 'karakul' koyunları, bozkır cinsi atlar, bir veya çift hörgüçlü develer yetiştirmişlerdi. Oğuz ve Türkmenler'in yarı göçebe ve gütme hayvancılığa dayalı çarvacılık endüstirisi, genelde et, süt ve yün tedarik etmeye yönelikti. Yün, keçe yapımında, yünlü elbise, halı ve diğer mamüllerde kullanılıyordu. Hayvancılığa endeksli ürünleri, sadece kendi ihtiyaçları için değil, ticari amaçlar doğrultusunda da önemli bir getiriye dönüştürmüşlerdi. X. Yüzyıl kaynakları, Oğuzeli'nden büyük miktarda koyun etinin götürüldüğünü kaydetmektedirler. Demek ki, Oğuz ekonomisinde hayvancılık ürünleri önemli bir yer tutmaktaydı.

Oğuz ve Türkmenler'de Avcılık

Oğuz ve Türkmen boyları, hayvancılığın yanı sıra, avcılıkla da meşgul olmuşlardır. Bu ilgi, genel olarak av hayvanı etine duyulan ihtiyaç oranında göçebe ve yarı göçebelerin ana meşgalesi durumundaydı. Orta Çağ kaynaklarının verdiği bilgilerin incelenmesi, bizi böyle bir sonuca götürmektedir. IX. Yüzyıl müelliflerinden Yakûbî, bütün göçebe Türkler'de – bunlar arasında Oğuzlar da yer almaktadır – 'her şeyden çok yabani hayvan etine büyük ilgi' duyulmaktaydı, diye yazacaktı.[65] Câhiz'in eserinde, IX. Yüzyılda Türkler'in kullandığı av yöntemleri ile ilgili ilginç bilgiler bulunmaktadır. Ona göre, Türkler, savaş esnasında bile avcılık yapmayı çok severlerdi. 'Onlar yanlarına tay ve kısrak alarak ava çıkarlardı. Avcı, eğer o gün şanssız gününde ise kısrak sütü ile beslenir veya atı keserdi. Türkler at üzerinde yabani hayvanları takip ederler, her türlü kuşu okla avlarlardı. Türkler, at etinden hazırlanmayan yemekten zevk almazlardı'.[66]

ki yaylalara çıkıyorlardı. Yazlık alanlar sadece otlak olarak kullanılmamış, tarım için de istifade edimişti. Hasadın ardından kışı idare edecek kadar saman tedarik edip "köylerine/aullarına" dönüyorlardı. Bkz. Brice, W. G. *The Turkish colonization of Anatolia*, Bulletin of the John Rylands Library, vol. 38, N: "Melik-name" Manchester, 1955, s. 30.

64 *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 21, 50.

65 MİTT, t. I, s. 150.

66 Mandelştam, *Xarakteristika tyurok*, s. 230, 232, 235.

X-XI. Yüzyıl kaynaklarında, Oğuzlar'ın avcılıkla uğraştıkları kaydedilmektedir. Mesûdî, Türk dilli bozkır halklarının aladoğan ve karga yediklerini ve onların avdan başka bir meşguliyetleri olmadığını belirtiyor.[67]

İdrisî'nin eserinde, X. Yüzyıl Oğuz boyları arasında kürklü hayvan avcılarından söz edilmektedir. Yayık, Emba ve Güney Ural Dağı eteklerinde oturan Oğuzlar, kunduz ve bozkır tilkileri avlıyorlardı. Çok pahalı derisi olan kırmızı tilkiler, avcıların adeta gözdesiydi.

Orta Çağ kaynakları, Selçuklu birliğini oluşturan göçebe boylar arasında avcılık yapıldığına dair bilgiler içermektedir.[68] İbn Hassül, XI. Yüzyılda Türkler'in – Selçuklular'dan söz edilmektedir – av etini çok sevdiğinden bahsetmektedir.[69] Göçebe Türk avcısı, av esnasında son derece sabırlıydı ve özellikle de avının hareketlerini ve davranışlarını takip ederken büyük dayanıklılık sergilemekteydi.[70] Selçuklu boyları, kuş ve yabani hayvan avında şahin, kartal ve av köpekleri kullanıyorlardı.[71] Av şahinleri arasında, hâlâ Türkmen avcıları tarafından da kullanılan 'balaban' veya 'itelgi', en dayanıklısı olarak biliniyordu.[72]

Anlaşılacağı gibi avcılık, X-XIII. Yüzyıllar arasında, Oğuz ve Türkmen ekonomisinde kendi başına bir alan oluşturmuyordu. Göçebe ve yarı göçebe Oğuz boyları, avcılıkla uğraşmışlardı. Muhtemelen, Hazar Denizi'nin doğu kıyılarında, Oğuz kökenli bir grup deniz avcısı pelikan ve şahinle avcılık yapmakla yakından ilgilenmişlerdi.[73] Özellikle, fakir Oğuz ve Türkmenler arasında avcılık büyük önem taşıyordu.[74]

67 Mes'ûdî, *Ahbar uz-zaman*, Kahir nşr, s. 75; İbrahim ibn Vasif Şah, *Adjaib ed-dunya*, Rukopis İNA AN SSSR V-613, vr. 49; Şams ad-Din Sufi, *Nuhbat ad-dahr fi adjaib al-barr va'l-bahr*, Rukopis İNA AN SSSR V-781, vr. 134.

68 *Hisroire de la Géorgie*, I, s. 358-359.

69 Oğuz halk rivayetlerinde boy gösteren kahramanların daimi meşguliyetleri arasında 'av' önemli bir yer tutmaktadır. Bkz. *Oğuz Destanından Bir Parça*, Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, İst. 1934.

70 Azzavi, A. *İbn Hassülün Türkler hakkında bir eseri*, s. 259, 250.

71 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ankara bas., s. 106.

72 Rustamov, A. K. *O sokolinoy oxote v Karakumax*, İTFAN SSSR, 1950, N: 4, s. 56.

73 MİTT, t. I, s. 61, 210.

74 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 64-65.

Oğuz ve Türkmen Boylarının Yerleşik ve Yarı Yerleşik Grupları

X-XIII. Yüzyıl Oğuz ve Türkmen boyları arasında göçebe hayat sürdüren gruplar dışında, yerleşik ve yarı yerleşik yaşam tarzını benimsemiş olan gruplara da rastlanmaktadır. Sır-Derya'nın aşağılarında yer alan şehirlerde yapılan arkeolojik çalışmalar, bölgede oturan halklar arasında Oğuz kökenli grupların da olduğu kanaatini uyandırmaktadır. Yerel Oğuz boylarının günlük meşguliyetini balıkçılık ve hayvancılık oluşturmaktaydı.[75] 1959-1960 yıllarında Horezm Arkeoloji Araştırma Heyeti, Sır-Derya havzasında X-XIII. Yüzyıllar arasında yaşayan Oğuzlar'a ait Sırlı-Tamkale ve Zangır-Kale şehir harabelerini açığa çıkardı. Her iki yerleşim alanı da eski ve küçük kanallarla sulanan topraklar üzerinde bulunmakta olup, kendine özgü bir yapıda kurulmuştu.[76] Arkeoloji bulguları, Oğuzlar arasında, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin hakimiyeti alanına giren önemli sayıda yerleşik boyların bulunduğuna tanıklık etmektedir. Bu hususu, X.Yüzyıl kaynaklarında Sır-Derya'nın aşağı kısımlarında oturan Oğuz boyları hakkında verilen bilgiler de desteklemektedir. Bunlardan Mesûdi, Aral sahil bölgesinde barınan Oğuzlar'ın göçebe ve yerleşik[77] olarak iki gruba ayrıldıklarını belirtiyor. Ona göre, "yerleşik hayat tarzı Türkler arasında en çok Guzlar tarafından benimsenmişti. Onlar, göçebe ve yerleşik gruplara ayrılırlar".[78]

Mesûdî bir diğer eserinde, Türkler'in bir kısmının şehir ve kalelerde, diğerlerinin ise bozkırda ve dağlarda yaşadığını hatırlatmaktadır.[79] Benzeri bilgilere Mervezî'nin[80] ve Fahrü'd-din Merverûdî'nin eserlerinde de rastlanmaktadır. Sonuncusu, yerleşik hayatı benimseyen Türkler'in bahçe, bostan kurduklarını ve bağcılık yaptıklarını ekler.[81] Bu durumu, araştırılan dönemde yerleşik Oğuz ve Türkmen gruplarının genel ekonomi uşraşı olarak kabul edebiliriz.

75 Tolstov, *Goroda guzov*; aynı müel., *Po sledam*; aynı müel., *Raboti Horizmskoy*; aynı müel., *Priaralskiye skifi i Horizm*, M. 1960.

76 Tolstov, *Po drevnim*, s. 30, 278.

77 XI-XII. Yüzyıllar arasında Doğu Avrupa sınırlarına göç eden Tork-Oğuzlar'ın bazı grupları da yerleşik yaşama geçmişti. Bkz. Pletneva, *Peçenegi*, s. 172, 188-190; Fedorov-Davudov, *Koçevniki*, s. 199-202.

78 el-Mes'ûdî, *Ahbar uz-zaman*, I, s. 101.

79 Agy.

80 Mervezî, V. Minorsky nşr., s. 17-18.

81 Mübarekşah, s. 41.

Tarımla uğraşan Oğuz grupları hakkında verilen bilgiler haricinde, İdrisî de bu durumu teyit etmektedir. "Kitâb Rucar"a göre, Oğuzlar arasında şehir ve kalelerde oturan ve tarımla uğraşan yerleşik topluluklar bulunuyordu. Birer savunma kaleleri olan bu şehirler arasında, Daranda ve Darku'nun adları geçmektedir.[82] Bu şehirlerin nüfusu, muhtemelen hayvancılıkta iflas etmiş ve tarımla ilgilenmeye başlamış göçebe gruplardan ve dışarıdan gelen kolonistlerden oluşuyordu. Birûnî ve Kaşgarlı Mahmud, Benaket (Sır-Derya) Nehri üzerindeki göçebe Oğuz çadırları ve şehirlerinden bahsetmektedirler. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar'ın oturduğu yerleşim birimlerinin ismini Karnak, Sütkent, Farab ve Sığnak olarak açıklar.[83] Bu bilgileri, Kazaklar'daki 'Cataklar'la ilgili tarih ve etnografi bilgileriyle kıyaslıyabiliriz. Devrim öncesi dönemlerde Kazaklar, kışlak ve sabit yerleşim alanlarında oturanlara 'catak' adını veriyorlardı. Araştırmacılar, hayvan sürülerini, özellikle de at ve develerini kaybedip, fakirleşen göçebelerin güçlerini yitirdiklerinden, yerleşik yaşamı benimseyerek 'catak' diye anıldıklarından söz etmektedirler. Ancak, catak olanlar, hayvancılıkla bağlantılarını tamamen kesmiyorlardı. Cataklar, büyükbaş hayvanları ve kısıtlı sayıda da binek hayvanı beslemekteydiler. Yine de Cataklar'ın ana meşguliyetini çiftçilik teşkil ediyordu.[84]

Oğuz 'yatukları', sadece şehirlerde değil, köylerde de oturmaktaydılar. Kaşgarlı Mahmud, "Kent'in[85] Oğuzlar'a ait birkaç köyün birleşmesinden oluştuğunu" belirtmektedir.[86] XIII. Yüzyıla ait lügatlarda bu kelime, köylerde yaşayan yerleşik Türkmenler'e işaret etmektedir.[87]

XI. Yüzyılda, Oğuz çiftçilerine "tarığçı" denilmekteydi.[88] Kelimenin semantik yorumlaması, bunun 'darı'nın Oğuz dillerindeki karşılığı olduğunu gösterir. Kaşgarlı Mahmud'a göre, "Türkler'de buğda-

82 İdrisî, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; *Kitab Rudjar*, vr. 517.

83 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., III, s. 265, 312.

84 Rudenko, S. *Oçerki istorii kazaxov basseyna rek Uila i Sagıza*, V sb. "Kazaki", L. 1927.

85 Bu konuda bkz. Ebu Hayyan, age; A. Battal, *İbnü Mühenna*; *Ein türkisch-arabisches Glossar*; *At-tuhfat-uz-zakiyye*; Molla Salih, *Es-şuzûr-uz-zahabiyye val kıtaı'l Ahmadiyye fil lugat-et-türkiyye*, İst. 1944; Togan, Z. V. *Harizmce Tercümeli Muqaddimat-al-adab*, İst. 1951.

86 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 288; B. Atalay çvr., I, s. 344.

87 *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 6, 100.

88 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., II, s. 43, III, s. 183.

ya 'tarığ' derler, ama bir tek Oğuzlar ona 'darı' der"[89]. 'Çiftçi/ekinçi' anlamına gelen kelimenin tarihteki tanımı da tamamen anlaşılmaktadır. Eskiden beri hayvancılıkla çiftçiliği birleştiren yarı göçebe boylar genelde 'darı' ekerlerdi. Yakûbî, "Türkistan'da çifçilerin darıdan, yani 'cavars'tan başka birşey ekmediklerinden" söz etmektedir.[90] V. F. Minorsky'ye göre, 'cavars'la 'darı' veya 'burçak'ın kastedildiği anlaşılmalıdır.[91] Buradan da Oğuzlar'ın neden çiftçilere "tarığçı" dedikleri anlaşmaktadır.

Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar'ın kullandığı bazı terimlerden söz eder: 'ekim' – 'ekin', 'tuki' – 'arıtılan tohum', 'tarıg aritgunen' – 'darının temizlenmesinde kullanılan alet"[92]. "Divan Lügat-et-Türk"de 'buğday', 'tohum' ve diğer daneli bitkilerin Oğuzca karşılıkları verilmiştir: Darı (tarıg), kaba yonca (yurinca), susam (yag aguri), buğday (aşlık), elma (alma), havuç (keşur).

XII-XIV. Yüzyıllara ait sözlükler, Türkmenler'in kullandıkları ziraatla ilgili çok fazla kelime aktarmaktadırlar. Bu kelimeler arasında meyve ağaçlarının, çeşitli bağ ve bahçe bitkilerinin adları epey bir yer kaplar. XIII. Yüzyıla ait lügatlarda, kayısı – sarı erik, armut (armud), erik ve şeftali – kukan ve zerdalu, nar (anar) ve ayvanın Türkmence adları belirtilmişti.[93] XIII-XIV Yüzyıllarda Türkmen dilinde kullanılan tarımla ilgili kelimeler arasında, buğday (bugday), kavun (kavun), nohut (leblebi), mercimek (marçimak), çiçek isimleri (vard, gulab) de belirtilmeye değer niteliktedir.[94] İncelenen sözlüklerde 'bağ'-'bağ', 'bostan'- 'bostan', 'harman'- 'harman veya harman yeri' gibi günümüz Türkmence'sinde kullanılan kelimeler de bulunmaktadır.[95]

Etimolojik bilgiler, belirtilen dönemde Türkmen boyları arasında çiftçiliğin hızla geliştiğine tanıklık etmektedir. Orta Çağ kaynakları, Beyhak yakınlarında 'balak' denilen kavun çeşidinin yetiştirildiğini vurgulamaktadır.[96] Bu, Merv bölgesinde yetişen Türkmen kavunu-

89 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 311.
90 MİTT, t. I, s. 149.
91 V. Minorsky, *Addenda to the Hudud al-Alam*, BSOS, vol. XVII, pt. 2, 1955, s. 256.
92 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 74, III, s. 174.
93 *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 7-73.
94 *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 8-10.
95 *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 8-100; *At-tuhfat-uz-zakiyye*, s. 24, 56.
96 Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakı, *Tarih-i Beyhak*, Tahran 1317 h., s. 280.

nun özel bir çeşidi idi. Büyük ihtimalle, burada meşhur 'vaharman'ın bir çeşidi olan 'şeker-palak'dan söz edilmektedir.[97]

XII. Yüzyıl kaynaklarında Oğuzlar'ın çiftçilikle meşgul olduklarına dair doğrudan bilgilere de rastlanmaktadır. Afzal ed-Din Kirmânî, Oğuzlar'ın Horasan ve Kirman istilasını anlatırken, onların ekonomik yaşamı ve sosyal konumuna ilişkin bir takım enteresan bilgiler vermektedir. Ona göre Oğuzlar, 1176 yılında ülkeyi ele geçirmelerinin ardından 'Germsir'i imar ederek Cireft ile Nermaşir'de ziraatla uğraşmaya başladılar'[98] Afzal ed-Din Kirmânî, buna rağmen Oğuzlar'ın yaşamında hayvancılığın önemli bir yer tuttuğunu da vurgulamaktadır.[99] Tarımla ilgilenen bu Oğuz boyları, muhtemelen hayvan sürüsü ve mal varlığı olmayan fakir gruplardan teşekkül ediyordu. Bir takım bilgiler, hayvan sürülerini kaybeden fakir Oğuzlar'ın yerleşik yaşamı ve çiftçiliği benimsediklerini kanıtlamaktadır.

Yerleşik ve yarı yerleşik Oğuz boyları arasında çiftçilik dışında, balıkçılıkla da uğraşan gruplar vardı. İstahrî, Oğuzlar'ın Amu-Derya Nehri ağzında Haliç denilen arazilerde balıkçılıkla ilgilendiklerini haber vermektedir.[100] Balıkçıların, Aral Denizi kıyısında ve Amu-Derya Nehri'nin deltası üzerinde geçici konaklama mekanları bulunuyordu. Haliç, Barategin köyünün yakınlarında, Oğuzeli sınırları içinde yer almaktaydı. Haliç nüfusunun büyük bir kısmı balıkçılıkla uğraşmakta olup, avladıkları balıkları Horezm ve Orta Asya'nın diğer bölgelerine götürüyorlardı.[101] Muhtemelen, Hazar'ın doğu ve kuzey kıyılarında oturan Oğuz boyları da geçimlerini balıkçılık ve denizcilikten sağlamaktalardı.[102] Balhaş Gölü'nün güney kıyısında oturan Oğuz boyları arasında balıkçılara da rastlanmaktaydı. İdrisî, Görgüz'de avlanan balıkların yerli halkın esas gıdasını oluşturduğunu kaydeder.[103] Güney Balhaş bölgesinde çıkarılan arkeolojik bulgular da bu görüşü desteklemektedir. Bölgede Türkler'e ait olduğu anlaşılan ve balıkçılık, sulamaya dayalı tarımcılık ve hayvancılıkla

97 Agadjanov, S. G. *Nekatoryе istoriçeskiye dannıye o turkmenskix sortax dın*, İAN TSSR, 1955, N: 3.

98 Afzal ed-Din Kermânî, *Tarih-i Afzal va badayi el-zaman fi vakayi Kerman*, Tehran 1326hş, s. 95. Bundan sonra: Kermani, *Tarih-i Afzal*.

99 Kermânî, *Tarih-i Afzal*, s. 95 vd; *Historie des Seldjoucides*, s. 117 vd.

100 *Tardjuma-i masalik al-mamalik*, Rukopis S-710, vr. 102.

101 MİTT, t. I, s. 150; *Géographie d'Edrisî*, I, s. 190-191.

102 *Hudud al-Alam*, Sotoodeh nşr., s. 23-24.

103 İdrisî, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108; MİTT, t. I, s. 222.

uğraşan yerleşik ve yarı yerleşik çok sayıda iskan yeri bulunmuştur.[104]

Yazılı kaynakların, sözlüklerin ve arkeolojik materyallerin tanıklığı, X-XIII. Yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmen boylarının göçebe, yarı göçebe ve yerleşik olarak üç dala ayrıldığı sonucuna varmamıza fırsat tanımaktadır. Oğuz ve Türkmen boylarının yerleşik ve yarı yerleşik grupları, genel anlamda çiftçiliği uğraş edinerek, özellikle de darı ve diğer tahıl ürünlerinin tarımıyla uğraşmışlardı. IX-XI. Yüzyıllar arasında ziraat tekniği ve pratiği bakımından Oğuzlar'ın yeterince başarılı olmadıkları anlaşılmaktadır. XI. Yüzyılda Oğuz ve Türkmen dilinde, yerleşik grupların kullandığını varsayabileceğimiz çoğu tarım araçlarının adına rastlanmamaktadır. Anlaşılan, XII-XIII. Yüzyıllarda Oğuz ve Türkmen çevresinde gelişmiş bir tarım kültüründen bahsetmek yanlış olurdu. Bu dönemlerde Oğuzlar, daha ziyade zitaatın bağ ve bostan alanlarıyla uğraşarak, suni sulama konusunda bir takım tecrübeler edinmişlerdi.

Yerleşik ve yarı yerleşik Oğuz boyları, bazen çiftçilik ile hayvancılığı bir arada yürütmüşlerdi. Nitekim, Ebû Dülef ve Afzal ed-Din Kirmânî'nin kayıtları, bu görüşü destekler niteliktedir. Ebû Dülef'in 'Risale'sine göre, Yedisu'da yaşayan Oğuz grupları buğday yetiştirmekte, koyun ve keçi sürüleri beslemekteydiler.[105] Kirmân Oğuz boyları, yerleşik hayatı benimsemelerine rağmen, bölge halkından da çeşitli yollardan haraç almaya devam ediyorlardı.[106]

Gelişen bir takım şartlar doğrultusunda, çiftçilikle uğraşan Oğuz ve Türkmen boylarının ekonomisinde, tarımcılık esas meşguliyet alanı olmaktan çok uzak kalmış ve elde edilen ürün, üreticilerin gereksindikleri ölçülerin üzerine çıkamamıştı. X-XIII. Yüzyıllar arasında kaleme alınmış eserlerde, Oğuzlar'da tarım ürünlerinin satışı veya mübadelesi hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Aksine, mevcut bütün kaynaklarda, Oğuzlar'ın oturdukları merkezlere, en başta Yengikent şehrine buğday ve tahıl ithal edildiği yönünde haberler yer almaktadır. Ürünlerini komşu ülkelere satan bazı balıkçı Oğuzlar ise, çiftçilerden ayrılıyorlardı.

104 Margulan, *Iz istorii*, s. 55-56; aynı müel., *Nekotoriye*, s. 5.

105 Rohr-Sauer, A., *Des Abu Dulaf*; Yakut, *Mucam*; *Zakariya Ben Muhammed... Kosmographie*;

106 Afzal ed-Din Kermânî, *Kitab ikd el-ala li'l-mavkif el-ala*, Tehran 1311hş.; aynı müel., *Tarih-i Afzal*; *Histoire des Saldjoucides*;

Ziraatla uğraşan yerleşik ve yarı yerleşik Oğuz ve Türkmenler, sadece şehirlerde değil, köylerde de yaşamaktaydılar. Çeşitli sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı, Oğuz köy ve şehirleri, sürekli göçebe ve yarı göçebe grupların hareket üsleri konumunda kalmıştı. Sınıfsal yapının oluşması, savaşlar sonucunda ortaya çıkan fakirlik, hayvanların bazen kitleler halinde telef olması ve otlak arazilerin yetmemesi, bu sebeplerin başlıcalarıdır. Şiddetli kış mevsimlerinde yolların buz tutması, sürünün ölümüne neden olabiliyordu. Göçebeler, salgın hastalıklar sonucunda da sürülerini kaybedebilirlerdi. Gelir kaynaklarının bu şekilde ortadan kalkması, onların yerleşik ve yarı yerleşik hayata geçmesine sebep olmaktaydı. Göçebelikten yerleşik yaşama terfi eden grupların temel meşguliyeti, sadece çiftçilik olmayıp, zanaatla da ilgilenenleri olmuştu.[107]

Oğuz ve Türkmenler'de Zanaat

Oğuz ve Türkmenler, hayvancılık, tarım ve balıkçılığın yarı sıra, zanaatın çeşitli türleriyle uğraşmışlardı. Yakûbî, XI. Yüzyılda Oğuzlar da dahil olmak üzere Türkler'in keçe, yün elbise ve kemik uçlu okların yapımında usta olduklarını haber vermektedir.[108] XI-XIII. Yüzyıla ait kaynaklarda, Oğuz ve Türkmenler'deki zanaat üretimine dair enteresan bilgiler mevcuttur. Bunlardan İdrisî, Daranda ve Darku halkının mükemmel denilecek düzeyde el becerisine sahip olduklarını belirtiyor.[109]

XI-XIII. Yüzyıllara ait sözlük çalışmalarında, Oğuz ve Türkmenler'in kullandığı zanaat ürünlerinin çoğunun adları açıklanmıştır. Kaşgarlı Mahmud, üretilen ürünler arasında ayakkabı, elbise, çapan, çömlek ve çeşitli süs eşyalarından bahseder. Oğuz ve Türkmen ustaları, çarıkları keçe ve deriden, yünden, keten kumaşlardan ve diğer ürünlerden yapıyorlardı. "Divan Lügat et-Türk"de ustaların kullandığı araçların isimleri belirtilmiştir.[110] XIII. Yüzyıl Türkmen ustalarının kullandığı araçlar arasında 'çarık' adı verilen ve 'kendi eğiren

107 Zakariya Kazvini, *Adjaib al-mahlukat*, Rukopis BSŞ PNS-115, vr. 184; İbn el-Fakih, *Kitab ahbar al-buldan*, vr. 160.

108 Kitab al-a'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Rosteh et Kitab al-boldan auctore Ahmed ibn Ali Jakub ibn Wadih al-Kitab al-Jakubi, Lugduni Batavorum, 1892 (BGA, VII), s. 295;

109 İdrisî, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109; MİTT, t. I, s. 221.

110 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., II, s. 287.

ayak çarkı' olduğu belirtilen ilkel bir makine örneği çok dikkat çekicidir.[111] XII. Yüzyılda kaleme alınan sözlükte, Türkmen zanaatçılar arasında çeşitli ürünler istihsal etme becerisi gösteren ustaların olduğundan söz edilmektedir. Sözlükte gümüş işçiliği yapan ustalara "komuşiçi", dokumacılık yapanlara ise "culahçı"denilmektedir.

XI-XIII. Yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmen ustalarının elinden çıkan ürünlerden, özellikle keçeler (kigiz), kilim (yolluk) ve ince dokumalı halılar (kali) çok ünlüydü. Kaşgarlı Mahmud'a göre, çadır bezlerinin dokunmasında genelde kadınlar ve kızlar çalışmaktaydı. XIII. Yüzyılda Türkmen kadınları güzel kalın kilimler ve ince işlemeli halılar dokuyorlardı.[112] Erkekler silah, at ve binek hayvanları için koşum, çadırların yapımında kullanılan ağaç iskeleti ve buna benzer şeyleri yapıyorlardı.

Sadece yazılı kaynaklar değil, arkeoloji bulgular da Oğuz zanaatçılığının varlığına dair kanıtlar sunmaktadır. Sır-Derya'nın aşağı boylarında bulunan Oğuz yerleşim alanları aynı zamanda zanaatın, daha doğrusu çini sanatının merkezi durumundaydı. Cend, Yengikent ve diğer şehirlerde çini işlemesinin örneklerine rastlanmıştır.[113]

111 *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 72.

112 *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 14.

113 XI-XII. Yüzyıllar arasında Oğuz zanaatıyla ilgili karşılaştırılmalı tarihi bilgilere Ros'ta, Donets'de ve Rossav'da bulunan Tork-Peçenek demir başlıklarını gösterebiliriz. Burada kavanoz şeklinde balık kap ve eyere asmak için delikli çini kaplar açığa çıkarıldı. Tork mezarlarından çıkan demir başlıkların arasında kemik düğmeler ve levha üzerine yapılmış at eyerinin süslemesinin kalıntıları bulunmuştu. Metalden yapılan eşyalara da rastlamak mümkündü: Düşük ayar gümüşten yapılmış halkalar, demir üzengiler, tokalar, kılıçlar, ok uçları, bakırdan yapılmış olta iğnesi vs. Bkz. Gorodtsov, B. A. *Kratkiye svedeniya ob arxeologiçeskix issledovaniyax v Baxmutskom uyezda Yekaterinoslavskoy gubernii*, Xarkov 1905, s. 11-12; aynı müel., *Rezultati arxeologiçeskix issledovaniy v Baxmutskom uyezde Yekaterinoslavskoy gubernii, M. 1907, s. 60-80*; Zengin Tork mezarlarında maddi kültür alanında çok değerli at koşum takımları ve silah çeşitleri de ele geçirilmiştir. Bkz. Pletneva, *Peçenegi*, s. 163, 188. Kadınlara ait mezarlarda gümüş bezekli başlıklar, küpeler, bilezikler, taş askılar, hilal şeklinde gümüş levhalar bulunmuştur. Bkz. Pletneva, *Peçenegi*, s. 169-170. Türk-Peçenek kurganlarında bunların dışında henüz işçiliği tamamlanmamış çömlek kaba kaplara da rastlanmıştır. Bkz. Age., s. *163*; Fedorov-Davıdov, *Koçevniki*, s. 198.

Arkeoloji bulguları, araştırılan dönemdeki Oğuz ve Türkmen zanaatı hakkında muhakeme yürütmemize fırsat tanımaktadır. Kazılar sonucu bulunan zanaat ürünleri, daha çok ev eşyalarından ibaret olup, göçebe hayvancılık, çiftçilik ve balıkçılık yaşamıyla sıkı bağlantılı idi. Oğuz ve Türkmen zanaatı, özel bir üretim dalına ayrılmamış ve günlük yaşamın gereksinimleri ölçüsünde gelişme göstermişti. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde yer alan bazı bilgiler, Oğuz ve Türkmenler'in ekonomik yaşamda ve günlük hayatında gerekli araç ve gereçleri kendilerinin yaptığını gösterir.[114]

Bununla birlikte, Oğuz ve Türkmenler arasında yerleşik düzenin kökleşmesi, tarım ve ticaretin gelişmesi sonucunda, profesyonel zanaat erbabının oluştuğunu da belirtmeliyiz. XII. Yüzyıl kaynakları, Selçuk Bey'in dedelerinin usta çadır işçisi olduğundan bahsederler.[115] XIII. Yüzyılda süslemeler ve kumaş dokumasında ihtisaslaşan zanaatçılardan söz edilmektedir.

XIII. Yüzyılda Oğuz ve Türkmen ustalarının yaptıkları zanaat ürünleri arasında ticari değere haiz olanları da vardı. Özellikle, göz okşayıcı güzelliğiyle ün yapan ince dokumalı halıların ihraç edildiği ve satıldığına dair bilgilerimiz bulunmaktadır.[116] Yine de bütün bunlar, ev ortamında gelişmekte olan zanaatın genel görünümünü değiştirmez.

Oğuz ve Türkmenlerde Ticaret

X-XIII. Yüzyıl Oğuz ve Türkmen boylarının ekonomik hayatında, takas ve ticaret, önemli yer tutuyordu. Göçebe Oğuz boyları, yerleşik toplumlarla sıkı irtibat halinde idiler. Bozkır Oğuzları ile yerleşik toplumların ilişkisi, 'savaşların yerini ticaretin getirdiği barışçı münasebetlerin alması' şeklinde nitelendirilebilir. Oğuzlar'ın Yedisu, Horezm ve Mâverâünnehir ile yaptıkları ticarette, X-XI. Yüzyıl Sır-Derya vadisindeki şehirler önemli rol oynamıştır. Bu şehirlerin ba-

114 Bu anlamda Cahiz'in anlattıkları bir hayli ilginçtir: "Türkler zanaatçılıkta her şeyi kendileri yaparlar. Hatta arkadaşlarından dahi yardım istemezler; fikir alış verişinde bile bulunmazlar; onlar (Türkler) silah, ok, eyer, halka, mızrak ve çeşitli eşyaları kendileri yaparlar". Bkz. Mandelştam, *Xarakteristika tyurok*, s. 241.

115 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 10.

116 *Kniga Marko Polo*, Per. İ. P. Minayeva, M. 1955, s. 56.

şında ise Yengikent gelmekteydi. Horezm'den Sır-Derya boyunca uzanan yoldan buraya buğday yüklü kervanlar geliyordu. Horezm'in başkenti — Kyat Şehri — X. Yüzyılda 'Oğuzlar'ın Türkistan kapısı' olarak anılıyordu.[117]

X.Yüzyılda tüccarların üssü konumundaki Sır-Derya'nın orta akarlarında bulunan Sabran şehri, Oğuzlar'la yapılan ticarette en önemli merkezdi.[118] İbn Havkal, barış dönemlerinde Oğuzlar'ın ticaret için Sabran'a geldiklerini haber veriyor.[119] X. Yüzyılda Türkmenler'le olan ticari ilişkilerde, muhtemelen Balac, İsficab ve Baruket büyük rol oynamıştır. Makdîsî, Türkmenler'le sınırdaki Balac'da İsfahan kökenli İranlı tacirlerin kolonisinin olduğundan söz etmektedir. Yedisu Türkleri'nin sınırında bulunan İsficab şehri, bölgenin en büyük ticaret merkezlerindendi. Tacirler, İsficab'a Müslüman Doğunun bütün bölgelerinden mallar getiriyordu. Şehrin çarşıları, Türkistan'dan getirilen mallarla dolup taşıyordu. Yerli mallar arasında yün, keçe ve koyunlar, ihracatta büyük pay sahibiydiler.[120] Pazara sevk edilen hayvan ve diğer et ürünleri, genelde göçebe Oğuz ve Karluk Türkleri'nden alınıyordu.

X.Yüzyılda Şaş ustaları, yaptıkları zanaat ürünlerinin hammaddesini çevredeki Türk madenlerinden tedarik ediyorlardı. Burada, onlardan alınan hammaddeler işleniyordu.[121] Şehre gelen keçi yünü Taraz'dan, gümüş ise Salçikent çevresindendi. Şaş'da at derisinden eyerler, ok kılıfları, çanak çömlekler, yağmurluklar, çadırlar, makaslar ve çeşitli kumaşlar imal ediliyordu. Komşu Türk boylarına satmak için Şaş'dan pamuk götürülmekteydi. Türkler arasında zerduz kumaş, 'mamarçil' denilen kırmızı renkli Semerkand kumaşları ve keten kumaşlar büyük talep görmekteydi.[122]

X.Yüzyılda Şaş'ın Oğuzeli, Horezm ve Horasan'la sıkı ekonomik bağları bulunuyordu. İstahrî, Horezmliler'in zenginliğinin kaynağını, çevre ülkeleriyle yapılan ticaretin teşkil ettiğini belirtiyor.[123]

117 *Hudud al-Alam*, Tumansky yazması, vr. 25; Sotoodeh nşr., s. 122.
118 *Hudud al-Alam*, Sotoodeh nşr., s. 118.
119 *Viae et regna*, s. 391.
120 *Viae et regna*, s. 391; *Hudud al-Alam*, Sotoodeh nşr., s. 117.
121 *Decriptio imperii*, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum 1877 (BGA, III), s. 324.
122 *Decriptio imperii*, s. 324-326.
123 MİTT, t. I, s. 180.

Makdisî, Urgenç hal meydanlarına getirilen hayvanların bölge ticaretinde önemli bir kaynak teşkil ettiğini yazmaktadır. İstahrî'nin eserinin Farsça versiyonunda, Urgenç'in Oğuz mallarının deposu olduğu aktarılmaktadır. Ticarî kervanlar buradan Horasan, Gürgen ve Hazarya'ya doğru yol alıyordu.[124]

X-XII.Yüzyıllara ait kaynaklarda, Oğuz ve Türkmenler'le yapılan ticarette daha çok hayvan ürünleri satışının gerçekleştiğine dikkat çekilmektedir. Oğuz göçebelerinden alınan hayvanlar Horasan, Mâverâünnehir ve Horezm'de büyük rağbet görüyordu. Orta Çağ kaynakları, iç pazarlarda satılan hayvanların Türkmen boylarına ait olduğunu aktarmaktadır.[125] Hayvan ticareti, sadece göçebe Oğuz ve Türkmen boylarının değil, Horasan ve sınır halklarının da kazanç kaynağını teşkil etmekteydi. XII. Yüzyıla ait bir Selçuklu belgesinde, Horasan ve sınırda oturan göçebelerle yapılan ticaretten bahsedilmesi hayli ilginçtir.[126] Sultan Sancar'ın fermanında "onların (göçebelerin) ticari malları ve maddeleri, bölge halkının mutluluğuna, hoşnutluğuna ve sevincine neden olmaktadır. Beylerin ve sade halkın bu ticaretten büyük kazançları oluyor,"[127] denilmektedir.

Oğuz ve Türkmenler'in komşu halklarla kurdukları ticari ilişkiler, sadece hayvan ürünlerine değil, çeşitli ticari mallara da endeksliydi. X.Yüzyılda Oğuzeli'nden Horasan'a lazurite benzeyen malahit ve azuritin maden taşları götürülmekteydi. Şaşlı tacirler, Garbian yataklarından çıkarılan gümüşe büyük paralar veriyorlardı. Batı Oğuz boyları, Ermenistan ve Bizans'da büyük alıcı kitlesi bulan kunduz derisi ticaretiyle uğraşıyorlardı. Daha doğrusu Oğuzlar bu derileri, X.Yüzyılda hemen hemen bütün Doğu ülkelerine, özellikle de ticarette söz sahibi olan Hazar ve Bulgar tacirlerine satıyorlardı.[128] Oğuzeli'nden satın alınan kunduz derileri, bu tacirler vasıtasıyla Kafkasötesi ve Anadolu pazarlarına ulaştırılıyordu.[129]

124 *Tardjuma-i mamaliq al-masaliq*, vr. 101.

125 İbnü'l-Esir, *Tarih al-kamil*, Kahire bsk., XI, s. 125.

126 XI. Yüzyıla ait Karahanlı eseri 'Kutadgu Bilig'de 'göçebe boylarla ticaretin faydalarına' dikkat çekiliyor.

127 MİTT, t. I, s. 314.

128 Smirnov, A. P. *Voljskiye bulgarı*, KSİİMK, vıp. XIII, 1946, s.150.

129 Zaxoder, *Povolje; Kitab al-a'lak*; *Kitab al-masalik wa'l-mamalik* auctore Abu'l Kasım Obaidullah ibn Abdallah ibn Khordadbeh et Excerpta e Kitab al-kharaj auctore Kodama ibn Djafar, Lugduni Batavorum 1889 (BGA, VI).

Kaynaklarda yer alan bilgilere bakılırsa, X-XIII. Yüzyıllarda Oğuz ve Türkmenler arasında köle ticareti bir hayli yaygınmış. Köle ticaretinin ana kaynağını, dinmek bilmeyen bozkır savaşları sonunda ele geçen esirler oluşturuyordu.[130] Köle konumuna düşen savaş esirleri, komşu ülkelerin pazarlarına sevk ediliyorlardı. Oğuz ve Türkmenler'le düşman olan kavimler de yakaladıkları savaş esirlerini köle olarak satıyorlardı. IX. Yüzyılda Horasan beyleri, her yıl Bağdat halifesinin sarayına sayısı 2 bini bulan Oğuz kölesi gönderiyorlardı.[131] X. Yüzyılda Slav, Hazar ve Türk kölelerinin getirildiği Mâverâünnehir ve Horezm köle pazarları, transit geçişin kontrol merkezleriydi. Muhtemelen, onların arasında Oğuz ve Türkmen köle tacirleri de bulunuyordu. Özellikle, XI-XIII. Yüzyılllara ait kaynaklarda, onların savaş esirlerini köle olarak sattıklarına dair çok sayıda malumat verilmektedir.

Oğuz ve Türkmen boylarının sınır ticareti, genelde takas yoluyla gerçekleşiyordu. Şaş tüccarları ile Garbian Oğuz boyları arasında ticari ilişkilerin kurulduğuna dair kaynaklarda bilgiler bulunmaktadır. İdrisî, Şaş'dan Garbian'a gelen tacirlerin burada mallarını develerle takas ettiklerini aktarıyor.[132] Wilhelm of Tyros, XII. Yüzyılda Türkmenler'in "takas yoluyla gereken bütün ihtiyaçlarını karşıladıklarını" kaydetmektedir.[133] Galiba İdrisî, Oğuzlar'ın hayvanlarını Şaşlı tacirlerle takas ettiğini söylemekte haklıydı. Takas ticaretinde hayvan, para yerine geçen esas ödeme aracı idi.[134] Dikkate değer bir husus ise, XI.Yüzyılda Oğuzlar'ın hayvan ve diğer zenginlikleri "tavar" kelimesi ile karşılamalarıdır.[135] X-XII. Yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmenler'de takas yoluyla yapılan ticaretin yanı sıra para mübadelesi de gelişmişti. İbn Fadlan, X.Yüzyılda göçebe Oğuzlar arasında 'Musayebî dinarları'nın kullanıldığını belirtmektedir.[136] Orta Asya Oğuz ve Türkmenleri arasında Horezm, Horasan ve Mâverâünnehir

130 *Mücmel et-tevarih*, s. 526.

131 Oğuz ve diğer Türk kölelerinin karakteristik özelliklerine "Kâbus-name"de değinilmişti. Bkz. Kâbus-name, Per. i prim. E. E. Bertelsa, M. 1953; *Le Cabous Name*, ed. A. Querry, Paris 1886.

132 İdrisî, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 109.

133 Stasyuleviç, M. *Istoriya srednıx vekov v yeye pisatelyax i issledovaniyax novışix uçenıx*, M. 1902, s. 57.

134 K. Marks i F. Engels, *Izbrannıye soçineniya*.

135 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., I, s. 356.

136 Togan, *İbn Fadlan's*, s. 112.

hükümdarları adına basılan paraların tedavülde olduğu bilinmektedir. XI-XIV.Yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmen dilinde paraya 'agrı',[137] 'yarmak'[138] ve 'akça'[139] denilmekteydi. Son iki kelime, para anlamında Eski Türkler tarafından da kullanılmıştı.[140] Oğuz boylarında kullanılan paraların yanı sıra gümüş akçalar da tedavülde idi.[141] Gümüş akçalar, XII.Yüzyılda Belh bölgesi Oğuzları arasında çok yaygındı.[142]

X-XI.Yüzyıllarda Oğuzlar'ın iktisadî hayatı, boyların kendine özgü misafirseverlik anlayışı ile daha da renkli bir hal almıştı. Oğuz göçebelerini ziyaret eden Müslüman tacirler, saygın misafirler olarak kabul görürlerdi. Her tacir kendisine özel olarak ayrılmış çadırında veya gerekli ihtiyaçları karşılanan 'dostunda' konaklıyordu. Misafirin, ev sahibine ve karısına çeşitli hediyeler getirmesi âdettendi. Gelen tacirler, Oğuzlar arasında önemle gözetilen misafirlik haklarından faydalanırlardı. Bu gelenek, eski dönemlerde geçerli olan ticarî–ekonomik ve diplomatik ilişkilerin olumlu yönlerini uzaktan da olsa gözlerimizin önüne getirmektedir.[143]

Orta Çağ kaynakları, XIII.Yüzyıl Oğuz ve Türkmen boylarının ekonomisinde ticaretin büyük bir öneme sahip olduğunun özellikle altını çizerler. Genel anlamda, bu boylar hayvan ürünlerini, Orta Asya'nın tarıma dayalı ülkelerinden getirilen buğday ve çeşitli mallarla takas etmekteydiler. Onlar, komşu topluluklara tüylü hayvan kürkleri ve bazı değerli mallar temin ediyorlardı. Oğuz ve Türkmenler'de köle ticareti

137 *At-tuhfat-uz-zakiyye*, s. 30.

138 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., III, s. 32.

139 Salemann, C. *Noch einmal die seldschukischen Verse*, BAI, II, 1892, s. 222;

140 Şçerbak, *Yeşe raz o monetax s runniçeskimi nadpisami iz Minusinska*. VDİ, 1960, no. 2, s. 140-141.

141 Orta Çağ Türk-Moğol uluslarında buna benzer dökme paralara 'satır', 'yastuk' ve 'som' denilmekteydi bkz. Togan, *İbn Fadlan's*, s. 117; aynı müel., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s.115-116; *The History of the World-Conqueror*, I, s. 23. 'Enîsü'l-kulûb'da (XIII. Yüzyıl), XIII. Yüzyılda Belh bölgesinde oturan Oğuz boyları arasında 'som kümüş' denilen gümüş paralar kullanıldığı belirtilmektedir. Bkz. Köprülü, M. F. *Anadolu Selçuklulara Tarihinin Yerli Kaynakları*. TTKB, cilt VII, no. 27, 1943, s. 479.

142 Raşid ed-Din, *Cami et-tevarih*, Taşkent yazması; El-Cüzcani, *Tabakat*, rukopis S-1846; *Mirchondi Historia Seldschukidarum persice. E. codicibus manuscriptis Parisino et Berolinensi nunc primum edidit*... J.A. Vuller, Gissae, 1837.

143 Agadjanov, *K voprosu*.

de yaygınmış. Ticarî işlerinde tüccarlara gösterilen misafirane yaklaşımlar, onların geleneksel tavırlarını ortaya koymaktadır. Oğuz ve Türkmen boylarının komşu ülkelerle tesis ettikleri ticarî ilişkilerde, takas ve para, malın alım gücünü belirliyordu. Tarıma dayalı ülkelerle kurulan ekonomik ilişkilerde ve hayvancılığa dayalı ekonomide, pazara duyulan ihtiyaç sonucunda parasal değerler de gelişmişti.

Oğuz ve Türkmenler'de Sosyal Yapı

XI.Yüzyılın Oğuz-Türkmen toplumu, boy-kabile özellikleri taşıyan erken feodal toplum yapısına sahipti. Onlardaki sosyal yapılanmanın sınıf yapısı, ilkel ataerkil kabile kalıbıyla örtüşüyordu. X-XII.Yüzyılllarda Oğuz kavimleri, birkaç büyük boy ve onların terkibinde bulunan çok sayıda irili ufaklı tirelerden teşekkül ediyordu. Kaşgarlı Mahmud, Oğuzlar'ın 24 boydan teşekkül ettiğini haber veriyor.[144] Ancak, daha sonraları Halaçlar'ın iki boyu onlardan ayrılmıştı.[145] 'Divan-ı Lugat et-Türk'de, XI. Yüzyılın ikinci yarısında Oğuz halkının terkibinde bulunan boyların isimleri şu şekilde açıklanmıştır: Kınık, Kayı, Bayundur, Yiva, Salır, Avşar, Bekdili, Bekdüz, Bayat, Yazır, Eymür, Kara-Bulak, Alka-Bulak, Iğdır, Yüregir, Tutırka, Alayontlu, Döğer, Çepni, Peçenek, Çavuldur, Çaruk.

Bu isimlerin[146] çoğu Fahrü'd-din Merverûdî,[147] Reşidüddin[148] ve geç dönem Orta Çağ müelliflerinin eserlerine konu olmuştur.[149] An-

144 Kaşgarlı Mahmud, onları "Türkmen" olarak da tanıtmaktadır.

145 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., III, s. 304-306.

146 Bu boylar hakkında Orta Çağ kaynaklarında yer alan bilgileri A.Yu. Yakubovskiy (*Oçerki iz istorii turkmenskogo..*), S. P. Tolstov ("Prejitki totemizma i dualnoy organizatsii u turkmen", Problemı istorii dokapitalisticeskix obşçestva, 1935, N: 9-10; aynı müel., Goroda guzov), H. İ. Karpov ("Turkmeni-oguzı", İTFAN SSSR, 1945, N: 1) tarafından yorumlanmıştı. İncelenen isimlerin aslını bulma girişimleri T. Houtsma, P. Pelliot, F. Sumer tarafından yapılmıştı. Bkz. M. Th. Houtsma, *Die Ghuzenstamme, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. II, Wien 1888; P. Pelliot, *Notes sur l'histoire*; F. Sümer, "Yiva Oğuz Boyuna Dair", TM, cilt: IX, 1953; aynı müel., "Kara-koyunlular", IA, cüz: 58, 1953.

147 Mübarekşah, s. 47.

148 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Kritiçeskiy tekst, t. I, s. 80-81.

149 Badai at-tavarih; Salır Baba, Cami et-tevarih; Tarih-i Al-i Selçuk, Rukopis D–116; *Shadjara-i tarakime*, Rukopis lyaL AN TSSR, inv. N: 2070; Neşri, *Cihan-nüma*, F. Taeschner nşr.

cak, kaynaklar arasında Oğuz boylarının sayısı konusunda fikir ayrılığı bulunmaktadır. Kaşgarlı Mahmud ve Reşidüddin, onların 24 boydan oluştuğunu iddia ederken, Mervezî 12 boy olarak gösterir.[150] Bu fikir ayrılığını, Oğuzlar'ın iki kola bölünmesinden kaylandığının söyleyerek önleyebiliriz.

Cami et-tevârîh'e göre, Oğuzlar Bozok ve Üçok[151] olarak iki kola ayrılmışlardı. Reşidüddin'e göre, Bozoklar sağ kanadı, Üçoklar ise sol kanadı teşkil ediyorlardı.[152] XII. Yüzyıl müelliflerinden İbnü'l-Esîr de Oğuzlar'ın Bozok ve Üçok olarak ayrıldığını kaydetmektedir.[153] Reşidüddin, Bozok ve Üçoklar'a dahil olan boyların isimlerini şöyle açıklamaktadır: Bozoklar –Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli, Yazır, Döğer, Dodurga, Bayırlu, Avşar, Kazık, Bekdili, Karkın; Üçoklar –Bayundur, Biçene (Peçenek), Çavuldur, Çepni, Salur, Eymür, Alayontlu, Uzkuz, Bayguk, Bekdüz, Yiva, Kınık.

Doğulu Orta Çağ müellifleri, Oğuzlar'ın Bozok ve Üçok olarak ayrılmasını, efsanevi Oğuz Han'ın ismine bağlıyorlar. Rivayetlere göre, Oğuz Han'ın oğulları üç yay ve üç ok bulmuşlardı. Oğuz Han üç oğluna yayı, üç oğluna da okları vermişti. Oğuz, yayı alan oğullarından türeyecek olanlara Bozok denilmesini emretmişti. 'Bozok'un anlamı– parçalara ayırmaktı. O, bu ismi yayın kırılmasından dolayı vermiş ve sağ kanat ordusunun idaresini bu üç oğluna ve onun oğullarına bırakmıştı. Oğuz Han, 'sağ ve sol kanadın bütün otlak arazilerini' oğulları arasında taksim etmişti. Oğuz, tahtı ve hakimiyeti, büyük oğullarına ve onların soyuna bırakmıştı.[154]

T. Houstma, Oğuzlar'ın Bozok ve Üçok olarak bölünmesinin temelinde 'askeri-siyasi sistemin' varlığını aramaktadır.[155] Nitekim, Eski Türk devlet ve boy yapısında da bu tür dualist organizasyonlara rastlanmaktadır.[156] Boy-kabile yapısının bu konumuna ilişkin

150 Mervezî, V. Minorsky nşr., s. 29.

151 Halil Zahiri'nin (XV. Yüzyıl) eserinde Diyarbakır'a kadar gazaya çıkan göçebe Türkmenler arasında 'Bozoklu' boyundan bahsedilmesi çok ilginçtir. Bkz. Gaulmier, J. *La Zubda kachf al-mamalik de Khalil az-Zahiri*, Beyrouth 1950, s. 174-175.

152 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, I, s. 86.

153 *İbnü'l-Esir*, IX, s. 54.

154 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, I, s. 86.

155 Houstma, *Die Ghuzenstamme*, s. 222.

156 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Tolstov, *Perejitki*..; aynı müel., *K İstorii drevnetyurkskoy*..; Kraçovskiy, *Nad arabiskimi*..

benzer bilgileri, Oğuzlar'a ait rivayetlerde de görmek mümkündür. 'Şecere-i Terâkime'de yer alan bir rivayete göre, Gün Han bir defasında 12 çadır kurulmasını emretmiş. Bu çadırlarda Oğuz Han'ın nikahlı eşlerinden doğan 24 torunu oturuyordu. Nikahsız eşlerinden doğan ve Oğuz-Türk boyları arasına katılan diğer 24 boy, bunlar kadar yüksek itibara sahip değildi. Onların bir kısmı atlara bakarken, diğer kısmı ise Oğuz Han'ın 'safkan' "torunlarının ziyafet tertiplediği otağı koruyorlardı. Kapıda bekleyenler, etleri kestiler ve Oğuzlar'ın efsanevi atasının nikâhlı eşlerine götürdüler".[157]

Bu rivayette, Bozok ve Üçoklar'ın menşei hakkında iki görüşe yer verilmiştir. Oğuzlar, 24 boydan oluşmakta ve iki eşit kısma ayrılmaktalardı. Ancak tarihi rivayetlere göre, Bozoklar 'büyük', Üçoklar ise 'küçük' boyları teşkil ediyordu. Sağ kanadı temsil eden Bozoklar, Üçoklar'a nazaran daha çok imtiyaz sahibiydiler. Reşidüddin'e göre, Oğuzlar'ın yüksek orunlu beyleri sadece Bozoklar arasından seçilebiliyordu.[158]

Muhtemelen Oğuzlar'ın Bozok ve Üçok olarak ikiye ayrılmasında, bir takım bölgesel askerî özelliklerin rolü olmuştur.[159] Oğuz ordusunun her iki kanadının da elinde geniş meralar ve araziler bulunuyordu.[160] Üçok ve Bozoklar'a tekabül eden İç ve Dış Oğuzlar hakkındaki bilgiler de bu durumu teyit etmektedir.[161] İç ve Dış Oğuzlar'ın, bölgesel olarak ayrıldıkları düalist sistemi hakkında toponimi[162] ve Türkmen Halk kaynaklarında epey bilgi bulunmaktadır.[163]

XI.Yüzyıl Oğuz ve Türkmen kavimlerindeki boy ve uruk birimlerine 'boy', 'oba' ve 'kök/gök' deniliyordu.[164] 'Divanü Lügat et-Türk' ve diğer kaynaklara göre, Oğuz ve Türkmenler'in dilinde 'boy', günümüzdeki 'boy' anlamına gelmektedir.[165] 'Oba' ve 'kök/gök' terim-

157 Kononov, *Rodoslovaniya*, s. 51-52.
158 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, t. I, s. 86;
159 K. Marks i F. Engels, *İzbranıye soçineniya.*
160 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Biritanya yazması fotokopisi.
161 Ergin, M. *Dede Korkut Kitabı*, s. 21; Namık, H. *Über das Kitab-i Dede Korkut*, KcsA, Bd. I, Hft. I, 1926, s. 127.
162 Godlevskiy, V. A. *Gosudarstvo seldjukidov Maloy Azii*; Grumm-Grjimaylo, G.Y. *Zapadnaya Mongoliya i Uranhayskiy kray.*
163 Rahmanov, A. *Svedeniya ob oguzax v türkmenskom variante eposa Gorkut-Ata*, VSETN, Aşhabad, 1967.
164 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., II, s.226, III, s. 103.
165 Tekin, S. (Rec.: R. Giraud, L'empire des Turcs célestes). TDAVB, sayı: 240, 1965, s. 160-161.

leri, muhtemelen kabile bölümlerini göstermektedir. Kaşgarlı Mahmud 'kök' kelimesinin Kıpçakça ve Oğuzca 'gök' anlamına geldiğini belirtiyor. Oğuzlar, birbirleriyle karşılaştıklarında ilk önce hangi boya, ardından da hangi köke ve 'tire'ye ait olduklarını soruyorlardı.[166] XII-XIII.Yüzyıllara ait kaynaklarda, 'kök' — 'dal', 'kök', 'tohum' olarak açıklanmaktadır.[167] 'Oba' kelimesi etimolojik olarak Moğolca 'obog', 'ovak'la bağlantılıdır.[168] Eski Moğolca 'obog', B.Ya. Vladimirtsov'un belirttiği gibi, 'kan bağlılığının kendine özgü birliğini' esas almaktaydı.[169] 'Obog' kan bağı, akraba evliliği ve kan davasını esas alıyordu. Moğolca 'obog'un temelinde, obaya ait otlak ve yaylaklar, topluluğun ortak mülkiyeti kabul edilmekteydi. Ancak zamanla 'obog'un içinde sosyal ayrılıklar oluşmaya başladı; hayvan sürüleri üzerinde özel mülkiyetler ortaya çıktı. İlk önceleri Oğuz obası, atalarının aynı olduğu üyelerden oluşan kan akrabalığına dayanıyordu. Kaşgarlı Mahmud, Oğuz boylarının isimlerde "bu kabilelerin eski atalarının adlarını" esas almaktadır.[170] Sınıfsal çatışmaların oluşumu sonucunda, oba, kan akrabalığının ilkel toplumsal birliğinin dışına çıkmaya başlamıştı. İncelenen dönemde, Oğuz boyları gerçek şecereden daha ziyade, efsanevi şecereye bağlıydılar.[171] Kaşgarlı Mahmud, Oğuz ve Türkmenler arasına etnik grupların katıldığının defalarca altını çizmiştir.[172]

Kabile birliği anlamına gelen 'oba'ya, günümüzde Anadolu'nun bazı bölgelerinde oturan Yörük Türkmenleri arasında rastlanmaktadır. Oba, 'kışlakta bir arada yaşamak ve birlikte göç etmek amacıyla' birkaç ailenin bir araya gelişini ifade etmektedir.[173] Her obanın bel-

166 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., II, s. 226.

167 Abu Hayyan, *Kitab al-idrak*; Battal, A. *İbnü Mühhenna*; *Ein türkisch-arabisches Glossar*; *At-tuhfat-uz-zakiyye*.

168 Poppe, N. *On some Altaic names of dwellings*, Studia Orientalia, vol. XXVIII, Helsinki, 1964, s. 8.

169 Vladimirtsov, B.Ya. *Obşçestvennıy stroy mongolov, Mongolskiy koçevoy feodalizm*, L. 1934, s. 46.

170 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 57-58.

171 Tolstov, S. P. *Osnovnıye voprosı drevney Sredney Azii*, VDİ, 1938, N: 1, s. 200.

172 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, t. I, s. 83, 85; Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 42 vd.

173 Noviçev, A. D. *Turetskiye koçevniki i polukoçevniki v sovremennoy Turtsii*, SE, 1951, N: 3, s. 115.

li ünvana sahip bir reisi bulunuyordu.[174] Türkiye'deki Türkmen boyları arasında 'oba', topluluk ve destek olmak anlamı içermekteydi.[175] Bu Türkmenler arasında 'oymak'lara (aymaklara) ayrılmalar da gerçekleşiyordu. Oymaklar, 'oba' çatısı altında bir araya gelen çeşitli tirelerden veya kabile gruplarından müteşekkildi.[176] Anlaşılan, bu ayrılmalar Orta Çağlarda, Oğuz ve Türkmen boylarında mevcut olan 'aymak'ların düalist sisteminin izlerini taşıyordu. Eski Oğuz tarihî rivayetleri, bu görüşü desteklemektedir.[177] Ebu'l-Gazî'ye göre, eskiden Türkmen boyları 12 oymak ve 24 uruk'tan[178] teşekkül etmekteydi. Bunlar, efsanevi Oğuz Han'ın nikâhlı eşlerinden doğan altı oğlunun soyunu devam ettiriyorlardı. Oymaklar, karışık gruplardan, belki de Oğuz Han'ın nikahsız eşlerinden doğan oğullarının torunlarının soyunu temsil ediyorlardı.[179] Oğuz ve Türkmen oymakları, coğrafi şartlar doğrultusunda organize olan göçebe ve yarı yerleşik toplumları temsil ediyorlardı.

Oğuz ve Türkmenler'deki 'oymak sistemi', Orta Çağ Moğol boylarının sosyal yapısını hatırlatmaktadır. Moğol oymağı, belirli bölgede göçebe yaşam sürerek, oranın otlak sahasını ortak kullanan çeşitli grupların birleşmesinden teşekkül ediyordu.[180] Oğuz ve Türkmenler'in yüzlüklere bölünmesi, askerî-boy organizasyon sisteminin karakteristik özelliklerini içermektedir. Bu sistemin izlerine, 1917 ihtilali öncesinde Türkmen 'onluklar'ında rastlanmaktaydı.[181]

XI-XIII.Yüzyıllar Oğuz ve Türkmen boylarının 'uruk'lara ayrıldıkları da bilinmektedir.[182] Orta Çağ Türk kavimlerinde 'uruk' terimi 'ka-

174 Yeremeyev, D. *Proisxojdeniye yurukov i turkmen Turtsii i osnovnıye etabı ix istorii, Etniçeskiye protsessı v stranax Peredney Azii,* M.-L. 1963, s. 48; aynı müel., *K etnografii maloaziatskix turkmen.* TİİAE AN TSSR, t. VII, 1963, s. 180-181.

175 Orta Asya Türkmen dilinde "oba"- "köy" ekonomisiyle meşgul olan topluluğun yaşadığı yer anlamına gelmektedir.

176 Yeremeyev, *Proisxojdeniye*, s. 48, 52.

177 *Osmanlı Tarihleri*, I, s. 383.

178 'Yüzlük' kelimesinin menşei, muhtemelen göçebeler arasında kullanılan yüzlük, binlik, tümen bağlantılıdır. Bkz. İkbal, A. *Tarih-i İran*, s. 59.

179 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 52.

180 Vladimirtsov, *Obşçestvennıy*, s. 137.

181 İomudskiy, N. N. *İz narodnogo predaniya turkmen*, V sb. V. V. Bartoldu, Taşkent, 1927.

182 Nişapurî, *Selçuk-name*; *Tarih-i Al-i Selçuk*, Rukopis D-116; Raşid ad-Din, *Camî et-tevarih*, Ankara bsk.

bile bölünmeleri' için geçerliydi.[183] Aynı zamanda, yönetim gücünü elinde tutan aristokrat soyların soyadları da 'uruk' olarak adlanıyordu.[184] Oğuz ve Türkmen urukları ve diğer kabile grupları 'kemikler'e bağlıydılar. Zahirü'd-din Nişapurî'nin, Selçuklu soyadının "uruktan' ve 'Kınık Kemiğinden' geldiğini aktarması, bu görüşü desteklemektedir.[185] 'Kemikler'e ayrılmak, Merkezî ve Orta Asya Türk-Moğol uluslarının bir özelliği idi.[186] Genelde, bu tür sosyal bağlılıklar içeren boy birliklerine 'sonuk', 'süyek' ve 'seok'[187] denilmekteydi.[188] Türk-Moğol ulusları arasında asilzâdeleri ve 'kara halkı' birbirinden çeşitli dereceleri bulunan 'kemikler' ayırıyordu.[189] Muhtemelen, böyle bir taksim, Orta Çağ Oğuz ve Türkmen boyları için de geçerliydi.[190]

Oğuz ve Türkmen kabileleri boyları, boylar da (boy, oba, aymak/oymak ve urukları) daha büyük boyları oluşturmaktaydı. Bu tür birliklere, 'halk' anlamına da gelen 'il', yani 'devlet' deniliyordu.[191] Orta Çağ Türk sözlüklerinde 'illerin boy ve uruklara ayrılan oymaklardan oluştuğu' belirtiliyor.[192] Oğuz ve Türkmen illerinin başlarında iligler, ilhanlar ve ilbaşları bulunuyordu.

183 *İstoriçeskoy razvitiye leksiki tyurkskix yazıkov*, M. 1961, s. 41-42.

184 Pritsak, O. *Stammensnamen und Titulaturen der altaischen Völker*, UAJ, Bd. XXIV, N: 1-2, 1952, s. 58 vd. Bundan sonra: Pritsak, *Stammensnamen.*

185 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 130.

186 Jdankov, T. A. *Oçerki istoriçeskoy etnografii karakalpakov*, M.-L. 1950; Potanov, L. P. *Oçerk po istorii altaytsev*, M:-L. 1953; Pritsak, *Stammensnamen*..

187 Sonuk, süyek ve seok, Türk-Moğol karışımı bir kelime olup anlamı 'kemik'tir. Bir çok Türk dillerinde (örneğin Azerice'de) kemiğe 'sümük' denilmektedir.

188 Pritsak, *Stammensnamen*, s. 60

189 Bolşevik ihtilali öncesi Kazak toplumunda, sıradan göçebeler 'kara kemiğe'; zedagânlar, sultan ve hocalar ise 'ak kemiğe' dahildiler. Bkz. *Narodı Sredney Azii i Kazaxstana*, M. 1963, s. 328-329; Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 212.

190 'Selçuklu Hanedanı Tarihi'ne göre, Oğuz 'uruğ/uruk' ve 'boylar'ın derecesi "muçe" ve "suik"e (سویک) göre belirleniyordu. Şüphesiz, sondaki terimi "suyek" veya "suik" olarak okumak gerekir, anlamı "kemik"tir. Bkz. *Tevarih-i Al-i Selçuk*, vr. 17.

191 Bu kelimenin 'ülke', 'barış' anlamları da vardır. Bkz. Brockelmann, C. *Mitteltürkischer*, s. 66; Borovkov, A.K. *Leksika Sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.*, M. 1963, s. 74; Abu Hayyan, *Kitab el-idrak*, s. 38.

192 Bartold, V.V. *Tseremonial pri dvore uzbekskix xanov v XVII v.*, Zap. RGO, otd etnografii, t. XXXIV, 1909, s. 302.

Kaynaklara yansıyan açıklamalar, Oğuz ve Türkmenler'de boy-kabile sisteminin mevcut olduğuna tanıklık etmektedir. Boy ve kabileler 'il' olarak adlandırılan daha büyük birliğe dahillerdi. Oğuz ve Türkmen boyları arasında, muhtemelen 'asil' ve 'sade' "süyekler"e ayrılmalar mevcuttu. Anlaşılacağı gibi, Oğuzlar'da büyük imtiyaz sahibi boylara 'büyükler' (Bozok), daha az imtiyaz sahibi boy ve kabileler ise 'küçükler' (Üçok) denilmekteydi.

Oğuz boyları, düalist oluşumun belirgin özelliğini içeren iki büyük gruptan oluşuyordu. Bu sisteme dahil olan boy ve kabileler, 'asiller' ve 'nikâhsız eşlerden doğanlar'dan, bir de Oğuzlar'a 'katılan' Türk gruplarından müteşekkildi. Buradan da anlaşılacağı gibi, Oğuzlar'ın boy-kabile organizasyonu, erken toplum yapısının tipik bir özelliği olan kan bağı üzerine inşa edilmişti. Oğuz ve Türkmenler, özünde eski boy-kabile çekirdeğini koruma amacıyla göçebe ve yarı göçebe, yerleşik ve yarı yerleşik topluluklara ayrılıyorlardı.

Oğuz ve Türkmen Boylarının Ataerkil Yapısı

Oğuz ve Türkmenler'in ataerkil geleneklere dayalı toplumsal hayatı çok yönlü olup, ekonomik yaşamı üzerinde de belirleyici özelliğe sahipti. Bize sunulan bakış açısı gayet açık: Mülkiyetin temel kaynağı, büyüyen kabile yapısı içinde şu veya bu boy-toplum oluşumuna bağlı kalmaktır.[193] Oğuz ailelerinin şahsi mülkiyeti olarak kabul edilen hayvanlar, boy-kabile yapısı içinde 'tamga' ile belirleniyordu. Kaşgarlı Mahmud, Oğuz boylarının tamgalarından söz ederken, "bütün işaretleri, kendi hayvanlarına ve atlarına vurdukları damgalardı. Hayvanlar karıştığında, her kabile bu işaretlerden kendi hayvan ve atlarını tanıyabiliyordu" diyor.[194] XII. Yüzyıl şairlerinin Selçuklu beylerinin damgalı atları hakkında aktardıkları da bir hayli ilginçtir.[195] Hayvanların damgalanma işlemi, dağlama ve özel kertik açma vasıtasıyla yapılıyordu. Kızgın demirle basılan damga, özellikle büyük baş hayvanlara, develere ve atlara vuruluyordu.[196] Koyun ve keçilerde ise, kulaklarına Türkçe 'in' ve yahut 'en' denilen kertik atılmak suretiyle gerçekleştiriliyordu.[197]

193. K. Marks, "Formı, predşestvuyuşiye kapitalistiçeskomu proizvodstvu", VDI, 1940, N: 1, s. 21-22.

194 MİTT, t. I, s. 310; Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 57.

195 Muizzi Nişapurî, *Divan*, s. 654.

196 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., II, s. 276, III, s. 113.

197 Nominhanov, Ç. D. *Terminı jivotnovodstva v sovremennix tyurskix yazıka*, Tr. Sektora vostokovedeniya AN KazSSR, Alma-Ata 1959, s. 106.

Hayvanları belirleyen boy-kabile damgalarının mevcudiyeti, yakın geçmişe kadar Türkmenler arasında bulunan özel damgalardan da anlaşılmaktadır. Kabile damgası taşıyan hayvan veya eşya çalındığında yakalanan hırsız, genelde ya idam ediliyor, ya da ağır bir cezaya çarptırılıyordu. Özel damgalı hayvan çalındığında ise, hırsız boy veya kabile tarafından takip edilmemekteydi. Bu durumda 'mal sahibi cezayı kendisi belirlemekte, kendi gücünü ve imkanlarını kullanarak hırsızın hakkından gelmekteydi".[198]

Ataerkil kabile geleneklerinin izlerine, X-XIII. Yüzyıllardaki Oğuz ve Türkmenler'in sosyal hayatının diğer alanlarında da raslanmaktaydı. Ancak sınıfsal ayrılma ve özel mülkiyetin gelişmesi ilkel yapıyı içten kemirdiğinden, töresel kimlik korunmak şartıyla sürekli bölünmeler vukû buldu. Eski boy-kabile yapısının kırılma noktasında, il-toplum ilişkisinin ayrılmaz özelliği olan kan davasının önemli bir rolü vardı. Kaynaklar, X.Yüzyıl Oğuz boyları arasında kan davasının olduğuna tanıklık etmektedirler. İbn Fadlan, "eğer Türk (Oğuz), Müslüman arkadaşının yanında ölürse [ve eğer] onun arkadaşının bulunduğu kervan soyulduysa, o zaman onu öldürüyorlar. Onlar bu durumu şöyle savunuyorlar: 'Onu hapse atmakla sen öldürdün, eğer sen onu hapse atmasaydın, o ölmezdi.' Aynı şekilde eğer o, onu tıka basa içirdiyse ve o bu durumda duvardan düşmüşse, onlar onun yerine onu öldürüyorlardı. Eğer kervanda aradıkları adam bulunmazsa, o zaman kervandakiler arasında en uzun boylu olanını öldürüyorlardı" diye aktarmaktadır.[199]

Oğuzlar arasındaki kan davası, zamanla para diyetiyle yer değiştirecekti. XII. Yüzyılda isyan eden Oğuzlar'ın Belh bölgesi hâkimi Kumaça'yı öldürümeleri, bu bakımdan üzerinde durulması gereken bir örnektir. Zahirü'd-din Nişapûrî ve diğer Orta Çağ müellifleri, bu olaydan sonra emîrin kanı için Oğuzlar'ın Sancar'a büyük miktarda fidye teklif ettiklerini yazmaktadırlar.[200]

Oğuz-Türkmen toplumundaki ataerkil konukseverlik geleneği de büyük değişime uğramıştı. Erken toplum yapısı içinde gelişen bu gelenek, XI. Yüzyılda ilkel özelliklerini kaybetmeye başlamıştı. Bu

198 Karpov, G. İ. *Rodoviye tamgi u turkmen.* İRFAN SSSR, 1945, N: 3-4, s. 43.

199 Kovalevskiy, *Puteşestviye İbn Fadlana*, s. 62.

200 Nişapurî, *Selçuk-name*, 46; Ravendi, *Rahat as-Sudur*, M. İgbal nşr, s. 178.

durumu, 'Divan-ı Lügat et-Türk'deki Oğuzlar'ın sözlü edebiyatından aktarılan bilgiler de kanıtlamaktadır. Kaşgarlı Mahmud, bir Oğuz atasözünü şöyle açıklıyor: 'Gidip, misafiri görenler onu baht ve hayır sanmışlardı. Kalanlar serap veya çölde hayal görenlerdi. Misafir konaklamasın diye korkudan evlerini yıkmışlardı'.[201] Kaşgarlı Mahmud eserinin diğer bir yerinde şöyle der: 'Karı koca, kurnaz ve alçak tavırlarla, misafirlerine sanki hırsızmış gibi bakıyorlardı. Ne ikram ederlerse, adeta gözüne sokuyor; kafasına vuruyorlardı'.[202]

Bütün bunlar, araştırdığımız dönemde Oğuz-Türkmen toplumunda ataerkil kabile düzeninin dağılma sürecine rastladığını göstermektedir. Oğuz ve Türkmen toplumları (boylar, obalar, oymaklar, uruklar, köleler) servet ve sosyal eşitsizlik yolunda ilerlemeye koyulmuşlardı. Toplum içinde, özel mülkiyet, gelişmiş ve zengin beylerin sınıfsal ayrılma süreci başlamıştı.

Oğuz ve Türkmen Boylarının Hiyerarşik Yapısı

Orta Çağ kaynakları, X-XIII. Yüzyıllarda Oğuz ve Türkmen boyları arasında sosyal anlamda köklü farklılaşmaların olduğuna dair çok sayıda bilgiler sunmaktadır. Göçebeler arasında özel mülkiyete ait hayvan sürülerinin olması, servetin eşitsiz dağılımı sonucunda oluşan bir durumdu. İbn Fadlan, Oğuzlar arasında büyük hayvan sürülerine sahip zengin asilzâdelerden bahsetmektedir.[203] O, bu varlıklı kişiler arasında 10.000 baş at sürüsüne sahip[204] beylere de ras-

201 MİTT, t. I, s. 310.

202 MİTT, t. I, s. 310.

203 Eşit olmayan mal dağılımı gibi bir sosyo-politik anlayış, Doğu Avrupa'daki Tork-Peçenek boyları arasında da vardır. Zadegânlara ve fakirlere ait mezarların mukayesesi sonucunda aradaki farkı bariz bir biçimde gözlemlemek mümkün. Varlıklı beylere ait mezarlarda değerli takı eşyaları, at koşum takımları ve silahlara raslanılırken; fakirlere ait mezarlarda çok az demir başlıklar bulunmuştur. Bkz. Pletneva, *Peçenegi*, s. 188; Fedorov-Davıdov, *Koçevniki*, s. 200. B. A. Gorodtsov'un ortaya çıkardığı zengin Tork kurganlarından bir örnek verilebilir. Kurganda medfun Oğuz savaşçısı ince sendereden yapılmış bir tabuta konularak defnedilmiş. Tabutun baş ve ayak taraflarında tahta heykeller, yan tarafında ise at ve koyun iskeletleri bulunmuştur. Mevta, bütün silahlarıyla defnedilmiş; demir kılıç, yay, ok ve kab kacakları ölünün mezarına bırakılmıştı. Bkz. Gorodtsov, *Kratkiye*, s. 12; aynı müel., *Rezultatı*, s. 80.

204 Kovaçevskiy, *Puteşestviye Ibn Fadlana*, s. 65-66.

lamıştı. Müellif 'Risale'sinde, Oğuzlar arasında fakirlerin ve kölelelerin bulunduğundan da söz etmektedir.[205] XII. Yüzyılda Belh ve Huttel'de yaşayan Oğuz boyları arasında varlıklı kimseler bulunmaktaydı. Râvendî, onlar arasında "büyük emîrlerin ve varlıklı kişilerin" olduğuna dair rivayetler aktarmaktadır.[206] XI-XIII. Yüzyıllara ait kaynaklarda, müreffeh ve zengin zümre mensuplarına 'bay/bey/bek', 'emir' denilmektedir.[207]

Bu dönemde Oğuz ve Türkmen toplumunda varlıklı beylerin yanı sıra, sıradan toplum üyelerinden de söz edilmektedir. İbn Fadlan, 'adam veya er' diye adlandırılan sade Oğuz çobanlarından bahsetmektedir.[208] Bu kelimeyle savaşçı toplumun büyük azad kitlesi kasdedilmektedir. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde, onlara Oğuz ve Türkmen dilinde 'er'[209] denildiği haber veriliyor. Bunlar, X-XIII. Yüzyıllar Oğuz ve Türkmen toplumunda üretilen malların dolaysız müstahsilleriydiler.[210] 'Divan-ı Lugat et-Türk'de 'er'in elbise yapmasından, koyun sağmasından, hayvanlara bakmasından bahsedilmektedir.[211]

Oğuz ve Türkmen toplum üyeleri, servet ve sosyal konumlarına göre çeşitli statülere sahiplerdi. Varlıklı erlerin evlerinde hizmetçileri ve köleleri bulunuyordu. Saldırılara ve savaşlara katılıyorlardı. Ancak, varlıklı kimseler olmasına rağmen, fakir veya servet bakımından aşağı düzeyde bulunan toplum üyelerine de raslanmaktadır. Bunların toplum içindeki yeri, pek de belirgin değildi. Kaşgarlı Mahmud, 'Yatukların– Oğuz fakirlerinin savaşlara katılmadıklarını' aktarıyor.[212] Oğuz 'Töre'si, 'oturakların'– yerleşik ve yarı yerleşik toplum üyelerinin her türlü haklarını kısıtlamıştır.[213]

205 Age., s. 63.

206 Ravendi, *Rahat as-Sudur*, M. İgbal nşr., s. 177.

207 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 292; *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 60.

208 Kovaçevskiy, *Puteşestviye İbn Fadlana*, s. 60 vd.

209 XI-XIII. Yüzyıllarda 'er' kelimesi "koca", "insan", "savaşçı", "yiğit adam" anlamında kullanılmaktaydı. Bkz. Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 39; A. Battal, *İbnü Mühenna*, s. 29; *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 23.

210 Câhiz'in eserinde IX. Yüzyıl Türkleri'nin karakteristik özellikleri şöyle tasvir edilmektedir: "Türk, o (zamanda) çoban atlarını terbiye eder, seyislik yapar, at tacirliği, bakımı ile ilgilenir ve süvari olurdu". Bkz. Mandelştam, *Harakteristika tyurok*, s. 232.

211 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., II, s. 4, 15, 16, 17.

212 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., III, s. 11; MİTT, t. I, s. 312.

213 *Suvar al-akalim-i Sab'a*, Rukopis İNA AN SSSR A-252-"Melik-name" vr. 14.

X-XIII.Yüzyıl Oğuz ve Türkmen toplumunda, fakir erlerin sayısı bir hayli yüksekti. İbn Fadlan, göçebe Oğuz boyları arasında toplumun alt tabakasının fakirlerden oluştuğunu belirtmektedir. Fakir hastalandığında, köleler gibi herhangi bir bakımdan yoksun olarak bozkıra bırakılıyordu.[214] Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde, Oğuz fakirlerine 'yoksul' ve 'cigan' denilmektedir.[215] Daha geç dönem kaynakları, Türkmenler arasındaki 'yoksullardan, ciganlardan ve sefil-garapçilerden' söz etmektedir.[216] Şüphesiz, yoksullar fakirlik yüzünden sürünen insanlardı.[217] 'Yoksul' kelimesi etimolojik olarak bu duruma işaret etmekte ve 'yok' yani 'yok, bulunmayan'[218] anlamına gelmektedir.

Oğuz ve Türkmenler'in fakir ve sefil tabakaları, düştükleri gerzek duruma göre, sosyal statü bakımından kölelere yaklaşıyorlardı. İbn Fadlan'ın 'Risale'sinde, fakirler kölelerle aynı konumda değerlendirilmişti. Yine de sınırlı mal varlığına sahip olanları ve fakirleri, hiçbir sosyal hakkı bulunmayan kölelerle eşit tutmamak gerekmektedir. Muhtemelen, bu dönemde itaat altına alınan bazı boy ve kabileler, kısmen köle durumunda bulunuyorlardı.[219] Bu bakımdan Kirman Oğuzları hakkında verilen bilgiler, büyük ilgi çekmektedir. Muhammed İbrahim, XII.Yüzyılda onların arasında esir alınan ve köle konumuna düşürülen Türkmenler'in olduğuna işaret etmektedir.[220]

Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde Oğuz ve Türkmenler arasında köle, kul ve gulamların bulunduğuna ilişkin bir takım bilgiler mevcuttur. 'Divan-ı Lügat et-Türk'de, köle ve kullardan, ayrıca 'yalanguk' ve 'kırnak' olarak adlandırılan kadın kölelerden bahsedilmektedir.[221] 'Kırnak' (gırnak) kelimesi XI-XIV.Yüzyıllara ait sözlüklerde 'kadın köle' anlamında değil, 'hizmetçi' anlamında kullanılmıştır.

214 Kovalevskiy, *Puteşestviye İbn Fadlana*, s. 63.

215 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 32, III, s. 180.

216 Abu Hayyan, *Kitab el-idrak*, s. 70, 121; *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 60, 106.

217 XIII. Yüzyıl Anadolu Selçuklu metinlerinde "kalaşlar"- 'yardıma ihtiyacı olan insanlar ve aciz durumda bulunan yetimlerden' söz edilmektedir. Bkz. C. Salemann, *Noch einmal die seldschukischen Verse*, s. 142.

218 *İstoriçeskoye razvitiye leksiki tyurkskih yazıkov*, M. 1961, s. 379.

219 Pritsak, *Stammensnamen*, s. 60.

220 *Histoire des Seldjoucides*, s. 173.

221 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 393, III, s. 285; Brockelmann, *Mitteltürkischer*, s. 75; Deny, J. *Turk ak-bas*, Charisteria Orientalia, Praha 1953;

'Kun', 'yalanguk' ve 'karabaş' terimleri de aynı anlamlarda kullanılmaktadır.[222] Kadın köleler, ev hizmetcisi ve cariyeler olarak kullanılıyorlardı. Kullar, çeşitli ev işlerinde görev yapmakta; beylerin, emirlerin ve hükümdarların özel korumasını üslenmektelerdi. XI. Yüzyılda asilzâdeleri yanında, sıradan toplum üyelerinin de köleleri vardı.[223]

Orta Çağ kaynaklarında, Oğuz ve Türkmenler'in hayvan bakımında kölelerden yararlandıklarına dair hiçbir bilginin bulunmaması dikkat çekici. Ancak, diğer Türk kabilelerinde olduğu gibi, onların da hayvanların bakımında köle emeğine başvurduklarını tahmin etmek hiç de zor değil.[224] Yoğun emek gerektiren çarvacılık koşullarında kölelerin kullanılması verimli değildi ve bu yüzden pek kullanılmamıştı. Köleler, daha ziyade ev işlerinde kullanılmaktaydı.

X-XII. Yüzyıllarda Oğuz-Türkmen toplumunda köle ve esirlerin durumu oldukça ağırdı. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde, sahibin kendi kölesini dövdüğünden bahsedilmektedir.[225] Baskı ve dayatma, bazı zamanlarda kölelerin nefret ve karşı koymasına yol açmaktaydı. Eski bir atasözü şöyle der: 'Kul (senin) düşmanın, köpek ise dostun (kurt)dur'.[226] XI-XII. Yüzyıllarda Oğuz ve Türkmenler arasında köleliğin mevcudiyeti İslam dini tarafından da onaylanmıştı. Kaşgarlı Mahmud, 'Tanrı (Tengri) kadını köle yarattı' atasözünü hatırlatır.[227]

Çeşitli ev işleri yapan kulların yanısıra, imtiyazlı köleler de bulunuyordu. Buna beylerin muhafızlığını yapan genç esirler de dahildi. X-XII. Yüzyıl kaynaklarında, onlardan 'gulam', 'çakir', 'hocataş', 'oğlan' adıyla söz edilmektedir. İbn Fadlan'ın, X.Yüzyılda Oğuzlar ara-

222 Abu Hayyan, *Kitab el-idrak*; A. Battal, *İbnü Mühenna*; *Ein türkisch-arabisches Glossar*; *At-Tuhfat az-zakiyye*.

223 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., s. 152 vd.

224 Bazı geç dönem Orta Çağ kaynaklarında, X. Yüzyılda Türklerin köleleri çoban olarak kullandıkları belirtilmektedir. 'Pend-name'ye göre, bir zamanlar Türkistan'da Bars Han'ın boyu yaşamaktaydı. Gazneli hanedanının kurucusu Sebük Tegin onlardan geliyor. Bir keresinde, onun babasının konağına saldıran komşu Tuhsiler genç Sebük Tegin'i esir olarak ele geçirmişlerdi. Dört yıl boyunca köle olarak hayvan besledikten sonra Mâverâünnehrli tacirlere satılmıştı. Şabangarai, *Mecma el-ansab*, vr. 114-145.

225 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. Orta Çağl III, s. 200.

226 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., I, s. 336.

227 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., I, s. 303.

sında gulamların bulunduğundan bahsetmesi, bunların 'genç hizmetçiler' olduğunu tahmin etmemize fırsat vermektedir.[228] Genç gulamlar, besbelli asker muhafız olarak kullanılmıştı. İbn Fadlan'a göre, Oğuz inançları gereği, gulamlar öte dünyada da ünlü ve mert insanlara hizmet edeceklermiş.[229] Bu dinî düşünce Oğuzlar'ın sosyal hayatına olduğu gibi yansımıştı.

İbn Fadlan'ın bahsettiği X. Yüzyıl Oğuz gulamları, muhtemelen Mervezî'nin sözünü ettiği 'çakirler'le aynı durumdalardı. Ona göre, eskiden Oğuz hükümdarlarının emrinde 1000 çakir bulunuyordu ve bunların üç öğün yemekleri hükümdar tarafından verilirdi.[230] XII. Yüzyıldaki çakirler, Selçuklu tarihçilerinin bahsettiği Oğuz beyleri tarafından muhafız–asker olarak kullanılan 'Çakırlar' olsa gerek.[231]

XII. Yüzyılda Belh ve Huttel Oğuz boyları arasında bulunan gulamlar hakkında verilen bilgiler de dikkat çekicidir. Reşîdüddin, 'kara gözlü, siyah saçlı, uzun boylu Kidan ve Yağma[232] gulamlarından' söz etmektedir.[233] Daha geç dönem müellifleri, onlardan 'kul'[234] diye bahsetmekte ve yaşlarının küçüklüğüne dikkat çekmektedirler.[235]

Orta Çağ kaynaklarında, Türkmen beylerinin kölelerden müteşekkil muhafız birliklerine sahip olduklarına dair enteresan bilgiler mevcuttur. İbn Bîbî'nin vakayinamesinde, XI. Yüzyılda Türkmen beylerinin 'köle muhafızları' ile Orta Asya'dan Anadolu'ya geldikleri

228 Kovalevskiy, *Puteşestviye Ibn Fadlana*, s. 97.

229 Age.,s. 63;

230 Mervezî, V. Minorsky, s. 18, 29.

231 Mandelştam, *K voprosu*, s. 103-108.

232 Zahir ad-Din Nişapurî (*Selçuk-name*, s. 49), Ravendi (*Rahat as-Sudur*, s. 179) ve Muhammad Yezdi (H. Gieske, Das Werk des Aziz ibn Ardaşir Astrabadi, Lepzig 1940, s.102), onları "Türk gulamları" olarak tanıtmaktadır.

233 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Özbekistan yazması, vr. 65.

234 XIII. Yüzyıl kaynaklarında "oğlan" kelimesi sadece "oğul", "erkek çocuk" anlamı dışında "savaşçı" anlamına da gelmekteydi. Bkz. Radloff, W. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, SPb. 1894, s. 355. Sondaki anlama, Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde de rastlanmaktadır. Bkz. Brockelmann, *Mahmud al-Kasgari über die Sprache der Türken*, KcsA, Bd. I, s. 216. İlgi çeken bir diğer husus ise, Yedisu'daki Orta Çağ Türk mezar kitabelerinde 'otuz –oğlanlar'dan oluşan muhafız birliklerinden söz edilmesidir. *Epigrafika Kirgizii*, vıp. I, Frunze, 1963.

235 Salır Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 164; *Oğuz-name yahud Selçuk-name*, s. 50.

anlatılmaktadır.[236] Bu Türkmenler, Küçük Asya'ya Bizans'a karşı 'cihat' yapmak için sevkedilmişlerdi.[237] XIII.Yüzyıl Selçuklu metinlerinde 'hassa erleri'nden (özel birlikler), hocataşlardan (erenler), nüfuzlu beylerin gulam ve nökerlerinden bahsedilmektedir.[238] XIII. Yüzyıla ait bir sözlükte, köle konumunda bulunan genç oğlanlardan söz edilmektedir.[239]

Köleliğin ana kaynağını, Oğuz ve Türkmen boylarının hayatını renklendiren savaşlar teşkil etmekteydi. Esir ve hayvan ele geçirmek için sık sık saldırılar düzenlerlerdi. Bu tür saldırılardan biri İbnü'l-Kalânisî'de anlatılmaktadır. Ona göre, 1136 yılında Suriye Türkmenleri'nden bir grup Latakiye bölgesine saldırmış ve ganimet olarak erkek, kadın ve çocuktan ibaret 7000 esir ve 10.000 baş hayvanla geri dönmüştü.[240]

Savaşlarda ve saldırılarda ele geçirilen esirler, hizmetçi köle ve cariye olarak kullanılıyordu. Ancak, savaş esirlerinin büyük kısmı, komşu ülkelere köle olarak satılmaktaydı. Ebu'l-Farac, Musul'a gönderilen Emir Artuk komutasındaki Türkmen birliklerinden söz etmektedir. Türkmen ve Arap-Medine orduları, Amid yakınlarında karşılaştı. Artuk ve Araplar'ın komutanı Şeref ed-Devle barışa niyetliyken, Türkmenler kumandanlarına ganimetsiz geri dönülmeyeceğini söylediler. Böylece, anlaşarak, atlarına bindiler ve gece yarısı ansızın Araplar'a saldırdılar. Çoğu öldürüldü; geriye kalanlar ise, kadın ve çocuklarıyla birlikte esir alındı. Boyunlarına ip geçirilen Arap esirler, Amid'e götürülerek pazarlarda satıldı. Güçlü ve sağlıklı esirlere 10 dinar, diğerlerini ise 5 dinar fiyat biçtiler.[241]

Orta Çağ kaynaklarının ışığında, X-XIII.Yüzyıllarda Oğuz ve Türkmen toplumundaki sosyal statünün ve servet dağılımının tablosu aydınlanmaktadır. Oğuz ve Türkmen boyları arasındaki sınıfsal ayrılma, ataerkil boy yapısına ve ileride oluşacak feodal ilişkilere bağlıydı. Etkili ve zengin aristokrasi gücü, ataerkil-feodal zeminde yavaş yavaş belirleyici olmaya başlamıştı. Oğuz ve Türkmenler'in

236 *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*, Texte turc. Leide 1891 (RTRHS, II), s. 2.
237 *Suvar al-aqalim*, vr. 67.
238 Salemann, *Noch*, s. 76, 230.
239 *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 49.
240 Rocer de Tourneau, *Damas de 1075 à 1154*, s. 232.
241 Ebu'l-Farac, age, s. 330.

zengin göçebe asilzâdeleri muazzam koyun, at, deve sürülerinin mülkiyet hakkını ellerinde tutuyordu. Bozkır aristokrasisi, gulam, oğlan ve hocataşdan oluşan muhafız-askeri birliklere sahipti. Yabancı kölelerden oluşan muhafızlar, itaat altında tutulan toplumlar üzerinde hakimiyeti sağlamanın en uygun silahıydı.

Oğuz ve Türkmenler'in varlıklı asilzâde kesimine karşı, üretici konumunda bulunan erler tepki gösteriyorlardı. Toplum üyeleri, gerek mal ve gerek sosyal durumlarına göre eşit haklara sahip değillerdi. Onların büyük kısmı azad bireyler grubuna girmekteydi. Hali vakti yerinde olan erlerin ev hizmetçileri ve köleleri vardı. Onlar, bütün haklardan yararlanan özgür bireylerdi. Ancak, Oğuz ve Türkmen erleri arasında yoksullaşmış olanlar ve fakir aileler de az değildi. Fakir ve âciz durumda bulunanlar, zengin ve asilzâde Oğuz–Türkmen toplumu içinde hiçbir hakkı bulunmayan en alt tabakayı teşkil etmekteydiler. Köleliğin kaynağını oluşturan savaşlar, ganimet ele geçirmenin en kısa ve uygun yoluydu. Esirlerin satılması, göçebe yaşama özgü bir özellikti. Emek yoğun hayvancılık, fazla uğraş gerektirmiyordu. Bundan dolayı esirler, genelde hizmetçi ve muhafız–asker olarak kullanılmakta, kadın köleler ise cariye, nikahsız eşler ve hizmetçiler olarak faydalı olmaktaydılar. X-XIII.Yüzyıllar arasında Oğuz ve Türkmen toplumundaki kölelik anlayışı sınırlıydı.

Oğuz Töresi ve Yasal Durumu

Oğuz-Türkmen toplumunda bütün hayat kuralları gelenekler tarafından belirleniyordu.[242] Kutsal bozkır geleneğine geniş anlamda 'Töre' denilmekteydi; anlamı: 'Yasa, kanun, atalarımızın kuralı' idi.[243] XIII. Yüzyıl Türkmen toplumunda benzer anlamda bir de 'hamaşa' kelimesi kullanılmaktaydı.[244] Kaynaklara göre, Oğuz Töresi, Selçuklu hanedanı döneminde Anadolu'da yürürlükte olmuştur.[245] Yazıcıoğlu Ali, Töre kurallarının Sultan Sancar zamanında da uygulandığını kaydetmektedir.[246] Osmanlı vakayinameleri, Kayı boyunun, eskiden beri yürürlükte olan 'Oğuz Han'ın yasalarını, Türkis-

242 Gordlevskiy, *Gosudarstvo*, s. 52-53.
243 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 96; Abu Hayyan, *Kitab el-idrak*, s. 37.
244 *At-tuhfat az-zakiyye*, s. 47.
245 İnan, A. "Orun ve ülüs meselesi", THITM, cilt: I, 1931, s. 130.
246 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 14.

tan büyüklerinin emirnâme ve kanunlarını' koruduğunu belirtmektedir.[247] Burada XIII-XIV. Yüzyıllarda 'Oğuz-nâme'de yer alan, ancak yazılı olmayan yasalardan söz edilmektedir.[248]

Oğuz Töresi, servet eşitsizliğini sosyal güvence altına almakta, sınıfların imtiyaz ve veraset hakkını korumaktaydı.[249] Töre, ihtiyarların (aksakalların) ve kağan ile beylerin teşkil ettiği zümrenin hakimiyet yetkisini kanunî hükümlere bağlıyordu. Yasanın hükümleri, yerleşik hayatı benimseyen fakir kitlelerin gizli düşmanı safında yer alıyordu.[250] 'Oğuz Han'ın Yasağı'nda şöyle deniliyor: 'Nöker, beyin artıklarıyla beslenmelidir'.[251] Buradan, Oğuz toplumunda hiçbir hukukî yetkisi bulunmayan insanların ve hizmetçilerin reel durumu açıklığa kavuşmaktadır.

Oğuzlar'ın kadim hukuk anlayışı, sadece göçebe hayat tarzına lütufkâr davranmıştı. Şu vecize Oğuz Han'a izafe edilir: 'Sürekli yurt değiştirin, yerleşik olmayın. Dinlenme bilmeden ilkbahar, yaz ve kış otlaklarda ve [nehir] kenarlarında göçebe oturun. Sütünüz, yoğurdunuz ve kımranınız eksilmesin'.[252]

Oğuz Töresi, tahtın babadan oğula geçmesini ve tevarüs hakkını kabul ediyordu. Geleneksel yasağa göre, 'meşrû' hükümdara karşı yapılacak her türlü itaatsizlik cezasız kalmamalıdır. Eğer, herhangi bir bey, hakana karşı suç işler ise, bir yıllığına sınıra, yani 'uç/uc'a gönderiliyordu.[253] Yasağın temel amacı, infirak eğilimlerini önlemek ve iktidardaki zümrenin hakimiyetini koruma altına almaktı. Oğuz geleneği, göçebe hayatın ve ataerkil–feodal ilişkilerinin ürünüydü.

Oğuz ve Türkmen Boy Yapısında Üst Düzey Yönetim

Oğuz ve Türkmen toplumunun üst kesimini, yabgular, baygular, inallar, hanlar ve iligler teşkil etmekteydi. XI. Yüzyıl kaynaklarında,

247 *Tarih-i Al-i Osman*, Rukopis BSŞ PHS-184, vr. 52.
248 Gorlevskiy, V. A. *Iz kommentariyev k staroosmanskomu perevodu xroniki maloaziatskix seldjukov*, M. 1911, s. 4.
249 *Oğuz-name yahut Selçuk-name*, s. 18 vd.
250 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 14-15.
251 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 17.
252 Age.,vr. 14.
253 Age., vr. 15.

Selçuklu Devleti yönetim aygıtını elinde bulunduran zümre olarak hanlar, baygular[254] ve iliglerden bahsedilmektedir.[255] 'İl' sözcüğünden türetilen[256] 'İlig' unvanını boylar birliğinin başkanları taşımaktalardı. Oğuz ve Türkmen toplumunda, iliglerin kesiminin olduğu diğer kaynaklar tarafından da teyid edilmektedir. Sultan Alp Arslan, Nizamü'l-Mülk'ü Melikşah'a 'atabey' olarak atarken vezire 'ilig ve ata-hoca' ünvanını layık görmüştü.[257] İbnü'l-Kalânisî, XI-XII. Yüzyıllar Selçuklu yönetimindeki Anadolu Oğuzlar'ında hükümdarlık vasfına sahip idarecilere 'ilbaşı'lar denilmekteydi.[258] Öte yandan, kaynaklar XI-XII. Yüzyıllarda Türkmen ve Oğuzlar arasında 'melik' ve 'şah' ünvanını kullanan yöneticilerden söz etmektedir. 'Melik' ünvan veya ismini Kirman Oğuz Devleti kurucusu Dinar taşımıştı.[259] Dinar, siyasi iktidarı ele geçirdikten sonra 'şah' ünvanı almıştı. Anlaşılan, burada 'şah', Oğuzlar'da hükümdar ünvanı olan 'Yabgu' veya 'hakan'ın eşanlamlısıdır. Ne var ki, Oğuz başkanları ancak hükümdarın rızası doğrultusunda 'melik' ünvanı taşıyabiliyorlardı.[260]

Oğuz ve Türkmenler'in feodal üst düzey yöneticileri, çeşitli unvan ve dereceler taşıyan aristokratlardan müteşekkildi. Oğuz aristokrasisi, iktidar yetkisine ve gücüne sahip beylerden teşekkül ediyordu.[261]

Eski Türk Yazıtlarındaki 'bay' kelimesi 'prens' ve 'bey' anlamına geliyordu.[262] Selçuklu metinlerinde, XIII. Yüzyılda Anadolu'daki emîrlere, valilere 'bek' diye hitap edilmekteydi.[263] Oğuz boylarının

254 'Yabgu', 'Baygu' ve 'İnal' ünvanları, monografinin diğer bölümlerinde ele alınmıştır.

255 Bang, W. *Türkologische Brisfe aus Berliner Ungarische Institut*, UJ, Bd. X, Hft. 1-2, 1930; Gabain, A. *Das uigurische Königreich von Chotscho 850-1250*, Berlin 1961.

256 Bang, W. *Türkologische*; Gabain, A. *Das uigurische*.

257 Pritsak, *Die Karachaniden*, s. 19.

258 Gordlevskiy, *Gosudarstvo*, s. 46.

259 Kermani, *Kitab ikd al-ala*, s. 17 vd.

260 Kermani, *Tarih-i Afzal*, s. 96; *Histoire des Seldjoucides*, s. 119.

261 Orta Çağ sözlüklerinde "bek" – Türkmence'deki şekliyle "bey"in, Kıpçakça olduğu bilinmektedir. Bkz. Abu Hayyan, *Kitab el-idrak*, s. 35; Battal, *İbnü Mühenna*, s. 19; *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 23.

262 Malov, S. Y. *Pamyatniki drevnetyurkskoy pismennosti*, M.-L. 1951; A. Gabain, A. *Alttürkische Grammatik*; Köprülü, M. F. *Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur*, KcsA, Bd. I, Hft. 1, 1938; Le Cog, A. *Türkische Manichaica aus Chotscho*, AKAWPHK, Abh. VI, 1911.

263 Salemann, *Noch*, s. 235.

üst tabakası arasında 'ulug beyi', 'beyler beyi', 'dumdar beyi', 'çagdaul beyi', 'tümen beyi', 'boy beyi' gibi ünvanlar bulunmaktaydı.[264] "Oğuz-nâme"ye göre hükümdar, ulug beyi ünvanını beyin özel hizmetlerinden dolayı vermekteydi. Bu ünvana layık görülen kişi, ödül olarak kıymetli hil'atlar ve kemer (kuşak) alıyordu.[265]

'Bek/bey' ünvanı miras yoluyla babadan oğula geçebiliyordu.[266] Oğuz yasaları beyliğin (beglik) küçüğe değil, büyük oğula geçmesine müsaade ediyordu. Eğer beylerbeyi veyahut tümen beyinin varisi bulunmuyorsa, onun yerine 'savaşlarda başarı kaydetmiş, cesur' bir komutan geçmekteydi.[267] Bazan, şu veya bu boy, kendi beyini kendisi 'seçebiliyordu'. Ancak seçilen kişi, asilzâdeler zümresinden olmalıyıdı.[268]

Beyler, boyların başında durmakta, bölgeleri yönetmekte ve sefer sırasında emrindeki birliğin idaresinden sorumlu bulunmaktaydı. Afzele'd-din Kirmânî, Kirman Oğuzları arasında asilzâde ve emîrlerin aldıkları 'Semsam', 'Kaysar' ve 'Bulak' ünvanlarından bahsetmektedir. Onlar, 'haşem-i Kara-Oğuz' adını alan Oğuz ordusunu komuta ediyorlardı. Ordunun taşıdığı isim harfi harfine 'Kara Oğuz Leşkeri' anlamına gelmektedir. Muhtemelen, ortaya çıkışları etnonimik değil, sosyal bir özellik içermekteydi. Tarih literatüründe, Orta Çağ Türkleri'nde sade halkın 'kara bodun'[269] olarak tanımlandığı defalarca belirtilmiştir.

Oğuz ordusunun sağ ve sol cenahını yöneten komutanlara 'beylerbeyi' ünvanı verilmekteydi. Tarihî rivayetlerde, İç ve Dış Oğuzlar'da beylerbeyinden bahsedilmektedir.[270] Genelde sağ kanat beyleri, Kayı ve Bayat boy reisleri; sol kanat beyleri ise, Peçenek ve Çavuldur reislerinden seçiliyordu.[271] Beylerin yargılamak, cezalandırmak gibi yetkilerinin yanı sıra, yazılı ve sözlü kararları da itiraz

264 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 15; *Osmanlı tarihleri*, s. 387.

265 Salır Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 126.

266 Köprülü, M.F. "Bizans müesseslerinin Osmanlı müesseselerine tesiri hakkında bazı mülahazalar", THITM, cilt: I, 1931, s. 193.

267 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 14.

268 Neşri, *Cihan-nüma*, Ankara bsk., s. 44-45.

269 Eski Uygur yazıtlarında "budun kara" – "sıradan, sade insan" anlamındadır. Bkz. Bang, W., Gabain, A. *Uigurische Studien*, UJ, Bd. X, Hft. 3, 1930, s. 201.

270 *Oğuz Destanından Bir Parça*, s. 243.

271 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 14.

edilmeden uygulanmaktaydı.[272] Beylerin hakimiyet sınırları, göçebe boyları dışında yerleşik topluluklar üzerinde de etkiliydi.[273] XII. Yüzyıl Türkmen reislerine 'asilzade prensler' gibi itaat edilmekteydi.[274]

X-XII. Yüzyıllara ait kaynaklar, Oğuz ve Türkmen boy-aristokrasisinin üst tabakası olarak 'mehterler', 'tarhanlar', 'emîrler' ve 'kökyuklar'dan söz etmektedir.[275] Mehterler–boy reisleri;[276] tarhanlar – 'necip ve saygın kimseler';[277] kökyuklar ise – 'asilzâde insanlar'dı.[278] Oğuz ve Türkmen asilzâdeleri arasında 'emîrler' daha önde gelmektelerdi. 'Divan-ı Lügat et-Türk'e göre Oğuzlar, Arapça 'emîr' sözcüğünü doğru olarak telâffuz edemezlerdi ve ona 'hamir' derlerdi.[279] Kaşgarlı Mahmud, ayrıca onlar arasında 'aksakallar' zümresinin olduğundan bahseder ki, muhtemelen 'saygıdeğer yaşlılar' oldukları için kendilerine saygı duyulurdu.

XII. Yüzyıl Oğuz ve Türkmen asker–boy bürokrasi sınıfı arasında 'salarlar', 'mukaddimler' ve 'serdarlar' önde gelmekteydiler.[280] Muhammed İbrahim'in eserinde, Kirman Oğuz reislerinden 'serdar' ve 'emîr' olarak söz edilmesi bir hayli ilginçtir.[281]

Oğuz ve Türkmen boy–aristokrasi sınıfına üst düzey beyler de dahildiler. Eski Türk ve Uygur yazıtlarında 'bay' kelimesinin karşılığı 'zengin' olarak açıklanmaktadır.[282] XIII-XIV. Yüzyıllarda sadece zenginler değil, beyler de 'bay' olarak vasıflandırılmışlardı.[283] Hali

272 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., I, s. 7-8, II, s. 316, 341.
273 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., II, s. 7; Borovkov, *Leksika*, s. 55.
274 Stasyuleviç, M. *İstoriya srednix vekov i yeye pisatelyax i issledovaniyax noveyşix uçenıx*, M. 1899, s. 55.
275 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., III, s. 133; *Abu Hamid el-Granadino y su relacion de viaje por tierras Eurasiaticas*, Madrid 1953, s. 5.
276 *Hudud al-Alam*, Tumansky yazması, vr. 18.
277 Kovalevskiy, *Puteşestviye İbn Fadlana*, s. 65.
278 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., III, s. 133.
279 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 102.
280 Kermani, *Tarih-i Afzal*; Golubovskiy, "Polovtsı i Vengerii", Universitetskiye izvestiya, t. XXIX, N: 12, Kiev, 1889; Cüveyni, *Kitab atabat al-kataba*.
281 *Histoire des Saldjoucides*, s. 107, 139.
282 Samoyloviç, A. N. "Bogatıy i bednıy v tyurkskix yazıkax", İAN SSSr, 1936, N: 3; Bang, W., Gabain, A. *Uigurische*; Gabain, A. *Alttürkische*; Hamilton, J.R. *Les Ouighours*; Radloff, W. *Die alttürkischen*;
283 *At-tuhfat az-zakiyye*, s. 522.

vakti yerinde beyler, genelde sefil, fakir, hizmetçi ve kölelerle kıyaslanıyordu.[284] Kaşgarlı Mahmud, folklor derlemelerinde 'karnı tok beyler ve mutsuz fakirler'den bahsediyor.[285] Oğuz ve Türkmen 'bay tabakası' arasında durumu orta düzeyde bulunan 'tacirler' de yer alırlardı. XI-XII. Yüzyıllara ait kaynaklarda, Oğuz ve Türkmen tâcirlerine 'satuvcı' veya 'bezirgân' denilirdi.[286]

Oğuz-Türkmen toplumunda, dünyevî yaşamla bağlılıkları bulunan yönetici sınıfın yanı sıra, dinî yöneticiler de vardi. X.Yüzyılın paganist Oğuzları 'hayatlarını ve mallarını yöneten' 'şaman-otacılara 'inanıyorlardı'.[287] Oğuz ve Türkmen boyları arasında İslamın kabul edilmesinden sonra 'ulemâ sınıfı' oluşmuştu.[288] XI-XIV. Yüzyılllara ait kaynaklarda, Oğuz ve Türkmen şeyhlerinden, fakihlerinden ve dervişlerinden söz edilmektedir.[289]

Kaynakların aktardığına göre, Oğuz ve Türkmen toplumunda üst düzey basamakta boy–aristokrasisi bulunuyordu. Yönetici kesim, çeşitli ünvan ve dereceler taşıyan boy-kabile reislerinden ve askerî güçlerden oluşmaktaydı. Bunlar, feodal sınıfın Oğuz-Türkmen toplumunda örgütlü bir biçimde oluşan güçlerin tipik temsilcileri konumundalardı. X-XIII. Yüzyıllar Oğuz ve Türkmen toplumu arasında ulemâ sınıfı da oluşum aşamasını tamamlamıştı. Piramidin yuka-

284 Edib ibn Muhammed Yükneki, Atabetü'l-hakaik, İst. 1951, s. 64; Salemann, *Noch*, s. 76.

285 Brockelmann, *Mahmud al-Kasgari*; aynı müel., *Mitteltürkischer*.

286 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 312; *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 24, 59.

287 *Hudud al-Alam*, Tumansky yazması, vr. 18.

288 Orta Asya Oğuz boyları arasında İslamın yayılması, onların VIII. Yüzyılda Mâverâünnehir yerleşim bölgelerinin kuzey sınırları boyunca oturmaya başlamalarından sonra vukû bulmuştı. Bkz. *İbnü'l-Esir*, XI, s. 117. Bazı tarihçiler yanlışlıkla Oğuz boyları arasında İslamlaşma sürecinin uzun ve düzensiz olarak XIII. Yüzyıla kadar sürdüğünü iddia etmektedir. Oğuzlar'ın batı grupları arasında X. Yüzyılda bile İslamî inanca sahip insanlara seyrek rastlanılmaktaydı. Mâverâünnehir'in Sâmânî hakimleri ile yakın temaslarda bulunan Oğuzlar'ın doğu grupları arasında İslam daha fazla yayılmıştı. Oğuzlar'ın gerçek anlamda İslamı kabul etmeleri, Selçuklular'ın Sır-Derya ve Amu-Derya nehirleri arasından Horasan'a hareket etmeleri ile gerçekleşti. Bkz. Houstma, *Die Ghuzenstamme*; Marquart, *Die Chronologie*; aynı müel., *Osteuropaische*.

289 Biruni, *Kitab el-camahir*, s. 205; Magribi, *Coğrafiya*, Rukopis İAN AN SSSR S-591.

rısında yabgu ve hanların bulunduğu ataerkil–hiyerarşik güçler durmaktaydı. Hiyerarşik kurgunun ikinci basamağında beyler, emîrler, serdarlar ile kabile ve askeri bürokrasinin önde gelen temsilcileri bulunuyordu. Oğuz ve Türkmen aristokrasisi, sosyal sınıflar üzerinde esasi güçtü ve toplumun daha geniş özgür üyelerini gittikçe itaatlarına alıyorlardı.

Toplum Fertlerinin İtaatı

Büyük sürülere ve zengin mülklere sahip olan Oğuz ve Türkmen beyleri, zamanla kendi boylarının gerçek efendileri durumuna gelmişlerdi. Kaşgarlı Mahmud'un 'Divan'ın da 'köle durumuna düştüler' anlamında 'kulsıg erler' denilen boy fertlerinden[290] bahsedilmektedir.[291] XIII. Yüzyıl Selçuklu metinlerinde tahakküm altında bulunan 'hassa erleri'nden söz edilmektedir.[292] Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde 'erlerin bey önünde diz çöktüğü' anlatılmaktadır.[293]

Toplumun köleleştirilmesinin sebepleri arasında, fakirleşme ve bağımsız bireylerin düştüğü ekonomik sıkıntı yer almaktadır. XI. Yüzyıla ait bir Oğuz şarkısı[294] durumu gayet açık bir şekilde anlatmaktadır:

Kim zenginliğe sahip ise,
Ona beylik layık görülüyor.
Servetten yoksun kalan bey,
Erlere ihtiyaç duyuyor.

Bir eserden alınan bu anekdot, varlıklı beylerin boyun fertlerini kendine nasıl tabî ettiğini ve onların üzerinde nasıl hüküm sürdüğünü anlamamıza fırsat tanımaktadır.[295] Anlaşıldığı kadarıyla, toplu-

290 "Kutadgu Bilig"te 'kulsık kişi'den bahsedilmektedir.

291 Kaşgarlı, *Divan*, tıpkı basım, Ank. 1941, s. 499.

292 Salemann, *Noch*, s. 190.

293 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., II, s. 21.

294 Age., I, s. 362.

295 XII. Yüzyıl Orta Asya şairlerinden Edîb Yükneki'nin eserinde (Bkz. A. Temir, "Atabetü'l-hakayık", TTK Belleten, cilt: XVIII, N: 70, 1954) bu konuyla ilgili enteresan bir noktaya dikkat çekilmektedir: "Halk, bakışlarını beylere dikerken, özgür insanlar onun kölesi durumuna düşmekteydi. Fakir bir kimse gördüklerinde (hepsi) başını çevirmekte, gözlerini kapatmakta ve geçip gitmektelerdi". Bkz. Yükneki, *Atabetü'l-hakayık*, s. 74.

mun özgür fertlerinin varlıklı tabakanın hakimiyeti altına girmesi genelde ekonomik sebeplerden kaynaklanmaktaydı. 'Divan-ı Lügat et-Türk'de ve diğer kaynaklarda yer alan bilgiler, Oğuz ve Türkmen boyları arasında borç sisteminin geliştiğine dair bilgiler veriyorlar.[296] Beylerin sıradan erler üzerindeki iktidarı, ekonomi dışı nedenlerden de kaynaklanıyor olabilirdi. Köleleşmenin en yaygın biçimi, erlerin güçlü ve etkili beylerin koruması altına girmesiydi. Hayvan sürülerinin ve otlak arazilerinin düşman saldırılarından korunması söz konusu olduğunda, zayıf göçebe uruklar, daha güvenilir müttefiklere ihtiyaç duyuyorlardı.[297] İlk ve sonbahar mevsimlerinde gerçekleşen göç hareketleri sırasında, göçebe kabileler güçlü boy beylerinin önderliğinde bir araya geliyorlardı. Suriyeli Mikail, Suriye Türkmenleri'nin ilkbaharda "hayvanlarına otlak yeri aramak için kuzey bölgelerine göç ettikleri"nden bahsetmektedir. Bu göçler sırasında, bölgede barınan Kürt derebeyleri, sık sık Türkmenler'e ait koyun, at, deve ve öküz sürülerine saldırıda bulunuyorlardı. Yine Suriyeli Mikail'in anlattığına göre, "bu durumda Türkmenler mallarını korumak için göçler sırasında birleşmeyi uygun bulmuşlardı".[298] Genelde bu tür birliklerin başında daha güçlü ve çok sayıda uruğa hükmeden beyler bulunuyordu. Göçebeler üzerinde tam yetkiye sahip bulunan beyler, gerektiğinde, özellikle de küçük ve güçsüz boyları kendi amaçları doğrultusunda sömürmekten kaçınmazlardı. Aynı boydan olanlar ise, hizmetçi veya köle olarak egemen gücün sultası altında yer alırdı. XI. Yüzyıl Selçuklu göçleri tarihine dair hikayelerde bu tür olaylara rastlanmaktadır.[299] Özellikle de, hayvan sürüleri ve otlak araziler üzerinde beylerin özel mülkiyet haklarının bulunması, tahakküm zincirinin halkalarını daha da sıklaştırıyordu.

Orta Çağ kaynakları, Oğuz ve Türkmen feodal boy aristokrasisinin zamanla otlakların mülkiyet hakkını ele geçirdiklerine tanıklık etmektedir. Kaynaklar, Selçuklu hükümdarlarının kışlak ve yazlık arazileri, Kayı ve diğer boy reislerine ikta olarak verdiklerinden söz etmektedir.[300] Anlaşıldığı kadarıyla toplum bireyleri, ekonomik se-

296 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., III, s. 330; *Ein Türkisch-arabisches Glossar*, s. 44;

297 Yerenov, A. *Oçerki po istorii feodalnıx zemelnıx otnoşeniy u kazaxov*, Alma-Ata 1961, s. 20-21.

298 Guseynov, R.A. *K istorii tyurok*, s. 144-145.

299 İbnü'l-Esir, IX, s. 275.

300 *Osmanlı Tarihleri*, s. 93.

bepler yüzünden aristokrasi tabanını oluşturan beylerin eline düşmüşlerdi.[301] Bu durumu Sancar'ın sultanlığı sırasında verilen resmi emirnameler de teyit etmektedir. Bu belgelerin birinde, XII. Yüzyılda Gürgen Türkmen beylerinin hayvan sürüleri için otlak ve sulak arazilerinin paylaşımına katıldıkları belirtilmektedir. Türkmen boyları, sürülerini otlattıkları meranın özel vergisini ödemek zorundaydılar.[302]

Oğuz ve Türkmen boylarının toprak mülkiyetine dayalı feodal sömürü uygulaması, henüz Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce gelişmeye başlamıştı. Wilhelm of Tyros şöyle yazmaktadır: "Eğer arazi yem bakımından verimliyse, onlar (Türkmenler) hemen oracıkta çadırlarını kurarak rahatça konaklıyorlardı. Ardından da kendi içlerinden akıllı birisini ülkenin hükümdarına göndererek, belirtilen ödeme miktarını kabul edip karşılıklı anlaşma yapıyorlar, böylece otlaklara yerleşiyorlardı"[303]. Bu durumu, Selçuklu göçlerini anlatan tarih vakayinameleri de doğrulanmaktadır. Gerdizî, 4 bin kişilik Türkmen ailesinin Horasan'daki otlak bölgelere gitmek için Sultan Mahmud'a başvurduklarını haber vermektedir. Türkmen reisleri, yaptıkları başvuruda, çeşitli mükellefiyetleri kabul edecekleri ve vergi ödeyecekleri sözünü vermişlerdi.[304]

Feodalleşen Oğuz ve Türkmen beyleri, yerleşik 'yatukları' da kendi boyundurukları altına almışlardı. Muhtemelen, yatukları kışlak ve yazlık konak yerlerinde bir takım mükellefiyetlere tabî tutmuşlardı. Yatuklar, kendi iskân alanlarını korumayı başararak, zanaatın çeşitli dallarıyla uğraşmış ve tarımla meşgul olmuşlardı.[305]

301 Bazı Sovyet tarihçileri, Orta Asya Türk kavimleri arasında feodal beylerin meraları paylaşma hakları olduğuna dair gerçekleri reddeden görüşlere karşı koymağa çalışmışlardır. Bkz. S. Çağatay, *Zur Wortgeschichte*, s. 35-36. Buna benzer görüşlerin yanlışlığı bizim tarihçilerimiz tarafından vurgulanmıştı. Bkz. "O patiarxalno-feodalnıx otnoşeniyax u koçevıx narodov", Vl, 1956, N: 1, s. 75-78;

302 Cüveyni, *Atabat al-kataba*, s. 82 vd.; İnşa, vr. 126.

303 Stasyuleviç, M. *Istoriya*, s. 57.

304 Zeynü'l-Ahbar, s. 67; Ebu'l-Farac, age, s. 292.

305 Margulan, *Iz istorii*, s. 73.

Ataerkil-Feodal Yönetimde Sömürü Çeşitleri

Tâbi durumuna düşen toplum fertlerinin (kulsıg erleri, yatuklar ve erler) aşırı sömürülmesi, ataerkil yapının çeşitli normlarıyla kamufle edilmişti. İtaat, eski geleneksel yaşamın boy içindeki doğal seyriydi adeta. Oğuz–Türkmen toplumunda bu tür uygulamaların olduğu 'Divan-ı Lügat et-Türk' tarafından da doğrulanmaktadır. Kaşgarlı Mahmud, yılkıların otlatılmasında (at bekleşme) ve korunmasında boy arasında karşılıklı yardımlaşmanın varlığından söz etmektedir.[306] Müellif, aynı yardımlaşma biçiminin keçe ve ayakkabı yapımı sırasında da söz konusu olduğunu kaydetmektedir.[307]

İtaatın bir diğer biçimi ise evlatlık alınması ve zengin aileler arasına yabancıların sokulmasıydı. Eski Türkmen soy kütüklerinin aktardığına göre, hali vakti yerinde bulunan beyler, diğer boya mensup çocukları 'evlat' edinerek en ağır ev işlerinde çalıştırırlardı.[308] Oğuz-Türkmen toplumunda bu tür sosyal tabakaların varlığı, Orta Çağ sözlüklerinden de anlaşılmaktadır. Kaşgarlı Mahmud'un sözlüğünde, 'öksüz' (yetim)[309] ve 'yad'– yabancıdan bahsedilmektedir.[310]

Oğuz ve Türkmen beyleri, diğer ataerkil gelenekleri de sömürü amacı olarak kullanıyorlardı. Yukarıda adı geçen soy kütüklerine göre bey, kendi kızını evlatlığıyla evlendiriyordu. Bey ve eşi, evlatlıklarının düğün masrafları konusunda bir hayli tutumlu davranmaya çaba harcıyorlardı. Geleneğe göre, sadece öz oğlunu değil, evlatlıkları da evlendirmek zorundaydılar. Bey, başlık parası ödememek için beslediği evlatlığa kendi kızını veriyordu. Buna göre damat, kayınpederinin yanında hizmet etmekte ve eskisi gibi beyin işleriyle ilgilenmekteydi.

Aktarılan Türkmen rivayetlerinde, eski Türk sosyal evlilik kurumunun değişen yapısının izlerine rastlanmaktadır. Eski Türk töresi, damadın belirli süre kayınpederin evinde kalmasını gerekli görmekteydi.[311] Sanki, damat gelinin ailesi tarafından evlat edinilmekteydi.

306 Brockelmann, Mitteltürkischer, s. 34.
307 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., II, s. 81; B. Atalay çvr., II, s. 87, 101.
308 lomudskiy, *Iz narodnogo*, s. 325.
309 Bu terim, anlamını günümüze kadar Türk dilinin Anadolu lehçesinde korumuştur. Bkz. S. Çağatay, *Zur Wortgeschichte*, s. 83.
310 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 89, 362; *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 103.
311 İnan, A. "Güvey", TM, cilt: IX, 1951, s. 139-143.

Bazı Türk lehçelerinde 'güvey', 'koca, kız ailesinin oğlu oldu' anlamına gelimektedir.[312] Eşinin ailesiyle oturan damat, birkaç yıl boyunca kayıpederinin sürülerine bakmakla mükellefti.[313] Şecereye göre, Türkmen beyleri, eski gelenekleri fakirlere karşı sömürü aracı olarak kullanmışlardı.

Oğuz ve Türkmen toplumunun üst düzey yönetici kesiminin sömürüsü, ekonomik nedenler dışında, askerî güce de dayanmaktaydı. Nüfuzlu beyler, kölelerden oluşan muhafız birlikleri dışında, boy ve kabileden alınan askerî güçleri de kullanıyorlardı. Bu birlikler, genelde seçme savaşçı 'yiğitler'den[314] oluşan hafif süvarilerden ibaretti. Orta Çağ müellifleri, sayıları birkaç yüz savaşçıdan ibaret bulunan ilk Selçuklu askeri birliklerinden söz etmektedirler.[315] Hanlar, beyler ve emîrler, yiğitlerden teşekkül eden birlikleri savaş, yağma, saldırı, sürek avı için seferber ediyorlardı.[316] Reşidüddin, IX. Yüzyıl Selçuklu ordusunun seçme gençlerden oluştuğunu ve bu savaşçılara 'nöker' denildiğini kaydetmektedir.[317] Ancak 'nöker' kelimesi muhtemelen daha sonraları geniş bir anlam kazanmıştı.[318] 'Nöker' kelimesinin Oğuz ve Türkmen toplumu arasında yaygınlaşması, muhtemelen Moğollar'ın Orta Asya'yı istilasından sonraki döneme rastlamaktadır.[319] Güvenilir kaynaklara göre, Karakoyunlu hanedanlığı döneminde nökerlerden müteşekkil birlikler kullanılmaktaydı.[320] Reşidüddin, 'nöker' tabirini, daha ziyade Selçuklu muhafız birliklerinde hizmet eden 'yiğitler' için kullanmıştı.

IX-X. Yüzyıllara ait kaynaklar, Oğuz beylerinin idaresinde bulunan ve 'mevla' denilen kiralık birliklerden söz ederler.[321] İbn el–Fa-

312 *Istoriçeskoye razvitiye*, s. 62.

313 İnan, A. *Güvey*, s. 140.

314 Bu terimin tam karşılığı 'delikanlı' olup, XIII. Yüzyıla ait sözlüklerde 'yiğitler', Türkmence'de ise 'genç insanlar' demektir. Bkz. *Ein türkisch-arabisches Glossar*, s. 106.

315 Aksaraylı, Müsameretü'l-ahbar, Ank. 1943, s. 106.

316 *Oğuz Destanından Bir Parça*, s. 247.

317 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Taşkent yazması, vr. 49.

318 Vladimirtsov, B.Ya. *Zametki k drevnetyurkskim i staromongolskim tekstam*, DAN, 1929, N: 16.

319 Orta Çağ Türkçesinde 'nuker/nöker' kelimesi 'hizmetçi', 'savaşçı' anlamı içermekteydi. Bkz. Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, Ank. 1957, c. IV, s. 595.

320 V. Minorsky, *A civil and military review in Fars*, BSOS, vol. X, pt. 1, 1939, s. 159.

321 Togan, *İbn Fadlan's*, s. 1.

kîh'in eserinde, Oğuz hükümdarı oğullarının paralı muhafız birlikleri hakkında bilgiler verilmektedir.[322] 'Mevla' terimi, boyların ve özel şahısların müvekkillerinin oluşturduğu birlik anlamına geliyordu. Mevlalar silahlıydı; savaşlara katılırlar ve ele geçirilen ganimetten pay alırlardı. Genelde, bu birliklerin pek şikayeti olmazdı; çünkü komutanlarının tam nezareti altındaydılar.[323]

Orta Çağ kaynaklarında, tâbi insanlara, 'tebasındakiler, birinin peşinden gidenler, emri altında bulunanlar, hizmetçiler' anlamında 'etba' denilmekteydi. Zahirü'd-din Nişapurî ve diğer tarihçiler, Selçuklu boyu hizmetinde bulunan çok sayıda 'etba yığın' dan bahsederler.[324] İbnü'l-Esîr'e göre, onlar 'verilen emirleri yerine getirmekte ve hizmete müheyya beklemekte idiler'.[325] Tâbi müvekkiller ve tebaadakiler, sosyal ve servet eşitliği bakımından farklı kesime mensup kişilerden oluşuyordu. Bu gruplar, üst düzey beylerin emrinde askerî ve diğer mükellefiyetlere memur kılınmışlardı. 'Etba yığın'larına Türkçe 'kullukçı' ve 'tapukçi' adı verilen sınıflar da dahildi.[326] Kaşgarlı Mahmud 'Divan'ın da 'tapukçi' kelimesini 'hizmetçi', 'itaat eden' anlamında açıklamıştır.[327] XI-XII. Yüzyıllar Türkmen-Oğuz toplumunda bu tür hizmetçilerin varlığına T. Houtsma ve P. Pelliot tarafından da dikkat çekilmiştir.[328]

Oğuz ve Türkmen boylarının varlıklı ve nüfuzlu beylerinin çevresinde, çok sayıda hizmet erbabı kimseler bulunmaktaydı. İbn Fadlan, Oğuz reisi Etrak'ın ordugahını anlatırken: 'Onun hizmetçileri, mevkebi ve büyük çadırları vardı' ifadesini kullanmaktadır.[329] Seyyahın 'Risale'sinde bu gruptan söz edilirken Arapça 'dabuna' (ضبنه) tabiri kullanılmıştır. Bu kelimenin Türkçedeki karşılığı 'yemek verilmesi gereken insanlar, nedimler, hiçbir faydası olmayan parazitler'di.[330] Ancak, bu hizmetçilerin masrafı, verdiği hizmetten daha pahalıya mal olmaktaydı. Büyük Oğuz reisinin kışlasında böyle hiz-

322 İbn el-Fakih, *Kitab ahbar al-buldan*, vr. 171.
323 Kubbel, E.Y. *O nekatorıx çertax voyennoy sistemı halifata omaiyadov*, PS, vıp.4 (67), 1959, s. 18.
324 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 10; El-Cüzcani, *Tabakat*, vr. 150.
325 İbnü'l-Esir, IX, s. 275.
326 Sultan Veled, *Divan-i Türki*, İst. 1341 h, s. 30; Salemann, Noch, s. 227.
327 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 311, 314, III, s. 44, 189.
328 Pelliot, Notes, s. 182.
329 Kovalevskiy, *Puteşestviye İbn Fadlana*, s. 64.
330 Age., s. 97.

metçilerin bulunması bir hayli ilginçtir. İbn Fadlan, Etrak'ın ev halkı yanında yakın akraba ailelerinden de söz etmektedir. Bunlar arasında, Arap elçinin gelmesi münasebetiyle 'amca çocukları' da bulunuyordu. Bu durumda daha ziyade göçebe köy yöntemi ile karşılaşmaktayız.[331] B. Ya. Vladimirtsov'un açıklaması gayet yerindedir: 'Zengin göçebelerin, özellikle de yılkı sahiplerinin, büyük toplumlarda göçebe olarak barınması elverişli değildi. Kendi hayvan ve özellikle at sürüleri için daha serbest alanlar seçmek zorundaydılar'.[332] Ancak bu durumda hayvanın beslenmesi için bir takım tehlikeler belirmekteydi, çünkü bozkırda gelenek halini almış yağma ve saldırılar olağandı. Anlaşılan, büyük hayvan sürülerine sahip beyler, yanlarında silahlı hizmetçiler ve yardımcılar bulundurmak zorundaydılar.

Yukarıdan beri anlattığımız rivayetler ve alıntılar, araştırdığımız dönem içinde Oğuz-Türkmenler'de patriarkal-feodal kurumların geliştiğini ortaya koymaktadır. Boy-kabile yapısına son vermek için servet ve sınıf ayrımcılığı, toplumun özgür bireylerinin köleleştirilmesi sürecinin gereği idi. Oğuz –Türkmen toplumunda feodal ilişkilerin gelişmesinde Selçuklu Devleti'nin oluşması büyük önem taşımıştır. Askerî hizmet karşılığında arazi (ıkta) alan Oğuz ve Türkmen beyleri, sadece kendi kabiledaşlarını değil, fethedilen ülkelerin emekçi kitlelerini de sömürmeye başlamışlardır.[333]

331 Togan, İbn Fadlan's, s. 15.

332 Vladimirtsov, *Obşestvennıy stroy mongolov*, s. 37.

333 Bu konu üzerinde kitabın son bölümünde daha ayrıntılı olarak durulacaktır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OĞUZ YABGU DEVLETİ

OĞUZ YABGU DEVLETİ

Orta Çağ kaynaklarında, Oğuz Devleti'nin kuruluşu ve oluşumu hakkında net bilgilere rastlamak neredeyse imkansızdır. Sır-Derya Yabgu Devleti'nin tarihi, efsanevî rivayetlerin kalın perdesiyle örtülüdür. Bu rivayetlerin ilki, X.Yüzyılda ortaya çıkan "yağmur taşı" efsanesidir. Tarih itibariyle çok erken dönemlerde Mâverâünnehir sınırlarında oturan Oğuzlar arasında bu efsanenin yayıldığı gözlemlenmektedir. Efsanenin içeriğini oluşturan "Sihirli Taş" hakkında anlatılan ilginç hikayeler, araştırmamız açısından önemlidir. Tabii ki efsaneler, Orta Asya Oğuz Devleti'nin oluşumuna dair tarihî kanıtların yerini tutamaz. Ancak, araştırılması gereken dönemin metot bakımından eleştirel analizini yaparken, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin ortaya çıkış tarihinin öğrenilmesi açısından önemi göz ardı edilemez. Efsanelerle güvenilir tarih kaynaklarının karşılaştırılması, Orta Asya Oğuz Devleti'nin kuruluşu sırasında gelişen diğer olaylara genel bir bakış yapmamıza imkan vermektedir.

Efsaneler ve Gerçekler

"Yağmur Taşı" hakkında anlatılan rivayetlere ilk defa İbn el-Fakih'in "Kitab Ahbâr el-Buldân" adlı eserinde rastlanmaktadır. Hikâye, Câyûbî'nin oğlu, Oğuz "hükümdarının varisi" Belkik'in[1] ağzından anlatılmaktadır. Belkik şöyle anlatıyor: "Benim atalarımdan biri, bir zamanlar hükümdar bulunan babasına kızmış ve onun hizmetin-

1 Meşhed yazması arasında bir de Belfikar variyantı bulunuyor. Yakut, Oğuz veliahtının adını 'Balkanak' veya 'Balfanak' olarak veriyor. Necib Hemedânî ise eserinin bir yerinde 'Belkik', diğer bir yerinde ise 'Balkik' olarak göstermektedir. Bkz. Hemedani, *Acaib el-mahlukat va garaib*, vr. 95; aynı müel., *Acaib el-mahlukat*, vr. 620, I, s. 840;

den ayrılmış. O, kendine, gulamları ve çapulcuları yeni arkadaşlar olarak seçmişti. Ülkenin doğusuna doğru hareket ederek yolunun üzerindekilere saldırmış, ele geçirdiklerini kendisi ve arkadaşları arasında taksim etmişti".[2]

İbn el-Fakih'e göre, "daha sonra Belkik'in atası, tılsımlı dağın bulunduğu ülkeye ulaşır. Dağın arkasından yükselen güneş, yakıcı ışınlarıyla bütün canlıları yakıp kavuruyordu. Bölge halkı sabahın ilk ışınlarıyla birlikte korkunç sıcaklıktan korunmak için yer altında ve derin mağaralarda saklanıyorlardı. Dağlarda "yağmur" taşları bulunuyordu. Yabanî hayvanlar, onlar sayesinde yakıcı ışıklardan korunuyorlardı. Bu dağlık alanda barınan hayvanlar, bu taşları ağızlarına alarak başlarını gökyüzüne kaldırdıkları an, onları güneşten koruyan bulutlar oluşuyordu. Belkik'e, atasına bu sihirli taşı bularak geri dönmek nasip olmuştu."[3]

İbn el-Fakih'in anlattığı Oğuz rivayeti, birçok epik hikayenin karakteristik özelliği olan abartılı fantastik olgular üzerine bina edilmiştir. Efsanede "yağmur" taşlarının büyülü gücünü sezinleyen oldukça becerikli hayvanlardan bahsedilmektedir. Buna rağmem anlatılan hikaye, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin tarihini öğrenmemizde ilgi konusu olmaktadır. Bu hikayede, şu veya bu şekilde, Orta Asya Oğuz Devleti'nin ortaya çıkışıyla ilgili kesin olayların efsanevi yorumunu buluyoruz. Anlaşılacağı üzere İbn el-Fakih, Belkik 'in babasını Cabuya olarak tanıtmaktadır. Keza, Emin Râzî gibi, İbn el-Fakih'in eserinden geniş biçimde faydalanan Necib Hemedânî'nin açıklaması da bir hayli ilginçtir. Necib Hemedânî, Belkik'in Cabgu'nun oğlu ve "Türk meliki" olduğunu kaydetmektedir. Cabuya veya cabgu, özel isim olmayıp, büyük Oğuz kağanının kullandığı ünvandır.[4] Dolayısıyla incelenen efsenede, "cabuya" veya "cabgu" ön titülünü kullanan bir Oğuz "hükümdarı"ndan söz edilmektedir.

İbn el-Fakih'in aktardığı efsanede, Belkik'in atasının kendi babasından ayrılarak savaşçı yiğitleri çevresine toplayıp, yağma hareketlerinde bulunması, civar halk ve kabileleri itaat altına almasına işaret edilmesi enteresandır. Efsaneye konu olan bu ayrıntılar, muhte-

2 MİTT, t. I, s. 153.

3 İbn el-Fakih, *Kitab ahbar al-buldan*, vr. 171.

4 Abu Abdallah Mohammad el-Khowarezmi, *Liber Mafatih al-olum explicans vocabula technica scientiarum*, ed. G. Von Vloten, Lugdumi Batavorum, 1895, s. 219.

melen gerçek tarihî olaylara dayanmaktadır. İbn el-Fakih, Belkik'in atasının kendi babasına "kızıp" onu terk ettiğini iddia etmektedir. Emin Râzî'nin "Heft iklim"inde yer alan efsanenin bir diğer varyantı da aynı anlamı içermektedir.[5] İbn el-Fakih ve Emin Râzî, Belkik'in dedesi ile babası arasındaki ayrılığın bir ihtilaf sonucunda gerçekleştiğini açıklar. Ne yazık ki, onların aktardıkları bilgilerde, genel olarak, babayla oğulu bir birine düşüren nedenler açıklanmamıştır. Öte yandan Necib Hemedânî'ye göre ihtilafa "yada taşı" sebep olmuştur.[6]

5 Emin Râzî şöyle der: "Türkistan hâkimlerinden biri, babasıyla ihtilafa düşerek hizmetindekileri ve yakınlarını (hadim ve haşem) yanına alıp doğuya doğru yola çıktı. Bir çok geçit ve konaklama yerini geçtikten sonra çoğu kimsenin ulaşamadığı bir yere vardı. Bu ülkede oturanlar aşırı sıcaktan dolayı gündüzleri sığınaklarda yaşıyorlar, gece olunca dışarı çıkıyorlardı. Güneş nereye vuruyorsa orasını yakıp kavurmaktaydı. Türkistan hâkimi burada bir takım yabanî hayvanlar gördü ve oradaki halka bunların nasıl yaşadıklarını sordu. Halk bu hayvanların en yüce efendinin nezaretinde olduklarını, bu dağda onların bildiği bir taşın bulunduğunu; ne zaman aşırı sıcaklar bastırsa, onların ağızlarına bu taştan bir parça alarak başlarını gökyüzüne çevirdiklerini; böylece gökyüzünde bulutlar oluştuğunu ve onlara gölge yaptığını anlattı. Hakanın oğlu bunun üzerine bu taşları bularak ülkesine götürdü. Ve ne zaman yağmura ihtiyaç duyulsa taşları birbirine sürterek yağmur yağdırıyordu. Bazıları işte bu taşlardan putlar yaptılar ve yağmurun yağması için de Türkçe bir şeyler söylemeyi âdet edindiler." "Yada " veya "cada taşı" adı verdikleri ve saygı gösterdikleri bu taşın bazı Türkler'in inancında önemli bir yeri vardır. Bkz. Narşahi, *Tarih-i Buhara*, Ch. Schefer nşr., Paris 1892, s. 263.

6 "Belkik b. Cabgu, - diye yazıyor Necib Hemedânî- 'arkasından güneşin yükseldiği bir dağın bulunduğunu söyledi. Bölge halkı aşırı sıcaklar yüzünden toprak altında (serdab) bulunan sığınaklarda barınıyorlardı. Vahşi ve yabanî hayvanlar aşırı sıcak ve susuzluktan eziyet görüyorlardı. Cenabı Allah bu hayvanlara o yağmur taşının sırrını bilme hissini vermişti. Onlar çöle (hiyaban- ucsuz bucaksız sahra) gidiyor, bu taşları ağızlarına alıp kafalarını gökyüzüne kaldırıyorlar ve anında yağmur yağmaya başlıyordu'. Türklerin hükümdarı Belkik şöyle devam etti: 'Benim dedem bu taşı merak etmiş. Bir sefer hazırlayıp oraya gitmiş ve ağzında bu taşın bulunduğu yabanî hayvanı görmüş. Dedem ağzındaki taşı düşürene kadar bu hayvanı kovalamış ve sonunda o taşı ele geçirmiş. Ancak hükümdar bu taşı ondan almış. Bu taşı ne zaman güneşe çevirse, hemen bulutlar oluşuyormuş. Buna Toguz-guz taşı da derlerdi". Bkz. Necib Hemedânî, *Acaib el-mahlukât*, Rukopis AN SSSR D-129, cr. 61. Necib Hemedânî, eserinin bir başka yazmasında ise şöyle demektedir: "Belkik şöyle der; Dedem bu taşı elde etme sevdasına kapılmıştı. Bir defasında o, orada ağzında taş olan yabanî bir hayvan görmüş ve hayvan yorulup duruncağa, taşı ağzındandan atıncağa kadar kovalamış. Şu anda bu taş bizim hükümdarımızın elindedir. Onu güneşe çevirdiklerinde bu-

Acâib el-Mahlukât'ın incelediğimiz yazmasında, gerek İbn el-Fakih ve gerekse Emin Râzî'nin eselerinde yer almayan bir ayrıntı dikkat çekmektedir. Necib Hemadânî'nin eserinin ilk baskısında büyük "yağmur" taşına "tokuz-guz" da denilmektedir.[7] Ona göre bu taş, han tarafından Belkik'in dedesinden alınmıştır. Ancak, hemen ardından, nasıl olduğu belirtilmeden, taşın yabgunun eline geçtiği açıklanmaktadır. Anlaşılan, diğer Orta Çağ kaynaklarında yer alan rivayetler de anlatıldığı gibi, burada "yada taşı" için bir mücadele söz konusudur.

Gerdizî, Türkler'in menşei ile ilgili efsaneye istinaden, Peygamber Nuh'un üç oğlu bulunduğu anlatır. Bunlardan biri, Yüce Tanrı'nın adını bir taş üzerine yazarak, onun yardımıyla yağmur yağdıran Yafes'tir. Yafes'in ölümünden sonra bu sihirli taş Oğuzlar'ın eline geçti. Halluk (Karluk) ve Yafes'in diğer torunları, bu yağmur taşına sahip olma hakkının kendilerinde olduğunu iddia ettiler. Sonunda kura çekilmesine karar verildi ve sihirli taş Halluk'a nasip oldu. Ancak, Oğuz hükümdarı Halluk'a sahte bir taş vermiş, gerçeğini kendine saklamıştı.[8]

Bu rivayetin başka tür anlatımına Mücme'l-et-Tevarih'de rastlanmaktadır. Buna göre, çekilen kura sonucunda taş,Türk'e yani Guz b. Mamsak'ın amcasının payına düşer. Ancak Türk, bir defasında bu taşla yağmur yağdırmak isterse de, bütün çabaları boşa çıkar.[9] Galiba Guz ona sahte yağmur taşını vermiştir. Bunu üzerine amca ile yeğen arasında uzun yıllar devam edecek olan kanlı savaşlar başlar. Bu savaşların birinde Guz b. Mamsak'ın küçük oğlu Baygu da ölür.[10]

---

lutlar oluşmakta ve yağmur yağmaktadır" Bkz. Necib Hemedânî, *Acaib el-mahlukât ve garaib el-mevcûdât,* Rukopis İNA AN SSSR A-153, vr. 95.

7 'Bu taş sayesinde soğuk meydana getirilip, yağmur ve kar yağdırıldığını anlatan' Tamim b. Bahr'a göre, 'halihazırda bu taş Tokuz-Guz hükümdarının elinde bulunmaktadır'. Şöyle devam ediyor: "Onların (Türklerin) hiçbirinin çadırında buna benzer taş bulunmaz" (V. Minorsky, V. *Tamim ibn Bahr's Journey to the uyghurs*, BSOS, vol. XII, pt. 2, 1948).

8 Bartold, *Otçet*, s. 104.

9 Orta Çağ kaynaklarında Türk inancında taşların yardımıyla yağmur duasına çıkmak gibi bir dizi çeşitli büyü yöntemlerinin mevcut olduğu kaydedilmektedir. Bkz. Yaltkaya, Ş. *Eski Türk ananelerinin bazı dini müesseselere tesirleri*, İTTK, 1943.

10 *Mücmelü't-tavarih*, s. 102-103. Bundan sonra: *Mücmel.*

Bu efsanevi rivayetler, muhtemelen hakanın ölümünden sonra Batı Türk Hakanlığı tahtı uğrunda VIII.Yüzyılda ortaya çıkan mücadeleleri yansıtmaktadır. Efsaneye konu olan "yağmur taşı" Hakan-ı Kebir'in hakimiyet semboli idi. Muhtemelen büyülü yağmur taşı, bir zamanlar Oğuz ve diğer Türk boylarında iktidarın sembolü olarak kabul edilmiştir.[11] Nitekim, efsanelerde bu taşa sahip olmak için çıkan şiddetli çatışmalardan söz edilmektedir. İbn el-Fakih, yada taşı efsanesinin Mâverâünnehir sınırı boyunca oturan Tokuz-Guz, Oğuz ve Karluk boyları arasında geniş bir şekilde yayıldığından bahsetmektedir. Gerdizî'nin aktardığı rivayette, Oğuz ve Karluk hükümdarları arasındaki rekabet dikkat çekmektedir. Anlaşılan, yağmur taşı hakkındaki efsanelere, Türk boy beyleri arasında süren mücadeleler ilham kaynağı olmuştur.

İbn el-Fakih'in aktardığı rivayette, çıkan ihtilaf üzerine Belkik'in dedesinin hükümdar babasıyla kavga ederek, çekip gittiğinin anlatılması dikkat çekiyor. Diğer bir açıklamaya göre, ihtilafın temelinde, iktidar hakkını temsil eden yağmur taşı sebebiyle çıkan rekabet yatmaktadır. Daha sonraki Müslüman tarihçiler, Oğuzlar'ın Yedisu sınırlarından uzaklaşmasının nedenlerinden biri olarak, Oğuz Han'la babası[12] arasındaki ihtilafı görmektedir.[13]

11 Bu konuda Uygur efsanesi özellikle incelenmelidir. Bu efsaneye göre, onların atalarından biri Buka Tegin (Tigin) idi. Uygur boyları, sahip olduğu zekası, güzelliği ve bilgisinden dolayı Buka Tegin'i kendilerine "han" seçtiler. Bir keresinde Buka Tekin rüyasında, beyaz elbise giymiş bir ihtiyarın kendisine 'çam kozası' biçiminde bir yeşim taşı verdiğini görür. İhtiyar, Buka Han'a: "Eğer bu taşı koruyabilirsen, dünyanın dört bir yanı senin olur" der. (Bkz. *The Tarikh-i Cahan-gusha of Alaud-Din Ata Malik-i Juwayni*, ed. by Mirza Muhammed ibn Abdul-Wahhab-i Qazwini, Leyden-London 1912-1937, s. 42. Bundan sonra: Cüveyni, *Cihangûşâ*). İ. Marquart, Buka Han'ın VIII. Yüzyılda yaşadığını ve Halife Mehdi'nin çağdaşı olduğunu açıklamaktadır. Bkz. İ. Marquart, İ. *Guwaini's Bericht über die bekehrunk der uiguren*, SKAWPHK, Bd. XXVII, 1912, s. 42.

12 Ama bu müellifin aktardığı "Oğuz-name" versiyonları, İslam ehl-i sünnet anlayışına göre uyarlanmıştır. Buna göre, baba ile oğul arasında ihtilafın nedeni Oğuz Han'ın İslam dinini kabul etmesidir. Böylece İslamın Oğuzlar arasında "çok eski dönemlerde" yayılmasıyla ilgili modern versiyon, "Yağmur Taşı" efsanesinin yerini almıştır.

13 Raşid ad-Din, *Cami et-tavarih*, Biritanskoga Muzaya, İNA AN SSSR, İFV-242; Salır-Baba, *Cami et-tavarih*, Rukopis İYaL AN TSSR, inv. No. 526; *Şecere-i Terakime*, Rukopis İYaL AN TSSR, inv. No. 2070; Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihan-nüma*, haz. F. R. Unat ve M. A. Köymen, Ank. 1949.

Efsanevî Oğuz Han menkıbelerinin İslamî versiyonları arasında en büyük ilgiyi Reşidüddin'in eseri görmektedir.[14] "Cami et-Tevarih"de, Oğuz Han'ın Türkistan'ın tamamını ele geçirdiği kaydedilmektedir. Rivayete göre Oğuz Han'a katılan Türk boyları, Uygur adını almıştır. Babasıyla girdiği savaştan zaferle çıkan Oğuz Han, bir zamanlar babasının emrinde bulunan Talas, Sayram ve civarını fethetmiştir.[15] Oğuz'un hakimiyetinde bulunan toprakların sınırları, batıda Mâverâünnehir'e, Buhara ve Horezm'e kadar uzanıyordu.[16]

Reşidüddin'in anlattığı efsanede, Oğuz Han'ın daha sonra Yengikent şehrini de[17] onardığı kaydedilmektedir. Şehre vali olarak ise veziri ve danışmanı İrkıl Hoca atanmıştı. Oğuz boyları arasında sağ ve sol kanatlar, yazlık ve kışlık göç alanlarının kesin sınırlarıyla belirlenmişti. Ongonların, yani totemlerin, tamgaların ve umumi şölenler sırasında dağıtılan etlerin bir kısmının taksimi İrkıl Hoca'nın adıyla yapılıyordu.[18]

14 Raşid ad-Din, *Cami et-tavarih*, Britanskogo Muzaya İNA AN SSSR İFV-242, vr. 11 vd.

15 Mehmed Neşri, Oğuz Han'ın taraftarlarıyla birlikte Türkistan'a kaçtığını ve Yesi'de ikâmet ettiğini iddia etmektedir. O, buradan babasıyla girdiği savaşlara devam etmiş ve çetin geçen çarpışmaların ardından onu kesin hezimete uğratmıştır. Bkz. Neşri, *Cihan Nüma*, s. 9-10.

16 Oğuz Han, yapmış olduğu çok sayıda sefer sonucunda Aktağ ve Almalık bölgesine kadar varmıştır. Oğuz-Han, çok sayıda seçkin askerî birliklerini Almalık'ın Ak-Kaya yerleşim bölgesinde tutmaktaydı. Daha sonra o, Kırklar ve Başkordlar üzerine sefere çıkmış ve Lugr Kalesi'ni ele geçirmiştir. Bu seferlere Ok-Tuğra-Oğuz denilen on bin Oğuz ailesi katılmıştır. Daha sonra Oğuz Han susuz çölü geçerek İtil (Volga) Nehri'ne ulaşmıştır. Oğuz Han'ın savaşçıları 'On Karakul' adı verilen mevkide bir süre konakladıktan sonra Talas ve Almalık'a gittiler. Raşid ad-Din, *Cami et-tavarih*, Biritanya yazması fotokopisi, vr. 410-412; Raşid ad-Din, *Cami et-tavarih*, Rukopis BSŞ PNS-46 (Saltıkov-Şedrin Yazması), vr. 217, 227.

17 Yengikent, Oğuz Devletinin başkenti olarak Türkmen tarih menkıbebelerinde de gösterilmiştir. Bu rivayetlerde, Oğuz çadır halkının doğuda Issık-Kul ve Almalık'a kadar yayıldığından söz edilmektedir. Oğuz göçebelerinin yayıldıkları saha güneyde Sayram ve Kazık-Kurt Tağ ve Karacık Tağ dağlarına; kuzeyde Ulutav ve Kiçitav (Küçük dağ); batıda ise Yengikent ve Karakum sahrasına kadar uzanıyordu. Bu topraklarda Oğuz boyları 4-5 bin yıl boyunca yaşamışlardı. Ancak komşu boyların saldırıları sonuncunda, onlar alıştıkları yerleşim alanlarını terk ederek Sır-derya Nehri'nin aşağı akarı boylarına sığındılar. "Onların hükümdarları Yengikent'te oturuyordu, kendileri ise yaz ve kışı Sır-derya'nın her iki yakasında karşılıyorlardı." Bkz. Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 57.

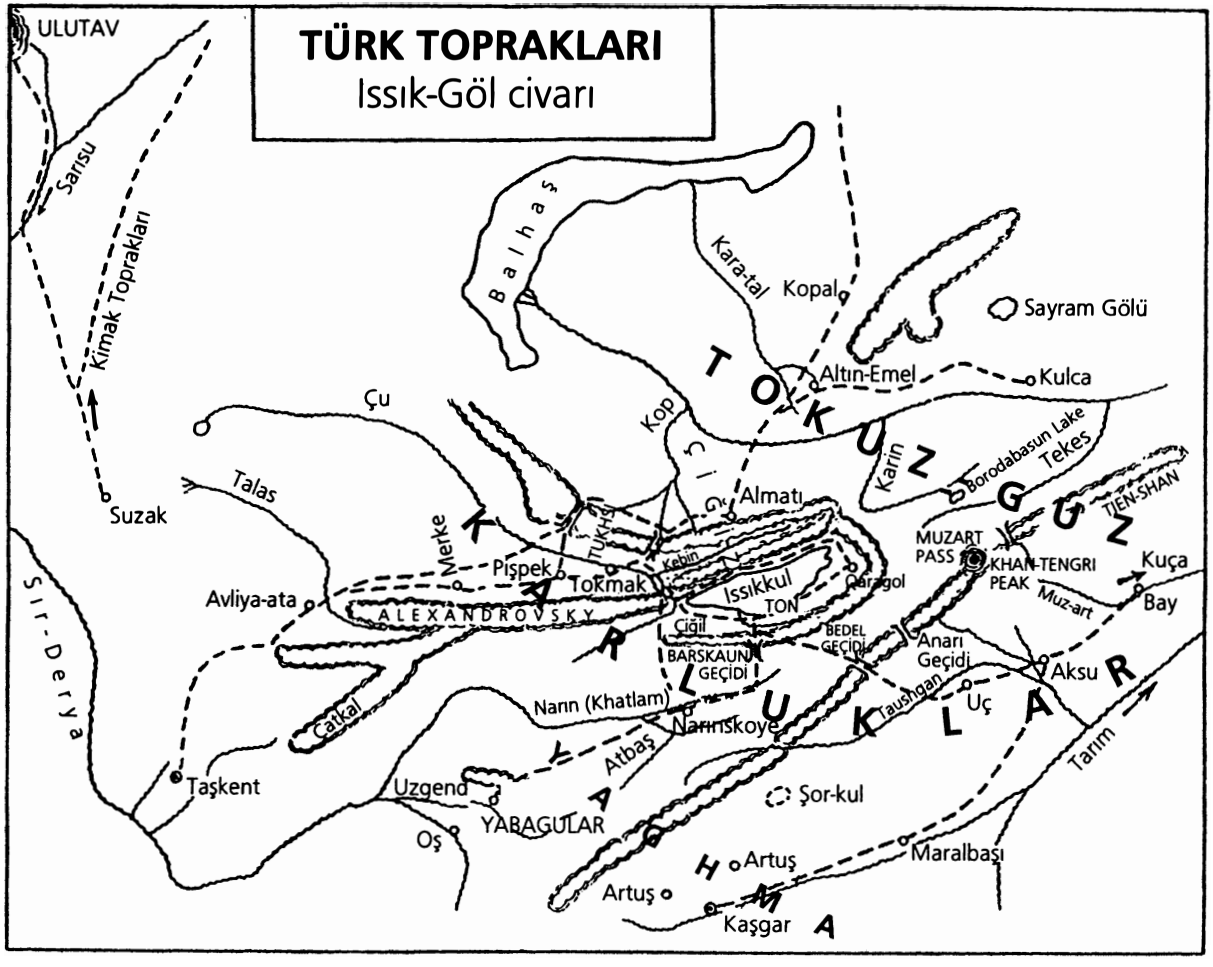
18 Raşid ad-Din, *Cami et-tavarih*, Saltıkov-Şedrin Yazması, vr. 217-227.

Efsanevî Oğuz Han menkıbelerinin İslamî versiyonları hayali olaylara kaynaklık etmesine rağmen, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin teşekkülü sırasında vukû bulan geçmiş olaylarla ilgili bilgiler ihtiva etmektedir. Anlatılan rivayetlerin, İbn el-Fakih'in eserlerinde yer alan bilgilerle hissedilir ölçüde ilişkili olması ilgi çekmektedir. Bu ilişki, Orta Asya'da Oğuz Devleti'nin ortaya çıkışını anlatan Orta Çağ rivayetlerinin ana tema çizgisinin nasıl oluştuğunu göstermektedir.

Anlatılan hikayeler, oldukça geç dönemde "İslamileştirilmiş"tir ve ayrıca Oğuz Devleti'nin şekillenme dönemindeki olayların genel çizgisini netleştirmemize imkan vermektedir. Göreceğimiz gibi olaylar, Cetısu'dan Aşağı Povolje'ye kadar uzanan oldukça geniş bir alanda vukû bulmuştur. Oğuzlar'ın başlarında bulunan efsanevî kumandanlarıyla birlikte Cetısu'dan başkentleri Yengikent'i kurdukları Sır-Derya'nın aşağı kısımlarına yönelmeleri dikkat çekmektedir. İncelenen efsane versiyonlarının karşılaştırılması, Oğuzlar'ın VIII-IX.Yüzyıldaki siyasî konsolidasyonuyla ilgili önemli tarihî olayları yansıttığını düşünmemize imkan vermektedir. Her şeyden önce "yağmur" taşıyla ilgili hikayeler, bu görüşümüzü desteklemektedir. Bilindiği gibi, İbn el-Fakih'in aktardığı hikaye, Nuh b. Esed (892-907) ile çağdaş olan Belkik b. Cabuya'nın şahsi beyanına dayanmaktadır. Anlaşılan, Oğuz prensinin dedesi ve babası hakkında anlattığı efsanevî rivayet, daha erken dönemlere aittir. Gerdizî ise bilgilerini, İbn Mukaffa, İbn Hurdadbih ve diğer Orta Çağ müelliflerin eserlerinden almıştır. Verilen bilgilerin VIII-IX.Yüzyıl kaynaklarına dayandığı âşikâr. Bu dönemde, Merkezî ve Orta Asya'da büyük Türk kabile gruplarının kumandanları arasında şiddetli iktidar mücadeleleri müşahede edilmektedir.

Bilindiği gibi, 742 yılında Batı Göktürk Hakanlığının yıkılmasından sonra Moğolistan-bozkırlarında siyasi egemenlik Basmıl, Uygur ve Karluk boy aristokrasisinin eline geçmişti. Basmıllar'ın lideri kendine eski Türkler'de en yüksek titül olan hakan ünvanı alırken, Uygur ve Karluk liderleri de kendilerini yabgu ilan etmişlerdi. 744 yılında Karluk ve Uygurlar'ın askerî birlikleri Basmıllar'ı hezimete uğratmış; Uygur boyunun lideri büyük hakan olmuş, Karluk reisi ise yabgu ünvanını korumuştu. Bir kaç yıl sonra da (766) Karluklar, Cetısu bölgesini ele geçirmişlerdi.[19]

19 Pritsak, O. *Der Untergang des Reches des oguzischen Yabgu.* Mélanges Fuad Köprülü, İstanbul, 1953, s. 207-401.

TÜRK TOPRAKLARI
Issık-Göl civarı
ULUTAV
Sarısu
Kimak Toprakları
Suzak
Talas
Çu
Balhaş
Kara-tal
Kopal
Sayram Gölü
Altın-Emel
Kulca
TOKUZ
Kop
Karin
Borodabasun Lake
Tekes
TIEN-SHAN
Almatı
Merke
Pişpek
Tokmak
Kebin
Issıkkul
Karagol
TON
Çigil
BEDEL GEÇIDI
BARSKAUN GEÇIDI
Avliya-ata
ALEXANDROVSKY
KARLUK
MUZART PASS
KHAN-TENGRI PEAK
Muz-art
Kuça
Bay
Anarı Geçidi
Aksu
Uç
Taushgan
Narın (Khatlam)
Narınskoye
Çatkal
Sır-Derya
Taşkent
Uzgend
Atbaş
YABAGULAR
Oş
Şor-kul
Artuş
Artuş
Maralbaşı
Tarım
Kaşgar
OĞUZLAR

Sürüp giden bu şiddetli çarpışmalara, şüphesiz Orta Asya Oğuz boyları da katılmışlardı. Bu dönemde ana Oğuz boyları, daha ziyade Yedisu taraflarında oturuyorlardı.[20] Nitekim bazı yazmalardaki yada taşıyla ilgili efsanelerde Oğuzlar'ın atalarının Issık-Kul çevresinde oturdukları rivayet edilmektedir.[21] Türkmen tarihine ilişkin rivayetler de bu bilgiyi desteklemektedir.[22] Araştırılan eserlerde dikkati çeken bir husus da, Oğuz Han'ın ilk karargahının Talas'da bulunmasıdır.[23]

Gerdizî'nin aktardıklarına göre, Oğuz ve Karluk boyları arasında ciddi bir iktidar rekabeti başlamıştı. Meydan muharebelerine kadar varan bu rekabetin seyri tam olarak anlaşılamamaktadır. "Mücmel et-Tevarih", Oğuzlar'ın efsanevi liderlerinden biri olan Guz b. Mamsak'ın ordusuyla birlikte Bulgar kıyılarına yerleştiğini açıklar. Karluk-Tokuz Guz savaşları sırasında önemli bir Oğuz grubunun uzaklara, ta Orta Asya'nın batı bölgelerine kadar uzandıkları düşünülebilir. İbnü'l-Esîr, Anonim Horasan[24] vakayinamesine dayanarak, Oğuzlar'ın "Tokuz-Guzlar'ın yurdundan" ayrılarak Halife Mehdi (775-785) idaresindeki Mâverâünnehir'e geldiklerini aktarır.[25] Ona göre Oğuzlar, bölgeye yerleşmelerinin hemen akabinde, aktif bir biçimde Mukanna'yı desteklemeye başladılar.[26] Bu olayların akabinde Oğuz boyları, muhtemelen Aral civarı ve Sır-Derya'nın aşağı akımlarına sızmışlardır. Oğuzlar'ın IX. Yüzyılda Tâhirîler Devleti'nin sınırlarında bulundukları kaydedilmektedir. Balazuri'ye bakılırsa, Hosasan hakimi Abdulah b. Tâhir (828-844), oğlu Tâhir'i Oğuzeli'ne sefere memur etmiş,[27] o da "daha önce kimsenin ulaşamadığı" yerle-

20 Bartold, *Soçineniya*, t. II, ç. "Melik-name" s. 35.

21 *Vie de Djenghiz-khan*, par. Mirkhond, Paris 1841, s. 3-4; Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 38, 81.

22 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 57.

23 Raşid ad-Din, *Cami et-tavarih*, Britanya yaz. fotokopisi; Salır-Baba, *Cami et-tavarih*, Türkmenistan BA Yaz.; Neşri, *Cihan-nüma*.

24 W. Bartold, İbnü'l-Esir'in, İbni Funduk'un günümüze kadar ulaşmamış 'Meşarib et-Tevarih' adlı eserinden yararlandığını belirtmektedir. Bkz. Bartold, V. V. *Sultan Sancar i Guzı*, s. 48.

25 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, X, s. 80.

26 Narşahî'nin tasvir ettiği bir olay oldukça ilgi çekicidir. Ona göre, Mukanna, Türkler'in desteğine başvurmuş ve onlar da yardımda gecikmemişlerdir. Bkz. *Decription topographique et historique de Boukhra par Muhammed Nerchakhy*, suivie de textes relatifs á la Transoxiane, Texte persan publ.par Ch. Schefer, s. 32 vd.

27 De Goeje'nin yayınladığı Arapça metinde, aslında sôzû edilen yeri gösteren kelime üzerinde harake işaretleri bulunmamaktadır. Bu yüzden bazı yo-

rin fethini gerçekleştirmiştir.[28] W. Barthold'un açıklamasına göre Tahir b. Abdullah, şimdiki Türkmenistan'ın batısını işgal eden göçebe Oğuzlar'a karşı sefere çıkmıştır.[29] Araştırılan dönemde, Horasan'ın kuzeybatı sınırlarında savunma kalelerinin yoğun bir şekilde kurulması vakıası da bu görüşü teyit etmektedir. Abdullah b. Tâhir, bu amaçla Dehistan ve Ferava'da bir dizi istihkâm yaptırmıştır.[30] Tâhir b. Adullah'ı sefere iten sebeplerin başında, şüphesiz Oğuzlar'ın Horosan'ın kuzeybatı sınırlarını istila etmesi tehdidi gelmekteydi. Bu olaylar öncesinde, Oğuz beylerinin Aral civarı bozkırlarında kendi siyasi güçlerini pekiştirdikleri kesindir. Nitekim, IX.Yüzyılın sonlarında Oğuz hakimiyetinin sınırları Ural Nehri'nin kıyılarına kadar uzanıyordu.[31]

Araştırılan rivayetlerin ve kaynakların sunduğu bilgiler üzerine yapılacak bir takım mukayeseler ve sentezler, bazı sonuçlara varmamızı sağlamaktadır. Bir kere, VIII-IX.Yüzyılların, Orta Asya Oğuz boylarının tarihinde önemli bir dönem teşkil ettiği âşikâr. Bu dönem, hızlı bir şekilde Oğuz konfederasyonunun kurulduğu ve IX.Yüzyılın sonları ile X.Yüzyıl başlarında Sır-Derya Yabgu Devletinin buna dayanarak teşekkül ettiği bir dönemdir. Bu devletin tarih öncesi hayli karışık olduğundan, şu an için elimizde bulunan belgelerle bütün detaylara inme imkanımız yok. Ancak, bu dönemin efsanelere konu olan bazı olayları, mukayeseli tarih usûlünden faydalanmak suretiyle yerine oturtabiliriz. Oğuz boy beylerinin, Batı Göktürk Hakanlığı'nın mirası için verilen amansız mücadeleye aktif katılımda bulunduklarını düşünmemiz için bir çok nedenimiz vardır. Şiddetli iktidar kavgaları sırasında, 766 yılı sonrasında Oğuzlar'ın önemli bir kısmı, muhtemelen Cetısu topraklarını bırakıp Aral sahil-

rumcular Balazuri'nin bu haberini oldukça müphem bulmaktadırlar. Konuya ilişkin bir diğer görüşe göre, Tahir b. Abdullah'ın askeri yürüyüşü Oğuzlar'a karşı olmayıp, şimdiki Afganistan'da yer alan Gur bölgesine düzenlenmiştir. Bkz. Bartold, *Soçineniya*, II, ç. 1, s. .561; Maruşçenko, A. A. *Suşestvennıye popravki*, Materialı k istoriçeskoy epografii Turkmenistana. "Turkmenovedeniye", 1930, No. 12, s. 78. Oysa, Balazuri'nin Mısır baskısı dikkatlerden kaçmıştır. Sözü edilen eserde, Tahir b. Abdullah'un Oğuzeli'ne sefere çıktığı açık biçimde belirtilmiştir. Bkz. Balazuri, *Kitab Futuh al-Buldan*, s. 320.

28 MİTT, t. I, s. 320.

29 Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 651.

30 Yakubovskiy, A. Yu. *Voprosı etnogeneza turkmen.*

31 *Soçineniya Konistantina Bogryanorodnogo* [Porphyrogennetos], s. 139.

leri taraflarına geldiler. Ancak, Oğuz beylerine Sır-Derya vadisi ve Aral civarı bozkırlarında siyasî bir otorite tesis etmek hemen nasip olmayacaktı. Oğuzlar, ancak IX.Yüzyılın ortalarında bölgede oturan Peçenek-Kangar boylarını mağlup ettikten sonra bu bölgeleri ele geçirebildiler.

Oğuzlar ve Peçenekler

Bizanslı tarihçi Kontantinos Porphyrogennetos'a göre Oğuzlar, IX.Yüzyılın sonlarında çadırlarını Yayık Nehri kıyılarına dikmişlerdi. Burada Peçenekler'e komşu olan Oğuzlar, onları Ural ve Volga nehirleri arasında yer alan toprakların dışına attılar. Constantinos Porphyrogennetos şöyle devam eder: "Bilinmelidir ki, Peçenekler ilk başlarda Atıl (İtil/Volga) ve Heik (Ural) nehirleri arasında oturuyorlardı, komşuları ise Mazar (Macar)lar ve Uz denilen kabilelerdi. Bundan elli yıl önce Uzlar, Hazarlar'la anlaşarak savaşa girip Peçenekler'i yendiler ve onları kendi yurtlarından kovdular. Bugüne kadar da buralarda Uzlar denilen bu topluluk hüküm sürmektedir".[32] Boyutu ve sonuçları itibarıyla oldukça önemli sayılan bu tarihî olaylar, takriben 893 veya 898 yıllarında vukû bulmuştur. Mağlup Peçenekler'in bakiyeleri, Oğuz kabile federasyonuna katıldılar. Konstantinos Porphyrogennetos sözlerine devamla, "Peçenekler kendi topraklarından sürüldüklerinde bazılarının kalmasına izin verildi. Böylece onlar, Uz denilen bu halkla birlikte kaldılar ve şu ana kadar da onlar arasında berhayattırlar" demektedir.[33]

Bizans imparatoru Konstantinos'un anlattığı bu Oğuz-Peçenek çarpışması, daha öncesine dayanan sürtüşmelerin finali idi.[34] VIII. Yüzyılın ikinci yarısında Mâverâünnehir sınırlarında yaşayan Oğuz beyleri, muhtemelen bilahere Karluk ve Kimaklar'ın bir kısmıyla birleşerek Sır-Derya Vadisi ile Aral civarında berhayat olan Peçenek, Bacna, Nukarda ve Bacgarda'lara saldırdılar.[35] Mesudi, eserinin bir yerinde bu olaylara ilişkin kısa bir bilgi vermektedir.[36] O, Durcani

32 Age., s. 139.
33 Age., s. 141.
34 Kurat, A. N. *Peçenek Tarihi*, İst. 1937.
35 Togan, *Umumi*, s. 107
36 *Oçerki iz istorii turkmenskogo*; Yakubovskiy, *Voprosı etnogeneza*; İ. Marquart, *Osteuropaische Streifzüge*; aynı müel., *Über des Volkstum*;

Gölü'nün (Aral Gülü) civarındaki bozkırların yukarısında oturan ve adları sayılan Türk boyları arasında çarpışmalar meydana geldiğini kaydetmektedir.[37] Peçenek, Bacgarda, Nukarda ve Bacna boyları, Oğuz-Kimak-Karluk federasyonuyla yapılan ağır çarpışmalar sonucunda Aral civarındaki topraklarını terk edip Küçük Asya'ya geldiler. 932-933 yıllarında ise bu dört Türk boyu, Bizans İmparatorluğu sınırlarına tecavüz etmeye başladılar.[38]

Musudi'ye göre Peçenek ve diğer Türk boyları, Küçük Asya'da sahneye çıkmalarından epey önce Orta Asya'yı terk etmiştiler. Oğuzlar, henüz IX.Yüzyılın ilk yarısında Horasan'ın kuzeybatı sınırlarında belirdiklerine ve yüzyılın sonlarında Ural Nehri'ne kadar olan bölgeyi işgal ettiklerine göre, bu durumda Mesudi'in aktardığı hadiseler, IX.Yüzyılın ortaları ile sonlarında vukû bulmuş olabilir.

Oğuz-Peçenek Savaşları Hakkındaki Rivayetler

Oğuzlar'la Peçenek boyları arsasındaki savaşlar, hem uzun, hem de inatçı bir görünüm arzetmektedir. Türkmen halk destanlarında, Oğuzlar'ın İt-Becena topluluğu ile sert çarpışmalara tutuştukları anlatılmaktadır. "Şecere-i Terakime"de Peçenekler'le Salırlar arasında uzun yıllar süren savaşlardan söz edilir. "Beş-altı kuşak" devam eden bu savaşlar sonunda, Peçenekler Salır eline galebe çalarlar. "Beçne elinde- diye yazar Ebu'l Gazi- Toymaduk adlı bir hükümdar vardı. O, ordusuyla gelerek Salır eline saldırdı ve Salır Kazan Alp'ın annesi Sacaklı Hatun'u esir edip götürdü. Üç yıl sonra o, (Salır Kazan Alp) kethüdası Enkeş'i[39] zengin hediyelerle gönderdi. O da Sacaklı'yı geri getirmeye muvaffak oldu. Bu sözlerden anlaşılmalıdır ki, işgalciler

37 Mesûdi, Peçenek, Bacgarda, Nukarda ve Bacna boylarının Aral Denizi çevresindeki bozkırlarda oturduklarını zikrediyor. Başkir tarihî hikayeleri de buna işaret etmektedir. Başkir boyları Burziyan, Tangaur ve Usergan'lara ait rivayetlerden onların önceleri Sır-Derya vadisi ve Aral sahili civarında oturdukları anlaşılmaktadır. Başkir boylarının Güney Ural ve Yukarı Aral sınırlarına gelişi VIII-IX. Yüzyıllara rastlamaktadır. Bkz. Kuzeyev, R. G., Şitova, S. N. *Başkiri*, s. 15.

38 El-Mesudî, *Murudj Al-Zahab*, M. de Goeje nşr., s. 180. Bundan sonra: Mesudi, *Murudj;* B. Carra de Voux nşr., s. 244-245.

39 Ebu'l-Gazî'ye göre, Enkeş, Salur-Kazan'ın babasıdır. Dede Korkut destanlarında ise Salur-Kazan'ın babası olarak Olaş'ın (Ulaş) adı geçer. Bkz. Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 56, 73; *Kniga moyego Deda Korkuta*, s. 176.

onların yurtlarına yani iline yerleştikleri zaman, onlara karşı çıkan ve düşmandan kurtulmayı başaranlar Mâverâünnehir'e kaçtılar. Böylece Türkmenler'in büyük bir kısmı, bu vilayete geldiler ve (ancak) çok az bir kısmı eski yerlerinde kaldılar."[40]

"Şecere-i Terakime"de Bahadır Salır Kazan-Alp hakkında yakılan eski bir türküden (tartıma) de ilginç sözlere yer verilmiştir.[41] Türküde Salır Kazan'ın otuz kırk bin askerle Peçenekler'e karşı sefere çıkışı anlatılmaktadır. Salır Kazan, bahadırlarının cesareti ve yiğitliği sayesinde düşman ordusunu münhezim kılıp, darmadağın eder.[42] İt-Becenalar'ın ancak çok az bir kısmı ölümden kurtulmayı başarır.[43] Bu sefer arefesinde Salırlar, muhtemelen Kazıkurt Dağı eteklerini ve Badam Nehri'nin yukarı akımlarını yurt edinmişlerdi. Salır Kazan'a yakılan türkünün ilk mısralarında bahadırlarının gücünü ve kuvvetini denemek için Kazıkurt Dağı boğazına taş yuvarlama yarışına girdiklerinden bahsedilmesi de bunu göstermektedir.[44]

Salır Kazan hakkındaki rivayetler, günümüzde dahi Serahs Salır Türkmenleri arasında anlatılmaktadır. Türkmen efsanelerine göre Salır'a kazan denilmesinin sebebi, çok büyük bir kazanının oluşu ve ordusunu daima onunla beslemesidir. Rivayetlerin birinde Salır Kazan'ın İt-Becena halkından bir kıza dünürcü gönderdiği anlatılmaktadır. Bunun üzerine Peçenekler, Salır Kazan'ı öldürmeye karar verirler ve ona kendilerine misafir gelmesini bildirirler. İt-Becenalar'a gelen Salır Kazan, hemen öldürülür. Onun ölümünden sonra küçük kardeşi Ersarı, Peçenekler'den korkunç bir intikam alır.[45]

Salır-Peçenek düşmanlığının temelinde, IX. Yüzyılla ait gerçek tarihi vakıalar yer almaktadır.[46] Daha önce belirtiğimiz gibi, Oğuzlar, Peçenekler'i yurtlarında kovarak, Ural ile Volga nehirleri arasında yer alan toprakları işgal etmişlerdi. Salırlar'la Peçenekler arasındaki mücadeleler, münavebeli zaferlerde devam etmekte ve karşılıklı âni

40 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 70-71.

41 Tumanskiy, *Rodoslovnaya Turkmen*, Rukopis İNA AN SSSR, Arhiv Vostokovedov, tazr. 2, op. 4, No. 20.

42 Salır – Peçenek savaşları Dede Korkut masalına da yansımıştır. Bkz. *Kniga moyego Deda Korkuta*, s. 174-190.

43 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 71.

44 Age., s. 96, 123.

45 Djikiyev, A. *Etnografiçeskiye dannıye po etnogenezu turkmen-salırov*, M. 1964; Karpov, G. İ. *Plemennoy i godovoy sostav turkmen*, Poltoratsk 1925.

46 *Kniga moyego deda Korkuta*, s. 174-190.

hücumlarla sürüp gitmekteydi. Bu saldıların birinde, Salır Kazan'ın annesi Peçenekler'in eline esir düşer. Salır-Peçenek savaşlarında tarafların tutumu tam olarak açık değil. Türkmen rivayetleri, Salırların yenilgisinden bahseder. Yine aynı rivayetlerde, Salır Kazan'a bağlı bahadırların Peçenekler'i hezimete uğrattıkları anlatılmaktadır. Anlaşılan Peçenekler'i yurtlarından çıkaran Salırlar, Sır-Derya ile Hazar civarındaki bozkırlara yerleşmişlerdir.

IX.Yüzyıl sonlarında hezimete uğrayan Peçenekler'den geriye kalanlar, zamanla Salır ve diğer Oğuz boylarıyla kaynaşarak asimile oldular. "Şecere-i Terakime" İçki-Salır boylarının menşeini Oğuz-Peçenek karışımı olarak gösterir. Türkmen halk riayetlerinde ise, Salır Kazan'ın Karakalpak beyinin kızıyla evlendiği anlatılmaktadır. Efsanelerde, Salırlar'la Karakalpaklar'ın ana tarafından akraba oldukları kaydedilmektedir.[47] Sovyet tarih araştırmaları, Karakalpaklar'ın Peçenekler'in dolaysız torunlarını olduğunu ispat etmiştir.[48] Karakalpak boy şeceresi de onların Türkmenler'le etnik bağları bulunduğunu teyit etmektedir. Karakalpak efsanelerinde, Selçuklu fütuhatına kadar onların Türkmenler'le beraber Sır-Derya boylarında oturduklarına ilişkin bilgiler yer almaktadır.[49]

Oğuz-Peçenek savaşlarını konu alan Türkmen rivayetleri, yarı efsanevî hikayelerden oluşmaktadır. Hikayelerin baş kahramanı, Salır Kazan'dır. Rivayete göre, güya bir çok Türkmen kabilesinin boy atası da odur. Dolayısıyla bu kahramana bir hayli efsanevî özellikler izafe edilmiştir. Yine de Türkmen halk hikayeleri, Orta Asya Oğuz boyları tarihine dair bir takım reel olgular içermektedir. Halk kahramanlık destanları, Oğuz-Peçenek savaşlarıyla ilgili ilk kaynak mesabesindedir. Türkmen efsanelerine göre, bu savaşlar geçici zaferlerle uzayıp gider. Peçenekler'e karşı savaşlarda esasî rolü Salır Oğuz boyları üstlenir. İlk çatışmalar, kuşkusuz henüz VIII.Yüzyılda Peçenek-Kangar boylarının oturdukları Sır-Derya'nın orta akımlarında vukû bulmuştur.[50] Uzun yıllar devam eden savaş ve muharebelerin sonucunda Oğuzlar, Peçenek federasyonunu mağlup etmeye muvaffak olurlar. Takriben IX. Yüzyılın ortalarıyla sonları arasında Oğuzlar,

47 Djikiyev, *Etnografiçeskiye dannıye...*

48 Jdanko, T. A. *Oçerki istoriçeskoy etnografii karakalpakov*, M.-L. 1950.

49 *Age., s. 104-107.*

50 Klyaştornıy, S. G. *Drevnetyurkskiye runiçeskiye pamyatniki kak istoçnik po istorii Sredney Azii*, M. 1964, s. 161 vd.

bu kabile federasyonunu Sır Derya'nın aşağı akımlarından ve Aral civarından söküp atarlar. Böylece Peçenek bakiyeleri, Oğuz konfederasyonu bünyesinde yer alırlar. Oğuz beyleri, Peçenekler'e karşı verdikleri savaşlarda, muhtemelen Kimak ve Karluk kabilelerinin bir kısmının desteğini almışlardır.[51] Nihayet, IX. Yüzyılın sonunda Hazarlar'la ittifak sağlayan Oğuzlar, Peçenekler'e son bir darbe daha indirerek Ural-Volga nehirleri arasını ele geçirdiler.

Sır-Derya Yabgu Devleti'nin Teşekkülü

VIII. Yüzyılın ikinci yarısı ile IX.Yüzyılın sonları arasında cereyan eden fırtınalı olaylar, Orta Asya Oğuz boylarında devlet teşkilatlanması unsurlarının gelişiminde itki vazifesi görmüştür. Peçenek-Kangar Konfedarasyonuna karşı yürütülen savaş ve dış güvenliğin sağlanmasının hayatî ehemmiyet arzedişi, bu itkide belirgin bir rol oynamıştır. Bu sürecin, Batı Türk Hakanlığı'nın yıkılışından sonra başlamış olduğu muhakkak. Ancak, Oğuz Yabgu Devleti'nin, O. Pritsak'ın tahmin ettiği gibi, 766 yılında kurulduğunu sanmam. Orta Çağ kaynaklarında da bu görüşü doğrudan destekleyen bilgiler mevcut değil. Oğuz Devletine ilişkin ilk kayıtlara, ancak IX.Yüzyıl sonu ile X.Yüzyıl başlarına ait Arapça kaynaklarda rastlamak mümkündür. Sır-Derya Yabgu Devleti'nin nihai şekillenişi, büyük bir ihtimalle tam bu tarihte gerçekleşmiştir.

Oğuzlar'ın kendilerine özgü bir devletlerinin olduğunu gösteren en erken bilgiler, İbn Vazıh el-Yakubî'nin eserinde saklıdır. Müellif, Türk dilli boy ve topluluklardan bahsederken şöyle der: "Türkistan ve Türkler, birkaç cinse ve memlekete ayrılır. Bunlar, Karluklar, Tokuz-Guzlar, Türgeşler, Kimaklar ve Guzlar'dır. Bu Türk topluluklarının her birinin kendi devleti vardır ve onların her biri bir diğeriyle savaşır."[52] Yakubî'nin verdiği bilgi, sadece Oğuz Devleti'nin zikredilmesi cihetinden değil, aynı zamanda onların komşu Türk kabile-

51 Öbür türlü Mesudi'nin Peçenek, Bacanak, Buğar ve Belencer boyları ile Oğuz, Karluk ve Kimak boyları arasında cereyan eden savaşlarla ilgili bilgilerini açıklamak zor. Karluk ve Kimak boylarının Aral'a kadar ulaşamadıkları iddiası, kesin olarak kanıtlanmamıştır. Bkz. MİTT, t. I, 166; Marguart, İ. *Die Chronologie der altütürkischen inschriften*.Leipzig, 1898, s. 10; aynı müel., *Osteuropäische und ostasitische*, s. 63.

52 MİTT, t. I, s. 149; Marquart, İ. *Guwainis Bericht über*, s. 295.

leriyle yaptıkları savaşların belirtilmesi açısından da dikkat çekicidir. Bu kabileler arasında Karluk ve Tokuz-Guzlar'ın adlarının da geçmesi, ister istemez dikkatimizi celbetmektedir.

"Kitab Ahbâr el-Buldân", IX.-X.Yüzyıl Oğuz boylarına ilişkin son derece dikkate değer bilgiler vermektedir. İbn el-Fakih, Kimak ve Tokuz-Guzlar'ın yanı sıra Oğuzlar'ın da kendilerine ait bir "hükümdarları"nın bulunduğunu ve onun Türkler arasında diğerlerinden daha mûteber olduğu açıklar. Bununla birlikte yazarımız Karluklar'ın diğer kabilelerin tamamından daha "asil" olduklarını kaydeder.[53] Eserenin muhtevasına binaen İbn el-Fakih, bilgilerini kendi dönemi olarak kabul edilen IX.Yüzyıl ve X.Yüzyıl başlarıyla sınırlı tutmuştur.

Yakubî ve İbn el-Fakih'in eserlerinde kaydedilen bilgiler, belirtilen tarihte Oğuzlar'ın kendilerine ait bir devletlerinin bulunduğu ve güçlü "hükümran" kabilelerden biri olduğu sonucunu çıkarmamıza imkan tanımaktadır.[54] İbn el-Fakih'in Oğuzlar'ı Mâverâünnehir sınırlarına yerleştirmiş olması, bizim için ayrı bir önem taşımaktadır.[55] Görüldüğü gibi, incelenen metinlerde IX. sonları ile X. Yüzyıl başlarında teşekkül eden Sır-Derya Oğuz Devleti'nden söz edilmektedir.

Eski ve Yeni Guzeli

İdrisî'nin eseri ve haritaları, X.Yüzyılda eski ve yeni Oğuz başkentlerini ayrı ayrı göstermektedir.[56] "Kitab Rucar"da Oğuzeli'nden bahsedilirken, Eski ve Yeni Guzeli'nin adları geçer. İdrisî şöyle der: "Hiyam ile Yeni Guzeli, yani güney ile batı arasındaki mesafe, dört

53 İbn el-Fakih, Meşhed yaz. fotokopisi, vr. 168.

54 Mervezî, eserinde çok sayıda askeri ve saray muhafızı bulunan 'Oğuz hükümdarı'ndan söz etmektedir. Ona göre, Oğuzlar Tokuz-guz, Uygur ve Üçgur olarak ayrılmışlardı. Bkz. Mervezî, V. Minorsky nşr., s. 18; Mervezî'nin Oğuz hükümdarı hakkında verdiği bilgiler, Gerdizî'nin aktardıkları ile uyum içindedir. Ancak Gerdizî, olayları Oğuz hükümdarı adı altında değilde, Tokuz-guz hakanına bağlı olarak anlatmıştır. Bkz. Bartold, *Otçet*, s. 90; Oğuzlar ile Tokuz-guzlar arasındaki etnik ve politik problemlere ilişkin konular, tarihçilikte neredeyse hiç incelenmemiştir. Dolayısıyla, Mervezî'nin konuya ilişkin sözlerini açıklamak bir hayli zordur. Bkz. Minorsky, *Tamim ibn Bahr's*.., s. 272-282,

55 İbn el-Fakih, Meşhed Yaz. Fotokopisi, vr. 171.

56 İdrisî, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108-109; *Kitab Rudjar*, vr. 514-518.

günlük yoldur" "Kitab Rucar "ın çeşitli yazmalarında bulunan haritalarda, Eski Guzeli'nden de söz edilmektedir. 1154 yılı haritasında Eski Guzeli, Horezm Gölü güneydoğusu ile Ruza'nın güneyi arasına yerleştirilmiştir. Eski Guzeli'nin güney doğusunun daha ilerisine ise adı belirtilmeyen bir dağ silsilesi ve Dahlan şehir-kalesi kondurulmuştur.1192 yılı haritasında Eski Guzeli, Şaş bölgesinin kuzeydoğusuna çekilmiş eğri dağ silsilesinin eteğine oturtulmuştur.[57] "Surat al-Ard"da Eski Guzeli, Şaş Nehri güneyine, Çagraoğuz Dağının kolları ile birleşen dağın yakınlarına konulmuştur.[58] Eski Guzya,[59] Sır-Derya Karatav'ı , Çu Nehri ve T'ien-shan'ın batı uzantılarıyla çevrili bölgede bulunuyordu.[60] "Müzhet'ül-Muştak"da Eski Guzeli'nin Hiyam şehrinin güney batısında olduğuna işaret edilmektedir. Bu açıklama, İdrisî'nin yukarıda verilen harita bilgileriyle tamamen örtüşmektedir. Eski Guzeli adının, Oğuz kabilelerinin sabık "başkenti" olduğu muhakkak.[61] Muhtemelen bu şehir, Orta Asya Oğuz beylerinin ilk ikametgahlarından biriydi."Nuzhetü'l-Muştak," Eski Guzeli'nin yanısıra Yeni Guzeli'nden de bahseder.[62] İdrisî, Şaş Nehri'nin aşağı kısımlarını anlatırken Yeni Guzeli'nin adını da zikreder.[63] Oğuz Devleti'nin başkenti Yeni Guzeli'nde[64] onların "hükümdarı" kışlardı.[65] İdrisî'ye göre Oğuz hükümdarının ana ikemetgahı Cend ve Hâre idi.[66] "Kitap Rucar", Oğuzlar'ın Cürcan ve Horezm'le ticaret yaptıklarından bahsetmektedir.[67] Sır-Derya'nın aşağı akımlarında yer alan Yengikent'e Yeni Guzeli deniliyordu. Bu adlandırma, büyük bir ihtimalle IX-X. Yüzyılda Sır-Derya civarındaki bozkırlarda hakimiyetin Oğuzlar tarafından ele geçirilmesiyle bağlantılıdır. X. Yüzyıl Arap-Fars kaynaklarının, Oğuz yabgularının başkentine Yengi Kışlak denildiğini kaydetmeleri de bunun bir delilidir. Arkeolojik bulgulardan anlaşıldığı kadarıyla Yengikent, antik dönemde de mevcuttu. Sa-

57 *Mappae arabicae*, I , s. 92.
58 *Surat al-ard.*
59 İdrisî'ye ait haritaların birinde, Eski Guzya olarak geçmektedir.
60 Eski Guzya'nın yerini tam olarak tesbit etmek, İdrisî'de bulunan bilgilerin yetersizliğinden şimdilik mümkün değildir.
61 *Géographie d'Edrisi*, II, s. 342; MİTT, t. I, s. 222.
62 الغزيه الحديثه
63 İdrisî, *Kitab Rudjar*, vr. 421; *Géographie d'Edrisi*, II, s. 203.
64 دار مملكات الغزيه
65 İdrisî, *Kitab Rudjar*, vr. 421.
66 *Géographie d'Edrisi*, II, s. 209.
67 *Géographie d'Edrisi*, I, s. 188-190.

dece şehir X.Yüzyılda Horezmli ustalar tarafından yeniden kurulmuş ve onarılmıştı. Yengikent'in esas nüfusunu kolonistler, özellikle de Horezm kökenliler teşkil ediyordu. Şehirde yerleşik hayatı benimsemiş Oğuzlar da oturmaktaydı. Şehir harabelerinde açığa çıkarılan seramik parçaları da bunu kanıtlamaktadır.[68]

Orta Çağ Arap kaynaklarında, Yengikent hakkındaki ilk bilgilere İbn Rusta'nın eserinde rastlanmaktadır. Müellif, Horezm Gölü'nün doğu kıyısını anlatırken Yengikent'de oturan bir "hükümdardan" bahsediyor.[69] Ne var ki İbni Rusta, Yengikent'de oturan hükümdarın adını vermiyor. Bu yerleşim merkezinin adına çok daha sonraları da Yenişehir denilmesi ilgi çekicidir. Mesudi, Aral Gölü çevresinde oturan Müslüman halkın Yenişehir'de barındığını söyler. Ona göre, "Burada oturan Türk nüfus arasında Guzlar üstünlük teşkil ediyor ve onlar, göçebe ve yerleşik halde yaşıyorlardı. Bu halk (Guzlar) Türkler'den (bir grup olup) aşağı, yukarı ve orta halk olarak üçe ayrılmıştı"[70]. Muhtemelen Mesudi burada, Cetısu, Karatav etekleri, Sır-Derya'nın orta akımı ve aynı şekilde Aral ve Kuzey Hazar sahillerinde yaşayan mahalli Oğuz gruplarından söz etmektedir.[71]

İbn Havkal da, Yenişehir olarak anılan Yengikent hakkında ilginç bilgiler verir. Müellifin tarihe ve coğrafyaya dair eserinde Yenişehir, kesin bir ifadeyle Oğuz Devleti'nin başkenti olarak gösterilir.[72] Ona göre Yengikent, Sır-Derya ağzında bulunan en büyük yerleşim alanıdır. Yenişehir, başkent olmanın yanı sıra Oğuz hükümdarının da kışlık ikametgahıydı.[73]

68 Tolstov, *Goroda guzov*; aynı müel., *Po sledam...*

69 İbn Rusta, *Kitab al-alak*, s. 92.

70 Mesudi, *Murudj*, I, s. 101.

71 Yukarı ve aşağı bölümler arasında Kuman-Kıpçak boyları bulunuyordu. Bkz. Golubovskiy, P. *Polovtsı v Vengerii*, Universitetskiye izvestiya, t. XXIX, N: 12, Kiev 1889, s. 72.

72 *Viae et regna*, s. 392.

73 İbn Havkal ve diğer X. Yüzyıl müelliflerinin sunduğu bilgileri, Hazarlar'ın hayatına ilişkin benzer bilgilerle mukayese etmek mümkündür. İbn Rusta, kışın 'bütün Hazar halkının' şehirlerde oturduğunu, ilkbahar gelince bozkırlara çekildiklerini rivayet etmektedir. Bkz. Zajaczkowski, A. *Khazarian culture*, s. 16-22; Melik Yusuf'un mektubunda Hazarlar'ın ilk baharda sürülmüş topraklara (tarım alanlarına) gittikleri açıklanmaktadır. Bkz. Kokovtsev, P. K. *Yevreysko-xazarskaya perepiska v X v.*, L. 1932, s. 85; Ayrıca bkz. İstahrî, *Masalik al-mamalik*, s. 265; *Hudud al-Alam*, M. Sotoobed nşr., s. 123.

Anladığımız kadarıyla Yengikent, X.Yüzyılda hem başkent, hem de Oğuz hükümdarlarının kışlık ikametgahı olmuştur. Yeni Guzeli'nin Oğuzlar tafından devletin merkezi olarak seçilmesinin bir çok nedeni vardır. Bunlardan en önemlisi, Yengikent'in uygun bir coğrafyada bulunuyor olması ve Orta Asya'nın büyük ziraat bölgelerinin kavşak noktasında yer almasıdır. Yeni Guzeli, Oğuz bozkırları ile Horezm, Mâverâünnehir ve Horasan arasında koridor vazifesi görüyordu. Oğuz yabgularının oturdukları Sır-Derya şehirleri, kara ve su yoluyla yapılan ticaretinin önemli merkezleri durumundaydılar. İbn Havkal, Sır-Derya'dan Yenişehire tahıl ve buğday yüklü gemilerin gidip geldiğini anlatır.[74] Yengikent, Kimak topraklarından Nur, İşim, Kengir ve Sarısu vadileri boyunca uzanan kervanyolu üzerinde bulunuyordu. Bu yol Sığnak ve Güney Ural'a doğru giden ticaret yollarıyla birleşiyordu.[75]

"Kitap Rucar" adlı eserde yer alan bilgilerin analizi, X.Yüzyılda Oğuzlar'ın iki siyasî merkezde yoğunlaştıklarını ortaya koymaktadır. Bunlardan biri, İdrisî'nin haritalarında Eski Guzeli adıyla gösterilmekte ve T'ien-shan'ın batı etekleriyle Sır-Derya Karatavı arasına yerleştirilmektedir. Diğeri ise, Sır-Derya'nın aşağı kısımlarındaki bir bölgede gösterilen ve Oğuz yöneticilerinin yeni ikametgahı olarak kaydedilen Yengikent idi.

Bu gerçeğin yüzeye çıkarılması, Orta Asya Oğuz Devleti'nin teşekkül ettiği bölgelerin tarihine seyahat için geniş bir ufuk açmaktadır. Eski ve Yeni Guz şehirlerinin varlığı, Oğuz Devleti'nin tarihinde iki büyük dönemin olduğuna işaret ediyor. Maalesef, şimdilik Eski Guzeli'nin ne zaman Oğuzlar'ın ana merkezi olduğuna dair bilgilerden mahrum bulunuyoruz. Sanırım, yaklaşık X. Yüzyılın ikinci çeyreğinde burası Oğuz yabgularının ikametgahı idi. Eski Guzeli'nin, Orta Asya'nın esasi Oğuz kütlelerinin ilk yerleşim alanında yer alması hayli enterasandır. Müzhet el-müştak'da da belirtiği gibi, bu bölgeler, Oğuzlar'ın "iç" yurdu olarak adlandırılıyordu. Muhtemelen, önceleri Cetısu ve Sır-Derya'nın orta akımlarında yaşayan Oğuz boy beylerinin konaklama merkezi Eski Guzeli idi. Yeni Guzeli ise, ancak X. Yüzyılda Peçenekler'e karşı başarılı seferler gerçekleştirildik-

74 İbn Havkal, de Goeje nşr., s. 392.

75 Margulan, A. *Otçet o rabotax*, s. 49.

ten sonra Oğuzlar'ın başkenti olmuştur.[76] Yazılı verilerin X. Yüzyılda Yengikent'in yeniden ihyası ve tahkimine işaret eden arkeolojik materyallarla karşılaştırılması da bu görüşü doğrulamaktadır.

Oğuz Devleti'nde Salırlar Dönemi

Orta Çağ kaynaklarında, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin siyasi durumuna ilişkin maalesef hiç bir bilgi bulunmamaktadır. Konuya dair bilgiler, genelde tarihî rivayetlerde ve efsanelerde korunmuştur. 'Oğuz-nâme'nin çeşitli versiyonlarında, Oğuz Devleti'nde Salır boyunun önemli rol oynadığından söz ediliyor. Bu rivayetlere göre, Salır beyleri uzun bir süre Oğuzeli'nde hüküm sürmüşlerdir. XIV. Yüzyılda Reşidüddin'in tespit ettiği Orta Çağ Oğuz menkıbelerinde şöyle deniliyor: "Hükümdarlık payesi, uzun bir süre Oğuz'un ailesinde bulunmuştur. Hükümdarlık ünvanı o kadar uzun süre Salırlar hanedanında kaldı ki, bundan sonra diğer boylardan da saygın hükümdarlar çıktı".[77]

Daha geç dönem 'Oğuz-nâme' versiyonlarında, Salır beylerinin uzun yıllar han-ı hanân oldukları ve Türkistan'da "Türkler ile Tacikleri yönettikleri" anlatılmaktadır. Salırlar, kudretli bir boy idi; tuğla-

76 Türkmen tarihine ilişkin rivayetlerde, efsanevi hükümdar Kanlı Yavı döneminde Sır-derya Oğuz Devleti'nin iki kısma ayrıldığı belirtilmektedir. O, haleflerinden birine Türkistan ve Yengikent'i, diğerine ise Talas ile Sayram'ı tahsis etmişti. Daha sonra bunlar arasında şiddetli çatışmalar vukû buldu. Yengikent'de oturan hükümdarın zaferiyle sonuçlanan bu savaşta Talas ve Sayram'ın Oğuz beyleri tabî konumuna düşerek Sır-derya Yabgusu'nun boyunduruğu altına girmişlerdi (Bkz. Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 61-62). Bu efsane, muhtemelen X.Yüzyıl Oğuz Devleti'nin ikiye ayrıldığına ilişkin gerçek olayı yansıtmaktadır. Burada sağ kol Oğuz boylarının merkezi Sır-derya'nın orta akarları olarak tasvir edilmiştir. Bu bilgi, İdrisî'nin Eski ve Yeni Guzya hakkında anlattıklarıyla uyuşmaktadır. Belirtilen olayların, "Şercere-i Terakime"de, Buğra Han'ın Buhara'yı ele geçirmesinden (999) önce gelmesi ilgi çekicidir. Görünen şu ki, Orta Asya Oğuz boylarının doğu kanadını temsil eden bu küçük devletin konumu belirsizliğini korumaktadır. X. Yüzyılın sonu ile XI. Yüzyıl olaylarına ışık tutan Türkmen tarihine ilişkin rivayetler, Oğuzlar'ın Talas ve Sayram bölgerindeki hâkimiyetleri hakkında başka bilgi vermekten kaçınmıştı. Buradan, Eski Guzya hükümdarlarının kendi iktidarların sonu olan Karahanlı istilasına kadar hüküm sürdüklerini tahmin edebiliyoruz.

77 Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, s. 90.

ra, yani özel sancak veya bayraklara sahiplerdi. İktidar, Türkistan Oğuz boyları arasında çalkantılar ve kargaşalar baş gösterene kadar Salırlar'ın elindeydi. Daha sonra aralarından Selçuklu hanedanının da çıktığı Kınıklar, Oğuzeli'nde hakimiyeti ele geçirdiler.[78]

Mehmet Neşri'nin eserinde yer alan "Oğuz-nâme"nin diğer bir versiyonunda, Oğuz Devleti'nde yönetimin önceleri Kayılar'da bulunduğu, ardından Salırlar'a geçtiği kaydedilmektedir: "Hakimiyet Kayı Han'ın ve oğullarının elinde bulunuyordu, ta ki asırdan asra, kuşaktan kuşağa geçerek Tağ Han'ın oğlu, Oğuz'un oğlu sol kanattan Salır boyuna geçene kadar. Salır boyu ile İran Hüsrev hükümdarları arasında Muhammed Peygamber ve henüz İslam'dan önceki dönemlerde çok sayıda çarpışmalar ve kanlı savaşlar olmuştu. Ardından Abbasî hanedanı zamanında Türkler'in bir kısmı İslamı kabul ettiler. Nihayet, zamanın geçmesiyle, Abbasi Devleti'nin teşekkül çağında Tağ Han'ın oğlu Salur'un ölümünden sonra, Karahan ünvanlı Canak Han diye birisi hükümdar oldu. O, İslam'ı kabul eden Türk hükümdarlarından biriydi. Hicri 300 yılında (m. 999) iki bin Türk ailesi İslamı kabul ederek Müslüman oldular, bu yüzden onlar Türkiman olarak adlandırıldılar. Daha sonra bu kelime halk ağzında kısaltılarak Türkmen şeklini aldı. Türkmen adı da o dönemden kalmıştır"[79].

Araştırılan tarihî rivayetler, çok anlamsız uydurmalar ve doğruluğu tartışmalı bilgilerden teşekkül etmektedir. Özellikle, Oğuz-nâme versiyonlarındaki olayların kronolojisi hayalidir.[80] Örneğin, Salır hükümdarlarının henüz İslam öncesinde İran hükümdarları ile savaştıklarına inanmak zor. Bu rivayetlerde yer alan Salır hanları, gerçek tarihi şahıslar olmayıp, epik tiplerdir. Ancak, bazı efsanevî özelliklerine rağmen araştırılan rivayetler, yine de Oğuz Devleti'nde hüküm sürmüş bulunan Salır beyleri hakkında bazı anıları muhafaza ederler. İncelenen rivayetlerin önemi de buradan gelmektedir. Türkmen rivayetleri, Peçenekler'le mücadelede Salır boyunun büyük rol

78 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 15.

79 Neşrî, *Cihan-nüma*, Ankara bsk., s. 14-15; F. Taschner nşr., s. 6.

80 Bu, Mehmed Neşrî'nin 'Türkmen' etnoniminin 999 yılında ortaya çıktığı iddiasıyla eşit düzeydedir. Oysa, 'Türkmen' adı gerçekte, Neşrî'nin eserinde gösterilen tarihten çok daha önce mevcuttu. Bkz. Agadjanov, S. G. *Noviye materiali..*; aynı müel., *Srednevekoviye etimologii nazvaniya 'turkmen'*; A. K. Karnev, A. K., Roslyakov, A. A., Agadjanov, S. G. *Problemı etnogeneza.*

oynadığından bahsetmektedir. Muhtemelen bu rivayetler, IX. Yüzyılda Salır reislerinin ön plana çıktığına ve Sır-Derya Yabgu Devleti'nde siyasi hakimiyeti ele geçirdiklerine işaret etmektedir. 'Oğuznâme' versiyonları, Salır boyundan gelen hanların hakimiyetinin Selçuklular'ın zuhuruna kadar devam ettiğini göstermektedir. Buradan da, onların Oğuzeli'nde takriben X. Yüzyılın ortalarına kadar hüküm sürdüklerini tahmin etmek mümkündür[81].

Oğuz Devleti'nde Barani Hâkimiyeti

Sır-Derya Yabgu Devleti hanedan tarihinde daha sonraki âni değişiklikler belirsizliğini korumaktadır. Selçuklu öncesi Yengikent hükümdarları hakkındaki Oğuz ve Türkmen rivayetleri, karışık ve inandırıcı yorumlardan uzaktır. Bazılarını dikkate almazsak, bunların çoğu, Ali Han ve oğlu Şah Melik hâkimiyetine dair hikayelerden ibarettir[82]. Bu sonuncusu, bazı Orta Çağ kaynaklarında, gerçek tarihî şahıs olarak anlatılmaktadır[83]. Bu, belli ölçülerde, 'Oğuz-nâme' ve "Şercere-i terâkime"deki rivayetlerin tashihine yardımcı olmaktadır. Ancak, Ali Han'ın hakimiyete geçiş tarihini kesin olarak belirlemek, tarihleri tesbit edilmiş tarihî olayların adem-i mevcudiyeti sebebiyle mümkün değildir. Oğuz rivayetlerinde, Ali Han'ın Selçuklular'ın zuhurundan önce Yengikent'de hakimiyet sürdüğü belirtiliyor[84]. Türkmen şecerelerinde, Aral çevresi bozkırlarında oturan Oğuzlar'ın onu han seçtikleri kaydedilmektedir. Abu'l-Gazi'ye göre, "o zamanlar Oğuz halkı Sır'ın her iki tarafındaki munsabına yakın yerlerde yaşıyordu. Moğollar'ın ortaya çıkıp sık sık kendilerine saldırılar düzenlemesi üzerine, bunlara karşı koyacak durumda olmayan halkın büyük bir kısmı, Urgenç'e göç etti. Kalanlar, Ali adında birini han ilan ettiler.[85] Elimizde mevcut bulunan kaynaklardaki bilgilerle uyuşma-

81 Türkiyeli tarihçi T. Ünal, Oğuzlar'da hanedan değişiminin 890-900 yılları arasında gerçekleştiğini ileri sürmekte, ancak iddiasını ispat edecek belge sunamamaktadır. Bkz. Ünal, T. *Karamanoğulları Tarihi*, Ank. 1957, s. 11-12.

82 Kononov, *Rodoslovnaya*; Salır-Baba, *Cami et-tevarih*;

83 Ebu'l-Hasan Ali ibn Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, Tahran nşr. Bundan sonra: Ebu'l Hasan Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*; İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk.; Beyhakî, *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr.

84 Salır-Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 130.

85 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 66.

yan bu hikayelerden, tarihi-kronolojik bir netice çıkarmak çok zor. Ancak, bu anlatılanların, X. Yüzyılda Karahanlılar'ın Batı Yedisu ve Mâverâünnehir'i istilası sırasındaki olayların değişik bir yansıması olması ihtimali de mümkün.[86] Yukarıda zikredilen tarihî rivayetlerden hareketle, Ali Han'ın X. Yüzyılın ikinci yarısı ortalarından sonra iktidara geldiği söylenebilir.

Kaynaklara göre, X. Yüzyılda hâkimiyete gelen Ali Han, Baranî kabilesinden gelmektedir.[87] İbn Funduk, Şah Melik'i anlatırken onu, Abu-l-Favaris Şahmelik İbn Ali el-Baranî diye tanıtıyor.[88] 'Baranî' lakabını, bu kabilenin, Yengikent Oğuz hanlarının yeni hanedanının kendilerinden çıktığı diğer üyeleri de taşıyordu. XI. Yüzyılın ilk yarısında, Mâverâünnehir Selçukluları ile yapılan savaşlara iştirak eden Alp Kara Baranî'den bahsediliyor.[89] Burada Baranî, aynı adı taşıyan bir boya mensubiyeti gösteren lakap olarak karşımıza çıkmaktadır.[90] Diğer bazı tarihî deliller de bu görüş desteklemektedir. Aşağıda göreceğimiz gibi, Rus vakayinameleri, XI. Yüzyıl ortalarında Doğu Avrupa sınırlarında yaşayan Türk kabileleri arasında Berendi adlı bir kabileden söz etmektedirler. "Baranî" etnonimini, "Berendi" kabile adı ile rahatlıkla mukayese edilebilir. Büyük bir ihtimalle bu terimlerin semantikası totem orijinlidir.[91]

'Baran'–'maran' Türk dilinin çeşitli lehçelerinde 'dağ keçisi', 'koyun', 'keçi' anlamındadır.[92] Van Gölü civarında yaşayan Türkmenler'in lehçesinde 'Baran'ın, 'koyun' anlamında kullanılması çok ilginçtir.[93] Çağdaş Kazak dilinde 'baran' kelimesi koyu renkli hayvan-

86 Pritsak, O. *Karachanidische Streitfragen*; aynı müel., *Von den Karluk*; aynı müel., *Die Karachaniden*;

87 Tarih literatüründe adı geçen bu Türk dilli Baranî boyu hakkında Taberi'nin kronolojik eserinde de bilgi verilmiştir. Bkz. Togan, *Umumi*, s. 351-352.

88 Ebu'l-Hasan Beyhaki, *Tarih-i Beyhak*, s. 51.

89 *Mirchondi Histoiria*, s. 16.

90 J. A. Vullers bunu 'Nirani' olarak okumayı tercih etmiştir, fakat 'Ravzatü's-safa'nın yazmalarında ve çeşitli neşirlerde 'Baranî' olarak geçer.

91 M. Th. Houtsma ve diğer araştırmacılar, Oğuz boy-kabile terimlerinde çeşitli hayvanların adının esas alındığını ispat etmişlerdir. Bkz. Houtsma, M. Th. *Die Ghuzenstamme;* Caferoğlu, A. *"Türk onomastiğinde 'at' kültürü"*, TM, cilt: X, 1953. Oğuz boyları arasında, örneğin, "alaca atları bulunanlar" anlamında "Ala-yontlu" tabirine rastlanmaktadır.

92 Radlov, *Opıt*, t. IV, s. 1477, 2025.

93 Togan, *Umumi*, s. 181.

lar anlamındadır.[94] 'Beren' terimi, Tatar ve Başkir dillerinde de 'kuzu' demektir.[95]

"Baranî" ve "Berendi" kelimeleri de muhtemelen "baran" ve "beren"den gelmektedir.[96] Oğuz boyu Baranî'nin[97]Karakoyunlu ile sıkı temasının olduğunu tahmin etmemiz için esaslı tarihi deliller vardır. Dovletşah Semerkandî'ye göre, Karakoyunlu boyu, XIII. Yüzyıl başlarına kadar Kazıkurt silsilesinin dağlık bölgesinde yaşıyordu.[98] Orta Çağ kaynakları, Karakoyunlu sülalesinin Baranîler'den geldiğini gösteriyor. Ahmed Gaffarî, Karakoyunlu hükümdarlarının da 'Baranî diye adlandırıldıklarını' belirtiyor.[99] Karakoyunlular'ın bayraklarında siyah koyun resminin bulunması oldukça dikkat çekicidir. Türkmen tarihî rivayetleri, Karakoyunlular'ın menşeini kara koyunla özdeştiriyor. Halk efsanelerinde, bir adamın iki oğlunun olduğu, olardan ilkine ak, ikincisine ise kara koyun verdiği söyleniyor. Rivayetlere göre, Karakoyunlular, boy adlarını bu oğulların ikincisinden almaktadırlar.[100]

Mevcut tarihî belgelerde, Ali Han'ın Baranî boyundan geldiğini düşünmemiz için mesnedimiz vardır. Baranî boyu, muhtemelen Rus vakayinemelerinde geçen Berendiler'e tekabül etmektedir. Bu kelimenin menşei, boy veya kabilenin hamisi ve totemi sayılan koyuna duyulan saygıya dayanmaktadır.[101] Baranîler, muhtemelen daha geç

94 Şçerbak, A. M. *Nazvaniya domaşnix i dikix jivotnıx v tyurkskix yazıkax*, İstoriçeskoye razvitiye leksiki tyurkskix yazıkov, M. 1961.

95 *Issledovaniya po srevnitelnoy grammatike tyurkskix yazıkov*, M. 1961; L. Kanyukova, S. "*Foneticeskiye i leksiçeskiye osobennosti çuvaşskix dialektov*", Voprosı dialektologii tyurkskix yazıkov, vıp. II, M. 1960; Pteobrajenskiy, A. G.*Etimologiçeskiy slovar russkogo yazıka*, M. 1958; Budagov, L. *Sravnitelnıy slovar tureçko-tatarskix nareçiy*, t. I, SPb. 1869.

96 Kelime, muhtemelen 'Baran' aslından ve 'day', 'dey' (benzer, gibi).ekinden türemiştir.

97 Günümüzde İran'ın Fars bölgesinde oturan Kaşgaylar arasında Baranî adını taşıyan küçük bir Oğuz topluluğu oturmaktadır. Bkz. M. S. İvanov, *Plemena Farsa*, M. 1961, s. 142.

98 Dovlatşah Samarkandi, *Tazkirat aş-şoara*, Rukopis İNA AN SSSR A-698, vr. 130;

99 Minorsky, V. *Jihan-shah Qara-qoyunlu and his peotry*, BSOS, vol. XVII, pt. 2, 1955, s. 293; Sümer, F. *Kara-koyunlular*, İA, 58. Cüz, 1953, s. 290-193;

100 Bu rivayet Çarcav şehrinin Çohpete köyünde yaşayan Kara-Koyunlu Türkmenleri arasında da yaygındır.

101 Türkmen halk efsanelerine göre, 'koyun' en kutsal hayvanlardandır. Koyun sürüsünün arasında bulunan insana kötü ruh ve cinler dokunamaz-

dönemde Karakoyunlular olarak adlandırılan Oğuz boylarından biriydi.

Oğuz Devleti'nin Siyasî Yapısı

Orta Asya Oğuz Devleti, IX-X. Yüzyıllarda monolit bir devlet değildi. Bu dönem kaynaklarına göre, Oğuz yabguları güçlü bir iktidara sahip değillerdi. İdrisî, Oğuzlar'da bağımsız ve yarı bağımsız toprak sahiplerinin bulunduğuna işaret ediyor. 'Kitap Rucar'da bazı Oğuz bey ve tiginlerinden bahsedilmektedir. Büyük boy birliklerinin başında duran bu beylerin muhkem kaleleri ikametgah olarak kullandıkları kaydediliyor. Bu kalelerde, hazine ve gıda malzemeleri korunmaktaydı. İdrisî, Oğuz beylerinin kendi iktidarlarını korumak amacıyla hassa birlikleri teşkil ettiklerini belirtmektedir. Oğuzlar, savaş ve saldırı anında, aileleri ve mallarıyla birlikte bu kalelere sığınıyorlardı. Oğuz istihkamlarının çoğunlukla sarp dağlık bölgelerde kurulmuş olması bir tesadüf değildir.[102]

Yabgu ve Baygu

X-XI. Yüzyıllarda Oğuz Devleti'nin başında, "çabuya" veya "baygu" ünvanı taşıyan bir ulu hakan bulunuyordu. İbn Fadlan, Oğuz Türkleri'nin hakanının yabgu ünvanı taşıdığını belirtiyor.[103] Ancak, diğer kaynaklar, Oğuz hakanına "baygu" denildiğini kaydetmektedirler.[104] Yabgu ve baygu ünvanları arasında genetik bir bağ bulunduğu meselesinin aydınlatılması için özel bir araştırmaya ihtiyaç

---

mış (Demidov, S. M. *K voprosu o nekotorıx perejitkax domusulmanskix obryadov i verovaniy yugo-zapadnıx turkmen*, .s. 188). Türkmen inançları gereğince kara koyunlara daha çok saygı duyulmaktaydı (Ovezberdıyev, K.'*Materialı po etnografii turkmen-sarıkov*', TİİAE AN TSSR, t. VI, 1962, s. 167). Eskiden beri nazardan korunmak için koyun kafatasları kullanılmıştır. Koç boynuzları kutsal kabul edilen ağaçlara asılmakta ve ataların mezarları üzerine dikilmekteydi. Bütün bunlar Türkmenler'de koyunun önemli bir totem kabul edildiğinin delilidir. (Basilov, V. '*O perejitkahx totemizma u turkmen*', TİİAE AN TSSR, t. VII, 1963, s. 135 vd).

102 İdrisî, *Nuzhat al-muştaq*, vr. 108-109.

103 Kovalevskiy, *Kniga*, s. 24.

104 *Mücmel et-tevarih*, s. 103.

vardır. İ. Marquart ve Z.V. Togan, 'baygu'nun 'yabgu' teriminin tahrif edilmiş şekli olduğu görüşündedirler.[105] Ancak, birbirinden bağımsız birçok kaynakda, baygunun (بيغو) şeklinde zikredilmesi, bu görüşün doğru olmadığını gösteriyor. Yabgu ve baygu, şüphesiz birbirine oldukça yakın, ama mutlak benzer ünvanlar değildir. Bir dizi bilimsel hipotezlere rağmen, 'yabgu' kelimesinin menşei, henüz vuzuhiyet kesbetmiş sayılmaz. Bu ünvan, kimi araştırmacılara göre Kuşan,[106] kimilerine göre Tohar,[107] kimilerine göre de eski İran[108] orijinlidir. Karluk, Uygur, Karahanlı ve benzeri Türk dilli halkların başında bulunan yöneticiler, yabgu ünvanı kullanıyorlardı.[109] Yabgu (yafgu) ünvanını, devlet haline gelememiş halkların başında duran, fakat hakana nisbetle iki derece aşağıda bulunan Türk asilzadeleri de kullanıyorlardı.[110]

'Baygu' teriminin anlamı, etimolojik sözlüklerde 'doğan' veya 'ala doğan' olarak açıklanmaktadır.[111] Bilindiği gibi, Orta Çağ Türkleri'nin ünvanları, eski totemik anlayışı yansıtmaktadır. Türk hükümdarlarının yüksek ünvanları arasında güçlü hayvanların ve yırtıcı kuşların adlarına rastlıyoruz. Karahanlılar Devleti'nde aslan (arslan) ve deve (buğra) ünvanları kullanılıyordu.[112] Arslan, kara arslan (kara aslan), ak arslan (beyaz aslan) ünvanlarını Selçuklu hükümdarları da taşımıştır.[113] Togrul, sonkur, tugan, çagrı gibi doğan türü kuşların isimleri de Türk hükümdarlarının saygın ünvanları olarak kullanılmıştır.[114] Bu tür totem menşeli ünvanlara baygu da dahildir.[115] Sanırım bu ünvan, Erken Orta Çağ dönemlerinde de Türkçe konuşan halklarda "paygu" biçiminde kullanılmaktaydı.[116] İslamî tarihçi-

105 Marquart, I.*Über..*, s. 34; Togan, *Ibn Fadlan's*, s. 141.
106 Köprülü, *Zur Kenntnis*, s. 330.
107 Tolstov, *Drevniy Horezm*, M. 1948, s. 12-43.
108 Pritsak, *Stammensnamen*, s. 89.
109 Gabain, *Alttürkische*; Pritsak, *Von den Karluk*; Radloff, *Die altürkischen*;
110 Brockelmann, *Mahmud al-Kasgari*, s. 37.
111 *Ein Türkisch-arabisches Glossar*, s. 38; Pavet de Courteille, *Dictionnaire*, s. 187.
112 Pritsak, *Die Karachaniden*, s. 19; aynı müel., *Karachanidische*, s. 209-215;
113 Sauvaget, J. *Quatre dégrets Seldjoukides*, Beyrouth 1947, s. 12-21.
114 Davidoviç, Y. A. *Numizmatiçeskiye materiali*; *Ein türkische-arabisches Glossar*; Pritsak, O. *Karahanlılar*, İA, 58. Cüz, 1953.
115 Radloff, *Die alttürkichen*, s. 23; Pritsak, *Karahanlılar*, s. 253.
116 Firdevsi'nin, ünlü eserinde, "pehlevi" kelimesi ile kıyaslanan "paygavi" terimini kullanması çok ilginçtir. "Paygavi" terimi, muhtemelen 'Baygu'

lik geleneği, Türkler'deki 'paygu' ünvanının Sâsânîler'in hakimiyeti döneminde kullanıldığına işaret etmektedir.[117] Guz b. Mansak'ın küçük oğlu baygu ile ilgili bir rivayette "Guzlar'ın padişahına baygu denilirdi" denmesi de söz konusu ilişki açısından enteresandır.[118]

X-XI. Yüzyılda, Selçuklu boylarının önde gelen yöneticileri de baygu ünvanı taşımışlardı. Selçuklu kumandanlarının kullandığı baygu ünvan-ı âlisi, genelde diğer saygın ünvanlarla birlikte zikredilmektedir. Selçuklu boyları hakkında bilgiler veren kaynaklarda, arslan-baygu (aslan-doğan), baygu-kelân (büyük doğan) ve inanç-baygu (sadık doğan) ünvanlarından bahsedilmektedir[119].

Mevcut tarihî verilere göre, Oğuz-Türkmen çevrelerinde yabgu veya cabgunun yanı sıra, baygu ünvan-ı âlisi de kullanılıyordu.[120] Türkmen Artuklu hanedanı temsilcilerinin ünvan-ı âlileri, bu bakımdan büyük dikkat çekiyor. Bu sülalenin hükümdarlarından birine Alp Kutlug, Uluğ Hümayun Cabuga, Toğrul-Tegin denilmekteydi. Diğer bir hükümdar ise İnanç-Bilge, Kutlug-Bek, Baygu-Alp ünvanı taşıyordu.[121]

Eldeki mevcut bilgiler, incelenen ünvanların sosyal anlamda birbirine yakın olduklarını gösteriyor. Hudud el-Alem'de verilen bilgiler de bu görüşü doğrudan desteklemektedir.[122] Eserin müellifine göre, X. Yüzyıl Karluk hükümdarları baygu ve yabgu ünvanları taşıyorlardı.[123]

---

unvanı ile bir yakınlık içermektedir. Sadece dil bakımından değil Türk hükümdarlarının simgesi olarak da kullanılmıştır. Bkz. Tavadia, J. C.*Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zaratustrier*, s. 16-17.

117 Sacy, S. (de).*Histoire des rois de Perse*, NE, t. II, 1789, s. 356.

118 *Mücmel et-tevatih*, s. 102-103.

119 Fahreddin Razî'nin (*Hadaik el-envar*, vr. 103), İbnü'l Esir (*Tarih el-kamil*, c. IX, s. 314), Reşidüddin (*Camîiet-tevarih*, vr. 346), Sadreddin Hüseynî (*Ahbarü'd-devle*, s. 1) ve Muhammed Râvendî'nin (*Rahât es-Sudûr*, s. 102, 146) aktardığı bilgiler, bunu doğrulamaktadır. Diğer birleşik unvanlarda yer alan "İnanç" terimi (Sauvaget, *Quatre*; Köprülü, *Zur Kenntnis*) "sâdık, güvenilir, vefalı" anlamlarına gelmektedir (Pelliot, *Notes*, s. 182).

120 Pritsak, *Der Untergang*, s. 405.

121 Köprülü, *Zur Kenntnis*, s. 334.

122 *Hudud al-Alam*, M. Sotoobed nşr., s. 81.

123 V. F. Minorsky'nin İngilizce çevirisinde 'Baygu' kelimesi yazarın özel isteği doğrultusunda 'Yabgu' olarak düzeltilmişse de yanlış bir yorumdur. Bkz. *Hudud al-Alam*, V. Minorsky nşr., s. 97.

İncelenen tarihî bilgilerinin tamamı, yabgu ve baygu ünvanları arasındaki bağlantı konusunda bazı esasî hükümler çıkarmamıza yardımcı olmaktadır. Öncelikle, iki ünvanın da aynı dönemlerde kullanıldığı ve Oğuz asilzâdeleri de dahil olmak üzere Türkçe konuşan boyların yönetici aristokratlarına bu ünvanların verildiği açığa kavuşmaktadır. Ancak paygu-baygu ünvanının, muhtemelen yabgu-cabguya göre önemi ve saygınlığı daha düşüktü.

Köl-erkin/Yabgu Naibi

İbn Fadlan'ın sözlerine göre, Oğuz Yabgu hükümdarının kendi naipleri vardı. İbn Fadlan şöyle yazıyor: Oğuz hükümdarının 'naibi' kim ise ona 'kudarkin' veya 'kuzarkin' denilmekteydi.[124] Tarih literatüründe belirtildiği gibi, 'kudarkin' ünvanı, köl-erkin ünvanının tahrif edilmiş biçimidir.[125] Tokuz-Guz, Karluk, Karahanlı-Türk asilzadeleri de köl-erkin ünvanı taşımışlardı.[126] Kaşgarlı Mahmud bu terimiin "Göl gibi dolu akıl" anlamında olduğunu açıklamaktadır.[127]

Oğuz hükümdarlarında köl-erkinlerin olduğu, sadece İbn Fadlan değil, tarihî rivayetler tarafından da doğrulanmaktadır. 'Oğuz-nâme' versiyonlarında, Oğuz hükümdarı Karaman'ın 'naibi' seçilen Erki-han hakkında bir hikaye anlatılır. Rivayete göre Erki-han, büyük bir ziyafet düzenler; iki gölü kımızla doldurur[128] ve bütün Oğuz halkına ikram eder; bu cömertliğinde dolayı da o günden sonra Erki-han köl diye adlandırılır.[129]

Erki-han hakkındaki tarihî rivayet, oldukça enteresan efsanevî özellikler içermektedir. Örneğin, kımızla doldurulmuş göl hikayesi abartılı ve masalımsıdır. Erki-han hakkındaki rivayet, Oğuz Devle-

124 Kovalevskiy, *Puteşestviye*, s. 64; aynı müel., *Kniga*, s. 24.

125 Banguoğlu, *Oğuzlar*, s. 13; Togan, *Umumi*, s. 141.

126 Banguoğlu, *Oğuzlar*, s. 13; Barthold, W. '*XII Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*', Die Welt des Islâm, Bd. XIV-XVII, 1932-1934, s. 90.

127 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., I, s. 107-108.

128 Tarihi Türkmen rivayetleri Erki-han'ın telâtinden yapılan üç havuzun birinin arakla, ikincisinin kımızla, üçüncüsünün ise yoğurtla doldurulması emrini verdiğini iddia ediyorlar.

129 Salır-Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 128.

ti'nin siyasi yapısındaki bir olayın halk etimolojisindeki yerine tekabül ediyor. Bununla birlikte o, köl-erkin onur ünvanının Oğuzlar'da kullanıldığını göstermesi cihetiyle önemli bir kanıt teşkil etmektedir.

Böylece tarihî veriler, Oğuz hükümdarlarının köl-erkin ünvanı taşıyan naiplerinin olduğunu gösteriyor. İbn Fadlan'ın anlattığına göre, bu naipler büyük yetkilere sahiptiler. Onun aktardığı olayların birinde, Oğuz köl-erkinini yüksek hakem olarak görüyoruz. Oldukça karışık davaları ve adlî anlaşmazlıkları çözmek için ona başvuruyorlardı.130 Anlaşılan, Sır-Derya yabgularının Oğuz rivayetlerinde131 kanıltaş132 olarak da geçen köl-erkin adlı naipleri vardı.

Oğuz Kengeşi

Oğuz yabguları, her ne kadar formalite icabı 'seçilmiş' hükümdar iseler de, iktidarlarını tevarüs yoluyla devralmışlardır. Oğuz ulu yabgularının seçimi, askerî demokrasi dönemindeki halk meclislerinin izlerini taşıyordu. X. Yüzyılda Oğuzlar arasında böyle toplantıların olduğu, Ahmed İbn Fadlan'ın 'Kitab'ında da kaydedilmektedir. İbn Fadlan şöyle der: "Onlar (Guzlar) herhangi bir meseleyi çözmek için bir araya gelip, o konuyla ilgili karar verdiklerinde, içlerinden en alt düzeyde ve hatta en yoksul olan birisi çıkıp onların kararlarını iptal edebiliyordu".[133] Ancak, Oğuzlar'da halk toplantıları oldukça nadir yapılıyordu ve günlük hayatla ilgili meselelerin çözümünde esasî rolü erkan-ı devlet üstleniyordu.[134] Halk toplantılarının yapıldığı durumlarda, esas kararı Oğuz asilzadeleri vermekteydi. Sır-Derya Yabgu Devleti'yle ilgili izleri saklayan değişik "Oğuz-nâme" versiyonlarındaki epizotlar da buna işaret etmektedir. Örneğin, bu versiyonlardan birinde Karaman'ın han seçilmesiyle ilgili şöyle bir hikaye anla-

130 Kovalevski, *Kniga*, s. 127; Togan, *Umumi*, s. 141.

131 *Osmanlı Tarihleri*, s. 385-387.

132 A. Z. V. Toğan, bu terimi "kağantaş" şeklinde açıklar ve 'Nebenkagan' olarak aktarır. Bkz. *Umumi*, s. 259.

133 Kovalevskiy, *Kniga*, s. 24-25.

134 Bu meclislere de, halk toplantıları gibi kenkeç veya kenkeş deniliyordu. (Kaşgari, *Divan*, Rıfat nşr., III, s. 270; Raşid ad-Din, *Cami et-tavarih*, Ankara bsk., s. 12). 'Oğuz-nâme'nin Osmanlı versiyonlarında bu tip toplantılara 'dirnek' ve 'tanışık' adı verilmektedir. Bkz. *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 14-17.

tılır: Ölen Yavkoy-han'dan geriye çocuk yaşta, Karaman adlı bir oğul kalır. Küçük ve büyük Oğuz halkları, yeni han seçimi için halk toplantısı (kengeş) düzenlerler. Akıllı danışman Korkut Ata, Erki-han'ın han naibi olarak seçilmesini teklif eder. Oğuz halkı da Korkut'un teklifini kabul eder ve Karaman'ı ulu hakan, Erki-han'ı ise onun naibi olarak seçer.[135]

Bu Oğuz rivayetinde yer alan Yavkoy-han, Karaman, Erki-han ve Korkut-Ata, tarihî kişiler olmayıp, muhayyel epik şahıslardı. Ancak bizim için, geçmiş 'kahramanlık' dönemlerinin uzak anılarını içeren mezkur rivayetlerin işlediği konunun kendisi önemlidir. Aktarılan diğer olaylarda da, han seçiminde halkın sadece orada bulunmuş olması açık bir kanıttır. Bu durum, Oğuz kengeşlerinin gittikçe anlamını yitirdiğini, askerî demokrasi dönemlerinin kalıntısı olarak korunduğunu tahmin etmemize sebep teşkil etmektedir.

Tarihi rivayetlere göre, Oğuz hükümdarları, en kudretli 'han uruglar'ından 'seçiliyordu'.[136] Formalite gereği yapılan "seçim", 'Töre'ye, yani yazıya geçirilmemiş anayasaya uygun olarak gerçekleştirilmekteydi. Bu geleneksel anayasa, iktidar konusunda küçüğe nazaran büyük kardeşe[137] öncelik tanıyordu.[138]

Anlaşılan, Oğuzlar'daki halk kengeşlerinin yetkileri, ataerkil-feodal ilişkilerin gelişme düzeyine göre, yavaş yavaş asilzâdeler meclisi tarafından gasp edilmiştir. İbn Fadlan'ın belirttiği gibi, X. Yüzyılda önemli devlet işleri, Oğuz askeri-boy aristokrasi meclisinde çözülmekteydi. İbn Fadlan, Oğuz ordusunun esas lideri tarafından toplanan böyle meclislerden söz etmektedir. Onun tarafından davet edilen asilzâdeler arasında hükümdarın oğlu, yabgunun oğlu, inal ve tarhandan bahsediliyor. İbn Fadlan, tarhanın 'onlar arasında en asil

135 Salır-Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 128.

136 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 57; *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 15.

137 Bu bilgiler, ilk Selçuklular hakkında verilen tarihî olaylar tarafından da doğrulanmaktadır. Ancak, Selçuklular'da taht tevarüs sisteminde büyüklere öncelik prensibi, XI. Yüzyılın ortasından itibaren anlamını kaybetmiştir. Selçuklu Devletinde hükümdar tahtı, hâkimiyetteki aile üyelerinin yaş olarak en büyüğüne değil, babadan oğula geçmeye başladı. Bkz. Hüseynî, *Ahbaru'd-devle* s. 39; Kafesoğlu, İ. *Büyük Selçuklu Veziri*, s. 20-21.

138 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 14.

ve saygıdeğer' kişi olduğunu belirtiyor.[139] Eski Türk ve Hazar hakanlığında ise tarhanlar,[140] ulu mertebeli insanlar sayılırlardı.[141]

X-XI. Yüzyılda, Türkçe konuşan halklarda tarhanlar, muhtemelen, hüküm süren asilzâdelerin imtiyazlı tabakasını oluşturmuşlar;[142] emîrler, liderler, büyük beyler tarhan olmuşlardı.[143] Bu bilgilerin ışığında, Oğuz aristokrasisinin meclis oturumunda tarhanların neden diğer şahıslardan ayrıldıkları anlaşılmaktadır.

İnal ve Atabey

İbn Fadlan'ın anlattığı asilzâde meclisine katılanlar arasında bir de 'inal'ı görüyoruz.[144] "Mafatih el-ûlum"da, Türk hükümdar varislerinin 'inal' diye adlandırıldıkları belirtilmektedir. Muhammad al-Horezmî'ye göre, "Türkler'de her bir başkanın, hükümdarın veya dehkanın inalı yani varisi vardı".[145] Kaşgarlı Mahmud, Türkler'de inal adının, anne tafından hükümdar soyundan gelen gençlere verildiğini belirtilmektedir.[146]

İbn Fadlan'ın eserinde, inalın yanı sıra bir de küçük–inaldan söz edildiğini belirtmek gerekir.[147] Arap gezgini, küçük-inalı Oğuzlar'ın

139 Kovalevskiy, *Puteşestviye*, s. 64-65.

140 Doğu Türkistan'dan erken Orta Çağ Türk Mani Yazıtlarında 'Tarhanbek'den bahsedilmektedir. Bkz. Le Gog, A. *Türkische Manichaica aus Chotscho*, AKAWPHK, Abh. VI, 1911, s. 27.

141 Bu konuda bkz. Gabain, Alttürkische...; Radloff, *Die alttürkischen...*· Toğan, *Umumi*.

142 Al-Khowarezmi, *Liber*, s. 120;

143 Cahen, C. *Le Melik-nameh*, s. 95;

144 Meşhed yazmasının maalesef bu yeri okunaklı değildir. Z. V. Togan burada İbn Fadlan'ın Oğuz hükümdarının damadının oğlu İnal'dan bahsedildiği kanaatindedir (Bkz. Toğan, *Umumi*, s. 30). Ancak, sadece Kaşgarlı Mahmud'un beyanlarını göz önüne alan ve Muhammad al-Horezmî'nin kayıtlarını hesaba katmayan bu açıklama, kanıtlanmış olarak kabul edilemez.

145 MİTT, t. I, s. 219;

146 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 110;

147 "İnal" unvanının orijini bizim için belirsizsizliğini sürdürmektedir. (Bkz. Pelliot, *Notes*, s. 182). Küçük İnal unvanı, muhtemelen Orta Çağda Türkler'de bulunan İnalçık unvanına takabül etmektedir. Bu unvan, eski Uygurlar'da ve diğer Türk kavimlerinde veliahtlara verilmişti. Bkz. Pelliot, *Notes*, s. 182.

"reis ve hanlarından" biri olarak tanıtıyor.[148] X. Yüzyılda Oğuzlar'da iki inalın bulunmasını, muhtemelen yukarıda zikredilen tarihî kaynaklar ışığında açıklamak mümkündür. Şüphesiz, burada çifte yönetimle ilgili bir vakıayla karşılaşmaktayız. Mamafih, bunun, baba ile anne soyundan gelenleri sembolik olarak iktidarda eşit tutmak için yapılmış olması ihtimali vardır. Her halükârda, tartışılmayacak olan şey, Oğuz yabguları varislerinin varlığıdır. Bu gerçek, onlarda hakimiyetin veraset yoluyla verildiğini gösteriyor.

Oğuz yabguları, muhtemelen kendi varisleri için özel atabeyler tayin etmişlerdi. Tarihî rivayetlerde, Yengikent'de konaklayan Oğuz hanlarının küçük yaştaki veliaht oğulları için vasi-atabekler tayin ettikleri belirtilmektedir.[149] Bu hikayeler bir takım efsanevi özellikler taşısa da, XI-XII. Yüzyıllar Oğuz ve Türkmen tarih bilgileri ile doğrulandığından, ilgiyi hak etmektedir.[150] Orta Çağ müellifleri, Sultan Melikşah'ın vezir Nizam'ül-Mülk'e 'atabek' ünvanını verdiğini aktarırlar.[151] Veziri ve danışmanına atabey ünvanını verirken, genç Melikşah şöyle demişti: "Bütün büyük ve küçük işleri sana bırakıyorum, şu andan itibaren babam sayılırsın".[152] Selçuklu atabeyleri, taht varislerinin ve küçük yaştaki sultanların hocası ve eğitmeni idiler.[153] Ancak daha sonra oluşan feodal parçalanmalar karşısında, atabey ünvanını fiilen bağımsız hükümdarlar taşımaya başladılar.

XI-XI. Yüzyıl kaynaklarının Selçuklu boyları hakkındaki bilgileriyle doğrulanan Oğuz tarihî rivayetleri, Sır-Derya Yabgu Devleti'nde

148 Kovalevskiy, *Kniga*, s. 127, 183;

149 Salır-Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 130;

150 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., IX, s.114; *Histoire des Seljoucides de l'Iraq par al-Bondari*, s. 132;

151 Pritsak, *Die Karachaniden*, s. 19;

152 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, X, s. 54; *Oğuz-name veyahut Selçuk-name*, s. 34; Müneccim-başı, *Sahaifü'l-ahbar*, s. 535;

153 Anadolu Selçuklu belgelerinde "İç-atabeyler" tabîri kullanılmaktadır (Bkz. O. Turan, *Türkiye Selçuklular*, s. 16). İbnü'l-Esir'e göre, "Atabey" terimi Türkçe "baba-emir" anlamındadır (Bkz. İbnü'l-Esîr, *Tarih al-Kamil*, c. X, s. 54). Selçuklu boylarında "içi" kelimesi "atabey" anlamına geliyordu (*Histoire des Seljoucides de l'Iraq* par al-Bondari.. s. 133; V. Minorsky, *Studies in Caucasian history*, London 1953, s. 95). Selçuklu ve Mısır Memlüklü devletlerinde "ordu atabeyleri" adı verilen memuriyet sınıfı bulunmaktaydı. Bkz. Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, vr. 147; H. Laoust, *Les gouverneurs de Damas sous les Mamloks et les premiers Ottomans*, Damas 1952, s. 16.

atabeylik müessesenin var olduğunu tahmin etmemize esas teşkil etmektedir.

Hatun

Oğuz hükümdarlarının eşleri, diğer Türk hükümdarlarında olduğu gibi 'hatun' ünvanı taşıyorlardı.[154] Hatunun baygu üzerinde büyük etkisi vardı ve onun emirleri de yerine getirilirdi.[155] İbn Fadlan'ın önemli siyasî sorunların görüşüldüğü meclislere büyük Oğuz hükümdarlarının hanımlarının da katıldığından söz etmesi oldukça ilginçtir. Örneğin, Arap elçisinin kabulünde Etrek'in hanımının da bulunmuş olması gerçeği bilhassa kayda değer.[156]

Orta Çağ etimoloji sözlüğünde 'hatun'–'hanım efendi', 'melike', 'prenses' anlamında gösteriliyor.[157] Bu yüksek ünvanın kökeni, maalesef bilinmiyor. Kimi araştırmacılar 'hatun'un Türk, diğerleri ise İran ünvanı olduğunu kabul etmektedirler.[158]

Hatun, Oğuz yabguları sarayında, muhtemelen Selçuklular'a nazaran daha fazla rol oynamıştır.[159] Hatunun etkili rolü, İslam'ın kabulüne kadar Oğuz toplumunda kadının nisbeten serbest olduğunu göstermektedir.

---

154 Cahen, *Le Melik-nameh*..;

155 İbnü'l-Esîr, *Tarih al-Kamil*, IX,s.322

156 Kovalevskiy, *Kniga*, s. 17;

157 Geniş bilgi için bkz. Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr.; Ebu Hayyan, *Kitâb el-İdrak*; *Ein türkische-arabisches Glossar*;

158 Geniş bilgi için bkz. Narşahî, *Tarih-i Buhara*, R. N. Frye nşr., Cambridge 1954; Simirnova, O. İ. '*Zametki o sredneaziatskoy titulature*', EV, 1961, N: 15; A. Caferoğlu, '*Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları*', THİTM, c. I, İst. 1931;

159 Selçuklu hükümdarlarının eşleri de devlet yönetimine katılmış ve bir takım siyasi görevler üstlenmişlerdi. (Bkz. Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 315; Nasir-i Hüsrev, *Divan-i gâsid*, s. 329). Onların çoğunun kendi divanı ve özel toprakları vardı (*Histoire des Suljoucides de l'Iraq par al-Bondari*, s. 22 vd.). Selçuklu hatunları ve Sultan hanımları "Arslan Hatun, Türkan Hatun" veya "Terken Hatun" gibi ve benzeri unvanlar taşımaktaydılar. Bkz. Brockelmann, *Mitteltürkischer*, s. 204; İbn Jobair, *Voyages*, trad. et annot. par M. Guadefroy-Demombynes, pt. I-III, Paris 1949-1956.

Subaşı veya Ordu Başkomutanı

Yabgu Devleti'nde, Oğuz ordularının başkumandanı çok büyük rol oynamıştır. İbn Fadlan döneminde, Oğuzeli'nde ordunun başkumandanı Etrek bin Katan'dı. İbn Fadlan, onun etkili ve zengin, İslamı kabul etmeye meyyal bir insan olduğunu belirtiyor. Etrek, Bulgar hükümdarı ile akrabaydı ve Oğuz Devleti'nin dış siyasetinde hissedilir ölçüde etkisi bulunuyordu. Oğuz orduları komutanı, sırtını, kendisinin de katıldığı yüksek aristokrasi meclisine dayamaktaydı.[160] Oğuz boylarının hakim asilzadelerinin arasında diğer ordu komutanları da etkili konuma sahiptiler. 'Melik-nâme' versiyonlarına göre, böyle liderler sık sık devlet işlerine karışıyor ve ulu hakana karşı çıkıyorlardı.[161] Oğuz başkomutanları, Türk dilli diğer kabilelerdeki başkumandanlar gibi 'subaşı' ünvanı taşırlardı.[162] X. Yüzyıl kaynaklarında, 'subaşı'nın Türkçe 'ordu komutanı' anlamına geldiği gösterilmektedir.[163]

İncelenen güvenilir materyaller, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin karakteristik yapısı hakkında bazı sonuçlara varmamızı sağlamaktadır. IX-X. Yüzyıllar Oğuz Devleti, kendi siyasî ve sosyal yapısında ön feodallikten erken feodal devlet anlayışına geçmekteydi. Feodalizm öncesi devletin başı, bilindiği gibi büyük ve daha ziyade soylu ordu lideriydi. Bu başkanların hakimiyeti, boy-kabile reisleri ve ihtiyarlar meclisiyle sınırlıydı. Feodalizm öncesinde devlet, gönüllü askeri birliklere ve muhafızlara dayanıyordu ki, onların yardımıyla itaat altına alınan halklardan haraç toplanabiliyordu. Bunda, sürekli savaşlar ve saldırılar sonucunda ganimet ve esirlerin ele geçirilmesi de önemli rol oynamaktaydı. Fakat feodalizm öncesi devlette, vergiler daimi olarak geleneksel bir sisteme bağlı değildi.[164]

Yukarıda da belirtildiği gibi, Oğuz yabguları güçlü bir iktidara sahip değillerdi. Sır-Derya Oğuz Devleti'nde askeri-demokrasi düze-

160 Kovalevskiy, *Kniga*, s. 25;

161 Cahen, *Le Melik-nameh*, s. 43; Toğan, *Umumi*, s. 141;

162 Selçuklu Devleti'nde kullanılan diğer yüksek ünvanlar arasında sık sık subaşı ünvanına da rastlanmaktadır. Bkz. O. Turan, age, s. 14.

163 El-Horezmî, *Mafatih*, von Vloten nşr., s. 120;

164 Yuşkov, S. '*K voprosu o dofeodalinom, 'varvarskom' gosudarstve*', Vl, 1946, N: 7; Şahmatov, V. F. '*K voprosu o plemennıxsoyuzax i varvarskix dofeodalnıx gosudarstvax na territorii Kazaxstana*', VAN KazSSR, 1950, No. 5;

ninden alınma hakimiyet müesseseleri korunmaktaydı. Oğuz yabgularının hakimiyeti, büyük askeri-boy aristokrasisi meclisiyle sınırlıydı. Yengikent yöneticilerinin köl-erkin ünvan-ı âlisini taşıyan naipleri bulunmaktaydı. Sır-Derya Yabgu Devleti'nde Oğuz ordularının baş komutanları olan subaşılar büyük rol oynuyorlardı.

X-XI. Yüzyıl Sır-Derya Yabgu Devleti'nde eski boy-kabile müesseselerinin bozulma süreci hızlı bir biçimde devam ederken, ataerkil feodal ilişkiler de gelişmekteydi. Hakimiyetteki askeri-demokrasi çağına özgü eski teşkilatlar, ciddi biçimde istihaleye uğramakta ve yavaş yavaş eski anlamlarını yitirmekteydiler. Esasî rolü, üyük yabgunun başkanlığındaki zadegânlar yüksek meclisi oynamaya başlamıştı. Oğuz toplumunda antignostik çelişkilerin gelişmesi sonucunda, ilkel devlet yönetim mekanizması teşekkül ediyordu.

X. Yüzyıl sonu ile XI. Yüzyıl başlarında Sır-Derya Yabgu Devleti'nde vergi toplama sistemi muntazam çalışıyordu. Orta Çağ kaynakları, vergilerin yerleşik halktan alındığı gibi, Sır-Derya bölgesinin konar göçer halkından da tahsil edildiğini açıklamaktadır.[165] Bu vergiler, İbnü'l Esir ve Mirhond'un kullandıkları 'Melik-nâme' versiyonlarında 'haraç' tabiriyle açıklanmaktadır.[166] Ancak, bu kelimeyle kastedilen şey, Türkçede toprağı kullanma bedeli anlamında kullanılan 'serane' vergisidir. Bu, hakkında kuşku bulunmayan tarihî bir gerçektir ve Oğuz devletinde gelişmekte olan devletin toprak mülkiyetinden söz etmemize imkan tanımaktadır. Yani Sır-Derya yabguları, toprak haklarına dayanarak, göçebe Oğuzlar'dan otlak ve yaylak için vergi ödemelerini talep etmişlerdir. 'Oğuz-nâme'nin daha derli toplu baskısında yer alan bilgiler, bu görüş lehinde fikir belirtiyor. Bu kaynağa göre, Yengikent ve Cend halkının vergileri, bazen birkaç yıl önceden toplanmaktaydı. Göçebe Oğuzlar da, Sır-Derya yabgularına yıllık vergi ödüyorlardı. Vergi toplama işlemi, çoğu kez barışçıl idari tedbirlerden ziyade askeri seferlere benziyordu.[167] Han tahsildarlarının bin kişilik özel süvari müfrezesi bulunuyordu. Yabgu, vergi ödemenin reddedilmesi halinde bizzat kendi tenkil müfrezesini 'isyancılara' karşı gönderiyordu.[168]

165 Geniş bilgi için bkz. Roslyakov, *K voprosu..*; aynı müel., *Kratkiy..*;

166 İbnü'l-Esîr, *Tarih al-Kamil*, IX, s. 322; Mirhond, s. 5;

167 Göçebe Türkmenler arasında görülen bu tür vergi toplama işlemine Gazneli ve Selçuklu devletlerinde de rastlanılmaktadır. *Siyaset-name, Kniga o pravlenii vazira XI stoletiya Nizam al-Mulka*, Per i prim. B. N. Zaxoder, M.-L. 1949; Agadjanov, S. G. *Vosstaniye oguzov 1153 goda..*;

168 Salır-Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 130;

Geleneksel vergi sisteminin ortaya çıkışı, Oğuz Devleti'nde yönetim mekanizmasının oluştuğunu göstermektedir. Bu yüzden, XI. Yüzyıl Oğuz Devleti'nin, artık ilkel erken feodal devleti olduğunu düşünmemiz için yeteri kadar mesnedimiz vardır.

Oğuz Devleti'nin Etnik Yapısı

X-XI. Yüzyılda Yengikent hanlarının devleti, artık tek etnik unsurdan oluşmuyordu. Sır-Derya'nın aşağı akımlarında yer alan şehir ve köylerde, Farsça ve Türkçe konuşan Oğuz halkları yaşamaktaydı. Şüphesiz, gelen koloni sakinleri, sayı bakımından yerleşik Oğuz guruplarından üstündüler. Mesûdi, Oğuz Yabgular'ının başkentinde 'Müslümanların' yaşadığını yazıyor. İbn Havkal ise, Oğuz şehirleri hakkında daha ayrıntılı bilgiler vermekte ve Yenikent, Cend ve Hâre'de Müslümanların yaşadığını, yönetimin ise Oğuzlar'da olduğunu kaydetmektedir.[169] Bu bilgi, diğer X. Yüzyıl kaynakları tarafından da doğrulanmaktadır.[170]

Göçebe ve yarı göçebe Oğuz boyları da etnik yönden büyük ve çeşitli unsurlardan oluşmaktaydı. Onlar arasında değişik etnik boy, kabile ve gruplar vardı.[171] Oğuzlar arasında Peçenekler, Aslar, Alan* ve diğer bozkır kavimlerinin kalıntıları bulunuyordu.[172] Sır-Derya Yabgu Devleti'nde konsolidasyonu sağlayan Türk dilli boylara, genel olarak 'Oğuz' deniliyordu.

169 *Viae et regna*, s. 392;

170 *Hudud al-Alam*, M. Sotoodeh nşr., s. 123;

171 VIII-IX. Yüzyıl kaynaklarında Çagra (Şagra) boyundan bağımsız bir kabile olarak söz edilmektedir (Bkz. J. Bacot, '*Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cing envoyés Ouigours au VIIIe siècle*', JA, II, 1956; Clauson, J. *A propos..*; Minorsky, *Tamim ibn Bahr's*.... Dikkate değer bir başka husus, bu Türk boyunun Oğuzlar'la birlikte gösterilmesidir (Bkz. İbn el-Fakih, *Kitab ahbar el-Buldan*; Mesûdi, B. Carre de Vaux nşr.; İbn Hurdadbih, *Kitab el-mesalik*). Son dönem araştırmaları, bunlara Çagra (Iğrak) Oğuz boyu adını vermekteler (Bkz. H. Howarth, *The Mongols proper*, Geographical Magazine, 1877, s. 89; M. F. Köprülü, '*Kay kabilesi hakkında yeni notlar*', TTK Belleten, c. VIII, N: 31, 1944, s. 443). Anlaşılan, Cagra boyu veya boya bağlı bazı grupları Oğuzlar arasına katılmışlardı. Kanaatimizce yazar burada Aslar ve Alanlar'ı ayrı milletmiş gibi göstermekle yanılmaktadır. Çünkü Alanlar'ın diğer bir adı da As veya Yas(e) idi.(çev.)

172 Tolstov, *Goroda guzov*, s. 55; aynı müel., *Po sledam*, s. 245-249;

Pers dilli yerleşik halklarla karışan Oğuzlar'ın bir kısmına genel olarak Türkmen deniliyordu. Bu terim, X. Yüzyıl ile XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde, Sır-Derya'nın orta akımları ile Batı Yedisu'daki İslamı kabul eden ve melezleşen gruplar için kullanılıyordu. X. Yüzyılda Türkmen denilen Yedisu Oğuzlar'ının bir kısmı, Ordu'da ikamet eden hükümdarın yönetimindeydiler. Sır-Derya'nın orta akımlarında ve Karatav Dağı eteklerinde göçebe halde yaşayan Türkmen ve Oğuzlar'ın bir kısmı, muhtemelen Eski Guzeli hanlarının hakimiyetindeki bölgeye dahildi.

Oğuz Devleti'ne dahil bazı bozkır bölgelerinde yaşayan halklar, özellikle karışıktılar. Mesûdi, Kara ve Ak İrtış boyunca Oğuz ve Kimak kışlaklarının bulunduğunu belirtiyor.[173] 'Hudud el-Alem'in müellifi, Oğuz ve Kimak göçebe çadırlarını Atil Nehri boyunca yerleştiriyor. Yine bu kaynakta, barış zamanında Kimaklar'ın kışı geçirmek için Oğuz topraklarına gittikleri bildirilmektedir.[174] Kimaklar'ın kışın Oğuz ülkesine göç etmeleri, Mervezî'nin eserince de doğrulamaktadır. Mervezî eserinde, kışın Kimak topraklarına kalın karların yağdığını yazmaktadır. Eğer kar örtüsü mızrak boyuna ulaşıyorsa ve eğer aralarında barış hüküm sürüyorsa, Kimaklar atlarını Oğuz topraklarına sürüyorlardı.[175]

Kuzey Oğuz gruplarının Kimaklar'la yakın ilişkisi, onların dil ve kültürel yaklaşımını sağlamıştı. 'Hudud el-Alem'e göre, Adaraz Hıfçak[176] bölgesinde oturan Kimaklar'ın Oğuzlar'a benzer âdetleri vardı.[177] Kaşgarlı Mahmud ortak 'Hakaniye' unsurlarına sahip Oğuz ve Kıpçak lehçelerinin birbirine yakın olduğunun defalarca altını çizmiştir.[178] Eski Kazak rivayetlerinde, Kimak-Kıpçak boylarının Oğuzlar'la etno-kültürel ilişkileri gözlenmektedir.[179]

Bugünkü Batı Kazakistan topraklarında yaşamış bulunan Oğuz boylarının günlük hayatında, Başkir ve diğer komşu halklarla benzer özellikler bulunuyordu. Güney Başkirya'da yapılan kazılar, IX.

173 Mesudi, *Murudj*, Meynard nşr., I, s. 212;
174 Age., I, s. 85;
175 Mervezî, V. Minorsky nşr., s. 32;
176 A. H. Margulan bu bölgenin Sır-Derya Karatav, Sığnak ve Sarısu nehirlerinin aşağı kısımlarına tekabül ettiğini belirtiyor. Bkz. *Tretiy sezon*.., s. 34.
177 Mesudi, *Murudj*, Meynard nşr., I, s. 85;
178 İbrahimov, S., Harkovskiy, V. '*Materialı dlya istorii obrazovaniya kazaxskogo yazıka*', IAN KazSSr, SIAE, 1952, N: 2, s. 95;
179 Margulan, A. H. *O xaraktere*, s. 76-80;

XIII. Yüzyıllara ait kurgan mezarlardan çıkan demir eşyalar, bunu desteklemektedir. Kurganlarda bulunan günlük kullanım malzemeleri ve askerî teçhizatlar Güney Rus bozkırlarında gömülen Tork-Oğuz demir eşyalarıyla bir çok bakımdan benzemektedir.[180] Büyük ve Küçük Uzeney, Kamış-Samar Gölü ve Aşağı Povolje kıyılarında bulunan X-XIII. Yüzyıllar göçebelerin kurganlarıyla da aynılık arz etmektedir.[181]

Böylece, Oğuz Devleti'nin esas çekirdeği, aralarında Türkleşmiş Hint-Avrupailer'in torunlarının da bulunduğu göçebe, yerleşik ve yarı yerleşik halktan oluşuyordu. Sır-Derya deltasının şehir yerleşimlerinde İran dilli ve Türk dilli Oğuz halkı yaşıyordu. Bu iki grup arasındaki sıkı ilişkiler sonucunda etnik ve kültürel yaklaşımlar olmuştu. Göçebe ve yarı göçebe Oğuz boylarıyla çevrelerindeki Türk dilli halklar arasında bazı benzer özellikler mevcuttu.

Gördüğümüz gibi, Sır-Derya Yabgu Devleti büyük karışımlardan müteşekkildi. Bu tür etnik oluşumlar, diğer feodal öncesi ve erken feodal devletlerin özelliğidir. Bununla birlikte, Oğuz Devleti'nde, halkların oluşumunda erken aşama olan etnik toplumu yapılandırma süreci başlamıştır. Oğuz halkının oluşumu, göçebe hayvancılığın hakim olduğu koşullarda ataerkil feodal ilişkilerin gelişmesi ile gerçekleşmiştir. Ancak, Oğuzlar'ın tarihî kaderini belirleyen sonraki olaylar dolayısıyla bu süreç tamamlanmamıştır.

Oğuz Devleti Orta Asya ve Doğu Avrupa Sahnesinde

Orta Asya'nın ve Doğu Avrupa'nın siyasî ve askerî tarihinde Sır-Derya Yabgu Devleti önemli rol oynamıştır. Oğuz hükümdarlarının haraç ve vergi dışındaki bir diğer gelir kaynağı da savaşlarda elde edilen ganimet ve esirlerdi. Komşu halklarla yapılan savaşlar, Oğuzlar'ın boy-kabile zâdegânlarını zenginleştiriyordu. Oğuzlar, özellikle ilkbahar ve sonbahardaki göçler esnasında sık sık baskınlar yapıyor-

180 Majitov, N. A. *Noviye materiali o ranney istorii başkir*, Arxeologiya i etnografiya Başkirii, Ufa 1964; Sadıkova, M. H. *Tyurkoyazıçniye koçevniki na teritorii Yujnoy Başkirii*, Başkirskiy arxeologiçeskiy sbornik, Ufa 1959.

181 Sinitsın, İ. V. '*Arheologiçeskiye issledovaniya v Zapadnom Kazaxtane*', TİAE AN KazSSR, t. I, 1956; aynı müel., '*Arheologiçeskiye issledovaniya Zavoljskogo otryada*', MİA SSSR, 1959, N: 60; aynı müel., '*Kurganı u sela İlovatka i Politotdelskoye Stalingradskoy oblasti*', MİA SSSR, 1959, N: 60.

lardı. Komşu halk ve boylar da yeri geldiğinde Oğuz yerleşim bölgelerine saldırıp talan etmekteydiler. Orta Çağ kaynaklarında, Oğuzlar'ın Orta Asya ve Doğu Avrupa'nın çeşitli bölgelerindeki yerleşik halklarla aralıksız çarpıştıkları belirtilir. İbn Said ve Abu-l Fida, Oğuz "hanlarının" devamlı olarak Burtas topraklarına saldırdıklarını kaydediyorlar. Göçebe Oğuzlar, Atil Bulgar Devleti'nin sınırlarına da periyodik baskınlar düzenlemiş olabilirler.[182] X. Yüzyıl kışında Oğuzlar, at sürülerini Hazar Nehri'ne sürüyorlar; buradaki karakollar ve sınır muhafaza birlikleri ise Oğuzlar'ın nehri geçmesini her zaman engelleyemiyorlardı. Bu gibi durumlarda, bizzat Hazar hakanı kalabalık ordusuyla Oğuzlar'ın karşısına dikilmek zorunda kalıyordu.[183]

Orta Çağ kaynakları, Oğuzlar'ın sınırdaşları Horezmlilerle aralıksız savaştıklarını belirtiyorlar. Ebû Reyhan Birunî, her sonbaharda Horezmşahlar'ın sefere çıktığını, "Türk-Guzları kendi sınırlarından uzaklaştırıp, ülkesini onlardan koruduğunu" anlatmaktadır.[184] Oğuz baskınlarına kaşı Horezm hududu boyunca sınır karakolları ve kaleler dikilmiştir. Bu istihkamları koruyan askerler, düşmanın geldiğini duman işaretleriyle haber veriyorlardı. Birbirine ulanıp giden bu kuleler, Urga Burnu'ndan güneye uzanmakta ve Üstyurt'un uçurumlu kıyılarına kadar devam etmekteydi.[185]

Göçebe Oğuz asilzadeleri, Horasan'ın sınır şehir ve köylerine de baskınlar düzenlemekteydiler. Yakubî şöyle yazmaktadır: "Serahs Merv arasındaki ana yol altı günlüktür. İlk durak Uşturmagak'dır. Onu Dandanakan izler. Ondan sonra da Genugird gelir. Bu yerleşim birimleri Ali b. Hişam b. Farrahüsrev kabilesinindir. Vahşi çölün ortasında yer alan bu korunaklar, zaman zaman buralara saldıran Oğuzlar'a karşı yerli halkın sığınıkları durumundadır."[186] Kudame b. Cafer'e göre, bu yerleşim noktaları "Guzların bölgesine kadar ulaşan çöl yolu" üzerindedir.[187] İstahrî, Türkler'in (onların Oğuzlar olduğu tahmin ediliyor) çöl güzergahını izleyerek Horezm üzerinden

182 *Abu Hamid el-Granadino y su relacion de viaje por tierras Eurasiaticas*, Madrid 1953, s. 10.
183 Mesudi, *Murudj*, Meynard nşr., II, s. 19.
184 Biruni, *Pamyatniki*, s. 257.
185 Tolstov, *Po sledam*.., s. 249.
186 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., s. 147-148.
187 MİTT, t. I, s. 164.

Cürcan sınırlarını taciz ettiklerini haber veriyor.[188] Cürcan bölgesi, X. Yüzyılda güçlü ve sağlam bir kale haline getirilmişti. Cürcan'daki binden fazla dağ kalesi ani saldırıların önünü kesmekteydi.[189] Horasan'ın Guz Çölü sınırında ise savunma hattı oluşturulmuştu. X. Yüzyılda Horasan naipleri, Ferava çevresinde üç katlı duvarlar örerek ve derin hendekler kazarak kendilerini güvence altına almışlardı.[190] Kufan da önemli askeri kalelerdendi. Bu istihkam alanının dört kapılı surları olup, çevresi bir fersahtı.[191]

Oğuzlar'ın Mâverâünnehir, Horezm, Horasan ve Cürcan'ı taciz etmelerinin tek sebebi, ganimet ve esir ele geçirmek değildi. Çünkü ziraat bölgeleri ile ticari mübadele ihtiyacının gittikçe artması, Oğuzlar'ı vaha sınırlarına göçe zorluyordu. Oğuzlar, öncelikle buğdaya aşırı ihtiyaç duymaktaydılar. Bu meyanda, İbn Fadlan'ın Oğuz göçebelerinin günlük hayatından söz etmesi manidardır. Arap elçilik heyeti, onlara ait bozkırlardan geçerken hediye olarak sık sık darı ve buğday pidesi verdiklerini belirtmektedir. Göçebe Oğuzlar'da ekmek en makbul hediyelerdendi. Bir defasında, İbn Fadlan'ın kervanı bir Oğuz tarafından durdurulmuş ve ilk isteği ekmek olmuştu.[192] Oğuzlar'ın Orta Asya ve Doğu Avrupa tarih sahnesinde ortaya çıkışı, Horezm, Hazar, Rus ve Bulgarlar arasındaki güç dengelerini de değiştirdi.[193] S.P. Tolstov'un belirttiği gibi, 965 yılında Oğuz yabgusu ile Knàz Svyatoslav arasında Hazarlar'a karşı askerî bir anlaşma yapılmıştı. Yapılan bu askerî ve siyasî işbirliği, Hazar Hakanlığı'nın korkunç bir biçimde ortadan kalkmasıyla sonuçlandı.[194] Bu olay, İbn Miskaveyh'in vakayinamesinde de işlenmiştir. Ona göre, Türkler 965 yılında Hazarya'ya saldırınca, mağlup Hazarlar Horezmliler'e müracat edip yardım istemişler, fakat onlar, ancak Müslümanlığı kabul etmeleri halinde yardım verebileceklerini belirtmişlerdir.[195] Ger-

188 MİTT, t. I, s. 168.
189 *Viae et regna*, s. 181.
190 *Decriptio imperii moslemici auctore Shamso'd-din al-Mukaddasi*, s. 321.
191 MİTT, t. I, s. 201.
192 Togan, *Umumi*, s. 126.
193 Pritsak, *Der Untergang*, s. 397-410.
194 Tolstov, *Drevniy Horezm*, s. 15.
195 İbnü'l-Esîr'e göre, Horezm halkı Hazarlar'a askeri yardım yapmıştı ve Türk fatihlerini onların ülkesinden kovmuşlardı. Bu olaydan sonra Hazar meliki de İslâm'ı kabul etmiştir (İbnü'l-Esîr, VII, s. 418). İbn Havkal'ın eserinde, Ruslar'ın Hazar, Bulgar ve Burtaslar'a saldırdığından söz edili-

çekten de hakan hariç, Hazarlar'ın tamamı İslam'ı kabul etmişlerdir.[196]

Kiyef Rusya'sı ile Oğuzlar arasındaki askerî anlaşma, onların siyasî ve ticari-ekonomik çıkarlarının bir sonucudur. Hazarlar'la rekabet eden ve Bizans'la dost olan Eski Rus Devleti'nin güçlü bir siyasi müttefike ihtiyacı vardı. Sır-Derya Yabgu Devleti'nin kendi bünyesinde feodalleşen göçebe asilzadeleri, kalabalık sürüleri için şiddetle meraya ihtiyaç duyuyorlardı. Ancak, kudretli Hazarya, Oğuzlar'ın engin Don ve Karadeniz bozkırları yolunda engel teşkil ediyordu. Povolje üzerinden Mangışlak ve Üstyurt'a giden ticaret yolları da, Oğuzlar'ı çeken önemli bir cazibe noktasıydı. Avrupa ile Asya'yı birleştiren bu önemli ana yollar, X. Yüzyılda uluslararası bir ehemmiyet kesbetmişti. Batıda Arap ve Norman fetihlerinin bir sonucu olarak Akdeniz ticaretinin gerilemesi, burasını Asya-Avrupa ticaretinin atardamarına dönüştürmüştü. Eski Rus Devleti de, bu önemli ticari ulaşım yolunu kontrol altına almanın peşindeydi. Hazarya'nın yıkılması, Rus tüccarlarına Doğu ülkelerinin zengin pazarlarının yolunu açıyordu. Belirtilen durumlar, Oğuz yabgularının Rus knàzlarıyla işbirliğinin dış politik yönünü belirlemişti.[197]

Hazarlar'ın 965 yılında maruz kaldığı yenilgiden önce de Oğuzlar'la Hazar hakanları arasında uzun mücadeleler sürüyordu. İbn Fadlan'ın belirttiği gibi, Hazar hakanlarıyla araları açık olan Oğuzlar'ın Hazarlar'la ilk çatışmaları henüz X. Yüzyılın ilk çeyreğinde vukû bulmuştur. İbn Fadlan'a göre Hazarlar'ının elinde Oğuz esirleri bulunmaktaydı.[198]

Hazar Devletinin sınarlırı, X. Yüzyılda Hazar Denizi'nin kuzeydoğu kıyılarına ulaşıyordu. Nitekim Hazar hakanı Yosif: "[Bizim ülkemizden] doğu yönüne doğru Gürgen Denizi'ne kadar 20 fersah yol uzanıyor"[199] diyecekti. Bu uzun mektuba, Hazarya sınırlarının

---

yor. Onların mağlup ettiği Hazarlar'ın kalıntıları İtil'den Siyahkuh adasına çekilmişlerdir (Bkz. M. D. Dunlop, *The history of the Jewish Khazars*, s. 292 vd.). Sovyet araştırmacıların verdikleri bilgilere göre, bu kaynaklarda Svyatoslav ile Oğuz yabgularının Hazarya ile savaşları anlatılmaktadır. Bkz. M. İ. Artamanov, *Sarkel-Belaya Veja*; aynı müel., *İstoriya hazar*.

196 *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, II, s. 230.

197 Agadjanov, *K voprosu*, s. 76-78.

198 Krakovskiy, *Kniga*, s. 30.

199 Kokovtsev, *Yevreysko-hazarskaya prepiska v X v.*, L. 1932, s. 81.

"Atil'den başlayarak Horezm yönünde Gürgen'a kadar [ulaştığı]" kaydı da eklenmişti.[200] Bu belgede, Gürgen kelimesiyle Hazar Denizi'nin kastedildiği tahmin ediliyor.[201] X. Yüzyıldaki yazışmalara göre Hazar hakanlarının hakimiyeti, Mangışlak'a kadar uzanıyordu.[202]

Oğuzlar'la Hazarlar arasındaki kanlı çarpışmalar, muhtemelen Mangışlak'ın batısına bitişik yarı çölümsü taşlı bozkırlarda vukû bulmuştur. İstahrî şöyle der: "Siyahkuh'da Türk boyları otururlar. Onlar, Guzlar'la aralarında çıkan düşmanlıktan dolayı buraya yerleştiler. Onlar [Türkler] onlardan [Oğuzlar'dan] uzaklaştılar ve [Siyahkuh'u] kendi barınakları ve yaylalarına dönüştürdüler; onların [orada] (su) kaynakları ve yaylakları vardır" [203] Bu metinde daha ziyade Oğuzlar'ın, Hazar Hakanlığı'na bağlı bir boyla mücadelesi anlatılıyor.[204]

Hazar Hakanlığı'nın yıkılması, Oğuz Devletinin siyasî gücünün artmasına neden oldu. Oğuz yabguları, X. Yüzyıl sonunda Rus knàzlarıyla birlikte Volga Bulgarları'nı ağır bir mağlubiyete uğrattılar. Rus vakayinameleri, 985 yılında Knàz Vladimir'in Torklar'la birlikte Bulgarlar üzerine sefere çıktığını belirtmektedirler.[205] Knàzın ordusu, kayıklarıyla Volga veya Kama üzerinde ilerlerken, Torklar da savaşçı süvarileriyle kıyı boyunca onlara refakat ediyorlardı. Dost Oğuz süvarilerinin Rus knàzlarının savaş planlarında önemli bir yer işgal ettiği muhakkak.

200 Age., s. 99-100.

201 Tolstov, *Novogodniy*, s. 104.

202 Dunlop, *The history*, s. 150.

203 MİTT, s. 269

204 Siyahkuh'a yerleşen Türkler'e daha sonraları Mangışlaklılar denilecektir. Bu adın menşei, şüphesiz Mangışlak Yarımadasıyla ilgilidir. Muhammed b. Necib Bekran'ın bu konuda anlattığı hikaye, bir hayli ilginçtir. Müellif şöyle der: "Mangışlak, Türkler'den bir boydu. Guzlar'la onlar arasında vukû bulan bir anlaşmazlık sonucunda kendi topraklarını bırakarak Abeskûn Körfezi yakınlarındaki Siyahkuh sınırlarına gittiler. Burada su kaynakları ve otlaklar buldular ve oraya yerleştiler. Onlara Mangışlak insanları, başkanlarına (sahip) ise han diyorlar" (Bkz. Bekran, *Cahan-name*, vr. 17). Anlaşılan, bu Türk dilli gruplar, daha sonra Oğuzlar tarafından itaat altına alınmış ve Yazırlara katılmışlardır. Muhammed Bekran ve Ebu'l Hasan Cürcanî, "Mangışlak'tan bir boyun (Türk)" Yazırlar'a katıldığından bahsetmektedirler. Bkz. Bekran, *Cahan-name*, vr. 17; Cürcanî, *Masalik al-mamalik*, vr. 35.

205 *Povesti vremennıx let*, t. I-II, M.-L. 1950, I, s. 257.

Oğuz Devleti'nin Zayıflaması

X-XI. Yüzyıllarda, Orta Asya Oğuz Devleti, güçlü bir buhran ve gerileme dönemi yaşayacaktı. Sır-Derya Yabgu Devleti'nin zayıflama belirtileri, muhtemelen henüz X. Yüzyılın ikinci yarısının ortalarında kendini göstermişti. Selçuklu harekatı arefesinde, Oğuzlar'ın Ali Han'a isyan etmeleriyle ilgili rivayetler de bunu göstermektedir.[206] Feodalleşen asilzadelerin zulmü ve ağır baskılarına karşı başlatılan halk ayaklanmaları, Oğuz Devleti'nde buhrana neden olmuş; devletin zayıflaması, Cend bölgesini ele geçiren Selçuklu reisleriyle yapılan mücadeleler sebebiyle daha da hızlanmıştı. Selçuklu harekatı, han memurlarının bitmeyen haraçlarından hoşnutsuz olan göçebe Oğuz boyları ve Sır-Derya şehirlerinin yerleşik halkı tarafından da desteklenmişti. Bu buhranlı sosyal çalkantılar, 'Melik-nâme' ve 'Oğuz-nâme'nin çeşitli versiyonlarına da yansımıştır.[207]

Oğuz tarihî rivayetlerine göre, Yengikent hükümdarı Ali Han'ın oğlu Şah Melik'ti. Ali Han, kırk bin kişilik ordusu olan kudretli bir hükümdardı.[208] Küçük yaştaki Şah Melik'in naibi ve atabeyi olarak Ulduz Kuzıci tayin edilmişti.[209] Ali Han, Şah Melik'e kılıç kuşanmasını emretmiş ve ona Kılıç Arslan adını vermişti. Daha sonra Şah Melik ve onun atabeyi, han tarafından Horasan sınırlarına gönderilir. Kılıç Arslan çok geçmeden büyür ve yakışıksız işlerle ve sefahatle uğraşmaya başlar. Halk, çok geçmeden genç hovardaya Şah-bidadgâr (adaletsiz şah) gibi nefret kusan bir lakâp takar. Ulduz Kuzıci, Kılıç Arslan'ı çirkin hareketinden caydırmak isterse de muvaffak olamaz.

Sabrı taşan halk, Şah Melik'i yakalayıp öldürmeye karar verir, fakat Kılıç Arslan, Amu Derya'yı yüzerek geçmeyi başarır ve babasına ulaşır. Peşinden giden Ulduz Kuzıci, hana halk arasındaki galeyana

206 Semyenov, L. A. *Salah ad-Din i mamlyuki Egipti*, M. 1966, vr. 130.

207 Oğuz Yabguları ve Selçuklular arasındaki mücadeleler hakkında Melik-nâme'de verilen bilgilerin ayrıntılı tasviri, kitabımızın ileriki bölümlerinde yapılacaktır. Dolayısıyla burada 'Melik-name'nin çeşitli versiyonlarındaki bilgileri, belli ölçülerde benzeşen tarih rivayetleriyle sınırlandırıyoruz.

208 Reşidüddin'in eserinde muhafaza edilen 'Oğuz-nâme'nin bazı versiyonlarında Şah Melik'in babasının 40 bin Oğuz çadırını hâkimiyet altında tuttuğu söylenmektedir. Togan, *Umumi*, s. 182.

209 Bu tarihî rivayet, henüz araştırmacılar tarafından incelenmediği için, makul bir ölçüde tamamını nakletmeyi düşünüyoruz.

şehzadenin sebep olduğunu anlatır. Ali Han yalandan atabeyin sözlerine inanmadığını söyler ve vukû bulan olayların bütün suçunu ona yükler. Bunu duyan Şah Melik babasının sarayına gelir. Ali Han oğluna bir tokat atar ve onu zincire vurdurarak, hapse attırır. Ardından da zincire vurulan Şah Melik'in Horasan'a gönderilmesi emreder.

Ne var ki zadegânların katıldığı kengeşde Kılıç Arslan'ın halk tarafından linç edilmesi kararına karşı çıkılır. Yönetici üst kesim, Şah Melik'in onlara verilmesinden, halkın şiddetle hükümdar yönetimine karşı koymasından korkmuştu. Böylece kengeşde, atabeyinin çileden çıkmış halka gönderilmesine ve şehzâdenin han tarafından cezalandırıldığını açıklayarak halkı yatıştırmasına karar verildi. Oğuz halkı yine de isyana son vermezse, bu durumda Şah Melik kumandasında bir tenkil müfrezesi gönderilecekti. Ancak Ulduz Kuzıcı halkın Ali Han'a itaatini sağlayamadı. Horasan Oğuzlarının vergilerini ödemelerini temin için gönderilen han danışmanı Korkut ve heyeti de başarısız olmuştu. Oğuz boyları hana düşman olduklarını ve istenilen haracı ödemeyeceklerini bildirdiler. Bunun üzerine Ali Han, Amu Derya boylarında oturan Oğuz boylarının Merv'e tehciri için bin atlı gönderdi. Oğuz boyları hana itaatı ve istenilen vergiyi ödemeyi yine reddedince, bu defa Ali Han ile Oğuzlar arasında silahlı müsademeler başladı.[210] Uzun süre devam eden çarpışmalar esna-

210 Türkmen tarihî rivayetlerinde bu olaylara dair bazı hikayeler anlatılmaktadır: "Ali Han'ın Kılıç Arslan adında küçük yaşta bir oğlu vardı. Ona Şah Melik ünvanı verilmişti. Orada Bekdüz ilinde Kuzıcı Bek adında yüz yaşlarında bir ihtiyar yaşardı. O zamanlar Oğuz halkı Sır Nehri'nin ağzına Urgenç ile Sır Nehri arasına, Amu Derya'nın her iki yakasına ve sahra tarafında ise Urgenç ile Merv arasındaki Murgab Nehri'nin arasına saçılmıştı. Ali Han'ın kendisi Yengikent'de oturuyordu. Şah Melik ise Kuzıcı Bek'e emanet edilmişti (Bkz. Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 66).
Ali Han, bir müddet sonra Şah Melik'i Urgenç ve Merkezî Karakum'da bulunan Oğuzlara gönderdi. Ancak Şah Melik Oğuz halkıyla iyi geçinemeyip, keyfi davranışları ve tacizleri ile onların hoşmutsuzluğuna ve öfkesine neden olunca, naibi ve hocası Kuzıcı ile beraber Yengikent'e kaçtı. O sıralar Urgenc, Murgal, Tecen'de oturan Oğuzlar, Toğrul Onbek'i hükümdarları olarak ilan etmişlerdi. Şah Melik, 20 bin kişilik ordusuyla Toğrul'un karşısına çıkmış, fakat yenilgiye uğramakla kalmamış, öldürülmüştüdü de. Şah Melik'in ölümünden sonra kısa süre zarfında babası Ali Han da ölmüştü. Şah Melik'in hezimetinden ve Yengikent hükümdarı Ali Han'ın ölümünden sonra Oğuz halkı dağıldı. Boylar arasında aralıksız savaşlar vukû buldu: Kılk Bek, Kazan Bek, Karaman Bek idaresindeki Oğuz

sında Ali Han ölürken, oğlu Şah Melik'in ordusu da hezimete uğradı ve Şah Melik dahi cenk meydanında öldürüldü.[211]

Oğuz tarihiyle ilgili olarak anlatılan bu olaylarda bazı tutarsızlıklar ve açık çelişkiler bulunmaktadır. Tetkik edilen versiyonlarda, örneğin Ali Han'ın ölümünden sonra Şah Melik'in de öldürüldüğü iddia edilmektedir.[212] Diğer versiyonlarda ise aksi bir görüş belirtilerek, Şah Melik'in Yengikent hükümdarının ölümünden önce hezimete uğradığı ve öldürüldüğü kaydedilmektedir.[213] Bununla birlikte 'Oğuz-nâme'de adları geçen Ali Han ve Şah Melik gerçek tarihî şahıslardır.

'Oğuz-nâme' rivayetleri, birbirlerine ters düşen bilgiler vermekle birlikte, tarihi gerçekleri yansıtmaktadır. 'Melik-nâme'nin daha derli toplu bir versiyonundaki bilgileri mukayese ederek bu sonuca varmak mümkündür. Gerçi, XI. Yüzyılda Selçuklu siparişi üzerine yazılan bu kaynakta anlatılan olayların sosyal yönü biraz basitleştirilmeye çalışılmıştır; fakat 'Melik-nâme'de sunulan gerçek bilgiler, Sır-Derya yabgularının vergi politikasına karşı ayaklanan halk 'isyanlarına' işaret etmektedir. Bütün bunlar, Oğuz rivayetlerine, Yengikent hanları devletinin buhran ve yıkılma döneminin hatıralarını muhafıza eden bir kaynak olarak bakmamıza neden olmaktadır.

Oğuz tarihî rivayetlerinde, birbiriyle bağlantılı, fakat farklı yıllarda vukû bulan tarihî hadiselere yer vermeyen bir dizi olaylar anlatılmaktadır. Ali Han ve Şah Melik'in hakimiyetini anlatan rivayetleri, gerçeklik ve kronolojik bakış açısından üç kısma ayırmak mümkündür. Oğuzlar'ın Ali Han'a karşı ilk isyanlarını anlatan birinci kısım, Selçuklu hareketinin başlamasına kadar olan döneme aittir. Oğuzlar'ın Şah Melik'e karşı isyan edişinin anlatıldığı ikinci kısım, çok büyük bir ihtimalle Selçuklular'ın Cend bölgesinde zuhuruyla ilgili daha geç dönem olaylarını yansıtmaktadır. Şah Melik'in ölümünü anlatan sonuç kısmı ise, hiç şüphesiz, Horasan Selçuklu Devleti'nin şekillenişinden sonraki döneme aittir.[214]

---

halkları, Mangışlak'a taşındılar. Bunlar arasında bütün halklardan insanlar vardı; ancak en fazla Eymür, Döker, Iğdır, Çuvuldur, Karkın, Salır ve Ararlar mevcuttu." (Bkz. Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68)

211 Salır-Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 130-131.

212 Age., vr. 131.

213 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68.

214 Salır-Baba, *Cami et-tevarih*, vr. 130.

Bizim için en dikkate sezavar olanı, Oğuz Devleti'nin tarihî kaderi konusunda önemli neticeler doğuran olaylarlarla ilgili bilgiler içeren ilk iki hikayedir. Bunlar, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin X-XI. Yüzyıllarda geçirdiği buhranın sebeplerini anlamamıza yardımcı olmaktadır. Baskı ve ağır vergi yükünün, feodalleşen zedagân zümresi ile sıradan Oğuz tabakaları arasında çatışmalara sebep olduğu anlaşılmaktadır. Yönetici üst tabaka ile yerleşik ve göçebe sade halk arasındaki şiddetli çatışma, ataerkil feodal ilişkilerin gelişmesinin bir sonucuydu. Sır-Derya Yabgu Devleti'ni feodalleştiren çevreler, hür toplumları bütünüyle köleleştirmeyi ve bağımlı haraçgüzar tebaa haline getirmeyi hedefliyorlardı. Oğuzlar arasında sınıfsal antagonist zıtlaşmaların gelişimi, Yengikent hanları devletinin yıkılmasına yol açmıştır. Henüz X. Yüzyıl ortalarında Cend yakınlarına yerleşen Selçuklu kumandanları, Sır-Derya Yabgu Devleti'ndeki siyasi hoşnutsuzluktan yararlanmışlar ve Yengikent Oğuz hanlarına karşı isyan eden halka kumanda etmişlerdi. Elbette onların ezilen tabakalara acıyormuş hissi vermeleri zahiriydi ve asıl amaçları onları kendi hedefleri doğrultusunda kullanmaktı. Ancak, Selçuklular, göründüğü kadarıyla ezilen halkın ümitlerini boşa çıkarmış ve onlara destek vermemişlerdi. Öbür türlü, onların kısa süre sonra Cend bölgesini terketmek zorunda kalmaları vakıasının izahı zordur. İsyan hareketi, şu veya bu şekilde başarısız olmuş ve halk 'isyanları' bastırılmış; bu da, Ali Han'ın varisi ve halefi Şah Melik'in iktidarının güçlenmesini sağlamıştır. Nitekim daha sonraları Şah Melik, 1041'de Horezm'i ele geçirecek kadar güçlenecektir.[215] Ancak bu geçici bir başarıydı ve kaynaklara göre, Sır-Derya Oğuzları'nın son hanı Şah Melik, iki yıl sonra Selçukluların eline düşerek idam edilecekti.[216] İsyan girişimleriyle mücadele, Selçuklu boylarıyla uzun süreli çatışma ve savaşlar, yavaş yavaş, ama esaslı bir biçimde Oğuz Yabgu Devleti'ni içten yiyip bitirmişti.

Oğuz Devleti'nin Çöküşü

Derin iç çelişkiler yüzünden zayıflayan Yabgu Devleti, Kıpçak boy reislerinin darbesiyle büsbütün yıkıldı. XI. Yüzyıl ortalarında Orta Asya bozkır şeridi buhranlı ve hızlı olayların arenası olmuştu.

215 Ravendî, *Rahat as-Sudur*, s. 867.
216 Age., s. 867.

Merkezî Asya'dan gelenler buraya çöl kasırgası gibi dalmışlardı. Bozkır kabilelerininin büyük kıpırdanışının ilk itkileri Uzak Doğuda başlamıştı. X. Yüzyıl başında Kuzey Çin'de göçebe Kidan kabilelerinin kurduğu Leao Devleti şekillenmiş;[217] devletin sınırlarının genişlemesi ise, Kidanlar'ın batıya doğru yayılmasına ve zincirleme göçlerin başlamasına yol açmıştı.

Kidan ordusu, 1010 yılında Uygurlar'ın bugünkü Kan-su eyaletine tekabül eden Hang-chou şehrine saldırmış;[218] arkasından Cetısu'nun kuzeybatısını istila etmişti. Ebu'l-Farac'a göre, 1014 yılında Çin'den hareket eden büyük göçebe ordası, Hyung-nu ülkesinin sınırlarından içeri dalınca, Buhara hükümdarı Ahmed b. Ali ordusuyla onlara karşılamak için harekete geçti.[219] Ahmed b. Ali, meydana gelen kanlı çarpışmalar sonunda düşmanı yenmiş, karşı tarafın çadırlarını ele geçirmiş, böylece galipler büyük miktarda ganimet elde etmişlerdi. Ganimetler arasında altın ve gümüş tabaklar, değerli ipek kumaşlar vardı.[220]

Bazı Doğulu müellifler, Kidan öncü birliklerinin 1017 yılında Balasagun civarına geldiklerini haber veriyor. Kidan ordusunun karşısına, büyük ordusuyla Doğu Karahanlı hükümdarı Tugan Han çıkmıştır.[221] "Müslümanların, yani Türklerin ülkelerini ve Maâverâünnehir'in kalan kısımını ele geçirmek amacıyla, -diye yazar tarihçi Utbi,- Çin tarafından Tugan-han'a karşı ordular harekete geçti.[222] Ge-

217 Wittfogel K. and Fêng Chia-Shêng, *History of Chinese society Liao*, Philadelphia 1949.

218 Rudov, L. N. '*Kidani*', V sb. Dalniy Vostok, M. 1961, s. 167.

219 Ebul Farac'ın anlattıklarına bakılırsa, Ahmed b. Ali, 1019 yılı civarında ölen Karahan'ın oğludur.

220 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 282.

221 Tugan Han, h. 403 yılında (m.1013 yılı) vefat eden İlek Han'ın kardeşi idi ve kardeşinin ölümü üzerine Karahanlılar Devleti'nin başına geçmiştir (el-Utbi II, s. 215-219; İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, IX, s. 169).

222 Sözü edilen bu olaylar, İbnü'l Esir'in vakayinamesinde şöyle anlatılmaktadır: "İstilaya kalkışanlar, Türk boylarından biriydi" İbnü'l Esir'e göre, Kidanlar da dahil olmak üzere bu boylar Türkler'den müteşekkildi. Bunun dışında o, saldırıya geçen ordu birliklerinin sayısını üç yüz bin çadırdan fazla olduğunu belirtiyor. Bkz. İbnü'l-Esir, IX, s. 209.
El-Utbî ve İbnü'l-Esîr, Kidanlar'ın Türkistan'ın bir kısmını ele geçirdiklerini, esir ve hayvan sürülerini ganimet olarak aldıklarını belirtiyorlar. Onlar, kısa süre sonra Balasagun civarına kadar yaklaşarak şehre sekiz gün uzaklıkta karargah kurarlar. Bu ciddi tehlike karşısında Tugan Han

len ordu yüz bin çadırdan fazlaydı ve Müslümanlar hiçbir yerde onlar gibisini görmemişlerdi".[223]

Bu olaylar, Kidanların, muhtemelen bazı Doğu Türk kabilelerinin de iştirak ettiği dev yayılma hamlesini göstermesi açısından oldukça dikkat çekicidir. Tarihçi Utbi, Yedisu'ya saldıran Kidan ordusu için 100 bin çadır gibi makul bir rakam verirken, İbnü'l Esir bunu 300 bin çadıra çıkarmaktadır. Bu rakamlar abartılı olmakla birlikte, bize, göçebe kabilelerin Merkezî Asya'dan Orta Asya'ya doğru muazzam bir göç dalgası meydana getirdiklerini göstermektedir.

Kidan hanları, 1017 yenilgisine rağmen, galiba Yedisu'yu ele geçirme ümitlerini kaybetmemişlerdi. Kidan ve Uygur hanlarının gönderdiği elçiler 1027 yılında Gazneli Mahmud'un sarayına gelerek, onun hakimiyetini tanımayı ve kendisiyle dostane ilişkiler kurmaya hazır olduklarını belirttiler. Kidanlar, bu diplomatik manevrayla, Doğu Karahanlı Hakanlığı'na karşı girişikleri mücadelede Gazneliler'in desteğini sağlamak niyetindeydiler.[224]

Karahanlılar, Kidanlılar'ın batıya doğru muzafferane yayılışını durdurmayı başarmışlar; ancak, Kidan fetihleri büyük göç dalgasını doğurmuştu. XI. Yüzyılda Kidan Devleti sınırlarının genişlemesi, Kun ve Kayı kabilelerinin[225] batıya sızmasına yol açmıştı. Şeref ez-

---

yardım için komşu İslâm ülkelerine müracaatta bulunur. Hanın çağırısına yüz yirmi bin gönüllü cevap verir ve Karahanlı ordusu bu gönüllülerde birlikte Kidanlar'ın karşısına dikilir. İki ordu arasındaki nihai savaş, ancak üç ay sonra gerçekleşir ve Kidan ordusunun hezimeti ile son bulur. İkiyüz binden fazla Türk ve Çinli fazla savaşçı, cenk meydananda maktul düşer. Esirlerin sayısı ise yüz bin civarındaydı. En iyi cins atlar, çadırlar, altın ve gümüş kab kaçaklar galiplerin eline geçti. Bkz. İbnü'l-Esir, *Tarih al-kamil*, IX, s. 209.

223 El-Menînî, *El-Fark el-vahbî*, II, s. 220.

224 Şair Ferruhî Sitânî, Sultan Mahmud'un adına yazdığı bir kasidede şöyle der: "Kita Han'dan seninle dostluk kurma mesajı geldi" (Köprülü, M. F. *Kay Kabilesi*, s. 427).

225 İ. Marquart ve Z.V. Togan, Kayı boyunun Oğuz Kayık boyu ile aynı olduğunu düşünmektedirler. Bu görüşe M. F. Köprülü ve V. F. Minorsky kesin olarak karşı çıkmaktadırlar. (Marguart, *Über..*; Mervezî, V. Minorsky nşr.; Köprülü, *Kay Kabilesi*; Togan, *Umumi...*). XI. Yüzyıl Gazneli şairlerin yazmış olduğu eserlerde Kayı boylarına ait gulamlardan bahsedilir ki, onların ismine hemen hemen her yerde Tatarlar'la birlikte rastlanılmaktadır. M. F. Köprülü, buna dayanarak Kayı ile Tatarlar arasında etnik bir bağ kurmaya çalışmıştır (Köprülü, Kay Kabilesi).

Zaman Mervezî'ye göre, Kun boyları ilk başlarda Kita ülkesinde yaşıyorlardı. Kunlar göçebeydiler ve Kidan hükümdarıyla aralarındaki adavet yüzünden kendi topraklarını terketmeye mecbur kalmışlar; fakat göç sırasında kalabalık ve güçlü Kayı kabilelerinin saldırısına uğramışlar; meralarından mahrum bırakıldıkları için de Türkmen topraklarına kaçmış bulunan Sarılar'ın ülkesine gitmişlerdi. Türkmenler Sarı kabilelerinin baskısı sonucunda Oğuzeli'nin doğu kısmına gitmişler; Oğuzlar da Ermeni Denizi sahillerindeki Peçenek topraklarına çekilmişlerdi.[226]

Mervezî'nin anlattıkları olayları genel olarak değerlendirdiğimiz zaman, bunların Horasan'da Selçuklu Devleti'nin kuruluşu arefesinde vukû bulduğu anlaşılıyor. Muhammed Avfî'nin açıklaması da bu görüşü desteklemektedir. Avfi, aynı olayları anlatırken şunları ekliyor: "Onların (Türkmenler'in) bazıları güçlendiler ve (ardından) Çağrı Tegin[227] zamanında harekete geçerek dünyayı (ülkeleri) ele geçirdiler. Selçuklu sultanları ve Selçuklu hanedanı belli bir dönem dünyanın hakimi olarak hüküm sürerken, Guzlar da Ermeni Denizi civarındaki Peçenek topraklarına gittiler".[228]

Kun ve Kayılar'ın Merkezî Asya'dan Orta Asya'ya hareketi, Kuzey Çin ve Batı Sibirya'dan başlamıştır. XI. Yüzyılın ikinci çeyreğine ait kaynaklarda, bu kabilelerin Kırgız,[229] Kimak ve Tokuz-Guzlar'la komşu oldukları zikredilmektedir.[230] Kunlar, Nesturiliği kabul ettiler, ancak onların Hıristiyanlığı ne zaman kabul ettikleri tam olarak bilinmemektedir. Bu dinin Uzak Doğudaki göçebe kabileleri arasında yayılmaya başlamasıyla ilgili ilk bilgiler XI. Yüzyıla aittir. Bilindi-

226 W. Barthold'un belirttiği gibi, Ermeni Denizi ile Karadeniz kast edilmiştir. Bu metni esas alan J. Marquart, yanlışlıkla Peçenekler'in ilk vatanı için Hazar Denizi kıyılarını düşünmüştür. V. F. Minorskiy, Mervezî ve Avfî'nin Rus Denizi (Karadeniz) yerine yanlışlıkla Ermeni Denizi'nin adını verdiklerini açıklamaktadır ki bu bilgi, ikna edici bulunmuştur (Bartold, *Noviy*, s. 141-142; Mervezî, V. Minorsky nşr., s. 102).

227 Muhtemelen bu isimle Selçuklu lideri Davud Çağrı Bey kast edilmiştir. Müellif, yanlışlıkla ondan Tegin diye bahseder. Bu terim ve anlamı için K. Schlegel'in çalışmasına bakılabilir (*Tegin et töre*, T'oung Pao, t. VII, 1896).

228 Avfî, *Cavâmî el-hikayat*, vr. 407.

229 Avfî şöyle der: "Onların (Türklerin) arasında Hiraz adında oldukça kalabalık bir boy bulunmaktadır. Meskenleri Doğu'dadır. Onların kuzeyinde Kayı ve Kimak bozkırları, batıda ise Yağma ve Karluk (toprakları) yer almaktadır" (Avfî, *Cavâmî el-hikayat*, vr. 470).

230 Birûnî, *The Book of Instruction*, s. 145-146.

ği kadarıyla 1009 yılı civarında Kereitler Hıristiyanlığı kabul etmişlerdi. Kunlar da[231] muhtemelen o dönemde Kereit kabile federasyonunun içinde yer alıyorlardı.[232] Daha sonraları Kunlar, komşularıyla aralarında çıkan savaşlar sebebiyle Merkezî Asya'dan çıkarılmışlar ve Orta Asya ile Doğu Avrupa'ya gelmişlerdir.[233]

Kun ve Kayılar'ın göçü, Kidan Leao Devleti'nin kurulmasından sonra gerçekleşmiştir.[234] Kidanlar'ın baskısı karşısında Kuzey Çin'i terkeden Kunlar, 1030 ile 1046 yılları arasında Avrupa'da ortaya çıktılar. Kun ve Kayı muhacereti, XI. Yüzyılın ilk üçte birlik döneminde göçebe kabilelerin büyük bir göç dalgası yaşamasına yol açtı. Mervezî ve diğer Orta Çağ müelliflerinin[235] anlattıkları olaylar, bu yüzyılın 30'lu yıllarında vukû bulmuştur.[236] Birunî'nin 'Kanun'unda, Kun ve Kayılar'dan artık Uzak Doğunun uç bölgelerinin sakinleri olarak bahsedilmemesi, dikkate çekicidir. Bu vakıa, onların XI. Yüzyılın 30'lu yıllarında batıya doğru göçetmeye başladıklarını göstermektedir.[237]

Kun kabileleri, XI. Yüzyıl ortalarında Doğu Avrupa'nın iç kesimlerine gittiler. Madyar vakayinamelerinde, Kunlar'ın 1068 yılında Macaristan topraklarına girdikleri belirtiliyor. Yine aynı vakayinamelere göre Kunlar, Ak ve Kara Kunlar olarak ikiye ayrılıyorlardı.[238]

231 l. Marquart, Kunların Moğolların ilk kollarından olduğunu sanıyor ve onları Oğuzlar ve Kıpçaklar'la özdeştiriyor. Yazar, Kunlar'ı genetik olarak bu boylara bağlarken daha erken dönem kaynaklarında Murka denilen boylara istinaden bu görüşe sahip olmuştur. (*Über*, s. 80). V. F. Minorsky, l. Marquart'ın, Kunlar'ın Murka halkının bir kolu olduğu görüşününün yanlışlığını ikna edici şekilde ispatlamıştır (*Hudud al-Alam*, V. Minorsky nşr.; Mervezî, V. Minorsky nşr.).

232 Mervezî, V. Minorsky nşr., s. 98.

233 Sonunda Kunların bir kısmı, muhtemelen Selçuklu Devleti sınırlarına sığınmıştı. Sultan Berkiyaruk'un ordusunda Kun menşeli Emir Akıncı ibn Koşkar adlı bir bey önemli rol oynamıştır (Mervezî, V. Minorsky nşr., s. 99-101).

234 Marquart, *Über*, s. 80; Mervezî, V. Minorsky, s. 104.

235 Avfî'nin dışında, verdikleri bilgiler Mervezî'ye dayanan Muhammed Şebengaraî ve Şükrullah'ın eserlerinde de bu olaylarla ilgili bilgiler bulunmaktadır. (Bkz. Agadjanov, *Novıye*,).

236 *Hudud al-Alam*, V. Minorsky, s. 285; Mervezî, V. Minorsky, s. 98.

237 Zakariya Ben Muhammed, *Kosmographie*, s. 98 ved.

238 Kossanyi, B. '*XI-XII. Asırlarda Uzlar ve Kumanlar Tarihine Dair*', TTK Belleten, c. VIII, N: 29, 1944, s. 131-132.

Orta Çağ kaynaklarında yer alan bilgiler sayesinde, Uzak Doğu'dan gelen göçebe kabilelerin XI. Yüzyıl başında Orta Asya'ya sokulduklarını anlıyoruz. Bu, Kidan Leao Devleti'nin yayılmacılığının yol açtığı bir göç zinciri idi. Kidan zaferleri, Batı Sibirya ve Kuzey Çin'de oturan Kun ve Kayılar'ın XI. Yüzyılın 30'lu yıllarında batıya göç etmelerine yol açmıştır. Bu göç dalgası, Doğu Asya'nın bir dizi bozkır kabilelerini de içine almıştır. Kıpçak kabilelerinden olan Sarılar da[239] kendilerini bu fırtınalı göç girdabının ortasında buldular.[240] Düşman Kun kabilelerinin takibinden kaçan Sarılar, muhtemelen Cetısu'da, Sır-Derya'nın orta akımları boyunda ve Karatav Dağı eteklerinde oturan Türkmenler'e saldırdılar. Türkmenler de batıya, muhtemelen Sır-Derya'nın aşağılarına, Horezm ile Horasan sınır bölgelerine hareket ettiler. Bu arada Sarı Kıpçaklar da Oğuz topraklarına sokularak, XI. Yüzyıl ortasında onları ağır bir yenilgiye uğrattılar.[241]

239 Mervezî ve Avfî, Kun ve Kayı saldırıları yüzünden Türkmen ülkesine gelen Sarılar'ın kesin olarak nerede yaşadıklarını belirtmemektedirler. V. V. Barthold, Sarı boyunun Çu vadisinde oturduklarını, IX-X. Yüzyıllarda Sarık adını alan köyde yerleştiklerini belirtmektedir (*'Turudı Semireçenskoy arheologiçeskoy ekspediçii, Çuyskaya doline'*, MİA SSSR, 1950, N: 14). V. F. Minorsky, Sarılar'ın (Şarı) iki gruba ayrıldıklarını; ilkinin Etzingöl'ün kıyısında, ikinci grubun ise Aral Denizi yakınları ile Sır-derya'nın aşağı boylarında oturduğunu vurgulamaktadır (Mervezî, V. Minorsky nşr.). Bunlara rağmen, Sarı boyunun batı kesimlerinde yaşadığı bölgeler konusunda oluşan sorunlar, çözülmüş değildir. Mervezî ve Avfî'in bilgilerini, Birunî'nin XI. Yüzyılın 30'lu yıllarına dair Türkmen yerleşim bölgeleri hakkında verdiği bilgilerle kıyasladığımızda, bu netice hasıl olmaktadır.

240 Bartold, *Novıy..*; I. Marquart, *Über..*; *Hudud al-Alam*, V. Minorsky nşr..

241 Suriyeli Mikhail, eserinde bu olaylarla ilgili bilgiler vermiştir. Müellif, büyük göçebe Türk ordusunun kitleler halinde doğudan başlayan hareketinden bahseder. Yapılan göç dalgaları sonucunda, Eski Türk kavimleri oturdukları yerlerden oynatılmışlardır. Doğudan kalkan Türk göçleri, üç büyük gruba ayrılırlar. Birinci grup güneye uzanırken, ikincisi kuzeye, üçüncüsü ise batıya dağılmıştır. Onlar kendi göç yollarını boy beylerinin aralarında yaptıkları kura ile belirlemişlerdi. Alınan ortak karara göre beyler, üzerine kendi işaretleri kazınmış üç oku havaya fırlatmışlar. Oklardan güneye kayan boyun reisi kendi beraberlerindekini alarak Yukarı Hindistan tarafına hareketlenmiş. Kıpçak-Kuman boylarının reisinin oku kuzeye isabet etmiş ve onlar Grek ülkesine kadar akınlar düzenlemişler; geriye kalan üçüncü grup, batıya yönelmiş ve burada Araplarla kaynaşarak İslamı kabul etmişlerdi (Bkz. I. Marquart, *Über..*, s. 30 vd).

Bu olaylar, Ermeni tarihçisi Urfalı Mateos'un vakayinamesine de yansımıştır. Buna göre Oğuz ve Peçenekler, daha önce "Ots" (Yılan) halkı tarafından mağlup edilen "sarı saçlı" (hardeş) bir halk tarafından 1050-1051 yıllarında perişan edilmiştir. "Sarı saçlılar" tarafından takip edilen Oğuz ve Peçenekler, Bizans sınırlarına doğru yöneldiler.[242] Herhalde Urfalı Mateos'un Hardeşler[243] dediği halk, Mervezî ve Avfî'nin eserlerinde geçen Sarılar'dı.[244]

Aral'ın batısı ile Hazar'ın doğu sahillerinde yaşayan ve XI. Yüzyıl ortalarında Kıpçaklar tarafından ağır bir yenilgiye uğratılan Oğuz kabileleri, Güney Rusya ve Karadeniz bozkırlarına kaçtılar. Yoğun sosyal çalkantıların içten içe kemirdiği Sır-Derya Yabgu Devleti böylece son nefesini verdi.

Doğu Avrupa'daki Oğuz Boyları

1054 yılında kaleme alınan "Nestor Vakayinamesi"nde Torklar'ın[245] Preyaslavl şehrini istilasıyla ilgili enteresan hikayeler anlatı-

242 *Chronique de Matthien d'Edesse*, trad par. M. E. Dulaurier, Paris 1858, s. 89.

243 Hardeş boyu, Altay bölgesinde oturan Kıpçak boy birliğine dahil olmalıdır. Çin kaynaklarına göre, Kin-şa ülkesinde mavi gözlü sarışın insanlar yaşıyorlardı (E. Bretscneider, *Notes of the mediaeval geography and history of Central and Western Asia*, London 1876, s. 174). Kin-şa, yani Altın Dağ, Kızılbaş ile İlke Aral arasında bulunan Altay Dağ silsilesinin bir koluna tekabül eder (E. Bretscneider, *Notes*, s. 174). Bu kaynaklarda, Kıpçaklar'ın bir zamanlar Chou-lan bölgesinde oturdukları belirtilmektedir (E. Bretscneider, *Mediaeval researches from Eastern Asiatic sources*, London 1910, s. 24). Bu Kıpçak boyu, Altay'da, Yılanlı Dağ eteklerinde (G. Y. Grumm-Grjimalo, *Zapadnaya Mongoliya*, s. 54), yahut Kem Nehri havzasında barınıyorlardı (E. İ. Kıçanov, *'Svedeniye v 'Yan-şi' o pereseleniyax kirgizov v XIII v.'*, İAN KirgSSR, SON, t. V, vıp. 1, 1963, s. 60). Hardeşleri bozguna uğratan "Yılan boyları"nın kim olduğunun tesbiti hayli zordur. Belkide Yu. A. Zuyev'in belirttiği gibi "Ots" adıyla, tamgalarında yılan işareti bulunan Kayılar kastedilmekteydi.

244 Bkz. I. Marquart, *Über...*

245 P. Golubovskiy, bunların XI. Yüzyılın ilk yarısında Kıpçaklar tarafından Povolje ve Don'dan çıkarılan Oğuz boyları olduğunu düşünmektedir. D. A. Rasovskiy ise, Tork-Oğuzlar'ın henüz X. Yüzyılın sonlarında batıya göç eden Peçenekler'in topraklarını işgal ederek Yukarı Dnyeper boylarına yerleştiklerini belirtmektedir. Yine ona göre, bu dönemden itibaren Torklar, "Yukarı Karadeniz bozkırlarında barınan kalabalık Peçenek boy-

lır. Lavrentyev vakayinamesinde ise, Knàz Vsevolod Yaroslaviç'in Torklar'a karşı bir sefer tertiplediği ve onları mağlup ettiği belirtilmektedir. Orta Asya ve Povolje'den kaçıp Avrupa'nın derinliklerine sığınan Tork-Oğuzlar'ın arkasından Poleves hanları çıkıp geldiler.[246] Preyaslavl Knàzlığına giren Torklar, Kıpçaklar'ın dağıttığı Oğuzlar'ın bir koluydu.[247] 1060 yılında ise Kiyef, Çernigov ve Preyeslavl Rus knàzlarının birleşik ordusu, Torklar'ın üzerine yürüdü. Bu sırada Güney Rusya steplerinin bir kısmını işgal eden Oğuzlar, oradan Peçenekler'i çıkarmışlar, onlar da Balkanlar'a kaçmışlardı.[248] Doğudan Kıpçaklar tarafından sıkıştırılan Tork-Oğuzlar, Eski Rus Devleti'nin sınırlarından içeri dalmayı denemişlerdi. Lavrentyev vakayinamesinde şu satırları okuyoruz: "O sene içinde (1060 yılı) İzyaslav, Svyatoslav, Vsevolod ve Vseslav sayısız asker topladılar. Bu ordunun bir kısmı atlı, bir kısmı da kayıkla Torklar'ın üzerine yürüdüler. Bunu duyan Torklar, korkudan kaçmaya başladılar ve kaçarken Tanrının gazabına uğrayıp, bir kısmı ayazdan, bir kısmı açlıktan, diğerleri ise hastalıktan ve Tanrının cezasından helak oldular".[249] Rus knàzlarınca dağıtılan ve arkadan Kıpçaklar tarafından sıkıştırılan Oğuzlar, önce Dnyeper ötesine, ardından da Tuna boylarına çekilmek zorunda kaldılar. Ancak, Don ile Dnyeper boylarında kalan Torklar'ın bir kısmı, Poloves hanları tarafından itaat altına alınırken, bir kısmı Kiyef'in himayesine sığınmayı başardılar.[250] Oğuzlar'ın esas kısmı ise 1064 yılında Tuna'yı geçerek Bizans İmparatorluğu sınırlarında be-

---

ların topraklarından kovmaya çalışmışlardı" Ancak İ. Marquart, XI. Yüzyılda Torklar'ın Kuman-Kıpçak saldırıları sonucunda batıya göç eden Oğuz boylarına mensup bir grup olduğunu kanıtlamaktadır. Bu konuda bkz. P. İ. Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 72; D. A. Rasovskiy, *Peçenegi, torki i polovtsi na Rusi i v Ugrii*, SK, VI, Praha 1933, s. 6-7; İ. Margurat, *Über*.., s. 27 vd.

246 *Povest vremennıx let*..,

247 Rasovskiy, D. A. *Peçenegi*, s. 8; Golubovskiy, P. İ. *Peçenegi*, s. 75-76.

248 Tork saldırıları sonucunda Peçenekler'in önemli bir grubu Bizans'ın Tuna eyaletine, bir kısmı ise Macaristan sınırlarına göç etmişlerdi. Bu konuda bkz. Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 77; Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 8.

249 *Povest vremennıx let*.., I, s. 309.

250 Kıpçaklar, Tork-Oğuzları kendi köleleri olarak görüyorlardı. Kıpçak hükümdarları 1061 yılında mağlup ettikleri Oğuzlar'ın bir kısmının Rus knàzlarına sığınmasından rahatsız olarak onların iadesini talep etmişlerdi. Bu konuda bkz. Rasovskiy, *Peçenegi*, s. 9.

lirdiler.[251] Oğuzlar, kütükleri oyarak hazırladıkları kayıklar üzerinde ve içi saman dolu çuvalları atların kuyruklarına bağlayıp yüzerek, büyük güçlükler içinde nehri geçtiler.[252] Muazzam Oğuz ordası, kendisine yiyecek, atlarına yem aramak için Tuna ovasına yayıldı. Bizans imparatoru Dukas, tekrar Tuna ötesine çekilmelerini sağlamak amacıyla Oğuz kumandanlarına rüşvet vermeyi denedi.[253] Oğuzlar, ilk ağızda Bulgarlar'ı ve Grekler'i yenilgiye uğratmışlar, arkasından İllirya ile Thessalonike'yi [Selanik] yakıp yıkmışlardı. Ancak, yaklaşan kış soğukları ve açlık, onlar için ciddi bir sıkıntıydı. Torklar'ın zayıflamasından yararlanan Bulgarlar, onların ana kuvvetlerine ağır bir darbe indirdiler. Oğuz kumandanlarının bir kısmı, bu hadiseden sonra, kendilerine bağlı kabilelerle Bizans hakimiyetine girerken, diğer bir kısmı tekrar Güney Rus bozkırlarına döndüler.[254] Oğuz ordasının Balkanlarda kalan kısmı, Bizans imparatorlarından "Makedonya'daki hazine arazilerine yerleşme hakkını" aldılar.[255] Bizanslı tarihçi Attaleiates, daha sonraları bazı Oğuz beylerine senatör payesi verildiğini kaydetmektedir. Tekrar Tuna'ya dönen Oğuzlar ise Rus Devleti sınırlarına yakın bölgelere yerleştiler. Ancak, 1080 yılında Vladimir Monomah'dan ağır bir darbe aldılar ve hayatta kalanlar Güney Rusya sınırları boyunca saçıldılar[256] Mikhail Attaleiates bu olayları anlatırken, "Mirmidon knàzının Uzlar'ı kendi şehirlerine iskan ettiğini" yazmaktadır.[257] Oğuzlar, örneğin Stugna Nehri'nin sol cenahındaki Torçesk[258] gibi sınır kalelerine yerleştirilmişlerdi. Dnyeper çevresindeki Torklar, bilahere, Eski Rus Devleti'nin güney-

251 XI. Yüzyıl Bizans müelliflerine göre Tuna Nehrini aşan Uzlar'ın sayısı 60 bini buluyordu. Bkz. I. Marquart, *Über..*, s. 26-27.

252 Vasilevskiy, V. G.*Vizantiya i peçenegi*, s. 29 ved.

253 Dunlop, *The history*, s. 126-127.

254 Golubovskiy, P. I. *Ob uzax i polovtsax;* aynı müel., *Peçenegi..*; I. Samçevskiy, *Torki....*

255 Vasilevskiy, *Vizantiya i peçenegi*, s. 29; Litavrin, G. G. *Bolgariya i Vizantiya v XI-XII vv.*, M. 1960, s. 351.

256 1080 yılında yazıldığı sanılan "Nestor Kroniği"nde şöyle denilmektedir: "Preyaslav Torklar'ı Ruslar'a karşı ayaklandılar. Knàz Vsevolod onlara karşı oğlu Vladimir kumandasında bir ordu gönderdi. Vladimir, Torklar üzerine yürüyerek onları yendi" Bkz. *Povest vremennıx let*, I, s. 336.

257 P. Golubovskiy, V. Vasilyevskiy ve diğer araştırmacılar, Mirmidonov knàzı'yla Rus hükümdarlarından birinin kast edildiğini düşünmektedirler.

258 Muhtemelen Torçevsk, şimdiki Yuryev'in güneyinde bulunuyordu. Bkz. K. V. Kudryaşov, *Polovetskaya step*, M. 1948, s. 135.

doğu sınırlarının Poloves-Kıpçak saldırılarına karşı savunmasında önemli bir rol oynayacaklardır. Torçesk, Poloves hanlarının Kiyef, Pereyaslavl ve diğer Rus şehirlerine düzenledikleri yağma saldırılarının önünü kesiyordu. 1093 yılında, Knàz Vsevolod'un ölümünden sonra, Kiyef tahtı için iç savaşlar başlayınca, bu durumdan faydalanan Polovesler, Torçesk'e saldırarak kuşatma altına aldılar. Kiyef, Preyeslavl ve Çernigov'dan gönderilen alaylar, kuşatma altındaki Tork-Oğuzlar'ın yardımına koştu ve 1093 yılının ilkbaharında Stugna'da Rus ordusu ile Kıpçak hanları arasında şiddetli bir savaş vukû buldu. Knàzarların insicamsız davranışları yüzünden Ruslar ağır bir yenilgiye uğradılar. Kıpçaklar, Torçesk'i tekrar kuşattılar ve müdafilerin canla başla karşı koymasına rağmen, uzun süre devam eden kuşatma yüzünden açlık başgösterince şehir düştü.[259]

Şimdiki Ukrayna topraklarına yerleşen Oğuz boyları, tarihî kaderlerini sıkı bir şekilde Rus Devleti'ne bağlamışlardı. Muhtemelen, Torklar, "İgor Alayı Destanı"nda Deşt-i Kıpçak'a yapıldığı belirtilen ünlü sefere iştirak etmişlerdi. İgor Svyatoslaviç'in 1185 yılında Kıpçakları karşı seferine, S. P. Tolstov'un Kayı boyuyla özdeşleştirdiği "Koui"ler de katılmışlardı.[260] İpatyev ve Nikonov vakayinameleri, Kouiler'in yanı sıra, Kayepiç, Bout ve Berendiler'den de bahsetmektedirler. Orta Çağ Rus kaynakları, Berendiler'in doğrudan Tork-Oğuzlar'ın bir kolu olduğunu belirtmektedirler.[261] İpatyev vakayinamesi, Polovesler'in Berendiler'e ait altı şehri ele geçirdiklerini haber vermektedir.

İhtilal öncesi Rus araştırmacıları, Berendiler'i Karakalpaklar'a dahil ederler. İ. Samçevskiy, onların, daha eski dönemlerde Rus topraklarına gelen halkın kalıntıları olduğu kanaatindedir. Ancak bu görüş, P. B. Golubovskiy'in haklı tenkidine maruz kalmıştır.[262] Berendiler'in Rus vakayinamelerinde ancak 1050 yılında Oğuzlar'ın hezimetinden sonra geçmeye başlaması ilginçtir. 1097 tarihli Lavrentyev yıllığında, Knàz Vasilko'nun Berendiler'e yaptığı davetle ilgili ilginç

259 *Povest vremennıx let*, s. 346-348.

260 Tolstov, *Goroda guzov*.

261 Golubovskiy, *Peçenegi*, s. 149-150; Samçevskiy, '*Torki, berendey i çernıye klobuki*', Arxiv istoriko-yuridiçeskix svedeniy, otnosyaşixsya do Rossii, otd. IİI, kn. II, M. 1855, s. 91.

262 Golubovskiy, '*Ob uzax i polovtsax*', JMNP, ç. 224, 1884; aynı müel., *Peçenegi*.

bir hikaye anlatılmaktadır.[263] Vasilko, Berendi, Tork ve Peçenekler'in yardımıyla Poloves hanlarına, Polonya kıralına ve Tuna Bulgarya'sına bir sefer düzenlemeyi düşünüyordu. Ancak, Vasilko'nun kardeşi Svyatopolk tarafından haince ele geçirilmesi ve gözlerinin kör edilmesi, bu planlarının gerçekleşmesini engellemiştir.[264]

Günümüzde, Doğu Avrupa'daki Oğuzlar'ın torunları, muhtemelen Bulgaristan, Ukrayna ve Moldova'da yaşayan Gagauzlar'dır. Gagauzlar, yerleşik çiftçilerdir; ancak, onların dilinde hayvancılıkla ilgili pekçok terim mevcuttur. Gagauz folklorunda, özellikle kurt kültü gibi totemizm izleri korunmuştur. Gagauz şarkılarında Tanrı'nın elçisi durumunda olan kurt, eski inançlara binaen öldürülmez.[265]

Kıpçak Yönetimindeki Oğuz Boyları

Gördüğümüz gibi, Kıpçak hareketi son darbeyi indirerek, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin sonunu hazırlamıştır. Oğuz boylarının büyük kısmı, Kıpçak baskısı yüzünden Doğu Avrupa ve Küçük Asya sınırına gittiler. Batı Aral çevresi ve Kuzey Hazar civarındaki parçalanmış Oğuz bakiyeleri, Kıpçak hanları tarafından itaat altına alındılar. Yengikent, Cend ve Sır-Derya'nın aşağılarındaki diğer şehirler, XI. Yüzyıl sonlarında Poloves hanlarının hakimiyetindeydi.[266] Kaşgarlı Mahmud, kendi haritasında, Aral Denizi yakınındaki "Oğuz ve Kıpçak yerleşim birimlerine" işaret etmektedir.[267] XII. Yüzyılda bazı Oğuz boyları, şu veya bu şekilde, siyasî yönden Kumanlar'a bağlı olarak Ural ve Aşağı Povolje'de birbirine yakın gruplar halinde yaşıyorlardı. "Mücmel et-Tevarih"e göre, "Bulgar kıyılarına" komşu olan bölgeler "Oğuz toprakları" olarak adlandırılıyordu.[268] Ebû Hamid el-Garnatî, XII. Yüzyıl ortasında Saksın[269] şehrinde kırk Oğuz boyu-

263 *Povest vremennıx let*.., I, s. 176, 378.

264 1105 yılı Ipatyev vakayinamesinde Kıpçakların, Torklar ve Berendiler'e karşı kazandığı zaferlerle ilgili ilginç bir not yer almaktadır: "Aynı yılda Bonak, Zarube'de oturan Tork ve Berendi kavimlerini hezimete uğrattı" Bu konuda bkz. *Povest vremennıx let*.., II, s. 469;

265 Moşkov, V. *Obraztsi narodnoy literaturı tyurkskix plemen*, SPb. 1904.

266 Banguoğlu, *Oğuzlar*., s. 5.

267 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 28.

268 *Mucmel at-tavarih*, s. 102.

269 Saksın şehrinin nerede bulunduğu hâlâ tartışmalıdır. Bazı araştırmacılara göre bu şehir Atil, diğerleri göre ise Ural Nehri üzerindedir. Bkz. A. N.

nun meskun bulunduğunu yazmaktadır. Yurtlarda ve göçebe keçe çadırlarında yaşayan her Oğuz boyunun kendi beyi vardı.[270]

Saksın, İslamiyeti kabul eden Hazar, Bulgar ve Suvarlar'ın da oturdukları büyük bir şehirdi. Saksın'ın ticaretle uğraşan kesiminde yabancı tacirlerin büyük kolonileri bulunuyordu.[271] Saksın, sadece kervan yoluyla değil, Hazar Denizi'nin kuzey kıyılarında bulunan liman şehirleri ile de deniz ticareti yapıyordu.[272] Bu zengin ticaret şehri, komşu hükümdarların ve göçebe Poloves-Kıpçak kabile federasyonu hanlarının dikkatini çekmekteydi. Horezmşah Atsız b. Muhammed (1128-1156) kırk yıl boyunca Saksın'a sahip olmayı denemiş, ama başaramamıştı.[273] XII. Yüzyılda, Saksın halkı ile civardaki Kıpçak ve Yimak boyları arasında çarpışmaların yaşandığı kaydediliyor.[274] Bu saldırılar sonucunda, muhtemelen şehir Poloves-Kıpçak hanlarına tabî olmuş, onlar da buraya kendi naipleri olarak baskaklar tayin etmişlerdi.[275] Bölgedeki diğer toplulukların yanı sıra Oğuz boyları da Deşt-i Kıpçak hükümdarlarının hakimiyetine girmişlerdi.

Böylece iç çekişmelerle zayıflayan Oğuz Devleti, Kıpçak kabilelerinin darbesini kaldıramadı. Sır-Derya Yabgu Devleti'nin yıkılışı, Orta Asya Oğuzlarının tarihî kaderi açısından üzücü bir son olmuştur.

Polyak, *Noviye arabskiye materialı pozdnego srednevekovya o Vostoçnoy i Tsentralnoy Yevrope, Vostoçniye istoçniki po istorii narodov Yugo-Vostoçnoy i Tsentralnoy Yevrope*, M. 1964;Tolstov, S. P. *Raboti Horezmskoy arxeologo-etnografiçeskoy* ...; Hvolson, D. A. *İzvestiya İbn Dasta o xazarax, burtasax, bolgarax, madayarax, slavyanax i russkix*, SPb. 1869; *Hudud al-Alam*, V. Minorsky nşr.; V. Minorsky, *Addenda to the Hudud al-Alam*.; P. Pelliot, *Notes*...

270 *Abu Hamid el-Granadion*, s. 5 vd;

271 Age., s. 5-9.

272 Mongayt, L. A. '*Abu Hamid el-Granati i yego puteşestbiye v russkiye zemli*', İstoriya SSSR, 1959, N: 1, s. 170.

273 Le Tuhfat al-albab de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati édité..., par G. Ferrand, JA, CCVI, 1925, s. 87-88.

274 Ebu Hamid Garnatî'nin çağdaşı Necib Hemedânî'ye göre, "Türkistanda Saksın şehrinden daha büyük şehir bulunmamaktadır. Şehir çevresi 6 fersahtır. Bu bölgede diğer şehirler de bulunmaktadır: Skrekent, Uzkent ve Beckent. Kıpçak ve Yimak boyları sık sık Saksın halkını rahatsız ediyorlardı. Bu bölgede Atil'den başka nehir yoktur. Şehir halkı çadırlarda yaşar. Bazı tüccarlardan duyduğuma göre şehrin tamamı Müslümandır" Bkz, Hemedânî, *Acaib al-mahlukat*, vr. 147; B. Dorn, *Über*, s. 371-373; Togan, *İbn Fadlan's*, s. 204-206;

275 Yakubovskiy, *Razvalini*...

Kıpçak istilası, Oğuzlar'ın başlattığı erken feodal etnik bütünleşme sürecinin tamamlanmasını engellemiştir. Kıpçak katliamından kurtulan Oğuz boyları, canlarını kurtarmak için yeni gelen fatihlerden kaçmak zorunda kaldılar ve böylece Oğuzlar'ın önemli bir kısmı Kıpçakların baskısısıyla Doğu Avrupa ve Küçük Asya sınırlarına gittiler. Diğer Oğuzlar ise Mâverâünnehir Karahanlıları'nın ve Horasan Selçuklu sultanlarının hakimiyeti altına girdiler.[276] XI. Yüzyıl ortasında Kıpçaklar'ın parçaladığı Oğuzlar'ın kalıntıları, daha sonra Deşt-i Kıpçak'ın Türkçe konuşan boyları arasında eriyip gittiler.

276 Bu dönemde Sır-derya Yabgu Devletinin en büyük şehirlerinden biri olan Cend, 1065 yılında Sultan Alparslan tarafından fethedilmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *Tarih al-Kamil*, X, s. 20.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SELÇUKLU FAALİYETLERİ

SELÇUKLU FAALİYETLERİ

Orta Çağ İslam tarihçiliğinde, Selçuklu birliğinin ortaya çıkışıyla ilgili doğrudan bilgiler mevcut değildir. Bu birliğin oluşumuyla ilgili olayların erken tarihi, dolaylı olarak ilk Selçuklular hakkındaki rivayetlere yansımıştır. Uruğun menşei ve genetik yapısıyla ilgili olarak, iki temel rivayet aktarılmaktadır. Bunlardan ilki 'Melik-nâme'de, ikincisi Zâhir ed-Din Nişapurî'nin 'Selçuk-nâme'sindedir. 'Selçuk-nâme'deki bilgiler, 'Oğuz-name' ve eski Türkmen rivayetlerindekilerle bazı benzerlerlikler arzeder. İncelenen kaynaklar, birbirini tamamlamakta ve Selçuklular'ın başlangıç tarihini düzeltmektedir. Ancak, bütün bu kaynaklarda anlatılanlar, bazan birbirine ciddi ölçüde ters düşmektedir. Bu çelişkili bilgilerin tenkitli bir şekilde incelenmesi, mukayeseli tarih tenkit metoduna dayanılarak yapılırsa başarılı olabilir. Farklı Orta Çağ kaynaklarının birbiriyle mukayese edilmesi, öncelikle en güvenilir bilgilere ulaşmamızı sağlayacak ve aynı zamanda, Selçuklu hareketinin erken dönemine ilişkin en önemli olayların tesbiti konusunda bir bakış açısı kazandıracaktır.

Selçuklular'ın Menşei

Orta Çağ Şark kaynakları, Selçuklular'ın menşei ile ilgili bölük pörçük bilgiler sunmakta ve üstelik bunların hanedanın etnik mensubiyeti konusunda verdikleri malumat, birbirini tutmamaktadır. Bu yazarların bir kısmı, Selçuklular'ın orijinini Hazarlar'a, diğerleri ise Oğuzlar'a bağlamaktadırlar.

Selçuklular'ın Hazarlar'dan geldiği rivayetinin, sadece 'Melik-nâme'nin bazı yazmalarında yer alması dikkat çekicidir. Örneğin, Ebu'l-Farac, Selçuklular'ı Hazarlar'dan kabul etmiş, fakat aynı za-

manda onları "Hun" olarak adlandırmıştır.[1] Ebu'l-Farac, sadece Selçuklular'ı değil, Orta Asya'nın diğer göçebe kabilelerini de "Hun" olarak gösterir.[2] Bu yüzden, onun kullandığı "Hazar" ve "Hun" terimlerinin belli bir etnik içeriğinin olmadığını düşünmek için nedenlerimiz vardır.[3] Bu, Orta Çağ Şark tarihçiliğinde yeni bir şey değildir.[4] Dolayısıyla, söz konusu terimi, Orta Asya'nın bozkırlı halkları için eskiden beri kullanılagelen genel bir adlandırma olarak kabul etmek gerekir.[5]

Şurasını kesin olarak kaydetmek gerekir ki, Ebu'l-Farac'ın 'Melikname'ye istinaden verdiği bilgilerde, Selçuklular'ın Hazarlar'dan geldiği iddia edilmemektedir. Hatta Müslüman tarihçilere ait erken versiyonlarda da Selçuklular'dan Hazarlar olarak bahsedilmez. 'Melikname'nin sadece bazı yazmalarında, Oğuzlar'ın atasının Hazar melikinin yakını olduğu ve "mukarrebîni" arasında bulunduğu belirtilmektedir. Buradan Ebu'l-Farac'ın ileri sürdüğü görüşlerin, incelemiş olduğu ilk el kaynakların sübjektif bir yorumuna dayandığı sonucunu çıkarabiliriz. Ayrıca, gerek Ebu'l-Farac ve gerekse onun yolundan giden İbn Tiktaka'nın[6] eserlerinde, Selçuklular için kullanılan "Hazar" tabiri, fiili olarak etnik bir anlam içermemektedir. Bu görüşe, yukarıda aktarıldığı gibi, sadece Ebu'l-Farac'ın metin yorumu değil, İbn Tiktaka'nın eserinde yer alan sarih bilgiler de destek vermektedir. Sonuncusu, Selçuklular'ı Hazarlar arasında göstermesine rağmen, onların Oğuz Türkleri'nin kumandanları olduğunu açıklar.[7] Bütün bu veriler, Selçuklular'ın Hazar menşeli olduğu teorisinin inandırıcı etkisini yok etmektedir.

Şimdi, Selçuklular'ın Oğuz çevresine mensubiyeti hakkındaki tarih bilgilerinin çözümü üzerinde duralım. 'Melik-name'nin bir çok

1 Ebu'l-Farac, *Tarih*, c. I/229-335.
2 Ebu'l-Farac, *Tarih*, c. I/335.
3 Bazı Orta Çağ Bizans müellifleri de Selçuklular'ı "Hun"lara bağlamaktadırlar. Ancak bu iddialar, Maenchen-Helfen'in de belirttiği gibi, doğru kabul edilemez. Bkz. Maenchen-Halfen, O., *Pseudo-Huns*, Central Asiatic Journal, vol. I, N° 2,1955, s.101.
4 Pellat Ch, *Le Kitab et-tarbi wa-t-tadwir de Gahiz*, Damas, 1955, s. 18.
5 Yine aynı şekilde, Haçlı savaşları sırasında bir takım Avrupalı ve Kafkasyalı tarihçiler Selçuklular için "İskit" adını tercih etmişlerdir.
6 Muhammad ibn Ali Tabatab, *Pravila dila gosudarey i raskazı o musulmanskix dnastiyax*, Kazan,1863, s. 232. Bundan sonra: Tabatab, *Pravila*.
7 Tabatab, *Pravila*, s.332-333.

yazmasında, hanedanın Oğuzlar'dan geldiği gösterilmektedir. İbnü'l-Esîr'in rivayetine göre Selçuklu hanedanının kurucusu, Oğuz Türkleri'nin beylerinden biridir.[8] 'Melik-nâme'den yararlanan diğer tarihçiler ise, Selçuklular'ı Oğuz-Kınık boylarına dayandırıyorlar.[9] Sadreddin Hüseynî, Selçuklular'ın çıktığı Kınıklar'ın çok sayıda göçebe kabileden teşekkül ettiğini aktarmaktadır.[10]

Selçuklular'ın Kınık boyundan geldiği, sadece 'Melik-nâme'de değil, diğer Orta Çağ kaynaklarında da zikredilmektedir. Örneğin, Ebu'l-Âla Ahvâl'ın 'Tarih'inde de bu hanedanın Kınık Türkleri'nden çıktığı söylenmektedir.[11] Zahire'd-din Nişapurî, Selçuklular'ın "Kınık uruğu ve kemiğine" ait olduğunu belirterek, bazı ayrıntılar sunmaktadır.[12] 'Oğuz-name'nin Osmanlı versiyonları, Kınıklar'ın Oğuz ordusunun sol kanadında yer alan boylara dahil olduklarını belirtmektedir. Kınıklar'ın kendi sancakları (tuğ) vardı; onların totemi (ongon) ise, avcı kuşları arasında en mert ve cesur olanı – 'çakrı' idi.[13] Kınıklar'dan çıkan Selçuklu sülalesi, Türkistan'dan gelmişti ve köklü bir uruğa mensuptu.[14]

Böylece, Selçuklular'ın Kınık boyundan geldikleri, bir dizi Orta Çağ kaynakları tarafından doğrulanmaktadır. 'Oğuz-nâme', ' Melik-nâme' ve Zahire'd-din Nişapurî'nin 'Selçuk-nâme' versiyonları bunu göstermektedir. Belirtilen delilin, sıradan bir tesadüf olma ihtimali azdır. Bu görüş, Kaşgarlı Mahmud'un eseri gibi güvenilir kaynaklar tarafından da desteklenmektedir. "Divan Lügat et-Türk"de Selçuklular'ın doğrudan Kınık boyundan geldiği zikredilmektedir.[15]

Verilen tarihî bilgilerin tamamı, Selçuklu soyunun Kınık boyları arasından çıktığı hükmüne varmamıza imkan sağlamaktadır. Kınık

8 *İbn-el-Athiri Cronicon quod perfectissimum insribitur*, ed. Tornberg C. J., Vol. I-XIV. Lugduni Batavorum, 1851-1876, C. IX/321-322.

9 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 41 vd.

10 Sadreddin Hüseynî, *Ahbaru'd-devle es-selçukiyye*. Mütercim: Necati Lügal, Ankara, 1943, s. 11-12.

11 *Zubdat et-tevarih*, Rukopis İNA AN SSSR S-505, vr. 176.

12 Zahire'd-din Nişapurî, *Selçuk-name*, Tahran, 1332 h., s. 10.

13 Çakrı veya Çağrı, Doğan yahut Aladoğan cinsinin Türkçedeki karşılığıdır. Bkz. *Ein turkisch-arabisches Glossar*, s. 28; *Et-Tuhfet-üz-zekiyye*, İst. 1945, s. 42.

14 *Tarih-i Al-i Seldjuk*, Rukopis İNA AN SSSR D-116, vr. 17.

15 Kaşgarlı, *Divan*, I, s. 56.

kabilesi, çok sayıda boydan oluşan oldukça büyük bir gruptu.[16] XI. Yüzyıl kaynakları, Kınıklar'ı, aynı zamanda Türkmen de denilen Oğuzlar'a intisab ettirmektedirler.[17] Dolayısıyla Selçuklu hanedanının Oğuz-Türkmen çevresinden çıktığını söylememiz için mesnedimiz vardır.

İlk Selçuklular

Farklı 'Melik-nâme' versiyonlarında ve diğer kaynaklarda, ilk Selçuklular'la ilgili bilgiler bulunmaktadır. İbn Hassül'ün versiyonunda, sülalenin atasının Sarçık olduğu belirtilmektedir.[18] Ancak, 'Melik-nâme'den faydalanan diğer Müslüman yazarlar, Selçuklular'ın Tugag'dan geldiğini idia ederler. Ebu'l-Farac, Tugag'ın bu sülalenin temelini atan Selçuk'un babası olduğunu belirtiyor.[19] Melik-nâme'nin Mirhond'un eserinde zikredilen Farsça versiyonunda Tugag, Selçuklular'ın atası kabul edilir.[20] İbnü'l-Esîr,[21] Sadreddin Hüseynî[22] ve diğer Orta Çağ kaynaklarının rivayetlerinde de Tugag, Selçuklu soyunun kurucusu olarak gösterilir.[23]

Tugag, 'Melik-nâme' versiyonlarının çoğunda, Selçuklu hanedanının mensup olduğu boyun beyi olarak gösterilirken, sadece İbn Hassül, onun adını Sarçık olarak açıklamaktadır. Aşağıda da göreceğimiz gibi, bu farklılık, 'Tugag' saygı ünvanının Selçuklu soyu bânisinin şahsi ismiyle karışmasından kaynaklanmaktadır.

Bununla birlikte, 'Melik-nâme'nin iddiasının aksine, Sarçık-Tugag'ı Selçuklu hanedanının bânisi olarak kabul etmemiz mümkün değildir. Nitekim, 'Melik-nâme' ile "Selçuk-nâme" versiyonlarının karşılaştırılması da bu sonucu ortaya çıkartmaktadır. Zahire'd-din Nişapurî'ye göre, sülanenin ilk ataları, Kerekuçi Hoca ve onun oğlu

16 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 41.
17 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr, s. 56.
18 Azzavi. A, *İbn Hassülün*, s. 39.
19 Ebu'l-Farac,*age*, s. 292-293.
20 *Mirhondi Historia*, s. 1-3
21 *İbn-el-Athiri Cronicon*, X, s. 321.
22 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 1-2.
23 Neşri, *Cihan-nüma*, II, s. 9.

Tugşırmış'tır. Zahire'd-din Nişapurî şöyle der: "Selçuk b. Lokman,[24] Kerekuçi Hoca'nın[25] oğlu Tugşırmış'ın soyundan (necat), Kınık boyu (uruk) ve kemiğinden (ostohan) geliyordu. (Kerekuçi Hoca), Türk hanlarına çadır (hırgak taraş) hazırlayan bir usta idi".[26] İlk Selçuklular'ın şeceresine ilişkin benzer görüşlere, Reşidüddin,[27] Hafız-i Ebrû,[28] Muslihid-din Lari'nin[29] eserlerinde de rastlanmaktadır. Bu rivayetin nisbeten kısaltılmış şekli, Râvendî,[30] Muhammed Yezdî,[31] ve Kerimü'd-din Aksarayi'de de[32] geçmektedir. Fakat Reşidüddin'de ve diğer müelliflerin eserlerinde Selçuk-nâme'nin Tahran baskısında yer almayan bazı bilgiler bulunmaktadır. İsmail Han Afşar'ın eserinde, Selçuklular'ın atasının Kınık boyundan Toğrul Sultan'a hizmet ettiği paragrafı yoktur. Reşidüddin'e göre: "Selçuk b. Lokman, Selçuklular'ın akrabalarındandı ve Kınık kemiğinden (ostohan), Tugşırmış soyundan (necat) geliyordu ve Türk hükümdarlarına çadır yapmakta usta olan Kerekuçi Hoca'nın oğlu idi. Kınık boyundan (uruk) Toğrul Sultan'a hizmet etmişti."[33]

Bu bilgi, Hafız-i Ebrû'nun Selçuklular'la ilgili eserinin ilk bölümüyle kelimesi kelimesine uyuşmaktadır.[34] Reşidüddin'in eserini Farsça orjinalinden tercüme eden Türkmen tarihçi Salır Baba'nın

24 Selçuk, bazı Orta Çağ kaynaklarında Lokman'ın oğlu olarak gösterilmektedir (Bkz. *Dûsturname-i Enver*, İst. 1928; Köprülü. F, *Anadolu Selçuklaları Tarihi*..;). Ancak bu iddia yanlışlıkla Tugak ile Lokman'ın özdeşleştirilmesinden kaynaklanmaktadır. Daha doğrusu, yanlışı yapan, eserin yazmasını çoğaltan müstensihlerdir. Çünkü orijinal metinde geçen "Tugak"ı "Lokman" olarak okumuşlar.

25 Tahran baskısında silik olarak gösterilen "Kökce" ismi yanlışlıkla "Hoca" olarak gösterilmiştir.

26 Nişapurî, *Selşuk-name*, s. 10.

27 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. 1960.

28 Hafiz-i Ebrû, *Zubdat at-tavarih*, Rukopis BSŞ PNS-57.

29 Muslih ad-Din Lari, *Mirat ad-advar*, Rukopis İNA AN SSSR S-427. aynı müel., *Mirat ad-advar*, Rukopis BSŞ PNS-127. Bundan sonra: Lari, *Mirat*.

30 *The Rahat-us-Sudur wa Ayet-us-Surur*, being a History of the Saljuqs by Muhammed ibn Ali ibn Suleyman al-Râvendî, ed. by M. İqbal, Leyden-London 1921.

31 *Das Geschenk aus der Saldschukengeschichte von dem Wezir Muhammad... al-Husaini al-Jazidi*, Leiden, 1909.

32 Aksaraylı Mehmet oğlu Kerimüddin Mahmud, *Musameret ül-ahbar*, Ankara, 1943.

33 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank bsk, s. 5.

34 Hafız-i Abru, *Zübdat*, vr. 237.

"Cami-ut-tavarih" metni de aynıdır.[35] Kerekuçi Hoca'yı "evçi"[36] olarak tanıtan bu müellifin terminolojisi, büyük ilgiyi haketmektedir. 'Miratü'l-Edvâr'da bulunan bilgiler de muhteva yönünden incelenmeye değer. Ancak Müslihi'd-din Lari'ye göre, ilk Selçuklular'ın şeceresi, Reşidüddin ve diğer yazarların kurgusundan biraz farklıdır. Müslihi'd-din Lari, "Selçuk b. Tugag'ın, Tugşırmış[37] neslinden geldiğini ve Sâmânîlerle ilgili rivayetlerde adı geçen Emîr Toğrul'un çadırcıbaşısı Kerekuçi Hoca'nın oğlu olduğunu" belirtir.[38] 'Miratü'l-Edvâr'da verilen Selçuklu şecere tablosunda, ilk dikkatimizi çeken şey, Selçuk'un, Zahire'd-din Nişapurî'nin belirttiği gibi Lokman'ın değil, Tugag'ın oğlu olarak gösterilmesidir. Muslihi'd-din Lari, Selçukluların atası Kerekuçi Hoca'nın Sâmânîler'in ilk hükümdarı olan Toğrul'un çağdaşı olduğunu ileri sürüyor. Oysa, "Miratü'l Edvâr"da Toğrul'un Türk-Oğuzlar arasından çıktığı belirtilmektedir.[39] Reşidüddin ve Hafız, Ebrû ise, Toğrul Sultan'ın Kınıklar'dan geldiğini söylerler.[40]

Zahire'd-din Nişapurî'nin Selçuklular'ın ataları hakkında anlattıkları, Reşidüddin, Hafız, Ebru ve Muslihi'd-din Lari'ninkinden farklıdır. Selçuk-nâme'de Kerekuçi Hoca'nın sadece hükümdarın ustası olduğu söylenmektedir; daha geç dönem müellifleri ise onun Toğrul Sultan'ın sarayında hizmet ettiğini iddia ederler. Bu sonuncusu, bir yerde Kınık kabilelerin sultanı olarak gösterilirken, bir diğerinde sanki Oğuzlardanmış gibi Sâmânî hanedanının erken dönem temsilcisi gibi gösterilir. Halbuki Zahir'd-din Nişapurî'nin, Reşidüddin, Hafız, Ebrû ve Muslihi'd-din Lari'nin faydalandığı eserinde aynı bilgiye rastlanmaz. Dolayısıyla Toğrul Sultan'la ilgili bilgilerin yer aldığı asıl metne daha geç dönemlerde bazı ilavelerin yapıldığını söyleyebiliriz. 'Oğuz-nâme'de verilen bilgiler ve 'Şecere-i Terâkime'deki tarihî rivayetler de bu görüşü desteklemektedir.

35 Salır Baba, *Cami*, vr. 154-155.

36 Kelime Farsça'ya "Hırga-tarış" olarak tercüme edilmiş. Anlamı "çadır kurmakta usta kişi" demektir.

37 Muslihi'd-din Lari'nin Leningrad yazmaları arasında bulunan her iki nüshasında da bu isim muharref olarak "Tugşurmug" şeklinde gösterilmiştir.

38 Lari, *Mirat*, Rukopis BSŞ PNS-127, vr. 233; Muhammad Avfi, *Djavami al-hikayat va lavami ar-rivayat*, Rukopis BSŞ PHS-232, vr. 131.

39 Lari, *Mirat*, lAN AN SSSR S-427, vr. 116.

40 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk, s. 5; Hafız-i Ebru, *Zubdat*, vr. 237.

41 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 43.

İlk Selçuklular hakkındaki rivayetler, birbiriyle karşılaştırıldığında, özellikle Melik-nâme'nin iki ana versiyonuyla, Zahire'd-din Nişapurî'nin eseri arasındaki önemli farklılıklar olduğu göze çarpıyor. Selçuk-nâme müellifinin anlattıkları, 'Melik-nâme'den yararlanan tarihçilerin anlattıklarıyla örtüşmemektedir. Melik-nâme'de Selçuklular hakkında anlatılan hikaye, Selçuk'un babası olarak kabul edilen Tugag'dan başlamaktadır.[41] Bu karşılaştırmada bilhassa dikkat çeken husus, Muslihi'd-din Lari'nin eserinde yer alan şeceredir. 'Miratü'l-Edvâr'da gösterilen hanedan şeceresi, 'Melik-nâme' ve 'Selçuk-nâme'deki bilgilerle aynıdır.

Muslihi'd-din Lari'ye göre, Selçuklu tarihi Kerekuçi Hoca'dan başlamakta ve Lokman'ın değil de Tugag'ın oğlu olarak gösterilen Selçuk'a kadar uzanmaktadır. Miratü'l-Edvâr'da Tugag ve torunları hakkında daha sonraki dönemlerde verilen bilgiler, 'Melik-nâme'den yararlanan tarihçilerin bilgileriyle örtüşmektedir. Sanırım bunun izahı, Muslihi-d-din Lari'nin Selçuklu hanedanının orijiniyle ilgili birbirine benzer iki rivayeti meczetme denemesiyle açıklanabilir.

Görüldüğü gibi incelenen veriler, detay ve tafsilatlarda bariz bir şekilde birbirini nakzetmektedir. Ancak, bu bilgilerin tenkitli mukayesesi sayesinde Selçuklu hanedanının en erken şecere halkalarını tesbit etme imkanı sağlayacaktır. 'Melik-nâme'de de gördüğümüz gibi, sıradan bir çadır ustası olduğu söylenilen Kerekuçi Hoca hakkında hemen hemen hiçbir bilgi bulunmuyor. Kaynakta Selçuklu soyunun şeceresi Sarçık-Tugag'dan başlatılmaktadır. Sarçık-Tugag ise, hanedanın ilk temsilcisi, hükümdarın danışmanı ve kudretli bir komutan olarak tasvir edilmektedir.[42] 'Melik-nâme'nin müellifi, Selçuklu soyunun bazı önemsiz temsilcilerini kasıtlı olarak görmezlikten gelmiş, onların yerine bazı soylu asilzâdeleri ön plana çıkarmıştır. Şüphesiz bu tavır bazı siyasi amaçlara hizmet ediyordu. Zaten eser de Selçuklu sultanlarının isteği doğrultusunda, XI. Yüzyılda kaleme alınmıştır. Dolayısıyla, tahta geçen Selçuklu yöneticileri, orjininlerini asil bir şecereye bağlamak zorundaydı.[43] Bu yüzden de

42 Age., s. 41 vd.

43 Bizzat Selçuklu hükümdarları çevrelerine kendilerinin asil bir aileden geldikleri düşüncesini dayatmışlardır. Muhammed Toğrul Bey, Halife Kaimbillah'a gönderdiği bir mektupda kendisinin "Hükümdar soyundan" geldiğini özellikle vurgular (Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 299). Benzer bir iddia 'Melikname'den yararlandığı anlaşılan İbn Hassûl'ün eserinde de bulunmaktadır (Azzavi, *İbn Hassûlûn*, s. 14-15)

'Melik-nâme' yazarı,Türkmen rivayetlerinde fakir çevreden gelen Kerekuçi Hoca ve Tugşırmış hakkında ancak susabilirdi.[44]

Böylece, mukayeseli tarih metodu sayesinde, Sarçık-Tugag'ın Selçuklu hanedanının kurucusu olmadığı hükmüne varıyoruz. Bu soyun şeceresini, Sarçık'tan önce zadegan sınıfına mensup olmayan Kerekuçi Hoca ile Tugşırmış oluşturmaktadır.

Kerekuçi Hoca ve Tugşırmış

Zahire'd-din Nişapurî'nin de belirttiği gibi, Selçuklular'ın atası Kerekuçi Hoca'dır. 'Oğuz-nâme' versiyonları ve Türkmen tarihî rivayetleri de bunu kanıtlamaktadır. 'Şecere-i Terâkime'ye göre, Oğuz illerinde Kerekuçi Hoca[45] isminde bir şahıs yaşıyordu. Kerekuçi Hoca'nın oğlu ise, çadır kurmakta usta olan Tugşırmış'tı.[46] Tugşırmış,[47] son derece aciz, fakir birisiydi.[48]

'Oğuz-nâme'nin tüm versiyonlarında, Tugşırmış ve oğulları hakkında bir takım ilginç hikayeler yer almaktadır. Bu versiyonlarda Tugşırmış'ın Oğuzlar'dan geldiği ve çadır yapmakta (ev yasuci) usta olduğu anlatılmaktadır. Oğuz boyları Ali Han'a karşı isyan başlattıklarında, onlara Korkut'u elçi olarak gönderir. Han danışmanı, müneccim Emiran'a müracaat ederek Oğuzlar'la han arasındaki mücadelenin nasıl sonuçlanacağını bildirlemesini ister. Emiran, yakında Ali Han'ın hâkimiyetinin son bulacağını; Oğuzeli'nin başına merhametli ve güvenilir Tugşırmış'ın soyunun geçeceğini söyler. Emiran, o gece bir rüya görür. Rüyasında güya Tugşırmış'ın bedeninden üç yana dal budak salan bir ağaç çıkmaktadır. Ağacın en yeşil ve yüksek kesimleri sanki gökle bitişmiş gibiydi. Kahin, Tugşırmış'a rüyasının hükümdarlığın oğullarına verileceği manasına geldiğini anlatır. Tugşırmış müneccimin anlattıklarına şaşırmakla birlikte, bir koyun sa-

44 Kononov, *Rodoslovnaya*, s.60.

45 Çeşitli 'Şecere-i Terâkime' yazmalarında bu isim tahrife uğrayarak "kenarce-hoca" olarak gösterilmiştir.

46 ايو يساتورغان يرلس كشي ايردى

47 'Şecere-i Terâkime'nin devamında Tugşırmış'ın üç oğlunun olduğu anlatılmaktadır. Üç oğuldan, büyüğünün ismi Tukak (Tukat), ortancanınki Toğrul (Tuğrul), küçüğününki ise Arslan idi. Ebu'l Gazi'ye göre onlar, Korkut beyle akrabaydılar (Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 67)

48 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 60.

tın alır ve etini sadaka olarak dağıtır. Tugşırmış'ın Tugag, Toğrul ve Arslan adındaki oğulları, cesur avcılardı. Gençlerin cesur ve maharetli olduklarını farkeden Oğuz emirleri, onlara mir-i şikâr – avcı başı görevini vermişlerdi.[49]

'Şecere-i Terâkime' ve 'Oğuz-nâme'deki bazı detaylar, bariz efsanevi özellikler taşımaktadır. Burada, gerçek tarihi şahsiyetler yanında, Korkut gibi epik şahıslar da yer almaktadır.[50] İktidarın Selçukîler'in eline geçişini ve Ali Han'ın âni ölümünü bir kehanete bağlayan epizod da şüphe çekmektedir. Buna rağmen, bu rivayetlerde halkın zihninde yer eden ilginç ayrıntılar bulunmaktadır. Herşeyden önce ilk Selçuklular'ın meşhur insanlar olmadığı dikkati çekiyor. Bu, 'Selçuk-nâme'de hanedanın çadır ustaları arasından çıktığı şeklindeki bilgiyle tamamen uyuşmaktadır.

Ne yazık ki Zahire'd-din Nişapurî, Selçuklu hanedanın ilk atasının yaşadığı döneme dair hiçbir bilgi vermemektedir. Muslihi'd-din Lari, Kerekuçi Hoca'nın "İslam'ın ilk dönemlerinde" Toğrul Sultan'ın hizmetinde bulunduğunu iddia etmektedir.[51] Buna göre o, VII. Yüzyılda yaşamıştır; ama bu tarihin inandırıcı olacağını sanmam. Çünkü Muslihi'd-din Lari, Toğrul Sultan'ı Sâmânîlerin ilk hükümdarlarından biri olarak gösterir. Halbuki Sâmânî hanedanının ancak IX. Yüzyılda iktidara geldiği bilinmektedir. Bütün bunlar Kerekuçi Hoca'nın, Muhammed Peygamberin çağdaşı olduğu iddiasını çürütmektedir. Muslihi'd-din Lari'nin Toğrul Sultan'ın, Sâmânî hanedanından geldiği hikayesi bilhassa inandırıcı değildir. Yine onun sözlerine göre bu sülale, Oğuz boyları arasından çıkmıştır. Bunun yanlış bir iddia olduğu ve tarihî gerçeklerle uyuşmadığı ortadadır.[52]

Bütün bu gerçekliği tartışmalı detayları bir tarafa bırakırsak, Selçuklular'ın atasının oldukça sade zanaatçılar arasından çıktığını kabul edebiliriz. Kerekuçi Hoca'nın çadır ustası olduğuna dair bilgiler dışında, adı ve aldığı ünvan da bu görüşü desteklemektedir. "Kereku" kelimesi, Eski Türk runik yazıtlarında, "çadır iskeleti" veya "ça-

49 Salır Baba, *age*, vr. 130.

50 Gerçi Oğuz tarihinde Korkut adını taşıyan şahsın varlığına dair bilgiler bulunmaktadır (V. V. Bartold, *Yeşe izvestviye;* İnostrantsev. K, *Korkud v istorii i legende*, ZVORAO, t. XX, 1912); ancak bu şahıs, XII. Yüzyılda yaşamış olduğundan 'Oğuz-name'de geçen olaylarla hiçbir ilgisi Yoktur.

51 Lari, *Mirat*, Rukopis İAN AN SSSR S-427, vr. 116.

52 Semyenev, A. A. *K istorii goroda Nisı v XII v.*, TYuTAKE, t. V, 1955.

dır" anlamına gelmektedir.[53] Bu kelime XI.Yüzyılda Türkmenler arasında "çadır" anlamında kullanılıyordu.[54] Bu çadırları yapan ustalara da şüphesiz "kerekuçi" deniliyordu.[55]

Bütün bu kanıtlar, Selçuklular'ın atasının çadırın ağaç iskeletini hazırlayan bir doğramacı olduğunu göstermektedir. Kerekuçi Hoca'nın, Tugşırmış adındaki oğlu da babasının mesleği ile uğraşmıştır. Ancak, Tugşırmış'ın oğulları baba ve dede mesleğini bir kenara itmişlerdir ki, bu, daha ziyade onların hâkim Oğuz asilzadelerin hizmetine girmeleriyle bağlantılıdır. Nitekim 'Oğuz-nâme'nin daha derli toplu versiyonlarında bu anı korunmuştur. Bununla birlikte, belirtmek gerekir ki, ilk Selçuklular'ın yaşadığı dönemi tam olarak tesbit etmek çok zordur. Sadece Kerekuçi Hoca'nın takriben IX. Yüzyıl başı ile ikinci yarısı arasında yaşadığını, onun oğlu Tugşırmış'ın ise X. Yüzyıl ortalarına kadar hayatta olduğunu tahmin etmek mümkündür.

Tugag ve Selçuk

Selçuklu soyunun yükselişi, Tugşırmış'ın oğlu ve Kerekuçi Hoca'nın torunu Tugag'la başlamıştır. 'Melik-nâme'nin çeşitli versiyonlarında, Sarçık-Tugag'dan nüfuzlu ve asilzade biri olarak bahsedilmektedir. Ancak, bu kaynaklarda Tugag'la ilgili olarak anlatılan hikayeler arasında büyük çelişkiler bulunmaktadır. İbn Hassül,[56] Ebu'l-Farac[57] ve Mirhond,[58] Sarçık-Tugag'ın Hazar melikinin sarayında hizmet ettiğini belirtirler. İbnü'l-Esîr,[59] Sadre'd-din Hüseynî[60] ve Mehmed Neşrî de[61] onun bir Türk hükümdarının hizmetinde bulunduğundan bahsederler.

53 Gabain, *Alttürkische Grammatika*, Leipzig 1950, s. 313.

54 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr, I, s. 447.

55 "Kereku" kelimesi "kereke" ve "gerege" biçiminde günümüze kadar Kazak ve Türkmen dillerinde muhafaza edilmiştir. Kazak dilinde "kereke" – "ağaç çadır iskeleti" anlamına gelirken, Türkmence'de "gerege" – "binek hayvanlarına yüklenen çadır yapımında kullanılan ağaç" demektir (*Türkmen Dilinin Sözlügü*, Aşgabat 1962, s. 116).

56 Azzavi, *İbn Hassülün*, s. 39.

57 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 292.

58 *Mirchondi Historia*, s. 1.

59 *İbn-el-Athiri Cronicon*, c. IX, s. 321.

60 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 1.

61 Neşri, *Cihan-nüma*, s. 8.

'Melik-nâme'nin bazı versiyonlarında Tugag hakkında verilen bilgiler de ihtilaflıdır. Eserin bir yerinde Sarçık-Tugag hükümdar danışmanı ve onun gözde adamı olarak büyük bir zat gibi gösterilirken,[62] bir diğer yerde kudretli bir komutan olarak takdim edilmektedir.[63] 'Melik-nâme'den yararlanan yazarların çoğu, Tugag'la hizmetinde bulunduğu hükümdar arasında bir takım sürtüşmelerin olduğundan bahsederler. İbn Hassûl, Sarçık'ın hükümdar ile geçinemeyip, ucu topuz biçiminde bir sopayla vurarak attan düşürdüğünü rivayet eder. Öte yandan "Tafdil el-Etrâk", sadece serkeş ve cesur birisinin bu tür davranışta bulunabileceğini kaydeder.[64] 'Melik-nâme'nin daha göç döneme ait versiyonlarında, kavganın sebebleri sarih bir biçimde anlatılmaktadır. Kimi müellifler, kavganın hükümdarın İslam ülkelerine saldırmak istemesi üzerine çıktığını ileri sürerken,[65] kimileri de, hükümdarın o civardaki Türk kabilelerine zarar vermek istemesinden dolayı çıktığını anlatırlar.[66] Tugag, hükümdarın bu davranışının önüne geçmek isteyince, kendisini hükümdarla göğüs göğüse bir kavganın içinde bulur, fakat devlet büyüklerinin gözleri önünde vukû bulan bu olayın fazla büyümemesine engel olan üst düzey komutanlar, anında devreye girerek hükümdarla Tugag'ın arasını bulmaya çalışırlar.[67]

Sarçık-Tugag hakkında 'Melik-nâme'de yer alan rivayetler, bir hayli abartılıdır. Tugag'ın yüceltilmesi, İslamın savunucusu gibi gösterilmesi ve kasıtlı olarak yapılan tasvirler kuşkuludur.[68] 'Melik-nâme' müellifi de Sarçık-Tugag hakkında aynı üslubu kullanmıştır. Bazı yazmalar arasında, ondan, hükümdara kendi isteğini dikte eden gözü pek biri olarak söz edilmektedir. Elbette bu abartılı hikayeler, tarih ilmi açısından pek inandırıcı bilgiler olarak kabul edilemez.

Sarçık-Tugag hakkında verilen bilgiler, tarafgir bir anlatım içermesine rağmen, erken Selçuklu tarihinin öğrenilmesi açısından yabana atılamaz. Her şeyden önce bu rivayetler, Tugag'dan artık yüksek ünvan sahibi bir bey olarak söz ederler. Bu bilgiler, Tugşırmış'ın

62 Azzavi, *İbn Hassûlûn.*
63 Ebu'l-Farac, *Tarih.*
64 Azzavi, *İbn Hassûlûn*, s. 265.
65 *İbn-el-Athiri Cronicon;* Hüseynî, *Ahbaru'd-devle;* Neşri, *Cihan-nüma*, F. Taeschner nşr.
66 Neşri, *Cihan-nüma*, Ank. bsk; *Mirchondi Historia.*
67 *Mirchondi Historia*, s. 2.
68 Hüseynî, *Ahbaru-d-devle*, s. 1.

oğullarının yüceltilmesiyle ilgili 'Oğuz-nâme' tasvirleriyle uymaktadır. Onun 'Tugag'[69] gibi yüce bir ünvan alması da bu görüşü desteklemektedir.

'Tug' kelimesi, W.W. Radloff'un da belirttiği gibi, Türkçe'de bir bayrak türüdür. Tümgeneral manasındaki "tugagçi" de bu kelimeden gelmektedir.[70] Eski Türk Yazıtları'nda ise 'tug' – 'askerî sancak' anlamında kullanılmıştır.[71] Eskiden Türk devletlerinde, vahşi yak kuyruğu veya at kılından yapılmış tuğlar, askerî sembol olarak kullanılırdı.[72] Orta Çağ'da Türk hanları da aynı şekilde sade veya ipekli kumaştan yapılmış bayrak (tuğ)lar kullanıyorlardı. Tuğ sayısının dokuzu göçmemesinin bir kural olarak uygulandığı yolunda bilgiler mevcuttur. Türklerde en büyük kağanlara "dokuz tuğlu hakan" denmesinin sebebi de budur.[73]

Mevcut tarihî ve lengüistik belgeler, "tugag"ın Sarçık'ın mevki ünvanı olduğunu düşünmemize imkan sağlamaktadır.[74] Bu ünva-

69 Hüseynî, "tugag"ın Türkçede "demir yay" anlamına geldiğini kaydetmektedir. (Bkz. *Ibn-el-Athiri Cronicon*, X, s.114.) Ebu'l-Farac da bu kelimeyi "demir yay" anlamında açıklamaktadır. Bkz. Ebu'l-Farac, *Tarih, s. 292*; Mirhond ise "iyice gerilmiş yay" karşılığını verir. Galiba müellifler, "tugag" unvanıyla "temir yaylık" lakabını göz önünde bulundurmaya çalışmışlardır. Ebu'l-Farac'a göre, büyük cüssesinden dolayı Tugag "temir yaylık" adını almıştı. Bkz. Ebu'l-Farac, *Tarih, s. 292*; C. Cahen, doğru bir tesbitte bulunarak, Tugag'ın taşıdığı "temir yaylık" ünvanının Oğuz Devleti'nde "yay"ın sembol olarak kullanılmasından kaynaklandığını iddia etmektedir. Bkz. *109*; *Collection d'historiens armeniens*, trad. par M. Brosset, t.I-II, St. Petersbourg, 1874-1876; *Deux historiens armeniens Kiracos de Gantzac, XI-II-c s., Histoire d'Armenie, Oukhtanes d'Ourha, X-e s.*, Histoire en trois parties, trad. par M. Brosset, SPb.1870.

70 Radlov, *Opıt slovarya tyurkskix nareçiy*, t. I-IV, SPb. 1898-1911, t. III, s. 1430.

71 Bang W., *'Über die Ratsel des Codex Cumanicus'*, SKPAWPHS, Bd. XXI, 1912; Gabain, *age.*

72 Hamilton, J. R., *Les Ouighours a l'époque des Cinq dynasties d'aprés les documents chinois*, Paris 1955, s. 157; Pelliot, *Notes*, s. 68.

73 Kaşgarlı, *Divan*, B. Atalay çvr., t. III, s. 127.

74 Selçuklular hakkında bilgiler veren Orta Çağ Ermeni kaynaklarında Sarçık veya Sartçuk'un da adına rastlamak mümkündür. Mhitar, Erivanlı Selçuk'un oğulları arasında gösterilen Musa'yı Sartçuk'un babası olarak tanıtır. Erivanlı Sarkavag ve Samuel, Sartçuk'u Sultan Alp Arslan'ın ataları arasında zikrederler. Ancak, Ermeni müelliflerinin Sarçık veya Sartçuk'un şeceresi hakkında doğru bilgilere sahip olmadıkları ortadadır. Bkz. *Vseobşaya istoriya Vardana Velikogo*, Per. s arm. İ. Emin, M. 1861; *Collection d'historiens armeniens*; *Deux historiens armeniens Kiracos de Gantzac.*

nın, Eski Türkler'de askerî tuğ veya süvari alay sancağı taşıyanlara verildiği bilinmektedir. Sarçık, "Temir Yaylık" lakâbıyla birlikte bu ünvanı da taşıyordu. Muhtemelen, "Tugag" ünvanı, büyük askeri birliklerin komutanına veriliyordu.[75] Bu yüzden 'Melik-nâme'deki Tugag'ın komutan olduğuna dair iddiayı doğru kabul etmek gerekir. Ancak, Sarçık'ın mevkii ve buraya nasıl geldiği soruları yine de cevapsız kalmaktadır. 'Oğuz-nâme'de belirtildiği gibi, Tugag ve Arslan, 'mir-i şikâr' görevine getirilmişlerdi. Osmanlı versiyonunda yer alan kayıtda da, ilk Selçuklu beylerinin artçı ve devriye beyleri olduğu kaydedilmektedir.[76] Bu bilgileri "Melik-nâme"dekilerle kıyaslayarak, Sarçık'ın yükselişinin, askerî kariyerine bağlı olduğu sonucunu çıkarabiliriz.

Maalesef, araştırdığımız kaynaklarda Sarçık-Tugag'ın yaşadığı dönemin hangi tarihlere rastladığına dair en ufak bir bilgi bulunmamaktadır. Bu bakımdan, Sarçık döneminin tarihî kronolojisini belirlemek büyük önem taşımaktadır. Orta Çağ kaynaklarında Tugag hakkında verilen bilgilerle, ancak takribi bir tarih tespit edilebilir. C. Cahen, 'Melik-nâme'nin tedkikine istinaden, Tugag'ın X. Yüzyıl ile XI. Yüzyılın ilk üçte birlik kısmında yaşadığını düşünmektedir.[77] Bu görüş, bir takım düzeltmeler yapılması şartıyla, bizim açımızdan da inandırıcıdır. 'Oğuz-nâme'nin daha derli toplu versiyonlarında muhafaza edilen bilgiler, bu tashihler konusunda dayanağımız olacaktır. Bu kaynakta ve Türkmen rivayetlerinde, Tugag'ın Yengikent Oğuz hanları tahtında hüküm süren Ali Han'ın çağdaşı olduğu belirtiliyor. Buna dayanarak Tugag'ın yaklaşık olarak IX. Yüzyılın 2/3-si ile X. Yüzyıl ortası arasında yaşadığını tahmin etmek mümkündür.

Gördüğümüz gibi 'Melik-nâme'de, Sarçık-Tugag'ın Hazar veya Türk hükümdarı sarayında hizmet ettiği kaydedilmektedir. C. Cahen'e göre, bu isimlerle Aşağı Povolje'den Aral Gölü'ne kadar göçebe bir hayat süren Oğuz boylarının üst düzey yöneticileri kastedilmiş olmalıdır.[78] Ancak, 'Melik-nâme'de yer alan bilgilerden farklı bir

75 "Tugag" veya "Dukak" ünvanı, daha sonraları Selçuklu hanedanında üst düzey ünvanları arasında yer alacaktır. Bkz. İbn'ül-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire, 1301 h., X, s. 114; Tourneau, Rocer, (de) *Damas de 1075 à 1154, Traduction annotée d'un fragment de l'histoire de Damas d'Ibn al-Qalanisi*, Damas 1952, s. 32; Selçuklular Anadolu'ya tayin ettikleri valilere tuğ, kaftan, davul ve özel yarlık veriyorlardı. Bkz. *Osmanlı Tarihleri*, s. 52.

76 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 17.

77 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 43.

78 Age., s. 31 vd.

yorum çıkartmak da mümkündür. İdrisî'nin eserine göre, yukarıda da vurgulandığı gibi, X. Yüzyılda Oğuz boylarının genel anlamda iki siyasî merkezi bulunuyordu. İlki 'eski' diye tabir ediliyor ve doğu kısmında yer alıyordu. Diğeri ise Yengikent'e tekabül etmekteydi. Dolayısıyla, Sarçık hakkında anlatılan hikayelerde, hangi Oğuz hanının nazarda tutulduğu şeklinde mutlaka cevap verilmesi gereken bir soru ortaya çıkıyor. 'Melik-nâme'de ilgi çeken bir diğer husus ise, Tugag'ın hizmet ettiği hükümdardan 'Baygu' diye söz edilmesidir. Bu isim, özel bir anlam içermeyip, devletin yasaları gereği yabgudan sonra gelen şahsın taşımış olduğu bir ünvandır. Bu noktadan hareketle, Sarçık'ın Yengikent hükümdarının değil, Eski Guzeli hâkiminin hizmetinde bulunduğu sonucu çıkarılabilir. Bu görüş, Tugag'ın Türkistan Oğuz hanlarının hizmetinde bulunduğuna işaret eden tarihî rivayetlerle de uyuşmaktadır.

Selçuklu Hanedanının Teşekkülü

'Melik-nâme'ye göre, Tugag öldüğü zaman Selçuk adlı, çocuk yaşta bir oğlu vardı. Babasının hizmet ettiği hükümdar, çocuğu eğitmek için saraya alır.[79] Baygu, Tugag'ın oğluna özel ilgi, saygı ve sevgi gösterir.[80] Çok geçmeden büyüyen Selçuk, hanın mukarrebîni arasına girmeyi başarır ve aklı ve zekasıyla üst düzey beylerin ve devlet erkanının sempatisini toplar.[81] Ve genç yaşına rağmen Selçuk, 'subaşı' ünvanı alarak, ordu komutanlığına atanır.[82]

'Melik-nâme', Tugag ve Selçuk'la ilgili rivayetlerinde, Selçuklu hanedanının teşekkülünün ilk devrelerini de anlatmaktadır. Anlatılan hikayeler, bir hayli abartılı olmakla birlikte, Selçuklu sülalesinin yükselişine tanık olmamıza imkan sağlamaktadır. Tugag ve Selçuk'la ilgili bilgilerde, onların 'tebaaları', 'hadimleri' ve 'yandaşları' hakında bir takım açıklamalar yer almaktadır.[83] İbnü'l-Esîr, Tugag'ın kendisine kayıtsız şartsız itaat eden Oğuzlar'a liderlik ettiğini; baygu ile aralarında çıkan kavgada yardımcı ve hadimlerinin onun yardımına gel-

79 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 293.
80 *Mirchondi Historia*, s. 3; Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 2.
81 Tabatab, *age*, s. 332-333.
82 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 322; *Mirchondi Historia*, s. 3-4.
83 *Kitab el-mesalik*, BGA, VI, s. 3-4; Tabatab, *age*, s. 333-334.

diklerini; kendi kumandanlarının yanında yer alarak, onu hanın askerlerine teslim etmediklerini anlatır.[84]

'Melik-nâme'de anlatılan müteakip hikayeler, Selçuklu soyunun artık bütün boyları hâkimiyet altına aldığını göstermektedir.[85] Sülalenin itibarı ve saygınlığı, Selçuk'un döneminde bir hayli artmıştı. Tugag'ın torunları "kalabalık boylar",[86] "müttefik" ve "bağımsız" kabileleri itaat altına almışlar; böylece Selçuk, büyük ve etkili Oğuz beylerinden biri haline gelmişti[87]. Selçuk, kalabalık ordu birliklerine sahipti ve bütün hizmetçi (hadem) ve köleler (havâşi) onun çevresinde yer almışlardı. Selçuklu soyunun emrinde her türden büyük hayvan sürüleri; hazinelerinde ise bol miktarda para, kıymetli taşlar ve değerli eşyalar bulunuyordu.[88]

'Melik-nâme'den başka, 'Oğuz-nâme'de de Selçuklu iktidar ve etkisinin sürekli arttığına dair bilgilere rastlanmaktadır. Zahire'd-din Nişapurî şöyle yazmaktadır: "Onların (Selçuklular'ın) soyu büyük ve sayı bakımından da fazlaydı. Sayısız mala, çok sayıda (askerî) birliklere, kabilelere ve (kalabalık bir) mevkebe (sahip idiler)".[89]

Mevcut kaynaklar, Selçuklu birliğinin teşekkülü konusunda bazı ip uçları yakalama imkanı sağlamaktadır. Selçuklu boyu arasına 'akraba' ve 'tâbi' Oğuz ve Türkmen kabile ve gruplarının da katıldığı net bir şekilde anlaşılmaktadır. Selçuklu iktidarı, bu boylar, hadem ve havâşî üzerinde kurulan iktidara ve servete dayanıyordu. Muhtemelen zayıf ve güçsüz grupların, daha büyük urukların himayesine girmek istemeleri, burada önemli bir rol oynamıştır

Selçuklular'ın Ana Yurdu: Karaçık ve Sığnak

Ne yazık ki 'Melik-nâme', Selçuklu federasyonunun ilk başlardaki yerleşim alanları hakkında kesin bilgiler vermemektedir. Oysa, Zahire'd-din, eserinde, Selçuklular'ın ilk vatanı olarak Türkistan'ı göster-

84 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 321-322.
85 Age., IX, s. 322.
86 Neşri, *Cihan-nüma*, Ank bsk, s. 3-4.
87 Tabatab, s. 334.
88 *Das Geschenk aus der Saldschuken geschichte von dem Wezir Muhammad... al-Husaini al-Jazidi*, Leiden 1909, s. 18
89 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 10.

mektedir. "Selçuk-nâme"de onların bilahere Türkistan'ı terk ederek, Buhara civarındaki Nur ile Semerkand civarındaki Soğd'a yerleştikleri belirtilmektedir.[90] Selçuklular'ın ilk yerleşim alanlarına dair benzer bilgilere, Reşidüddin,[91] Hafız-i Ebrû[92] ve diğer tarihçilerin[93] eserlerinde de rastlamak mümkündür. 'Oğuz-nâme'nin Osmanlı versiyonunda, Selçuklu ailesine tabî olan Türkistan Oğuz boyları hakkında ilginç bilgiler verilmektedir. Buna göre, bu Oğuz boyları hayvancılıkla uğraşmakta ve genellikle de koyun sürüleri beslemekteydiler. Oğuz ordusunun sağ kanadını Kayı ve Bayat beyleri, sol kanadı ise Peçenek (Becene) ve Çavundar beyleri teşkil ediyordu.[94]

Mevcut kaynaklarda geçen Türkistan kelimesi, muhtemelen, şimdiki Güney Kazakistan bölgesini göstermektedir. Hetum da bu görüşü destekler mahiyette Selçuklular'ın Karaçık [Karıçık] ve Sığnak çevresinden çıktıklarını beyan etmektedir.[95] Hetum'un eserinde geçen Karaçık, M. Brosset'in de belirttiği gibi, Sır-Derya civarındaki Karatav'ın adı idi.[96] Gerçekten de, henüz XI. Yüzyılda Sır-Derya'nın kuzeydoğusu boyunca uzanan dağlar ve ayrıca Farab'daki 'Oğuz şehirleri' Karaçık olarak adlandırılıyordu.[97] Bu durumda, Selçuklu boylarının vatanı, Sır-Derya Nehri'nin orta akarları civarında bulunan bölge olarak düşünülmelidir. Bu görüşü, Türkmen tarihî rivayetlerindeki Semerkand ve Buhara ile ilgili bilgiler de desteklemektedir. Selçuklu ailesi arasında yer alan bu Türkmen grupları, X. Yüzyıl ile XI. Yüzyılın başları arasında Buhara'nın Nur beldesine yerleşmişlerdi. Rivayete göre bunlar, Sır-Derya'nın orta akarlarından, yani Güney Kazakistan'dan gelen muhacirlerdi. Türkmenler, ana yurtlarının şimdiki Türkistan şehir çevresi olduğunu söylerler. Semerkand ve Buhara Türkmenleri, kendilerini, Amu-Derya'ya göç eden halkın ana kitlesinden arta kalanlar olarak kabul ederler. Onla-

90 Age., s. 10-11.

91 Raşid ad-Din, *Cami et-Tevarih*, Ank. bsk, s. 5.

92 Hafız-i Ebru, vr. 237.

93 *Zübdat et-tevarih*, vr. 176; Şebengarai, *Mecma el-ensab*, vr. 164.

94 *Tercüme-i mesalik el-memalik*, vr. 17.

95 *Istoriya mongolov po armiyanskim istoçnikam*, Per. s armyanskogo K. P. Patkanova, vıp. I-II, SPb. 1873-1874, II, s. 83.

96 *Deux historiens armeniens Kiracos de Gantzac*, s. 178-179.

97 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 28, 404.

98 Moşkova, V. G, "*Turkmeni Samarkandskoy i Buharskoy oblastey*", BAN UzSSR, 1945, N: 4; Pişereva, E. M, "*Materiali etnografiçeskogo obsledovniya tadjikov Nuratinskogo hreba*", SE, 1954, N: 1.

rın anlattıklarına göre Türkmen halkının ataları, Türkistan'dan hareketle Buhara'nın Nur beldesine ve buradan da Hazar civarı bozkırlarına gitmişlerdir.[98]

Orta Çağ kaynakları ile Türkmen rivayetlerinin karşılaştırılması, Selçuklu boyunun ana yurdunun Sır-Derya Nehri'nin orta akarları civarındaki bölgeler olduğunu düşünmemizde bir sakınca doğurmamaktadır. Bu boyların ana meşgalesi hayvancılıktı. Özellikle at, deve ve koyun besliyorlardı. Hanedanın ilk çekirdeğini, Sığnak bölgesi ve Karatav Dağı eteklerinde oturan Oğuz ve Türkmen grupları teşkil etmekteydi. X. Yüzyıl ve XI. Yüzyıl sonlarında vukû bulan olaylara ışık tutan kaynaklar, eski geleneğe sadık kalarak, Selçuklular'dan genel olarak Oğuz diye bahsederler. Ancak, daha geç dönem müellifleri, onlar için Türkmen adını kullanmışlardır.[99] Bunun sebebi ise, daha ziyade, XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde Selçuklular'da Türkmen adının yaygın hale gelmiş olmasıdır.

Selçuklu Harekatının Başlaması

Selçuklu harekatının ilk aşaması, Orta Çağ kaynaklarının birçoğuna yansımıştır. 'Melik-nâme'nin çeşitli versiyonları, bu faaliyetlerin Selçuk'un liderliğindeki çok sayıda ve güçlü grupların katılımıyla gerçekleştiğini vurgulamaktadır. İbnü'l-Esîr ve Sadre'd-din Hüseyni, Tugag'ın Subaşı ünvanıyla tanınan oğlunun yükselişinin Baygu'nun eşini rahatsız ettiğinden bahsederler.[100] Hatun, kocasını Selçuk'u öldürmesi yönünde teşvik etmişse de, bir yolunu bulup olacaklardan haberdar olan Selçuk, 'kendi boyunu ve tebaasını yanına alıp, kafirlerin topraklarını terk ederek İslam ülkesine' kaçar.[101]

99 Hasan, S. A, '*Notes on the etymology of the word Turkoman*', IC, vol. 37.

100 Mirhond'un kaynakları arasında bulunan 'Melik-name'nin Farsça yazmasında Selçuk ile Baygu arasındaki münasebetlere dair enteresan bilgiler yer almaktadır. Ona göre, ordu komutanı olan Selçuk'un yükselişinden Hatun memnun değildi. Selçuk'un konumu devlet erkanını ve yüksek ünvan sahibi beyleri de huzursuz ediyordu. Bir defasında Selçuk, Baygu'nun huzurundayken mevki ve rütbeye göre oturma geleneği'ni bozdu. Bu durumu fırsat bilen düşmanları ve kıskananları ona karşı ithamda bulunarak, hanın tahtını ele geçirmek hevesinde olduğu şayiasını yaydılar. Selçuk ve yandaşları cezalandırılmayı beklemeden Samerkand yönünde harekete koyuldular. Bkz. *Mirchondi Historia, s. 3-4.*

101 *Ibn-el-Athiri Cronicon,* IX, s. 322; Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 2.

'Melik-nâme'nin diğer bir versiyonunda, genç Selçuk'un saldırılara karşı gururla ve cesurca direndiği söylenmektedir. Bu durumda, hakanın eşinin Tugag'ın oğluna karşı entrika çevirdiği ve kocasını ona karşı kışkırttığı aşikârdır. Muhtemel bir haince saldırıdan endişe duyan Selçuk, Türkler'in ülkesi Turan'ı terk ederek İran'a kaçmıştır. Selçuk, beraberinde çok sayıda süvari ve büyük deve, koyun, inek sürülerini de götürmüştür.[102]

Anlaşıldığı kadarıyla 'Melik-nâme' müellifi, Selçuklu göçlerini Selçuk ile Baygu arasında patlak veren geçimsizliğe ve rekabete bağlamaktadır. Burada geçen 'Baygu' kelimesiyle, son dönem Eski Guzeli'nde hüküm süren Oğuz hanlarından biri kastedilmiştir. Anlatılan olaylar, Oğuz hanlarının eski merkezi ile Selçuklu ailesinin oturduğu ana vatanda vukû bulmuştur. Selçuklu grubuna bağlı bulunan Oğuz ve Türkmen birlikleri, şüphesiz, Eski Guzeli hükümdarının da tebaası kabul ediliyorlardı. Ancak, Selçuklu reisi ile hakan arasında geçen olay, Oğuz ve Türkmen boylarının bir kısmının Sır-Derya'nın orta akımlarını bırakıp göç etmesine neden olmuştur.

'Melik-nâme', Selçuklular'ın Mâverâünnehir ve Cend'e gitmesine sebep olarak Baygu ile düşmanlığı göstermekte ise de, Selçuklu göçlerinin bir tek nedenden kaynaklanması zayıf bir ihtimaldir. Zahire'd-din Nişapurî'nin eserinde yer alan bir takım ip uçları, bu hususu aydınlatmaktadır. 'Selçuk-nâme' müellifi, Selçuklular'ın sürülerinin beslenmesi için yeterli meralar bulamadıklarından dolayı Türkistan topraklarını terk ettiklerini yazmaktadır.[103] Bu açıklama, Selçuklular'ın Türkistan'dan Mâverâünnehir'e göçleriyle ilgili olarak Oğuz-nâme'de anlatılan hikaye ile benzeşmektedir. Rivayete göre, bir zamanlar Türkistan toprakları kendi yazlık ve kışlakları bulunan çok sayıda 'Türk ve Moğol kabilelerince' paylaşılmıştı. Geniş ovaları ve dağ eteklerini işgal eden göçebelere bulundukları arazilerin otlak ve yaylakları dar geliyordu. Oğuz boyları, hayvanlarının beslenmesi için yeni topraklara şiddetle ihtiyaç duymaya başlamışlardı ve bu yüzden Selçuk'un liderliğinde Türkistan'dan ayrılarak Semerkand, Buhara ve Nur yakınlarına göç etmişlerdi.[104]

102 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 292-293.
103 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 11.
104 *Tercüme-i mesalik el-memalik*, vr. 17.

'Melik-nâme' ve 'Selçuk-nâme'de yer alan bilgilerin tarihçilik açısından yapılacak bir sentezi, Selçuklu göçlerinin temelinde siyasi sebeplerden çok ekonomik nedenlerin yattığını düşünmemize imkan tanımaktadır. Muhtemelen, Selçuklu boyları ve Oğuz baygusu arasındaki anlaşmazlık, yaylak ve otlak arazilerin paylaşılamamasından kaynaklanmıştır. Büyük hayvan sürülerine sahip bulunan, zenginleşen ve yükselen Selçuklu beyleri, otlak arazilerinin kısıtlı olmasının sıkıntısını hissetmeye başlamışlardı. Büyük bir ihtimalle bunun verdiği huzursuzlukla, göçebe boy aristokrasisi ve onların başını çeken üst düzey yöneticilerle Eski Guzeli hükümdarı arasında dinmek bilmeyen bir hüsumet baş göstermişti. İki grup arasında keskinleşen husûmet, Selçuk'un ordunun başına gelmesiyle daha da artmıştı. Selçuk, saray çevresinde dönen dolaplar yüzünden baygunun güvenini kayberek, gözden düşmüştü. Yöneticiler arasındaki bu çetin husûmet, Selçuklu boylarını Sığnak ve Karatav eteklerini terketmeye zorlamıştı.

Selçuklular ve Cend

Sır-Derya'nın orta akımlarını yurt edinen Oğuz ve Türkmen boylarının bir kısmı, Selçuklu reisinin emrinde Mâverâünnehir'in sınır bölgelerine göç etmeye başladılar ve 'Melik-nâme'nin yazarına göre Selçuklular, Semerkand'ı geçerek Cend yakınlarına geldiler.

Tarih literatüründe, Selçuklular'ın Cend'e geliş tarihleri konusunda çeşitli söylentiler vardır. A. Çuloşnikov'a göre, Selçuklular'ın Cend'e göçleri 955 yılına rastlamaktadır.[105] İ. Kafesoğlu ve R. Grousset ise 985 tarihinde mutabıklar.[106] Bu tarihlere karşı çıkan M. A. Köymen, Selçuk Bey'in boyu ile birlikte 935 yılında Cend'e yerleştiğini düşünmektedir.[107] Bu bakımdan, güvenilir tarih kaynaklarının yokluğu sebebiyle Selçuklular hâkimiyetindeki Oğuz ve Türkmen gruplarının Cend'e göç tarihlerini aydınlatmak zor gibi görünmektedir.

105 Çuloşnikov, A. *Oçerki po istorii kazak-kirgızskogo naroda*, Orenburg 1927, s. 34.

106 Kafesoğlu, *Selçuklu tarihi*, s. 484; Grousset, *L'empire des steppes*, Paris, 1941, s. 204.

107 Köymen, *Büy. Sel. İmp. Melikşah*, s. 659.

Sorunun çözümüne yardım edecek olan bilgilerin 'Melik-nâme'de bulunduğunu belirtmek gerekir. Eserin çeşitli yazmalarında, Selçuk'un 107 yaşında öldüğü ve Cend'e defnedildiği hatırlatılmaktadır.[108] Kaynağını 'Melik-nâme'den alan diğer müellifler ise, onun 100 yıl yaşadığından yana görüş beyan ederler.[109]

W. Barthold, bir tarih ortaya koymaktan kaçınarak, Selçuk'un 992 yılından sonra vefat ettiğini belirtmiştir.[110] C. Cahen ise, 'Melik-nâme'nin tetkiki sonucunda, Selçuklu boylarının liderinin 1009-1010 yılı civarında öldüğü sonucuna varmıştır.[111]

Son tesbite dayanarak, Selçuklular'ın Mâverâünnehir ve Sır-Derya'nın aşağı akımlarına muhaceret tarihini belirlemek mümkündür. 'Melik-nâme'de, Tugag'ın ölümünden sonra Selçuk'un yandaşlarını alarak baygunun hizmetinden ayrıldığına dair bir rivayet bulunmaktadır. Eğer öyle ise, o takdirde bu göç, X. Yüzyılın sonlarında gerçekleşmiştir.[112] Aşağıda belirteceğimiz gibi, X. Yüzyıla ait bir Selçuklu mezar taşı üzerinde yer alan bilgiler de bunu doğrulamaktadır.

Sığnak ve Karaçık bölgesinden kovulan Selçuklu boylarının ana kısımları, muhtemelen Sır-Derya'nın aşağı taraflarına inmişler; Cend bölgesi yakınlarına çadır kuran Selçuklu boy reisleri ise, İslamı kabul etmeye karar vermişlerdi. Selçuklu beyleri, eğer İslamı kabul ederlerse bunun bütünüyle kendi hayırlarına olacağını kısa sürede anlamışlardı. "Eğer biz, bu ülke halkının geleneklerini ve inançlarını kabul etmezsek,-diye konuşuyolardı Selçuklu yöneticileri kendi aralarında,- kimse bize teveccüh göstermez; bu durumda biz de

108 *Ibn-el-Athiri Cronicon,* IX, s. 322.

109 Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 2.

110 Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 567.

111 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 43-45.

112 'Melik-name'nin bazı nüshalarında, Selçuk'un baygunun yanından ayrılması sırasında henüz genç olduğu belirtilmektedir; ancak, bu yazmalarda iddia edildiği gibi, o kadar genç yaşta 'Subaşı' mevkiine yükselmesi pek mümkün gözükmemektedir. Bu durumda, söz konusu versiyonlarda Selçuk'un kendi padişahından kaçtığı sırada yaşının küçük gösterildiği sonucuna varılabilir. Herhalde Selçuk'un henüz genç yaşta olağanüstü askerî kabiliyete sahip olduğunu göstermek amacıyla böyle bir yola başvurulmuştur. Bununla birlikte, yüz yıldan fazla ömür süren birisi için olgunluk dönemleri gençlik yılları olarak kabul edilmiş olabilir. Bu yüzden abartıya meydan vermemek için Selçuk'un Türkistan'dan ayrıldığı dönemde genç değil de, belirli bir yaş sınırının üzerinde olduğunu kabul etmek çok daha mantıklıdır.

azınlıkta ve yalnız kalırız".[113] Böylece Selçuklular işgal ettikleri yaylakların yakınlarında yer alan Horezm'in Zendek Kalesi valisine elçi gönderdiler. Selçuklu elçisi kendilerine İslamı öğretecek Müslüman fakihler gönderilmesi talebinde bulundu. Zendek valisi onların isteğini derhal yerine getirdi ve geri dönen elçiyle zengin hediyelerle birlikte bir ulema heyeti de gönderdi. Ebu'l-Farac olayların gerisini şöyle anlatır: "Onlar (Selçuklular) burada birkaç sene boyunca kaldılar. Son derece rahat bir ortamda yaşadılar ve sayıları da epeyce arttı"[114].

Selçuklular'ın İslamı benimsemesi, sadece Müslüman halkın desteğini sağlamak değil, aynı zamanda hayvanları için de gerekli mera bulmak ihtiyacından kaynaklanıyordu.[115] İslamı kabul etmenin, Selçuklu yöneticilerine, tebaalarını, hadem ve bağlı kabileleri itaat altında tutma konusunda güçlü bir silah sağladığını da göz önünde bulundurmak gerekir.

Selçuklular'ın yakınlarına yerleştikleri Cend şehri, Oğuz Yabgu Devleti'nin Horezm ile Mâverâünnehir sınırına yakın bulunan hâkimiyet bölgesi içindeydi. Cend civarı sakinleri, yerleşik ve göçebe halde yaşayan insanlardı. Gerek Cend ve gerekse Sır-Derya'nın aşağı akımları boyunca sıralanan şehirlerde, Müslüman tacir ve zanaatcılara rastlanmaktaydı. Cend bölgesine komşu Horezm ve Mâverâünnehir kalelerinde oturan ahali, genelde gazi ve gönüllülerden oluşmaktaydı.[116] Kendi 'inançları uğrunda savaşmaktan çekinmeyen' bu Müslüman topluluklar arasında Türkler de vardı. Bunlar, putperest Oğuzlar'a sürekli baskınlar yapıyorlardı. Bu saldırılar sırasında esir ve ganimetler aldıkları gibi, yağma hareketlerinde de bulunuyorlardı. Bu açıdan bakıldığında İslam dininin kabulü, Selçuklular için barış ve huzur anlamındaydı. Selçuklular, İslamı kabul etmekle, muhtemelen Oğuz Yabgu Devleti'nin topladığı haraçlardan rahatsız gözüken Cend halkının da desteğini sağlamak istemişlerdir.

Selçuklular, İslamı kabul etmelerinin hemen akabinde kendilerini Cend bölgesindeki hızlı ve buhranlı olayların ortasında buldular. 'Melik-nâme' yazarının da belirttiği gibi, Selçuk ve askerleri, çevreye hâkim olan Oğuz hanıyla mücadeleye tutuşmuşlardı. Burada sözü

113 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 293.
114 Age., s. 293.
115 Tabatab, *age*, s. 334.
116 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 44.

edilen Oğuz hanı, büyük bir ihtimalle Yengikent hâkimi Ali Han'dır.[117] Çarpışmalara, yıllık haraç toplamaya gelen yabgu tahsildarları ile Cend halkı arasındaki sürtüşme sebep olmuştu. Selçuk, vergi ödemeyi reddetmiş ve bölgedeki Müslüman halk üzerinden haracın kaldırılmasını talep etmişti.[118] Selçuklular'ın bu çıkışı, Sır-Derya Yabgu Devleti'nin genel politikasından hoşnutsuz olan Cend halkı tarafından desteklendi.[119] Bölge halkından maddi ve askeri destek sağlayan Selçuk, Türkmenler'den müteşekkil gönüllü süvari birlikleri oluşturdu.[120] Vergi ödemek istemeyen isyancılar, kararlı bir biçimde bu harekete katılarak vergi memurlarını bölgeden kovdular.[121] Neticede Cend halkının desteğini alarak ayaklanan Selçuklular, Oğuz Yabgu Devleti'ne karşı savaş hazırlıklarına başladılar. Çarpışmaların birinde Selçuklu süvarileri, deve sırtında savaşan düşman askeri birliklerini geri attılar. Müteakip çarpışmalar da Selçuklular'ın ezici zaferleriyle sonuçlandı. Böylece Selçuklu beyleri Cend şehrini ele geçirdiler.[122] Gerçi, uğradıkları zarar ve verdikleri kayıplar göz önüne alınacak olursa, bu zafer Selçuklular'a bayağı pahalıya malolmuştu; hatta savaşların birinde Selçuk'un torunlarından en büyüğü Mikail ölmüştür.[123]

Orta Çağ kaynaklarında Selçuklular'ın ayaklanma tarihi ve Cend'i ele geçirmeleri dönemiyle ilgili hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bilinen tek gerçek, İbnü'l-Esîr'in anlattıklarından anlaşıldığı gi-

117 Pritsak, *Der Untergang*, s. 405.

118 *Mirchondi Historia*, s. 3-5.

119 Neşrî, Selçuk'un putperest Türklerin hükümdarına karşı verdiği mücadelede Kadır Han'ın desteğini aldığını belirtiyor. Ona göre Selçuklular, Karahanlı hükümdarının gönderdiği askeri birlikler sayesinde Cend'i ele geçirmişlerdir. Bkz. Neşri, *Cihan-nüma*, Ankara bsk, s. 22-23. Neşrî'nin aktardığı bu rivayet şüphe uyandırmaktadır. Çünkü, Kadır Han b. Harun Buğra Han, 1013 yılından itibaren hüküm sürmeye başlamıştır ki, o sıralarda Selçuk artık hayatta değildi.

120 Mirhond'un faydalandığı 'Melik-name'nin Farsça nüshasında bu duruma işaret edilmektedir. Bkz. *Mirchondi Historia*, s. 5-6. MİTT'de yer alan bilgiler yanlış tercüme edilmiştir: "O (Selçuk), o ülkenin Türklerini bir araya topladı" Bkz. *MITT*, t. I, s. 451.

121 Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*; Pritsak, *Der Untergang*.

122 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 382.

123 Neşrî bu savaşta Selçuk'un öldürüldüğünü yazmaktadır, ki daha sonraki müellifler tarafından bu görüş doğrulanmamıştır. Bkz. Neşri, *Cihan-nüma*, Ank bsk, s. 23.

bi, 992 yılında Selçuk'un burada bulunduğudur.[124] Buradan da, belirtilen tarihte Cend'in Selçuklular tarafından ele geçirildiği anlaşılmaktadır. Bu olayların, daha ziyade, X. Yüzyılın 80'li yıllarında gerçekleştiği tahmin edilmektedir.

Selçuklular'ın Cend'i ele geçirmesi, Oğuz yabguları için ciddi bir darbe niteliği taşımaktadır. Selçuklu başarısında, ağır vergi ve haraçtan ezilen Cend halkının emeği de vardı. Cend'i ele geçiren Selçuklu reisleri, bölgedeki ağırlıklarını pekiştirirken, bir yandan da komşu Müslüman ülke hükümdarları nezdinde önemli bir şöhret kazanmışlardı.[125] İlerideki amaçlarına ulaşmak için bölgedeki topluluğun desteğini yanlarına çeken Selçuklu beyleri, şimdiden ele geçirecekleri toprakların hayalini kuruyorlardı. 'Melik-nâme'nin bir yazmasında, Selçuklu reislerinin bu tür hayellerini yansıtan ilginç bir hikayeye yer verilmektedir. Sadre'd-din Hüseynî'ye göre Selçuk, bir gün rüyasında bir ateş görür. Ateş, batı ve doğuya doğru kıvılcımlar saçmaktadır. Derhal müneccime baş vurur ve görmüş olduğu rüyanın sıradan bir anlam ifade etmeyip, yakın geleceğe dair bir keramet içerdiğini öğrenir. Müneccim ona şöyle der: 'Senin soyundan hükümdarlar dünyaya gelecek ve dünyanın en uzak ülkeleri dahi onların önünde eğilecektir'.[126]

Selçuklular ve Mâverâünnehir

Cend'i ele geçirmelerinin ardından, Selçuklu zaferleri Mâverâünnehir ve Türkistan'ın her tarafına yayılmıştı.[127] İbnü'l-Esîr'in yararlandığı 'Melik-nâme' yazmalarında şöyle denilmektedir: Harun b. İlek Han, Sâmânî emîrlerinin elinde bulunan bir bölgeyi ele geçirince, emîr yardım için Selçuk'a baş vurdu. İbnü'l-Esîr bu hikayeyi şöyle tamamlamaktadır: "O (Selçuk), oğlu Arslan'la birlikte kendi boyundan oluşan bir birlik gönderdi. Onların sayesinde Sâmânîler güç kazanarak Harun'u yendiler ve onun zaptettiği yerleri istirdat ettiler. Daha sonra Arslan babasının yanına döndü".[128]

124 MİTT, t. I, s. 365 vd.
125 *Mirchondi historia*, s. 5.
126 Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 2.
127 *Mirhondi Historia*, s. 5-6.
128 MİTT, t. I, s. 365.

'Melik-nâme'nin Farsça versiyonlarında, Karahanlı hükümdarı İlek Han tarafından bozguna uğratılan Sâmânî emîri İbrahim'in yardım için Selçuk'a başvurduğu kaydedilmektedir. Selçuk, kendi hassa birliklerini ona yardıma gönderince, paniğe kapılan Türk-Karahanlı askerleri Mâverâünnehir'den çekildiler. İlek Han'ı hezimete uğratan Selçuklu yönetimindeki boylar, Buhara bölgesi sınırlarına yerleştiler. Bölgeye göç edenler, işgal ettikleri kale ve şehirleri Karahanlılar'ın elinden alarak karşı saldırılarda bulunuyorlardı.[129]

Tetkik edilen 'Melik-nâme' yazmalarında, X. Yüzyılın sonu ile XI. Yüzyıl başlarında, Mâverâünnehir bölgesi için Türk-Karahanlılar ile Sâmânîler arasında süren çatışmalara ışık tutulmaktadır. Daha güvenilir tarih bilgileri, Mayıs 992 yılında Karahanlılar'ın Buhara'yı işgal ettiklerini haber vermektedir.[130] Bu tarihte 'Buğra Han' ünvanı taşıyan Harun b. Hasan Süleyman'ın ordusu Mâverâünnehir'i ele geçirmişti.[131] Cend'de oturan Selçuklu boyları ise, Sâmânî emîri Nuh b. Mansur'a askerî yardımda bulunmuşlardı.[132] Sağlanılan destek sayesinde Nuh b. Mansur, Buhara'yı, Buğra Han tarafından ele geçrilmesinden üç ay sonra istirdat etmeyi başarmıştı. Tarihçi Utbî, Mâverâünnehir'den çekilirken Harun b. İlek Han'ın ordusuna Türk-Guzlar'ın saldırdıklarını kaydediyor.[133] Şüphesiz bu birlikler, Cend'de oturan ve Nuh b. Mansur'un desteğine koşmuş bulunan Selçuklular'dı.

Sâmânîler'le Karahanlı Türkleri arasındaki savaş, alabildiğine kızışmıştı. 999 yılında Karahanlı Nasr b. Ali, Buhara'yı ele geçirerek Sâmânîler Devleti'nin varlığına fiilen son verdi.[134] Son Sâmânî emîri Ebû İbrahim Muntasır, başarısız bir biçimde Karahanlı hanına karşı direnmeyi denediyse de, Buhara'nın düşmesinden sonra Horezm'e kaçtı ve dağılan Sâmânî ordusunu toplayarak tekrar Buhara üzerine

129 *Mirhondi Historia*, s. 5-7

130 Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 567-568.

131 Pritsak, *Der Untergang*, s. 406; Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 44.

132 Cüzcani,*Tabakat*, Raverty nşr, I, s. 45.

133 Ahmed ibn Ali El-Menini, *Al-Fath al-vahbi*, I, s. 176. Bundan sonra: El-Menini, *Al-Fath*; *Histoire de Yeminiddoula Mahmoud, fils de Sébectéghin*, trad. de l'arabe en persan par Abouschéref Nassih Monschi Djebardécani, NE, t. IV, 1798-1799, s. 354.

134 *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, Ed. trans. and eleucid. by H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth, vol. I-VIII, Oxford 1920-1921, III, s. 373-374.

harekete geçti. Utbî'ye göre şehir, Muntasır'ın hacibi Arslan Yalu (Balu) tarafından geri alınmıştır.[135] Ancak, son Sâmânî emîri, Mâverâünnehir'deki başarısını pekiştirememiş; İlek Han'ın üstün gücü karşısında tutunamayıp, Amu-Derya'yı güç bela aşarak önce Horasan'a, ardından da Cürcan'a sığınmıştır.

1000 yılında Ebû İbrahim Muntasır, Ebiverd'e hareketle oradan başlarında "baygu" denilen bir hükümdarın bulunduğu Oğuzlar'ın yanına gitti. "Onlar, Ab-ı Kuhak'a (Zerefşan) geldiler,- diye yazıyor Gerdizi. - Subaşı-Tegin'le savaşarak onu bozguna uğrattılar. İlek, Semerkand'a çekildi. Çünkü, onlar (Guzlar) saldırmışlar ve (İlek'in) komutanlarından on sekiz kişiyi esir etmişlerdi. Guzlar (giderken) esirleri de (beraberlerinde) götürdüler. Ümitsizliğe kapılan Ebû İbrahim ise (yanında bulunan) üç yüz atlı ve dört yüz piyade ile Dargan geçidine çekildi. Oradan Amu-Derya Nehri'ni donduğu bir sırada geçmeyi başardı; ancak, onu takip ederek peşinden giden Guzlar, buzlar kırıldığı için boğularak öldüler."[136]

Gerdizî'nin verdiği bu bilgiler, bilimsel literatürde özel ve hararetli bir tartışma konusu olmuştur. W. Barthold, Muntasır'ın Buhara yakınlarındaki Nur'da bulunan Selçuklular'a gittiğini düşünmektedir. Adı geçen Oğuz 'baygu'su da, ona göre, 'yabgu' ünvanını taşıyan Musa b. Selçuk olmalıdır.[137] Z. V. Togan, Gerdizî'nin eserine konu teşkil eden şahsın Musa olmayıp, 1003 yılı civarında İslamı kabul ettiğini açıklayan Arslan b. Selçuk olduğunu ileri sürer.[138] C. Cahen, Gerdizî'nin "Oğuz Yabgu'su İslamı kabul etti" şeklindeki sözlerini şüpheyle karşılamaktadır. Ona göre, "Zeyn'ul Ahbâr"da Muntasır ile İsrail b. Selçuk'un arasındaki bir ittifaktan söz edilmektedir.[139] O. Pritsak ise tamamen farklı bir görüştedir. Ona göre, Gerdizî'de sözü edilen şahıs, Şah Melik'in babası Ali Han'dan başkası değildir. P. Pritsak, 1000-1004 yılları arasında Sır-Derya Oğuz hükümdarının, Karahanlılar'la girdiği savaşta Muntasır'a destek verdiğini düşünmektedir.[140]

135 El-Menini, *Al-Fath*, s. 320-332; *The Eclipse*, s. 373-375.

136 *Kitab Zainu'l-ahbar*, composed by Abu Said Abu'l-Hayy ibn ad-Dahhak ibn Mahmud Gardizi, ed. by M. Nazım, London 1928, s. 64.

137 Barthold, *Soçineniya*, t. II, s. 567-568.

138 Togan, *Umumi*, s. 176-177.

139 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 44; aynı yazar: *A propos de quelques articles du Köprülü Armağanı*, s. 272-274.

140 Pritsak, *Der Untergang*, s. 405.

Bize göre en sağlıklı görüş, Gerdizî'nin eserinde bahsi geçen 'baygu'nun İsrail b. Selçuk olduğu görüşüdür. O. Pritsak'ın açıklaması, zaten C. Cahen'e dayandırıldığı için çok tartışmalıdır. Cend Selçuklularıyla savaşmakta olan Ali Han'ın Sâmânîler'e yardım verebilmesi çok zayıf bir ihtimaldir. Kaldı ki, 'Melik-nâme'nin farklı nüshalarında, Sâmânîler'in yardımına koşan kişinin de İsrail b. Selçuk olduğu açıkça belirtilmektedir. Dolayısıyla, metinde geçen 'baygu' kelimesiyle, büyük bir ihtimalle fiilen "baygu" ünvanını taşıyan İsrail kastedilmektedir.

1003 yılının son baharında Mâverâünnehir'de tekrar ortaya çıkan Muntasır, Selçuklu boylarından yardım almıştır.[141] "Uğradığı hezimet, - diye yazar Utbî,- Muntasır'ı, Sâmânîler'e meyyal olan Oğuz Türkleri'nin otağına gelmeye mecbur bıraktı. Onlar (Muntasır'a) yardım etmemenin utancı içindeydiler ve (şimdi) bağlılıklarından dolayı onlara (Sâmânîler'e) yardım etmek istiyorlardı."[142] Muntasır ve müttefikleri Oğuzlar ile İlek Han arasındaki savaş, Semerkand yakınlarında vukû buldu. Oğuz süvarileri, gecenin karanlığından yararlanarak İlek Han'ın birliklerine saldırdılar. Oğuzlar, gerçekleştirdikleri âni baskın sayesinde bol miktarda ganimet ve çok sayıda esir aldılar. Ancak, Oğuz beyleri arasında bir anlaşmazlık ortaya çıktı. Bazıları, esirleri fidye karşılığında serbest bırakmayı, bazıları da esirleri öylesine serbest bırakarak İlek Han'la barışmayı düşünüyordu. Utbî'ye göre: "Bu durum, onda (Mustansır'da) öyle bir endişe yarattı ki, artık kendisine buralarda yer olmadığını, gözüne uyku girmeyeceğini düşünmeye başlamıştı."[143] Sonunda Muntasır, beraberindeki yedi yüz süvari ve piyadeyle birlikte Amul üzerinden Merv'e gitti.

Muntasır, Horasan'ı ele geçirmek için yaptığı başarısız girişimlerinin ardından Mâverâünnehir'e geri dönmek zorunda kaldı. Ebû İbrahim, Amu-Derya'dan geçerken Buhara askerî garnizonunun âni saldırısına uğradı. Ağır bir yenilgi alan Muntasır, bitkin bir halde Nur kalesine sığındı. Utbî, Ebû İbrahim'in kale müdafilerini yendiğini belirtmektedir. Cerbadekanî ise, Nur kuşatmasından sonra

141 Cûzcani, *Tabakat*, Raverty nşr, I, s. 45; *Historie des Samanides par Mirkond*, Texte persan, trad. et accompagné... par M. Defrémery, Paris 1845, s. 92.

142 MİTT, t. I, s. 224.

143 Age., s. 225.

Muntasır'a 'Oğuz ordusundan bir grubun (haşem)' katıldığını yazmaktadır.[144] Utbî'nin dediğine göre, Ebû İbrahim'e Samarkand şeyhlerinden destek gelmiştir. Muntasır, çevresini saran gönüllüleri toplayarak Karahanlılar üzerine harekete geçti. Son Sâmânî ordusuna Mâverâünnehir Oğuzları da katıldılar. 1004 yılının Mayıs-Haziran aylarında, Samarkand'dan Zaamin'e giden yol üzerindeki Burnamad köyü yakınlarında vukû bulan kanlı bir çatışma sonunda Muntasır, İlek Han'ı mağlup etti.[145] Oğuz süvarileri, düşmanı takip ederek ganimet ve esir ele geçirdiler. Oğuzlar, zaferden sonra ele geçirilen ganimetlerle birlikte geri döndüler. Onların ayrılmasıyla gücü zayıflayan Muntasır, ağır bir yenilgiye uğradı. Böylece Karahanlılar Buhara'ya muhkem bir şekilde yerleşirken, Muntasır da kısa süre sonra Amu-Derya üzerinde hayatını noktaladı.[146]

Mevcut tarihî belgeler, Selçuklular'ın X. Yüzyılın sonuyla XI. Yüzyıl başlarında Mâverâünnehir'i ele geçirmeye çalışan Sâmânîler'le Karahanlılar arasındaki çarpışmalara fiilen iştirak ettiklerini göstermektedir. Selçuk, Buhara emîrlerinin yardımına İsrail'in komutasında Cend'den askerî birlikler sevketmişti. Nitekim Nuh b. Mansur, Selçuklu güçlerinin desteği sayesinde, Karahanlı ordusunu yenilgiye uğratmıştır. Ancak 999 yılında Karahanlı Nasr b. Ali, yeniden Buhara'yı ele geçirmeyi başarır. Selçuklu kuvvetlerinin desteğine rağmen Sâmânîler, Mâverâünnehir'de hâkimiyet sağlayamazlar. Son Sâmânî emîri Ebû İbrahim ise, 1004 yılında Karahanlılar tarafından kesin bir hezimete uğratınca, Selçuklu idaresindeki Oğuz boyları, Muntasır'ı bırakarak, elde ettikleri ganimet ve esirlerle birlikte göçebe çadırlarının yolunu tuttular. Oğuz beyleri ile Sâmânîler'in son emîri arasındaki ittifak, tutarlı ve sağlam temellere oturtulmamıştı. Zira, onların arasında da derin anlaşmazlıklar mevcuttu. Oğuz beylerinin bir kısmı, Mâverâünnehir'de gerçek anlamda tek söz sahibi olan Türk-Karahanlı göçebe asilzâdeleri ile yakınlaşmanın çarelerini arıyorlardı. Gelecekte elde edilecek büyük çapta ganimetin cazibesine kapılan Selçuklu yöneticileri, tükenmekte olan Sâmânîler'i desteklemenin ümitsiz bir vak'a ve tehlikeli olduğunu anlamışlardı. 1004 yılında Semerkand açıklarında meydana gelen savaşta elde edilen başarıya rağmen, Karahanlılar'a karşı verilen mücade-

144 *Histoire de Yemineddoula*, s. 225.

145 Bartold, *K istorii*, s. 111.

146 El-Menini, *Al-Fath*, s. 340-347; İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., s. 65-66.

le, mahalli feodal beylerin nüfuzuna dayandığı için, hükmen kaybedilmişti. Selçuklu beylerinin son Sâmânî emîrine sırt çevirmeleri, Karahanlılar'ın Mâverâünnehir'de mutlak hâkimiyeti ele geçirmelerine yol açmıştır.

Selçuklular Mâverâünnehir'de

Selçuklular'ın Zerafşan Vadisi'ne ve Nurata Dağı eteklerine yerleşim tarihinde bazı müphem noktalar var. 'Melik-nâme'ye göre, Türk-Karahanlı güçlerinin Mâverâünnehir'i ele geçirdikleri sırada Selçuklular da Buhara'ya yerleşmişlerdi. İbnü'l-Esîr ve Mirhond, Selçuklular'ın buraya Cend üzerinden geldikleri kanısındadırlar. Ancak, Zahire'd-din Nişapurî ve Ebu'l-Alâ Ahvâl, Selçuklular'ın Türkistan'dan gittikten sonra Buhara'nın Nur beldesi ile Semerkand Sogdiyana'sına yerleştiklerini belirtmektedirler.[147]

'Melik-nâme' ve 'Selçuk-nâme'de yer alan bilgilerin mukayesesi sonucunda, Selçuklu göçleri konusunda bir takım tezatlar olduğunu farketmek hiç de zor değil. Bu tezatlar, X. Yüzyılın ortaları ile XI. Yüzyıl başlarında gerçekleşen göçler sırasında Sulçuklular'ın farklı güzergahlar kullandıkları vakıasıyla açıklanabilir. Selçuklu yönetimindeki Oğuz ve Türkmen boylarının büyük bir kısmı, Sığnak ve Karaçık bölgesini terk ettikten sonra Cend yakınlarına çadır açmışlardı. Selçuklular'ın büyük önderi Selçuk'un X. Yüzyılda Cend'de bulunduğu konusunda elimizde tarihî belgeler olduğuna göre, Melik-nâme nüshalarındaki bilgileri bütünüyle güvenilir kabul edebiliriz.[148] Ancak, her halükârda, Zahire'd-din Nişapurî, Ebu'l-Alâ Ahvâl ve diğer müelliflerin Selçuklular'ın Türkistan'ı bırakıp gittikten sonra Semerkand ve Buhara çevresine yerleştiklerine dair kayıtlarını da göz ardı edemeyiz. Bu müelliflerin eserlerinde söz konusu edilen bazı Selçuklu boyları, muhtemelen Cend'e gitmeyip, Semerkand ve Buhara civarındaki bozkıra yerleşen boylardır. Hamidullah Kazvînî, Ebu'l-Alâ Ahvâl'ın 'Tarih'ine dayanarak h. 375=m. 985/986 yılında Selçuklu boylarına mensup bir grubun Buhara'nın Nur beldesi ile Samarkand Sogdiyanası çevresine yerleştiğini haber vermektedir.[149]

147 Nişapuri, *Selçuk-name*; *Zubdat et-tevarih.*

148 *İbn-el-Athiri Cronicon,* IX, s. 727.

149 *The Tarih-i Guzida or 'Select History' of Hamdu'llah Mustawfi-i-Qazwini*, Leyden-London 1910, I, s. 434.

W. Barthold, Hamidullah Kazvînî'nin verdiği tarihi yanlış bulmaktadır.[150] C. Cahen ise biraz daha saygı göstermek babından, "Tarih-i Güzide"de kalem sürçmesi olduğunu, bunun sonucunda da Hamidullah Kazvînî'nin h. 395=m. 1005/1006 yılı yerine, yanlışlıkla h. 375=m. 985/986 yazdığına inanmaktadır.[151] Ancak, bazı sebeplere binaen Cahen'e de bütünüyle katılmak mümkün gözükmemektedir. Bilindiği gibi, Hamidullah Kazvînî, kaydettiği tarihi Ahvâl'e dayandırmaktadır. Ebu'l-Alâ Ahvâl'ın eseri, diğer Orta Çağ kroniklerine de kaynaklık etmiştir. Örneğin, "Zübdet et-tevârih"in yazarı bu eserden yararlanarak, Selçuklular'ın h. 374=m. 984/985 yılında Mâverâünnehir'e yerleştiklerini kaydeder.[152] Göründüğü kadarıyla, Hamidullah Kazvînî'nin belirtmiş olduğu tarih yanlış değil, büyük bir ihtimalle hayli yukarı çekilmiştir. Dolayısıyla, Selçuklular'ın Buhara ve Semerkand bölgesine 985/986 yılında yerleştiğini kabul etmemiz için bazı nedenlerimiz bulunmaktadır.[153] Bazı Müslüman müelliflerin eserlerinde yer alan bilgiler de bu görüşün savunma gücünü artırmaktadır. Mir Yahya Kazvînî "Lübb et-Tevârih" adlı eserinde, Selçuklular'ın h. 355=m. 965/966 yılında Buhara civarındaki Nur beldesine ve Samarkand Sogdiyana'sına geldiklerini belirtmektedir.[154] Osmanlı müellifi Müneccimbaşı, Selçuk'un 'kafirlerin ülkesinden İslam ülkesine' geliş tarihini h. 350=m. 961/962 yılı civarı olarak gösterir.[155] Nurata bölgesinde bulunan X. Yüzyıla ait bir mezar taşı üzerindeki yazının, aynı tarihlere rastlaması bir hayli dikkat çekicidir. Semerkand bölgesi Türkmenleri'nin tarih ve etnografik yadigârları, onların atalarının Nurata Dağı eteklerine X. Yüzyılın ikinci yarısı başlarında geldiklerini net bir biçimde ortaya koymaktadır. Semerkand bölgesinin Düş köyünde bulunan ve halihazırda Nurata Türkmenleri'nce 'atalar mezarlığı' olarak saygı gösterilen kabristanda eski dönemlere ait çok sayıda mezar korunmaktadır. Üzerlerinde Kûfi hattıyla yazılmış yazılar bulunan bu mezar taşlarının birinde şöyle denilmektedir: "Güzel niyetli Muhammed Alp Arslan Bey. 23 Şevval

150 Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 567.

151 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 45.

152 *Zubdat et-tavarih*, vr. 177.

153 Görüşlerini İbn Ahval'in "Tarih"ine dayandıran Ahmed Gaffari'nin anlattıkları da hayli ilginç. Gaffari, Türkmenler'in Kınık boyundan gelen Selçukîler'in 370 h.=980-81 yıllarında Türkistan'dan Mâverâünnehir'e geldiklerini kaydetmektedir. Bkz. Kaşani, *Tarih-i Nigaristan*, s. 134.

154 Kazvini, *Lubb et-tevarih*, vr. 38.

155 Müneccim-başı, *Sahaif el-ahbar*, s. 520.

hicretin 348 yılında (m. 959/960) vefat etmiştir".[156] Şüphe yoktur ki, Muhammed Alp Arslan Bey, yaklaşık X. Yüzyıl ortalarında Nurata Dağı eteklerinde yurt tutan ve şimdiki Düş köyünde yerleşen Selçuklu boylarından birinin beyiydi.

Tabii ki bir yazıta istinaden Selçuklu boylarının Mâverâünnehir'e yerleşim meselesini kesinkes halletmek mümkün değildir. Ancak, bu çeşit tarih ve etnografya kayıtları, onların Semerkand ve Buhara bölgelerine daha erken tarihlerde geldiklerini göstermektedir. Yukarıda sunulan tarihî bilgilere binaen, Selçuklu boylarının Buhara civarındaki Nur beldesi ile Semerkand Sogdiyanası'na yerleşmelerinin uzun bir zaman aldığını söyleyebiliriz. Muhtemelen, Selçuklu göçleri sırasında bu boylardan bir kısmı, yaklaşık olarak X. Yüzyıl ortalarında Mâverâünnehir'e yerleşmiştir. Ancak, Buhara ve Semerkand bölgesinde oturan Selçuklu boylarının ana kısmı, buraya daha geç bir tarihte – X. Yüzyıl sonu ile XI. Yüzyıl başlarında – gelmişlerdir. Büyük bir ihtimalle bu göçler, Sâmânîler'le Karahanlılar arasında patlak veren savaşlar sırasında değil, Selçuk'un ölümü üzerine Sır-Derya Yabgu Devleti karşısında kazandıkları yenilgiler sonucunda gerçekleşmiştir. O halde, Selçuklu boyuna bağlı gruplar, takriben 1010 yılına kadar, Sır-Derya Nehri'nin aşağı boylarında göçebe olarak yaşamışlardır. Ancak, Selçuk'un ölümü üzerine Cend, Ali Han'ın oğlu Şah Melik'in eline geçmiştir. Ebu'l-Fazl Beyhakî, 1032-1035 yıları arasındaki olayları anlatırken, o sıralarda Cend'i elinde bulunduran Şah Melik'in eskiden beri Selçuklu reisleri ile kanlı olduğunu belirtmektedir ki,[157] bu da Selçuklular'la Sır-Derya Oğuz Devleti arasındaki savaşların çok daha önceden başladığını göstermektedir. Dolayısıyla, Selçuklu reislerinin 1010-1032 yılları arasında Cend'i ellerinden çıkardıklarını mantiken varsaymak gerekir. Daha doğrusu, Selçuk'un ölümü sonrasında, yani XI. Yüzyılın ilk çeğreğinde buradan gitmek zorunda kalmışlardır. 'Melik-nâme' müellifinin anlattıklarıyla aşağıda belirtilecek hususlar da bu görüşü desteklemektedir.[158]

156 Mezar taşı kitabesinin yüzü Samerkand Devlet Üniversitesi öğretim üyelerinden Abdulmecit Ahmetov tarafından çıkarılmıştı. Kitabeye ulaşmamızda sağladığı katkılardan dolayı A. Ahmedov'a teşekkürü bir borç biliriz.

157 *The Tarih-i Baihaki containing the life of Masaud, son of sultan Mahmud of Gaznin...*, Ed by W. H. Morley, Calcutta 1861-1862, s. 856. Bundan sonra: *The tarikh-i Baihaki*.

158 Aşağıda bahsedeceğimiz gibi, Selçuklular'ın bir kısmı bilahere tekrar Cend bölgesine yerleşmek için başarısız denemelerde bulunacaklardır.

Mâverâünnehir Selçuklu ve Karahanlıları

İbnü'l-Esîr'e göre, Selçuklu boyları Buhara'ya yirmi fersah uzaklıkta oturmaktadırlar ve başlarında da Mikail'in oğulları Davud Çağrı Bey ve Muhammed Toğrul Bey bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr, daha sonra şöyle devam eder: "Buhara hâkimi onlardan korkmaya başladı. Böylece kötü bir komşu olarak, onlara saldırmak ve hatta öldürmek istedi. Bunun üzerine onlar da Türkistan hükümdarı Buğra Han'a sığındılar ve onun ülkesinde yaşamaya başladılar".[159] İbnü'l-Esîr, daha sonra Toğrul ile Çağrı'nın Türkistan hükümdarına güvenmediklerini anlatmaktadır. "Onlar kendi aralarında anlaşarak, ikisine de yakalamak isteyen Buğra Han'ın otağında aynı anda bulunmamaya karar verirler. Kurmuş olduğu planların suya düştüğünü gören Buğra Han, otağına gelen Toğrul Bey'in tutuklanmasını emretti. Davud, bu haince harekete cevap olarak, Buğra Han'ın ordusuna saldırdı. Şiddetli bir savaş başladı ve Selçuklular'ın zaferi ve Muhammed'in kurtulmasıyla sonuçlandı.[160]

Daha sonra Selçuklular, Türkistan'a giderek Buhara yakınlarına yerleştiler."[161]

İbnü'l-Esîr ve Mirhond'un tasvir ettikleri olayları, kronolojik açıdan yorumlamak bir hayli zordur.[162] C. Cahen, Mirhond'un sözünü

159 MİTT, t. I, s. 366.

160 'Melik-name'nin Farsça versiyonlarında bu olaylar biraz farklı yorumlanmaktadır. Mirhond'a göre, Mikail'in oğullarıyla Mâverâünnehir hakimi İlek Han'ın araları açıktı. Zira İlek Han, güçlerinden çekindiği için onları bertaraf etmek istiyordu. Çağrı ve Toğrul beyler beklemek istemediler ve düşmanlarının topraklarına ilk hücumu gerçekleştirdiler. İlek Han buna cevap olarak derhal askerlerini toplayıp, Buğra Han'dan yardım isteyen Selçuklular'a saldırdı. İlek Han'ın topraklarını terkeden Selçuklular, uzun bir yolculuğun ardından Buğra Han'ın başkentine iki fersah mesafede konakladılar. İki kardeş, her hafta, kendilerini aynı anda yakalama fırsatını bir türlü bulamayan hanı ziyaret ediyorlardı. Bu durumda Toğrul Bey'i zincire vurdurarak hapseden Buğra Han, hemen arkasından kumandanlarına Çağrı Bey'in kampına ani bir baskın düzenlemelerini emretti. Fakat gönderdiği birlikler Selçuklu süvarileri tarafından tam bir bozguna uğratılınca, Buğra Han, Toğrul Bey'i serbest bırakmaya ve zengin hediyelerle kardeşinin yanına uğurlamaya mecbur kaldı. Bundan sonra Selçuklular, Türkistan'ı terk ederek Semerkand sınırlarına geldiler. Bkz. *Mirhondi Historia*, s. 7-9.

161 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, BSŞ yazması, vr. 346.

162 Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 567; Cahen, *A propos*, s. 274-275.

ettiği İlek Han'ı Ali Tegin'le özleştirmek eğilimindedir.[163] Ancak, 'Ravzat es-Safâ'nın müellifi, İlek Han'ı Mâverâünnehir hükümdarı, Ali Tegin'i ise Semerkand hâkimi olarak tanıtmaktadır. Dolayısıyla Mikail oğullarının düşmanı olarak Semerkand ve Buhara hâkimi Ali Tegin'i düşünmemiz için hiçbir nedenimiz yoktur. O. Pritsak[164] ise, 'Melik-nâme' müellifinin bu satırlarla Selçuklu soyu ile II. Nuh b. Mansur (976-997) arasında çıkan ihtilafı anlatmak istediği görüşündedir. Halbuki, Selçuklular'la Sâmânîler arasındaki ilişkiler, büyük bir ihtimalle XI. Yüzyılın ilk başlarında sona ermişti. İbnü'l-Esîr ve Mirhond, Buğra Han'a sığınmak için gelen Selçuklular'ın başında Davud Çağrı Bey ve Muhammed Toğrul Bey'in bulunduğunu belirtmektedirler. Halbuki Çağrı ve Toğrul, II. Nuh b. Mansur döneminde çocuk yaşta oldukları için Selçuklular'ın başında bulunmuş olamazlardı.[165] Dolayısıyla "Melik-nâme"de anlatılan olayları, X. Yüzyıl değil, aksine XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde vukû bulan olaylar olarak kabul etmek gerekir.[166]

İbnü'l-Esîr ve Mirhond, 'Buğra Han' adıyla kimi kastettiklerinden söz etmezler. O. Pritsak, Davud ve Muhammed önderliğindeki Selçuklu boylarının Batı Karahanlı[167] hükümdarı Harun el-Hasan b. Süleyman'ın halefine sığınmak istediklerini belirtiyor.[168] İ. Kafesoğlu, Mikail oğullarının Talas Karahanlı hükümdarına itaat arz ettiklerini düşünmüştür.[169] A. A. Roslyakov ise,[170] Çağrı ve Toğrul beylerin Kadır Han Yusuf'un emrine girdiklerini ileri sürüyor.

Bilindiği gibi, 'Buğra Han' ünvanını Karahanlı sülalesinin bir çok temsilcisi taşımıştır.[171] Bu ünvanı kullananlar arasında yer alan Ha-

163 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 48.

164 Pritsak, *Der Untergang*, s. 406.

165 İmadü'd-din İsfahânî, Toğrul Bey'in Türk hükümdarlardan birinin Mâverâünnehir'e saldırdığı çetin bir zamanda (yılda) dünyaya geldiğini yazıyor. Bkz. *Histoire des Seldjoucides*, s. 27-28. Toğrul Bey'in h. 385=m. 993/4 yılı, Çağrı Bey'in ise h. 380 veya 386=m. 990 veya 995 yılları arasında doğdukları tahmin ediliyor. Bkz. Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 43; aynı müel., *Cagri-beg*, EI, vol. II, fasc. 23, Leyden-London 1960, s. 4-5.

166 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 48.

167 Karahanlılar Devleti, XI. Yüzyılda Doğu ve Batı Hakanlığı olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Bkz. Pritsak, *Karachanidische*, s. 227.

168 Pritsak, *Der Untergang*, s. 405.

169 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 2.

170 Roslyakov, *Kratkii*, s. 40.

171 Barthold, *Buğra Han*, s. 790.

run b. Süleyman ise, Buhara'yı fetheden ilk Karahanlıdır. Ancak, Harun b. Süleyman 996 yılında Mâverâünnehir'den Kaşgar'a çekildiği sırada ölmüştü. Anlaşılan, Davud ve Muhammed, Harun b. Musa'nın 'Buğra Han' ünvanı taşıyan oğullarından birine sığınmaya çalışmışlardı. Daha doğrusu, onlar Kadır Han Yusuf'un hâkimiyetine girmek eğilimindeydiler. Bu görüşü, dolaylı olarak, Neşrî'nin Selçuk'un Karahanlı hükümdarı Kadır Han'a kaçışı hikayesi de doğrulamaktadır. Neşrî'nin Selçuk'u Mikail'in çocuklarıyla karıştırmış olabileceği ihtimalini de yok sayamayız.[172]

XI. Yüzyıl başlarında Doğu Karahanlı Hakanlığı'nın en büyük ve en güçlü hükümdarı Kadır Han Yusuf'du. Henüz 1006 yılında ondan Hoten hükümdarı olarak bahsedilmektedir. Nitekim, Türkeli'nin en uç noktasına kadar olan araziler ona tabi idi.[173] Numizmatik bilgileri, onun 1014 yılında Yarkent'de, 1015 yılında ise Kaşgar'da hüküm sürdüğünü açıklamaktadır. Şüphesiz, Çağrı ve Toğrul beylerin önderliğindeki Selçuklular, onun hâkimiyet alanına girmişlerdi.

Mâverâünnehir'in Karahanlı Türkleri tarafından ele geçirilmesinin, Buhara ve Semerkand civarında oturan Selçuklular üzerinde birtakım etkiler yapmaması mümkün değildi. Kaşgar ve Yedisu'dan kopup gelen göçebe kabile ordaları da Karahanlılar'ın istilasına katılmışlardı.[174] Bu boylar arasında Sır-Derya ve Amu-Derya nehirleri boyunca en iyi otlaklara sahip olan Karluklar, Yağmalar ve Çigiller ön sırada yer almaktaydılar. Türk-Karahanlı hükümdarları, sadece vaha halklarını değil, Türkçe konuşan bozkır boylarına da egemenlikleri altına almışlardı. XI. Yüzyıl başlarında Zerafşan ve Nurata Dağı eteklerinde oturan Selçuklu boyları da Karahanlı hakimiyetini kabullenmek zorunda kalmışlardı. Orta Çağ müellifleri, onların Mâverâünnehir İlek-hanları'nın hâkimiyetine geçiş tarihini tam olarak belirtmezler. Muhtemelen Selçuklular, fazla direnmeden Türk-Karahanlı hükümdarlarının hizmetine girmişlerdir. Her halükârda, Selçuklular, Nasr b. Ali'nin Buhara'yı ele geçirmesine kadar bağımsız idiler. İbnü'l-Esîr şöyle der: "Sâmânî hakimiyeti sona erdikten sonra, İlek Han gelip Buhara'yı ele geçirinceğe kadar Mâverâünnehir'de Alp Arslan b. Selçuk'un ismi ön plana çıkmıştı".[175] Bu dönemde Sel-

172 Neşri, *Cihan-nüma*, Ank. bsk, s. 22-23.

173 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., IX, s. 1 ved.

174 Pritsak, *Karachanidische*; aynı müel., *Die Karachaniden*, DI, Bd. XXI, 1953.

175 MİTT, t. I, s. 366.

çuklular iki gruptan teşekkül ediyorlardı. Bunlardan birine İsrail, diğerine ise Musa, Davud ve Muhammed önderlik ediyordu[176]. İsrail, Selçuk'un büyük oğlu olup 'Baygu-Arslan' ünvanı taşıyordu.[177] Davud 'Çağrı Bey', kardeşi Muhammed ise 'Toğrul Bey' ünvanları kullanıyorlardı.[178] 'Baygu' gibi bu iki ünvan da[179] anlam olarak doğan cinsinden kuşlara verilen adlardan türetilmiştir.[180]

Bahsi geçen dönemlerde, İsrail'in yönetimindeki Selçuklu boyları, Buhara'ya bağlı Nur beldesi civarında oturuyorlardı.[181] Davud ve Muhammed'in önderliğindeki Selçuklu grupları ise, Türkistan'dan çekildikten sonra Cend yakınlarına gelmişlerdi.[182] Bu iki gruba bağlı Selçuklu boylarının reisleri arasında bir hüsumet söz konusuydu.[183] Hakimiyet için birbirleriyle mücadeleye giren Selçuklu beyleri, bir takım siyasî hedefler peşindeydiler. Selçuklu beylerinin bir kısmı Mâverâünnehir'in yerleşik asilzadeleri ile, diğer kesimi ise Türk-Karahanlı göçebe aristokrat gruplarıyla ittifaktan yanaydılar. İsrail, son Sâmânî hükümdarıyla sağlam dostluk bağları tesis etmişti.[184] Buna karşılık Buhara emîri ile düşman olan Davud ve Muhammed, sırtlarını Karahanlılar'a dayamak istemişlerse de başaramamışlardı.

176 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 52.

177 Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 1; *Mirhondi Historia*, s. 13; Şebengaraî, *Mecma el-ensab*, vr. 151.

178 Razî, *Hadaik el-envar*, vr. 103. Şebengaraî, *Mecma el-ensab*, vr. 14; Togan, *İbn Fadlan's*, s. 261; aynı müel., *Başkirt*, s. 176.

179 "Toğrul Bey" adına Selçuklu Devletinin teşekkülünden sonra da Oğuz ve Türkmen ünvanları arasında rastlanmaktadır. Bkz. Sauvaget, *Quatre décrets Seldjoukides*, Beytouth 1947, s. 21; Tourneau, Rocer (de)., s. 274; 'Çağrı Bey' unvanına Karahanlılar Devleti'nde de rastlanmaktadır. *Kudatgu Bilig*, Mısır nüshası, İst. 1943; Davidoviç, E. A., "*Numizmatiçeskiye materialı dlya xronologii i genologii sredneaziatiçeskix karaxanidov*", Tr. Gos. İstoriçeskogo muzeya, numizmatiç. Ser. ç. II, vıp. 24, 1957; aynı müel., "*Klad karaxanidskix monet XI v. iz Tadjikistana*", SA, 1957, N: 3.

180 Pritsak, *Die Karachaniden*, s. 23.

181 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., IX, s. 175-176.

182 Age., IX, s. 323.

183 *Mirhondi Historia*, s. 13.

184 Cüzcani,*Tabakat*, vr. 150.

Ali Tegin ve Mâverâünnehir Selçukluları

Sâmânî Devleti'nin 999'da yıkılmasından hemen sonra, Mâverâünnehir'de oldukça çetrefil bir siyasî vaziyet ortaya çıkmış; Ali Tegin, XI. Yüzyıl başında İsrail'e bağlı birliklerin desteğini alarak[185] Buhara'yı ele geçirmişti. Şüphesiz, bu olaylar arefesinde İsrail, Mâverâünnehir'de 'İlek Han' ünvanı taşıyan Karahanlı hükümdarına bağlıydı. İbnü'l-Esîr, İsrail ve Ali Tegin'in İlek Han'dan ayrıldıklarını belirtiyor. 'Tarih el-Kâmil'de Ali Tegin'in İlek Han'ın kardeşi Arslan Han'dan kaçtığı ve ardından da Buhara'yı ele geçirdiği yazılmaktadır. Ali Tegin, daha sonra Nur civarındaki Selçuklu boyları lideri İsrail'le anlaşmış, asi Ali Tegin'i ortadan kaldırmak isteyen İlek Han ise ağır bir yenilgiyle karşılaşmıştır.[186]

Ali Tegin'in Mâverâünnehir tarih sahnesine çıkışı, 1002-1003 yılları olarak kabul edilebilir.[187] Fakat o dönemlerde Türk-Karahanlı asilzadeleri arasında göze çarpan bir rol oynamamaktaydı. Bu dönemde Mâverâünnehir'in hâkimi, X. Yüzyılın sonlarında Sâmânîler Devleti'ne son veren[188] Nasr b. Ali idi.[189] Ali b. Hasan adına ilk para h. 405=m. 1015 yılında Buhara'da basılmıştı. Ancak, daha geç basıldıkları anlaşan bu paralarda Yiga Tegin ve Arslan İlek isimlerine rastlanmaktadır.[190] W. Barthold,[191] M. Nazım[192] ve C. Cahen, Yıga Tegin'in Karahanlı hükümdarlarından Yusuf Kadır Han'ın oğlu olduğu görüşündeler. O. Pritsak,[193] Yıga Tegin'in özel bir isim olmadığını, h. 451=m. 1020/1021 yılında Buhara'yı ele geçirdikten sonra Ali Tegin'in kullanmış olabileceği bir ünvan olduğunu kanıtlamaktadır. Bu iki adın birbiriyle özdeşleştirilmesi, XI. Yüzyılın birinci çeyreğin-

185 Tarih literatüründe Karahanlı Ali Tegin'in şeceresiyle ilgili verilen kısmî bilgilerde çok farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bkz. Barthold, *Ali Tegin*, EI, II, 1928; aynı müel, *Turkestan down to the Mongol invasion*, London, 1928; Nazım, M., *Hayat wa auqat-i sultan Mahmud Ghaznavi*, Kabul, 1939; Pritsak, *Karachanidische*.

186 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 23.

187 Pritsak, *Karachanidische*, s. 219.

188 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., IX, s. 62.

189 Dorn, B., *Über die*, s. 706.

190 Age.; Pritsak, *Karachanidische*.

191 Barthold, *Buğra Han*, İA, s. 790.

192 *Histoire des Seldjoucides du Kerman par Muhammed İbrachim*, Texte persan. Lugduni Batavorum 1886 (RTRHS, I), s. 58.

193 Pritsak, *Karachanidische*, s. 219.

de Selçuklular'ın Mâverhaünnehir'deki faaliyetleriyle sıkı bağlantısı olan tarihi olayların kronolik yorumunda önemli bir yeri vardır. Anlaşıldığı kadarıyla Mâverâünnehir Selçukluları, Batı Karahanlı Hakanlığı'nda vukû bulan büyük olayların merkezine itilmeye başlamışlardı. Selçuklular, 1020 yılı civarında Buhara'yı ele geçiren Ali Tegin'in isyanına katılmışlardı.[194] Görünüşe göre, bu olay, Ali Tegin'in Arslan Han'a karşı baş kaldırmasıyla aynı ana rastlamaktadır.[195] Ancak, o dönemde Ali Tegin yenilgiye uğratılarak hapse atılmış; daha sonra hapisten kurtulmayı başarmış ve isyan bayrağını açmıştır. Ali Tegin, İsrail'le ittifak yaparak Selçuklu birliklerinin desteği sayesinde Buhara'yı ele geçirmiştir.

Ali Tegin'in isyanı, XI. Yüzyılın ilk çeyreğinde Karahanlılardaki feodallerin durumunu yansıtan bir örnektir. Türk-Karahanlı hanedanı üyeleri arasında taht ve ülüş kavgaları dinmek bilmiyordu. Ayrıca Mâverâünnehir beyleriyle Kaşgar ve Balasagun hanları arasında da şiddetli kavgalar vardı ve birbirlerini yiyen Karahanlılıar, sık sık Gazneliler'den yardım istiyorlardı.[196] İsrail'e bağlı kuvvetlerin yardımını sağlayan Ali Tegin de, diğer Karahanlı beyleriyle rekabete girmekte gecikmeyecekti.

Nur bölgesindeki Selçuklu boyları, isyancı Ali Tegin'e fiilen destek veriyorlardı. İsrail ve Ali Tegin, isyan bayrağı açarak Mâverâünnehir hâkimi İlek Han'dan kopmuşlardı.[197] Selçuklular'ın Buhara Karahanlı beyinden hoşnutsuzlukları, onları Ali Tegin'e destek vermeye itelemişti.[198] Ali Tegin, Selçuklu beyleri ile kurduğu ittifakı ev-

194 Pritsak, *Die Karachaniden*, s. 3.

195 C. Cahen, Ali Tegin'in Mâverâünnehir İlekhanları ile henüz Nasr b. Ali döneminde mücadeleye başladığını kaydetmektedir. Sâmânî Devleti'nin başkenti Buhara'nın Ali Tegin tarafından ele geçirilmesi 1024-1025 yılından kısa süre önce gerçekleşmişti. Bkz. Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 48-49; M. N. Federov da Karahanlılar tarihine ışık tutan makalesinde hemen hemen aynı görüşü benimsemektedir. Bkz. Fedorov M. N., *Dvux Karaxanidov*, s. 134-136; O. Pritsak ise, Ali Tegin'in 1015 yılından itibaren Ali Tegin'in Buhara hakimi olduğunu düşünmektedir. Bkz. Pritsak, *Karachanidische*, s. 219; Buna göre, o, Ali Tegin'in adını h. 405=m. 1014/1015 yılında Buhara'da basılan sikkeler üzerindeki Ali b. Hasan ismiyle özleştirmektedir. O. Pritsak'ın bu beyanı bizim görüşlerimizi destekler niteliktedir.

196 Beyhaki, *Tarih-i Mesudi*, S. Nefisi nşr., III, s. 1163 vd.

197 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 323.

198 Cahen, *Le Malik-nameh*, s. 48-49.

lilikler ve sıhrî bağlarla daha da kuvvetlendirmiş ve İbn'ül-Cevzî'nin belirttiği gibi, İsrail'in kızıyla evlenmişti.[199] İsrail, Gazneli Mahmud tarafından esir alınıncağa kadar Ali Tegin'in en sadık müttefiki olarak kalmıştır. İsrail'e bağlı Selçuklu birliklerinin sağladığı destek, Ali Tegin'in Karahanlı hükümdarları ile başarılı bir biçimde rakabet etmesine olanak tanımıştır.

Mâverâünnehir'in siyasî hayatında önemli bir rol oynamaya başlayan Ali Tegin, bütün Selçuklu beyleri ile aynı anda yakın ilişki içindeydi. Eğer, İsrail ve ona bağlı Selçuklu boyları Ali Tegin'i destekliyorlarsa, bu durumda diğer Selçuklu liderleri Buhara ve Semerkand'ın yeni hâkimine adavet gösteriyorlardı. 'Melik-nâme'nin Farsça versiyonunda, Davud Çağrı Bey ve Muhammed Toğrul Bey'in Buğra Han'ın ülkesinden geri döndüklerinde, Ali Tegin'in Türkistan melik ve sultanlarından yardım istediği kaydediliyor.[200] Semerkand hâkiminin savaşa hazırlandığını haber alan Mikail oğulları, savaş meclisini topladılar. "En doğrusu,- dedi bu mecliste Çağrı bey, Toğral bey'e hitaben- sen ve beraberinde bulunanların çöle gitmesidir. Benimse burada kalıp cihada girmeme izin ver. Sahip olduğu güce rağmen düşmanımızın bizden uzak tutulması imkan haricinde değildir."[201] Davud'un teklifi kabul edildi ve Toğrul Bey emrindeki Selçuklu boylarını alarak çölün en uç kısımlarına çekildi. Çağrı Bey ise 30.000 kişiyi aşkın ordusuyla Horasan'ı geçib Anadolu'ya yöneldi.[202]

Belirtilmesi gereken bir diğer husus da, 'Melik-nâme' yazmalarında, başlarında Çağrı Bey ve Muhammed Toğrul Bey'in bulunduğu Selçuklu boylarının kaderleriyle ilgili birbirini tutmaz bilgilerin yer almasıdır. İbnü'l-Esîr'in eserinde, onların Buğra Han'dan kaçmalarından sonra Cend yakınlarına yerleştikleri belirtiliyor. Mirhond ise onların önce Semerkand yakınlarına geldiklerini, ardından da civardaki bozkırlara göçettiklerini iddia ediyor. Büyük bir ihtimalle, Mikail oğullarının emrindeki Selçuklu grupları önce Semerkand bölge-

199 Age., s. 50.

200 *Mirhondi Historia*, s. 11-12

201 MİTT, t. S. 453.

202 Mirhond'un anlattığı bu hikaye, daha geniş olarak K. N. Yüzbaşiev'le birlikte yazdığımız makalede incelenmiştir. Bkz. Agadjanov S. G – Yüzbaşiev K. N, *'K istorii tyurkskix nabegov na Armeniyu v XI v.'*, PS, vıp. 13 (76), 1965, s. 144-158.

sine yerleşmişler, daha sonra ise Sır-Derya Nehri'nin aşağı kısımlarına taşınmışlardır. Selçuklu gruplarına dahil bu boylar, muhtemelen Güney Kızılkum'a, ardından da Cend'e hareket etmişlerdir.[203] Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey'in yönetimindeki Selçuklu gruplarının Cend bölgesinde fazla oturmadıkları anlaşılmaktadır. Bölgeye gelişlerinden hemen sonra Sır-Derya yabgularıyla vukû bulan çatışmalar, onların buraları terk etmesine neden olmuştur.[204]

Sır-Derya aşağı akımlarını bırakan Selçuklu boyları, Hasan b. Musa, Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey idaresinde Keş ve Nahşeb yakınlarındaki bozkırlara çekildiler. Mirhond'a göre, onlar ilk başta Ali Tegin'in hâkimiyetini tanımak istememişler, ancak ardından İsrail'in müdahelesiyle düşmanlığa son vererek orduyu terhis etmişlerdi. Ali Tegin ile Mikail oğulları arasındaki ilişkiler, bilahere yavaş yavaş düzelmiş ve hatta sonunda dostluğa kadar varmıştır.[205]

İsrail'in Ortadan Kaldırılması

Oldum olası kıvrak bir diplomat olan Ali Tegin, Selçuklu beylerine karşı esnek bir siyaset izlemişti. "O (Ali Tegin), zeki, kabiliyetli ve tecrübeli biriydi, - diye yazar Beyhakî.- Nabza göre şerbet vermekte usta idi. Türkmenleri ve Selçuk'un torunlarını yedekte tutar; tatlı dil ve gümüşle onların gönlünü almasını bilirdi. Öbür türlü onların çekip gideceğini; bu durumda da iktidarı kaybedeceğini anlamıştı."[206] Ali Tegin, Selçuklu boylarının desteği sayesinde Büyük Karahanlı hükümdarlarına karşı başarılı bir rekabet sergileyebiliyor-

203 İ. Kafesoğlu, Selçuklular'ın Muhammed Toğrul Bey'in yönetiminde Sır-Derya'da kaldıklarını düşünmektedir. Bkz. İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 2; Z. V. Togan, Muhammed Toğrul Bey'in silah arkadaşlarıyla birlikte Muyun Kum sahrasında saklandığını açıklamaktadır. Ancak, Mirhond'un anlattığı hikaye, Muhammed Toğrul Bey'in emrindeki Selçuklu boylarının Güney Kızılkum çevresine sığındıklarını açıklama fırsatı vermektedir. Mikail oğullarının elinde o zamanlar da büyük bir ordu bulunmaktaydı. Buhara civarında oturan Selçuklular'ın bir kısmı Davud Çağrı Bey'in birlikleri arasına katılmışlardı. Anlaşılan, bu boylar İsrail'e bağlı Selçuklular'dı. Bu davranışlarından sonra İsrail kendi boyuna kin beslemeye başlamıştı. Bkz. *MITT*, s. 453.

204 Cahen, *Le Melik-name*, s. 49-52.

205 *The Tarih-i Baihaki*, s. 583.

206 Beyhaki, *Istoriya Mesuda*, s. 395.

du. Onun en güçlü düşmanı, hiç şüphesiz, Gazneliler'in desteğini alan Yusuf Kadır-han'dı.[207] Kadır-han, Sultan Mahmud ile görüşerek ondan bizzat askerî yardımda bulunmasını istemiş;[208] böylece 1025 yılında, büyük bir Gazne ordusu Amu-Derya ve Buhara'ya hareket etmişti.

Gerdizî'nin anlattıklarına göre, Mahmud'un kendisine karşı ordu gönderdiğini duyan Ali Tegin çöle kaçar; Sultan Mahmud, hemen bir keşif kolunu onun peşinden gönderir. Keşif birlikleri çölde saklanan İsrail'in izine rastlarlar. Sultan Mahmud acilen oraya asker sevk eder ve İsrail yakalanarak esir edilir. Sultanın emriyle önce Gazne'ye, oradan da Hindistan'a sürülen İsrail, ölümüne kadar hayatını hapiste geçirir.[209]

İbnü'l-Esîr ise bu olayları tamamen farklı aktarıyor. Ona göre, Gazneli ordusunun yaklaştığını anlayan Ali Tegin Buhara'ya kaçar; Arslan b. Selçuk ise kendine bağlı boylarla birlikte kumluk sahraya çekilerek düşmandan gizlenmeye çalışır. Bunun üzerine İsrail'i otağına davet eden Sultan Mahmud, gelişiyle birlikte onu tutuklatır ve hapse atılmasını emreder.[210]

W. Barthold[211] ve A.Yu. Yakubovskiy[212] Gerdizî'nin anlattıklarını İbnü'l-Esîr'inkinden daha gerçekçi bulmaktadırlar. Bunun birlikte

207 Nazım, M., *Hayat wa auqat-i sultan Mahmud Ghaznavi*. Kabul, 1939, s. 57-58.

208 Beyhaki, *Tarih-i Mesudi*, S. Nefisi nşr., s. 94, 640.

209 *Zeynü'l-Ahbar*, M. Nazım nşr., s. 84-85.

210 İbnü'l-Esir şöyle der: "Sultan Mahmud , Selçuklular'ın gücünü, cesaretlerini ve çok sayıda askere sahip olduklarını gördü. O, Arslan b. Selçuk'a iktidar nişanesi olarak huzura gelmesi için haber göndermiş, o da davete icabet etmişti. Yeminü'd- Devle Mahmud Gaznevi onu anında yakalatmış ve hiç bekletmeden hapse attırmıştır. Davetlinin çadırları ise yakılmıştır." (MİTT, t. I, s. 366). Bu olayın akabinde Mahmud tarafından düzenlenen askeri mecliste emrinde bulunan komutanlarından birine (Arslan Cazib'e) Nur'da oturan Türkmenler'le hesaplaşmasını emretmiş; onların Ceyhun üzerinden Horasan'a sevkini, orada kendilerine yerleşim alanı tahsis edilerek haraca bağlanmalarını önermişti (Lari, *Mirat*, vr. 211). "Tarih al-Kamil'in" bir başka yerinde, Buhara vahasında oturan bir kısım Türkmen'in önderleri İsrail'in Mahmud tarafından ele geçirilmesinden sonra Horasan'a kaçtıkları anlatılmaktadır. Bkz. *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 266.

211 Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 569.

212 Yakubovskiy, *Seldjukskoye dvijeniye*, s. 94.

A.Yu. Yakubovskiy, İsrail'in Mahmud'un ordusuna saldırmaya hazırlandığını, ancak yakalanıp Hindistan'a gönderildiğini iddia etmektedir.[213] Oysa tarihçinin kaynak olarak kullandığı Gerdizî'de, İsrail'in böyle bir niyet beslediği konusunda herhangi bir açıklama bulunmamaktadır. 'Zeynü'l Ahbar'da ise Gazneli komutanlardan birinin, Ali Tegin'in otağını kuşatarak ailesini esir olarak ele geçirdiği belirtilmektedir.[214]

Gerdizî'nin anlattıklarında oldukça şüpheli bir detay dikkat çekmektedir. Zeynü'l Ahbâr'a göre, İsrail ciddi bir direniş göstermeden esir edilmiştir. Halbuki İsrail, o zamanın en büyük ve güçlü ordusuna sahib beylerdendi.[215] Bu yüzden İsrail'in Mahmud'a ait küçük bir askerî birlik tarafından teslim alınmasını kabullenmek hayli zor. Gerdizî, bir saray tarihçisi olması hasebiyle, muhtemelen Sultan Mahmud'un itibarını sarsacak bazı açıklamalardan kaçınmıştır. Nitekim Orta Çağ kaynaklarında bu konuyla ilgili olarak verilen bilgiler de bizim görüşümüzü destekler niteliktedir. Örneğin İbnü'l-Esîr'in anlattığı gibi, Sultan Mahmud, İsrail'i kandırarak kendi ordugâhına davet etmiş, ardından da tutuklatarak hapsetmiştir. Bu olayların daha ayrıntılı hikayesi Zahirü'd-din Nişapurî, Râvendî,[216] Muhammed Yezdî[217] ve diğer Orta Çağ müelliflerinin eserlerinde[218] yer almaktadır.

Zahirü'd-din Nişapurî, Buhara'nın Nur beldesi ve Semerkand'ın Sogdiyana bölgesinde oturan Selçuklular'ın çok sayıda ve iyi donanımlı ordusunun bulunduğunu anlatmaktadır. Onların askerî güçlerinin artmasından tedirginlik duyan Türkistan hükümdarı İlek Han, Gazne sultanına özel bir elçilik heyeti gönderir. İlek Han, Mahmud'a bazı vaadlarda bulunarak Nur ve Semerkand'da oturan Selçuklular'ı kendi yanına çekmesini teklif eder.[219] Bunun üzerine Buhara'ya ha-

213 *Oçerki iz istorii naroda turkmeskogo*, s. 94.

214 *Zeynü'l-Ahbar*, M. Nazım nşr., s. 84-85.

215 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 11; Cüzcanî, *Tabakat*, Rukopis S-1846, vr. 151; Şebengaraî, *Mecma el-ensab*, vr. 151.

216 *The Rahat-as-Sudur*, s. 88-91.

217 *Das Geschenk aus der Saldschukengesschichte von dem Wezir Muhammad ... al-Husaini al-Jazdi*, Leiden 1909, s. 19-20.

218 Raşid ad-Din, *Camî et-tevarih*, Ank. bsk.; Şebengaraî, *Mecma el-ensab*; Tveritinova. A. S., *'Falsifikatsiya istorii Turtsii v kemalistkoy istoriografii'*, Vizantiyskiy vremennik, vıp. VIII, 1953.

219 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 11.

reket eden Sultan Mahmud, henüz yolda iken Selçuklular'a bir elçi göndererek onlardan kendisine itaat etmeleri talebinde bulunur. Mahmud'un davetine icabet eden İsrail, on bin seçkin atlı ile Gazne karagâhının bulunduğu mevkiye doğru hareket eder.[220] Ancak Mahmud, maiyetine üç yüz suvariden fazla almamasını ister. Mahmud, İsrail ve oğlu Kutalmış'a görkemli bir karşılama töreni hazırlar, fakat ziyafet esnasında Selçuklu kumandanını yakalatarak[221] Kalincar kalesine kapatır.[222]

Zahirü'd-din Nişapurî'nin aktardığı hikayede, İsrail'in gücü ve konumu haddinden fazla abartılmıştır. Özellikle, 'Selçuk-nâme' yazarının 'İsrail'in Horasan ve Mâverâünnehir'de oturan Türk boyları üzerinde hakimiyet kurduğu, şeklindeki bilgileri hiç de inandırıcı değildir.[223] Ziyafetin ardından reislerinin tutuklanıp Hindistan'da hapse atıldığını duyan Selçuklular'ın İsrail'i kurtarmak için gösterdikleri çabaları anlatan hikayelerse büsbütün uydurmadır.[224]

Bu şüpheli ve inandırıcı olmayan detaylara rağmen, Zahirü'd-din Nişapurî ve İbnü'l-Esîr'in verdikleri bilgiler, Gerdizî'nin Sultan Mahmud'un Nur ve Semerkand Selçukluları'nı hezimete uğrattığı şeklinde anlattığı rivayetin tashih edilmesi hususunda gözardı edilemez. Gerdizî, İbnü'l-Esîr ve Zahirü'd-din Nişapurî'nin verdikleri bilgilerin

220 Muhammed Şebengaraî, İsrail b. Selçuk'un Sultan Mahmud'u görmek için Semerkand'a geldiğini iddia ediyor. O sırada şehirde at sırtında tulum müsabakaları yapılıyordu, müsabaka sahasında bulunan Mahmud "Türkmen Yabgusu" İsrail'in geldiği haberini almıştı. Bkz. Şebengaraî, *Mecma el-ansab*, vr. 151.

221 Zahirü'd-din Nişapurî, Mahmud'un ilk önce İsrail'e anlaşma teklif ettiğini belirtiyor. Anlaşmaya göre sultanın Hindistan'a seferleri sırasında Türkmenler Horasan'ı düşman saldırılarına karşı koruyacaklardı. Mahmud, Selçuklu liderine şarap içirip, ağzından askerî gücüne ilişkin bazı bilgiler almış; Türkmen ordusunun muazzam sayısından korkarak sarhoş olan İsrail'in yakalanmasını ve Hindistana gönderilmesini emretmiştir.

222 Kalincar Kalesi, Hindistan'ın Multan bölgesinde bulunuyordu. Bkz. *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 132; Cüzcani, *Tabakat*, Rukopis S-1846, vr. 151. Tarihçilerden Fasihi ve Beydâvî (Beydavi, *Nizam et-tevarih*, Rukopis BSŞ PNS-302), İsrail'in h. 426=m.1034/5 yılında Kalincar zindanında öldüğünü beyan ederler.

223 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 12.

224 Aynı ifadelere diğer müelliflerin eserlerinde de rastlamak mümkündür. Buna göre, Sultan Mahmud güya Mikail b. Selçuk'u da esir almıştır. Bkz. *Hisroire des Seldjucides*, s. 5-6; Şükrullah *Behcet et-tevarih*, Rukopis İNA AN SSSR, S-785, vr. 396.

karşılaştırılması sayesinde 1025 yılında Mâverâünnehir'de vukû bulan olayların seyrini takip etmek mümkün olabilmektedir. Gazne ordusunun Amu-Derya'yı geçmesinin hemen akabinde Ali Tegin apar topar Buhara'yı terketmek zorunda kaldı. İsrail ise süvari birlikleriyle büyük bir ihtimalle Kızılkum çöllerine çekilmişti. Bunun üzerine Sultan Mahmud, hileye başvurarak İsrail'i saklandığı yerden çıkartmaya karar verdi. Görünüşe göre, sultan veya komutanlarından biri, Selçuklu reisine çeşitli vaadlerde bulunarak tuzağa düşürüp esir almışlardır. Gazne sultanı Abdurraşid döneminde eserini tamamlayan Gerdizî, tabii ki Sultan Mahmud'un çirkin tavırları karşısında susmayı daha güvenilir bulacaktı.

İsrail'in esir düşmesinin hemen peşinden Gazneli askerler, göçebe Selçuklu çadırlarına saldırarak çok sayıda kişiyi öldürdüler ve yağma hareketlerine giriştiler. Selçuklular gruplar halinde oraya buraya dağılmış olduklarından, bu olay, İsrail'e bağlı birliklerin ağır bir darbe almasına yol açtı.[225] Selçuklu boylarının bir grubu ise, Sultan Mahmud'a müracaat ederek kendisine mera verilmesini istedi. Dört bin aileden müteşekkil bu Selçuklu boyunun başında Yağmur, Buka, Kızıl ve Göktaş isimli beyler bulunmaktaydı.[226] Kalabalık koyun, deve ve at sürülerine sahip bulunan bu beyler, hayvanları için meraya ihtiyaç duyuyorlardı.[227] Selçuklular, Horasan'da kendilerine veri-

225 Sovyet tarihçileri arasında, 1025 yılında İsrail'in esir düşmesine kendi reislerinden hakaret gören ve baskıya maruz kalan Selçuklu boylarının memnuniyetsizliğinin neden olduğu şeklinde bir görüş mevcuttur. Bkz. A. A. Roslyakov, *Pervıye Seldjukidı*, s. 41; Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 596; *Oçerki iz istorii turkmenskogo*.., s. 95. Ancak, bu iddiaya bütünüyle katılmak mümkün gözükmemektedir. Zira, bu görüşün temelinde, Gerdizî'nin, 4 bin kişilik bir Oğuz ailesinin Mâverâünnehir'den Horasan'a geçmek için Sultan Mahmud'dan izin talebinde bulundukları şeklindeki geniş yorumu yatmaktadır. Bkz. MİTT, t. I, s. 229. Bu görüş, Beyhakî'nin günümüze kadar ulaşmayan bir eserinden alıntı yapan Cüzcanî tarafından açığa kavuşturulmuştur. Beyhakî'nin anlattıkları, Gerdizi'nin 'Türkmenler'in emîrlerden zulüm gördüğü' şeklindeki sözlerinin İsrail'in esir düşmesinden sonraki döneme ait olduğu konusunda şüphe bırakmamaktadır. Bkz. Cüzcanî, *Tabakat*, Raverty nşr., I, s. 119.

226 Cüzcanî, *Tabakat*, Raverty nşr., I, s. 119.

227 Zahirü'd-din Nişapurî, İsrail'in esir düşmesinden sonra Türkmenler'in Sultan Mahmud'a elçi gönderdiklerinden söz etmektedir. Elçi, sultana 'bizde çok havaşi (insan, hizmetkâr) ve mevaşi (hayvan) var. Hayvanlarımız çok, adamlarımızın kalabalık olduğu için, sürülerimize ve hizmetkârlarımıza yetecek kadar mera ve yaylalarımız yok. Biz, sultanımızın sınır-

lecek topraklar karşılığında Sultan Mahmud'a vergi ödemeyi ve asker göndermeyi kabul ediyorlardı[228]. Gazne hükümdarı, onlara Amu-Derya'yı geçerek Serahs, Ebiverd ve Ferava civarına yerleşme izni verdi. Nehri geçiş, sultan ordusunun sıkı gözetimi altında gerçekleşti.[229] Sultan Mahmud, komutanlarına Selçuklu birliklerinin tamamen silahsızlandırılmasını emretmişti.[230]

Selçuklular'ın başında bulunan kumandanların herhangi bir ünvan taşımıyor olmaları dikkat çekici. Dört bin aile veya çadıra dört liderin önderlik yapması da ayrıca ilgilinç. Muhtemelen, Selçuklular'da askeri-boy yapısının gereği olarak binlik sistem yürürlükteydi. Büyük sürülere sahip olan Selçuklu grupları, otlak ve yaylak sıkıntısı yüzünden Gazne hükümdarına hizmet etmek zorunda kalmışlardı. İsrail'in esir edilerek Hindistan'a gönderilmesi, onları bu niyetlerinden vazgeçiremezdi; zira onlarla Mikail'in oğulları arasında bir adavet söz konusuydu. İsrail'in bertaraf edilmesinin ardından Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey, daha önce amcalarının hâkimiyeti altında bulunan Selçuklu boyları üzerinde hak iddia etmeye başladılar. Onların bu baskıları karşısında bazı Selçuklu aileleri Sultan Mahmud'a itaat etmek zorunda kaldılar.

Her iki Selçuklu grubu önderleri arasındaki bu adavet yıllar öncesinden devam edip geliyordu ve hatta Muhammed Toğrul Bey ile Davud Çağrı Bey Horezm'e geldiklerinde, Selçuklu boylarından birinin önderi olan Yağmur'un oğlu tedirgin olarak Horasan'a kaçmış-

---

sız himmetine inanıyoruz. O, (bize) Ceyhun Nehri'ni geçip Horasan'a, Nisa ve Baverd arasına yerleşmek için müsade etsin'. Bkz. Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 13; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk., s. 10.

228 *Zeynü'l-Ahbar*, s. 85.

229 Orta Çağ Ermeni kroniklerinde, Selçuklular'ın Gazneli Devleti sınırlarına yerleştiğine ilişkin bir takım bilgiler mevcuttur. "Sultan Mahmud, – diye yazar tarihçi Vardan,- Cahan (Amu-derya) üzerinden geçerek Tetallar'ın topraklarına geldi ve oradan pekçok esiri Horasan'a götürerek, özel bir bölgeye yerleştirdi." Bkz. *Vseobşaya istoriya Vardana Velikogo*, Per. s arm. İ. Emin, M. 1861, s. 118. Erivanlı Mlehitan, Sultan Mesud'un babasının Kadır Han'a yardıma giderken, yol üzerinde çok sayıda Türk çadırıyla karşılaştığını anlatıyor: "O, kazandığı büyük zaferden sonra aynı yoldan geri dönerken yanına Türk emîri Apagu (Baygu)'yu da alıp, Horasan'a getirerek zincire vurdu. O zaman onun halkı gelerek önce babasına, sonra oğluna Apagu'yu serbest bırakmasını için başvurdular; ancak, teklifleri reddedildi". Bkz. *Vseobşaya istoriya Vardana*, s. 120.

230 Cüzcanî, *Tabakat*, Raverty nşr., I, s. 119.

tı.[231] Bu olaylar üzerinden uzun bir dönem geçtikten sonra Muhammed Toğrul Bey, İsrail hâkimiyetindeki boyları artık kendi tebası olarak kabul ediyordu. Toğrul mektuplarının birinde: "Bu Türkmenler, bizim kölelerimiz, hizmetcilerimiz, tebamız, emirlerimizi yerine getiren ve yolumuza hizmet eden reayâmızdır" diye yazmaktaydı.[232]

Gözden geçirilen mevcut kaynaklar, Buhara bölgesindeki Selçuklular'ın 1015 yılında Mahmud Gaznevî'nin orduları tarafından bozguna uğratıldıkları sonucunu çıkarma imkanı sağlamaktadır. Gerçi Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey, İsrail'in esir edilmesinden sonra başsız kalan Selçuklu boylarını itaat altına almaya çalışıyorlardı; ancak, onların aşırı baskısına maruz kalan bu boylar, Mahmud Gaznevî'nin hizmetine girmeye mecbur kalmışlardı.[233] Bu Selçuklu boylarının başında Yağmur, Göktaş, Buka ve Kızıl beyler bulunuyordu. Bu dört liderin yönetimindeki dört bin aile Gazneliler tarafından Horasan'a iskan edilmişler ve sürüleri için meralar bulabilecekleri Serahs, Ferava ve Ebiverd civarına saçılmışlardı.[234]

1027 Yılı Selçuklu Horasan Ayaklanması

Horasan'a yerleşen Selçuklu boyları, bölgenin Gazneli yöneticileri tarafından pek sıcak karşılanmadılar.[235] Özellikle de Tus emîri Arslan Cazib onlara karşı oldukça kötü davranıyordu. Selçuklu yöneticileri bu durum karşısında Horasan valileri nezdinde himaye yolları aramaya mecbur kalmışlardı.

Selçuklular'a verilen Serahs, Ferava ve Ebiverd civarındaki otlaklar, göründüğü kadarıyla, sürülerin rahatça otlaması için yetersizdi. Selçuklu beyleri, Horasan'da yeni boş otlaklar edinmek amacaylı vezir Ebû Sehl Hamdevî'den devlet nezdinde aracı olmasını istediler.[236] Ve gerçekten de Ebû Sehl'e zengin armağanlar götürerek, Dandanakan civarında meralar edinmeyi başardılar.[237]

231 Age., I, s. 122.
232 MİTT, t. I, s. 364.
233 Mahmud Aksarayi, bu olayların İsrail'in esir edilmesinden iki yıl sonra gerçekleştiğini kaydediyor. Bkz. Aksarayî, *Müsameret ül-Ahbar*, s. 13.
234 Cüzcani, *Tabakat*, Rukopis S-1846, vr. 151.
235 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 323.
236 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 2-3.
237 *Histoire des Seldjoucides*, s. 5-6.

Horasan Selçuklu boylarının sultan divanı yararına vergi ödemek gibi bir mükellefiyetleri vardı. Onların hayvanları için ödedikleri vergi, normalde ödenilen verginin iki katıydı.[238] Vergi toplama işi, muhacirleri arpalık olarak gören özel memurlara (âmillere) havale edilmişti. İbnü'l-Esîr, "Onlara gelen âmiller, mallarına ve çocuklarına el uzatmaya başladılar" diye yazmaktadır.[239] Muhtemelen bu âmiller, yetkilerinin sınırlarını aşmanın yanı sıra, çocukları gulam, kadınları ise odalık olarak kullanmaya yeltelenmişlerdi.[240] İşte bu keyfi muamele ve tecavüzlere varan davranışlar, 1027 yılında Horasan Selçuklu boylarının ayaklanmasına neden oldu.[241] Gerdizî, Selçuklular'ın Ebiverd, Nisa ve Ferava valileriyle yaptıkları çarpışmalar hakkında bir takım bilgiler vermektedir. 'Zeynü'l-Ahbâr'da Türkmenler'in bölgede başlattıkları yağmalama hareketlerinden bahsedilmekte, buna karşılık Gazneli memurların onlara yaptıkları kötü muameleler gözmezlikten gelinmektedir.[242]

Sultan Mahmud, isyanı bastırmak için bölgeye Arslan Cazib komutasında bir tenkil müfrezesi sevk etti. Yapılan birkaç çarpışma sonucunda, pek varlık gösteremeyen Gazne ordusu geri çekilmek zorunda kaldı. Selçuklular, sadece yapılan saldırıları püskürtmekle kalmamış, bir de karşı taarruza geçmişlerdi. Bu durum karşısında Tus hâkimi Sultan Mahmud'dan yardım talebinde bulundu. Sultandan yeni takviyeler alan Arslan Cazib, 1028 yılında yeniden Selçuklular'a karşı harekete geçti. Ferava yakınlarında meydana gelen çarpışma, Türkmen süvarilerinin kahramanca hücumlarıyla başladı. Fakat Selçuklu süvarileri düşmanın merkezini dağıtmayı başaramadı ve savaşı kaybeden Selçuklular, Dehistan ve Balhan dağlarına çekildiler.[243] Bu yenilgiden sonra Selçuklular'ın bir kısmı Kirman ve İsfahan'a yöneldiler.[244] Yağmur'un komutasındaki diğer ana kütle

238 Aksarayî, *Müsameret ül-Ahbar*, s. 13.

239 MİTT, t. I, s. 366.

240 Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 23.

241 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 323-324; Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 3-4.

242 Aynı türden tek yanlı haberlere dayanan Z. O. Safa, bir yanılgıya düşerek, vukû bulan olayların asıl sebebini Türkmenler'in yağmalama girişimleri olarak göstermektedir. Bkz. Safa, Z. O., *La domination des Turcs d'Asie Centrale du moitié du cinquiéme siécle jasqu'au commencement du septiéme siécle*, Université de Téhéran, Révue de la Faculté des letters, T. IV, N: 1, 1956, s. 41 vd.

243 *Zeynü'l-Ahbar*, s. 85.

244 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 266-324.

ise Balhan civarındaki steplere sığındı.[245] İbnü'l-Esîr, onların buradan Horezm şehir ve köylerine saldırılarda bulunduklarını iddia ediyor.[246]

Arslan Cazib, 1029 yılında Balhan civarına sığınan Selçuklular'a karşı saldırıya geçtiyse de, iki yıl süren çarpışmalar sonunda herhangi bir başarı sağlayamadı. Bu durum karşısında Sultan Mahmud, Oğuz ve Türkmen boy beyleriyle yakınlaşmaya karar verdi. İbnü'l-Esîr şöyle der: "Sultan Mahmud, Guzlar'ın bir kısmını ve başlarındaki Yağmur'u kendi yanına çekmeyi başardı".[247] Selçuklu beyleri, Rey valisi olarak atanan Mesud'a tabî olmuşlardı. Bunlar, 1030 yılında Sultan Mahmud'un ölümü üzerine Gazne'yi ele geçirmesinde Mesud'a yardım ettiler. İbnü'l-Esîr bu olayları anlatırken şöyle der: "Mesud Gazne'yi ele geçirince, bunlar (Guzlar) Balhan civarında kalanlarla temasa geçmelerine müsaade etmesi ricasında bulundular. Mesud, kendisine bağlı kalmaları ve uygunsuz davranışlarda bulunmamaları şartıyla onların geri dönmesine izin verdi".[248] Yeni Gazneli sultanı, Horasan'daki Selçuklu boylarının başına bir şihne tayin etti ve Selçuklular'ın işlerini ve mallarını çekip çevirmesi için Tus'dan bir emîr gönderdi.[249]

1031 Yılı Selçuklu Horasan Ayaklanması

Selçuklular, 1030 yılında Mesud b. Mahmud'un tahta çıkmasının ardından Gazneli ordusunda hizmete çağrılmışlardı. Oğuzlar'ın önderleri Yağmur, Göktaş, Buka ve Kızıl'dı. Selçuklu birliklerinin komutası 'hâcib' ünvanı taşıyan Humar Tegin'e verilmişti.[250] Selçuklular, dört bin süvari ve üç bin piyadeden müteşekkil Gazneli birlikleriyle Mekran'a gönderildiler. Birleşik ordu, Belucistan'da isyan bayrağını açan Emîr İsa'nın ordusunu mağlup etti. Ancak, Selçuklu re-

245 Tarih-i Mesudi'de bu boyların, beylerinin adlarına izafeten 'Kızılî', 'Yağmurî' ve keza Balhan Dağı'na nisbetle 'Balhan kûhî' şeklinde adlandırıldıkları zikredilmektedir. Bkz. Beyhaki, *Istoriya Masuda,* A. Arendes nşr., s. 1136-1137.

246 MİTT, t. I, s. 363.

247 Agy.

248 Agy.

249 Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 3.

250 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 75.

isleri Gazneli komutanların idaresi altında olmaktan memnun değillerdi. Bunun dışında, büyük bir ihtimalle, Selçuklu askerleri maaş almıyorlardı[251] ve Gazneli sultanına karşı ayaklanmak niyetindeydiler. Sultan Mesud, onların bazı önderlerini iğva etmeyi başararak, Yağmur, Kızıl, Buka ve Göktaş'ın ortadan kaldırılmasına karar verdi. Bu amaçla 1031 yılında Selçuklu birlikleri Nişapur'a gönderildiği bir sırada Yağmur ve bazı komutanlar yakalanarak idam edildiler.[252] Selçuklu beylerinin öldürülmesi, yeni bir Selçuklu isyan hareketinin başlamasına sebep oldu.

İsyanın asıl nedeni, Selçuklu boylarının Horasan'da yeni topraklar ve meralar elde etme gayretiydi.[253] Selçuklu faaliyetlerinin en yoğun olduğu bölgeler, valilerin sultana defalarca şikayette bulundukları Serahs ve Ebiverd'di.[254]

Gazne ordusu, 1031 yılı sonlarında Herat'dan Ferava'ya doğru yola koyuldu. Ordunun başında sultanın güvendiği komutanlardan Ebû Saad vardı. Selçuklular'la ilk çarpışma, Ferava surları önünde cereyan etti. Ancak taraflar birbirlerine karşı bariz bir üstünlük sağlayamadılar. Selçuklular ağırlıklarını ve ailelerini daha öncesinden Balhan bölgesine göndermişlerdi. Selçuklu süvari birlikleri, ilk çarpışmalardan sonra Gazneli kamplarına âni baskınlar düzenleyerek onları yıpratmayı denediler. Ebû Saad, fazla tutunamayıp Herat'a çekilmek zorunda kaldı.[255]

1033 yılı yazında Gazneliler'in Hindistan'daki topraklarında yer yer isyanlar patlak vermeye başladı. Pencab emîri Ahmed İnal Tegin, açıkça Sultan Mesud'a karşı cephe aldı.[256] Hindistan'ın uzak bölgesinde çıkan isyan, Horasan'daki boylar arasında sevinçle karşılandı. Ebu'l-Fazl Beyhakî, bu isyanın her şeyden önce Selçuklular'a yaradığını belirtiyor. Hatta Selçuklu boyları,[257] Ahmed İnal Tegin'e askerî

251 Age., s. 71.

252 Age., s. 322-323.

253 *Oçerki iz istorii turkmenskogo..*, s. 97.

254 *Zeynü'l-Ahbar*, s. 97.

255 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, 98.

256 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr.; İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., c. X; *History of India, as told by its own historians, The Muhammadan period.*, ed. by J. Dowson, Calcutta 1952; Bosworth, C. E., *The Chaznavids: their empire in Afghanistan and Eastern İran*, Edinburg 1963;

257 İ. Kafesoğlu, Yağmur ve diğer beylerin öldürülmesinin asıl sebebinin 1031-1034 yılları arasındaki Selçuklu isyanı olduğunu kaydeder. Bkz. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah..*, s. 3.

yardım da gönderdiler. 'Tarih-i Mesudî'de Türkmen birliklerinin Lahor'a kadar geldiği söylenmektedir.[258] Buna rağmen Hindistan'daki isyan, 1034 yılında Sultan Mesud'un komutanları tarafından bastırıldı.

Sultan ordusunun Hindistan'daki isyanı bastırmakla uğraşmasını fırsat bilen Selçuklular, Horasan'da bütün güçleriyle aktif olarak faaliyete geçtiler.[259] 1033-1034 yıllarında Selçuklu süvarileri, birkaç kez Gazneli kuvvetlere saldırdılar. İsyancılar, Rey'de öldürülen Selçuklu beylerinin yakın akrabalarıydı ve hatta Mesud'un emriyle katledilmiş bulunan Yağmur'un oğlu en faal olanlarıydı.[260]

Yukarı Balhan bölgesinde başlayan Selçuklu isyanı 1033-1034 yılları arasında Dehistan ve Gürgen bölgesindeki Türkmenler arasında da yankı buldu.[261] Gazneli yöneticiler, isyancıların Balhan bozkırlarındaki Selçuklu birlikleriyle birleşmesinden çekiniyorlardı. Sultan Mesud, Gürgen hakimi ve aynı zamanda vassalı Bakalincar'a, sınır boyunca karakol merkezleri kurmasını ve Dehistan yolunu tutmasını emretti. Tus ve Serahs'a ise Bilge Tegin ve Ali Tegin adlı komutanların idaresinde askerî birlikler sevk edilmişti.[262]

1034 Aralığında, Serahs Selçuklu birlikleri ile Nuş Tegin komutasındaki Gazne hassa birlikleri arasında şiddetli bir çarpışma vukû buldu. Sabahtan gecenin geç saatlerine kadar devam eden çarpışmalar, Selçuklular'ın Karakum'un güneybatısına çekilmeleriyle son buldu. Sultan Mesud, esir alınan Türkmenler'in öfkeli fillerin ayakları altına atılarak insafsızca cezalandırılmasını emretti.[263] Yukarı Balhan bölgesine sığınan Selçuklular, bir yandan çölün sert şartları karşısında büyük zorluklarla boğuşurken, bir yandan da gıda sıkıntısı çekiyorlardı. Bu yüzden 1035 yılının ilkbaharında Sultan Mesud'un Gürgen ve Taberistan seferinin hemen ardından takrar Nisa, Ferava ve Dehistan'a gelmişlerdi.[264]

Gazneli ordusunun Gürgen ve Taberistan seferi, vahşi yağmalama ve tecavüzlerle tamamlanmıştı. Sultan Mesud, bölge halkından ağır

258 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 500-503; *History of India*, s. 115.
259 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., IX, s. 174.
260 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 460-492.
261 Age., s. 492.
262 Age., s. 460.
263 Age., s. 545-546.
264 Age., s. 574.

bir tazminat talep etti. Gazneli sultanın ve komutanlarının davranışı bütün Horasan'da büyük bir nefret uyandırdı. Sultanın ordusunda bariz bir disiplinsizlik dikkat çekiyordu. Gazneli ordusu, ganimet yüzünden birbirinin gırtlağını kesen çapulcu sürüsünü andırıyordu. Sıradan askerler ve köle-gulamlardan oluşan hassa birlikleri arasında rejime karşı bir hoşnutsuzluk başlamıştı.

1033-1034 yıllarındaki Selçuklu ayaklanmaları, Horasan halkının da Gazneli tahakkümüne karşı faaliyete geçmesine yol açtı. Vergi tahsildarlarının keyfi davranışları ve tecavüzkâr hareketleri bilhassa köylü, sanat erbabı ve şehir halkının öfke yumağı haline gelmesine sebep olmuştu. Zaten zengin olmayan ve bir türlü gelişemeyen halk, zalim vergi tahsildarlarının zulmü altında inlemekteydi.[265] 1034 yılında Güney Horasan'ın fakir köylerinde isyanlar patlayıverdi. Kalabalık köylü grupları, eyalet yönetim merkezi ve müreffeh Nişapur'a kadar ilerlediler. Kirman'dan getirilen ve gulamlardan teşekkül eden hassa birlikleri, isyancıların üzerine sürüldü. Birer 'anarşist' görüntüsü veren ve kötü silahlanan köylüler geri çekilme taktiği uygulanarak tuzağa düşürülüp neredeyse yok edilmişlerdi. Acımasız tenkil müfrezelerinin eline düşen köylüler ise sehpalarda sallandırıldılar.[266]

Sultan Mesud'un zorba yönetiminden Horasan asilzadeleri de memnun değillerdi. Verginin çapulcu yöntemlerle toplatılması, hacizler ve istimlaklar, asilzadelerle sultan yönetimi arasında açıktan açığa bir mücadelenin başlamasına yol açmıştı. Gazneliler'e düşman kesilen muhalifler arasında, özellikle sûfi şeyhlerin öncülük ettiği ulema sınıfı da bulunuyordu.[267] Nişapur hâkimi Ebu'l-Fazl Sûrî, en önde gelen acımasız ve açgözlü emîrlerdendi. Beyhakî'nin 'Tarih-i Mesudi' adlı eserinde, sultana bağlı sahib-i divana onunla ilgili yapılan şikayetlerden bahsedilmektedir. Sûrî, vergi toplarken işkence ve infazı bile gözü görmeyecek kadar hırslıydı.[268] Ebu'l-Fazl Beyhakî, Sûrî'nin Horasan âyanları ve üst düzey memurlarının neredeysa tamamını ortadan kaldırdığını kaydeder.[269]

Müstebit Gazne yönetiminden hoşnut olmayan devlet erkânı, kendi güçleriyle asla Mesud'u deviremezlerdi. Dolayısıyla bütün

265 Bosworth, *The Chaznavids*, s. 79-80.
266 Zaxoder, *Horasan i obrazovaniye*, s. 136-137.
267 Age., s. 133-135; Bosworth, *The Chaznavids*, s. 87.
268 Bosworth, *The Chaznavids*, 88-89.
269 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 510.

ümitleri sultana karşı oluşan dış muhalefetteydi. Hatta Horasan âyanları Mâverâünnehir Karahanlılarıyla muhabereye başlamışlardı. Ayanlar, Karahanlı kumandanlarına yazdıkları mektuplarda, Mâverâünnehir Türkmenleri'nin Gazneliler'e karşı harekete geçmeye teşvik edilmesini istiyorlardı.[270]

Selçuklular'ın Mâverâünnehir ve Horezm'deki Faaliyetleri

İsrail'e bağlı birliklerin 1025 yılında mağlup edilerek dağıtılmasından sonra Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey, tahta tekrar dönen Ali Tegin'in hâkimiyetini tanımak istememişlerdi.[271] Buhara ve Semerkand hâkimleriyle Mikail'in oğulları arasında bariz bir düşmanlık vardı. Ali Tegin, Selçuklu yöneticilerini bir hileyle ele geçirmeyi düşünüyordu.[272] Hatta defalarca Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey'i iktidarı birlikte yönetmek vaadiyle kendi safına çekmeyi denemişti. [273] Fakat hanın vaadleri Selçuklu reislerinin ilgisini çekmeyince bu defa Ali Tegin, Musa b. Selçuk'un oğlu Yusuf'u ayartmaya karar verdi. Selçuk'un oğulları ve torunları arasında baş gösteren parçalanmadan yararlanarak Yusuf'u Mâverâünnehir Türkmenleri'nin hâkimi olarak atadı.[274] Yusuf, Ali Tegin'in elinden ıkta ve 'İnanç Baygu' ünvanını aldı.[275] Ali Tegin'in niyeti, galiba Yusuf'un hâkimiyetindeki Selçuklular'ı Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey'e karşı kullanmaktı. Bu olay üzerine Muhammed Toğrul Bey, Yusuf'a saldırarak onu öldürmek kararına geldi ise de, onu bu fikrinden Davud Çağrı Bey caydırmıştı. O, kardeşine: "Akrabalığı kesmek iyi olmaz. Bunun için halk bizi yargılar" gibisinden tavsiyede bulundu.[276]

Ali Tegin'in beklentilerine karşılık, Yusuf'un yükselişi Mâverâünnehir Selçuklular'ı arasında fazla bir anlaşmazlığa yol açmadı. Bu-

270 Age., s. 510.
271 *Mirchondi Historia*, s. 18.
272 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 324.
273 *Mirchondi Historia*, s. 19.
274 Age., s. 18-19.
275 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 196-197; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Saldıkov-Şedrin Yaz., vr. 346.
276 *Mirchondi Historia*, s. 19.

nun üzerine Ali Tegin, Yusuf'un münhezim kılınarak ortadan kaldırılmasını emretti. İbnü'l-Esîr, Yusuf'un Ali Tegin'in emrindeki Alp Kara adlı bir komutan tarafından öldürüldüğünü kaydediyor. Mirhond, ondan Alp Kara Baranî olarak bahseder ki, Ali Tegin'in hizmetine geçmiş bir Oğuz komutanıdır. Müellifin son sözleri bizim açımızdan oldukça önemlidir. Alp Kara, muhtemelen Şah Melik b. Ali'nin de dahil olduğu Oğuz Baranîleri arasından çıkmıştır. Dolayısıyla Alp Kara ile Cend ve Yengikent'in Oğuz boyundan gelen hâkimleri arasında akrabalık bağlarının bulunması kuvvetle muhtemeldir. Göründüğü kadarıyla Ali Tegin, Mâverâünnehir Selçukluları'ra karşı mücadelede Sır-Derya Oğuz yabgularının komutanlarından faydalanmıştır.

Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey, Yusuf'un öldürülmesinden sonra büyük bir ordu toplayarak Ali Tegin'e karşı hareket geçtiler.[277] 1029 yılında vukû bulan çarpışmalar, Selçuklular'ın zaferiyle sonuçlandı. Çağrı ve Toğrul, elde ettikleri zaferin coşkusuyla Alp Kara'nın karargahına saldırdılar.[278] Alp Kara'nın ordusunu ortadan kaldıran Selçuklu süvarileri, Ali Tegin'in bir bölük askerini de kılıçtan geçirdiler. Yakalanan Alp Kara'nın önce gözleri kör edildi, ardından da kellesi uçuruldu.[279] Mâverâünnehir Selçukluları, bu olayları müteakiben Buhara ve Semerkand hâkimleriyle çarpışmaya devam ettiler. Bu arada Ali Tegin, profesyonel askerlerle, gönüllü piyadelerden oluşan büyük bir ordu toplamıştı. Onun saldırısı karşısında tutunamayan Selçuklular, ağır bir darbe aldılar. Pek çok kişi savaş meydanında kellesini kaybederken, malları, kadınları ve çocukları düşmanın eline geçti.

Selçuklu boyları, Ali Tegin ve Sır-Derya yabgularıyla savaşın devam ettiği sıralarda, Horezm sınırlarına kadar sokulmaya başlamışlardı.[280] Horezm hükümdarı Harun b. Altuntaş, Sultan Mesud'a karşı kullanmak niyetiyle bizzat Selçukluları kendi topraklarına davet etmişti. Fahreddin Razî, Keş ve Nahşeb bozkırlarında yaşayan Türk-

277 Reşîdüddin, Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey'in askerlerini toplayarak Ali Tegin'e saldırdıklarını kaydeder. Bkz. Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Saldıkov-Şedrin Yaz., vr. 346.

278 İbnü'l-Esir'in sözlerine göre, Alp Kara ve Selçuklular arasındaki savaş 1030 yılında vukû bulmuştur. Bkz. Müneccim-başı, *Sahaifü'l-Ahbar*, s. 522.

279 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 324; *Mirchondi Historia*, s. 19-20.

menler'in 1032 yılında Ali Tegin tarafından Mâverâünnehir'den kovulduklarını kaydetmektedir. Onbeş bin çadır teşkil eden bu Türkmenler'in başında Hasan b. Musa, Davud ve Ebû Talib Toğrul Bey'ler vardı. Böylece Horezm'e gelen Türkmenler, Gâvhâre kanalı sahillerine iskan edildiler.[281] Ancak 'Tarih-i Mesudi'de Ali Tegin'in 1030 yılı hadiselerinden sonra Mâverâünnehir Türkmenleri'yle barıştığı kaydedilmektedir. Beyhakî'ye göre 1031 yılında Selçuklular'la Ali Tegin yeniden birleşmişlerdir.[282] Nitekim Gazneli Devleti'nin Horezm valisi Altuntaş'la (1017-1032) Ali Tegin arasındaki çarpışmalar sırasında Selçuklular'ı onun safları arasında görüyoruz. 1032 yılında Sultan Mesud'dan takviye alan Altuntaş, Buhara üzerine yürüdü ve şehri ele geçirdikten sonra Ali Tegin'in daha önce çekildiği Debûsiye kalesine yöneldi. Ali Tegin'in bir hayli kalabalık olan ordusunda gönüllü Selçuklu süvarileri ve piyadeleri de vardı. Debûsiye surları önünde vukû bulan kanlı çarpışmalar taraflardan herhangi biri lehine zaferle sonuçlanmayınca, Altuntaş, Ali Tegin'le müzakerelere başladı ve savaş bir barış anlaşmasıyla sona erdi. Böylece Horezm ordusu, Mâverâünnehir sınırlarını arkada bırakarak geri döndü.[283]

'Tarih-i Mesudi'de yer alan bilgiler, Selçuklu beylerinin 1031-1032 yıllarında Ali Tegin'le müttefik olduklarını gösteriyor. Ali Tegin değerli hediyeler ve cazip vaadlerle Selçuklular'ı kendi safına çekmeyi başarmıştı.[284] Ancak Selçuklu beyleri, hem Ali Tegin'le, hem de Horezmşahlar'la olan dostane münasebetlerini muhafaza ediyorlardı. Beyhakî, Altuntaş'ın her yıl Selçuklular'a Horezm'de konaklamaları için kışlık araziler tahsis ettiğini belirtiyor. Selçuklular, her kış Ahmed b. Abdüssamed'in[285] arabuluculuğu sayesinde ailelerini, çadırlarını ve sürülerini alarak Horezm'e göç ediyorlar ve bahara kadar orada kalıyorlardı.[286] 'Tarih-i Mesudi'ye göre Selçuklular, Buhara yakınındaki Nur'dan Andargaz'a kadar olan bölgelere yayılmışlardı.[287] Görüldüğü gibi Selçuklu beyleri, Horezm ve Mâverâün-

280 *Mirchondi Historia* , s. 5; Togan, *Umumi*, s. 180.
281 Razî, *Hadaik al-envar*, Taşkent Yaz., vr. 103.
282 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 348.
283 Age., s. 425.
284 Age., s. 551.
285 Ahmed b. Muhammed b. Abdü's-Samed, Altuntaş döneminde Horezm veziriydi.
286 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 583, 608.
287 Age., s. 854.

nehir'in başında bulunan feodal komşuları arasında gezinip duruyorlardı. Bazan Ali Tegin'in emrine giriyorlar, bazan da Altuntaş ve Harun'un hizmetine geçiyorlardı.

1030 yılı başlarında Horezm'de Gazne yönetimine karşı bir isyan patlak vermiş; Harun b. Altuntaş, açıkça Sultan Mesud'a karşı cephe almıştı. Horezm'deki bu karmaşık durum, ileride Selçuklular ile Horezmşahlar arasında yakınlaşmalara sebep olacaktı. Beyhakî, 1034 yılında Selçuklular'ın Harun b. Altuntaş'la birlikte hareket ettiklerini yazıyor.[288] Öte yandan Gazne'ye karşı bağımsızlığını ilan eden Horezmşah, Ali Tegin'le de görüşmekteydi. Fakat müttefikler, Balhan civarında oturan Selçuklu beyleriyle de gizli ilişkiler içindeydiler.[289] Ali Tegin ve taraftarları, Gazne topraklarını ele geçirme planları yapıyorlardı. Anlaşmaya göre Harun'un ordusu Merv bölgesini istila edecek, Ali Tegin ise Termiz ve Belh üzerine yürüyecekti. Amu-Derya'nın sol sahilinin yukarı akımlarındaki bir bölge de müttefiklerin buluşma noktası olarak belirlenmişti.[290]

1034 kışında Ali Tegin, hâkimiyetinde bulunan Mâverâünnehir Selçuklu süvari birliklerini Belh ve Toharistan bölgelerine sevk etti.[291] Termiz, Kubadiyan, Andhoy'a ulaşan Selçuklu birlikleri, Vahş Nehri'nin yukarı akımlarına kadar sokuldular.[292] Termiz kalesini koruyan Sipehsalar Bek Tegin, ordusuyla onların peşine düştü. Belh yakınlarında onlara yetiştiler. Şaburkan yakınlarında cereyan eden savaş, Selçuklu süvarilerinin zaferiyle noktalandı.[293] Bek Tegin'in hezimet haberini alan Sultan Mesud, Selçuklu birliklerini püskürtmek için komutanlarından Ali b. Abdullah'ı gönderdi. Beyhakî, onun Türkmenleri itaat etmeye mecbur bıraktığını ve tazminat yüklediğini belirtmektedir.[294] Böylece Selçuklu süvarilerinin cesur akınları hedefine ulaşamamış oldu. Selçuklular, Horezm ve Mâverâünnehir'den çıkmakta geç kalan Ali Tegin'in ordusuyla buluşamamışlardı. Müttefiklerin hareket planlarının bozulmasında, hiç şüphesiz

288 Age., s. 854.
289 Age., s. 355-356, 542.
290 Age., s. 541-542.
291 Barthold, *Turkestan down to the Mongol*; Fedorov, *'Oçerki istorii kara anidov vtoroy çetverti XI v.'*, İstoriya materialnoy kulturı Uzbekistana, vıp. 7, Taşkent 1966.
292 Cuveynî, J. A. Boyle nşr., s. 542-543.
293 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 543.
294 Age., s. 544.

Gazneliler'in kıvrak diplomasisinin önemli rolü olmuştur. Sultan Mesud'un veziri, bazı saray gulamlarını satın alarak Harun'a karşı komplo hazırlamış ve[295] böylece Gazneliler, Harun'un çevresinde bir takım entrikalar çevirmeye başlamışlardı.[296] 1035 yılı başlarında Horezm ordusu Merv'e gitmek için Amu-Derya'ya doğru yola çıkmış, fakat yolda komplocu gulamlar âniden Harun'a saldırarak ağır şekilde yaralayınca, Horezm ordusu apar topra geri dönmek zorunda kalmıştı.[297] Galiba Sultan Mesud, almış olduğu tedbirlerle Ali Tegin'in Belh ve Termiz seferini önlemeyi başarmıştı. Bütün bu anlatılanlardan anlaşıldığı kadarıyla, Buhara ve Semerkand hâkimleri, Sultan Mesud'la zımnî bir anlaşma yapmışlardı. Beyhakî, Ali Tegin'in Gazne topraklarına saldırmayacağına dair söz verdiğinden bahsetmektedir.[298]

XI. yüzyılın 30'lu yılları başında Kuzey Horasan'da Selçuklu hareketlerinin yeniden canlılık kazandığını görmekteyiz. Mayıs 1035 yılında Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey'in önderliğindeki Selçuklu birlikleri Amu-Derya'yı geçerek Nisa ve Ferava yakınlarında belirdiler. Selçuklular'ın Mâverâünnehir ve Horezm'i terk etmesinin arka planında büyük olaylar yatmaktadır. 1034 yılı sonlarında Ali Tegin'in ölümü üzerine küçük yaşdaki oğullarını temsilen Sipehsalar Tunuş başa geçti.[299] Beyhakî, Selçuklular'ın Tunuş ile anlaşamayıp Horezm'e gittiklerinden söz etmektedir. Selçuklu boyları ile Buhara'nın yeni hâkimi arasındaki geçimsizliğin sebebi tam olarak bilinmemektedir. "Tarih-i Mesudî"de, Toğrul Bey ile Kaşgar hâkimi Süleyman Arslan Han'ın eskiden beri dost olduklarından bahsedilmektedir. Selçuklular, muhtemelen Karahanlılar arasındaki iç çekişmelerde tarafların dayanak noktası haline gelmişlerdi. Onların daha sonra Harun'un daveti üzerine Horezm'e gittiklerini görüyoruz. Selçuklular'ın buraya Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey önderliğinde Buhara Nur bölgesinden geldikleri anlaşılmaktadır. Beyhakî, onların çok sayıda orduya, büyük at, deve ve koyun sürülerine sahip olduklarından bahsetmektedir.[300] Onların arasında İnallılar denilen bir grup da bulunuyordu.[301]

295 Age., s.540-541.
296 Age., s. 552, 856.
297 Age., s. 578-860.
298 Age., s. 548.
299 Beyhakî, *İstoriya Masuda*, A. Arendes çvr., s. 416.
300 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 856.
301 Raverty, 'İnallılar' adını alan bu grupların Horasan'da Selçuklular'a iltihak eden Gazne Türkleri olduğunu iddia ediyor ise de (Bkz. Cüzcani, *Tabakat-*

Selçuklular, Mâverâünnehir'den Horezm'e göç ettikten sonra Meş Rıbât civarına, Şurahan ve Gâvhâre kanalı kıyılarına yerleştiler.[302] Harun b. Altuntaş, onlardan kendi askerî amaçları doğrultusunda yararlanmak için bu bölgeleri tahsis etmişti. Selçuklu süvarileri, Merv üzerine sefer hazırlığında bulunan Horezmşah ordusunun öncü birliklerini teşkil edeceklerdi. Ancak, Harun'un askerî planları gerçekleşmeyecek ve kısa süre sonra da Horezm Selçuklular'ı Sır-Derya Oğuz yabguları tarafından tarumar edileceklerdi. 1034 kışında Şah Melik Baranî, onlara saldırmak amacıyla Cend'den hareket etmişti. Kızılkum sahrasını aşan Şah Melik birlikleri, Selçuklular'a âniden saldırdılar. Gafil avlanan Selçuklular, saldırılara karşı koyamadıkları gibi, yaklaşık sekiz bin kayıp vererek kaçtılar. Düşmanın eline pekçok kadın, çocuk ve büyük hayvan sürüleri geçmişti.[303] Bölünen Selçuklu güçleri, takip edilmekten korkarak suları buz tutmuş Amu-Derya Nehri üzerinden geçerek Namek rabatı civarında gizlendiler. Selçuklular'ın aldığı bu ağır darbe, onların desteği ile Horasan'ı ele geçirme hayali kuran Horezm yöneticilerini derinden üzdü. Beyhakî, "Harun, haberi duyunca, belli etmemeye çalıştıysa da hayli üzüldü. Selçuk'un torunlarına gizlice bir çapar göndererek bir

---

i *Nasiri*, Raverty nşr., I, s. 121), gerçekte bunlar zaten Selçuklu federasyonuna dahildiler. Çünkü "İnallı" adı Selçuklu boy reislerinden İbrahim İnal Bey'in idaresinde bulunanlara ıtlak olunuyordu. Ebu'l-Farac, İbrahim'i Yusuf'un oğlu ve anne tarafından Muhammed'in kardeşi kabul etmektedir. Bkz. Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 398. Diğer Orta Çağ müellifleri ise İbrahim'i Muhammed'in amcazadesi, Toğrul Bey'in ise üvey kardeşi olarak göstermekteler. Bkz. İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., IX, s. 218-219; Nişapurî, *Selçuk-name*, 18; Ebu'l-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, s. 71. 'İnal' ünvanı taşıyan İbrahim, Selçuklu milis güçlerinin önde gelen liderlerindendi. Bugün İran'ın Fars eyaletinde oturan 'Aynallular' İnanllılar'ın torunları olarak kabul edilmektedirler. Onlar arasında atalarının eski dönemlerde Horasan'dan geldiğine dair rivayetler revaçtadır. Bkz. Kowalski, T., Sir. A., *Stein's Sprachaufzeichnungen in Ainally—Dialekt aus Süd-Persien*, Krakow 1937, s. 2-3.

302 Horezm'in başkenti Kyat'ın doğusu istikametinde dört günlük uzaklıkta Meş Rıbât, beş günlük uzaklıkta ise Şurahan köyü bulunuyordu. Bkz. Barthold, *Turkestan down to the Mongol*, s. 142-150.

303 İbnü'l-Esir ve Mirhond, Şah Melik'in saldırısının bir tahrik yüzünden kaynaklandığını ve hatta olayda Harun b. Altuntaş'ın da parmağı olduğunu kaydederlerse de, bunun pek doğru olduğunu sanmam. Çünkü, Şah Melik'in Selçuklular'a saldırması, Gazneli Devleti'nin Cend'deki Oğuz beylerini kışkırtması sonucu olmuş bir olaydı. Bkz. Kafesoğlu, *Horezmşahlar Devleti Tarihi*, Ank. 1956, s. 34.

takım vaadlarda bulundu ve şu mesajı iletti: Toplanın ve diğer yandaşlarınızı da getirin, çünkü ben sizinle yaptığım anlaşmaya hâlâ sadığım".[304] Harun b. Altuntaş'ın desteğinden cesaret alan Selçuklular, Horezm'e geri döndüler. Bunun üzerine Harun, onlar ile Cend'in başında bulunan Oğuz yabgusu arasında arabuluculuk yapmaya çalıştı. Ancak Şah Melik, Selçuklular'la aralarındaki adaveti sona erdirme konusundaki müzakerelere sıcak bakmıyordu. Buna rağmen o, Horezmşahla karşılıklı saldırmazlık anlaşması imzalamak zorundaydı. Harun, bu olay üzerine, tekrar Merv'e saldırı planlarıyla meşgul olmaya başladı.

1034 kışı, Horezm Selçuklular'ı için çok ağır bir dönemdi. Maruz kaldıkları yenilgi sırasında çok fazla insan kaybetmişler, sürülerinden ve ağırlıklarından mahrum kalmışlardı. Kadın ve çocuklarının büyük kısmı Şah Melik'in askerlerinin eline geçmişti. Gerçi, Harun sayıca bir hayli azalan Selçuklular'a bir takım konularda yardımda bulunmuştu. Horezmşah, onlara at ve silah dağıtmış; Amu-Derya üzerinde bulunan en önemli geçitlerden biri yakınındaki Dargan'a iskan etmişti.[305] Horasan'ı ele geçirmek arzusuyla yanıp tutuşan Horezmşah, kalabalık bir ordu toplamıştı. Beyhakî, ona "her taraftan, Kucat, Çiğrak ve Kıpçak (kabilelerinden) insanların akın akın geldiklerini" kaydediyor.[306]

Horezm ordusu, 1035 yılı ilkbaharında, Kyat'tan hareket ederek Mesud Gaznevî'nin ülkesinin sınırlarına doğru yola çıktı. Dargan'da hazır bekleyen Selçuklu süvarileri, Horezmşah ordusunun öncü birlikleri olarak Merv'e saldıracaklardı. Ancak sefer başlamadan bitti. Yukarıda da belirtildiği gibi, usta Gazneli diplomasisinin başarılı entrikası sonucunda Harun suikasta kurban gitti. Harun b. Altuntaş'ın ölümü üzerine Horezm tahtı uğrunda kanlı savaşlar başladı.[307] Ülkenin tamamına sahip olma hırsına kapılan bir grup feodal, halkı yağmalama konusunda adeta birbirleriyle yarışıyorlardı. Bu durum karşısında Horezm'de oturan Selçuklular Horasan'daki akrabalarının yanına gitmeye karar verdiler. Beyhakî, Selçuklular'ın ne Nur'a dönebildiklerini, ne de Şah Melik'in her an saldıracağı korkusuyla Ho-

304 Beyhaki, *Istoriya Masuda*, A. Arendes çvr., s. 600-601.
305 Masson, M. E., *'Dargantinskaya starina'*, V sb. 'Pamyati M. S. Andreyeva', Stalinabad 1960, 107-112.
306 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s.869.
307 Kafesoğlu, *Horezmşahlar.*, s. 35-36.

rezm'e yerleşebildiklerini haber vermektedir. Geriye bir tek yol kalıyordu: Sultan Mesud'a gidip, hizmetine kabul edilme ricasında bulunmak.[308]

1035 yılının ilk baharında Selçuklular Amu-Derya'yı geçerek Horasan sınırına geldiler. "Tarih-i Mesudî"de bunların 700 ila 900 süvariden oluşan küçük bir grup olduğu belirtilmektedir.[309] Ancak Beyhaki, eserinin daha ileriki sayfalarında, ağırlıkların yanında bırakılan aileler hariç, 9 bin süvarilik Selçuklu ordusundan söz etmektedir. Bu iki bilgi arasındaki çelişki, "Tarih-i Mesudî"nin dikkatli bir tetkiki sayesinde kolaylıkla izah edilebilir. Beyhakî, Ceyhun'u aşan Selçuklular'a çok sayıda iltihakların olduğunu kaydediyor.[310] "Tarih-i Mesudî"de daha sonra da Selçuklular arasında Horezmli gönüllülerin bulunduğundan söz edilmektedir.[311]

Anlaşılan, Amu-Derya'yı geçerken Selçuklular'a önemli kesimini Oğuz ve Kıpçaklar'ın oluşturduğu çok sayıda Türk grupları katılmıştı. Selçuklular'ın Horasan'ı ele geçirmesini Oğuz ve Kıpçak istilası olarak tanımlayan Nasir-i Hüsrev de bu görüşü desteklemektir. "Guzlar ve Kıpçaklar, - diye yazar Nasir-i Hüsrev,- (Horasan için) Ceyhun civarında yetişen zehirli bitkilerdir."[312] 1034 sonu olayları konusunda Beyhakî'nin anlattıkları, bu bağlamda daha da ilginçtir. Beyhakî, Harun'un Şah Melik tarafından bozguna uğratılan Selçuklular'a her türlü desteği verdiğini kaydetmektedir. "Tarih-i Mesudî"de, Horezmşah'ın Selçuklular'a destek amacıyla her yerden "adam toplanmasını" emrettiği belirtiliyor.[313] Ardından da Kucatlar, Ciğraklar (Çığrıklar) ve Kıpçaklar'dan bahsettiğine göre, Selçuklular'a iltihak edenlerin de bunlar olduğu düşünülebilir.

Selçuklu safları daha sonra Horasan'da Balhan civarındaki Türkmenler ve hatta Mâverâünnehir'den gelenlerle (Oğuzlar ve Türkmenler) doldurulmuştur.[314] Ebu'l-Fazl Beyhakî, daha önce Sultan Mahmud tarafından Horasan'a yerleştirilen Türkmenler'in bir kısmının Selçuklular'a katıldığını kaydetmektedir.[315] "Tarih-i Mesudî"de

308 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 863.
309 Age., s. 863.
310 Beyhakî, *Tarih-i Beyhaki*, Tahran nşr., s. 687.
311 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 582.
312 Nasır-i Hüsrev, *Divan-i Kasaid va mukataat*, Tahran, 1307 h., s. 329.
313 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 857.
314 Age., s. 617-627.
315 Age., s. 618.

bu boyların adları Kızıllar, Yağmurlar ve Balhan Kuhîler olarak gösterilmektedir.[316] Selçuklular, Amu-Derya'yı geçtikten sonra önce Amul'a yönelerek, orasını ele geçirip ve yağmaladıktan sonra Nisa ve Ferava'ya hareket ettiler. 1040 yılında ise Selçuklular Dandanakan surları önünde Sultan Mesud'a ölümcül bir darbe indireceklerdi.[317]

Dandanakan: Son ve Başlangıç

Sovyet tarih literatüründe, Selçuklular'ın 1035-1040 yılları arasındaki Horasan faaliyetleri nisbeten bütünüyle aydınlatılmıştır. Bu yüzden biz, daha ziyade, Gazneli Devleti'nin inhitat sebepleri ve Selçuklu Devleti'nin şekillenişi üzerinde duracağız. Kanaatimizce, Selçuklular'ın Sultan Mesud karşısındaki parlak zaferi, sadece Gazne diktatoryasından memnun olmayan mahalli feodal asilzadelerin Selçuklular'ı desteklemesi olarak görülmelidir. Üstelik, Horasan'ın ele geçirildiği dönemde, Selçuklular'ın hepsi aynı politikayı izlememekteydi.

Bu anlamda 1038 yazında Nişapur'da vukû bulan bir hadise, oldukça kayda değerdir. Zahirü'd-din Nişapurî ve diğer tarihçiler, Tus ve Nişapur'u ele geçirdikten sonra Selçuklu beylerinin bu şehirleri acımasızca yağmalamak istediklerinden söz ederler. Toğrul Bey 'mübarek ayda (Ramazanda) Müslümanların incitilmemesi gerektiğini' söyleyerek onları vaz geçirmeye çalışır ve Selçuklu beylerinin Nişapur'u tahrip etmelerine ve yağmalamalarına izin vermez. O zaman öfkelenen Davud bıçağını çekerek 'Ya sen (şehri yağmalamak için) bize verirsin, ya da ben kendimi öldürürüm' diye bağırır.[318] Bu durumda Toğrul Bey, kardeşinin öfkesini yatıştırmak için, Nişapur halkından toplanan 40.000 dinarı ona verir.

Bu olay, Horasan halkına karşı Selçuklu siyasetinde ciddi ayrılıkların olduğuna delalet etmektedir. Bir kısmı, ele geçirilen bölgeleri vahşice talan etmek istiyor; diğerleri onlardan faydalanılmasını daha ılımlı bir yol olarak görüyordu.[319] Ancak, ikinci yolu benimseyen

316 Age., s. 648.
317 Age., s. 581 vd.
318 Geniş bilgi için bkz. Nişapurî, *Selçuk-name*; İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, c. IX; Ebu'l-Farac, *Tarih*; Mirhond, *Historia des Samanides*.
319 Petruşevskiy, İ. P., "*Gorodskaya znat v gosudarstve xulagidov*", SV, t. V, 1964.

Selçuklu beylerinin sayısı daha fazlaydı. Selçuklular, Horasan'daki yerli feodal asilzadelerle işbirliği yaparak, Bağdat halifeleri ile diplomatik ilişkileri yoluna koymaya giriştiler.[320] Toğrul Bey, 1038 yılında Nişapur'dan Kâim Biemrillah'a bir elçi gönderdi. Halife elçiyi gayet iyi karşılayarak, Selçuklular'ı desteklediğini belirtti.[321] Toğrul Bey'in kayınbiraderi Kızıl b. Yahya da Bağdat'a bir elçi gönderdi. Sadece Davud Çağrı Bey, Kâim'le görüşmekten kaçınmış ve Serahs'a gitmiştir.[322]

Selçuklu beyleri, halifeye gönderdikleri mektuplarda, Abbâsîler'e bağlılık ve sadakatlerini belirtiyorlardı.[323] Mektupta, "Sultan Mahmud'un ölümünden sonra onun oğlu ve tahtın varisi olan Mesud'un kendini sefahat ve eğlenceye verdiği; devlet işlerini bir yana bıraktığı; 'fesat insanlar'ın bundan yararlanarak barışsever halkı acımasızca ezip, mütecaviz davranışlarda bulundukları; bu durum karşısında Horasan eşrafının Selçuklu beylerinden yardım istedikleri ve birkaç büyük savaştan sonra Gazneliler'in kahir bir mağlubiyete dûçar kılındıkları" belirtilerek, şu satırlarla devam ediliyordu: "Biz, (Tanrının) bu hediye ve lutfundan sonra insanlar arasında doğruluk ve adaleti yaydık; zulüm, zorbalık ve haksızlığı uzaklaştırdık. Biz istiyoruz ki, (devlet) işleri dinî emirler mucibince Şeriat esaslarına ve halifenin emirlerine göre yapılsın".[324]

Selçuklu beyleri, bu mektupta, bir nevi takip edecekleri iç siyaset programını özetlemişlerdi. Bu anlamda Selçuklular'ın Nişapur'a girmesi ve Toğrul Bey'in merasimle taç giymesi arefesinde İbrahim İnal'ın yaptığı açıklama çok ilginçtir. İnal, şehrin din adamlarına ve zâdegan sınıfına hitap ederek şöyle der: "Ümitsiz olmayın. Bugüne kadar olanlar, savaş halinde oldukları için küçük insanların yaptıkları talan ve kanunsuzluklar, nahoş şeylerdi. Ama şimdi durum farklı; bölge bizim oldu ve kimse keyfi davranmaya cesaret edemeyecek".[325]

320 Agadjanov, *K voprosu*, s. 78-79.

321 *Histoire des Seljoucides de l'Iraq* par al-Bondari d'après Imad ad-Din al-Katip al-Isfahani.., s. 7-8.

322 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 296.

323 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 17.

324 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 17; el-Yezdî, 36.

325 Beyhakî, *Istoriya Masuda*, A. Arendeş çvr., s. 486; *Tarih-i Beyhaki*,Tahran nşr, s. 552.

Hicri 429 (m. 1037/38) yılında Nişapur'a giren Toğrul Bey, şehir halkına dokunulmamasını ve tebaanın incitilmemesini emretti.[326] Belirlenen siyasî proğram, Selçuklular'ın prestijini artıracak ve onların Horasan'da başarılı olmasına zemin hazırlayacaktı. Davud Çağrı Bey'den farklı olarak, küçük kardeş Muhammed Toğrul Bey, bu siyasetin uygulanmasında öncülük ediyordu. Muhammed Toğrul Bey'in basiretli ve güven veren siyaseti, onun, Selçuklu beyleri arasında hızla öne çıkmasına imkan sağlamıştı. Önceleri Horasan'daki Selçuklular'ın esas önderi 'Baygu' ünvan-ı âlisini elinde bulunduran Musa idi. Gerdizî, Gazneli- Selçuklu savaşlarının ilk aşamasını anlatırken, Selçuklu boylarının lideri olarak Musa'yı ön plana çıkartmaktadır.[327] 1035 yılında Sultan Mesud'la Selçuklular arasında yapılan yazışmalar da bu durumu teyit ediyor. Üç büyük Selçuklu lideri arasında ilk sırada Musa'nın ismi yer almaktadır. Musa, Davud ve Toğrul, birlikte hareket ediyor gözükseler de, her biri ayrı ayrı kendi elçilerini Gazne sarayına gönderiyorlardı.[328] O sıralar Selçuklu beyleri, karşılıklı ahitleşme ve yükümlülüklerle birbirlerine bağlıydılar.[329] "Tarih-i Sistan" müellifi, Musa, Toğrul ve Çağrı'nın Amu-Derya Nehri'ni geçip Horasan'a yönelmeden önce bir araya gelip üçlü bir anlaşma yaptıklarından söz etmektedir. Nitekim daha sonraları Musa, Muhammed'e Çağrı'nın verdiği söze muhalif davrdanışlarda bulunduğundan şikayet edecektir.[330]

Horasan Selçukluları üzerinde nominal olarak söz sahibi olan kişi, muhtemelen Musa Baygu idi. Selçuklu boylarını yöneten idarenin üst kademesinde Muhammed Toğrul Bey ve Davud Çağrı Bey bulunuyorlardı. Nitekim 1038-1039 yılı olayları anlatılırken de Muhammed Toğrul Bey'i bütün Selçuklu beylerinin üzerinde tek yetkili kişi olarak görüyoruz.[331] Bu değişiklik tesadüfi değildi. Burada, Selçuklu yönetim düzeninde eski ataerkil idare tarzının ortadan kalkıp, yerine dönemin şartları gereği yeni iktidar prensiplerinin geçtiğine tanık oluyoruz. Yaş bakımından ailenin en büyük is-

326 Nişapurî, *Selçuk-name*, 15; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk., s. 12.
327 *Zeynü'l-Ahbar*, s. 106.
328 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s.583, 610; Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 17.
329 Bu tür anlaşmalar onlar arasında daha sonraları da yapılmıştı. Bkz. Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk., s. 34-35; Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 17.
330 *Tarih-i Sistan*, Bahar nşr., Tahran 1319 h., s. 381.
331 Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Tahran nşr., s. 552.

mi olan baygu, yavaş yavaş geri sıralara itilmiş; yönetime, enerjik beyleri idare edebilecek zekaya sahip aktif ve yetenekli temsilciler gelmeye başlamıştı.

Nişapur'da Horasan sultanı ilan edilen Toğrul Bey, yönetimde giderek daha fazla imtiyazlara sahip olmuştur. Beyhakî, onun Davud ve Musa Baygu'yu Serahs ve Merv'e emîr olarak tayin ettiğini haber vermektedir.[332] 'Tarih-i Mesûdi'de, Toğrul'un çevresinde bulunan muhafız birlik kumandanları ve yüksek orun sahibi beylerle istişare ettiği kaydedilmektedir.[333] Yavaş yavaş oluşmaya başlayan yönetim mekanizmasının bu şekilde temelleri atılırken, Selçuklular henüz güçlü devlet teşkilatlanmasından uzaktılar. Daha önce de belirtildiği gibi, Oğuzlar arasında mevcut olan 'Kengeş Meclisi', Selçuklular arasında da ağırlığını hissettirmekteydi. Dandanakan savaşı öncesinde Musa, Toğrul ve Çağrı başkanlığında toplanan Kengeş meclisi buna en iyi örnektir. Selçuklu beyleri, toplantı başlamadan önce Toğrul Bey neyi doğru buluyorsa o yönde karar vereceklerini beyan etmişlerdi. Oysa danışman heyeti, tedbirli davranmaktan yana olan Muhammed'e karşı askerî hareketten yana tavır takınan Davud Çağrı Bey'i desteklemişti.[334]

Selçuklu liderleri Gazneliler'e karşı savaşırken, Karahanlılar'ın ve Horezmşahlar'ın Sultan Mesud'a karşı besledikleri düşmanlıktan da faydalanmayı başarmışlardır. Harun b. Altuntaş'ın ölümünden sonra onun halefi ile başını Abdü'l-cabbar'ın[335] çektiği Sultan Mesud yanlıları arasında Horezm'de şiddetli çatışmalar yaşanmıştı. Abdü'l-cabbar'ın niyeti, Kyat'ı ele geçirip, Horezm'deki Gazneli idaresini yeniden berpa etmekti. Ancak Abdü'l-cabbar'ın Horezm'de modası geçmiş iddialarla ortaya çıkması, pek destek görmemiş ve çok geçmeden ağır bir yenilgiyle karşılaşmıştı. İktidarı, Horezm'in başından beri bağımsızlığı için mücadele eden Harun oğlu İsmail Handan (1035-1038) devralmıştı. Selçuklular, Horezm'in Gazneli devletine karşı tutumunu bildikleri için İsmail Handan'la dostluk anlaşması

332 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 689-690.

333 Age., s. 689.

334 Age., s. 712-713; Cüzcani, *Tabakat*, Raverty nşr., I, s. 30.

335 Beyhakî'ye göre, Abdü'l-cabbar, Harun b. Altuntaş döneminde Horezm veziri idi. Harun'un Sultan Mesud'a karşı ayaklandığı dönemlerde saklanmayı tercih eden vezir, onun ölümünün ardından Horezm'in siyaset sahnesinde boy göstermeye başlamıştı. Bkz. *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 854-855.

yapmışlardı.[336] Musa, Toğrul ve Çağrı, Talas ve İsficab[337] hâkimi Karahanlı Muhammed Buğra Han ile de sıkı irtibat halindeydiler. Beyhakî, Muhammed Toğrul Bey'in adı geçen Karahanlı hükümdarıyla eskiden beri dost olduğundan bahsetmektedir. Buğra Han, Serahs civarında bulunan Beytogdu'yu hezimete uğrattıktan sonra Selçuklular'a yakın destek vereceği vaadinde bulunmuştu. Buğra Han, Selçuklu reisine gönderdiği bir mektupta şöyle diyordu: "Çabuk karar verin. İhtiyaç duyduğunuz asker sayısını söyleyin, biz size temin ederiz".[338] Bu olaylardan sonra Türkmen akınlarının Mâverâünnehir'den Horasan'a kayması dikkat çekmektedir. Beyhakî, onların bu bölgeye daha önceleri, Gazneliler'in dikkatle koruduğu Amu-Derya[339] geçidini aşarak geldiklerinden söz etmektedir.[340]

Horasan'da Gazneli iktidarının sona ermesine yol açan başarısızlığın ardında, Sultan Mesud'un ordusunun demoralize olmuş olmasının esasi rol oynadığının altı çizilmelidir.[341] Özellikle, 1040 yazında Karakum yoluyla Serahs'dan Merv'e geçen sultanın ordusunda geniş çaplı bir muhalefet baş göstermişti. Güneşin ve susuzluğun kavurduğu çölde, hareketin ve yıpratıcı yolculuğun bütün ağırlığını omuzlarında taşıyan askerler ve hassa erleri, açıktan açığa yönetime karşı mırıldanmaya başlamışlardı. Dolayısıyla her an isyan çıkartmaya hazırdılar.[342] Askerlerin büyük bir kısmı, gerekli gereksiz uygulanan sopa disiplininden ve komutanlar tarafından yapılan zulümlerden gına getirmişlerdi. Gazneli komutanlar, askerlere dağıtılan erzağa, binek ve yük hayvanlarına el koyarak zenginleşmenin yollarını aramaktaydılar.[343] Hatta baş komutanlar bile askerlere dağıtılan erzağın ticaretini yapmaktan çekinmiyorlardı. 'Yek süvarigân' olarak

336 Age., s. 626-627.

337 Mahmud veya Muhammed Buğra Han, Kadır Han Yusuf'un oğlu olup, 1058 yılına kadar iktidarda kalmıştır. Bkz. Pritsak, *Karahanlılar*, İA, c. VI.

338 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 657; MİTT, t. I, s. 262.

339 Türkmenler'in göçlerine dair ilginç bilgilere 'Oğuz-name'nin Osmanlı versiyonlarında rastlanmaktadır. Burada Türkmenler'in Horasan'da Sultan Mesud'a karşı kazandıkları zaferler hakkında şöyle denilmektedir: "Koyun ve sürülerini yanlarına alan sağ ve sol cenaha mensup bazı Türkmenler, Mâvenâünnehir ve Horezm'i terkederek, orda ve ordularıyla birlikte Horasan'a yöneldiler" Bkz. *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 20.

340 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 627.

341 *Oçerki iz istorii turkmenskogo.*, s. 107.

342 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 778.

343 Age., s. 667, 724.

adlandırılan atlı birlikleri gün geçtikçe seslerini daha da yükseltiyorlardı.[344] Uzun seferler yüzünden büyük zorluklar çeken süvari birliklerinin çilesine bir de yedek atların olmaması gibi acı bir durum eklenmişti. Durumlarından hiç memnun olmayan ve yorucu seferlerden bitkin düşen süvariler, açıkca Selçuklular'a karşı savaşmak eğiliminde değillerdi.

Gazneli ordusunun çekirdeğini, gulamlardan teşekkül edilmiş birlikler oluşturmaktaydı.[345] Gulam birlikleri, 'sarayân', şahsi birlikler 'hâssegân' ve sultan birlikleri olarak üç gruba bölünmüştü.[346] Etnik bakımdan ordunun çoğunluğunu, aralarında Oğuzlar'ın da bulunduğu Türkler teşkil etmekteydi.[347] Tarih literatüründe, gulamların imtiyazlı köle kategorisine girdikleri belirtilmektedir.[348] Gerçekten de bu birliklerin kumandan (salar) ve hâcipleri, genelde Gazneli Devleti'nin üst kademelerini ellerinde bulunduruyorlardı.[349] Bazı gulam kökenli komutanlar, bölge valileri de olabiliyorlardı. Özellikle sultana bağlı gulamlar arasındaki üst düzey görevliler, saray nezdinde etkiliydiler. Bunlar, çoğu kez Gazneli emîrlerin en güvenilir adamları ve sırdaşlarıydılar. Örneğin daha sonra Garcistan naibliliği de yapmış bulunan Nuştegin Tubati, sultanın gözdelerinden biriydi. Önde gelen gulam liderleri, büyük servete ve mala sahiplerdi. Mal varlıkları arasında gayri menkullere ve birkaç büyük köye rastlanmaktaydı.[350] Ancak, hukuken hiçbir hakkı bulunmayan gulamlar, Gazne toplumunun en alt basamağında yer alıyorlardı. En küçük hataları, sultan ve komutanlar tarafından en ağır şekilde cezalandırılabiliyordu.[351]

Harabe görüntüsü veren Horasan'da Selçuklular'la yapılan başarısız savaşlar, asker ve gulamların sabrını iyice zorlamaktaydı. Gazne-

344 Age., s. 586.

345 Nazım, *Hayat*, s. 146; Bosworth, *The Chaznavids*, s. 101.

346 Bosworth, C. E., *"Ghaznevid military organisation"*, DI, Bd. XXXVI, Hft. 1-2, 1960, 42-68.

347 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 108; Bosworth, *The Chaznavids*, s. 100-109.

348 Yakubovskiy A. Yu, *Mahmud Gaznevi. K boprosu o prosxojdenii i xaraktera Gaznevidskogo gosudarstva*, V sb. 'Firdovsi', L. 1934.

349 Safa, *La domination*, s. 25.

350 Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Tahran nşr., s. 400, 517.

351 Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Tahran nşr., s. 570 vd.

li ordusunda itaatsizlik ve firarlar sıradan hal almıştı.[352] Saray gulamlarının büyük bir kısmı, başlarında bulunan salarlarla birlikte Selçuklular'ın safına geçmeyi daha uygun bulmuşlardı. Düşmanın safına geçen gruplar, yeni hükümdarlarına dert yanmaktalardı: "Sultan Mesud bize kötü davranıyor. Korkudan sana sığındık ve ölene kadar ona karşı sizin yanınızda savaşmaya hazırız".[353] Hatta bir ara gulamlar ve askerlerden oluşan bir grup Sultan Mesud'a karşı komplo hazırlıklarına başlamış ve bu amaçla saray gulamlarından bir kısmı Selçuklular'la gizlice irtibata dahi geçmişlerdi. Dandanakan savaşının henüz başlarında, yakalarında aslan motifi taşıyan bu gulamlar, atlarına atlayarak düşman safına geçmişlerdi.[354] Bu durum karşısında diğer askerler de sultan için kan akıtmanın boşa gideceğini düşünerek kaçmayı tercih etmişlerdi. Neticede Sultan Mesud ve komutanları, ağır bir yenilgiye uğradılar; ama yine de esir düşmekten kurtulmayı başardılar. Ne var ki Gazneliler, bu korkunç kaliamdan sonra Selçuklular'ın eline geçen Horasan'ı ebediyyen kaybetmişlerdi.

Gazneli Mesud'la Selçuklular arasında uzun yıllar devam eden savaş, Horasan'ın üretim gücünü düşürmüş;[355] özellikle büyük darbe alan köy ekonomisi, ciddi bir duraklama dönemine girmişti. Savaşın doğrudan etkisi altında kalan bölgelerde sulama sistemi çökmüş, kuyular dolmuştu.[356] Gazneliler'in vergi toplamaktan daha çok yağmayı andıran tahsil işlemi, köylüleri tükenme noktasına getirmişti. Köylüler, kuraklığın yanı sıra, ellerindeki iaşenin ve hayvan yemlerinin de zorla alınması neticesinde açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalmışlardı. Öyle ki binlerce insanın hayatına malolan açlık, sonunda sıradan bir durum haline gelmişti.[357] Bu durum sadece Hora-

352 Bizanslı tarihçi Nikephoros Bryennios, Selçuklu faaliyetlerini anlatırken şöyle der: "Bu arada, işledikleri suçlardan dolayı infaz edilmekten korkan insanlar, sayıları küçümsenmeyecek miktarda köleler ve yağmalama yapmaya can atanlar, onun (Toğrul'un) yanında kendilerine bir sığınak aramaya başladılar. Öyle ki, kısa süre zarfında onun çevresinde en az elli bin kişilik büyük bir kalabalık toplandı." *Istoriçeskiye zapiski Nikifora Vriyenniya*, Per. pod red. V. I Karpova, SPb. 1895, s. 24-25.

353 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 782.

354 Age., s. 782.

355 Bosworth, *The Chaznavids*, s. 260-261.

356 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 721; *Mirchondi Historia*, s. 83.

357 Bosworth, *The Chaznavids*, s. 261; *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 737-768.

san'da değil, bütün sınır bölgeleri için de geçerliydi. Savaş için gerekli olan harcamaları karşılamak maksadıyla toplanan düzensiz vergiler ve devlet memurlarının suistimalleri, reayanın durumunu aşırı derecede kötüleştirmişti. Özellikle aşağı tabakaya mensup şehir insanları ve köylüler, durumdan hayli muztariptiler. Halk kitlelerinin bu duruma karşı direnişi ise, ancak mahalli mücadeleler şeklinde tezahür ediyor; ölüme mahkum fakir insanlar, hayatta kalmak ümidiyle küçük eşkıya grupları halinde kervanlara ve beylerin malikanelerine saldırıyorlardı. Ali Kuhendizi adlı birinin riyasetinde faaliyet gösteren bu gruplardan biri, Garcistan'da büyük bir üne kavuşmuştu.[358]

Bazı bölgelerde "çapulcu" hareketlerine dönüşen kitlesel çalkantılar, Gaznelileri ciddi ölçüde zayıflatmıştı. Başta Toğrul Bey olmak üzere bütün Selçuklu beyleri, bu keşmekeşlikten nasıl faydalanacaklarının hesabını çok iyi yapmışlar; böylece mahalli güçleri saflarına çekmek için cömert vaadlerde bulunmuşlardı. Bu konuda Beyhakî'nin 1038 sonbaharında Nişapur'da Muhammed Toğrul Bey'in taç giyme merasimiyle ilgili olarak anlattığı bir olay, hayli ilginçtir.[359] Çünkü Selçuklu beyleri, bu merasim sırasında 'fakir ve güçsüz insanlara dokunulmayacağına' dair yemin etmişlerdir.[360] Horasan Selçukluları'nın uyguladığı bu politika, geniş halk kitlelerinin sempatisini kazanma hesabı üzerine kurulmuştu; fakat Selçuklu yöneticileri, şehir ve köylerde yaşayan fakir halk kitlelerinin çıkarlarıyla veya onları desteklemekle fazla ilgilenmek niyetinde değillerdi. Aksine onların yaptığı, sadece halk hareketlerinin zuhurunu önlemekten ibaretti.[361]

Bununla birlikte Selçuklu beyleri, uzun yıllar devam eden savaş sırasında Horasan'da tahrip olan feodal çiftliklerini ihya etmeye can atıyorlardı.[362] Hatta benzer tedbirleri, 1040 Dandanakan'da Sultan Mesud henüz mağlubiyete uğramadan önce de almaya çalışmışlardı. Selçuklu asilzadeleri, yerli feodalların ilgisini çekmek için, çiftlikleri onarmakla kalmamış, oraya buraya dağılan köylüleri de toplamaya çaba göstermişlerdi. Mirhond'un 'Melik-nâme'den aktardığı bir hikaye, bu anlamda bir hayli ilginçtir. Müellif, Selçuklular'ın Subaşı

358 Beyhakî, *İstoriya Masuda*, A. Arendes çvr., s. 497-498.
359 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 687-692.
360 Age., s. 690.
361 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 330; Hüseynî, *Ahbar'ü-d-devle*, s. 7.
362 Bosworth, *The Chaznavids*, s. 268.

ordusuyla mücadelesini anlatırken, Muhammed Toğrul Bey ve diğerlerinin savaş yüzünden perişan olan Merv bölgesi halkıyla özel bir anlaşma yaptıklarından bahsetmektedir.[363] Yapılan anlaşma gereğince, gerek Muhammed Toğrul Bey ve gerekse Davud Çağrı Bey bölge halkını yağmalamayacak ve baskı yapmayacaklardı. Selçuklular, bilahere Merv'e girmişler, merasimli karşılamalardan sonra Cuma namazında okunan hutbede Muhammed Toğrul Bey Merv hâkimi olarak ilan edilmişti. "Emir Davud Çağrı Bey, - diye devam ediyor Mirhond,- ağabeyinin emriyle valiler ve hacipler tayin ederek, onlara ekonomiyi ve tahrip edilen çiftlikleri onarma talimatı verdi."[364] Merv aristokrasisinin Selçuklular'a verdiği destek, Gazneliler'in uyguladığı yağmacı ve katı siyasetin sonuçlarını fazlasıyla anlatmaktadır. Sadre'd-din Hüseynî, Subaşı'nın Selçuklular'a karşı sefere çıkarken Nişapur bölgesinin vergi toplama işini Parkub'a bıraktığını aktarıyor. "Bu adam, - diye yazıyor Hüseyni,- Horasan'ı soyup soğana çevirdi. Eline aldığı vergi süpürgesiyle Horasan'ı tertemiz yaptı; kimseye yonca bile bırakmadı".[365]

Yukarıda belirtildiği gibi, Selçuklular'ın takip ettikleri sosyo-politik ıslahat arasında başka tedbirler de vardı. Bunlardan en önemlisi ise, bazı vergi tahsilatının geçici olarak durdurulmasıydı. Selçuklular, Dandanakan savaşı sonrasında Merv ve bazı bölgeleri bir yıllığına vergiden muaf tutmuşlardı.[366] İsfahan'ı ele geçiren Toğrul Bey'in özel kararı doğrultusunda "üç yıl boyunca şehir halkından hiçbir şeyin alınmayacağı fermana bağlanmış; İsfahan hâkimleri bu emre uymuş ve şehirden göç edenler geri dönmüşlerdi".[367] İlk ağızda, köylü ve esnafı bulanıma sürükleyen vergi mükellefiyetlerinin hafifletilmesi, ülkenin üretim gücünü canlandırmış, aynı zamanda yeni hanedanın tahtını da güçlendirmişti.

Selçuklular'ı Horasan'da Gazneliler'le savaşa iten en önemli sebeplerden biri de, Selçuklu zadegânların büyük feodal-çiftçiler haline gelmek isteyişleri olmuştur. Tuğrul, Davud ve Musa, Gazneliler'e karşı kazandıkları zaferi, büyük çaptaki toprakları kendi özel mülkiyetlerine geçirmek için kullandılar. Nitekim Sultan Mesud, 1035 yı-

363 Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 6-7.
364 *Mirchondi Historia*, s. 35.
365 Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 6.
366 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 328.
367 Nasır-i Hüsrev, *Safar-name, Kniga puteşestviya*. Per. E. E. Bertelsa, M.-L. 1933, 206.

lında Beytoğdu ordusunun yenilgisinden sonra Nisa'yı Toğrul'a, Dehistan'ı Davud'a, Ferava'yı ise Musa'ya vermeye mecbur kalmıştır.[368] Beyhakî, sultanın bu bölgeleri tahsis ederken yazdığı fermanda onlardan "dehkan" ünvanıyla bahsettiğini kaydetmektedir.[369] Görüldüğü gibi, her üç Selçuklu beyi de eyalet valilerinin sahip oldukları imtiyazlara sahip olmuşlardı.[370] Selçuklu beyleri, Nisa, Ferava ve Dehistan'la yetinmemiş; onların civarındaki yaylak arazilere de el koymuşlardı. Ancak, aldıkları topraklar onlara verdikleri askerî hizmet karşılığında bırakılmış ve başkalarına miras bırakmama şartıyla verilmişti. Çünkü Toğrul, Davud ve Musa, Horasan'ı Horezm, Balhan civarı ve Irak-î Acem bölgesindeki Türkmenler'e karşı korumakla görevlendirilmişlerdi.[371]

Bölge dehkanlarının Selçuklular gibi fazla ayrıcalıklı hakları yoktu. Beyhakî, 1036 yılı olaylarından bahsederken, Davud, Musa ve Toğrul'un Merv, Serahs ve Ebiverd'in kendilerine verilmesi talebiyle Sultan Mesud'a yazdıkları bir mektubun metnini nakleder. Selçuklu liderleri, sultana bağlı vergi memurlarının bu şehirlerden toplanan vergilerin (mal) askerî hizmetlerine karşılık olarak kendilerine verilmesini istiyorlardı. Anlaşılan, Selçuklular kendilerine tanınan sınırlı haklarla yetinmek istemiyorlardı. Ebu'l-Fazl Beyhakî, 'onlar, kendilerine tahsis edilen bölgeleri artık kendi başlarına yönetmek istiyorlardı' diye yazmaktadır.[372] Toğrul, Davud ve Musa'nın Serahs savaşından sonra Gazne ile yürüttükleri müzakereler, ikta imtiyazlarını daha da genişletmek istediklerini ortaya koymaktadır. Sultan Mesud, 1039'da bir yığın başarısız savaş ve uğranılan yenilgilerden sonra, Selçuklular'la anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Serahs, Ebiverd, Ferava ile Nisa, Selçuklu beylerine ikta olarak bırakılıyordu ve anlaşma şartlarına göre onlar "Müslümanlara, iyilere (zedaganlara), kötülere (reaya) saldırmayacak; müsaderede bulunmayacak ve anlaşmalar (muvazaât) yapmayacaklardı."[373] Beyhakî, Selçuklu beylerinin bu şartlardan hiç memnun kalmadıklarını kaydeder. Selçuklu beyleri, kendilerine verilen ikta arazilerinin yem ihtiyaçlarını dahi

368 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 610-611.
369 Age., s. 611; Hüseynî, *Ahbar'u-d-devle*, s. 3.
370 İbnü'l-Esir, onların mezkur bölgeleri ikta hakkı olarak aldıklarını kaydetmektedir. Bkz. *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 326.
371 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 583.
372 Age., s. 731-732.
373 Age., s. 733.

karşılamadığından sızlanırken, sultanın casusları da, onların bölgede başına buyruk davrandıkları haberini iletmekteydiler. "Ne zaman, aldığımız haraçlar ve gelirlerimiz bize yetmez olursa, - diyordu Selçuklular- o zaman müsadere yapma ve muzavaat akdetme mecburiyeti doğar."[374] Esasen, doğrudan sultandan ulufe alan dehkanların ellerine geçen maaş, onları tatmin etmekten uzaktı. 'Tarih-i Mesudi'de kaydedildiğine göre verilen maaş miktarı, bölgeden toplanan verginin yekûnuna göre belirleniyordu. Teorik ikta sahipliğinden kendi başına buyruk feodaller haline gelme arzusu, Selçuklular'ın Horasan'da Gazneliler'le bitip tükenmeyen mücadelesinin belli başlı saiklerinden biri olmuştur.

İşte, XI. Yüzyıl ortalarında Horasan'da Gazneliler'in mağlubiyetine ve Selçuklu Devleti'nin kurulmasına yol açan belli başlı faktörler bunlardı.

374 Age., s. 735.

BEŞİNCİ BÖLÜM

XI-XIII. YÜZYILLARDA OĞUZLAR VE TÜRKMENLER

XI-XIII. YÜZYILLARDA OĞUZLAR VE TÜRKMENLER

Gazneliler'le sürdürülen uzun savaş, önemli miktarda Oğuz ve Türkmen kitlelerinin Horasan'da Selçuklu hanedanı etrafında yer almasına ve onun güçlenmesine yol açmıştı. Yıllarca devam eden savaş şartlarında, çarpışmalar döneminde seçilmiş bulunan yönetim organları, daimi idare kurumları haline dönüşüyor ve Selçuklu boylarının idari organizasyonunda ve yapısında önemli değişiklikler yaşanıyordu. Askerî demokrasi çağının kalıntısı sayılan halk kengeşinin son şekilleri de ortadan kalkıyordu. Ele geçirilen bölgelerin fiili sahipleri olan askerî liderler, artık zadegân meclisinde baş rolü oynamaya başlamışlardı. İç siyaset, Horasan ve civarındaki mahalli feodal beylerle yapılan ittifaka nihai damgasını vuruyor ve bütün bu faktörler, devlet yönetim organlarının Sâmânî ve Gazneli devletlerinin yönetim şekillerinden nisbeten farklı olarak teşkil edilmesine yol açıyordu.[1] Bu bürokrasi mekanizması, bilahere XI. Yüzyıl fetih savaşları sırasında şekillenecek ve Sultan Melikşah döneminde (1072-1092) son şeklini alacaktı.

İlk Selçuklu hükümdarı, henüz 1038 yılında sultan ünvanı alan Muhammed Toğrul Bey olmuştu.[2] Selçuklu beyleri, Dandanakan savaşından hemen sonra savaş meydanına dikilen tahta Toğrul'u oturtmuşlar ve kumandanlar ona "emîr-i kelân" olarak sadakat yemini emişlerdi.[3] Muhammed Toğrul Bey'den sonra mevki itibariyle en önemli kişi, Davud Çağrı Bey'di. İbnü'l-Esir'e göre[4] Davud, henüz

1 *Siyaset-name*, s. 306-307.
2 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 323; Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 18; Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 7.
3 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 783.
4 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 327.

1037 yılında Merv emîri ilan edilmiş ve eski İran 'şahinşah'[5] ünvanını almıştı. O, yaklaşık olarak yine aynı sıralarda, Toğrul tarafından bütün Selçuklu ordusunun emîr'ul ümerası olarak atanmıştı.[6] Her ne kadar *sultanu'l-muazzam* Toğrul ise de, Horasan'da okunan hutbede Çağrı Bey'in de adı geçiyordu[7]. 'Baygu' ünvanına sahip bulunan Musa işe, fiili olarak fazla etkili değildi.[8]

XI. Yüzyıl Ortalarında Selçuklu Fetihleri

Selçuklu Devleti'nin kuruluşu, Orta Asya Oğuz ve Türkmenleri'nin tarihî kaderinde önemli bir rol oynamıştır. Selçuklu yöneticileri, 1040 yılında Sultan Mesud'un mağlup edilmesinden sonra İran, Irak, Kafkas-ötesi ve Anadolu üzerine seferler düzenlemişlerdir.[9] Bu ülkelerin fethi, ilk dönemlerde Oğuz ve Türkmen birliklerinin gücüyle gerçekleşmiş ve yine bu fetihler sayesinde Selçuklu boyları Ön ve Küçük Asya'nın çeşitli bölgelerine yayılmışlardır.

Tarih literatüründe, Selçuklu boylarının XI. Yüzyıldaki büyük göçünün kendi huzursuz akrabalarından kurtulmak isteyen üst düzey beylerin bir takım politik hesapları sonucunda yaşandığı şeklinde bir kanaat vardır. Ancak, gözden kaçırmamak gerekir ki, göçebe Selçuklu asilzadelerinin kendileri de fetihlere ilgi duyuyorlardı. Onları uzak seferlerde cezbeden şey, sadece ganimet ve esirler değil, aynı zamanda itaat altına alınacak ülkelerin doğal kaynaklarını ve halklarını sömürme imkanlarının mevcudiyeti idi. Hali vakti yerinde olan Oğuz ve Türkmen aristokrat sınıfı, büyük hayvan sürüleri için yeni yaylaklar peşindeydi. Bizanslı müellif Niketas Khoniates şöyle yazmaktadır: "Zengin sürülere sahip [Selçuklular] mera ve

5 Sadre'd-din Hüseynî, Davud Çağrı Bey adına cûlus hutbesinin Recep 1037'de Merv'de okunduğunu belirtmektedir. Bkz. *Ahbaru'd-devle*, s. 6.

6 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 690; Mkhithar d'Amirivank, *Histoire*, s. 35-36.

7 *Mirchondi Historia*, s. 38.

8 Age., s. 28, 38.

9 Selçuklu fetihlerinin karakteristik özellikleri ve konunun sübjektif tarihçilik açısından tetkiki hususunda eserin giriş kısmında gereken bilgiler verilmişti. Bu yüzde burada Selçuklu fetihlerinin Orta Asya Oğuz ve Türkmen boyları tarihi açısından değerlendirilmesine çalışılacaktır.

yaylaklara ihtiyaç duymaktaydılar ve bu yüzden onlar, yurtlarını terk diyor ve aileleriyle birlikte Rum sınırlarına geçiyorlardı".[10]

Dandanakan savaşından sonra Toğrul Bey, Çağrı Bey, Musa Baygu ve diğer Selçuklu beyleri, Horasan'ın kalan kısmının da fethi konusunda anlaşmışlardı. Zahirü'd-din, onların Sultan Mesud'a sadece Sistan, Gazne ve Hind'i bırakmaya karar verdiklerini belirtiyor.[11] Gerçekte ise Davud ve Musa, sonradan Sistan ve diğer komşu bölgeleri ele geçirmeye çalışacaklardı.[12] Selçuklu fetih seferleri, bir kaç yönde ve hemen hemen aynı anda başlamıştı. 1040 yazı sonlarında Toğrul Bey, 10 bin süvariyle Nişapur'a hareket etmiş; Musa Baygu, İnallı [Yınallı]lardan oluşan ordusuyla Merv'de kalmış; Davud ise kalan kuvvetlerle Belh ve Toharistan'a yönelmişti.[13]

Selçuklular, kazandıkları Dandanakan zaferinden hemen sonra, ele geçirdikleri bölgeleri paylaşmaya başladılar. Aslında bu, hâkim oldukları toprak sınırları ne kadarsa, bir o kadar da ona sınırdaş olan fethedilecek bölgelerin varlığı anlamına geliyordu. Çağrı Bey, Horasan'ın büyük bir kısmını alarak, Merv şehrini başkent ilan etmiş; Bust, Herat civarı, İsfizar, Sistan ve Kabulistan'ın yönetimi Musa'ya bırakılmıştı. Davud'un büyük oğlu Kavurd'a Kirman civarı, Tâbes ve Kuhistan bölgeleri düşmüştü. Toğrul Bey, Güney İran'ı almış; İbarahim İnal [Yınal] ise Yakut ve Kutalmış'la Rey'e hareket etmişti.[14] Irak ve Taberistan seferlerinden sonra Selçuklular yeniden toprak taksimi yapmışlardı. Mikail'in oğulları Amu-Derya'dan Nişapur'a kadar olan bölgelerin yönetimini almışlar; İbrahim İnal'a Kuhistan ve Gürgen; Musa'ya ise Herat, Buşenc, Sistan ve Gur verilmişti.[15]

10 Niketas Khoniates, *İstoriya*, s. 158.

11 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 17.

12 *Tarih-i Sistan*, s. 365 vd.

13 *The tarikh-i Baihaki*, Morley nşr., s. 788; İbnü'l-Esir, *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 330.

14 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 18.

15 Selçuklu topraklarının taksimi İmadü'd-din İsfahânî'de, Sadreddin Hüseynî, Muhammed Ravendî ve Reşidüddin'den farklı anlatılmaktadır.. Bkz. *Histoire des Suljoucides de l'Iraq par al-Bondari*, M. T. Houstma nşr., s. 8; Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 12; Ravendî, *Rahat us-Sudur*, M. İgbal nşr., s. 104; Raşid ad-Din, *Cami at-tevarih*, Ankara bsk., s. 19-20.

Selçuklu-Gazneli Savaşları

Çağrı Bey'in ordusu, 1041 yılında, uzun bir kuşatmanın ardından Belh'i ele geçirmiş; Musa ise Herat'a girmişti. Fakat Musa, Gazneliler'in eline geçecek olan şehri mecburen terk etmek zorunda kalacaktı.[16] Dandanakan bozgunundan sonra toparlanan Gazneliler, Horasan'ı Selçuklular'dan istirdat etmeye çalışıyorlardı.[17] 1043 yılında Sultan Mevdûd b. Mesud'un birlikleri Gazne'den hareket ederek Davud Çağrı Bey'in yönetimindeki topraklara girdi. Sonuncusu, Gazneli birliklerinin karşısına Alp Arslan komutasında bir ordu gönderdi. Mevdud'un ordusu karşısında galip gelen Selçuklular, Bust yakınlarına sokuldularsa da, tekrar karşı atağa geçen Gazne ordusu tarafından geri atıldılar.[18] Başarısızlığa uğrayan Alp Arslan, daha sonra Badgis ve Herat'ı ele geçirmek amacıyla başarısız bir girişimde bulundu.[19]

Selçuklu-Gazneli mücadelesinde, XI. Yüzyılın 40-50'li yıllarında Sultan Mesud'un halefleri arasındaki hanedan kavgaları da etkili olmuştur. Mesud'un 1041 yılında ölümünden sonra, Gazne tahtına önce Mevdud, ardından da Abdurraşid geçti. Ancak Abdurraşid, Toğrul adlı bir gulam tarafından hazırlanan komplo sonucunda tahttan indirilecek ve yerine Sulçuklular'la dostane ilişkilerde bulunan Toğrul oturtulacaktı.[20] Gazneli Devleti, Toğrul'un kısa süren iktidarı sırasında muhtemelen Selçuklular'a haraç ödemek zorunda bırakılmıştır.[21] Ancak Toğrul 1052 yılında öldürüldü ve Gazne tahtına Ferruhzâd b. Mesud çıktı. Sulçuklular'ın Gazne üzerindeki etkisini kaybetmeye yanaşmayan Davud Çağrı Bey, ordusunu Bust'a sevkettiyse de, Ferruhzâd'ın Nuştegin kumandasında gönderdiği Gazneli ordusu tarafından bozularak, Gazne sınırları dışına atıldı.[22] Yıllarca süren bu mücadele, 1060 yılında Çağrı Bey ile İbrahim b. Mesud arasında yapılan barış anlaşmasıyla sona erecek ve taraflar kendi hakimiyetleri altında bulunan topraklara çekileceklerdi.[23]

16 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 331.
17 Age., IX, s. 354.
18 Age., IX, s. 346 ved.
19 Age., IX, s. 346-347.
20 Biruni, *Sobraniye*, s. 236.
21 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 11.
22 *İbn-el-Athiri Cronicon*, X, s. 3 vd; Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 10-20.
23 *İbn-el-Athiri Cronicon*, X, s. 3.

Şah Melik'in Hezimeti ve Horezm'in Fethi

Selçuklular, 1040'ların başında Horezm'e askerî bir sefer düzenlediler. Bu seferin görünen sebebi, Şah Melik'in İsmail Handan'ı ülkesinden kovmasıydı.[24] Horasan'da Selçuklular'a sığınan Horezmşah, yardım ve himaye istemişti.[25] Bunun üzerine 1042 yılında Davud Çağrı Bey kalabalık bir süvari ordusuyla Horezm'e doğru yola çıkarak, Şah Melik'in Kyat'ta kuşatma altına aldı. Ancak, şehri ele geçirme denemeleri, başarısızlıkla sonuçlandı. Kış yaklaştığı için, bir türlü zafere ulaşamayan Davud,[26] muhasarayı kaldırıp Amu-Derya'nın diğer yakasına çekildi.[27] İlkbaharla birlikte Toğrul ve Davud'un komutasındaki Selçuklu ordusu yeniden Horezm sınırlarından içeri girdi. Kyat'ta kuşatılan Ebu'l-Fevâris Baranî'nin karşı hücumu, pusuya düşürülmesi sebebiyle mağlubiyetle sonuçlanınca, Horezm âyanları ve kuşatmadan bitkin düşen şehir halkı, Kyat'ın kapılarını açarak Selçuklular'a itaat ettiklerini bildirdiler. Şah Melik, ailesini, hazinesini ve mukarribini yanına alarak Karakum üzerinden Dehistan'a kaçtı. Daha sonra Dehistan'dan Tabes'e hareket eden Şah Melik, oradan Kirman'a ve Mekran'a yöneldi. Şah Melik Baranî, muhtemelen Dehistan'dan Kirman'a giderken yol üzerindeki Beyhak topraklarına dalarak Sebzevar'ı kuşatmış; ancak, halkın şiddetle karşı koyması üzerine şehir surlarından uzaklaşmak zorunda kalmıştı.[28] Şah Melik daha sonra Mekran'da İbrahim İnal'ın kardeşi İrtaş tarafından esir edildi.[29]

Şah Melik'in hezimeti, Oğuz Yabgu Devleti'nin başında bulunan yönetici kesim için ağır bir darbe olmuş; Baranî soyundan gelen Yengikent ve Cend hanları, Horezm üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdi. Toğrul ve Çağrı beyler, Şah Melik'i etkisiz hale getirebilmek için Kıpçak beyleri ile güçlü bir ittifak yapmışlardı. Sadre'd-din Hüseynî, Davud'un Urgenç'e geldiği sırada Kıpçak beylerinden birinin ona iltihak ettiğini kaydetmektedir. Bu emîr, bilahere Müslüman olarak, Selçuklularla sıhrî yoldan bağlanmıştır.[30]

24 Kafesoğlu, *Harezmşahlar*., s. 40-44.

25 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 14.

26 *Mirchondi Historia*, s. 56.

27 İbnü'l-Esir, Davud Çağrı Bey'in Şah Melik tarafından hezimete uğratıldığını ve Horasan'a kaçtığını iddia etmektedir. Bkz.*Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 346.

28 Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Tahran bsk., s. 51.

29 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, X, s. 346.

30 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 19.

Araştırılan dönemde, Selçuklu ve Kıpçak yöneticileri arasındaki ittifak, olayların gelişim şartlarına göre mantıklıydı. 1030'lardan sonra, yukarıda belirtilen olayların ardından, doğuda harekete geçen Kıpçak boyları, doğal olarak kendilerinin batıya geçmelerini engelleyen Sır-Derya Oğuzları'na düşman kesilmişlerdi. Bu yüzden onların, Şah Melik ile Toğrul Bey ve Çağrı Bey arasındaki savaşa katılmamaları mümkün değildi. Ortak çıkarlar, Oğuz yabgularına karşı girişilen savaşta Kıpçak hanlarıyla Selçuklular'ı müttefik olmaya zorlamıştı. Bu durumda zaten Horezm'de sağlam bir desteği olmayan Şah Melik'in Horasan Selçukluları tarafından bozguna uğratılması tabii idi. Şah Melik'in mağlubiyetiyle zayıflayan Sır-Derya Oğuz Devleti, 1050'lerin başında Kıpçak boylarının hücumları neticesinde tarih sahnesinden silinecektir.

Selçuklular'ın Ön Asya Fetihleri

Toğrul Bey, Horezm'i ele geçirdikten sonra büyük bir orduyla Gürgen ve Tabaristan'a hareket etti.[31] Gürgen ve Tabaristan halkına yıllık vergi (mal) ve haraç yükleyen[32] Toğrul Bey, yılda 50 bin dinar vergi ödemek şartıyla Gürgen'e Mardvic b. Bass'ı vali tayin etti.[33] Bu olaylar sırasında sultan ordusunun öncü kuvvetleri İbrahim İnal, Yakut ve Kutalmış b. İsrail tarafından kumanda ediliyordu.[34] 1042 yılında ise İbrahim İnal kumandasındaki süvari birlikleri, Selçuklular'ın Irak-ı Acem ve Kafkas-ötesi'ne düzenleyecekleri fetih hareketleri sırasında üs olarak kullanılacak olan Rey'i ele geçirdiler.[35] 1042 (veya 1043) de Rey'e gelen Toğrul Bey, şehri başkent ilan ederek, imar edilmesini emretti.[36]

1043 yılında ise İbrahim İnal'ın kumandasında Kirman'a giren Toğrul Bey'in ordusu, civardaki bazı köyleri yağmaladıktan sonra tekrar Rey'e döndü. 1045'de Kirman ve hatta Hemedan'a yeni bir sefer düzenleyen Selçuklular, Kürt boylarıyla şiddetli bir çatışmadan sonra kısa süre zarfında Hulvan'a girmeyi başardılar. Sadi b. Ebû

31 İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, s. 26.
32 Age., s. 18.
33 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 340.
34 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 18.
35 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 347.
36 Age., IX, s. 347.

Şavk idaresindeki bazı Kürt reisleri de İbrahim İnal'a katıldılar. İbrahim İnal, Şadincan Kürtlerinin destekleri sayesinde oldukça güçlenmişti.[37]

Hulvan'a yerleşen İbrahim İnal, sultanın emriyle Bağdat seferine hazırlanmaya başladı. Fakat o, kısa süre sonra kalabalık bir orduyla Bizanslılar'a karşı harekete geçti ve Selçuklu ordusu 1048 yılında Kafkas-ötesi ve Anadolu'ya girdi. Mâverâünnehir'den gelen büyük bir Oğuz kitlesinin İbrahim'e katılması, onu Kafkas-ötesi'ne hareket geçmeye teşvik etmişti.[38]

Kafkas-ötesi'ne giren Selçuklu ordusunun karşısına Liparit Orbelyan komutasındaki Ermeni-Gürcü birlikleri çıktı.[39] Vanand civarında gerçekleşen şiddetli savaş, İbrahim İnal'ın zaferiyle sona ermiş ve Arisdagues de Lasdiverd'in deyişiyle Selçuklu reisleri 'aç kurtlar' gibi Vaspurakan bölgesine girmişlerdi.[40]

Horasan Selçukluları, 1050'de Fars'a da bir sefer tertipleyerek Fesa şehrini ele geçirdiler. Yağmaya uğrayan yerli Deylem hükümdarı şehirden kaçtı. Selçuklu beyleri Fesa'da toplam bir milyon dinar değerinde ganimet ve üç bin esir ele geçirmişlerdi. "Onlar bu (işi) bitirince, - diye yazar İbn'ül Esir,- Horasan'a geri döndüler, ama orada kalmadılar. Çünkü, Toğrul Bey'in onlara [kendi adamlarını] göndererek ele geçirdikleri ganimetleri almasından korkuyorlardı".[41]

Muhammed Toğrul Bey, 1055'de halifeliğin başkenti Bağdat'a girdi. Fatimîler'in atadıkları yönetici ve komutan Arslan Besasiri, Selçuklu ordusunun yaklaşması üzerine şehirden kaçmıştı.[42] Halife Kaim'den 'Maşrık ve Mağrib meliki' ünvanını alan Toğrul Bey adına Bağdat'da hutbe okundu.[43] Toğrul Bey'in Irak seferini anlatan İma-

37 Age., IX, s. 363; Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 330.

38 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 227.

39 Geniş bilgi için bkz. Stefan Syuniyskiy, *Istoriya knyaz Orbelyan*, Per. s armyanskogo H. İranisyan, M. 1883; *Cronique de Matthien d'Edesse*; *Collection d'historiens arméniéns*, trad. par M. Brosset, t. I-II, St. Petersbourg 1874-1876; *Histoire de la Géorgie*...

40 Arisdagues de Lasdiverd, *Histoire d'Arménie*, trad. par E. Prudhomme, Paris 1864, s. 72.

41 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 386.

42 Ebu'l-Hâris Arslan Besasirî, aslen Fars eyaletinin Fesa şehrindendi. Bkz. *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 272; *The Geographical Works of Sadik Isfahani*, transl. by W. Ouseley, London 1832, s. 19.

43 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, s. 254-255.

de'd-din İsfahanî şöyle der: "Türkler, her yere ve her tarafa girdiler; ele geçirilmemiş toprak ve içilmemiş su bırakmadılar" [44] Bir şehrin Toğrul Bey'in muazzam ordusunu bir haftadan fazla beslemesi imkansızdı.[45] Eski memurları azleden Toğrul Bey, yeni vergi memurları tayin etmişti. Ülke ağır günler geçirmekte ve özellikle de köylüler zor günler yaşamaktaydılar. Selçuklu emîrlerinin neredeyse bütün iş hayvanlarını köylülerin elinden alması, onları toprağı işleme imkanından mahrum bırakmıştı.[46]

İbrahim İnal'ın Ayaklanması

Selçuklular'ın Yakın ve Orta Doğu'daki zaferleri Oğuz ve Türkmen aristokratlarının isyanını da beraberinde getirdi. XI. Yüzyı ortalarında, İbrahim İnal'ın Irak-ı Acem'de giriştiği isyan da bunlardan biridir. İbrahim İnal, Irak, Kafkas-ötesi ve Anadolu'da büyük ganimetler ele geçirmişti.[47] Selçuklular, aralarında Bizans patriğinin de bulunduğu çok sayıda insanı esir almışlardı. Ele geçirilen ganimet ise, 10 bin arabaya ancak sığıyordu. Oğuz ve Türkmen beylerinin eline çok sayıda yağmalanmış hayvan geçmişti. Zaferleriyle kibirlenen İbrahim, bağımsızlık hayalleri kurmaya başladı. Selçuklu boyların nüfuzlu zadegânları da onun çevresinde yer almışlardı. İbrahim'in çevresindeki nüfuzlu aristokratlara, baba tarafından akrabası olan Emir Ahmed öncülük etmekteydi.[48] İbrahim'in yanında yer alanlardan biri de, en büyük komutanı ve aynı zamanda silah arkadaşı olan Saht Keman'dı. İbrahim, onun emrindeki Selçuklu ordusunun desteğine güveniyordu.[49] Bunun dışında, göçebe Kürt reislerinin bir kısmı ve Irak'ın yerleşik feodal asilzadelerinin bazıları da onun yanında yer almışlardı. Selçuklular ve müttefikleri Kürt boylarının birlikte ele geçirdikleri Hulvan'da Cuma hutbelerinde İbrahim'in adı okunuyordu.[50] Sultan Muhammed Toğrul Bey'e özenen İbrahim'in de artık kendi vezirleri vardı.[51] Kendi kudret ve gücünün

44 *Histoire des Seljoucides de l'Iraq par Bondari*, s. 10.
45 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 300.
46 Age., s. 307.
47 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, s. 363.
48 Age., IX, s. 367-368.
49 Age., IX, s. 220.
50 Age., IX, s. 363.
51 Age., IX, s. 368.

farkında olan İbrahim İnal, feodal bir bağımsız hükümdar gibi hareket etmeye başlamıştı.

İbrahim, 1050 yılında Kafkas-ötesi ve Anadolu'dan Güney İran'a geri döndükten sonra Toğrul Bey'e karşı ayaklandı. İsyanın sebebi, İbrahim'in Hemedan ve Irak-ı Acem'deki bazı dağ kalelerini sultana vermek istememesiydi.[52] İbrahim İnal, veziri Ali'nin çevirdiği entrikaların sultan ile ilişkilerinin kötüye gitmesinde rol oynadığını farketmişti. Tutuklanan vezire çok ağır işkenceler yapılmış, bir gözü oyulmuş, dudakları kesilmişti. "İbrahim,- diye yazar İbn'ül Esir,- Toğrul Bey'den uzaklaşarak, çevresine toplayabildiği kadar asker topladı. Onlar [savaş meydanında] ayrıldılar ve [onların] orduları arasında şiddetli çarpışmalar vukû buldu. Hezimete uğrayan İbrahim İnal, geri çekildi".[53] Toğrul Bey, İbrahim'e ait bir dizi dağ kalesini ele geçirince, bu defa İbrahim uzun süre direnebileceği zannıyla ulaşılmaz surlarla çevrili kalelerden birine kapandı. İbrahim'e bağlı birlikler birkaç kez sultan tarafından kuşatılan kaleden huruc ettilerse de, Toğrul Bey'in çok üstün güçlerince tarumar edildiler. Artık kurtuluş ümidi kalmayan İbrahim, kaleyi terk ederek, gelip galibin merhametine sığınınca, Toğrul Bey kardeşini affettiği gibi, ele geçirdiklerinin büyük bir kısmını da iade etti.[54]

İbrahim İnal'ın isyanı, Selçuklu iktidarının önüne nüfuzlu Oğuz-Türkmen aristokratlarının separatist hareketleriyle mücadele problemini getirmişti. Bu isyanın bastırılmasının ardından Toğrul Bey, ele geçirilen bölgeleri askeri hizmet karşılığında ikta olarak dağıtmaya başladı. Sultanın, İbrahim'in fethettiği bölgeleri, 1050 yılında kendi savaşçılarına ikta olarak ayırması bir hayli ilginçtir.[55] Toprakların ikta olarak askeri hizmet karşılığında dağıtılması, yeni bir ordu tarzının teşekkülüne yol açtı ve böylece boy-kabile nizamına göre kurulan Oğuz-Türkmen birliklerinin yerini yavaş yavaş daimi feodal ordular almaya başladı. Asker-iktadârlar, artık doğrudan bütün devlet topraklarının tasarruf yetkisini elinde bulunduran sultana bağlıydılar.[56]

52 Age., IX, s. 380.
53 Age., IX, s. 380.
54 Age., IX, s. 380.
55 Age., IX, s. 385,
56 Bkz. Turan, O., *Le droit terrien sous les Seldjoukides de Turquie*, Paris, 1948.

İbrahim İnal'ın İkinci Ayaklanması

Muhammed Toğrul Bey, 1059'da Sincar'da ordunun kumandasını Emîr Erdem ve Beytegin'e bırakarak, Nizip'e gitti. Fakat İbrahim İnal, sultanın ordusunun çekilmesinden hemen sonra tekrar isyan ederek, Hemedan üzerine yürüdü. İbnü'l-Esir'e göre, İbrahim çok sayıda Türk toplamayı başarmış ve alenen Toğrul Bey'e karşı ayaklanmıştı.[57] Ebu'l-Farac, İbrahim'in Oğuz ve Türkmenler'den büyük ordu topladığını belirtiyor.[58] Anlaşılan, İbrahim âni bir baskınla Hemedan şehrini ele geçirmek niyetindeydi.[59]

İbrahim, isyana girişmeden önce, Toğrul Bey'in düşmanı olan Arslan Besasirî ve Fatimî halifesi Mustansır'la muhabereye başlamıştı.[60] Bazı Irak feodallerinin İbrahim İnal'a sempati besledikleri muhakkak. Her halûkârda o, eskiden beri Musul aristokrasisi ve tüccar kesimiyle iyi ilişkiler içindeydi. Bir defasında yerli hâkimler ve tüccarlar, Oğuz komutanlarının aşırıya kaçan istekleri ve İranlı tacirlerin rekabeti karşısında ona müracaat ederek, penah talep etmişlerdi. O sıralar Musul emîri olan İbrahim İnal, onların isteklerine gayet teveccühle yaklaşmış; Musul halkına çiftçilerden alınan vergi miktarını azalttığını açıklamış; şehir halkına ise pazar rüsumunun değiştiğine dair özel ferman okunmuştu.[61] İbrahim'in 1058'de Kutalmış'a karşı ayaklanan Sincar halkını desteklemesi de ilginçtir. İbrahim, Sultan Toğrul'dan isyancıların affedilmesi ricasında bulunmuşsa da, sultan onlarla acımasız bir şekilde hesaplaşmıştır.[62]

İbrahim İnal'ın isyan haberi, Muhammed Toğrul Bey'i Suriye seferini yarıda kesip Hemedan'a dönmeye mecbur etmişti. Sultanın en büyük korkusu, İbrahim'in hazinesini ele geçirmesiydi.[63] Sultan ordusu Hemedan'a hareket ederken, isyancılar şimdiki Güney İran'ın bir kısmını ele geçirmişlerdi. Kısa zamanda Toğrul Bey Hemedan'a varmış, ancak isyancılara karşı askerî harekata başlama kararı ver-

57 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, 267.
58 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 313.
59 *Das Geschenk*, s. 39.
60 *Histoire des Soljoucides de l'Irak par Bondari*, s. 15, 22; Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 313.
61 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 310.
62 *Histoire des Soljoucides de l'Irak par Bondari*, s. 12-13.
63 Fahreddin Razi, *Hadaik*, vr. 103; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ankara bsk., s. 21.

memişti. Çünkü sultanın, İbrahim İnal'ın kalabalık süvari birlikleriyle başa çıkabilecek kadar askeri yoktu. Bu yüzden Bağdat'da Selçuklu ordusuyla birlikte bulunan hatun eşine ve Horasan'da Davud'un oğullarına haber göndererek yardım istemiş[64] ve önemli miktarda takviye aldıktan sonra İbrahim İnal'ın üzerine hareket etmişti. Çarpışma, Rey yakınlarında gerçekleşti ve Toğrul Bey'in zaferiyle sonuçlandı. Savaş meydanından Şehrizur dağlarına doğru kaçan[65] İbrahim ise, atı yorulunca yakalanarak esir edildi.[66] İbrahim, yenilginin ardından sığınmak istediği Oğuzlar tarafından teslim edilmiş de olabilir.[67] Toğrul Bey, esir alınan İbrahim'in kendi yayının kirişi ile boğulmasını emretti.[68] İbrahim'le birlikte onun savaş arkadaşları ve yeğenleri, İrtaş'ın oğulları Muhammed ve Ahmed de idam edildiler.[69]

İbrahim İnal'ın 1059 isyanı, Toğrul Bey'in yönetimindeki Oğuz ve Türkmenler'in önemli bir kısmı tarafından desteklenmiştir. Bu durum, yoksulluktan ve yıllarca devam eden savaştan dolayı perişan hale gelen Selçuklu savaşçılarının karşılaştıkları zor durumla izah edilebilir. Gerçekten de 1056 yılında Irak'tan Mâverâünnehir'e kadar uzanan geniş alanda korkunç bir kıtlık baş göstermiş, onun hemen ardından da Arabistan'dan Buhara'ya kadar yayılan veba hastalığı ortaya çıkmıştı.[70] Elbette bu kıtlık ve hastalık, İran ve Irak'taki Oğuz ve Türkmenler'i de yakalamış; Selçuklu askerleri, kitleler halinde ölmüşlerdi.

Selçuklu boyları nazarında İbrahim tahtın kanunî varisiydi. Belirtildiği gibi, İbrahim İnal, 'İnanç Baygu' ünvanını taşıyan Yusuf b. Mikail'in oğluydu.[71] Bu yüzden o, eğer başarılı olursa kendisini 'sultan'

64 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., IX, s. 269; *Histoire des Soljoucides de l'Irak par Bondari*, s. 15-16.

65 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 313.

66 *Histoire des Soljoucides de l'Irak par Bondari*, s. 15-16.

67 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 314.

68 *Histoire des Soljoucides de l'Irak par Bondari*, s. 16.

69 Ebu'l-Farac, İbrahim'in, hezimete uğradıktan sonra kendilerine sığınmak istediği Oğuzlar tarafından öldürüldüğünü iddia etmektedir. Ona göre, Oğuzlar, İbrahim'in kafasını keserek sultana göndermişler; kafası bir sopaya geçirilerek Tuğrul Bey'in çadırının önüne dikilmiştir. Bkz. Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 310-312; *Mücmelü't-tevarih*, s. 407.

70 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 307-308.

71 İbrahim 'Inal' unvanı dışında 'Seyfüddevle' şeklinde dinî bir ünvanın da almıştı. Bkz. Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 310-312; *Mücmelü't-tevarih*, s. 407.

ilan etmeyi planlıyordu.[72] İbrahim İnal'ın isyanını, Muhammed Toğrul Bey, Horasan Selçukluları'nın askerî desteği sayesinde zar zor bastırabilmişti.

Selçuklu zaferleri, Oğuz ve Türkmen asilzadelerinin zenginleşmesini sağlamış; ancak, sıradan askerlere sadece küçük bir kazanç getirmişti. Onların eline geçen ganimet, askeri-boy aristokrasisinin eline geçirdiği servetin yanında çok cüzî kalıyordu. Selçuklu fetihleri, sıradan Oğuz ve Türkmenler'in hayvanları için kısmen otlak arazi ihtiyacını karşılayabiliyordu. Bu savaşlar, sıradan askerler için kolay yoldan servet sahibi olmaktan ziyade, perişan edici bir mükellefiyetti. Oğuz ve Türkmen askerî birlikleri, uzun seferler sırasında büyük zorluklar çekiyor, muazzam kayıplar veriyor ve her türlü sıkıntıya katlanıyorlardı. Örneğin Türkmenler, sadece Habur Nehri kıyısında Kürtler'le yapılan savaşta birkaç bin kayıp vermişlerdi.[73] Rütbesiz askerler cenkler ve iç savaşlar sırasında hem canlarını kaybediyorlar, hem de mal mülklerinden oluyorlardı.[74] Bu yüzden onlar, 1052 yılında Toğrul Bey'in Şiraz seferi sırasında olduğu gibi, sık sık ordudan firar ediyorlardı.[75]

Uzun seferlerin meşakkati, özellikle çarpışmaların aralıksız devam ettiği zamanlarda çekilen erzak ve yem sıkıntısı, sıradan savaşçılar arasında homurdanmalara ve hoşnutsuzluklara neden oluyordu. İşte İbrahim İnal, 1050'lerde merkezî yönetimden kopmak için bu toplu memnuniyetsizlikten faydalanmıştı. Gerçi, gördüğümüz gibi isyan bastırılmış ve İbrahim İnal kellesini kaybetmişti, ama bu olay Selçuklu Devleti'nin daha sonraki tarihinde ordu nizamının değişmesinde önemli sonuçlar doğurmuştu. Feodalleşen üst tabaka, düzensiz Oğuz ve Türkmen gönüllülerinin sağlam bir askerî dayanakları olmadığını çabuk kavramıştı. Yürütülen geniş fetih politikası ve itaat altına alınan devletler üzerinde sağlam hâkimiyet kurma ihtiyacı, yeni bir ordu nizamı teşkilinin zaruri olduğunu ortaya koymuş; böylece, kısa süre sonra, boy-kabile sistemine dayalı Selçuklu gönüllülerinin yerini ikta arazileri ve muntazam maaş alan feodallerin daimi orduları doldurmuştu.

72 Müneccim-başî, *Sahayifü'l-Ahbar*, s. 524.

73 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 327.

74 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 328; *İbn-el-Athiri Cronicon*, X, s. 13-14; Hamilton, J. R. *Les Ouighours*.., s. 29.

75 *İbn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 401.

XI. Yüzyıl ortalarındaki Selçuklu fetihleri, Oğuz-Türkmenler arasında birbiriyle uyuşamayan sınıfların güçlenmesine yol açmıştır. Toplu göçler, bilahere pederşahi kabile kurumlarının çöküşüne zemin hazırlamış, onun yerine bölgesel ekonomik ilişkiler kaim olmuştur. Fetih savaşları, hakim yönetici kesimin sıradan toplum üyeleri üzerindeki hakimiyetini artırmıştı. Selçuklular'ın fethedilen ülkeleri yönetici hanedan üyeleri arasında taksimi şeklinde uyguladıkları ülüş sistemi, bu konuda ağırlıklı rol oynamıştır.[76] İtaat altına alınan bölgeler, çoğu kez miras payı (milk), bazan da iktadâr hakları olarak dağıtılıyordu.[77] Selçuklu İmparatorluğu, sahip olduğu toprakları bu şekilde taksim etmesiyle, merkeziyetçi Gazneli Devleti'ne kıyasla yeni bir sistem geliştirmişti. Bu sistemin objektif gelişimi ve bol miktarda ikta arazisi tahsisi, vassal devletlerle olan ilişkileri de belli bir düzene soktu. Fakat feodal kurumların gelişimi, daha sonra infirak düşüncelerinin doğmasına yol açacak ve imparatorluğun çöküşünü hızlandıracaktır. Büyük vilayetlerin ve bölgelerin hâkim hanedan üyelerinin yönetimine verilmesi, Doğu ülkelerinde çeşitli Selçuklu devletlerinin ortaya çıkmasını yol açmıştır. Gerçi bu taşra hanedanları Selçuklu İmparatorluğu'nun yükselme devrinde sultanı tanıyorlardı, ancak feodal separatist güçlerin artması yüzünden Selçuklu Devleti zayıflayınca, onlar da ayrılma ve fiilen bağımsız hükümdarlar olma yoluna saptılar.

XI. Yüzyıl ortalarındaki Selçuklu fetihleriyle ilgili tarihî bilgiler, Oğuz ve Türkmenler'deki feodalleşme sürecinin daha sonraki durumu hakkında görüş belirtme imkanı sağlamaktadır. Fetih seferleri, Selçuklu asilzadelerinin zenginleşmesini ve ekonomik kudretinin artmasını sağladı ve neticede üst düzey Oğuz ve Türkmen aristokratları, yerel feodal çevrelerle yakınlaşmaya ve yavaş yavaş geleneksel göçebe hayatından uzaklaşmaya başladılar. Bu çevrelerin desteğine dayanan Selçuklu beyleri, XI-XIII. Yüzyıllar arasında bir çok bağımsız veya yarı bağımsız hâkimiyetler oluşturdular.[78] Bunların oluştur-

76 Lambton, A. K. S. *Landlord and peasant in Persia*, London 1953, s. 60.

77 *Age.*

78 Bu hususta geniş bilgi için bkz. Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk.; Cahen, *Le Melik-nameh*; aynı müel., *Mouvements populaires..*; Sümer, F. *Yiva Oğuz Boyu..*; Lane Poole, Stanley. *The coins of the Tourkman Houses of the Seljook, Urtuk, Zengee etc. in the British Museum*, London 1877; Margurat, I. *Guwainis...*

duğu feodal prensliklerde ikta müeessesi önemli bir yer tutuyordu.[79] Bütün bunlar, Orta Çağ Doğu feodal sınıfının tipik temsilcilerine dönüşen Oğuz ve Türkmen liderlerinin siyasi ve ekonomik gücünün artmasına yardım etmişti. Selçuklular'a tâbi bulunan Oğuz-Türkmen beyleri ise sadece kendi kabiledaşları arasındaki mera taksimine iştirak edebiliyorlardı. Böylece, doğrudan üretici durumundaki kitle, Selçuklu asilzadelerine daha da bağımlı hale geliyordu ve bunlar, zamanla fiilen vergi ödemekle mükellef tebaa durumuna düşmüşlerdi.

İkta Müessesi

Oğuz ve Türkmen asilzadeleri, Selçuklu fetihleri sayesinde muazzam zenginliklerin ve büyük ülüşlerin sahibi oldular. Nasir-i Hüsrev, Selçuklu beylerinin 'iktidar dizginlerini' tamamen ellerine geçirdiklerinden bahsetmektedir.[80] Şair, başka mısralarında ise, onların 'fakir avarelerden' büyük servet sahibi 'hanlara' dönüştüklerine işaret etmektedir.[81] Dikkati çeken bir diğer husus, Oğuz boylarının XI. Yüzyıl sonlarında Horasan'ın İran dilli halkını 'Tat' olarak adlandırmalarıdır.[82] Bu adlandırma, Türk Hakanlığı'ndaki eski bir geleneği yansıtmaktadır.* Çünkü "tat" kelimesiyle, 'yerleşik haraçgüzar toplum üyeleri' kastedilmekteydi.[83]

XI. Yüzyılda yapılan geniş fetihler sonucunda, hâkim Selçuklu aristokrasisi 'ikta' ve 'mülk' adı altında bütün bölge ve eyaletleri ele geçirdi.[84] İkta arazileri, Selçukluların yakın akrabalarının ve veliaht sultanların birliklerinde hizmet eden sıradan askerlere de dağıtılıyordu.[85]

79 Köprülü, M. F. *Artukoğulları*, İA, cilt I, !940; Belin, M., *'De régime des fiefs militarires dans l'islamisme, et principalement en Turquie'*, JA, XV, N: 56,1870; *Recueil des histoiries des croisades*, Historiens orientaux, IV, Paris 1898.

80 Nasir-i Hüsrev, *Divan*, s. 380.

81 *Age*, s. 329.

82 Brockelmann, C. *Mitteltürkischer*, s. 198.

* Yazar muhtemelen Gök-Türkler döneminde çıkarılan "Tat'sız Türk bolmas, başsız börk bolmaz" öz deyişine atıfta bulunmak istemektedir. (çev.)

83 Tolstov, S. P. *Drevniy Horezm*, s. 264.

84 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, X, s. 45; Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 16-60.

85 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*.., s. 159-160.

Sınırda hizmet yapan Türk ve Oğuz birlikleri, ikta olarak çok sayıda kale ile bunların civarındaki tarım arazilerini ve yaylakları almışlardı.[86] Oğuz ve Türkmen zadagânlarına, birçok sınır bölgesinde miras hakkı olarak topraklar tahsis edilmişti.[87]

Selçuklu hükümdarlarının savaşçılara ikta dağıtımı, XI. Yüzyıl ortalarında Yakın ve Orta Doğu ülkelerinin fethi sırasında başlamıştı. Esasen bu uygulama, bir bölgeyi olduğu gibi askerlerine ve hatta vassal emîrlere ikta olarak veren Toğrul Bey zamanında başlatılmıştı.[88] Bununla birlikte Toğrul Bey döneminde savaşçılara yapılan ikta bağışı henüz kitlesel bir karakter kazanmamıştı. Bu feodal müessesenin daha sonraki dönemlerde yaygınlaşmasında Alp Arslan (1063-1072) ve Melikşah'ın (1072-1092) veziri, mümtaz devlet adamı Nizamü'l-Mülk'ün reformları önemli rol oynamıştır. İmadü'd-din İsfahanî, Nizamü'l-Mülk'ün XI. Yüzyılın ikinci yarısında askerlerin iktadâr haklarından geniş topraklar almasına yol açan reformu gerçekleştirdiğini zikretmektedir. Bunun özelliği, eskiden asker maaşlarını devlet hazinesinden karşılayan devletin, şimdi maaş yerine toprak dağıtması olmuştur. "O [Nizamü'l-Mülk], -diye yazar İsfahanî,- askerlere toprak dağıtarak, onlara iktalar verdi ve (bu toprakları onların) gelir kaynağı yaptı."[89] Bununla birlikte İmadü'd-din İsfahanî, ürünün toplanmasına ve hazinenin tamtakır olmasına yol açan kıtlıkların ve salgın hastalıkların bu reformlara yol açtığını kaydetmek-

86 *Age*, s. 51.

87 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 29; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk. s. 38.

88 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, XI, s. 385.

89 *Histoire des Seljoucides de l'Iraq* par Bondari, s. 58-59'da bu durum şöyle açıklanmaktadır: "Bu zat [Nizamü'l-mülk], vezirliği deruhde ettiği zamanda, yani Deylem devletinin nihayetinde Türk devletinin başlangıcında, devlet idaresinin nizamı bozulmuş, dinin ahkamı değişmiş, sonuncuların ikbali, evvelkilerin idbarı arasında memleket harab olmuş ve hâli kalmış ve üzerine mütecaviz eller musallat olmuş ve kökleşmiş, memleketin etrafında sağuçlar sağu (ağlama, feryad) sağuyorlar, meclislerde mersiyehanlar mersiye okuyorlardı. İşte bu esnada Nizamülmülk, devlet idaresini intizama, Dini de kıvamına iade etti. Vilayetleri tamir ve imaretleri birbirine isal etti (bitiştirdi). Eskiden, memleketten mal toplayıp askere sarfetmek adet idi. Kimsenin ıkta'ı yoktu. Nizamülmülk, yurt muhtel olduğu için mal toplanmadığını, il hasta olduğu için mahsul elde edilmediğini görünce, araziyi ıkta olarak askere taksim etti ve onu asker için varidat menba'ı kıldı. Bu suretle, askerin o araziyi işlemesi için saik kuvvetlendi. Ve memleket, kısa bir zamanda, en güzel bir hale geldi"

tedir.[90] Yazar, Nizamü'l-Mülk'ün iktası bulunmayanlara da toprak verdiğini belirtmektedir.[91] Demek ki, bazı yabancı tarihçilerin iddiasının aksine 'askerî ikta', adı geçen reformdan önce de mevcuttu.[92]

Nizamü'l-Mülk'ün reformu, Selçuklu Devleti'nde köy üretiminin kalkınmasında önemli rol oynamış;[93] arazilerin savaşçılara ve sivil memurlara ikta olarak verilmesi, tarım ve zanaattan gelen gelirin artmasına neden olmuştur. İktadâr, kendisine verilen topraktan (biraz da toprağını genişletmeye çalışarak) alınacak ürünün miktarını artırmakla meşguldü. Halbuki daha önce eyaletlerin devlet yönetimi altında birleştirilmesi kayıtsızlığa, dolayısıyla da ülkenin yıkımına sebep olmuştu.[94]

Ne var ki söz konusu feodal kurum, merkeî yönetim için potensiyel bir tehlike idi. Özellikle büyük ikta sahiplerinin ekonomik gücü arttıkça, separatist eğilimleri de güçleniyordu. Nizamü'l-Mülk, muhtemelen sırf bu yüzden askere ikta dağıtırken veya arazileri icara verirken, devasa boyuttaki Selçuklu topraklarının farklı bölgelerini tercih ediyordu. Sade'd-din Hüseynî'ye göre, Nizamü'l-Mülk her savaşçı için bin dinar değerinde ikta ayırmıştı ve bu miktarın yarısı Semerkand, diğer kısmı ise Rum (Anadolu) gelirlerinden temin edilmekteydi.[95] İmadü'd-din şöyle der: "Nizamü'l-Mülk bazen şöyle yapardı; askerden her hangi birine yıllık bin dinar maaş bağlar ve bunun [maaşın] yarısını, Rum (Anadolu) bölgelerinden birinin verdiği vergiye ve diğer yarısını Horasan'ın uç noktasında bulunan bölgeye aktarırdı".[96] Melikşah'ın istediği an daima hizmetinde bulunan savaşçıların Selçuklu İmparatorluğu'nun farklı bölgelerinde iktaları bulunduğunu kaydeden Zahirü'd-din Nişapurî ve diğer Orta Çağ müelliflerinin aktardıkları bilgiler oldukça enteresandır.[97]

90 İsfahanî, eserinin bir başka yerinde 1076 yılında kuraklık ve verimsizlik yüzünden ortaya çıkan büyük açlık vakasından söz etmektedir. Ebu'l-Farac da 1076 yılında memleketin her yerinde açlık yaşandığını, Suriye'de veba salgınının yayıldığını kaydetmektedir. 1085 yılında Suriye'de çıkan ikinci bir salgın dalgası bu defa İran ve diğer Doğu ülkelerine de sıçramıştı. Bkz. *Histoire des Seljoucides de l'Iraq* par Bondari, s. 51; Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 327.

91 *Histoire des Seljoucides de l'Iraq* par Bondari, s. 58.

92 Becker, C. H. *Islamstudien*, Bd. I. Leipzig 1924,

93 *Histoire des Seljoucides de l'Iraq* par Bondari, s. 59.

94 M. Belin, *agm*, s. 216-217

95 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 46.

96 *Histoire des Seljoucides de l'Iraq* par Bondari, s. 58.

97 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 32; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, s. 47.

XI-XIII. Yüzyıllarda, büyük, orta ve küçük ölçekli olmak üzere birkaç çeşit ikta vardı.[98] En yaygın olanı, kaynaklarda "iktaat-ı haşem" olarak geçen 'askerî ikta' idi.[99] Selçuklu yönetimi altındaki Oğuz ve Türkmenler'in büyük bir çoğunluğu bu çeşit ikta topraklarını edinmişlerdi. İkta alan Selçuklu komutanları, muhtemelen bunları emri altındaki askerler arasında paylaşmaktırmaktaydılar.[100] İncelenen dönemde, iktaat-ı haşemin mülkiyet, kayd-ı hayat ve miras hakkı olarak verilen birkaç türü mevcuttu. Ancak ilk iki ikta çeşidine genelde büyük asilzadeler, özellikle Selçuklu sülalesinin hâkim üyeleri sahiplerdi. Sıradan savaşçıların ellerinde ise, miras hakkı ikta arazilerinin çok az bir miktarı bulunuyordu.[101]

İkta arazileri, kişilerin askerî rütbeleri, farklı üstün hizmetleri ve asaletlerine göre veriliyordu. İkta topraklarının dağıtımı, genelde iktadârın statüsü ve arazinin maddi kıymetini gösteren özel bir fermanla gerçekleşmekteydi. Biçilen değer, ikta olarak verilen şu veya bu toprağın verimine göre belirleniyordu.[102] XII. Yüzyıla ait belgelerde ikta arazilerinin fiyatları 2000 ile 3000 dinar civarında belirlenmişti.[103] Elbette bu meblağa tabii yiyecekler, özellikle de buğday dahildi. XII. Yüzyıl Selçuklu fermanlarında, asker ve sivil kişilere "ikta ve bir miktar tayın" hibe edildiği sık sık belirtilmektedir. Bu bağlamda, Sancar'in Gürgen iktidârları hakkında oldukça önemli bilgiler içeren bir fermanı hayli ilgi çekicidir. "Sözümüz; ikta ve tayını (nan pare) olan ve daim hizmetimizde bulunan herkes, eski iktalarına sahip olarak kalsın ve kimse onun iktasında hak iddia etmesin. Onlardan her bir kişi, malik olduğuyla mutlu olsun; kendisine kıldığımız in'am ve ikta için hizmet ve itaatini artırsın. Terhis edilen her bir er ve Mâverâünnehir seferinden sonra kayıt defterlerinden çıkarılan her bir nefer, şahsi divanımızın haşem sicillerine kaydedil-

98 XI-XII. Yüzyıldaki ikta çeşitlerinin tamamının açıklanması bizim konumuz dışında bulunmaktadır. Nitekim, bu konuda tarih literatüründe özel araştırmalar vardır. Bkz. Cahen, C. *L'évolution de l'ıqta..*; Horts, H. *Die Staatsvervaltung..*; Lambton, A. K. S. *Landlord..*; Burada, daha ziyade, Selçuklu hizmetinde bulunana Oğuz ve Türkmen askerlerine dağıtılan 'askerî ikta' konusuna ışık tutulmaya çalışılacaktır.

99 Geniş bilgi için bkz. Nişapurî, *Selçuk-name*; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk.; Kirmanî, *Kitab ıkd*; aynı müel., *Tarih-i Afzal...*

100 Cahen, *L'évolution de l'ıqta*, s. 45.

101 Age., s. 40.

102 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle....*

103 Horts, H. *Die Staatsvervaltung*, s. 63.

sin. Hiç kimseye ferman ve hükümdar buyruğu olmadan ne bir man buğday, ne de tek bir altın dinar verilsin. Ancak bütün ordu (haşem) hizmete geldiğinde, onlardan her biri iktanın nimetlerinden verilmesi gereken miktarı versinler".[104]

Selçuklu fermanlarında yer alan bilgiler, 'nan pare' ibaresiyle askerî şahıslara gıda maddesi ve para verildiğini göstermektedir.[105] Buradaki 'ikta ve bir miktar ekmek'[106] ibaresine, Orta Çağ kaynaklarında kullanılan 'ikta ve tayın' tabiri tekabul etmektedir.[107] Bundan başka, XII. Yüzyıl belgelerinde "mevacib" denilen ve Selçuklu ordusunda dağıtılan bir maaştan bahsedilmektedir.[108] Bu tür bir maaş, fiilen askerî iktanın şartlı bir şekliydi. Yani muhtemelen ikta arazisi askerî şahsın rantı[109] sayılıyordu.[110] Selçuklu askerleri uzak sefere çıkıldığında maaş olarak 'çavuş payı' ve kendilerine verilen arazilerin iradı hesabından tayın bedeli alıyorlardı.[111] Bu para, bazan gittikleri bölgenin hazine veya bütçesinden karşılanıyordu. Dolayısıyla ârizler (askeri müfettişler) askerî birliklerin hareketini çok sıkı takip ediyorlardı.[112]

İktadârlar veya 'muktâlar' kendi adamlarıyla tam teçhizatlı olarak savaşa katılmak zorundaydılar.[113] İkta toprağı alan savaşçıların isimleri, özel 'Divan-ı arz' sicil defterlerine kaydedilmekteydi.[114] Di-

104 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 68-69.

105 Horts, H. *Die Staatsvervaltung*, s. 86.

106 Mısır Memlûklü sultanları döneminde 'Ekmek' (hubz) adı verilen bir ikta çeşidi mevcuttu. Nuveyrî ve İbn Tagriberdî'ye göre, bunlar askerî hizmet karşılığında verilen arazilerdir. Bkz. Ebu'l-Mahasin İbn Tagri Berdî, *History of Eqypt 1382-1469*, W. Poper nşr., s. 16; *Histoire de Yemineddoula*, I, s. 159.

107 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 31; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk., s. 47.

108 Horts, *Die Staatsvervaltung*, s. 86.

109 Benzer ikta şekilleri Mısır Memlûklü Devleti'nde de bulunmaktaydı. Tarihçi Kalkaşandî'ye göre, 'Bazan sadece kimi yerlerden toplanan paralar da ikta sayılıyordu'. Bkz. Pevzner, S. B. '*Ikta v Egipte v kontse XIII-XIV vv.*', V sb. Pamyati akad. I. Yu. Kraçovskiy, L. 1958, s. 186.

110 Belin, M. *age*, s. 208.

111 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, s. 158.

112 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 53; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank bsk., s. 107.

113 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 158-162.

114 Bu divanın yapısı ve fonksiyonları için bkz. Horts, H. *Die Staatsvervaltung*...; Eghbal, A. *Le ministére*...

ğer askerler ise "sultan'ul muazzam"ın 'şahsi' divan defterlerine kaydolunuyordu.[115]

Periyodik askerî teftişler yapılmaktaydı. Nizamdan çıkanların ve yaşlıların kayıtları tutulmakta, buna uygun olarak da sicillerde yeni düzenlemelere getilmekteydi.[116] Her hangi bir nedenle sicilden düşülen askerler sorun yaratmakta, sık sık isyana kalkışmakta ve karışıklıklara meydan vermektelerdi.[117] Ordu sicillerinde verilen iktalar ve onlardan alınacak varidatın da hesabı yapılmaktaydı. Bu sicillere askerî şahısların maaşları ve tayın bedelleri de işleniyordu.[118]

Muktâlar, genel olarak kendilerine ikta şeklinde verilen arazilerde yaşayan reâyâdan, yani köylü ve zanaat erbabından vergiler topluyorlardı.[119] XII. Yüzyıla ait belgelerde, ikta sahiplerinin emri altında bulunanlardan 'rüsûm' ve diğer vergilerin tahsis edildiği belirtilmektedir. Bu tür belgelerin birinde, ikta sahiplerinden "belirlenen miktardan fazla vergi almamaları ve yeni vergi koymamaları" istenmektedir.[120] İkta sahiplerine bu tür ikazların yapılması, onların köylüyü iflasın eşiğine getirecek ölçüde vergi aldıklarını göstermektedir. Bu meyanda Sancar'in Gürgen bölgesi hâkimine gönderdiği ferman oldukça ilginçtir. "O (hâkim), hizmette bulunan herkese, - deniliyor fermanda,- iktasında eski mer'i (hakuka) göre muamele kılsın. Eğer herhangi kimse, kardeşimiz İzzeddin'in kararı ve bizim fermanımız olmadan (kendi haklarını) genişletmeye ve suistimal etmeye kalkışırsa, o (hâkim veya emir) bunu geri ödettirsin".[121]

Gördüğümüz gibi feodal ikta müessesesi, XI-XII. Yüzyıllarda oldukça yaygındı. İkta kurumunun kaydettiği genel gelişim, tevarüs yoluyla mülkiyet konusunda, Batı Avrupadaki derebeylik sistemine yakın bir beneficia tipine geçiş özelliği taşımaktadır.[122] Benzer oluşumlara Selçuklu öncesi dönemde de rastlıyoruz.[123] Ancak bunlar,

115 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 69.
116 *Siyaset-name*, B. N. Zaxoder nşr., s. 106; Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 53.
117 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 67-69.
118 Horts, *Die Staatsverwaltung*.., s. 39-41.
119 *Siyaset-name*, B. N. Zaxoder nşr., s. 34.
120 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 69.
121 Age., s. 70.
122 Petruşevskiy, *Zemledeliye*, s. 256 ved..
123 Muhammed Horezmî, X. Yüzyılda daimi beslenme 'tuma'dan farklı olarak iktaların miras olarak verildiğinden bahsetmektedir. *Mafatih el-ulum*, G. von Vloten nşr., s. 88-89.

bilinen genel özelliklere sahip değildi.[124] XI. Yüzyıl ortalarında da halifeliğe tabi ülkelerde -hukuki yönden geçerli sayılmasa bile,- miras ikta sistemi vardı.[125]

İktanın daha sonraki dönemlerde kısmî özel mülkiyet şekline dönüşmesine Büveyhîler'de, Selçuklular'da ve Horezmşahlar'da rastlanmaktadır. XI. Yüzyılda, örneğin Suriye'deki Türkmen Zengi hanedanı yönetimi sırasında, sadece zadegan sınıfının değil, sıradan askerlerin de ikta toprakları bulunmakta ve miras olarak el değiştirmekteydi.[126] Selçuklu ve Horezmşah sultanları, gittikçe yaygınlaşan bu uygulamaya karşı ciddi bir muhalefet göstermiyorlardı. İktadârlar, yavaş yavaş sadece toprak üzerinde değil, reayâ üzerinde de hak sahibi olmuşlardı. Özellikle güçlü iktadârlar, hanedan mensupları ve şehir ve eyaletlerin vassal hâkimleri, geniş ölçüde dokunulmazlık haklarına sahiptiler. Sultan Sancar'in fermanları, büyük iktadarların kendilerine verilen iktalarda bütün yetkilere sahip hâkimler olduklarını göstermektedir. Mazanderan emiri İsfahbed Serace'd-Din adına yazılan fermanda şöyle denilmektedir: "Buyruğumuza uygun olarak, ebedi tasarruf sahibi olsun. Bu vilayette (Mazanderan'da) bulunan her bir naibimiz ve gümeştemiz, âli devlet buyruğuyla Serace'd-Din'e in'am edilen iktayı tartışmasız kabul etsin ve bu iktida hak iddiasında bulunmasın ve ona müdaheleye cür'et etmesin".[127] Horezmşahların XII. Yüzyıl sonu ile XIII. Yüzyıl başlarına ait fermanları da, sadece mali açıdan değil, aynı zamanda bağımsız yönetim haklarından da yararlanan büyük muktaların gücünün arttığını göstermektedir.[128]

XI-XII. Yüzyıllarda feodal ikta müessesesinin kaydettiği gelişim, oldukça önemli miktardaki muktâ sınıfının, özel mülkiyet varislerine dönüşmelerine yol açmıştır. Bu feodallar arasında pek çok Oğuz ve Türkmen aristokratları da bulunmaktaydı. İkta arazilerinin dağıtımı, Selçuklu ataerkil-feodal zadegân sınıfının sömürü çıkarlarını bütünüyle tatmin ediyordu. Büyük iktalar elde eden Oğuz ve Türkmen üst tabakası, sadece göçebe üretimden değil, kendi arazilerinin ziraat ve zanaat ürünlerinden de gelir elde etmekteydi. Bu durum,

124 Cahen, *L'évolution de l'iqta*, s. 25-52.
125 El-Maverdî, *Le droit du Califat*.
126 Sinitsın, I. V. *Arheologiçeskiye*, s. 40; Belin, M. *agm*, s. 206.
127 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 74.
128 El-Bağdadî, *At-tavassul*, s. 30-38.

hem Selçuklu aristorkasisinin zenginleşmesine, hem de iktisadî ve siyasî gücünün artmasına neden oluyordu.

XI-XIII. Yüzyıllarda Orta Asya Oğuz ve Türkmenleri

Selçuklu fetihleri, Oğuz ve Türkmenler'in büyük bir kısmının Ön ve Küçük Asya'ya göç etmesine yol açtı.[129] Yakın ve Orta Doğu, Kafkas-ötesi ve Anadolu'ya yapılan göçlere rağmen yine de Oğuz ve Türkmen boylarının büyük bir kısmı, Orta Asya hudutları içinde kalmışlardı. XI. Yüzyılın ikinci yarısında Oğuz boylarının bazı grupları, şimdiki Batı ve Güney Kazakistan sınırları içinde Kıpçaklar'la karışık yaşıyorlardı. Mahmud Kaşgarlı'nın haritası, Hazar Denizi'nin güney doğusunda Oğuz ve Kıpçaklar'ın yaşadıkları yerleri göstermektedir.[130] Haritada, Oğuzlar'ın oturduğu bölgeler arasında 'Karaçık Dağları' olarak adlandırılan Karatav Dağ etekleri de gösterilmektedir.[131] Mahmud Kaşgarlı, Sütkent, Karaçık, Sığnak ve Karnak'ı[132] Oğuz şehirleri olarak adlandırmaktadır. 'Divan Lugati't-Türk'e göre Oğuzlar, ayrıca Mangışlak'da da oturmaktaydılar.[133] Kuzey Hazar civarı, Sır-Derya ve Aral çevresi Oğuzları, fazla büyük olmamakla birlikte toplu halde gruplar halinde yaşamaktaydılar. Bunlar bir zamanlar Sır-Derya Yabgu Devleti'ne tabî olan göçebe ve yarı göçebe Oğuzlar'ın kalın-

129 Bkz. *Oğuz-name yahut Selçuk-name*; *Histoire des Seldjoucides d'Asia Mineure*; Sümer, F. *Yiva*; aynı müel., *Dögerlere Dair*.

130 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 28.

131 T. Banguoğlu, M. Kaşgarlı'nın haritasında 'Oğuz Ülkesi' olarak tasvir edilen bölgenin Sır-Derya vadisinden Aral Gölü'ne kadar uzandığını belirtmektedir. Bkz. *Oğuzlar*, s. 12.

132 Y. İ. Ageyeva ve G. İ. Patseviç, Karnak'ın Sauran demiryolu istasyonu yakınlarında bulunan Sadık-Ata harabeleriyle aynı yer olduğunu ileri sürmektedirler. Bkz. *Iz istorii*, s. 104-105. Ancak, buradaki Karnak kelimesiyle eski şehir harabesi Türkistan'ın 25 km kuzeyindeki Atabey kasabası merkezi kastedilmektedir. 361 yılında A. A. Maruşenko ile beraber topladığımız seramik bulguları, Karnak'ın XI-XIII. Yüzyıllar arasında önemli bir şehir olduğunu göstermektedir. Karnak ve Karaçuk hakkında XVII-XVIII. Yüzyıllar Rus kaynaklarında da bir takım bilgiler bulunmaktadır. Bu hususta bkz. *Materialı po istorii Tadjikskoy, Uzbekskoy i Turkmenskoy SSR*, L. 1933, ç. I, s. 236; *Kazaxsko-russkiye otnoşeniya v XVI-XVIII vv.*, Alma-Ata 1961, s. 28; Dobromislov, A. İ. *Goroda Sırdarinskoy oblasti*, Taşkent 1912, s. 110.

133 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., s. I, 387.

tılarıydı. Onlar artık Horasan Selçuklu sultanlarına, Deşt-i Kıpçak'ın Poloves ve Mâverâünnehir'in Karahanlı yöneticilerine bağlıydılar. XI. Yüzyılın 60'lı yıllarında Sır-Derya Oğuzları'nın önemli bir kısmı, muhtemelen Selçuklular'a tabî olmuştu. 1065 yılı civarında Sultan Alp Arslan, Cend ve Şabran'a sefer düzenlediğinde bunlar direnmeden itaat etmişlerdi. İbnü'l-Esîr'e göre, "O (Alp Arslan), nehir üzerinden harekete geçtiğinde onu Cend meliki karşılayarak itaatini bildirdi ve büyük hediyeler takdim etti. Alp Arslan onun hiçbir yetkisine dokunmadı, hatta onun iktidarını pekiştirerek, saygı ve himmet gösterdi. Daha sonra oradan ayrılarak Gurgenç'e geldi ve oradan da Merv'e döndü".[134]

Sultan Alp Arslan, Cend'in fethinden önce Horezm civarındaki yarı çölümsü Mangışlak'a bir sefer tertipledi. 1065'de ise Selçuklu ordusu Gurgenç'den Kıfşat ve Cazi'ye karşı harekete geçti. Kapandığı Mangışlak kalesinde Alp Arslan tarafından kuşatılan Kıfşat,[135] teslim olmak ve itaat arzetmek zorundaydı.[136] Göründüğü kadarıyla Alp Arslan, daha sonra Cazi'ye saldırmış ve onun 30 bin kişilik ordusunu hezimete uğratmıştır.[137]

Sulçuklu ordusu, 1065 kışında bu defa Horezm'den Cend istikametinde sefere çıktı. Cend hâkimi barış amacıyla annesini sultana gönderdi. Elçi, Alp Arslan'a hediye olarak cins atlar, Bulgar kunduz derileri, Tatar gulamları ve çeşitli armağanlar sundu. Sultan, Cend hâkimini tabîsi olarak kabul ettikten başka, hakimiyeti altında toprakların idaresine de ona bıraktı.[138] Sultan Alp Arslan, Cend'i itaat altına aldıktan sonra Sabran üzerine hareket ederek bölgeyi kendine bağladı. Daha sonra Urgenç'e geri dönen sultan, Arslan Argun'u Horasan hâkimi tayin etti.[139]

1065 yılı seferinden sonra Sır-Derya'nun aşağı ve orta akımlarında yaşayan bazı Oğuz ve Türkmen boyları, Horasan Selçukluları'nın hâkimiyetine girdiler. Mâverâünnehir'de oturan Oğuz ve Türkmen-

134 MİTT, t. I, s. 374.

135 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 28.

136 Ravzatu's-safa, Selçuklular'ın önce Cazi'nin ordusunu bozguna uğrattıklarını; ancak bundan sonra Kıfşat'ın Alp Arslan'a boyun eğdiğini ve bunun üzerine sultanın onun ülkesine saldırmadan Horezm'e döndüğünü kaydetmektedir. Bkz. *Mirchondi Historia*, s. 90-92.

137 Age., s. 90-92.

138 Age., s. 94-95.

139 Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 28.

ler ise Karahanlı ve Horezmşahlar'a bağlı kaldılar.[140] XII. Yüzyılda bir Türkmen grubu Baykent şehri yakınlarında oturmakta;[141] Oğuzlar'ın bir kısmı ise Semerkand Karahanlı hükümdarları ordusunda hizmet etmekteydi.[142] İki grupa ayrılan bu Oğuzlar'ın birine Üçok, diğerine ise Bozok denilmekteydi.[143] Mâverâünnehir Oğuz boyları, yaylak ihtiyaçlarını karşılamak için Horezm sınırlarına göçederlerdi. Atsız, Oğuz başbuğu Tuti-bek'e yazdığı mektupda şöyle demektedir: "Tanrının korumasına sığınmış herhangi bir kabile ve Horasan ile Mâverâünnehir'deki diğer Guzların teşkil ettikleri diğer birlikler, ne zaman dara düşseler, bu tarafın himmet ve mecburi ihtimamından emin olarak Horezm bölgesine gelsinler".[144]

XII. Yüzyıl Sır-Derya Türkmenleri'nin Göç Hareketleri

XII. Yüzyılda Sır-Derya'nın orta akarı boyunca ve Karatav Dağı eteklerinde oturan Oğuz ve Türkmen boylarınını büyük bir göç telaşı sarmıştı. 'Meşayih-i Türk'te Nasre'd-din Marginanî'nin aktardığına göre, Ahmed Yesevî zamanında iki Türkmen boyu [Akman ve Karaman] Türkistan'da oturmaktaydı. Marginanî, Akman ve Karamanlar'ın Hoca Ahmed'in oğlunu öldürdükleri için bu 'mübarek' şeyh tarafından lanetlendiklerini kaydeder.[145] Bu olaydan sonra Türkmenler Türkistan'ı bırakıp komşu bölgelere gitmişlerdir.

Karaman ve Akmanlar'la ilgili efsanelerin farklı versiyonları, hâlâ Türkmenler arasında yaygın olarak anlatılır. Türkmen abdallarının rivayetlerinde şöyle anlatılmaktadır: "Bir zamanlar Türkistan'da Akman ve Karaman adında iki kardeş vardı. Bu kardeşler, Ahmed Yesevî'ye vergi ödeyen Abdal boyuna mensuptular. Akman ve Karaman

140 Bazı Orta Çağ kaynaklarında, Horezmşahlar'ın Oğuz boyu Beydilliler'den geldikleri iddia edilmektedir. Diğer kaynaklar ise onları Kanglı ve Kıpçak menşeli olarak gösterir. Bkz. Kafesoğlu, *Harezmşahlar*, s. 538-539.

141 *Chrestomathie persane.*, s. 27-28.

142 *İbn-el-Athiri Cronicon*, XI, s. 54.

143 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., XI, s. 38; Cüzcani, *Tabaka*, II, s. 907.

144 *The Letters of Rashid ad-Din Vatvat*, Ed. Chasem Tooycerkani, Tahran 1960, s. 29.

145 Tekindağ, S. C. M. *Karamanlılar*, İA, 58. Cüz, 1953, s. 316-318; Togan, *Umumî*, s. 331.

halkını bu veli kişinin baskısından kurtarmak istemişler. Kestikleri bir ineği Hoca Ahmed'in mescidine bırakarak onu hırsızlıkla suçlamışlar. Ahmed Yesevî, kardeşlere hiddetlenerek onları lanetlemiş. Akman ve Karaman köpeğe dönüşmüş ve akrabalarını yemeye başlamışlar. Abdallar kurtulmak için kaçmak zorunda kalmışlar ve Mangışlak Yarımadası'na gitmişler".[146]

Buna benzer efsaneler, Güney Kazakistan bölgeleri sakinleri arasında da vardır. Yerli Türkmenler'in anlattıklarına göre Akmanlar ve Karamanlar, Ahmed Yesevi zamanında Sır-Derya'nın orda akımlarında yaşıyorlardı.[147] Türkistan şehri yakınlarındaki Çay Tepe ve Kül Tepe'ye yerleşmişlerdi. Akmanlar'ın günümüzde Atabay kasabası yakınlarındaki Şaş-Tübe'da yaşayan torunlarının Sauran'dan geldikleri zannedilmektedir.[148] Yerli aksakallar, Hoca Karamanlar'ın Ahmed'le aralarındaki adavet sebebiyle Türkistan'ı terk ettiklerini anlatırlar. Düşmanlığın sebebi ise, bu veli kişinin Akman ve Karamanlar'ın topraklarına su vermeyi reddetmesi imiş. Hoca Ahmed, attıkları iftira yüzünden onları lanetlemiş ve onlarda yamyam köpeklere dönüşmüşler. Böylece Karaman ve Akmanlar topraklarını bırakarak Türkistan'dan kaçmak zorunda kalmışlar.[149]

Bazı Nurata Türkmenleri'nin, kendilerinin Akman ve Karamanlar'ın torunları olduğu konusunda rivayetler vardır. Eski dönemlerde Akman ve Karaman Türkmenleri, Türkistan şehri civarında göçebe halde yaşarlarmış. Rivayete göre, bir defasında Ahmed Yesevî'nin sürüsünden bir at kaybolmuş. Atı, Türkmenler'in çaldığından şüphelenilmiş. Bunun üzerine Akman ve Karamanlar, atı, bu veli kişinin ahırına bırakarak onu hırsızlıkla suçlamışlar. Hoca da, Türkmenler'in Türkistan'dan kovulmasını emretmiş. Akman ve Karaman boyları Kızılkum sahrasını aşarak Nurata Dağı eteklerine yerleşmişler.[150] Bu efsanenin bir başka anlatımında Akman ve Karaman'ın Te-

146 Djikiev, A. '*Materiali po etnografii mangışlakskih türkmen*', TİİAE AN TSSR, t. VII, 1963; aynı müel., '*İstoriya turkmen i narodnie predaniya*', Edebiyat ve sungat, 1967, N: 8.

147 Bu rivayeti bize, Şaş-Tübe kasabasında oturan Salaheddin Rahmatkulov (62 yaşında) ve Mannan Perman-Kuli (60 yaşında) anlattılar.

148 Bu rivayeti ise Atabay köy ihtiyar meclisi üyesi Muhammedhan Mansurov (89 yaşında) anlattı.

149 Bu rivayet de Türkistan şehrinde yaşayan Tohta Kalfa (90 yaşında) tarafından aktarıldı.

150 Tolstov, *Goroda guzov*, s. 95-96.

ke Türkmen boylarından olduğu söylenmektedir.[151] Onlar, Türkistan'da oturan Türkmen boylarından vergi alırlarmış. Akman ve Karaman, Ahmed Yesevî'yi de vergi vermeye zorlamaya karar vermişler. Sonra bir at kesip gövdesini 'veli' hocanın mescidine bıramışlar. Ahmed Yesevî onları kendi halkına saldıran hırçın köpeğe dönüştürmüş. Böylece köpeklerce takip edilen Türkmenler Türkistan sınırlarından kaçmışlar.[152]

İncelenen tarihî rivayet ve efsanelerde, Karatav Dağı etekleri ve Sır-Derya'nın orta akımlarından Nurata dağlarına, Mangışlak bölgesine ve Horasan'a büyük Türkmen göçleri yapıldığından bahsedilmektedir. Bu Türkmen boyları arasında Akman, Karaman, Teke, Çovdur ve Yomutlar'ın adları zikredilmektedir. Halk efsaneleri, bu olayları Ahmed Yesevî'nin yaşadığı yıllara bağlarlar. Bu Müslüman şeyhin hayatının ilk dönemleri tartışmalıdır.[153] Bilinen tek gerçek, onun XII. yüzyılın ikinci yarısında ölmüş olduğudur. Muhtemelen Türkmen boylarının Türkistan'dan göçleri de belirtilen yüzyılın ortasında gerçekleşmiştir.

Söz konusu rivayetlerde, Sır-Derya bölgesinden kaçan Türkmenleri takip eden köpeklerden bahsedilmektedir. Orta Çağ Türk-Moğol uluslarında köpek kültü bir hayli yaygındı. Köpeğe, XII. Yüzyılda büyük Kara-Kitay devletini kuran Kidanlar da saygı göstermekteydiler.[154] 1137 yılında Kara Kitay hükümdarı Hocent'de Karahanlı hükümdarı Mahmud Han'ın ordusunu bozguna uğratmıştı.[155] Aradan beş yıl geçtikten sonra onlar Katvan savaşında Sultan Sancar'ın or-

151 Bugünkü Güney Kazakistan bölgesinde oturan Teke-Türkmen boyları hakkında bilgi verenler, atalarının Ahmed Yesevî döneminde Türkistan'da oturduklarından söz ederler. Tekeler şehir dervazalarını koruma görevini üstlenmişlerdi. Bundan dolayı da onlara 'darvazalık' diyorlardı. Bir süre sonra onlar buradan göç ettiler ve Karaçık pınarı yakınlarında iskan tuttular. Tekeler burada kanallar açıp, ziraatla uğraşmaya başladılar. Bu Türkmen boyunun geride kalanları günümüzde Türkistan bölgesinin Krupskoy kolhozunda yaşamaktadırlar. (Bu rivayeti Kerim Mamedov, Atahan Homatov ve Abdullah Aliyarov aktarmışlardır).

152 Jdanko, T. A. *Karakalpaki*, s. 480.

153 Bu hususta bkz. Menzel, T. '*Die ester Mystiker in der türkischen Literatur*', KCSA, Bd. II, Hft. 1927; aynı müel., '*Die türkische Literatur in Kleinasien*', KCSA, Bd. II, Hft. 1930.

154 Vasilev, A. *İstoriya i drevvnosti vostoçnoy çasti Sredney Azii*, SPb. 1859, t. I, s. 190.

155 Muizzi Nişapurî, *Divan*, s. 292-505.

dusunu da büyük bir hezimete uğrattılar.[156] Muhtemelen, Kara-Kitay saldırıları, Türkmenler'in Türkistan'ı terk etmelerine sebep olmuştur. XIV. Yüzyıl müelliflerinden Zerkûb Şirazî'nin yazdıkları da bu görüşü desteklemektedir. Şirazî, 1155 yılı olaylarını anlatırken, Kıpçak bölgelerinden 'Türkmen dalgalarının 'Horasan ve Fars'a akın ettiğini yazmaktadır.[157]

Horasan, Gürgen ve Dehistan Türkmenleri

XI-XII. Yüzyıllarda Selçuklu hâkimiyetindeki Türkmenler'in önemli bir kitlesi Horasan, Gürgen ve Dehistan sınırında yaşamaktaydı. Türkmen boyları Haveran, Merv ve diğer bölgelerde de oturmaktaydılar.[158] Sultan Sancar'ın (1118-1153) fermanlarında Türkmenler'in Cürgen, Şehristan, Dehistan ve buralara yakın civar bölgelerde meskun oldukları belirtiliyor.[159] Bu belgelerde Dehistan bölgesinde ve Mangışlak bozkırlarında oturan 'putperesler'den de bahsedilmektedir. Fermanlarda Gürgen[160] naib ve hâkimlerine onlarla sürekli ve kararlı bir şekilde mücadele etmeleri emredilmektedir.[161] Belgelerde, Horasan, Irak ve Mazanderan ordularının kumandanlarıyla birlikte bu naibin nezdinde toplanmaları emredilmektedir. Bir buyrukta ise onların kayıtsız şartsız Gürgen naibinin emrine girmeleri ferman kılınmaktadır. Maalesef, fermana tarih atılmadığı gibi, Dehistan'da yaşayan ve Horasan'ın batı sınırlarını sürekli tehdit eden bu kafirlerin kimlikleri açıklanmamıştır. Galip bir ihtimalle bunlar, siyasî yönden Kıpçaklar'a bağlı bulunan bozkır kabileleriydi. Söz ko-

156 Katvan savaşı hakkında geniş bilgi için bkz. *Ibn-el-Athiri Cronicon*, XI, s. 37-40; Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 65 vd.; Nizamî Aruzî, *Çahar Makale*, 26 vd.; Muhammed Yezdî, s. 97 vd.

157 Zerkûb Şirazî, *Şiraz-name*, Leningrad Yazması, vr. 63; Tahran bsk., s. 48.

158 Ebu'l-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, Tahran nşr., s. 28; *Taynı yedineniya s bogom v podvigax startsa Abu Saida Meyxeneyskogo*, izd. V. A. Jukovskogo, SPb. 1899, s. 79.

159 *İnşa*, vr. 11-12; Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, vr. 81-85.

160 Belgeden anlaşıldığı üzere, adı geçen naib Gürgen dışında Taberistan, Dehistan, Bistam ve Damgan bölgesinin tamamına hükmetmekteydi. Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 16-21. Belgeye göre bu zat, ünlü komutanlardan Emir Muhammed Yulab'ın oğlu idi. Kendisi de daha önce Gürgen bölgesi hakimiydi. Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 17.

161 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 19.

nusu fermanlardan anlaşıldığı kadarıyla, Selçuklular bunlara karşı büyük bir ordu sevkettiler. Ve gönderilen bu ordunun ana gücünü, Balhan ve Mangışlak yönünden Horasan'a gelebilecek bir saldırıya karşı emniyet şeridi durumunda bulunan Gürgen ve Dehistan'a yerleştirilmiş Türkmenler teşkil ediyordu. İlgi çeken bir diğer husus ise, Sultan Sancar'a ait olan sonraki fermanlarda Salırlar'ın ve Mangışlak emîrlerinin Gürgen ve Dehistan şıhnesine tabî olmalarının istenmesidir.[162] Selçuklular, elbette uzun uğraşlardan sonra Mangışlak bölgesinde oturan 'putperestleri' kendilerine tabî etmişlerdir.

Tetkik edilen belgelerde, Horasan ve sınır bölgelerde oturan göçebe ve yarı göçebe Türk kavimleri hakkında da ilginç bilgiler aktarılmaktadır. Emir Tace'd-din'in[163] Mazanderan, Gürgen, Dehistan, Astarabad, Bistam ve Culfadagan bölgelerine naib tayiniyle ilgili olarak îtâ edilen fermanda, Türk savaşçılardan ve reâyâdan söz edilmektedir.[164] Fermanda şöyle deniliyor: "Bu bölgelerde yaşayan bütün asil ve sade askerler ve tebaalar (sipahiler ve reâyâ) -Türkler ve Tacikler- işbu ferman-ı âlinin buyruğuna uysunlar."[165] Görünüşe göre daha erken döneme ait bir başka belgede, Emîr İnan Bilge Suva Bey'in Mazanderan bölgesine naib tayin edilişiyle ilgili olarak, ona ve naibine "Gürgen ve civarındaki Türk ve Taciklerin- şehir ve çöl sakinlerinin," idaresinin de verildiği belirtilmektedir.[166] Ferman, Mazanderan'ın muhterem ve saygıdeğer âyan ve din adamlarından bütün emir ve reislerine itaat mecburiyeti yüklemekte; keza Gürgen ve civar köylerde yaşayan tüm reâyânın önceki işleriyle uğraşmaya devam edip, İnanç Bilge'nin emirlerine uymalarını emretmektedir.[167]

162 Age., s. 85.

163 Diğer bir fermanda, Mazanderan naiblerinin ahfadından olan Tace'd-din Ebu'l-Muharrem Ahmed b. Abbas b. Ahmed'den bahsedilmektedir. Bkz. Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 27.

164 Türkler'in Serahs, Nişapur ve Rey gibi diğer şehirlerde de asker ve reâyâ olarak yaşadıkları zikredilmektedir. XII. Yüzyıl belgeleri, sultanın kendilerinden sık sık yardım istediği zadegânlarla Türk askerlerini ve Türk reâyâyı birbirinden ayırmaktadır. Bkz. Cüveyni, *Atabetü'l-ketebe*, s. 30-31, 41, 55, 59. Ayrıca şair Muizzî'nin, Sancar'ın askerlerinden 'Türk' diye bahsettiğinin kaydedilmesi gerekir. Bkz. *Divan*, s. 749.

165 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 26.

166 رعایا شهر گرگان ونواحی ان را ترگ وتازیگ حضری وبدوی

167 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 15-16.

Emir Tace'd-din adına düzenlenen fermanda, Gürgen ve komşu beldelerdeki yerleşik ve göçebe ahali hakkında önemli detaylar verilmektedir. "Çöl ve şehir halklarından, yerleşik ve göçebe olan reâyâ sınıfları,[168] -denilmekte fermanda, - harac, öşr, mera vergisi ile diğer vergilerini divana vaktinde ödesinler" Ferman, Tace'd-din'e bağlı memurların Mazanderan, Gürgen, Dehistan, Astarabad, Bistam ve Culfadagan halkından alınan vergilerde keyfi tutum sergilememelerini emretmektedir. Fermanda ayrıca, adı geçen bölgelerin naibinin "tebaanın yurtlarını, topraklarını, dört ayaklılarını (çaḥar pay) ve büyük baş hayvanlarını" koruması ve kanunî haracın kendi kontrolünde olması için istediği birini sahib-i harac tayin etmesi emredilmektedir.[169]

Bu bilgiler, Gürgen, Dehistan, Bistam ve Astarabad'ın göçebe ve yarı göçebe Türk topluluklarının durumuna ışık tutmaktadır. XII. Yüzyıla ait bu Selçuklu belgelerinde, büyük bir ihtimalle, burada geçen "Türkler" kelimesiyle Türkmenler kastedilmiştir. Nitekim, incelenen bazı fermanlar, sözü edilen bölgelerde doğrudan Türkmen'in yaşadığına işaret etmektedir. Bu Türkmenler, göçebe ve yarı göçebe bir hayat sürdürdükleri için, 'çöl insanları' ve 'bozkır sakinleri' gibi tabirlerle zikredilmekteydiler. Genel olarak hayvancılıkla uğraşan Türkmen boyları, Selçuklu naiblerine kullandıkları meralar için özel "mera vergisi" ödüyorlardı.

XI-XII. Yüzyıllarda Horasan ve Gürgen'da göçebe Türkmen'in yanı sıra, muhtemelen yerleşik Türkmen grupları da vardı. İnanç Bilge Suva Bey adına düzenlenen fermanda yerleşik konumda bulunan Türk ve Tacik kökenli 'çöl halkından' söz edilmektedir. Sanırım, çeşitli şekillerde yorumlanması mümkün olduğundan, bu metin de kesin hükümler çıkarmak için yeterli değildir. Ancak, XII. Yüzyıl kaynaklarında, yerleş düzen yaşayan Türkler hakkında doğrudan bilgiler bulunmaktadır. İbn Funduk'un eserinde, XII. Yüzyılda Horasan'ın şehir ve köylerinde Türkler'in yaşadığı belirtilmektedir. Türkler, genel olarak Nişapur ve Beyhak bölgesinde meskunlardı.

168 Gürgen Türkmenleri'ne şıhne tayiniyle ilgili bir fermanda 'çöl insanları' (ehl-i ber) ve 'bozkır sakini' (mukimân-ı sahra) terimlerinin kullanılması dikkate değer bir husustur. Tahmin edileceği gibi, ilk isim altında göçebe topluluklar, ikinci isimle ise yarı göçebe topluluklar kastedilmektedir. Bkz. Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 23-31.

169 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 23.

Onlar arasında köy muhtarları 'Zaimler de bulunmaktaydı.[170] Bu durumda, XII. Yüzyılda Horasan'nın sınır bölgelerinde bazı Türk boylarının yerleşik yaşamı benimsediklerini kabul etmek mümkündür. Ancak bunlar, göçebe ve yarı göçebe Türkmenler'e nisbetle küçük çiftçi gruplarından ibaretti.

Türkmenler'in Horasan ve sınır bölgelerdeki yerleşme süreci, onların daha sonraki sosyal konumu ve feodal ikta sistemiyle yakından ilişkilidir. Belirtildiği gibi, Türkmen savaşçıları ikta olarak toprak sahaları edinmişlerdi veya askerî sicillerde kendi adlarına yazılı köy ve şehirlerden rant elde ediyorlardı. Özellikle büyük ikta arazileri, Selçuklu boylarının zadegân sınıfı arasında paylaşılmıştı. Muktâlar, sürekli uzun seferlere katılmadıkları için, muhtemelen zamanla kendilerine hibe edilen topraklara yerleşmeye ve kökleşmeye başlamışlardır. Ancak, kendilerine bağışlanan arazileri miras olarak bırakabilen iktadârları öncelikle bu gruba dahil etmek gerekir.

Şıhne

XII. Yüzyılda Horasan, Gürgen ve Dehistan Türkmen boyları kendi reisleri tarafından bir yönetilmekte, onların üzerinde ise Selçuklu hükümdarı tarafından 'şıhne' tayin edilmekteydi. Yabancı tarihçilikte şıhnenin garnizon komutanı veya askeri vali olduğu şeklinde yaygın bir görüş vardır. C. Cahen, ilk dönem makalelerinin birinde,[171] şıhnenin askerî vali olduğunu yazıyor.[172] C. Cahen ve V. Minorsky'nin beraber hazırladıkları bir çalışmada, XII. Yüzyılda askerî şıhnelerin olduğu belirtilmektedir.[173] J. Sauvaget, "şıhne"yi 'en üst düzey garnizon komutanı ve şehir valisi' anlamında düşünmüştür.[174] Ancak, şıhnenin böyle bir anlamı olduğu oldukça şüphelidir.[175]

170 Abu'l-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, Tahran nşr., s. 162.

171 C. Cahen, son çalışmalarının birinde şıhnenin askeri vali olduğunu ileri sürmüştür. Bkz. *Mouvements populaires*, s. 15. Bununla birlikte yazar, şıhnelerin komutasındaki Selçuklu garnizonlarının genel asayişi sağlamakla mükellef olduklarını kaydetmektedir. *Age*, s. 21.

172 Cahen, C. *La Syrie du Nord à l'époque des croisades*, s. 94.

173 Cahen, C., Minorsky, V. '*Le recueil Transcaukasien de Masud bin Namdar*', JA, t. 237, 1947, s. 113.

174 Sauvaget, J. *Alep: essai sur le développement d'une grande ville Syrienne*.. Paris 1941, s. 114.

175 *Siyaset-name*, B. Zaxoder nşr., s. 313.

Şıhne, XII. Yüzyıl Selçuklular döneminde, düzen ve asayiş sorumlusuydu.[176] Şıhneler, XI. Yüzyılda Gazneliler'de de benzeri bir görev üstlenmişlerdi. Ebu'l-Fazl Beyhakî, Sultan Mesud Gaznevî'nin Emir Hasan Süleyman'ı Rey'e şıhne olarak atadığını haber vermektedir. Ayrıca Beyhakî, şıhnenin Mesud'dan 500 miskal ağırlığında bir altın kemer aldığından da söz etmektedir.[177] Tarih-i Mesudi'de belirtildiğine göre, şıhnenin emrinde askerî bir birlik bulunmaktaydı. Gazne hükümdarları 'asayişi sağlamak' için her tarafa özel şıhneler tayin etmişlerdi.[178] Anlaşılan, Sultan Mesud'un hâkimiyeti döneminde şıhnelerin bir nevi 'komiserlik' fonksiyonları bulunmaktaydı. İbn Funduk da konuya işaret ederek, yaşlı bir kadının Sultan Mesud'a onun şıhnesini şikayet ettiğini, şıhnenin komşusuyla tartışıp kavga ettiği için üç dinar cezaya çarptırıldığını yazmaktadır.[179]

Şıhnelik müessesesi, Selçuklu Devleti'nde de yaygın biçimde faaliyet göstermiştir. XI-XII. Yüzyıllarda hanedana bağlı ülkelerin çoğunda şıhneler bulunmaktaydı.[180] Selçuklular, şehirlere, bölgelere ve tüm eyaletlere şıhneler atamışlardı.[181] Selçuklu şıhneleri, atandıkları bölgelerde nizam ve asayişten sorumluydular. Bu durumu, belgeler dışında, Orta Çağ kaynakları da desteklemektedir. Nizamî'nin eserlerinin birinde, şıhneyi Sancar'a şikayet eden yaşlı bir kadından söz edilmektedir. Anlatıldığına göre sarhoş şıhne kaçmakta olan katili aramak için onun kulübesine girmiş ve her tarafı didik didik etmesine rağmen, katili bulamayınca kadını acımasızca dövmüştü.[182]

XII. Yüzyılda, ikta arazilerine de şıhne tayin edildiğini kaydetmek gerekir.[183] Muhtemelen bu uygulama, Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan önce de mevcuttu. Bu anlamda, Nizamî Aruzî Semerkandî'nin Ahmed b. Abdullah Hucestanî hakkında anlattıkları hayli ilginçtir. "Bir defasında, - diye anlatır Semerkandî,- Hucestanî'ye sıradan bir eşek çobanıyken (har bende) nasıl emir olduğu sorulmuş. Hucestanî, bir zamanlar Bağdat'ta kendisine çok tesir eden bir şiir

176 Horts, H. *Die Staatsvervaltung der Grosselguqen und Horazmsahs*, Wiesbaden, 1964, s. 159-161.
177 Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Tahran nşr., s. 24.
178 *Age*, s. 24.
179 Ebu'l-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, Tahran nşr., s. 20.
180 Gordlevskiy, *Gosudarstvo*, s. 39; Vardan., s. 120.
181 *Taynı yedineniya*, s. 449.
182 Nizami Gandjavi, *Pyat poem*, M. 1946, s. 50.
183 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 85.

okuduğunu; arkasından memleketini terkederek Yakub ibni Deys ve Amr b. Leys'in kardeşi Ali b. Leys'e hemrah olduğunu;[184] o sıralar Saffariler hanedanı henüz teşekkül ettiğinden, bir süre sonra Ali b. Leys'in kendisine "Horasan'da bir iktanın şıhnesi olmasını" emrettiğini anlatmış. Bunun üzerine Hucestanî, yanındaki 20 kişiye ilaveten 100 atlı toplamış. Ali b. Leys'in ikta arazileri Keruh Heri ve Haf-ı Nişabur imiş.[185] Hucestanî, Keruh Heri'ye gelmiş ve kendisinin şıhne tayin edildiğine dair fermanı göstermiş. Ancak, Heri'dekiler itaat etmekten kaçınmışlar ve on süvari birliği olan bir şıhneye ihtiyaç olduğunu belirtmişler" Nizamî Aruzî Semerkandî, Hucestanî'nin kısa süre sonra Saffariler'e karşı çıktığını, Haf-ı yağmalayıp, Nişabur'u ele geçirdiğini ve Horasan emîri olduğunu belirtiyor.[186]

Selçuklular döneminde şıhnelik önemli bir mevkiydi ve fiilen mevcut bir mal gibi babadan oğula miras olarak kalıyordu. Sancar'ın fermanlarında aynı makamı gösteren "şugl-i miras" deyimine de rastlanmaktadır.[187] İmaduddevle ve'd-Din'in[188] Belh naibi ve şıhnesi olarak tayin edilmesiyle ilgili ferman ise, bu konuda en ilginç olanı. Ferman, daha önce onun dedesine ve babasına verimiş bulunan bu görevin ona kaldığını te'yit etmektedir. İmaduddevle'nin tayin sırasında sultandan özel nişanlar ve değerli hediyeler almış olması ise daha da enteresan.[189] Sultanın ihsanları arasında elbise, at, kıymetli

184 Saffarîler hanedanı temsilcileri. Bkz. Ferhenk, Mir Muhammed Sadek. *Saffariyan*, Kabil, 1955.

185 Haf, Nişapur sınırları içinde büyük bir bölgeydi. Bölgenin 200 köy ve üç şehri bulunuyordu. Bunlar: Sircan, Hârcird ve Sirâvend'di. Bkz. MİTT, t. I; C. Barbier de Meynard, *Distonnaire géographique, historique, et litteraire de la Persan et des contrées adjacentes*, Paris 1861. Haf bölgesinin sınırları Zuzan'a kadar uzanıyordu. Ebû Abdullah Nişapurî, *Tarih-i Nişapurî*, Tahran 1960, s. 141.

186 Nizamî Aruzî, *Çahar Makale*, s. 30-31.

187 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 27.

188 Fermanda, dedesisin memlük Selçuklu hakimlerinden gelen İmadeddin Kumaç, babasının adının ise Alaaddin Ebu Bekr olduğu kaydediliyor. İmaduddevle de, ataları gibi ispahsalar emîrlerdendi ve "Emir-i Horasan, Marzuban-ı şark" ünvanını taşıyordu. (Muhtemelen asıl adı Ebu'l Feth idi).

189 Mazanderan, Gürgen, Dehistan, Astarabad ve Bistam hakimi olarak atanan Tace'd-din'e de hediyeler ve makam nişanları verilmişti. Göreve atanmasıyla ilgili buyrukta, kıymetli donlar, altın kökreteli ve eyerli asil bir at, eyer ve binek atı, değerli taşlarla süslü bir yüzük ve silah verildiği belirtilmektedir. Bkz. Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 23.

taşlarla süslü bir yüzük, kalkan, kılıç kemeri, timbal veya davul, bayrak, çadır ve "vassal hükümdarlara, pehlivanlara ve sipahsalarlara has belli nişanların tamamı" vardır.[190] Fermanda önce İmaduddevle'nin bütün yetkileri sıralanmakta, ondan sonra da şıhne olarak üstlenmesi gereken görevler açıklanmaktadır. Fermanda ayrıca İmaduddevle'nin şıhnelik işlerini çekip çevirecek yardımcılar (naibler) ataması da önerilmektedir. Bu naibler, suçluları ve yasaları ihlal edenleri cezalandırma ve cezayı infaz etme, talan ve isyan hareketlerine girişenleri tecziye, mümin ve ilim irfan sahibi kimseleri korumakla görevliydiler. Bunlar ayrıca, Belh ve köylerinde yaşayan ahaliyi ana yoldaki eşkıyalara karşı korumakla da görevliydiler. naibler, suçluları cezalandırırken imamlara, müftülere ve ehl-i şeriata danışmak, konuyla ilgili fetva almak ve şeriat esaslarına göre icra-i faaliyet eylemekle mükelleftiler. Fermanda şıhne naiblerinin yol ve nehir geçitlerinin güvenliğini sağlamaları, 'Müslüman ve gayr-ı müslim yolcuların' güvenli geçişlerini temin etmeleri özellikle belirtilmekteydi. Güvenlik işlerinden bölge idaresinin emrine verilen askerî birlikler sorumluydu.[191] Fermanda, bundan başka şıhne divanında hizmet yapan naiblerin 'muzır ve ahlaksız insanları' şehirden uzaklaştırmak gibi haklarının olduğu da açıklanmaktadır. Naibler, yollarda çapulculuk ve eşkiyalık yapanları eyalet valisinin kalem müdürüne (divan-i ayalet) rapor etmek zorundaydılar.[192]

XII. Yüzyıl Selçuklu belgelerindeki diğer bilgiler de,[193] şıhne müessesesinin mevcudiyeti konusuna yeterli ölçüde aydınlık getirmektedir. Anlaşıldığı kadarıyla şıhnenin ana vazifesi, asayişi sağlamak ve

190 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 74.

191 Fermanda babasından kalan köleler (gulamlar), haşem ve boylar (heil) ın da ona ait olduğu belirtilmektedir. Bütün bu askeri kuvvetler, emîrlerin, boy beylerinin ve gulam refisleri (visakbaşı) tarafından kumanda edilen birliklere bölünmüştü. Belh hakiminin gulam ordusu ise visakçı ve imadi olmak üzere ikiye ayrılmıştı. Muhtemelen bu sonuncusuyla İmaduddevle'ye bağlı hassa gulamlar kastedilmektedir.

192 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 79.

193 Belgelerden birinde bölge hakimlerine bağlı olan şıhnelerin, onların muvafakatını almadan reis veya nakib denilen gece bekçileri atama haklarının bulunmadığı belirtilmektedir. Bkz. Cüveynî, *Atanetü'l-ketebe*, s. 29. Cüveynî, şıhne tayiniyle ilgili bir diğer belgede, "kethüdâ-i divan-i şıhnegî"den söz etmektedir. Belgede ayrıca, şıhneden sadece isyancıları ve çevre dağlarda bulunan eşkıyaları değil, onlara destek çıkanları da cezalandırılması istenmektedir. *Age*, s. 61.

devletin güvenliğini temin etmekti. Şıhnenin kendi idari divanı ve bir yığın memur kadrosu bulunmaktaydı. Şihne ve ona bağlı naibleri, yasaları ihlal edenleri cezalandırmakta, suçluları infaz etmekteydiler. Özellikle, isyancıları şiddetle takip ediyor; yakalananları sürgüne gönderiyor ve cezaya çarptırıyorlardı. Babadan oğula tereke halini alan şıhnelik makamı, devletin üst düzey makamlarından biriydi. Tenkil ve emniyet birimlerini oluşturan askerî birlikler şıhneye bağlıydı. İkta arazilerine atanan şıhneler, buralarda oturan köylü ve zanaatçılar arasında yasa ve nizamı temin etmekle mükelleftiler.[194] Şıhne feodal kurumu, her şeyden önce, halkı itaat altında tutmak için bir baskı aracıydı.

Selçuklular, sadece yerleşik düzendekilere değil, göçebe halde yaşayanlara da şıhneler atıyorlardı.[195] Tayinler, sultanın özel fermanlarına göre yapılmaktaydı. Müntecebü'd-din Bedî tarafından toplanan belgeler arasında bu türden iki ferman bulunmaktadır. Bunlardan birinde Gürgen ve çevresindeki Türkmen beyleri üzerine tayin edilen şıhnelerden söz edilmektedir. Fermana göre, "azîm ve muzaffer isfahsalar" İnanç Bilge Uluğ Candar Bey'in Gürgen[196] ve çevresinde bulunan emîr ve Türkmen salarları üzerinde idare ve yönetim [şıhneg-i va tımardeşt] hakkı vardı. Belge, ona vergi ve haraçları toplama [hukuk ve rüsum-i şıhnegi] hakkı tanımakta; ancak, şıhnenin yeni vergi ve harac koyma yetkisinin bulunmadığını göstermektedir. Fermana göre şıhne, Türkmen reisleri arasında yaylak ve su kaynaklarını [suvatlar] taksim etmekle görevliydi. Emirnamede, Türkmen reislerin kendilerine bağlı çadırları yönetme hakkına dokunulmuyordu. Şıhnenin görevi, reislerin kendilerine gösterilen yaylak ve su kaynakları yüzünden birbirlerini tehdit etmelerini ve zora başvurmalarını engellemekti. Gürgen Türkmen beyleri, salarları ve mukaddemleri, her hangi bir konuyla ilgili isteklerini kendi şıhnelerinin

194 İkta topraklarına şıhne tayini, sadece Selçuklular'da değil, Horezmşahlar'da da uygulanmıştır. Bkz. Semyenov, *K istorii*, s. 112.

195 Bu uygulama Gazneliler döneminde de geçerliydi. Bkz. Hüseynî, *Ahbaru'd-devle*, s. 3.

196 Candarlar, Anadolu Selçukluları döneminde sultanın şahsi askerleri arasındaydılar ve cellatlık, koruma ve saray muhafızlığı görevlerini ifa ederlerdi. Geniş bilgi için bkz. Uzunçarşılı, İ. H. *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, İst. 1941; Yınanç, M. H. *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İst. 1944.

kalemine (divan) arzederlerdi.[197] Ferman, onların Uluğ Candar Bey'e mutlak itaat arzetmelerini; onun divan navvablarına (memurlarına) veya yardımcılarına belirlenen yasanın hükmü gereği 'rüsûmu şihnegi' ödemelerini talep etmektedir. Fermanda şöyle denilmektedir: "Onlar (Türkmenler) belirlenen miktarda mera vergilerini (hukuk-i maraî) [şihne] yardımcılarına ödesinler ve daima itaat etsinler ki, bizim merhamet ve mükafatımızla şereflensinler."[198]

Diğer Selçuklu belgeleri de şihne müessesesinin durumu konusunda önemli bilgiler içermektedir. Sancar'ın fermanlarının birinde, Emir Cemaleddin'in Horasan ve Gürgen Türkmenleri'ne şihne tayin edilişinden bahsedilmektedir.[199] Fermanda şöyle deniliyor: "Biz, işbu fermanımızla Gürgen'deki iktaların onun (Cemaleddin'in) adına kayıtlı olduğunu teyit ediyor ve Dehistan şihneliğinin ve bu bölgenin naibliğinin (niyabat-i aylat) ve Şehristan ve ondan başka (diğer yerlerin) ve aynı şekilde bu bölgelerdeki Türkmen ordusunun (haşem) onun emrine girmesini; işbu ferman-ı âlinin ona teslim ettiği bölgelerdeki asilzade ve reâyânın, yerleşik ve göçebe halde yaşayanların ona itaat etmesini emrediyoruz. O, onlara iyi davransın ve bütün tebaanın korunması için gayret göstersin ve devletin önemli (işleriyle) meşgul olsun. Ferman olunur ki, Mangışlak, Şehristan ve diğer (bölgelerin) emîrleri, asilzadeleri, komutanları (salarları) ve Dehistan'ın bütün tebaası bizim emrlerimize gereken dikkati göstersin ve Cemaleddin'e itaat arzeden (insanların) arasına katılsınlar. Onlar, ona yararlı tavsiyelerle baş vursunlar ve onun rızasını almadan hareket etmesinler; onun yardımcılarına (nevvab) itaat etsinler ve onların sözlerini dinlesinler".[200]

Bu belgeler, şihne kurumunun mevcudiyetinin ve XII. Yüzyılda Horasan ve Gürgen Türkmenleri'nin durumunun izahı açısından ol-

197 Leningrad yazmaları arasında bulunan ve V. R. Rozen tarafından ortaya çıkarılan bu belgenin metni, Minhace'd-din Bedî'nin Tahran baskısında yer alan metinden biraz farklıdır. Ayrıca verilen metin tam olmayıp, Gürgen Türkmenleri hakkında bilgiler içeren son kısımları bulunmamaktadır. Belirtmesi gereken bir husus da, Leningrad Yazmaları Enstitüsünde bulunan metine göre hazırlanan MİTT (Türkmenistan ve Türkmen Tarihine Dair Belgeler)'de bazı yanlışlıklar yapılmış olmasıdır.

198 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 82.

199 Belgenin başlığı şöyle: "Türkmenlere ve diğer iktalara tayin edilen şihnenin görevleri hususunda"

200 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 85.

dukça ilginçtir. Fermanlar, Türkmenler'in kendi kumandanlarına ve boy-kabile reislerine bağlı bulunduklarını göstermektedir. Türkmen beyleri, kendi tebaalarını (atba) ve akrabalarını yönetiyorlardı. Bu reislerin (salar ve mukaddem) her birinin emrinde belirli sayıda hane ve aile bulunmaktaydı. Türkmen boy ve kabileleri, kendilerine tahsis edilen su kaynakları ve otlaklardan yararlanmaktaydılar. Daha güçlü emirler, muhtemelen daha verimli arazileri, kuyuları ve kaynakları kendilerine ayırmışlardı.

Selçuklu hükümdarları, Türkmen boylarının yönetimi için nisbeten büyük yetkilere sahip şıhneler atamışlardı. Bunlar her şeyden önce asayişi temin etmek ve boyların meralarının sınırlarını belirlemekle mükelleftiler.[201] Türkmen boyları, bu topraklardan yararlanmak için 'hukuk-i meraî' adı verilen bir çeşit vergi ödemekteydiler. Bunun dışında onlar, şıhne ve naiblerin belirlediği oranda bazı vergiler de öderlerdi. Şıhneler, Türkmen reislerini kendi hâkimiyetlerine tabî etmek için meraları ve su kaynaklarını bir silah olarak kullanıyorlardı. Türkmen reisleri de kendilerine tahsis edilen bu mera ve su kaynaklarını ellerinin altında bulunan aileler arasında taksim ediyorlardı. Fakat bu taksim sırasında reislerin akrabaları daha avantajlıydılar. Sıradan Türkmen sığırtmaçları, biri kendi boy reisleri, diğeri Selçuklu şıhneleri olmak üzere iki tarafa da bağımlıydılar. Kısacası şıhne feodal müessesesi, Selçuklu zadegânlarının Horasan, Gürgen ve Dehistan Türkmenleri'ni sömürme ve hükmetme silahıydı.

XII. Yüzyıl Selçuklu fermanları, merkezî yönetimin Türkmen boylarını vergi ödemekle mükellef sıradan bir tebaa olarak gördüklerini ortaya koymaktadır. Diğer reâyâdan olduğu gibi, Türkmenler'den de vergi alınması bir hayli zordu. Sancar'ın fermanlarında Gürgen ve Dehistan ahalisinin vergi memurlarının yersiz zorlamaları karşısındaki protestolarından bahsedilmesi tevekkeli değildir. Sultan memurlarının keyfi tutumları ve baskısı, zaman zaman Türkmenler'in de katıldığı halk isyanlarına yol açmaktaydı. Horasan, Gürgen ve Dehistan'a naib tayiniyle ilgili birçok belgede, bölge halkı üzerindeki zorlama ve baskı yüzünden çıkan karışıklıklara dikkat çekilmektedir.[202] Selçuklu hükümdarları bu bölgelerin yönetimini çoğu defa devlet divanına havale ediyorlardı. Fermanlardan birinde,

201 Köymen, M. A. *'Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı'*, AÜDTCF Dergisi, V/2, 1947, s. 161.

202 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 30-39.

Gürgen ve çevresindeki ahalinin uzun zamandır isyan halinde oldukları belirtilmekte; bu yüzden bölgenin sultan divanının yönetimine bırakılmasından, naib olarak da Emîr İzzeddin'in tayin edilmesinden söz edilmektedir. Dolayısıyla söz konusu tedbirin, baskı altında tutulan reâyânın yatıştırılması ve adaletsizliklere karşı korunması amacıyla alındığı söylenebilir. Çünkü ferman metninin devamı, Gürgen'de kargaşalıklar çıktığı, bilhassa vergiler ve vergi memurlarının adaletsizliklerinin büyük hoşnutsuzluklara yol açtığı konusunda şüpheye mahal bırakmamaktadır. Fermanda, İzzeddin'in bilhassa vergi toplama (rüsûm-i vilayet), sivil yönetim ve ordu komutanlığı kurallarını iyi bildiğinden bahsedilmektedir. Fermana göre, bütün reâyâ, Türk ve Tacikler'den oluşan ordu onun yönetimi altına verilmişti.[203]

Selçuklu hükümdarları, Gürgen'de asayişin sağlanması için üst düzey memurları gönderiyorlardı. Bu konuyla ilgili fermanlardan birinde, bölgede düzenin bozulduğu, reâyânın zulüm gördüğü ve çiftliklerin tahrip edildiğinden bahsedilmesi hayli ilginçtir. Fermanda ayrıca bölgede asayişin yeniden sağlanması için sultanın mukarrebîninden Müntecebüddin Ali b. Ahmed'in tayin edildiği kaydedilmektedir. O, müzakere ve çıkar vaadetme yoluyla emîrleri, iktadârları, komutanları, askerleri yatıştıracak ve onlara her birinin derecesine göre 'in'âmlar' verecek; ikta ve maaşları yükselterek bölge yönetim divanının (divan-i riyaset), şıhne ve vergi memurlarının (amil) işlerini nizama sokacaktı. Ferman, Müntecebüddin'e bölge divanında yer alan işe yaramaz memurların görevlerine son verilmesi, bunların yerine namuslu şahısları göreve kazandırması yetkisini de vermekteydi. Anlaşılacağı gibi, ferman, ona tebaanın ezilmesine son vermesini ve halkın rahat ettirilmesini emrediyordu: "Biz, Müntecebüddin'e bizden duyduklarını tebaaya iyice anlatmasını ve onlarla ilişkilerinde bizim bütün lutuf ve merhametimizi yansıtmasını, ikta sahiplerine (mûktâ), vali ve mutasarrıflara[204] ise bütün reâyâ ile iyi ilişkiler kurmalarını tenbih etmesini buyurduk. Onlar vergi toplarken fazla fazla toplamasınlar ve yeni vergiler salmasınlar".[205]

203 Age., s. 30-31.

204 Vali kelimesi genel olarak bölge yöneticisi; mutasarrıf ise, mali hesapları teftiş eden memur anlamındaydı. Bkz. *Siyaset-name*, s. 317; Beyhaki, *Istoriya Mesuda*, A. Arendes çvr., s. 736.

205 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 67-69.

İncelenen belgeler, XII. Yüzyılda Gürgen ve Dehistan'da Sancar'ın memurlarının ve feodalların çalışan kesime baskılar yapmaları sonucunda asayişsizliğin ortaya çıktığını gösteriyor. Aldıkları iktaların küçüklüğü ve maaşların (nan pâre) yetersizliği sebebiyle geçinemeyen sıradan askerler de bu gayr-ı memnun kesimdendi. Yine gayr-ı memnun bu kesim arasında muhtemelen Gürgen'de Selçuklu şıhnelerinin yönetimine verilen göçebe Türkmen boyları da yer almışlardır. Özellikle köylüler ve zanaat erbabı, sefil bir haldeydiler. Devlet memurları ve ikta sahipleri, çoğu zaman keyfi ek vergi ve mükellefiyetler getiriyorlardı. İşte bütün bu durumlar, merkezî yönetimin müdahelesini gerektiren büyük halk isyanlarına yol açmıştı.

Selçuklu Ordusundaki Oğuz ve Türkmenler

XI-XII. Yüzyılda Oğuz ve Türkmenlerin büyük bir kısmı Selçuklu ordusunda görev yapmaktaydı. Oğuz ve Türkmen gönüllü birlikleri, çeşitli boy ve kabilelere mensuplardı. XII. Yüzyıl belgeleri, ordudaki (haşem) Oğuz boyları (tavaif) hakkında bilgi vermektedir.[206] Oğuz ve Türkmenler'den teşekkül eden askerî birlikler, sağ ve sol kanatlara ayrılmışlardı. Sancar döneminde, sağ kanat komutanları Kayı ve Bayatlar'dan, sol kanat komutanları ise Peçenek ve Çavuldurlar'dan seçilmekteydi.[207] Kayı ve Bayatlar'ın boy işaretlerinin 1063 yılında Muhammed Toğrul Bey adına basılan sikkeler ve altın rozetler üzerine işlenilmiş olması çok ilginçtir.[208]

Selçuklu ordusunda iki kanat[209] dışında bir de merkez ordu (manglay) vardı.[210] Bunun dışında öncü (yazak), devriye (karaul))

206 *The Letters of Rashid ad-Din Vatvat.* Ed. Chassem Tooycerkani. Teheran, 1960, s. 30.

207 *Tarih-i Al-i Selçuk*, vr. 17.

208 Agadjanov, *Unikalnaya*, s. 12-14.

209 Ordunun sağ cenah, sol cenah ve merkez (manglay) olarak taksim edilmesi uygulaması Akkoyunlular'da da vardı. Bkz. Minorsky, V. *A civil..*, s. 152. Manglay, kelimesi Türkçede tam olarak "alın" anlamına gelmektedir. Bkz. Poppe, N. *'Eine Viersprache Zamaxsari—Handschrift'*, ZDMG, Bd. 101, 1951, s. 311; Telegdi, *Eine türkische..*, s. 319. Slav dillerinde kullanılan 'manga/birlik' de buradan gelmektedir.

210 İbn İsfendiyar, I, s. 95-96.

ve artçı birlikler bulunmaktaydı.[211] XI. Yüzyılın ortalarında Selçuklu birliklerindeki süvari sayısı 2 bindi.[212] Orduda katı nizam ve sıkı disiplin hâkimdi. Askerler, sultanı görünce atlarından inerek, onun önünde toprağı öpmek zorundaydılar. O geçtikten sonra ise hazır ol vaziyetinde durup, verilecek emirleri beklerlerdi. Asker, ancak komutandan gelecek özel bir işaretle görev yerini terkedebilirdi. Askerî geçitler sırasında askerin sultana yaklaşması ve onunla konuşması yasaktı.[213]

İlk Selçuklu hükümdarlarının ana askerî gücünü Oğuz ve Türkmen gönüllüleri oluşturuyordu. Ancak, daha sonraları, Alp Arslan ve Melikşah dönemlerinde, daimi ordu oluşturuldu. Böylece fethedilen ülkelerin askerî birliklerden oluşan paralı askerler ve köle-gulamlardan müteşekkil hassa birlikleri Selçuklu ordusunun esasî gücünü teşkil ettiler.[214] Atlı birliklerin yanı sıra, köylü ve şehir halkından oluşturulan piyadeler de orduya katılmaktaydı.[215]

XII. Yüzyılda Selçuklu ordusu haşem, mütecennid, hadem, sipahi, isfahsalariye olarak adlandırılan askeri kıtalara ayrılıyordu.[216] Sonuncusu, isfahsalar ünvanı taşıyan büyük komutanlara bağlı birlikleri belirtmektedir.[217] Haşem, sultana veya komutanına ve bölge naiblerinin birliklerine denilmekteydi.[218] Sancar döneminde haşemler Horasan, Irak ve Mazanderan haşemleri olarak üç gruba ayrıl-

211 Geniş bilgi için bkz. *Tarih-i Al-i Selçuk*; Gordlevskiy, *Gosudarstvo*; Minorsky, V. *Studies*..; aynı müel., *A history of Sharvan and Darband in the 10-11 th. Centuries*, Cambridge 1958.

212 Ebu'l-Farac, *Tarih*, s. 300.

213 Age, s. 300.

214 *Siyaset-neme*, s. 107-141; *Histoire des Suljoucides de l'Iraq par al-Bondari*, s. 43-71.

215 Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank bsk., s. 33.

216 İbnü'l-Kalanisî, Selçuklu ordusunda hizmetcilerin (hadem), silah taşıyıcıların, topuz taşıyıcıların, çavuşların (emireri ve muhafız), Horasan birlikleri ve şahzade birliklerinin bulunduğunu kaydetmektedir. Rocer de Tourneau, *Damas*.., s. 197.

217 XII. Yüzyıl belgelerinde (Cüveynî, Atabetü'l-ketebe, s. 30 vd.) ve İbnü'l-Kalanisî'nin eserinde (Rocer de Tourneau, *Damas*.., s. 34) isfahsalariye adı verilen Selçuklu ordusundan bahsedilmektedir. Sultan Sancar'a ait bir fermanda isfahsalarların sultanın şahsi hizmetçileri (bendegân) oldukları belirtilmektedir. Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 73.

218 *İnşâ*, vr. 56; Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 20, 30, 77

219 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 20.

maktaydı.[219] Hademlerin ise, elbette önemli bir kesimi vassal birliklerden oluşmaktaydı. Sancar'a ait fermanlarda, vassalların tam techizatlı olarak askerî hizmete gelmeleri emredilmektedir.[220] Mütecennide gelince, o da Türk, Tacik ve diğer uluslardan oluşan askerî birliklerdi.[221] XII. Yüzyıl belgelerinde, muktâ veya iktadârlara tâbi askerî birliklerden de söz edilmektedir.[222] Bir belgede, haşem ve hademin yanı sıra köle ve paralı askerlerden bahsedilmektedir.[223]Muhtemelen burada kastedilen, sultanın hassa ordusunda ve komutanlara bağlı birliklerde hizmet yapan gulamlardır. Kölelerden kurulan sultanın özel birliklerine, saray çavuşları deniliyordu.[224] Bunlar, sultanın özel emirlerini uygularlar, merasim ve yolculuk sırasında onun korumasını üstlenirlerdi.

Selçuklu daimi ordusunun ana çekirdeğini, sultanın şahsi ordusu (hassa) sayılan seçme süvariler oluşturmaktaydı.[225] Alp Arslan döneminde (1063-1072), Selçuklu atlılarının sayısı 15 bine ulaşıyordu.[226] Her bir süvarinin savaş atı haricinde yedek atı da vardı.[227] Selçuklu ordusunun hassa birliklerine alınan askerler, aşırı cesaretleriyle şöhret yapmışlardı. Çoğunluğu Türk asıllı olan ve geçmişte profesyonel savaşçılığı kendisine meslek edinen bu insanların elinden gelen tek şey savaşmaktı.[228] Melikşah'ın daima emre amâde[229] 50 bin kişilik bir ordusu vardı.[230] Büyük Selçuklu İmparatorlu-

220 Age., s. 158-161.

221 İzze'd-din'in Gürgen bölgesine naib olarak atanmasıyla ilgili fermanda, sultanın 'Türk ve Tacikler'den oluşan haşem ve mütecennidleri' onun emrine verdiği belirtilmektedir. Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 30, 41 vd.

222 Muhtemelen bu birlikler çoğu zaman naip ve valilerin ordusunda yer alıyorlardı.

223 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 20.

224 Muizz-i Nişapurî, *Divan*; *Histoire des Suljoucides de l'Iraq par al-Bondari*; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure*; *Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'aprés l'Abrégé du Seldjuoknameh d'Ibn Bibi*, Leyden 1902.

225 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 25; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank bsk., s. 33.

226 *Histoire des Suljoucides de l'Iraq par al-Bondari*, s. 39-40.

227 Age; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Saltıkov-Şedrin Yazması.

228 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, IX, s. 27-28.

229 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 34.

230 Muhammed Ravendî ve Ahmed Gaffarî yanlışlıkla 46.000, Mirhond ise 47.000 süvariden söz etmekteler. Bkz. Kaşanî, *Tarih-i Nigaristan*, s. 145; Belin, M. *agm*, s. 216.

ğu'nun çeşitli bölgelerine dağılan ordunun toplam asker sayısı o dönemler 400.000'e ulaşıyordu.[231]

Sancar'ın fermanlarına göre, XII. Yüzyılda Türkmen birlikleri haşem ve mütecennid olarak hizmet etmekteydiler.[232] Türkmenler'in büyük bir kısmının şahzâde birliklerinde ve yerel hanedanların hizmetinde görev yaptıkları muhakkak. Oğuz ve Türkmen birliklerinin diğer kısmı ise sınırda (uçlarda) hizmet veren kendi bey ve emîrlerinin idaresinde görevliydiler.[233] XII. Yüzyıl Selçuklu belgelerine göre Türkmen ordusu, Gürgen, Dehistan, Şehristan ve diğer sınır bölgelerinde bulunmakydı.

Ancak, kaydetmek gerekir ki, Türkmenler, Selçuklu döneminde gulamlardan oluşan askeri birliklerde kesinlikle yer almamışlardır. Bununla birlikte, sultan ordusunun en önemli gücü gulamlardan teşekkül etmekteydi. Köle olarak alınan gulamlara hizmetleri karşılığında maaş ödenmekteydi.[234] Gulamların kumandanları üst rütbeli askerlerden seçiliyordu ve bütün bir bölgenin idaresi onlara havale ediliyordu.[235] Bu tür komutanlar arasında en gözdesi, Alp Arslan'ın şahsi gulamı olan Sangu idi.[236]

Selçuklu ordusunun ücretli birliklere dönüşmesi, gulam ve diğer yöneticilerin yükselişi, getirdikleri yeni düzenlemeler sebebiyle Oğuz ve Türkmen kumandanlarını rahatsız etmekteydi. Bu yüzden Melikşah döneminde Türkmenler'in saray gulamları birliklerine alınması projesi ortaya atıldı.[237] Bu proje, Selçuklu sultanları ile iktidara büyük hizmetler vermiş kabiledaşları arasındaki kaçınılmaz tartışmayı bertaraf etmek amacıyla hazırlanmıştı. Ne var ki, söz konusu proje, tarihin tabii seyrine uygun olarak zuhur eden ihtilafı çözmeye yeterli bir alternatif gibi görünmüyordu. Yönetimdeki sülale ile Oğuz ve Türkmen reisleri arasındaki ilişkiler gittikçe gerilmeye başlamıştı. İşte, Türkmen rivayetlerinde Sulçuklular'ın kendi hal-

231 *Siyaset-name*, s. 167.
232 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 84-85; *İnşâ*, vr. 30-85.
233 Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*.., s. 159-160.
234 Orta Çağ kaynaklarında Selçuklu ordusunun bu çeşidine اجری خوار denilmekteydi. Bkz. Köprülü, *Bizans Müesseselerinin*.., s. 246.
235 Nişapurî, *Selçuk-name*, s. 31; Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Ank. bsk., s. 46.
236 *The Eclipse of the Abbasid Caliphate*, III, s. 51.
237 *Siyaset-name*, s. 109.

kına yabancılaşan efendiler olduğu şeklindeki hatıraların saklanmasının sebebi de budur.

Horasan ve Kirman Oğuzları

Sancar'ın hâkimiyetindeki Belh, Huttel ve Saganiyan'da oturan Oğuz boyları, 1153 yılında ayaklandılar. Feodal ihtilaflarla içten kemirilen Doğu Selçuklu Devleti, isyançıların darbesiyle yıkıldı. Sultanın iktidarını gaspeden Oğuz reisleri, Horasan'la Selçuklu Devleti'inin diğer bölgelerini ele geçirdiler. 'Guz İsyanı' sırasında Korkud, Tutibek ve diğer emirlerin yanı sıra, 'Sancar'ın yanında bulunan ve [esir] sultana hizmet eden' büyük Oğuz önderlerden biri de Dinar'dı.[238] Diğer bir deyişle, Horasan'ı fiilen ele geçirip paylaşan Oğuz beylerinden biriydi. Galiba yapılan bölüşüm sırasında Dinar'ın payına Sancar'ın başkenti Serahs ve Merv düşmüştü. Daha önce Bahtiyar adlı bir Oğuz beyi Merv'i ikta olarak almak için hayli gayret sarfetmişti.[239] Horasan'ın paylaşımında Merv'in Bahtiyar'a değil de, Dinar'a verilmesini bir tesadüf olarak düşünmemek gerekir. Afzele'ddin Kirmanî'ye göre, Dinar'ın[240] ataları vaktiyle Mâverâünnehir ve Horasan'da hüküm süren Oğuz hükümdarlarındandı. Henüz çocukluk çağında emrinde 20.000 kişi vardı ve bir ordu ve hükümdarlığı yönetmişti.[241] Kısacası Dinar, tevarüs yoluyla hakimiyeti elinde tutan zadegân Oğuz çevresine mensuptu. Seçimle başa gelen bir kabile reisi değil, elinin altında birkaç bin insan bulunan feodal bir hâkimdi.

Horasan'ın paylaşımı sırasında Merv ve Serahs'ı alan Dinar, muhtemelen önce 'melik', sonra 'şah' ünvanı almıştır.[242] Zahiren Sancar'ın vassalı gibi görünse de, gerçekte tüm haklara sahip feodal bir melikti. Merv ve Serahs'ta okunan hutbelerde, kendisi hayatta olmamasına rağmen Sancar'ın adı zikrediliyordu. Bu davranışın derin bir siyasî anlamı vardı. Çünkü Dinar, bu şekilde, kendini sultanın hale-

238 MİTT, s. 440.

239 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, XI, s. 80.

240 Dinar'ın babasının adı Muhammed'di. Bkz. *Histoire des Seldjoucides du Kerman par Muhammed İbrachim, Texte persan*, Lugduni Batavorum 1886 (RTRHS, I),162.

241 Kirmânî, *Tarih-i Afzal*, s. 20.

242 Age., s. 48.

fi olarak göstermeyi ve Oğuz reislerinin hakimiyetini hukuk çerçevesi içine oturtmayı amaçlamıştı.

Orta Çağ kaynaklarında, Merv ve Serahs'taki Oğuz hâkimiyetinin iç yapısı hakkında hiçbir bilgi yoktur. W. Barthold'a göre, Oğuzlar'ın hakimiyet dönemi, Merv'in bariz çöküş dönemlerinden birini teşkil eder.[243] Yazılı bilgilerin yanı sıra, arkeolojik bulgular da Merv vahasındaki köylerin gerçekten bir ekonomik durgunluk dönemi yaşadığını göstermektedir.[244] 1163'de Murgab Nehri'nin kabarması sebebiyle Sultan Bend seddinin yıkılması da büyük ölçüde bu krizin doğuşunda rol oynamıştır. Seddin yıkılmasının önemli sebeplerinden biri de elbette ki yıllık bakım ve tamir işlerinin aksatılmasıdır. Göz önünde bulundurulması gereken bir husus ise, bu dönemde Oğuz reisleri ile komşu feodal hükümdarlar arasında şiddetli çarpışmaların vukû bulmuş olmasıdır. Bu bakımdan, 1153 yılında Sultan Sancar'ın Oğuzlar tarafından hezimete uğratılışından Horezmşahlar devletinin kuruluşuna kadar geçen otuz yıllık süre, Merv için aşırı felaket yılları olmuştur.[245] Merv'de birkaç yıl boyunca kuraklık yaşanmış, bu yüzden "halkın büyük bir kısmı göç etmek zorunda kalmış ve Horezmşah bölgeye görevliler gönderip seddi inşa edinceğe kadar halk perişan ve sefil bir durumda yaşamıştır".[246]

Orta Çağ kaynakları, söz konusu dönemde Serahs köylerinin de bir düşüş süreci yaşadığını göstermektedir. XII. Yüzyılın ikinci yarısında yıkılan ve boşalan köylerden bahsedilmektedir.[247] Yine bu dönemde Merv ve Serahs'ın 'çöle dönüştüğü' haber verilmektedir.[248] Bu tahribatın ana nedeni, Oğuz reisleri ile Horasan ve sınır bölge hâkimleri arasındaki sürekli savaşlardı. Dinar, XII. Yüzyıl sonunda Horezmşahlar'la sürdürdüğü çetin savaşlar sebebiyle Merv ve Serahs'ı elden çıkarmak zorunda kalmıştı. 1180 yılı civarında Oğuzlar'a saldırarak, büyük bir kısmını kılıçtan geçiren Sultanşah'ın orduları Serahs önlerinde beliriverdi.[249] Bu durum karşısında canını kurtarmak için kaçmaya çalışan Dinar, kendini Serahs hendeğine atmışsa da oradan kurtarıldı ve şehir kalesinin surları arasına bekindi.

243 Bartold, *Po povodu.*, s. 214.
244 Masson, M. E. *Nemogilnıye*, s. 32.
245 Bartold, *Po povodu..*, s. 214.
246 MİTT, t. I, s. 527.
247 MİTT, t. I, s. 340.
248 Ebu'l-Hasan Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, Tahran hşr., s. 22.
249 *Tarih-i Cihan-güşâ*, s. 17.

Sultanşah, Oğuzlar'a gaflet anında saldırmakla birlikte başarılı olamayınca, Merv'e dönüp bir süre kuşattıktan sonra şehri ele geçirdi. Arkasından Serahs Oğuzları'na karşı peş peşe yağma saldırıları düzenledi. Sultanşah'la girdiği savaş yüzünden zayıflayan Dinar, Nişapur hâkimi Melik Tuganşah'a başvurarak yardım istedi. Tuganşah, onun Bistam'a karşılık Serahs'ı teslim etmeye hazır olduğu şeklindeki teklifi üzerine,[250] kumandanlarından Ömer Firuzkîhî'yi gönderdi. Böylece Serahs'ı terkeden Dinar, oraya Karakuş adında birini emîr olarak tayin eden Tuganşah'ın yanına gitti. Bunun üzerine Sultanşah üçbin kişilik bir orduyla Tuganşah'ın üzerine yürüyünce, o ve Dinar büyük bir orduyla Nişapur'dan hareket ettilerse de, 1181 Mayısında Asiye-i Hafs civarında vukû bulan savaş sonunda ağır bir yenilgiye uğradılar.[251] Melik Dinar, bu olaylardan kısa bir süre sonra muhtemelen Horasan Oğuzlar'ından bir kısmını yanına alarak Kirman'a gitmiştir.

Sultanşah'la yapılan savaşlar sonucunda Serahs'ı terketmek zorunda kalan Oğuzlar, 1184 yılı civarında 5000 süvarilik bir orduyla, ağırlıkları, kadın ve çocuklarını da yanlarına alarak Kuban'a gittiler. Sultanşah tarafından insafsızca yağmalandıkları için neredeyse giyecek elbiseleri bile kalmamıştı.[252] Başlarında Semsam, Bulak, Kayserbek vardı.[253] Oğuzlar, kısa sürede Kirman'ın büyük bir kesimini ele geçirdilerse de, Berdsir'i zaptedemediler. Sonuncusu, Kavurd Kara Arslan-bek'in torunları olan Kirman Selçukluları'nın başkentiydi.[254]

Oğuzlar, Kirman'ı zaptettikten sonra şehir ve köyleri yağmalayıp, harabeye çevirdiler. Oğuz beyleri, zaten şiddetli bir kıtlığın yaşandığı ülkeyi yağmalamış ve baştan sona tahrip etmişlerdi.[255] Ancak, daha sonra Oğuz reisleri Kirman askerî feodal zadegânlarıyla yakınlaşmanın çarelerini aradılar. Böylece Sistan hâkimi Tace'd-din Ebu'l-Fazl Secazî'nin akrabası Ömer Nehî'yi 'melik' ilan ettiler ise de, ardından bir sebep yüzünden aralarında anlaşmazlık çıktı. Bunun üze-

250 Age., s. 21; Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, t. I, s. 97.

251 *Tarih-i Cihan-güşâ*, s. 21.

252 Kirmânî, *Tarih-i Afzal*, s. 89; *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 109.

253 Kirmânî, *Tarih-i Afzal*, s. 88-89; *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 107.

254 Kavurd, Davud Çağrı Bey'in oğluydu. Bkz. Ravendî, *Rahat-us-sudur*, s. 104.

255 Kirmânî, *Tarih-i Afzal*, s. 91; *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 111-112.

rine Oğuz reisleri, Kirman Selçukluları atabeyi Muhammed'i davet ettiler ve onunla birlikte Kirman'ın başkentinde oturmaya başladılar.[256] Atabey ile Oğuz reisleri Semsam ve Bulak arasında yapılan anlaşmanın şartları gereği, kısa süre sonra da Kirman hükümdarı Turanşah onlara katılacaktı. Ancak, Turanşah beklenmedik bir suikasta kurban gidince bu plan gerçekleşmedi. Bu sıralarda, yani 1186-1187 yıllarında, Kirman'da da Melik Dinar ortaya çıkmıştı.[257] Oğuz emîrlerinin kuklası olmak istemeyen Atabey Muhammed, kısa süre sonra onların yanından kaçınca onlar da Dinar'a iltihak ettiler.

1187 yılında Melik Dinar, Berdsir'i ele geçirdi ve böylece son Selçuklu Kirman şahı Muhammed Irak'a kaçmak zorunda kaldı. Muhammed Şah, Oğuzlar'a karşı savaşmak amacıyla Irak, Fars, Sistan, Horezm, Gur ve Gazne hâkimlerinden yardım almak için boş yere didinip dururken öldü. Böylece Selçuklu hanedanının Kirman hâkimiyeti sona erdi. Onun ölümüyle birlikte Kirman Selçuklular hanedanı son buldu. Dinar ise, Berdsir'i ele geçirdikten sonra şah ünvanı alarak, kendini Kirman hâkimi ilan etti.[258]

Kirman Dinarlı Devleti'nin teşekkülü, sözü edilen dönemde Oğuz toplumunda cereyan eden muahhar feodalizm süreciyle bağlantılı tipik bir örnekti. Oğuz beyleri, emîr ve serdarları arasında mahalli feodal asilzadelerle ittifaktan yana olanların sayısı hiç de az değildi. Bu aristokrasi kanadının başında Kirman Oğuz Devleti'nin kurucusu Melik Dinar bulunmaktaydı. Dinar, Selçuklular döneminde Kirman'da uygulanan idare ve vergi sistemini aynen muhafaza etti. Onun döneminde tayin edilen vezir, atabey ve şıhneler yine önceki devlet divanı vazifesini icra ediyorlardı.[259] Ayrıca Dinar, Kirman feodalleri arasındaki gergin havayı da belli bir süre için yumuşatmayı başarmıştı. Onun, Kirman tahtına oturduktan sonra, tebaasını aşırı baskılardan, Oğuz emîrleri ve mahalli feodallerin yağmasından kurtardığı tarihçi Afzale'd-din Kirmanî tarafından kaydedilmektedir.[260] Bu dahilî mücadelenin amacı, savaşlar ve taht kavgaları yüzünden sarsılan ülke ekonomisini istikrara kavuşturmaktı.Yeni hanedan,

256 Kirmânî, *Tarih-i Afzal*, s. 96; *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 119-120.

257 *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 116.

258 Kirmânî, *Tarih-i Afzal*, s. 48.

259 *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 146-184.

260 Kirmânî, *Tarih-i Afzal*, s. 25 vd.

yoksulluk ve aclık çeken geniş halk tabakasının sempatisini kazanmaya çalışıyordu. Dinar ve onun yanında yer alan Oğuz beyleri ise, bir noktada Selçuklular'ın Horasan'ın fethi sırasındaki tecrübesini tekrar etmişlerdi.

Dinar'ın Kirman'daki yönetimi sırasında, eski feodal mülkiyet kurumu korunmuş ve bilahere ülkenin bazı bölgeleri askerlere ikta olarak verilmiştir. Örneğin Zirend bölgesi, Oğuz ordusunun iktası olmuştu.[261] Zirend ikta hakkını ele geçiren Oğuzlar, hâkimiyetleri altındaki köylülerden (raiyet) 'hums' ve 'öşr-ü divanî', yani ürünün 1/5'lik ve 1/10'lik kısmını alıyorlardı. Bu vergiler köylü 'baziyarlar'dan[262] alındığı gibi, Zirend bölgesinde bulunan feodal çiftlik sahiplerinden de alınmaktaydı. Hatta Oğuzlar, Dinar'ın veziri Hacı Cemal'dan dahi vergi almışlardı. Çünkü vezirin çiftliği (diyâ), toprakları (emlâk) ve gayr-i menkulleri Kirman'ın Oğuz haşemine verilen ikta arazisinde bulunmaktaydı. Bu durum vezirin onurunu kırmış olmalı ki, kısa süre sonra Dinar'ın çıkardığı bir fermana binaen, Oğuz askerlerinin Zirend bölgesi feodallerinden vergi almaları yasaklandı. Ne var ki, Oğuz haşeminin fermanı dinlememesi, Dinar'ı geri adım atmaya zorlayacak ve vezir Hacı Cemal tutuklanacaktı. Bütün bu olayların Oğuz ordusu kumandanlarıyla Kirmanlı toprak sahibi aristokratlar arasında bir adavete yol açmaması imkansızdı. Bu şartlar karşısında Dinar, Oğuz reisleri ile yerli feodallar arasını bulmaya çalışıyordu, ama meyli, açıkça sonunculardan yanaydı. İşte, Oğuz askerî aristokratlarının Dinar'a karşı bir suikast tertipleyerek, öldürmek istemelerinin sebebi budur. Fakat Dinar, Oğuz askerinin hazırlanan planı uygulamaya kaşkıştığı bir sırada bazı vaadlerde bulunarak kurnazca ellerinden kurtulmayı başardı ve hazinesini de yanına alıp Berdsir'e kaçtı. Ancak, kısa süre sonra geride Ferruhşah ve Acemşah adında iki çocuk bırakarak terk-i dünya eyleyecekti.[263] Dinar'ın ölümünden sonra başlayan aralıksız iç kavga ve savaşlar sırasında ise Kirman Oğuz Devleti ortadan kalktı.[264]

261 *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s.150

262 "Bazîyar", Afzale'd-din Kirmânî'nin eserinde vergi ödeyen çiftçi anlamında kullanılmıştır. Bkz. *Tarih-i Afzal*, s. 30. Bazîyarlar dışında o dönemde Kirmân dehkan-toprak sahiplerinin de adı geçmektedir. Bkz. *Tarih-i Afzal*, s. 29 vd.; *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 150.

263 *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 160.

264 *Histoire des Seldjoucides du Kerman*, s. 162 vd.

Kirman Dinarlılar tarihi, XII-XIII. Yüzyıllar Oğuz ve Türkmen toplumunda gerçekleşen sosyo-ekonomik sürecin gidişatını tayin etmek bakımından büyük önem arz etmektedir. Herşeyden önce, küçük Oğuz devletlerinin yerel feodal güçlerin desteği sayesinde ortaya çıktığı aşikârdır. Ancak, bütün Oğuz reisleri bu bağlamda aynı siyasal istikamette hareket etmemekteydiler. Onlar arasında ciddi ayrılıklar vardı ve bazan bunlar açık çarpışmalara yol açıyordu. Göçebe Oğuz aristokrasisinin bir kısmı, yapılan talan ve yağmalarla çabucak zenginleşmek sevdasındaydı. Diğer bir grubu ise, yerel feodal zadegânlar ile sıkı ittifaktan yanaydılar ve sömürü metoduna daha ılımlı yaklaşıyorlardı. İşte bu iki grup arasındaki mücadele, Kirman Dinarlı Devleti'nin yıkılmasına yol açmıştır.

Yazır Hakimiyeti

XII. Yüzyılda şimdiki Kuzeybatı Türkmenistan'ın siyasî hegemonyası Oğuz Yazır boyundan gelen hanların eline geçti. Yazır tarihi hakkında en sağlam bilgiler, Muhammed b. Necip Bekran'ın eserinde bulunmaktadır.[265] Bekran'a göre, "Yazırlar, Balhan dağı civarında ve eteklerinde yaşayan bir Türk boyudur. Biri Mangışlak, diğeri Horasan'dan gelen iki boy da onlara katılmış; böylece sayıları artmış ve güçlenmişlerdir. Yazırlar, kendi yurtlarını terk ederek Şehristan ve Ferava'ya gittiler. Daha sonra Tak denilen bir kaleye yerleştiler. Şimdi ise üç boya ayrıldılar: Asıl Yazırlar, Mangışlakîler ve Barslar".[266]

'Cihan-nâme'de yer alan bu açıklama, zamanında Rus şarkiyatçıları tarafından da yorumlanmıştır. Bekran'ın bilgilerini Ebu'l-Gazi'nin verdiği bilgilerle karşılaştıran A. Tumanskiy, bu açıklamalara ilk dikkat çekenlerden biridir. 'Şecere-i Terâkime'ye göre, Yazır boyu "Horasan'a gitmiş ve uzun yıllar Durun civarında yaşamıştır. Bu yüzden Durun'u Yazır yurdu olarak adlandırırlar. Yazırlar'ın bir kısmı Durun yakınlarındaki dağ eteklerine yerleşerek çiftçilik yapmaya başlamışlar. Şimdilerde onları (Yazırlar'ı) Karataşlı diye adlandırıyorlar".[267]

265 Bekran, *Cihan-name*, vr. 349;
266 MİTT, t. I, s. 349.
267 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68.

Mevcut bilgiler diğer tarihî olaylarla birlikte tetkik edildiğinde, Yazır boyu hakkında fikir ileri sürmemiz mümkün hale gelmektedir. Yazırlar'ın iki ana unsurdan teşekkül ettikleri bilinmektedir: Yerli unsurlar ve muhaceret yoluyla gelenler. Yazır toplumu tarihinin ilk aşaması, Balhan Dağı bölgesiyle yakından irtibatlıdır. Bilahere Mangışlak ve Horasan'dan Balhan civarına muhaceret eden göçebe boylar da bu gruba katıldılar. Her ne kadar Muhammed Bekran bu göçler konusunda susmayı tercih ederse de, büyük bir ihtimalle XI. Yüzyılda vukû bulmuştur.

Yazır toplumu tarihindeki en büyük değişikler, Selçuklular'ın Horasan fütuhatı sırasında olmuştur. XI. Yüzyılın ilk otuz yılında Balhan civarındaki Selçuklu boyları önemli rol oynamaya başlamışlardı. 1027 yılı isyanından sonra Horasan'dan göç eden Kızıl ve Yağmurlar,[268] Balhan Dağları'na sığınmışlardı. Aynı sıralarda, muhtemelen vaktiyle Balhanlarda yaşayan eski Oğuzların torunları Balhankûhilerden bahsedilmektedir. Sır-Derya Yabgu Devleti'nin yıkılmasından sonra buralara Oğuz ve Türkmenler'in yeni gurupları gelmişlerdi. Bunlar arasında Oklu, Göklü, Ağarlı ve Sultanlılar'ın adları geçmektedir.[269]

Selçuklu göçleri sırasında, söz konusu grubun Balhan eteklerindeki oluşumunun ilk aşaması tamamlanmıştı. Bu birliğin bünyesine katılan göçebe boylara 'Yazır'[270] denildi. Yazır bölgesinin kaynaklar-

268 Beyhakî, onları 'Türkmen' olarak tanıtırken (Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, Morley nşr., s. 71, 648); İbnü'l-Esir, 'Oğuz' olarak zikretmektedir. Bkz. *Ibn-el-Athiri Cronicom*, IX, s.159.

269 Kononov, *Rodoslovnaya.*, s. 68.

270 Yazır kelimesiyle, daha eski dönemlerde, henüz erken Orta Çağda Balhan civarında yaşayan bozkır kabileleri kastedilmiş de olabilir. Çünkü V-VI. Yüzyıllarda bu bölgede anlamı "bozkır, kum" demek olan "sul" adlı bir halk veya kabilenin yaşadığından bahsedilir. Bkz. Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 556. Dikkati çeken bir diğer husus ise, Orta Çağ Türk lehçelerinde "Yazı"nın 'bozkır, ova' ve ayrıca 'serbest insan' anlamında kullanıldığıdır. Bkz. Bang, W. *Über die Ratsel..*; Brockelmann, C. *Mahmud al-Kasgari..*; *Ein türkische-arabisches Glossar*; Gökyay, O. S. *Dede Korkut*, İst. 1938; Gabain, A. *Alttürkische..*; Radlov, *Opıt..* Demek ki 'Yazır' kelimesi 'yazi + er' (tam anlamıyla 'adam, erkek') kelimelerinin muharref şeklidir. Muhtemelen, bu terim geniş anlamda 'bozkır insanları' anlamına gelmekteydi. Nitekim bu açıklama, Uluğ Balhan bölgesinin coğrafi konumuna da uymaktadır. Balhan-Kuhi adı da Balhan dağlarında yaşayan Yazırlar'ın bir kısmına ıtlak edilmiş olabilir.

da ilk defa Horasan'da Selçuklu-Gazneli savaşları sırasında geçmesi önemli bir hususdur.[271] XI. Yüzyılda nisbeten Yazırlar'ın kaderini belirleyen bir olay dikkatimizi çekmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi, 1065 yılında Sultan Alp Arslan, Kıfşat ve Cazi'ye karşı sefere çıkmıştı. Biz burada, özel adların değil, daha çok etnonim adlarının ortaya çıkışıyla ilgileniyoruz. Sıbt el-Cevzî'in eserinde, 1065 yılı seferi anlatılırken "Kıfşak ve Türkmen"lerden bahsedilmesi, böyle bir durumun doğruluğuna işaret etmektedir.[272] Önce, doğru şekliyle "yazi" olarak okunması gereken "Cazi" kelimesi üzerinde duralım. Ünsüz "c" harfinin "y" harfine dünüşmesi , bilindiği gibi, Orta Çağ Türk dil ve lehçelerine özgü bir durumdur.[273] Belirtilmesi gereken bir diğer husus ise, XI. Yüzyıl Oğuz boy-kabile adları arasında ünsüz 'c' ile başlayan bir dizi kelimenin bulunmasıdır. Keza 'y' ünsüzü ile başlayan isimlere de rastlanmaktadır.[274] Buradan "Cazi" (etnik 'ar/er' takısının hasfı ile) kelimesinin boy adı olan "Yazır"a tekabül ettiği sonucu çıkarılabilir. Dolayısıyla XI. Yüzyılın ikinci yarısı başlarında Balhan civarındaki Yazırlar'ın bir kısmının ve Mangışlak Kıpçakları'nın Horasan Selçuklular'ına tâbi oldukları düşünmemiz için mesnediniz vardır. Bu durumda, Alp Arslan'ın Balhan civarına tertiplediği sefer, Mikail'in torunlarıyla Yazır birliğinin bir kısmını teşkil eden Kızıl ve Yağmurlar arasındaki hasmane ilişkilerin yol açtığı mantıklı bir davranış olarak değerlendirilebilir.

Selçuklular, XI. Yüzyılda Yazır ve Kıpçaklar'ın bir kısmını itaat altına almış olsalar da, Mangışlak ve Balhan civarındaki hâkimiyetleri yeterince sağlam değildi. Yerli bozkır kabilelerinin Dehistan, Gürgen ve Horezm'i istila ettikleri göz önünde bulundurulacak olursa, bölgede endişe verici bir durumun olduğu anlaşılır. 1096'da Mangışlak ve Doğu Hazar sahillerinde yaşayan Türk dilli kabileler Horezm'e saldırmışlardı. İbnü'l-Esîr'e göre, bu Türkler'in başında güçlü bir 'han' bulunmaktaydı. Bu yüzden yapılan saldırı geçici bir yağma hareketi değil, aksine planlı bir istila idi. Saldırıya Horasan Selçukluları'ndan kaçan Akıncı b. Koçkar'ın oğlu Toğrul Tegin de katılmıştı. Horezm naibi Muhammed b. Anuştegin, Nişapur'dan mu-

271 *Historia Mirchondi*, s. 31.

272 Togan, *Umûmi*, s. 190.

273 Bkz. *Istoriçeskoye razvitiye leksiki tyurkskix yazıkov*, M. 1961; *Islodovaniya po sravnitelnoy grammatike tyurkskix yazıkov*, M. 1962; Ramsted, G. I. *Vvedeniye v altayskoye yazıkoznaniye*, M.1957.

274 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 56.

avenet amacıyla hareket eden Sancar'dan yardım istemeye mecburdu. Selçuklu ordusu Horezm'e yaklaşınca "Türkler, Mangışlak'a kaçmışlar; Toğrul ise Hond Han'a[275] sığınmıştı".

İbnü'l-Esîr'in anlattıkları, XI. Yüzyılda Mangışlak'da başlarında kendi hanları bulunan Türk boylarının yaşadığını göstermektedir. Bunlar, Horezm'i dahi ele geçirmeyi denediklerine göre, bir hayli güçlü olmalıydılar.[276] Elbette ki burada geçen "Türkler" kelimesiyle, XI. Yüzyıl sonunda Mangışlak'da yaşayan Kıpçak kabileler birliği kastedilmiştir. Kaşgarlı Mahmud'un Hazar civarında Kıpçaklar'ın yaşadıkları bölgeleri gösteren haritası da bu görüşü desteklemektedir. Hatta Sultan Alp Arslan'ın Urgenç'den Mangışlak'a tertiplediği seferle ilgili olarak yukarıda verilen tarihi bilgi de bu konuda bir delil sayılır.

Son dönemlerde yapılan arkeolojik araştırmalar, yazılı kaynakların Balhan civarındaki Yazır kabile birliğiyle ilgili bilgileri tamamlamaktadır. Bölgede yapılan kazılarda Büyük Balhan'ın kuzey eteklerinde Yazırlar'a ait Duyneş Kala adlı bir kale ortaya çıkarıldı. Kalenin güneyden kuzeye doğru kare şeklinde ve plansız biçimde uzandığı gözlemlenmektedir. Duyneş Kala'nın üç metre yüksekliğindeki surları, yontulmamış taşlardan yapılmış. Burada, tek tip arkeoloji kompleksi oluşturan kuru ve ıslak seramik parçaları bulundu. Bunlar, bilhassa koyu yeşil ve kahverengi görüntülü olup, XI-XII. Yüzyıllarda yapıldığı anlaşılmaktadır. Yazır boylarının savunma hatlarından birini teşkil eden Duyneş Kala, Moğol istilasına kadar ayakta kalmıştır.[277]

Yazır tarihin ikinci devresi, Horasan'a yerleşmeleriyle başlar. Burada Yazırlar'ın esas merkezi, Şehr-i İslam harebelerine tekabül eden Tak Kalesi idi.[278] Orta Çağ kaynaklarında, Yazırlar'ın Şehristan, Tak ve Ferava bölgelerine yerleşmeleriyle ilgili bilgiler bulunmamakta-

275 Metinde bu şahsın ismi خند خان olarak geçiyor. Büyük bir ihtimalle bu ibareyle kastedilen şey bir yer adı değil, Hond-han şeklinde bir şahıs ismidir.

276 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., X, s. 110-111.

277 Yusupov, H. '*Srednevekovıye kreposti na Bolşix Balhanak*', SA, 1068, No. 2, s. 212-217.

278 Maruşenko, A. A. '*Suşestvennıye poprovki. Materialı k istoriçeskoy geografii Turkmenistana*', Turkmenovedeniye, 1930, N: 12; Litvinskiy, B. A. – Moşkova, V. G. '*İzuçeniye Taka-Yazıra, Duruna*', Materialı YuTAKE, vıp. I, M. 1949.

dır. Türkmen tarihî rivayetleri, bu olayların XI. Yüzyılda Oğuz Devleti'nin yıkılmasından hemen sonra gerçekleştiğini göstermektedir.[279] Bazı Yazır grupları, diğer Oğuz boylarıyla birlikte Selçuklu fütuhatı sırasında Horasan'a gelmiş olabilirler. Ancak, Yazırlar'ın ana kitlesi, buraya Balhan civarından XII. Yüzyılın ikinci yarısında gelmişlerdir.[280]

Yazırlar'ın Şehristan, Tak ve Ferava'ya muhaceretine bir takım olaylar neden olmuştur. XII. Yüzyılda Balkan civarı ve Mangışlak tekrar Selçuklular'ın eline geçmiş; ancak, yerli bozkır kabileleri uzun süre "Büyük Selçuklular"a karşı direnmişlerdi. Sancar'a ait bir fermanda, Gürgen naibine Dehistan ve Mangışlak sınırlarında barınan 'putperestlerle' kesin kes mücadele edilmesi emredilmektedir.[281] Daha geç dönem belgelerinde ise bu boyların artık Gürgen ve Dehistan şıhnesine itaat ettikleri belirtiliyor.[282] Herhalde Bozkırlılar itaat altına alınmış ve vergi ödemekle mükellef tutulmuşlardı. Sultana bağlı memurların suiistimalleri –ki bu durumu XII. Yüzyıl belgeleri de kanıtlamaktadır– şüphesiz Balhan civarı Yazırlarının da canına tak etmişti. 1153 yılında Oğuzlar'ın Belh bölgesinde ayaklanmaları ve Horasan'ı ele geçirmeleri üzerine Yazır boyları da harekete geçmişler, bu fırsattan yararlanarak Şehristan, Tak ve Ferava sınırlarına yönelip, Şehr-i İslamı zaptetmişlerdi.

Yazırlar'ın Horasan yerleşim alanlarının iç kısımlarına uzanmaları, Oğuz bozkır boyları arasındaki muahhar feodalleşme sürecinin devamı niteliğindeydi. Büyük hayvan sürülerine sahip zengin göçebe asilzadelerinin tek derdi meralarını genişletmek değildi. Onlar, aynı zamanda artan üretimlerini satabilecekleri pazarlar bulmak zorundaydılar. Fakirleşen göçebe grupları ise çiftçilikle uğraşabilecekleri uygun araziler arıyorlardı. Nitekim, Tak'ı ele geçiren Yazırlar'ın hemen yerleşik düzene geçerek, ziraatla uğraşmaları da bunu göstermektedir.[283]

Şehr-i İslam ve Durun bölgesine yerleşmeleri Yazır birliğinin şekillenme sürecini tamamlamaktaydı. Yazırlar, ziraat yaşamını benimsemekle diğer Oğuz boyları ve mahalli şehir sakinleriyle kaynaşma-

279 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68.
280 Litvinskiy, B. A. – Moşkova, V. G. *Izuçeniye Taka-Yazıra*, s. 317.
281 Cüveynî, *Atabetü'l-ketebe*, s. 19.
282 Age., s. 85.
283 Litvinskiy, B. A. – Moşkova, V. G. *Izuçeniye Taka-Yazıra*, s. 292.

ya başlamışlar ve böylece yoğun bir tekevvün aşaması geçiren Türkmenler'in bünyesinde yerlerini almışlardı. Yazırlar'ın henüz XI-XII. Yüzyıllarda Oğuz boyları arasında gösterilmesi bir hayli ilginçtir.[284] Ancak daha sonraları (XIII. Yüzyılın 20'li yıllarında) onlardan 'Türkmen' olarak söz edilecektir.[285] Tak ve Durun topraklarına yerleşen Yazırlar'ın büyük bir kısmına bir süre sonra 'Karataşlı' denilmeye başlanmış[286] ve bu ad zamanla "Yazır"ın yerini almıştır. Yazır adının ortadan kalkışı, Yazır grubuna mensup boyların sabık etnik yapılarında ve ekonomik yaşantılarında esaslı değişikliklere yol açmıştır.

Yazır boy birliğini teşkil eden halkların Horasan'a gelişleri, onların tarihî kaderlerinde bir başka önemli değişikliğe daha yol açmıştır. Yazırlar Şehr-i İslam ve Durun'a yerleştikten sonra, patriarkal-feodal ilişkileri hızlı bir gelişim aşamasına girmiş ve bağımsız Yazır hükümranlığının doğuşuna yol açmıştır. Bununla birlikte hanedanın kuruluş tarihi, tam olarak tesbit edilmiş değildir. Bilinen tek gerçek, XII. Yüzyıl sonunda Yazırlar'ın başında Yağmur Han adlı bir beyin bulunduğudur. W. Barthold'un da belirttiği gibi, Yazırları bu dönemde müstakil bir halk olarak görüyoruz.[287] Sanırım 1153 yılı olayları ardından bir hayli güçlenen Yazır beyleri, Horasan'ın büyük bir kısmını ele geçiren Horezmşahlar'a karşı direnmiş olmalılar ki, İl Arslan 1160 yılında Yazır bölgesine sefer düzenlemiştir İbnu'l-Esîr, Horezmşahın o yıl Ucına'ya[288] harekat ettiğini ve başlarında Yağmur Han'ın bulunduğu Türk-Yazgır (Yazır)[289] boylarına saldırdığını kaydetmektedir. Horezm ordusunun Yazırlar'a karşı tam bir katliam uyguladığı, yağmaladığı ve pekçok insanın ölümüne yol açtığı bilinmektedir. Bu olaylar olurken Yağmur Han Horasan Oğuzları'na kaçarak, kabiledaşlarından yardım istemiş ve İl Arslan'ı Yazırlar'a saldırmaya teşvik eden Emir Aytak'a karşı savaşmak için Oğuzlar'dan yardım taleb etmiştir.

284 Kaşgarlı, *Divan*, Rıfat nşr., I, s. 56; İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., X, s. 111.

285 *Tarih-i Cihan-güşa*, s. 71-72.

286 Litvinskiy, B. A. – Moşkova, V. G. *İzuçeniye Taka-Yazıra*, s. 292.

287 Bartold, *Soçineniya*, t. II, s. 585.

288 Tornberg neşrinde اوجنه, Kahire baskısında ise اجنه olarak geçmektedir. Muhtemelen burada Yazırlar'a ait bir karakoldan bahsedilmektedir. Bu tür sınır merkezlerine Oğuzlar genel olarak 'uc/uç' derlerdi. Gordlevskiy, *Gosudarstvo*, s. 22.

289 Tornberg neşrinde (*Ibn-el-Athiri Cronicon*, XI, s. 171) yanlışlıkla Kahire baskısında (İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, XI, s. 110) ise yerine geçmektedir.

İhtiyare'd-din Aytak, Sultan Sancar'ın en büyük komutanlarından biriydi. XII. Yüzyılda Horasan'daki feodal anarşiden yararlanarak, Haveran bölgesinin bir kısmını eline geçirmiş;[290] 1157 yılında etrafına topladığı 'çapulcu sürüsü' ile Nisa ve Ebiverd bölgesine yerleşmiş,[291] fakat kısa süre sonra Dehistan'da arz-ı endam ederek, oradan Gürgen'e geçmişti. Aytak, Oğuzlar'ın Nişapur'dan Dehistan'a[292] gitmesinin ardından Taberistan isfahbadından Gürgen bölgesini yönetme iznini koparmıştı.[293]Aradan bir müddet geçtikten sonra Oğuz beyleri tekrar Gürgen ve Dehistan'a hareket edince, bu defa Taberistan isfahbadı bir orduyla onların üzerine yürüdü. Aytak bir bölük askerle ordunun sağ cenahında yer almıştı. Fakat savaş başlayıp da Oğuz orduları düşmanın merkez, sağ ve sol cenahına yıldırım gibi dalınca, Aytak ve sağ cenah kumandanı Kabudcâme, çarpışmaların en kızgın anında kaçtılar. Bu durum karşısında Oğuz saldırılarına fazla direnemeyen Taberistan ordusu panik halinde kaçıştı. Oğuzlar düşmanı takip ederek birkaç bin asker öldürdüler. Taberistan'a sığınan isfahbad, tekrar ordu toplayarak Oğuzlar'ın üzerine yürüdü. Ancak, Oğuzlar Bistam ve Damgan'ı ele geçirdikten sonra Mâverâünnehir'e yöneldiler.[294]

İşte, Emîr Aytak tarafından kışkırtılan Horezmşahın Yağmur Han'a saldırması bu olaylardan sonra olmuştur. Horasan Oğuzları, Yağmur'un kendilerinden yardım istemesi üzerine Nisa ve Ebiverd üzerinden hareket ederek, Mazanderan hâkiminden yardım isteyen Aytak'ı cezalandırmaya karar verdiler.[295] Rüstem b. Ali, Abeskun bölgesinde yaşayan Türkmen, Deylemî ve Kürtler'den müteşekkil büyük bir orduyla Aytak'ın yardımına koştu.[296] Kısa süre sonra başlayan çarpışmalar sırasında Oğuzlar, düşmanın sağ cenahına yüklendiler. Aytak cenk meydanından kaçınca, geri kalan Mazanderan ordusu da onu takip etti. Bu olaydan sonra Aytak Horezm'e sığınırken, Oğuzlar da cenk meydanına yakın bir yerde bulunan Dehistan'a yöneldi-

290 Semyenov, *Drevnosti Abiverdskogo rayona*, Taşkent 1931, s. 5.

291 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, XI, s. 149;

292 Hüseynî, Oğuzlar'ın Sancar'ın 1157 yılında ölümünden sonra Dehistan'a geldiklerini zikretmektedir. *Ahbaru'd-devle*, s. 94.

293 İbn İsfendiyar, *Tarih-i Taberistan*, s. 95.

294 *Age*, s. 96.

295 Burada kastedilen mülûk el-cibal kolundan gelen Bavendi hanedanı yöneticisi Rustem ibni Ali ibn Şehriyar ibn Karun (1139-1164) dur.

296 Marguart, *Über das Volkstum*, s. 52.

ler. Dehistan surlarında gedik açan Oğuzlar, 1161 yılı başlarında burasını yağmaladılar. Böylece Gürgen'i yakıp yıkan Oğuzlar, şehir sakinlerini de dağıttıktan sonra Horasan'a döndüler. Oğuzlar'ın Gürgen ve Dehistan'dan çekilmesinden sonra tekrar topraklarına dönen Aytak, kısa süre sonra Cüveyn kasabasını ele geçirip, Emîr Boğra-Tegin Bozkuş el-Carakanî'yi mağlup etti.[297] Aytak, daha sonra Horezmşahlar'ı metbû olarak tanımaya mecbur kaldı. Artık Gürgen ve Dehistan camilerinde okunan hutbelerde önce İl Arslan'ın, ardından kendisinin adı zikrediliyordu. Fakat Aytak, Horezmşahlar'ın vassalı olmaktan rahatsızlık duyarak, 1165 yılında İl Arslan'ı devirmeye kalkışında, acı bir sonla karşılaştı ve elindeki Dehistan'ı da kaybetti.[298]

İncelenen belgelere göre, Yazır hanı Yağmur, Horezm ile Gürgen arasında kalan bölgede hüküm sürüyordu. Ancak onun ne zaman ve hangi şartlarla " Türkleri"nin hanı olduğu bilinmiyor.[299] Bilinen tek şey, 1160'da Yamur-han'la İl Arslan arasında kanlı bir savaşın vukû bulduğudur. Bu savaşta İlk Arslan Yazırlar'ı mağlup etmiş, onlar da Horasan Oğuzları'ndan yardım istemişti. İl Arslan'ın Yazır topraklarına saldırısı sırasına, o sıralar Taberistan isfabadıyla müttefik olan Emîr Aytak da iştirak etmiş; fakat 1161'de Horasan'dan yürüyüşe geçen Oğuzlar, Rüstem b. Ali ve müttefiki Aytak'a ağır bir darbe indirmişlerdi. Horasan Oğuzları'yla Yazır ordusunun müştereken elde ettiği zaferden sonra Yağmur-han'ın topraklarının genişlediği görülüyor. Ne yazık ki Yazırlar'ın daha sonraki tarihi hakkında Orta Çağ kaynaklarında hiçbir bilgi yoktur. Yazırlar, tarih sahnesine ancak XI-II. Yüzyılın birinci çeyreğinde yeniden çıkacaklardır.

Orta Çağ kaynaklarında Yazır devletinin siyasî ve sosyo-ekonomik yapısı hakkında da hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu boşluk, ancak Şehr-i İslam harebelerinde bulunan arkeolojik materyallarla doldurulabilir. Yazır hanlarının eski siyasî merkezinin harabeleri, Baharden kasabasının 22 km. kuzeyindedir. Yazırlar'ın Tak şehrinin meydanı yaklaşık 30 hektar genişliğindedir. Bu da şehrin, o zamanın ölçülerine görede oldukça büyük bir yerleşim birimi olduğunu gösterir.[300] Şehr-i İslam, iki kalesi bulunan rabat ve şehristandan müte-

297 *Ibn-el-Athiri Cronicon*, XI, s. 117-118.

298 Age., XI, s. 141.

299 İbnü'l-Esir, Yağmur Han'ın Odak veya Ozak'ın oğlu olduğunu belirtir. Bkz. *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., XI, s. 116.

300 Litvinskiy, B. A. – Moşkova, V. G. *İzuçeniye Taka-Yazıra*..

şekkildi. Şehristan surları, atmış muhkem kule tarafından korunuyordu. IX. Yüzyıl sonu ile X. Yüzyıl başlarında kurulan Tak şehri, zaman içinde önemli bir şehir merkezi olmuştur. Şehr-i İslam'ın en parlak dönemi XII. Yüzyıl sonları ile XIII. Yüzyıl başlarıdır. Zamanla parlamaya başlayan şehrin çevresi, kalın pişmiş tuğla surlarla çevriliydi. Yazır başkenti, ticaret ve zanatın en büyük merkezi halini almıştı.[301] Şehirde çanak çömlek ve diğer ev eşyası yapan ustaların mahalleleri bulunmaktaydı.[302] Şehr-i İslam, Horasan, Hindistan, İran ve Çin'le kervan ticareti yapmaktaydı.[303] Son dönemlerde yapılan kazı çalışmaları, şehirde zengin asilzade ve fakir grupların yaşamış bulunduğunu ortaya çıkartmaktadır. Şehr-i İslam evlerinin bazılarının duvarları, çadır görünümü veren ahşap parmaklıklarla süslenmişti.[304] Bu evler, elbette yerleşik yaşamı benimsemiş Yazırlar'a aitti.

Yazır federasyonu, başlangıçta göçebe boylardan teşekkül etmişti. Bunlar arasında tipik bozkırlı temsilcileri Mangışlaklar'ın adları da geçmektedir. Yazırlar, Tak ve Durun'a yerleştikten sonra zamanla yerleşik yaşamı benimsemişlerdi.[305] Yazırlar'ın Güneybatı Türkmenistan'da ziraata elverişle bölgeleri ele geçirmeleri, onların daha sonraki ekonomik hayatlarına önemli ölçüde tesir etmiştir. Tabii şartlar, hayvancılık ve tarım[306] için gayet elverişliydi. Durun yakınlarındaki dağlara yerleşen Yazırlar, toprağı işlemeye başlamışlar;[307] bazı Yazır boyları ise, muhtemelen, Nohur Vadisi'ne yerleşmişlerdi.[308]

301 Atagarrıyev, Y. *Arheologiçeskoye izuçeniye..*, s. 127-128.

302 Atagarrıyev, Y. *Noviye.*, s. 33-36.

303 Atagarrıyev, Y. *Arheologiçeskoye izuçeniye..*, s. 128.

304 Atagarrıyev, Y. '*K voprosu o vodsonabjenii srednevekovnogo Şehr-Islama i yego okrestnostey*', IAN TSSR, SON, 1966, No. 2.

305 Yazır çiftçileri hakkında sadece yazılı kaynaklarda değil, aynı zamanda Türkmen halk rivayetlerinde de bir takım bilgiler bulunmaktadır. Bu rivayetlerin birinde, Türkmen-şıhların atalarına toprak veren Yazır Han'dan bahsedilmektedir. Buna göre, Yazır hükümdarı Fahreddin veliye Bendesen köyünü vermiştir. Bkz. Atayev, K. '*Nekatoriye dannıye po etnografii turkmen-şihov*', TİİAE AN TSSR, t. VII, 1963, s. 76.

306 Durun harabeleri Bahardan istasyonunun 5-6 km doğusunda bulunmaktadır. Atagarrıyev, Y. *Arheologiçeskoye izuçeniye..*, s. 294.

307 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68.

308 Vasilyeva, G. P. '*Turkmen-Nohurlu*', Sredneaziatskiy etnografiçeskiy sbornik, vıp. 1, M. 1954, s. 93.

Orta Çağ kaynaklarına göre, Yazır hâkimiyeti 1213 yılına kadar sürmüştür. Nesevî, son Horezmşah Alaeddin Muhammed'in annesi Türkan Hatun'un,[309] Hindu-han'ın ölümünden sonra Yazır'ı ele geçirdiğini kaydetmektedir. Türkan Hatun, elbette Yazır hükümdarı Hindu-han'la kardeşi Ömer Han arasındaki taht kavgasından yararlanmıştı. Nesevî'ye göre, Hindu-han tahtı ele geçirdikten sonra kardeşinin gözlerine mil çekilmesini emretmiş; fakat cellat, Ömer-han'a acıyarak mili üstten çekmiş ve böylece Ömer-han ağabeyi ölene kadar 11 yıl kör taklidi yaparak dolaşmıştır. Nesevî şöyle der: "[Ondan sonra] Turkan Hatun, Hindu-han'ın kendi kabilesine ve akrabalarına mensup bir kadınla evlenmiş olduğu iddiasıyla Yazır'ı ele geçirdi. O zaman Ömer-han gözlerini açarak Sultan Muhammed'in sarayına gitti. Niyeti [Yazır bölgesi] hükümdarı olduğunu onaylatmaktı. Ancak umduğunu bulamadı ve sadece Sabır-han ünvanıyla yetindi".[310]

Nesevî'nin anlattıklarında en dikkat çekici detay, Hindu-han'la sultanşa Türkan Hatun arasındaki sıhrî yakınlıktır. Sonuncusu büyük bir hanın kızıydı[311] ve Bayaut veya Uran kabilesine mensuptu.[312] Bayautlar ve Uranlar, Kanglı-Kıpçak boylarına dahillerdi ve Horezmşah sülalesiyle akrabaydılar. Mevcut geleneklere göre, Horezm hükümdarları, Kanglı ve Kıpçak hanlarının kızlarıyla evlenirlerdi. Nitekim Horezmşah Tekiş de en nüfuzlu Kıpçak hanlarından İkran'ın kızıyla evlenmişti.[313] XII. Yüzyıl başlarında ise Kanglı beylerinden Emin Melik, Alaaddin Muhammed'le evlenen kızı sayesinde Horezmşahlar sarayında oldukça nüfuzlu hale gelmişti.[314] Karakum'a yerleşen Kıpçak ve Kanglılar,[315] İgraklar ve diğer Türkçe konuşan boylarla birlikte Horezmşah ordusunun esasî gücünü teşkil etmekteydiler.[316] Nesevî'nin anlattığı bu olgular, Yazırlar'ın Kanglı-Kıpçak beyleri ile hanedan ilişkilerinin olduğunu göstermektedir.

309 Daha doğrusu Terken Hatun olmalıdır. Bkz. *The history of the World-Conqueror* by Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini. Transl. from text.. by J. A. Boyle, vol I-II. Manchester, 1958, II, s. 465.

310 MİTT, t. I, s. 471.

311 *Tabakat-ı Nasiri*, s. 254.

312 *The history of the World.*, II, s. 465; *Histoire des sultans du Kharezm*, s. 80.

313 *Tabakat-ı Nasiri*, I, s. 290.

314 Age., II, s. 370.

315 Age., II, s. 370.

316 Horezmşah ordusunda ayrı bir kıta oluşturan Tacikler de vardı. Bkz. *The history of the World.*, II, s. 116, 121; *Histoire des sultans du Kharezm.*, s. 75; *Tabakat-ı Nasıri*, s. 980.

XII-XIII. Yüzyılda Kanglı-Kıpçak federasyonuna mensup boylar, büyük bir siyasi gücü temsil ediyorlardı. Hindu-han da sırf bu yüzden Uran veya Bayaut boyuna mensup bir bey kızıyla evlenmişti.

Yazır'ın siyasal bağımsızlığına son veren Türkan Hatun, muhtemelen onların bölgesini şahsi mülkü arasına katmıştır.[317] Ömer-han ise fiili olarak Horezmşah sarayında rehin tutulmaktaydı. Yazır reislerinin en sonuncusu olarak bilinen bu kişi, XIII. Yüzyılın başında öldürüldü. 1219 yılında Moğollar'dan kaçmaya çalışan Türkan Hatun, İlal kalesine sığınmak istemiş ve yolları iyi bilen Ömer-han'ı yanına almış; fakat Yazır'a yaklaştıkları bir sırada onun kaçmasından korkarak cellada teslim etmiştir.

Moğol İstilası Sırasında Orta Asya Türkmen Boyları

Orta Çağ kaynakları, Moğol istilası arefesinde Orta Asya Türkmen boyları hakkında oldukça sınırlı bilgiler verirler. Bu sıralarda Türkmen boyları Farab ile Aral Gölü arasındaki bölgelerde yaşıyorlardı.[318] Bazı Türkmen grupları ise, Yengikent çevresiyle Karakum'un Aral sahillerine yakın bölgelerine saçılmışlardı.[319] Türkmen göçebe aileleri, Cend ile Karakul Gölü arasında gezinmekteydiler.[320] XIII. Yüzyıl başlarında Türkmenler, Sır-Derya'nın sol kıyısındaki Zernuk bölgesinde de yaşıyorlardı.[321] Türkmenler'in önemli bir kısmı, Horezm vahasını çevreleyen bozkırlara saçılmışlardı. "Türk ve Türkmen boyları,- diye yazar Yakut,- büyük hayvan sürüleriyle orada yaşıyorlardı".[322] Muhtemelen, bu Türkmen boyları arasında Horezmşahlar ordusunda hizmet eden Çağraklar (Igraklar) da bulunmaktaydı. Oğuz ve Türkmen grupları, Aral ve Hazar sahillerinde Kanglı ve Kıpçak boylarıyla karışık olarak yaşamaktaydılar.[323] Mo-

317 *The historiy of the World.*, II, s. 466.

318 Bekran, *Cihan-name*, vr. 11; Cürcanî, *Mesalik*, vr. 79-80.

319 *Tarih-i Cihan-güşa*, s. 69-70.

320 Bu Türkmen boyları, XII. Yüzyıl ortalarında, Horezmşahlarla yapılan savaşlarda Karahanlı hanlarının safında yer almışlardır. Raşid ad-Din, *Cami et-tevarih*, Taşkent Yaz., vr. 82; *Tabakat-ı Nasıri*, II, s. 908; *Histoire des sultans du Kharezm*, s. 12-13.

321 *The History of the World*, I, s. 100.

322 MİTT, t. I, s. 420.

323 *Tabakat-ı Nasıri*, I, s. 231, 237.

ğol istilası sırasında ise, Türkmenler'in önemli kısmı Horasan, Gürgen, Dehistan ve civarına yerleşmişlerdi.

XIII. Yüzyılın ilk çeyreğinde Orta Asya Türkmen boyları, Cengiz-han'ın saldırılarına karşı verilen mücadelelere fiilen katıldılar. İstilacılarla yapılan ilk çatışma, Moğollar'ın Cend'i ele geçirmesinin hemen ardından gerçekleşti. 1220 yılında Cuçi-han'ın komuta ettiği Moğol ordusu Şehrkent'e[324] hareket etti. Moğol ordusu, burayı ele geçirdikten sonra Karakorum'a yöneldi.[325] Cengiz-han'ın Cend'i ele geçiren komutanları, bölgeden 10.000 kişilik Türkmen gönüllüsü toplamışlardı.[326] Türkmen birlikleri Moğol komutan Taynal Noyon'un emrine verilen Türkmen birlikleri, Horezm'e gönderilmişlerdi.[327] Türkmenler yolda Moğollar'a karşı ayaklandılarsa da mağlup olup, Merv ve Amul taraflarına sığındılar.[328] Türkmenler'in Cend ve Yengikent yakınlarında oturan diğer boyları istilacı Moğollar'a boyun eymek zorunda kaldılar.[329]

Cend ve Merv'den kaçan Türkmenler, daha önce Horezmşah ordusunda görev yapan Buka'nın birlikleri arasına katıldılar. Buka da aslen Türkmen'di. Murgab vadisinde yaşayan Türkmenler de ona katılmıştı.[330] Buka'nın Merv'de ortaya çıkmasıyla, iki siyasi grup arasında şiddetli görüş ayrılıkları baş gösterdi. Bir grup, şehri Cengiz-han'a teslim etmekten yana tavır alırken, diğeri Moğollar'a kesin kes karşılık verilmesini istiyordu. Müdafaadan yana olanlar, Buka'nın çevresinde toplanmışlardı. Askerler ve şehir halkı da onu destekliyordu. Ardından Alaeddin Muhammed'in en gözde komutanlarından Mucîr el-Mülk Merv'de sahneye çıktı. Buka, komutayı, Moğollar'a karşı mücadelede liderlik için hazır olduğunu söyleyen Mucîr el-Mülk'e bırakmaya mecburdu. "Türkmenler ve şehirdeki askerlerin sayısı 70 binden fazla olmakla birlikte, - diye yazar Cüveyni,-

324 Şehrkent, Yengikent'in o dönemler aldığı isimdir. Bkz. Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, I, s. 200; *The History of the World*, I, s. 90.

325 Türk Kanglı boylarının başkenti Karakorum, muhtemelen Cend şehri yakınlarında bulunuyordu. bkz. *Tabakat-ı Nasıri*, I, s. 268-269; *The History of the World*, I, s. 89; Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, I, s. 200.

326 *Tarih-i Cihan-güşa*, s. 120-121.

327 Bretschneider, E. *Notices*.., s. 55.

328 *Tarih-i Cihan-güşa*, s. 69-70; *The History of the World*., I, s. 90.

329 *Istoriya mongolov po armyanskim*.., s. 31; Cahen, *Mouvements*.., s. 144.

330 Muhammed Havendşah, *Kitab Tarih Ravzetu's-Safa*, c. I-VII, Bombay, 1266 h., V, s. 35; *The History of the World*, I, s. 153-154.

yine de Mucîr el-Mülk'e itaat ettiler". Türkmenler'in, askerlerin ve şehir halkının desteğini alan Mücir el-Mülk, ateşli bir Moğol taraftarı olan Merv şeyhulislamınının kellesini vurdurdu. Mucîr el-mülk taraftarları, ayrıca, daha önce ihanetine karşılık olarak Cengiz-han'dan ağaç peyza alan Serahs kadısını da katlettiler. Ne var ki Mucîr el-Mülk, Mervliler'in kendisine besledikleri ümitleri boşa çıkarmıştı. Cüveynî'ye göre, "Mucîr el-Mülk ve Mervli zadegânlar kendilerini zevk ve eğlenceye vermişler, içki masasından kalkmaz olmuşlardı".[331]

Bu arada Amul'u işgal eden Cengiz Han ordusu, Merv üzerine harekete geçmişti. Moğollar ilk çarpışmalarını şehir surları yakınlarında Türkmenler'le yaptılar. Türkmenler ve 'sultanın onlara katılan Türkleri', Moğollar'ı tam bir bozguna uğratarak Merv'den geri attılar. Fakat bu olayın arkasından Türkmenler'le Muhir el-Mülk arasında anlaşmazlıklar baş gösterdi. Türkmenler, Amul kalesinden oraya gelen İhtiyaruddin'i kendilerine lider olarak seçmişlerdi. Neticede bu sürtüşmeler, Merv'i savunan birliklerin bölünmesine yol açtı. Halbuki bu arada Tuli-han ordusuyla şehre yaklaşmak üzereydi.[332] Cüveynî, güya küçük bir Moğol birliğinin 70.000 kişilik Türkmen ordusunu Murgab'da imha ettiğini, Tuli-han ve savaşçılarının büyük çapta sığır sürülerini ve 60.000 atı ganimet olarak ele geçirdiğini ileri sürer. Türkmenler'in Murgab'daki hezimetleri, Mogol kumandanının Merv bölgesini ele geçirmesini kolaylaştırmıştı.[333]

Yazırlar'ın da Murgab vadisi Türkmenlerinin kaderini paylaştıkları muhakkak. Cüveyni ve Reşidüddin, Yazır'ın da 1221'de Tuli-han tarafından fethedilen şehirler arasında olduğunu kaydederler.[334] Moğol istilası, Yazır topraklarına da büyük darbe vurmuş; şiddetli katliam ve yağma sonucunda Şehr-i İslam'ın nüfusu yarıya inmiş; hayatta kalanlar ise şehrin doğusundaki kaleye sığınmışlardı. Ancak daha sonraları Yazırlar'ın Tak şehrinde bazı kültürel gelişmeler göz-

331 MİTT, t. I, s. 489.

332 Tuli-han, Meruçak, Serahs ve Merv'i 1221 kışında ele geçirmiştir. Bkz. Bretschneider, E. *Notices*.., s. 61; *Tabakat-ı Nasıri*, Calcutta nşr., s 351.

333 Merv'de vukû bulan olayların devamı için bkz. *The History of the World.*, I, s. 155-167; Havendşah, *Kitâb*, V, s. 36-37.

334 *The History of the World*, I, s. 151; Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, I, s. 219.

lenmektedir.[335] Mesela XIV. Yüzyılda bölgede yeni evler yapılmış ve zanaat inkişaf etmiştir.[336] O sıralar Yazır'da bol miktarda buğday üretiliyordu.[337] Hafız-i Ebrû, Yazır'da çok sayıda büyük köyün bulunduğunu belirterek, Ferava, Nohur, Germab, Murç[338] ve diğer köylerin adlarını zikreder.[339] Muhtemelen o dönemde Yazır büyük bir eyaletti. Yazır'ın merkez kısmı, Köpek-Dağ etekleri ile şimdiki Baharden ve Gök-Tepe vahalarından oluşuyordu. Ancak, Yazır adı, daha sonraları tarih sayfasından hızla kaybolacaktır. Ebu'l-Gazi, kendi döneminde Yazırlar'a Karataşlı da denildiğini belirtmektedir.[340] Buna rağmen Yazır adı uzun yıllar Türkmen halkının hafızasından silinmemiştir.[341] Yazırlar'ın torunları henüz yakın zamanlara kadar Türkmen boyları arasında büyük saygı görmekte; düzenlenen tören ve merasimlerde, eski geleneklere göre, halk arasında en itibarlı yeri işgal etmekteydiler.[342]

Moğol İstilası

Moğol istilası, Orta Asya Türkmen boyları için tam bir felaket oldu. Moğol hükümdarlarının boyunduruğu altına düşen Türkmenler'e ağır vergiler ve mükellefiyetler yüklendi. Cüveynî, Merv, Yazır ve Dehistan halkından aşırı ölçüde haraç (ulufat) toplandığını kaydetmektedir.[343] XIII. Yüzyılın ikinci yarısında yaşamış olan Pir-i Ba-

335 Raşid ad-Din, XIII. Yüzyıl olaylarından söz ederken Yazır bölgesinden bahsetmektedir. Bkz. Dorn, B. *Auszüge us zwei morgenlandischen Sriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angranzenden Lander*, MA, t. VI, 1868-1876, s.170.

336 Atagarnyev, Y. *Areologiçeskoye izuçeniye*, Bakü 1965, s. 127; aynı müel., *'Noviye dannıye po istorii Şahr-Islam'*, İAN TSSR, SON, 1966, No. 3, s. 34-37.

337 *The Geographical part of the Nuzhat-ul-Qulub composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin*, trans. by G. Le Strange, Leyden 1919, s. 159.

338 Abdü'r-Rezzak Samerkandî, Yazır vilayetinde Çalav adlı bir yerin olduğundan söz etmektedir. Bkz. Dorn, B. *Auszüge us zwei morgenlandischen*, s. 135.

339 MİTT, t. I, s. 529.

340 Kononov, *Rodoslovnaya*, s. 68.

341 Mahtumkulu, *Stixotvoreniya*, L. 1949, s. 6.

342 Karpov, G. I. *'Plemennoy i rodovoy sostav türkmen'*, İAN TSSR, SON, 1965, No. 3, s. 152.

343 *The History of the World...*, II, s. 616, 617.

ha adlı bir şair, Türkmenler'in, Araplar'ın ve Tacikler'in 'kupçur' vergisinden büyük sıkıntı çektiklerini belirtmektedir.[344]

Vergi memurları, son derece acımasız ve katıydılar. Ulufâtın ödenmemesi halinde mükellefin 'oğul ve kızlarını' elinden alıyorlardı.[345] Türkmenler için ağır mükellefiyetlerden biri de Moğol ordusunda askerî hizmet yapmaktı.[346] Nitekim Cend Türkmen gönüllülerinin silaha sarılmaları, işgalciye karşı girişilmiş tesadüfi bir hareket değildi.

Oğuz ve Türkmen boylarının büyük bir kısmı, Moğol istilası sonucunda Orta Asya, Kafkasya ve İran topraklarını terk etmişlerdi. Cengiz Han'ın ordusundan kurtulmak için Anadolu'ya kaçanlar arasında Kayı boyu da vardı.[347] Bazı kaynaklarda Kayılar'ın Ankara yakınlarındaki Karadağ civarına yerleştikleri kaydedilmektedir. Mahan'da yaşayan Oğuzlar, Moğollar'ın Belh ve Horasan'ı tahrip etmesinden sonra Azerbaycan ve Diyar-ı Rum'a göçettiler.[348] Anadolu'ya gidenler arasında Karamanlılar'dan[349] da bahsedilmektedir.[350] Nuri Sofu başkanlığındaki Karaman göçmenleri Şirvan (Kuzey Azerbaycan) üzerinden Ermenek'e gelmişlerdi.

Moğol istilası sırasında Oğuz ve Türkmen boylarının büyük bir kitlesi de Afganistan ve Pakistan'a geçtiler. Cüveynî, Türkmenler'in kitleler halinde Mâverâünnehir ve Horasan'dan Peşaver bölgesine yöneldiklerini haber vermektedir.[351] Göçe katılan Türkmen boyları arasında, başlarında Seyfeddin adlı birinin bulunduğu İgraklar da

344 Minorsky, V. *Pur-i Baha and his poems*, Charisteria Orientalia, Praha 1953, 193.

345 *Istoriya mongolov po armyanskim*, II, s. 88.

346 Örneğin Raşid ad-Din Türkmenler'in Moğol ordusunda görev aldıkları konusunda bilgiler vermektedir. Bkz. *Sbornik letopisey*, I, s. 100.

347 *Tarih-i Al-i Osman*, Rukopisey İNA AN SSSR S-1046, vr. 33.

348 Erzi, A. S. '*Akkoyunlu ve Kara-koyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar*', TTk Belleten, XVIII/70, 1954, s. 199.

349 Bazı tarihçiler Karamanlılar'ı Afşar boyuna, diğerleri ise Salırlar'a bağlamaktadırlar. Bkz. Tekindağ, M. C. S. *Karamanlılar*, s. 316-318; Ünal, T. *Karamanlılar Tarihi*, s. 8; Gieske, H. *Das Werk des Aziz b. Ardasir Astarabadi*, Leipzig 1940, s. 4; [Son dönemde yapılan araştırmalar Karamanlılar'ı Salır boyuna nisbet etmektedir. Bu hususta bkz. Ataniyazov, S. *Slovar Turkmenskihx Etnonim*, Aşhabad 1988, s. 43-44-çvr.]

350 Neşrî, *Cihan-nüma*, Ankara nşr., I, s. 42-43.

351 *The History of the World*, II, s. 460; *Tabakat-ı Nasıri*, II, s. 1015.

zikredilmektedir.[352] Oğuz ve Türkmen askerî birlikleri, Herat, Pencap, Gazne, Peşaver ve Hind'de Moğollar'a karşı verilen mücadelelerde Sultan Celaleddin Mengüberdi'nin yanında yer alarak önemli bir rol oynamışlardır.[353]

Moğol istilası, Türkmen halklarının tarihî kaderleri üzerinde olumsuz etkilere yol açtı. İstilacılar, çok sayıda şehir ve köyleri yakıp yıkmış, binlerce masum insanı katletmişlerdi. Hayatta kalanlara ise, kaldıramayacak ağırlıkta haraç ve vergiler yüklenmişti. Kısacası Moğol istilası, Orta Çağ Türkmenistan ekonomisine ve kültürüne telafi edilmesi mümkün olmayan bir darbe indirmişti.

Cengiz-han'ın Türkmenistan'ı da içine alan Orta Asya'yı fethinde, Harezmşahlar Devleti'nin sağlam bir yapıya sahip olmayışı büyük kolaylık sağlamıştır. Feodal infirak hareketleri yüzünden zayıflayan bu devasa imparatorluk, Moğol-Tatar birliklerinin vurduğu darbeyi kaldıramadı.

Sultan Muhammed'in yönettiği Horezmşahlar Devleti'nin feodal beyleri, istilacılara karşı direnme konusunda son derece kötü bir teşkilatlanma örneği sergilediler. Mahalli beylerin büyük bir kısmı kendi topraklarını savunmanın derdine düşmüştü. Yine feodallerin açıkça düşman safına geçmeleri de Moğol ordusunun başarısında büyük rol oynamıştır. Yabancı istilacılara karşı, her yerde fiili olarak başarılı bir direniş sergileyen tek kesim, sıradan halk kitleleriydi.Moğollar'ın Türkmenistan'ı ele geçirmesi, ülke ekonomisinin mahvına yol açtı. Özellikle Amu-Derya ve Murgab bendi gibi büyük bentlerin yıkılması, Merv bölgesinin tamamında ve Horasan'ın sol kıyısındaki vahalarda ziraatın düşmesine sebep oldu.

Köpek Dağ civarı ile Sumbar ve Etrek vadileri, Kuzey ve Güney Türkmenistan'a nisbetle daha az hasar görmüş; bu bölgelerdeki köylü ve şehirliler, istilacılardan korunmayı başarmışlardı. Elbette buralarda da istilacılar bazı büyük şehirleri yağmalamış, birçok köyleri boşaltmışlardı. Özellikle, günümüzde hâlâ harab olmuş şehir kalıntıları ve yıkılmış kanal ve sürülü olarak bırakılmış toprakların izlerinin görüldüğü Misriyan Ovası bunlardandır.Cengiz Han istilasının yıkıcı karakteri, emek yoğun hayvancılığın Moğollar'da son derece

352 *The History of the World*, II, s. 404-465; *Tabakat-ı Nasıri*, II, s. 1016-1043.

353 İbnü'l-Esir, *Tarih al-Kamil*, Kahire bsk., XII, s. 172; Raşid ad-Din, *Sbornik letopisey*, s. 220.

geri kaldığını göstermektedir. İşgal ettikleri ülke ve bölgeleri tahrip eden göçebe Moğol beyleri, bu toprakları büyük sürüleri için mera olarak tahsis etmişlerdi. Bununla birlikte bazı Moğol beyleri, fethedilen ülke halklarını ve tabii kaynaklarını kullanma konusunda daha mutedil ve ölçülü hareket ediyorlardı. Bu iki grup arasındaki mücadele, Moğol tarihinin tamamı boyunca kırmızı kırmızı bir çizgi oluşturur.[354]

Moğollar'ın Türkmenistan'ı ele geçirmesi, ülke ekonomisini ve üretimini felç etmiş; şehir ve köylerin tahribi ise zanaatın, ziraatın, iç ve dış ticaretin çökmesine yol açmıştır. XIII. Yüzyıl ortalarında harabeler arasından yeniden yükselen Urgenç bu konuda nisbeten bir istisna teşkil eder. Çünkü Doğu Avrupa ile Uzak Doğu'yu birbirine bağlayan ana kervan yolu buradan geçiyordu.

Orta Çağ kaynakları, XIII. Yüzyılın ikinci yarısıyla XIV. Yüzyılın başlarındaki Orta Asya Oğuz ve Türkmen boyları hakkında hemen hemen hiçbir bilgi vermezler. Türkmenler'in büyük çoğunluğu, muhtemelen Karakum, Üstyurt, Balhan ve Mangışlak bölgesine sığınmıştı. Kuzeyli Türkmen boylarının büyük bir kısmı, Deşt-i Kıpçak ve Altın Orda Moğol hanlarına bağlanmışlardı.[355] Göçebe Türkmenler ise, hayvan adedine göre vergi ödemek ve askerlik yapmak zorundaydılar.[356]

Sonraları Amu-Derya suyunun Hazar Denizi'ne doğru yönelmesiyle Türkmenler, Uzboy, Deryalık ve Sarıkamış boyunca uzanan topraklara yerleştiler.[357] Bunlar, kendi ekonomik ihtiyaçlarını zar zor karşılayan ve sınırlı hayvan sürülerine sahip olan fakir insanlardı.

Orta Asya'nın Moğollar tarafından istilası, Türkmen boylarının ciddi ölçüde birbirleriyle kaynaşmalarına ve etnik yapılarında önemli değişikliklere yol açmış; böylece Balhan civarında, Uzboy ve Mangışlak'da yeni federasyonlar ve mahalli ittifaklar ortaya çıkmıştır.[358]

354 Geniş bilgi için bkz. Petruşevskiy, İ. P. *Gorodskaya..*; aynı müel., *Zemledeliye..*

355 Karpov, G. İ. '*Türkmeni-oguzı*', İTFAN SSSR, 1945, No. 1; Roslyakov, A. A. *Kratkii.*

356 *İstoriya TSSR*, t. I, kn. I, s. 320.

357 *Nizoviya Amu-Dari.*

358 Karpov, *Turkmeni-oguzı*; Kononov, *Rodoslovnaya*; Roslyakov, *Osnovniye..*

Türkmenler, yeni gelen Moğol ve Türk asıllı unsurların yanı sıra eski etnik sübstratlarla da kaynaşmışlardır. Sosyo-ekonomik ilişkilerin, maddi ve manevi kültürlerin etkileşimi ile antropolojik yapıdaki önemli değişiklikler, Türkmen toplumunun, XV-XVI. Yüzyıllarda bir halk olarak, nihai şekillenişine yol açmıştır.

KISALTMALAR

УСЛОВНЫЕ СОКРАЩЕНИЯ

БАН УзССР	- Бюллетен. Академии наук Узбекской ССР.
БСЩ	- Государственная публичная библиотека им. М.Е. Салтыкова-Щедрина.
ВАН	- Вестник Академии наук.
ВДИ	- Вестник древней истории.
ВИ	- Вопросы истории.
ВОЛГУ	- Восточное отделение Ленинградского государственного университета.
ВСЭТН	- Всесоюзное совещание по этногенезу турк енского народа. Тезиси докладов и научных сообщений.
ВЛГУ	Вестник Ленинградского государственного университета.
ДАН ТаджССР	- Доклады Академии наук Таджикской ССР.
ЖМНП	- Журнал Министерства народного просвещения.
ЖС	- Живая старина.
ЗИАН ИФО	- Записки Императорской Академии наук. Историко- филологическое отделение.
ЗВОРАО	- Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества.
ИАН СССР	- Известия Академии наук Туркменской ССР.
ИВАН УзССР	- Институт востоковедения Академии наук Узбекской ССР.
ИВГОО	- Известия Всесоюзного государственного географического общества.
ИВГО	- Известия Всесоюзного географического о щества.
ИГГО	- Известия Государственного географического общества.
ИАН КазССР, СИАЭ	- Известия Акадамии наук Казахской ССР, серия истории, археологии и этнографии.
ИАН КазССР, СА	- Известия Академии наук Казахской ССР, серия археологическая.
И Каз АН	- Известия Казахской Академии наук.
ИНА	- Институт народов Азии Академии наук СССР.
ИООН	- Известия Отдаления общественных наук.

ИТФАН - Известия Туркменского филиала АН СССР.
ИЯЛ АН ТССР - Институт языка и литературы Академии наук Туркменской ССР.
КСИИМК - Краткие сообщения о докладах и полевых исследованниях Института истории материальной культуры Академии наук СССР.
КСИЭ АН - Краткие сообщения Института этнографи Академии наук СССР.
МИА - Материалы и исследования по ерхеологии СССР.
НАА - Народы Азии и Африки.
ОНУ - Общественные науки в Узбекистане.
ООН - Отделение общественных наук.
ПС - Палестинский сборник.
ПТКЛА - Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии.
РАН - Российская Академия наук.
СА - Советская археология.
СВ - Советское востоковедение.
СИАЭ - Серия истории, археологии и этнографии.
СОН - Серия общественных наук.
СФН - Серия философии и истории.
СЭ - Советская этнография.
ТИИАЭ - Труды Института истории, археологии и этнографии.
ТИИАЭ АН ТССР - Труды Института истории, археологии и этнографи Академии наук Туркменской ССР.
ТИИАЭ АН КазССР - Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР.
ТХАЭЭ - Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции.
ТЮТАКЭ - Труды Южно-Туркменистанской археологической комплексной экспедиции.
УЗИВ АН - Ученые записки Института востоковедения Академии наук.
ФИТН - Филология и история тюркских народов. Тезисы тюркологической конференции.
ГХ - Год хиджры.
ГХС - Год хиджры солнечной.
ЭВ - Епиграфика Востока.
AKAWPNK - Abhandlungen der Kõnigl. Akedemie der Wissenschaften Philologisch-historische Klasse.
BGA - Bibliotheca gegoraphorum arabicorum. Edidid M. J. de Goeje.
BAI - Bulletin de l'Academie imperiale des sciences de St. Petersbourg.

BSOS	- Bulletin of the School of Oriental (and African) Studies (University of London).
DI	- Der Islam.
EI	- Enzyklopaedie des Islam. Geographisches, etnographisches und biografphisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker.
FO	- Folia Orientalia.
HEM	- Historian of the Middle East, ed. by B. Lewis and P. M. Holt.
IA	- İslam Ansiklopedisi. İslam alemi tarih, coğrafya, etnoğrafya ve biografya lugati.
IC	- Islamic Culture.
ITTK	- İkinci Türk Tarih Kongresi.
JA	- Journal Asiatique.
KCsA	- Kőrösi Csoma Archivum.
MA	- Mélanges Asiatiques.
NE	- Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du roi et autres bibliothèques.
RTRHS	- Recueil de textes relatifs à l'histoire des Lesjoucides.
SK	- Seminarium Kondakovianum.
SKPAWPNC	- Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschafte. Philosophisch-historischen Classe.
TDAYB	- Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten.
TNITM	- Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası.
TM	- Türkiyat Mecmuası.
TTKB	- Türk Tarih Kurumu Belleteni.
UAJ	- Ural-Altaische Jahrbücher.
UJ	- Ungarische Jahrbücher.
ZDMG	- Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

BİBLİYOGRAFYA

NOT: Bu bibliyoğrafyada sadece Rusça kaynakların tercümesi verilmiş; Arapça, Farsça ve diğer Batı dillerindekiler tercüme edilmemiştir. Alfabetik sıralama, Kril alfabesine göre yapılmıştır.

a) Rusça Kaynaklar

Абрамович Д. И. Речной сток равнинного Казахстана. Алма-Ата, 1950.

Abramoviç D. I. *Kazakistan Ovasının Akar Suları*. Alma-Ata, 1950.

Абу Рейхан Бируни. Памятники минувших поколений. Пер. и прим. М. А. Салье. Ташкент, 1957.

Ebu Reyhan Biruni. *El-Asar el-Bakiye* (Silinmez İzler). Çev. ve şerhler M. A. Salye. Taşkent, 1957.

Абу Рейхан Бируни. Собрание сведений для познания драгоценностей. Пер. А.М. Беленицкого. М.-Л., 1964.

Ebu Reyhan Biruni. *Kitab'ul Cemahir fi Ma'rifet'il Cevahir*. A. M. Belenitskiy çevrisi. M.-L., 1964.

Абу-л Фазл Бейхаки. История Масуда. Пер. и прим. А. К. Арендса. Ташкент, 1962.

Ebu'l Fazl Beyhaki. *Tarih-i Mesudi*. Çev. ve şerh A. K. Arends. Taşkent, 1962.

Агаджанов С. Г К вопросу о торговой и дипломатической практике огузо-туркменских племен в X-XI вв. ИАН ТССР, 1957, № 3.

Agacanov S. G. X-XI. *Yüzyıllarda Oğuz-Türkmen Kabilelerinde Ticaret ve Diplomasi*. İAN TSSR, 1957, № 3.

Агаджанов С. Г Некоторые исторические данные о туркменских сортах дынь. ИАН ТССР, 1955, № 3.

Agacanov S. G. Çeşitli Türkmen Kavunlarıyla İlgili Bazı Tarihi Veriler. İAN TSSR, 1955, № 3.

Агаджанов С. Г Новые материалы о происхождении туркмен. ИАН ТССР, СОН, 1963, № 2.

Agacanov S. G. Türkmenlerin Orijinleriyle İlgili Yeni Belgeler. İAN TSSR, SON, 1963, № 2

Агаджанов С. Г Основные проблемы истории огузских племен Средней Азии. ФИТН. Л., 1967.

Agacanov S. G. *Orta Asya Oğuz Kabileleri Tarihinin Temel Problemleri.* FITN. Leningrad, 1967.

Агаджанов С. Г Средневековые этимологии названия «туркмен». ВСЭТН, Ашхабад, 1967.

Agacanov S. G. *Türkmen Kelimesinin Orta Çağ Etimolojisi.* VSETN, Aşhabat, 1967.

Агаджанов С. Г Уникальная медаль с изображеннием султана Мухаммада Тогрул-бека. ИАН ТССР, СОН, 1964, № 4.

Agacanov S. G. *Tek Yüzü Sultan Muhammed Togrul-bek Kabartmalı Madalya.* İAN TSSR, SON, 1964, № 4.

Агаджанов С. Г., Юзбашян К.Н. К истории тюркских набегов на Армению в XI в. ПС, вып. 13 (76), 1965.

Agacanov S. G., Yüzbaşyan K. N. *XI. Yüzyılda Ermenistana Yapılan Türk Saldırıları Tarihi.* LS, fs. 13 (76), 1965.

Агаев А. Г К вопросу о теории народности. Махачкала, 1965.

Agayev A. G. *Halk Teorisi Üzerine.* Mahaçkala, 1965.

Агаев А. Г Народность как социальная общность. «Вопросы философии», 1965, № 11.

Agayev A. G. *Bir Sosyal Kurum Olarak Halk.* Felsefe Sorunları , 1965, № 11.

Агеева Е. И., Пацевич Г И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана. ТИИАЭ АН КазССР. т. V, 1958.

Agyeyeva Y. İ., Patseviç G. İ., *Güney Kazakistanın Göçebe Yerleşim Birimleri ve Şehirleri Tarihinden.* TİİAZ AN KazSSR. C. V, 1958.

Агеева Е. И., Пацевич Г И. Отчет о работах Южно-Казахстанской археологической экспедиции. ТИИАЭ АН КазССР. Т. I, 1956.

Agyeyeva Y. İ., Patseviç G. İ. *Güney Kazakistan Arkeolojik Ekip Çalışmaları Sonuçları.* TİİAZ AN KazSSR. C. I, 1956.

Альбов М. Н. Золотоносные сланцы Куманского района. «Цветные металлы», 1930, № 8-9.

Albov M. N. *Kuman Bölgesinin Altın İhtiva Eden Şistleri.* Renkli Metaller , 1930, № 8-9.

Альбов М.Н. Вторичная зональность золорудных месторождений Урала. М., 1960.

Albov M. N. *Uralın Tali Dereceli Altın Yatakları.* Moskova, 1960.

Александров Е. Жанкент. «Туркестанские ведомости», 1885, № 45, 49.

Aleksandrov Y. *Jankent.* Türkistan Belleteni , 1885, № 45, 49.

Али-заде А.А. К некоторым вопросам, отнасящимся к истории владычества сельджуков на Среднем Востоке и в Закавказье. «Вопросы истории народов Кавказа» Тбилиси, 1966.

Ali Zade A. A. *Selçukluların Orta Doğu ve Kafkas-ötesi Hakimiyet Tarihiyle İlgili Bazı Meseleler.* Kafkas Halklarının Tarihi Meseleleri Tiflis, 1966.

Алпамыш. Узбекский народный эпос. М., 1958.

Alpamış. Özbek Halk Destanı. Moskova, 1958.

Анна Комнина. Сокровенное сказание о делах царя Алексея Комнина. Пер. под ред. В.И. Карпова. СБб., 1895.

Anna Komnena V. İ. Karpov çevirisi, St. Petersburg Kütüphanesi, 1895.

Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962.

Artamonov M. İ. *Hazar Tarihi.* Leningrad, 1962.

Артамонов М. И. Саркел-Белая Вежа. МИА СССР, 1958, № 62.

Artamonov M. İ. *Sarkel- Belaya Veja.* (Akkale) MİA SSSR, 1958, № 62.

Архангельский А. Д. Геологические исследования в низовьях Аму-Дарьи. М.-Л., 1931.

Arhangelskiy A. D. *Aşağı Amu-Derya Jeoloji Araştırmaları.* M.-L., 1931.

Археологические памятники Таласской долины. Фрунзе, 1963.

Talay Vadisindeki Arkeolojik Yadigarlar. Bişkek, 1963.

Атагаррыев Е. Археологическое изучение средневекового города Шехр-Ислама. Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 года в СССР. Баку, 1966.

Atagarrıyev Y. *Arkeoloji Açısından Ortaçağ Şehr-ul İslam Şehri.* Sovyetler Birliğinde 1964'de Yapılan Tüm Arkeoloji ve Etnoğrafi Çalışmalarıyla İlgili Belgeler. Bakü, 1966.

Атагаррыев Е. К вопросу о водоснабжении средневекового Шехр-Ислама и его окрестностей. ИАН ТССР, СОН, 1966, № 2.

Atagarrıyev Y. *Ortaçağ Şehr-ul İslam Şehri ve Civarının Sulama Meselesi Üzerine.* İAN TSSR, SON, 1966, № 2.

Атагаррыев Е. Новые данные по истории Шехр-Ислама. ИАН ТССР, СОН, 1966, № 3.

Atagarrıyev Y. *Şehr-ul İslam Tarihiyle İlgili Yeni Veriler.* Agk. № 3.

Ахаллы С. Салырбабанын эсеринде Коркут-Ата. ИТФАН СССР, 1950, № 3.

Ahallı S. *Salır Babanın Eserinde Korkut-Ata.* İTFAN SSSR, 1950, № 3.

Бациева С. М. Историко-социологический трактат Ибн Халдуна «Мукаддима». М., 1965.

Batsiyeva S. M. *İbni Haldun Mukaddemesi'nin Sosyo-Tarih Yönü.* Moskova, 1965.

Бациева С. М. Социальные основы историко-философского учения Ибн Халдуна. В кн. «Памяти акад. И.Ю Крачкосвского». Л., 1958.

Batsiyeva S. M. *İbni Haldun Eserinin Tarihi-Felsefi Sosyal Temelleri.* Ord. Prof. İ. Yu. Kraçkovskiy Armağanı . Leningrad, 1958.

Байбаков К. М. О локализации главного города Отрарского оазиса в IX-XII вв. Археологический сборник. Л., 1964.

Baybakov K. M. *IX-XII. Yüzyıllarda Otrar Vadisinin Ana Şehrinin Yerleşimi Üzerine.* Leningrad, 1964.

Барминцев Ю. Н. Эволюция конских пород в Казахстане. Алма-Ата, 1958.

Barmintsev Yu. N. *Kazakistanda Atlı Halkların Evolüsyonu.* Alma-Ata, 1958.

Бартольд В. В. Арабские известия о русах. СВ, 1940, № 1.

Bartold V. V. *Arapların Ruslar Hakkında Verdikleri Bilgiler.* SV, 1940, № 1.

Бартольд В. В. Церемониал при дворе узбекских ханов в XVII в. Зап. РГО, отд. этнографии, т. XXXIV, 1909.

Bartold V. V. XVIII. *Yüzyıl Özbek Hanları Sarayında Kabul Merasimleri.* RGO. notları, etnoğrafya bl. T. XXXIV, 1909.

Бартольд В. В. Еще известие о Коркуде. ЗВОРАО, т. XIX, 1909.

Bartold V. V. *Korkud Hakkında Yeni Bilgiler.* ZVORAO, C. XIX, 1909.

Бартольд В. В. История изучения Востока в Европе и Росиии. Л., 1925.

Bartold V. V. *Avrupa ve Rusya'da Şarkiyatçılık.* Leningrad, 1925.

Бартольд В. В. К истории орошения Туркестана. ЗВОРАО, т. XIX, 1909.

Bartold V. V. *Türkistan'ın İska Tarihi.* ZVORAO, T. XIX, 1909.

Бартольд В. В. Несколько слов об арийской культуре в Средней Азии. ПТКЛА, 1896.

Bartold V. V. *Orta Asyada Ari Kültürü Üzerine Birkaç Söz.* PTKLA, 1896.

Бартольд В. В. Новые труд о половцах. «Русский исторический журнал». 1921, № 17

Bartold V. V. *Polovesler Üzerine Yeni Çalışmalar.* Rus Tarih Dergisi , 1921, № 17.

Бартольд В. В. Отчет о поездке в Среднюю Азию в 1893-1894 гг. ЗИАН ИФО, Т. I, № 4, 1894.

Bartold V. V. *1893-1894 Yıllarında Orta Asya Seyahati Sonuçları.* ZİAN İFO, C. I, № 4, 1894.

Бартольд В. В. По поводу археологических работ в Туркестане в 1924 г. Сообщения Государственной Академии истории материальной культуры. Пр., 1924.

Bartold V. V. *1924 Yılı Türkistan Arkeolojik Çalışmaları Sonucu Üzerine.* Prag, 1924.

Бартольд В. В. Сочинения, т. I. М., 1963.

Bartold V. V. *Külliyat.* C. I. Moskova, 1963.

Бартольд В. В. Сочинения. т. II, ч. I, М., 1963.

Bartold V. V. *Külliyat.* C. II. I. ksm. Moskova, 1963.

Бартольд В. В. Султан Санджар и гузы. ЗВОРАО, т. XX, 1912.

Bartold V. V. *Sultan Sencer ve Guzlar.* ZVORAO, C. XX, 1912.

Бартольд В. В. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII в. Ташкент, 1925.

Bartold V. V. *En Eski Dönemlerden XVII. Yüzyıla Kadar Aral Gölü ve Amu Derya'nın Aşağı Akımlarıyla İlgili Bilgiler.* Taşkent, 1925.

Бартольд В. В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. I, Тексты. СПб., 1898.

Bartold V. V. *Moğol İstilası Sırasında Türkistan.* I. Ksm. Metinler. ST. Petersburg Kütüphanesi, 1898.

Беленицкий А. М. Историко-географический очерк Хутталя. МИА СССР, 1950, № 5.

Belenitskiy A. M. *Tarihi-Coğrafi Açıdan Huttel.* MİA SSSR, 1950, № 5.

Беленицкий А. М. Хуттальская лошадь в легенде и историческом предании. СЭ, 1948, № 4.

Belenitskiy A. M. *Efsane ve Tarihî Rivayetlerde Huttel Atları*. SE, 1948, № 4.

Беленицкий А. М. «Картина мира» по Бируни. Уч. зап. ЛГУ, сер. востоковедческая, № 98, вып, I, 1949.

Belenitskiy A. M. *Biruni'nin "Dünya Haritası"* LGU Ders Notları, Şarkiyat Serisi, № 98, fas. I, 1949.

Беляев В. И. Географический труд ал-Идриси. Тр. БСЩ, т. II, Л., 1957.

Belyayev V. İ. *El-İdrisi'nin Coğrafya Eseri*. Tr. BSŞ, C. II, Leningrad, 1957.

Берг Л. С. Аральское море. Опыт физико-географической монографии. СПб., 1908.

Berg L. S. *Aral Gölü*. Fiziko-Coğrafya Açısından Bir Monoğrafi Denemesi. ST. Petersburg Kütüphanesi, 1908.

Берг Л. С. Избранные труды. т. II. М., 1958.

Berg L. S. *Seçilmiş Eserler*. C. II, Moskova, 1958.

Берг Л. С. Природа СССР. М., 1955.

Berg L. S. *Sovyetler Birliği Tabiatı*. Moskova, 1955.

Бернштам А. Н. Древний Отрар. ИАН КазССР, 1951, № 3.

Berchtam A. N. *Eski Otrar*. İAN KazSSR, 1951, № 3.

Бернштам А. Н. Историческая география Тянь-Шаня и Памиро-Алая. ИВГО, Т. 87, вып. 1, 1955.

Bernchtam A. N. *T'ien-shan ve Pamiro-Alay Dağlarının Tarihi Coğrafyası*. İVGO, C. 87, fas. I, 1955.

Бернштам А. Н. К исторической топографии Чуйской долины. ВДИ, 1940, № 2.

Bernchtam A. N. *Çu Vadisi Tarihi Topoğrafyası*. VDİ, 1940, № 2.

Бернштам А. Н. Культура древнего Киргизстана. Фрунзе, 1942.

Bernchtam A. N. *Eski Kırgızistan Kültürü*. Bişkek, 1942.

Бернштам А. Н. Некоторые итоги археологических работ в Семиречье. КСИИМК, вып. XIII, 1946.

Bernchtam A. N. *Yedisuda Yapılan Arkeolojiik Çalışmaların Bazı Sonuçları*. KSİİMK, fas. XIII, 1946.

Бернштам А. Н. Проблемы древней истории и этногенез Южного Казахстана. ИАН КазССР, СА, 1950, № 2.

Bernchtam A. N. *Güney Kazakistan'ın Eski Tarihi ve Etnogenez Meseleleri*. İAN Kaz SSR, SA, 1950. № 2

Бетехтин А. Г Курс минералогии. М., 1956.

Betehtin A. G. *Mineraloji*. Moskova, 1956.

Билибина Т. В., Богданов Ю. В. О перспективах золотоносности в районе Мугоджар. «Геология рудных месторождений», 1959, № 5.

Bilibina T. V., Bogdanov Yu. V. *Mugocar Bölgesinin Altın Damarları* "Maden Bölgeleri Jeolojisi", 1959, № 5.

Бируни. Сборник статей. М.-Л., 1950.

Biruni. *Mecmuat al-Makalat*. M.-L., 1950.

Боголюбский С. Н. Происхождение и преобразование домашник животных. М., 1959.

Bogolubskiy S. N. *Evcil Hayvanların Asılları ve Geçirdikleri Değişimler*. Moskova, 1959.

Бубнова М. А. Горно-метоллургическая область Шельдже в IX-XI вв. (Автореф. канд. дисс.). Л., 1963.

Bubnova M. *A. IX-XI. Yüzyıllar Dağlık Şelce Maden Bölgesi*. (Doktora Tezi). Leningrad, 1963.

Будагов Л. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. Т, I, СПб., 1869.

Budagov L. *Mukayeseli Türk-Tatar Lehçeleri Sözlüğü*. C. I. St. Petersburg Kütüphenesi, 1869.

Букинич Д. Общий очерк Иргиз-Тургайского района. Тр. Тургайской мелиоративной экспедиции. Оренбург, 1930.

Bukiniç D. *Irgız-Turgay Bölgesi Üzerine Genel Bir Araştırma*. Turgay Toprak Islah Heyeti Çalışmaları. Orenburg, 1930.

Булгаков П. Г К биографии Бируни. НАА, 1966, № 4.

Bulgakov P. G. *Biruni'nin Hayat Hikayesi*. NAA, 1966, № 4.

Буряков Ю. Ф. О местонахождении «Серебряного рудника Шаша» ОНУ, 1965, № 2.

Buryakov Yu. F. Şaş Gümüş Madeninin Bulunduğu Yer Hakkında. ONU, 1965, № 2.

Валидов А. З. Мешхедская рукопись Ибн ал-Факиха. Изв. РАН, Т. XVIII, сер, VI, 1924.

Validov A. Z. *Ibn el-Fakih'in Meşhed Elyazması*. RAN Bülteni, C. XVIII, seri, VI, 1924.

Васильев А. История и древности восточной части Средней Азии. СПб, 1859.

Vasilyev A. *Orta Asya'nın Doğu Kesiminin Tarih ve Kadimiyeti*. St. Petersburg Kütüphanei, 1859.

Васильева Г.П. Туркмены-нохурли. Среднеазиатский этнографический сборник, вып. I. М., 1954.

Vasilyeva G. P. *Nohurlı Türkmenleri*. Orta Asya Etnoğrafya Mecmuası, fas. I, Moskova, 1954.

Васильевский В. Г Византия и печенеги. Тр. В. Г Васильевского, Т. I. СПб, 1908.

Vasilyevskiy V. G. *Bizans ve Peçenekler*. V. G. Vasilevskiy'in Eserleri. C. I, St. Petersburg Kütüphanesi, 1908.

Василов В. О пережитках тотемизма у туркмен.ТИИАЭ АН ТССР, т. VII, 1963.

Vasilov V. *Türkmenlerde Totemizm İzleri*. TİİAE AN TSSR, C. VII, 1963.

Веселовский Н. И. Очерк историко-географических сведений о Хивинском ханстве. СПб.,1877

Veselovskiy N. İ. *Hive Hanlığıyla İlgili Tarihi-Coğrafi Bilgiler*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1877.

Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. Л., 1934.

Vladimirtsov B. Ya. *Moğolların İçtimai Yapısı*. Moğol Göçebe Feodalizmi. Leningrad, 1934.

Владимирцов Б. Я. Заметки к древнетюркским и старомонгльским текстам. ДАН, 1929, № 16.

Vladimirtsov B. Ya. *Eski Türkçe ve Moğolca Metinler Üzerine Notlar*. DAN, 1929, № 46.

Волин С. Л. К истории древнего Хорезма. ВДИ, 1941, № 1.

Volin S. L. *Eski Horezm Tarihi Üzerine*. VDİ, 1941, № 1.

Вопросы географии Казахстана, вып. 9. Алма-Ата,1962.

Kazakistan'ın Coğrafi Meseleleri. Fas. 9, Alma-Ata, 1962.

Вопросы минералогии и геохимии месторождений Казахстана. Алма-Ата, 1963.

Kazakistan Topraklarının Mineroloji ve Jeokimya Meseleleri. Alma-Ata, 1963.

Воронов А. Г О колебаниях уровня озер. ИВГО, т. 79, вып. 5, 1947.

Boronov A. G. *Göl Seviyelerinin Değişimi Üzerine*. IVGO, C. 79, fas. 5, 1947.

Вяткин В. Л. Материалы к исторической географии Самаркандского вилайета. Справочная книжка Самаркандской области, вып. VII, 1902.

Vyatkin V. L. *Semerkand Vilayetinin Coğrafi Tarihiyle İlgili Materyallar*. Semerkand Bölgesi Elkitabı, fas. VII, 1902.

Всеобщая история Бардана Великого. Пер. с. арм. И. Эмин. М., 1861.

Büyük Bardan'ın Umumi Tarihi. Ermeniceden çeviri İ. Emin. Moskova, 1861.

Вторая записка Абу Дулафа. Изд. текста, пер., введен и коммент. П. Г Булгакова и А. Б. Халидова. М., 1960.

Ebu Dülef'in Başka Bir Mülahazası. Metin neşri, çeviri ve şerh: P. G. Bulgakov ve A. B. Halidov. Moskova, 1960.

Гамаюнова А. П., Голосков В. П. Материалы к флоре и растительности Чу-Илийских гор. ИАН КазССР, СБ, 1949.

Gamayunova A. P., Goloskov V. P. *Çu-İli Dağlarının Flora ve Bitki Örtüsüyle İlgili Belgeler*. İAN KazSSR, SB, 1949.

Гибб Х. А. Арабская литература. Классический период. М., 1960.

Gibb H. A. *Arap Edebiyatı*. Klasik Dönem. Moskova, 1960.

Гинзбург В. В. Расовые типь Средней Азии и их формирование в процессе этногенеза ее народов. Проблемы этнической антропологии Средней Азии. Ташкент, 1964.

Ginzburg V.V. *Orta Asya'nın Irk Tipleri ve Halkların Etnogenez Sürecinde Şekillenişi*. Orta Asyanın Etnik Antropoloji Meseleleri. Taşkent, 1964.

Годлевский В. А. Из комментариев к староосманскому переводу хроники малоазиатских сельжуков. М., 1911.

Godlevskiy V. A. *Küçük Asya Selçuklularıyla İlgili Eski Osmanlıca Metin Yorumları*. Moskova, 1911.

Гольмстен В. В. Буртасы. КСИИМК, вып, XII, 1946.

Golmsten V. V. *Burtaslar*. KSİİMK, fas, XII, 1946.

Голубосккий П. И. О узах и половцах. 1884.

Golubovskiy P. İ. *Uzlar ve Polovesler*. 1884.

Голубовский Г П. Печенеги, торки и половцы до нашестия татар. Киев, 1884.

Golubovskiy G. P. *Tatar İstilasına Kadar Peçenekler, Torklar ve Polovesler*. Kiyef, 1884.

Голубовский П. Половцы в Венгрии. Универститетские известия, Т. XXIX, № 12. Киев, 1889.

Golubovskiy P. *Macaristan Polovesleri.* Üniversite Belleteni, C. XXIX, № 12, Kiyef, 1889.

Гордлевский В. А. Государство сельджукидов Малой Азии. М.-Л., 1941.

Gordlevskiy V. A. *Küçük Asya Selçuklu Devleti.* M.-L., 1941.

Городцов Б. А. Краткие сведения об археологических исследованиях в Бахмутском уезде Екатеринославсков губернии. Харьков, 1905.

Gorodtsov B. A. *Yekatarina Eyaleti Bahmutski Kasabasındaki Arkeolojik Araştırmalarla İlgili Kısa Bilgiler.* Harkov, 1905.

Городцов Б. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии. М., 1907

Gorodtsov B. A. *Yekatarine Eyaleti Bahmutski Kasabası Arkeolojik Araştırma Sonuçları.* Moskova, 1907.

Григорьев Г В. Келесская степь в археологическом отношении. ИАН КазССР, СА, 1948, № 1.

Grigoryev G. V. *Arkeolojik Açıdan Keles Boskırı.* İAN KazSSR, SA, 1948, № 1.

Григорьев В. В. Об арабском путешественнике X в. Абу Долефе и странствовании его по Средней Азии. ЖМНП, ч. CLXIII, № 9, отд. 2, 1872.

Grigoryev V. V. *X. Yüzyıl Arap Seyyahı Ebu Dülef ve Orta Asya Seyahatı.* JMNP, ksm. CLXIII, № 9, bl. 2, 1872.

Грумм-Гржимайло Г Е. Рост пустынь и гибель пастбищних угодий и культурных земель Центральной Азии за исторический период. ИГГО, т. 65, 1933.

Grumm-Grjimaylo G. Y. *Tarih Boyunca Çölün Genişlemesi, Meraların ve Tarım Topraklarının Ölümü.* Umum Sovyet Coğrafya Kurumu Belleteni. Fas. 5, Cilt. XV, Leningrad, 1933.

Грумм-Гржимайло Г Е. Западная Монголия и Урянхайский край. СПб., 1914.

Grumm-Grjimaylo G. Y. *Batı Moğolistan ve Uranha Bölgeleri.* St. Petersburg Kütüphanesi, 1914.

Гулямов Я. Г История орешения Хорезма с древнейших времен до наших днеи. Ташкент, 1957.

Gulyamov Ya. G. *En Eski Dönemden Günümüze Değin Horezmin İska Tarihi.* Taşkent, 1957.

Гумилев Л Н. Хазария и Каспий. Ландшафт и этнос. ВЛГУ, 1964, № 6.

Gumilev L. N. *Hazarya ve Hazar Denizi.* Landşaft ve Etnos. VLGU, 1964, № 6.

Гусейнов Р А. К истории тюрок XI-XII вв. ТИИАН АзССР, т. XII, 1957.

Guseynov R. A. *XI-XII. Türk Tarihi.* TİAN AzSSR, C. XII, 1957.

Гусейнов Р А. Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане. Баку, 1960.

Guseynov R. A. *Azerbaycanla İlgili XII-XIII. Yüzyıl Suriye Kaynakları.* Bakü, 1960.

Гусейнов Р. А. «Хроника» Михаила Сирийца. ПС. вып. 5 (68), 1960.

Guseynov R. A. *Suriyeli Mikail Kroniği.* PS. fas. 5 (68), 1960.

Давидович Е. А. Клад караханидских монет XI в из Таджикистана. СА, 1957, № 3.

Davidoviç Y. A. *Tacikistanda Bulunan XI. Yüzyıl Karahanlı Sikkeleri.* SA, 1957, № 3.

Давидович Е. А. Нумизматические материалы для хронологии и генеалогии среднеазиатских караханидов. Тр. Гос. исторического музея, нумизматич. сер., ч. II, вып. 24, 1957.

Davidoviç Y. A. *Orta Çağ Karahanlıları Kronolojisi ve Genealojisiyle İlgili Numizmatik Belgeler.* Devlet Tarih Müzesi Çalışmaları, Nümizmatik Serisi, ksm. II, fas. 24, 1957.

Демидов С М. К вопросу о некоторых пережитках домусульманских обрядов и верований юго-западньх туркмен. ТИИАЭ АН ТССР, т. VI, 1962.

Demidov S. M. *Güneybatı Türkmenleri'nin İslam Öncesi Bazı Dini Töreп ve İnanç Kalıntıları Üzerine.* TİİAE AN TSSR, C. VI, 1962.

Демитчик В. П. Описание Волги в «Книге изображений земли» арабского географа X в. Абу-л-Касима ибн Хаукала. ИООН АН ТаджССР, 1962, № 2.

Demitçik V. P. X. *Yüzyıl Arap Coğrafyacısı Ebu'l Kasım b. Havkal'ın Kitab-ı Surat al-Ard ında Volganın Tavsifi.* İOON AN TacSSR, 1962, № 2.

Джикиев А. История туркмен и народные предания. «Эдебияат ве çунгат», 1967, № 8.

Cikiyev A. *Türkmen Tarihi ve Halk Efsaneleri.* Edebiyat ve Sungat 1967, № 8.

Джикиев А. Материалы по этнографии мангышлакских туркмен. ТИИАЭ АН ТССР, т. VII, 1963.

Cikiyev A. *Mangışlak Türkmenleri Etnoğrafisiyle İlgili Belgeler*. TİİAE AN TSSR, C. VII, 1963.

Джикиев А. Этнографические данные по этногенезу туркмен-салыров. М., 1964.

Cikiyev A. *Salır Türkmenlerinin Etnogeneziyle İlgili Etnoğrafik Veriler*. Moskova, 1964.

Добромыслов А. И. Города Сырдарьинской области. Ташкент, 1912.

Dobromıslov A. İ. *Sırderya Şehirleri*. Taşkent, 1912.

Досмамед. Избранные произведения. Ашхабад, 1962.

Dosmamed. *Seçilmiş Eserler*. Aşhabad, 1962.

Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966.

Merkezi Kazakistanın Eski Kültürü. Alma-Ata, 1966.

Еремеев Д. К этнографии малоазиатских туркмен. ТИИАЭ АН ТССР, т.VII, 1963.

Yeremeyev D. *Anadolu Türkmenleri Etnoğrafyası*. TİİAE AN TSSR, C.VII, 1963.

Еремеев Д. Происхождение юрюков и туркмен Турции и основные этапы их истории. Этнические процессы в странах Передней Азии. М.-Л., 1963.

Yeremeyev D. *Türkiye Yörük ve Türkmenlerinin Orijini ve Tarihlerinin Temel Safhaları*. Ön Asya Ülkelerinin Etnik Süreçleri. M.-L., 1963.

Еренов А. Очерки по истории феодальных земельных отношений у казахов. Алма-Ата, 1961.

Yerenov A. *Kazaklarda Feodal-Çiftçi İlişkileri Tarihi Üzerine Araştırmalar*. Alma-Ata, 1961.

Жданко Т. А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. М.-Л., 1950.

Jdanko T. A. *Karakalpak Tarihi Etnoğrafyası*. M.-L., 1950.

Жданко Т. А. Каракалпаки Хорезмского оазиса. ТХАЭЭ, т. I, 1952.

Jdanko T. A. *Horezm Vadisi Karakalpakları*. THAEE, C. I, 1952.

Жуков Л. Н. Драгоценные и поделочные камни. М., 1961.

Wukov L. N. *Değerli ve İşlenecek Taşlar*. Moskova, 1961.

Заборов М. А. Аналогия захватнических войн под видом изучения истории крестовых походов. Вопросы религии и атеизма. М., 1954.

Zaborov M. A. *Haçlı Seferleri Tarihi Açısından İşgal Savaşları Analojisi.* Dinler ve Ateizm Meseleleri. Moskova, 1954.

Заборов М. А. Современная буржуазная историография крестовых походов. Средние века, вып. IV, М., 1953.

Zaborov M. A. *Çağdaş Haçlı Seferleri Burjuva Tarih Yazımcılığı.* Orta Çağ, fas. IV, Moskova, 1953.

Заборов М. А. Введение в историографию крестовых походов. М., 1966.

Zaborov M. A. *Haçlı Seferleri Tarihçiliğine Giriş.* M., 1966.

Зайончковский А. Персидский источник по истории ак-коюунлу. НАА, 1965, № 4.

Zayonçkovskiy A. *Akkayonlu Tarihiyle İlgili Pers Kaynakları.* NAA, 1965, № 4.

Замятин А. Материалы по золотопромышленности Орского района. «Горный журнал», 1928, № 2.

Zamyatin A. *Or Bölgesi Altın İstihsaliyle İlgili Belgeler.* Dağ Dergisi , 1928, № 2.

Записки путешествия акад. Фалька. Полное собрание ученых путешествий по России. т. VI, СПб., 1825.

Ord. Prof. Falk'ın Seyahat Notları. Tüm Rusya Seyahat Bilgileri Toplamı. T. VI, St. Petersburg Kütüphanesi, 1825.

Заходер Б. Н. История восточного средневековья. М., 1944.

Zahoder B. N. *Orta Çağ Doğu Tarihi.* Moskova, 1944.

Заходер Б. Н. Из истории волжско-каспийских связей Древй Руси. СВ, 1955, № 3.

Zahoder B. N. *Volga-Hazar Eski Rusya İlişkileri Tarihi.* SV, 1955, № 3.

Заходер Б. Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. Горган и Поволжье в IX-X вв. М., 1962.

Zahoder B. N. *Doğu Avrupa Üzerine Hazar Malumat Dergisi.* IX-X. Yüzyılda Gorgan ve Povolje. Moskova, 1962.

Заходер Б. Н. Хорасан и образование государства сельджуков. ВИ, 1945, № 5-6.

Zahoder B. N. *Horasan ve Selçuklu Devletinin Şekillenişi.* VI, 1945, № 5-6.

Ибрагимов С., Храковский В. Материалы для истории образования казахского языка. ИАН КазССР, СИАЭ, 1952, № 2.

İbrahimov S., Hrakovskiy V. *Kazak Dilinin Oluşum Tarihiyle İlgili Belgeler.* İAN KazSSR, SIAE, 1952, № 2.

Иностранцев К. Коркуд в истории и геленге. ЗВОРАО, т. XX, 1912.

İnostrantsev K. *Tarih ve Efsanelerde Korkud.* ZVORAO, C. XX, 1912.

Иомудский Н. Н. Из народного предания туркмен. В сб. «В. В. Бартольду». Ташкент, 1927

Yomudskiy N. N. *Türkmen Halk Efsanelerinden.* V. V. Bartold Belleteni. Taşkent, 1927

Исследования по сравнительной грамматика тюрских языков. М., 1962.

Türk Dilleri Mukayeseli Grameri Üzerine Araştırmalar. Moskova, 1962.

Иссторические записки Никифора Вриенния Пер. под ред. В. И. Карпова. СПб., 1895.

Nikephoros Vriennos'un Tarih Notları. V. İ. Karpov red. çevirisi. St. Petersburg Kütüphanesi, 1895.

Историческое развитие лексики тюрских языков. М., 1961.

Türk Dilleri Sözlüklerinin Tarihi Gelişimi. Moskova, 1961

История монголов по армянским источником. Пер. с армянского К. П. Паткова, вып. I-II. СПб., 1873-1874.

Ermeni Kaynaklarına Göre Moğol Tarihi. Ermeniceden çeviri K. P. Patkov, Ksm. I-II, St. Petersburg Kütüphanesi, 1873-1874.

История ТССР, т. I, кн. I. Ашхабад, 1957.

Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Tarihi, C. I, ktb. I, Aşhabad, 1957.

Иванов М. С. Племена Фарса. М., 1961.

İvanov M. S. *Fars Kabileleri.* Moskova, 1961.

Кабус-наме. Пер. и прим. Е. Э. Бертельса. М., 1953.

Kabus-name. Çev. ve şerh Y. E. Bertels. Moskova, 1953.

Кадырбаев М. К. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана. ТИИАЭ АН КазССР, т. II, 1959.

Kadırbayev M. K. *Merkezi Kazakistanın Erken Göçebelerine Ait Yadigarlar.* TİİAE An KazSSR, C. II, 1959.

Каллаур В. О следах древнего города Дженд в низовьях реки Сыр-Дарьи. ПТКЛА, т. V, 1900.

Kallaur V. *Sır-Derya Nehrinin Aşağı Akımlarında Eski Cend Şehrinin İzleri.* PTKLA, C. V, 1900.

Канюкова Л. С. Фонетические и лексические особенности чувашских диалектов. Вопросы диалектологии тюрских яазыков, вып. II. М., 1960.

Kanyukova L. S. *Çuvaş Lehçelerinin Fonetik ve Lügavi Özellikleri*. Türk Dilleri Lehçeleri Meseleleri. Fas. II. Moskova, 1960.

Карамзин Н. М. История государтсва Российского, т. I-II. СПб., 1833.

Karamzin N. M. *Rus Devleti Tarihi*. C. I-II, St. Petersburg Kütüphanesi, 1833.

Карамзин Н. М. Примечания к «Истории государства Российского» СПб., 1852.

Karamzin N. M. *"Rus Devleti Tarihi"ne Notlar*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1852.

Каримов У Н. Неизвестное сочинение ар-Рази «Книга тайны тайн». Ташкент, 1957.

Karimov U. N. *Er-Razi'nin "Sır'ul Esrar" Adlı Bilinmeyen Bir Eseri*. Taşkent, 1957.

Карпов Г И. Племенной и родовой состав туркмен. Полторацк., 1925.

Karpov G. İ. *Türkmenlerin Kabile ve Boy Yapısı*. Poltoratsk, 1925.

Карпов Г И. Родовые тамги у туркмен. ИТФАН СССР, 1945, № 3-4.

Karpov G. İ. Türkmenlerde Boy Tamgaları. İTFAN SSSR, 1945, № 3-4.

Карпов Г И. Туркмены-огузы. ИТФАН СССР, 1945, № 1.

Karpov G. İ. *Türkmenler-Oğuzlar*. İTFAN SSSR, 1945, № I.

Каррыев А. К., Росляков А. А., Агаджанов С. Г Проблемы этногенеза туркменского народа в исторической литературе. ВСЭТН, Ашхабад, 1967.

Karrıyev A. K., Roslyakov A. A., Agacanov S. G. *Tarih Literatüründe Türmen Halkının Etnogenezi Meseleleri*. VSETN, Aşhabad, 1967.

Каррыев Б. А. Об эпосе Кер-оглы. ИАН ТССР, СОН, 1965, № 3.

Karrıyev B. A. *Köroğlu Destanı Üzerine*. İAN TSSR, SON, 1965, № 3

Кассин Н. Г К характеристике золоторудного месторождения Кумак. «Разведка недр», 1935, № 24.

Kassin N. G. *Kumak Altın Madeni Yataklarının Özellikleri*.

Кастанье И. А. Древности Киргизской степи и Оренбурского края. Оренбург, 1910.

Kastanye İ. A. *Kırgız Bozkırının Kadimiyeti ve Orenburg Bölgesi*. Orenburg, 1910.

Каталог восточных рукописей АН ТаджССР, т. I. Сталинабад, 1960.

Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademesi Doğu Yazmaları Kataloğu. C. I. Stalinabad, 1960.

Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Алма-Ата, 1961.

XVI-XVIII. Yüzyıllarda Kazak-Rus İlişkileri. Alma-Ata, 1961.

Казахстан. Общая физико-географическая характеристика. М.-Л., 1950.

Kazakistan. Genel Fiziki-Coğrafi Özellikler. M.-L., 1950.

Кляшторный С. Г Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.

Klyaştorniy S. G. *Orta Asya Tarihinde Bir Kaynak Olarak Eski Türk Runik Yazıtları.* Moskova, 1964.

Книга Большому чертежу. М.-Л., 1950.

Büyük Kroki Kitabı. M.-L., 1950.

Книга Марко Поло. Пер. И. П. Минаева. М., 1955.

Marko Polo Seyahatnamesi. Çev. İ. P. Minayev. Moskova, 1955.

Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос. М.-Л., 1962.

Dedem Korkud'un Kitabı. Oğuz Kahramanlık Destanı. M.-L., 1962.

Кожемяко П. Н. Раннесредневековые города и поселания Чуйской долины. Фрунзе, 1959.

Kojemyako P. N. *Çu Vadisi Erken Orta Çağ Şehir ve Yerleşim Birimleri.* Frunze, 1959.

Когай Н. А. Некоторые вопросы геологического анализа хребта Султан-Уиз-Дага. Тр. Среднеазиатского гусуниверситета. Физическая география, вып. I, 1957

Kogay N. A. *Sultan Üveys Dağı Sıradağlarının Geolojik Analizinin Bazı Meseleleri.* Fiziki Coğrafya, fas. I, 1957.

Коковцев П. К. Еврейского-хазарская переписка в X в. Л., 1932.

Kokovtsev P. K. X. *Yüzyılda Yahudi Hazarları Yazışmaları.* Leningrad, 1932.

Конкашпаев Г М. Словарь казахских географических терминов. Алма-Ата, 1963.

Konkaşpayev G. M. *Kazak Coğrafi Terimleri Sözlüğü.* Alma-Ata, 1963.

Кононов А. Н. Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази, хана Чивинского. М.Л., 1958.

Kononov A. N. *Şecere-i Terakime.* Hive Hanı Ebu'l Gazi'nin Eseri. M.L., 1958.

Корженевский Н. Л. Природа Средней Азии. Ташкент, 1960.

Korjenevskiy N. L. *Orta Asya'nın Tabiatı*. Taşkent, 1960.

Косаев М. Туркмен тарыхчысы Салыр-Баба. «Совет эдебияты», 1945. № I-II.

Kosayev M. Türkmen Tarıhçısı Salır-Baba. Sovyet Edebiyatı . 1945, № I-II.

Ковалевский А. П. Ибн Фадлан. Харьков, 1950.

Kovalevskiy A. P. *İbn Fadlan*. Harkov, 1950.

Ковалевский А. П. Книга Ахмеда ибн Фадлана о его путешествии на Волгу. Харьков, 1956.

Kovalevskiy A. P. *Ahmed İbn Fadlan(ın Volga Seyahati.Kitabı*. Harkov, 1956.

Ковалевский А. П. О степени достоверности Ибн Фадлана.«Исторические записки», 1950, № 35.

Kovalevskiy A. P. *İbn Fadlan'ın Güvenilirlik Derecesi*. Tarih Notları , 1950, № 35.

Ковалевский А. П. Путешествие Ибн Фадлана на Волгу. Пер. под ред. И.Ю. Крачковского. М.-Л., 1939.

Kovalevskiy A. P. *İbn Fadlan'ın Volga Seyahati*. İ. Yu Kraçkovskiy red. altında çeviri. M.-L., 1939.

Крачковский И. Ю. Арабские географы и путешественники. ИГГО, 1937, № 5.

Kraçkovskiy İ. Yu. *Arap Coğfrafyacı ve Seyyahları*. İGGO, 1937, № 5

Крачковский И. Ю. Избранные сочинения, Т. IV М.-Л., 1957.

Kraçkovskiy İ. Yu. *Seçilmiş Eserler*. C. IV. M.-L., 1957.

Крачковский И. Ю. Избранные сочинения, т. I. М.-Л., 1955.

Kraçkovskiy İ. Yu. *Seçilmiş Eserler*. C. I. M.-L., 1955.

Крачковский И. Ю. Над арабскими рукописями. М., 1965.

Kraçkovskiy İ. Yu. *Arapça Elyazmaları*. Moskova, 1965.

Куббель Л. Е. О некоторых чертах военной системы халифата омаийадов. ПС, вып. 4 (67), 1959.

Kubbel L. Y. *Emevi Halifeliğinin Askeri Sisteminin Bazı Özellikleri*. LS, fas. 4 (67), 1959.

Кудряшов К. В. Половецкая степь. М., 1948.

Kudryaşov K. V. *Deşt-i Kıpçak*. Moskova, 1948.

Курыльев В. П. К вопросу об этимологии слов «бузок» и «учок». СЭ, 1965, № 6.

Kurilyev V. P. *Bozok ve Üçok Kelimelerinin Etimoloji Meselesi* SE, 1965, № 6.

Курылев В. П. Общественный строй огузов по данным эпоса «Деде Коркут». М., 1964.

Kurilyev V. P. *Dede Korkut Destanına Göre Oğuzların Toplum Yapısı.* Moskova, 1964.

Курышджанов А. К истории и критике «Тюрко-арабского словаря» XIII в. Исследования по истории казахского языка. Алма-Ата, 1965.

Kurışcanov A. *XIII. Yüzyıl Türkçe-Arapça Sözlüklerin Tarih ve Tenkidi.* Kazak Dilinin Tarihi Üzerine Araştırmalar. Alma-Ata, 1965.

Кузеев Р Г Шитова С. Н. Башкиры. Историко-этнографический очерк. Уфа, 1963.

Kuzeyev R. G., Şitova S. N. *Başkırlar.* Tarihi-etnoğrafya Etüdü. Ufa, 1§963.

Кычанов Е. И. Сведения в «Юань-ши» о переселениях киргизов в XIII в. ИАН КиргССР, СОН, т. V, вып. I, 1963.

Kıçanov Y. İ. *XIII. Yüzyılda Kırgız Yerleşim Birimleriyle İlgili Yuan-shi deki Geçen Bilgiler.* IAN KırgSSR, SON, C. V, fas, I, 1963.

Кызласов Л. Работы Чуйского археологического отряда в 1953-1954 гг. КСИЭ АН СССР, вып. XXVI, 1957

Kızlasov L. *Çu Arkeoloji Heyetinin 1953-54 Yılı Çalışmaları.* KSİE AN SSSR, fas. XXVI, 1957.

Кызласов Л. Р Смирнова О. И., Щербак А.М. Монеты из раскопок городища Ак-Бешим. УЗИВАН, т. XVI, 1958.

Kızlasov L. R., Smirnova O. İ., Şçerbak A. M. *Ak-Beşim Harabelerinde Bulunan Sikkeler.* UZIVAN, C. XVI, 1958.

Лакоза И. И. Верблюдоводство. М., 1953.

Lakoza İ. İ. *Devecilik.* Moskova, 1953.

Лерх П. Археологическая поездка в Туркестанский край. СПб., 1870.

Lerh P. *Türkmen Ülkesinde Arkeologik Bir Gezi.* ST. Petersburg Kütüphanesi, 1870.

Левшин А. Описание киргиз-кайсацких, или киргиз-казачьих орд и степей, т. II, СПб., 1832.

Levşin A. *Kirgiz-Kaysak veya Kirgiz-Kazak Ordaları ve Bozkır.* C. II, St. Petersburg Kütüphanesi, 1832.

Литаврин Г Г Болгария и Византия в XI-XII вв. М., 1960.

Litavrin G. G. *XI-XII. Yüzyıllarda Bolgarya ve Bizans.* Moskova, 1960.

Литвинский Б. А., Мошкова В. Г Йзучение Така-Язырa, Дуруна. Материалы ЮТАКЭ, вып. I. М., 1949.

Litvinskiny B. A., Moşkova V. G. Durun, *Teke-Yazırları.* YUTAKE Belgeleri, fas. I, Moskova, 1949.

Лопатина Г В., Деньгина Р С., Егоров В. В. Дельта Аму-Дарьи. М.-Л., 1958.

Lopatina G. V., Dengina R. Rs., Yegorov V. V. *Amu-Derya Deltası.* M.-L., 1958.

Лыкошин Г Догадка о прошлом Отрара. ПТКЛА, 1898-1899.

Lıkuşin G. *Eski Otrarla İlgili Tahminler.* PTKLA, 1898-1899.

Мажитов Н. А. Новые материалы о ранней истории башкир. Археология и этнография Башкиирии. Уфа, 1964.

Majitov N. A. *Erken Başkir Tarihiyle İlgili Yeni Belgeler.* Başkurdistan Arkeoloji ve Etnoğrafyası. Ufa, 1964.

Магакьян И. Г Рудные месторождения. М., 1955.

Magakyan İ. G. *Maden Yatakları.* Moskova, 1955.

Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л., 1951.

Malov S. Y. *Eski Türk Alfabeli Yadigarlar.* M.-L., 1951.

Мандельштам А. М. К вопросу о значении термина «чакир» ИООН Ан ТаджССР, 1954, № 5.

Mandelştam A. M. *Çakir Kelimesinin Anlamı Üzerine.* İOON AN TacSSR, 1954, № 5.

Мандельштам А. М. Характеристика тюрок IX в. в «Послании Фатху ибн Хакану» ал-Джахиза. ТИИАЭ АН КазССР, т. I, 1956.

Mandelştam A. M. *Cahiz'in Feth ibn Hakan'in Elçisi Adlı Eserinde IX. Yüzyıl Türklerinin Özellikleri.* TİİAE AN KazSSR, C. I, 1956.

Маргулан А. Х. Археологические разведки ов бассейне реки Сарысу. В АН КазССР, 1947, № 7.

Margulan A. H. *Sarısu Vadisi Üzerinde Arkeolojik Araştırmalar.* AN KazSSR, 1947, № 7.

Маргулан А. Х. Архитектурные памятники района рек Кенгир и Сарысу. КСИИМК, вып. XXVIII, 1949.

Margulan A. H. *Kengir ve Sarısu Nehir Bölgesinin Mimari Anıtları.* KSİİMK, fas. XXVIII, 1949.

Маргулан А. Х. Из истории городов и строительного искусства древнего Казахстана. Алма-Ата, 1950.

Margulan A. H. *Eski Kazakistan'ın Şehirleri ve Mimari Sanatı Tarihi Üzerine.* Alma-Ata, 1950.

Маргулан А. Х. К Изучению памятников района Сарысу и Улутау. В АН КазССР, 1948, № 2.

Margulan A. H. *Sarısu ve Ulutav Bölgesi Yadigarları.* AN KazSSR, 1948, № 2.

Маргулан А. Х. О характере и исторической обусловленности казахского эпоса. И КазАН, СИ, 1946, № 2.

Margulan A. H. *Kazak Destanlarının Özellikleri ve Tarihi Şartları Üzerine.* İ KazAN, Sİ, 1946, № 2.

Маргулан А. Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане. ИАН КазССР, СА, 1951, № 3.

Margulan A. H. *Merkezi Kazakistanda Arkeolojik Çalışmaların Üçüncü Sezonu.* İAN KazSSR, CA, 1951, № 3.

Маргулан А. Х., Мендикулов М., Басенов Т. Архитектура Казахстана. Алма-Ата, 1959.

Margulan A. H., Mendikulov M., Basyenov T. *Kazakistan Mimarisi.* Alma-Ata, 1959.

Маркс К. Формы, предшествующие капиталистическому производству. ВДИ, 1940, № 1.

Marks K. *İlkel Kapitelist Üretim Şekilleri.* VDİ, 1940, № 1.

Маркс К. и Энгельс Ф. Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, т. V М., Госполитиздат, 1938.

Marks K., Engels F. *Karl Marks ve F. Engels Arşivi,* T. V. Moskova, Devlet Matbaası, 1938.

Маркс К. и Энгельс Ф. Избранные сочинения. М., Госполитиздат, 1953.

Marks K., Engels F. *Seçilmiş Eserler.* Moskova, Devlet Matbaası, 1953.

Марущенко А. А. Существенные поправки. Материалы к исторической географии Туркменистана. «Туркменоведение», 1930, № 12.

Maruşçenko A. A. *Yapılmış Tashihler. Türkmenistan Tarihi Coğrafyasıyla İlgili Belgeler.* Türkmenşinaslık , 1930, № 12.

Массон М. Е. Ахангеран. Археолого-топографический очерк. Ташкент, 1953.

Masson M. Y. *Ahengeran.* Arkeolojik ve Topoğrafik Yönden Bir Araştırma. Taşkent, 1953.

Массон М. Е. Дарганатинская старина. В сб. «Памяти М. С. Андреева». Сталинабад, 1960.

Masson M. Y. *Darganat Ülkesi.* M. S. Andeyev Armağanı . Stalinabad, 1960.

Массон М. Е. Из истории горной промышленности на территории Таджикистана. Л., 1934.

Masson M. Y. *Tacikistan Bölgesinde Dağ Üretimi Tarihi Üzerine.* Leningrad, 1934.

Массон М. Е. Намогильные кирпичи из Марыйского оазиса. ЭВ, т. VIII, 1958.

Masson M. Y. *Merv Vadisinin Kerpiç Mezarları.* EV, C. VIII, 1958.

Материалы по геологии и полезным ископаемым Южного Урала, вып. 3 М., 1962.

Güney Uralın Geolojisi ve Yeraltı Kaynaklarıyla İlgili Belgeler. fas. 3, Moskova, 1962.

Материалы по истории Казахской ССР, т. II, ч. 2 Алма-Ата, 1951.

Kazakistan Tarihiyle İlgili Belgeler, C. II, ksm. 2, Alma-Ata, 1951.

Материалы по истории Казахской ССР, т. IV М.-Л., 1939.

Kazakistan Tarihiyle İlgili Belgeler, C. IV. M.-L., 1939.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. т. I, М.-Л., 1939.

Türkmenistan ve Türkmenlerin Tarihiyle İlgili Belgeler. C.I, M.-L., 1939.

Материалы по историии Таджикской, Узбекской и Туркменской ССР, ч. I, Л., 1933.

Tacikistan, Özbekistan ve Türkmenistan Tarihiyle İlgili Belgeler, Ksm. I, Leningrad, 1933.

Махтумкули. Стихотворения. Л., 1949.

Mahtumkuli. *Şiirler.* Leningrad, 1949.

Месторождения полезных ископаемых и их разведка. М., 1961.

Yeraltı Kaynaklarının Bulunduğu Yerlerle İlgili Bir Çalışma. Moskova, 1961.

Мехитар Айриванскии. Хронографическая история. Пер. с армянского К. Патканова. СПб, 1869.

Mehitar Ayrivanski. *Kronolojik Tarih.* Ermeniceden K. Patkanov çevirisi. St. Petersburg Kütüphanesi, 1869.

Михайлова А. И. Каталог арабских рукописей Института народов Азии, вып. 2. М., 1961.

Mihailova A. İ. *Asya Halkları Enstitüsü Arabça Yazmalar Kataloğu.*, fas. 2, M., 1961.

Миклухо-Маклай Н. Д. Географическое сочинение XIII в. на персидском языке. УЗИВ АН СССР, т. IX, 1954.

Mikluha-Maklay N. D. *XIII. Yüzyılda Yazılmış Farsça Coğrafya Eserleri.* UZİV AN SSSR, C. IX, 1954.

Миклухо-Маклай Н. Д. Некоторые персидские и таджикские исторические, биографические и географические рукописи Института востоковедения. УЗИВ АН СССР, т. XVI, 1958.

Mikluho-Maklay N. D. *Şarkiyat Enstitüsü'ndeki Bazı Farsça ve Tacikçe Tarihi, Biyoğrafik ve Coğrafi Yazmalar.* UZİV AN SSSR, C. XVI, 1958.

Миклухо-Маклай Н. Д. Описание таджикских и персидских рукописей Института востоковедения. М.-Л., 1955.

Mikluho-Maklay N. D. *Şarkiyat Enstitüsü Farsça ve Tacikçe Yazmaları.* M.-L., 1955.

Михалева Г. А. О грузинских источникак по средневековой истории Средней Азии. ОНУ, 1961, № 2.

—Mihalyeva G. A. *Orta Asya Orta Çağ Tarihi Konusunda Gürcü Kaynakları.* ONU, 1961, no. 2.

Монгайт А. Л. Абу Хамид ал-Гарнати и его путешествие в руские земли «История СССР», 1959, № 1.

Mongayt A. L. *Ebu Hamid el-Garnati ve Rus Topraklarına Yaptığı Seyahat.* SSCB Tarihi , 1959, № 1.

Мошков В. Образцы народной литературы тюркских племен. СПб., 1904.

Moşkov V. *Türk Kabileleri Halk Edebiyatı Örnekleri.* St. Petersburg Ktb. 1904.

Мошкова В. Г. Туркмены Самаркандской и Бухарской областей. БАН УзССР, 1945, № 4.

Moşkova V. G. *Semerkand ve Buhara Türkmenleri.* BAN UzSSR, 1945, № 4.

Мугинов Д. М. Исторический труд Мучаммада Шабангараи. УЗИВ АН СССР, т. IX, 1954.

Muginov D. M. *Muhammed Şebengarai'nin Tarih Eseri.* UZİV AN SSSR, C. IX, 1954.

Мухаммад ибн Али Табатаб. Правила для гасударей и расказы о мусульманских династиях. Казань, 1863.

Muhammed ibn Ali Tabatab. *Hükümdarlara Nasihat ve Müslüman Hanedanlar Hikayeleri.* Kazan, 1863.

Мурадов Э. М. Расовая принадлежность туркменского аборигенного скота. ИТФАН СССР, 1945, № 5-6.

Muradov E. M. Yerli Türkmen Sığırlarının Cinsi. İTFAN SSSR, 1945, № 5-6.

Мурзаев Э. М. Средняя Азия. М., 1947.

Murzayev E. M. *Orta Asya.* Moskova, 1947.

Мурзаевы Э и В. Словарь местных географических терминов. М., 1959.

E. Murzayev., V. Murzayev. *Mahalli Coğrafi Terimler Sözlüğü.* Moskova, 1959.

Мушкетов Д. И. Геологический очерк Туркестана. Л., 1928.

Muşketov D. İ. *Türkistan Jeoologisi.* Leningrad, 1928.

Мухамедов Х. Из истории древних оборонительных стен вокруг оазисов Узбекистана. Ташкент, 1961.

Muhamedov H. *Özbekistan Ovalarındaki Eski Savunma Surları Tarihi.* Taşkent, 1961.

Народы Средней Азии и Казахстана. М., 1963.

Orta Asya ve Kazakistan Halkları. Moskova, 1963.

Насири Хусрау. Сафар-наме. Книга путешествия. Пер. Е. Э. Бертельса. М.-Л., 1933.

Nasır-i Hüsrev. *Safername.* Seyahatname. Y. E. Bertels çevirisi. M.-L., 1933.

Негматов Н. Н. К вопросу об этнической принадлежности населения Усрушаны. КСИИМК., вып. 61, 1956.

Negmatov N. N. *Usruşana Halkının Etnik Mensubiyeti.* KSİİMK, fas. 61, 1956.

Негматов Н. Н. Усрушана в древности и раннем средневековье. Сталинабад, 1957.

Negmatov N. N. *Kadimde ve Erken Orta Çağda Usruşana.* Stalinabad, 1957.

Нестеров А. Прошлое приаральских степей в преданиях киргизов Казалинского уезда. ЗВОРАО, т. XII, 1900.

Nesterov A. *Kazalin Nahiyesi Kırgız Rivayetlerinde Eski Aral Civarı Bozkırları.* ZVORAO, C. XII, 1900.

Никита Хониат. История, начинающаяся с царствования Иоанна Комнине. Пер. под ред. В. И. Долоцкого. СПб., 1860.

Niketas Khoniates. *Tarih.* İoannes Komnenos Kırallığından İtibaren. Dolutskiy, V. İ. red. altında çeviri. St. Petersburg Kütüphanesi.

Низами Гянджеви. Пять поэм. М., 1946.

Nizam-ı Gencevi. *Beş Poem*. Moskova, 1946.

Низовья Аму-Дарьи, Сарыкамыш и Узбой. Мат-лы Хорезмской эспедиции, вып. 3. М., 1960.

Aşağı Amu-Derya, Sarıkamış ve Uzboy. Horezm misyonu belgeleri, fas. 3. Moskova, 1960.

Номинханов Ц. Д. Термины животноводства в современных тюркских языках. Тр. сектора востоковедения АН КазССР. Алма-Ата, 1959.

Nominhanov Ts. D. *Çağdaş Türk Dillerinde Hayvancılık Terimleri.* AN KazSSR Şarkiyat Bölümü Çalışmaları. Alma-Ata, 1959.

Новичев А. Д. История Турции. Эпоха феодализма. Л.,1963.

Noviçev A. D. *Türkiye Tarihi.* Feodalizm Dönemi. Leningrad, 1963.

Новичев А. Д. Турецкие кочевники и полукочевники в современной Турции. СЭ, 1951, № 3.

Noviçev A. D. *Çağdaş Türkiyede Türk Göçebe ve Yarıgöçebeleri.* SE, 1951, № 3.

О патриалхально-феодальных отношениях у кочевых народов. ВИ, 1956, № 1.

Göçebe Halklarda Ataerkil-Feodal İlişkiler. Vİ, 1956, № 1.

Огнев С. И. Звери СССР и прилегающих стран, т. V, М.-Л., 1947.

Ogniyev S. İ. *SSCB ve Komşu Ülkelerdeki Yırtıcı Hayvanlar.* C. V, M.-L., 1947.

Очерки из истории туркменского народа и Туркменистана в VIII-XIX вв. Ашхабад, 1954.

VIII-XIX. Yüzyıllarda Türkmen Halkları ve Türkmenistan Tarihi. Aşhabad, 1954.

Очерки по географии Татарин. Казань, 1957.

Tatar Coğrafyası Üzerine Etüdler. Kazan, 1957.

Очерки по истории геологических знаний, вып. IV М., 1945.

Coğrafi Bilimler Tarihiyle İlgili Etüdler. Fas. IV. Moskova, 1945.

Омербеков С. К вопросу о происхождении топонима «Шаульдер» ИАН КазССР, СФН, 1962, № 2.

Omerbekov S. *Şaulder Toponiminin Orijini.* İAN KazSSR, SFN, 1962, № 2.

Овезбердыев К. Материалы по этнографии туркмен-сарыков. ТИИАЭ АН ТССР, т. VI, 1962.

Ovezberdıyev K. *Sarık Türkmenlerinin Etnoğrafyası İle İlgili Belgeler.* TİİAE AN TSSR, C. VI, 1962.

Озера полуаридной зоны. М.-Л., 1963.

Yarı Çorak Bölgelerdeki Göller. M.-L., 1963.

Пальгов Н. П. Казахстан. М., 1953.

Palgov N. P. *Kazakistan.* Moskova, 1953.

Пальгов Н. П. Природа Казахстана в очерках и картинках. Алма-Ата, 1950.

Palgov N. P. *Araştırma ve Haritalara Göre Kazakistan Tabiatı.* Alma-Ata, 1950.

Пантусов Н. Н. Сведения арабских географов о Средней Азии. Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университе, т. XXV, вып. 5, 1909.

Pantusov N. N. *Arap Coğrafyacılarının Orta Asya İli İlgili Bilgileri.* Kazan Üniversitesi Arkeoloji, Tarih ve Etnoğrafya Kurumu Belleteni, C. XXV, fas. 5, 1909.

Персидские и таджикские рукописи Института народов Азии АН СССР. М.Л., 1964.

SSCB Bilimler Akademisi Halk Enstitüsü Farsca Tacikçe Yazmaları. M.-L., 1964.

Петрушевский И. П. Городская знать в государтсве хулагуидов. СВ, т. V, 1948.

Petruşevskiy İ. P. *Hülagular Devletinde Şehir Zadeganları.* SV, C. V, 1948.

Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII-XIV вв. М.-Л., 1960.

Petruşevskiy İ. P. *XIII-XIV. Yüzyıl İranında Toprak ve Tarım Münasebetleri.* M.-L., 1960.

Певзнер С. Б. Икта в Египте в конце XIII-XIV вв. В сб. «Памяти акад. И. Ю. Крачковского». Л., 1958.

Pyevzner S. B. *XIII-XIV. Yüzyıl Sonlarında Mısırda İkta.* Ord. Prof. İ. Yu. Kraçkovskiy Armağanı . Leningrad, 1958.

Пещерева Е. М. Материалы этнографического обследования таджиков Нуратинского хребта. СЭ, 1964, № 1.

Lyeşçereva Y. M. *Nurata Sıradağları Tacikleriyle İlgili Etnoğrafik Belgeler.* SE, 1964, № 1.

Плетнева С. А. О построении кочевнического лагеря-вежи. СА, 1964, № 3.

Поляк А. Н. Новые арабские материалы позднего средневековья о Восточной и Центральной Европе. Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. М., 1964.

Polyak A. N. *Geç Orta Çağ Doğu ve Merkezi Avrupasıyla İlgili Yeni Arapça Belgeler*. Güneydoğu Merkezi Avrupa Halkları Tarihiyle ilgili Şark Kaynakları. Moskova, 1964.

Поляков К. В. Полезные ископаемые, история и перспективы горного дела в Оренбургской губернии. «Минеральное сырье и его переработка», 1927, № 4.

Polyakov K. V. *Orenburg Eyaletininin Yeraltı Zenginlikleri, Dağ Çalışmaları Tarih ve Perspektifleri*. Madeni hammaddeler ve İşlenmesi , 1927, № 4.

Потапов Л. П. Из истории кочевничества. «Вестник мировой культуры», 1957, № 4.

Potapov L. P. *Göçebelik Tarihi Üzerine*. Dünya Kültür Belleteni , 1957, № 4.

Потапов Л. П. Очерки по истории алтайцев. М.-Л., 1953.

Potapov L. P. *Altaylılar Tarihi Üzerine Etüdler*. M.-L., 1953.

Повесть временных лет. т. I-II. М.,Л., 1950.

Nestor Kroniği. C. I-II. M.-L., 1950.

Предтеченский Н. П. Климаты исторического прошлого. «Природина», 1946, № 6.

Predteçenskiy N. P. *Tarihi Geçmişin İklimleri*. Prirodina , 1946, № 6.

Преображенский А. Г Этимологический словарь русского языка. М., 1958.

Preobrajenskiy A. G. *Rus Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Moskova, 1958.

Радлов В. В. К вопросу об уйгурах. СПб., 1893.

Radlov V. V. *Uygurlar Meselesine Dair*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1893.

Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий, т. I-IV,. СПб., 1911.

Radlov V. V. *Türk Lehçeleri Sözlüğü*. C. I-IV. St. Petersburg Kütüphanesi, 1911.

Рамстед Г И. Введение в алтайское языкознание. М., 1957

Ramsted G. İ. *Altay Dilleri Bilimine Giriş*. Moskova, 1957.

Расовский Д. А. Печенеги, торки и половцы на Руси и в Ургии. СК, VI. Praha, 1933.

Rasovskiy D. A. *Rusya ve Ugoristandaki Peçenekler, Torklar ve Polovesler.* SK, VI. Prag, 1933.

Растительный покров Казахстана, т. I, Алма-Ата, 1966.

Kazakistanın Bitki Örtüsü. C. I. Alma-Ata, 1966.

Рашевич Н. А. В низовьях Аму-Дарьи. «Природа», 1961, № 10.

Raşeviç N. A. *Amu-Deryanın Aşağı Akımları.* Priroda , 1961, № 10.

Рахмани А. А. «Сельджук-наме» Захир ад-Дина Нишапури как источник по истории Азербайджана. ИАН АзССР, СОН, 1963, № 3.

Rahmani A. A. *Azerbaycan Tarihiyle İlgili Bir Kaynak olarak Zahir'ud Din Nişapuri'nin Selçuk-name'si.* İAN AzSSR, SON, 1963, № 3.

Рахманов А. Сведения об огузах в туркменском варианте эпоса «Горкут-Ата». ВСЭТН. Ашхабад, 1967.

Rahmanov A. *Gorkut-Ata Destanının Türkmen Rivayetinde Oğuzlarla İlgili Bilgiler.* VSETN. Aşhabad, 1967.

Рempель Л. И. Археологические памятники в дальних низовьях Таласа. ТИИАЭ АН КазССР, т. I, 1956.

Rempel L. İ. *Talas'ın En Aşağı Akımlarındaki Arkeolojik Yadigarlar.* TİİAE AN KazSSR, C. I, 1956.

Росляков А. А. К вопросу о государтственной организации у туркмен в средние века. ИТФАН СССР, 1951, № 1.

Roslyakov A. A. *Orta Çağ Türkmenlerinin Devlet Teşkilatı.* İTFAN SSSR, 1951, № 1.

Росляков А. А. Краткий очерк истории Туркменистана. Ашхабад, 1956.

Roslyakov A. A. *Muhtasar Türkmenistan Tarihi.* Aşhabad, 1956.

Росляков А. А. Основные черты военной системы азиатских степняков. ИТФАН СССР, 1951, № 2.

Roslyakov A. A. *Asyalı Bozkırlıların Askeri Sistemlerinin Temal Çizgileri.* İTFAN, SSSR, 1951, № 2.

Росляков А. А. Первые сельджукиды. ИТФАН СССР, 1951, № 3.

Roslyakov A. A. *İlk Selçuklular.* İTFAN SSSR, 1951, № 3.

Росляков А. А. Туркмены и огузы. Уч. зап. ТГУ, вып. 73, Ашхабад, 1955.

Roslyakov A. A. *Türkmenler ve Oğuzlar.* TGU Ders Notları, fas. 73. Aşhabad, 1955.

Россия. Полное географическое описание нашего отечества, т. XVIII. СПб., 1903.

Rusya. Anayurdumuzun Tam Coğrafi Tasviri. C. XVIII. St. Petersburg Kütüphanesi, 1903.

Розен В. П. (Рецензия на издание де Гуе труда Ибн ал-Факиха). ЗВОРАО, вып. I, 1877

Розен В. П. Арабские сказания о поражении Романа Диогене Алп-Арсланом, ЗВОРАО, т. I, 1886.

Rozen V. P. *Romen Diojen'in Alp-Arslan Tarafından Mağlup Edilişiyle İlgili Arab Rivayetleri.* ZVORAO, C. I, 1886.

Розен В. П. Пролегомена к новому изданию Ибн Фадлана. ЗВОРАО, т. XV, 1904.

Rozen V. P. *İbn Fadlanın Yeni Neşrine Mukaddime.* ZVORAO, C. XV, 1904.

Руденко С. И. Башкиры. Историко-этнографические очерки. М.-Л., 1955.

Rudenko S. İ. *Başkirler.* Tarihi-Etnoğrafya Etüdleri. M.-L., 1955.

Руденко С. И. К вопросу о формах скотоводческого хозяйства и о кочевниках. Геогр. о-во СССР Мат-лы по этнографические очерки. М.-Л., 1955.

Rudenko S. İ. *Hayvancılık Ekonomisi Şekilleri ve Göçebeler Üzerine.* M.-L., 1955. SSCB Coğrafya Kurumu. Etnoğrafik Etüdler.

Руденко С. И. Очерк истории казахов бассейна рек Уила и Сагыза. В сб. «Казаки». Л., 1927

Rudenko S. İ. *Uyıl ve Sagız Vadilerinde Yaşayan Kazakların Tarihi.* Kazaklar Belleteni. Leningrad, 1927.

Руднев Н. Следы древних городов по Сыр-Дарье. ПТКЛА, 1900, № 5.

Rudniyev N. *Sır-Derya Boyundaki Eski Şehir Harabeleri.* PTKLA, 1900, № 5.

Рудов Л. Н. Кидани. В сб. «Дальний Восток». М., 1961.

Rudov L. N. *Kidanlar.* Dalniy Vostok Belleteni. Moskova, 1961.

Рустамов А. К. О соколиной охоте в Каракумах. ИТФАН СССР, 1950, № 4.

Rustamov A. K. *Karakum'da Şahinle Avcılık.* İTFAN SSSR, 1950, № 4.

Рыбаков Б. А. Русские земли по карте Идриси 1154 г. КСИИМК, вып. 43, 1952.

Rıbakov B. A. *İdrisi'nin 1154 Tarihli Haritasına Göre Rus Toprakları*. KSİİMK, fas. 43, 1952.

Рычков П. И. Топография Оренбургсков губернии. Оренбург, 1887.

Rıçkov P. İ. *Orenburg Eyaleti Topoğrafyası*. Orenburg, 1887.

Садыков Х. У Бируни и его работы по астрономии и математической географи. М., 1953.

Sadıkov H. U. *Biruni ve Astronimi ile Matematiksel Coğrafyayla İlgili Eserleri*. Moskova, 1953.

Садыкова М. Х. Тюркоязычные кочевники на территории Южной Башкирии. Башкирский археологический сборник. Уфа, 1959.

Sadıkova M. H. *Güney Başkurdistan Topraklarındaki Türk Dilli Göçebeler*. Başkurd Arkeoloji Belleteni. Ufa, 1959.

Сакали М. А. Образ коня в туркменских и русских народных сказках. ИТФАН СССР, 1945, № 3-4.

Sakali M. A. *Türkmen ve Rus Halk Hikayelerinde At Tiplemesi*. İTFAN SSSR, 1945, № 3-4.

Самчевский И. Торки, берендеи и черные клобуки. Архив историко-юридических сведений, относящихся до Росии, отд. III, кн. II, М., 1855.

Samçevskiy İ. Türkler, Berendiler ve Karakalpaklar. Rusyaya Ait Tarihi-Hukuki Bilgiler Arşivi. Bl. III, Kütük, II, Moskova, 1855.

Самойлович А. Н. Богатый и бедный в тюркских языкак. ИАН СССР, 1936, № 4.

Samoyloviç A. N. *Türk Dillerinde Zengin ve Fakir*. İAN SSSR, 1936, № 4.

Самойлович А. Н. Материалы по среднеазиатского-турецкой литературе. ЗВОРАО, т. XIX, вып. 1, 1909.

Samoyloviç A. N. *Orta Asya Türk Edebiyatına Ait Belgeler*. ZVORAO, C. XIX, fas. I, 1909.

Семенов А. А. Древности Абивердского района. Ташкент, 1931.

Semyenov A. A. *Abiverd Bölgesinin Kadimiyeti*. Taşkent, 1931.

Семенов А. А. К истории города Нисы в XII в. ТЮТАКЭ, т. V, 1955.

Semyenov A. A. *XII. Yüzyılda Nisa Şehri*. TYUTAKE, C. V, 1955.

Семенов А. А. К вопросу о происхождении саманидов. ТИИАЭ Ан ТаджССР, т. XXVII, 1954.

Semyenov A. A. *Samanilerin Orijini Üzerine*. TİİAE AN Tac. SSR, C. XXVII, 1954.

Семенов А. А. К вопросу о происхождении слова «сельджук». БАН УзССР, 1946, № 3.

Semyenov A. A. *Selçuk Kelimesinin Aslı.* BAN UzSSR, 1946, № 3.

Семенов А. А. Таджикские ученые XI в. о булгарах, хазарах, русах, славянах и варягах. ДАН ТаджССР, вып. 7, 1957.

Semyenov A. A. *Tacikler'in XI. Yüzyılda Bulgarlar, Hazarlar, Ruslar, Slavyanlar ve Vareglerle İlgili Bilgileri.* DAN TacSSR, fas. 7, 1957.

Семенова Л. А. Салах ад-Дин и мамлуки Египта. М., 1966.

Semyenova L. A. *Salahaddin ve Mısır Memlükleri.* Moskova, 1966.

Сиасет-наме. Книга о правлении вазира XI столетия Низам ал-Мулька. Пер. и прим. Б. Н. Заходера. М.-Л., 1949.

Siyaset-name. XI. Yüzyıl Veziri Nizam el-Mülk'ün Yönetimle İlgili Eseri. Çeviri ve şerh B. N. Zoheder. M.-L., 1949.

Синицын И. В. Археологические исследования в Западном Казахстане. ТИИАЭ Ан КазССР, т. 1, 1956.

Sinitsın İ. V. *Batı Kazakistan Arkeoloji Çalışmaları.* TİİAE AN KazSSR, C. I, 1956.

Синицын И. В. Археологические исследования Заволжского отряда. МИА СССР, 1959, № 60.

Snitsın İ. V. *Volga-ötesiyle İlgili Arkeolojik Araştırmalar.* MİA SSSR, 1959, № 60.

Смирнов А.П. Волжские булгары. КСИИМК, вып. XIII, 1946.

Smirnov A. P. *Volga Bulgarları.* KSİİMK, fas. XIII, 1946.

Смирнов К. Ф. Курганы у села Иловатка и Политотледьское Сталинградской области. МИА СССР, 1959, № 60.

Smirnov K. F. İlovatka Köyü Kurganları ve Stalingrad Bölgesinin Siyasi Taksimi. MİA SSSR, 1959, № 60.

Смирнова О. И. Карта верховий Зерафшана по мугским документам. М., 1960.

Smirnova O. İ. *Mug Dağı Belgelerine Göre Yukarı Zerafşan Haritası.* Moskova, 1960.

Смирнова О. И. Заметки о среднеазиатской титулатуре. ЭВ, 1961, № 15.

Smirnova O. İ. *Orta Asya Ünvanları Üzerine Notlar.* EV, 1961, № 15.

Собрание восточных рукописей АН УзССР, т. I-V Ташкент, 1953-1960.

Özbekistan Sosyalist Cumhuriyeti Bilimler Akademisi Şark Yazmaları Mecmuası. C. I-V. Taşkent, 1953-1960.

Сочинения Костантина Багрянородного «О фемах» и «О народах». Предисл. Г. Лаксина. М., 1899.

Konstantinos Porphiragonnettos'in Temalar ve Halklar Üzerine Adlı Eserleri. G. Laksin çevirisi. Moskova, 1899.

Соляные озера северо-западного Приаралья, плато Устюрт и низовьев Аму-Дарьи. М.-Л., 1953.

Kuzeybatı Aral Gölü Civarı, Üstyurt Platosu ve Aşağı Amu-Deryanın Solyanaları. M.-L., 1953.

Соседко А. Ф. Султан-Уиз-Даг. «Природа». 1952, № 2.

Sosedko A. F. *Sultan Üveys Dağ*. Priroda , 1952, № 2.

Стасюлевич М. История средния веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых. М., 1899.

Stasuleviç M. *Kendi Yazarlarına ve Yeni Bilimsel Araştırmalara Göre Orta Çağ Tarihi*. Moskova, 1899.

Стефан Сюнийский. История князей Орбельян. Пер. с. армянского Х. Иранисян. М., 1883.

Stefan Suniykiy. *Orbelyan Melikleri Tarihi*. Ermeniceden çeviri: H İranisyan. Moskova, 1883.

Сварчевская З. А. К истории Балхаш-Алакульской впадины. ВЛГУ, 1952, № 7.

Svarçevskaya Z. A. *Balhaş-Alakul Civarı Tarihi*. VLGU, 1952, № 7.

Тагирджанов А. А. Описание таджикских и персидских рукописей Восточной библиотеки Ленинградского госуниверситета, т. I. Л., 1962.

Tahircanov A. A. *Leningrad Devlet Üni. Şark Kütüphanesi Tacikçe ve Farsça Elyazmaları*. C. I. Leningrad, 1962.

Тайны единения с богом в подвигах старце Абу Саида Мейхенеиского, изд. В. А. Жуковского. СПб., 1899.

Şeyh Ebu Said Meyheni'nin Kahramanca Hareketlerinde Tanrıyla Gizli Birliği. V. A. Jukovski neşri. St. Petersburg Kütüphanesi, 1889.

Татищев В. Н. История российская, т. I. М.-Л., 1962.

Tatişçev V. N. *Rusya Tarihi*. C. I. M.-L., 1962.

Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, т. I. СПб., 1884.

Tizengauzen V. *Altın Orda Tarihiyle İlgili Belgeler Mecması*. C. I. St. Petersburg Kütüphanesi, 1884.

Толстов С. П. Древний Хорезм. М., 1948.

Tolstov S. P. *Eski Horezm*. Moskova, 1948.

Толстов С. П. Города гузов. СЭ, 1947, № 3.

Tolstov S. P. *Guz Şehirleri*. SE, 1947, № 3.

Толстов С. П. История освоения древней дельты Сыр-Дарьи. Тезисы докладов на заседаниях, посвященных итогам полевых исследовании в 1960 г М., 1961.

Tolstov S. P. *Eski Sır-Derya Havzasının İskan Tarihi*. Moskova, 1961.

Толстов С. П. К истории древнетюркской социальной терминологии. ВДИ, 1938, № 1.

Tolstov S. P. *Eski Türk Sosyal Terminolojisi Tarihi Üzerine*. VDİ, 1938, № 1.

Толстов С. П. Новгодний праздник «каландас» у хорезмийских христиан начала XI в. СЭ, 1946, № 2.

Tolstov S. P. *XI. Yüzyıl Başlarında Horezm Hristiyanlarında Kalandas Yeniyıl Bayramı*. SE, 1946, № 2.

Толстов С. П. Огузы, печенеги и море Даукара. СЭ, 1950, № 4.

Tolstov S. P. *Oğuzlar, Peçenekler ve Daukar Denizi*. SE, 1950, № 4.

Толстов С. П. Основные вопросы древней истории Средней Азии. ВДИ, 1938, № 1.

Tolstov S. P. *Eski Orta Asya Tarihinin Temel Sorunları*. VDİ, 1938, № 1.

Толстов С. П. Пережитки тотемизма и дуальной организации у туркмен. «Проблемы истории докапиталистических обществ», 1935, № 9-10.

Tolstov S. P. *Türkmenlerde Totemizm Kalıntıları ve İkili Yönetim*. Kapitalizm Öncesi Toplumlar Tarihinin Problemleri , 1935, № 9-10.

Толстов С. П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М., 1962.

Tolstov S. P. *Eski Oxus ve Yaksart Deltaları*. Moskova, 1962.

Толстов С. П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М., 1948.

Tolstov S. P. *Köhne Horezm Medeniyetinin İzleri*. Moskova, 1948.

Толстов С. П. Приаральские скифы и Хорезм. М., 1960.

Tolstov S. P. *Aral Civarı İskitleri ve Horezm*. Moskova, 1960.

Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции АН СССР, 1945-1953 гг. М., 1958.

Tolstov S. P. *SSCB Bilimler Akademisi Horezm Arkeoloji ve Etnografi Heyeti Çalışmaları*, 1945-1953. Moskova, 1958.

Толстов С. П. Работы Хорезмской археолого-этнографической экспедиции в 1954-1956 гг Половые исследования Хорезмской экспедиции. М., 1959.

Tolstov S. P. *1954-56 Horezm Arkeoloji ve Etnoğrafi Heyeti Çalışmaları*. Moskova, 1959.

Толстов С. П., Кесь А. С., Жданко Т. А. История средневекого Сарыкамышского озера. Вопросы геоморфологии и палеографии Азии. М., 1955.

Tolstov S. P., Kyes A. S., Jdanko T. A. *Sarıkamış Gölünün Orta Çağ Tarihi*. Asyanın Jeomorfaloji ve Paleoğrafi Meseleleri. Moskova, 1955.

Топонимика Востока. М., 1962.

Doğu Toponimikası. Moskova, 1962.

Трофимовский В. А. Местный крупный рогатый скот Туркменистана. ИТФАН СССР, 1951, № 2.

Trofimoskvkiy V. A. *Türkmenistanın Yerli İri Tırnaklı Hayvanları*. İTFAN SSSR, 1951, № 2.

Труды Семиреченской археологической экспедиции. Чуйская долина. МИА СССР, 1950, № 14.

Yedisu Arekoloji Ekibi Çalışmaları. Çu Vadisi. MİA SSSR, 1950, № 14.

Туманский А. Родословная туркмен. Рукопись ИНА АН СССР. Архив востоковедов, разр. 2, оп. 4, № 20.

Tumanskiy A. *Şecere-i Terakime*. Elyazması. İNA AN SSSR. Şarkiyat Arşivi, bl. 2, sıra 4, no. 20.

Тверитинова А. С. Фальсификация истории Турции в кемалистской историографии. «Византийский временник», вып. VIII, 1953.

Tviritinova A. S. *Kemalist Tarihçilikte Türkiye Tarihinin Uydurmaları*. "Bizans Mevkutesi , fas. VIII, 1953.

Умняков И. Компендиум испанско-арабского географа Исхака ибн ал-Хусейна и его сведения о хазарах и тюрках. ИГГО, т. XXI, вып. 8, 1939.

Umnyakov İ. *Endülüslü Coğrafyacı İshak ibn al-Hüseyni ve Hazarlar ile Türkler Hakkındaki Bilgilerinin Hülasası*. İGGO, C. XXI, fas. 8, 1939.

Умняков С. Очерки по истории географических открытий и исследований Киргизии. Фрунзе, 1959.

Umnyakov S. *Kırgızistanın Coğrafi Yönden İncelenmesi Tarihiyle İlgili Etütler*. Frunze, 1959.

Федеров М. Н. Из истории взаимоотношений караханидов и сельджукидов до образования сельджукского государства. ОНУ, 1966, № 8.

Federov M. N. *Selçuklu Devletinin Kuruluşuna Kadar Karahanlı Selçuklu İlişkileri*. ONU, 1966, № 8.

Федеров М. Н. Очерк истории караханидов второй четверти XI в. История материальной культуры Узбекистана, вып. 7. Ташкент, 1966.

Federov M. N. *XI. Yüzyılın İkinci Çeyreğinde Karahanlı Tarihi*. Özbekistanın Maddi Kültür Tarihi, fas. 7. Taşkent, 1966.

Федеров-Давыдов Г А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М., 1956.

Federov-Davıdov G. A. *Altın Orda Hanları Hakimiyeti Altındaki Doğu Avrupa Göçebeleri*. Moskova, 1956.

Ферсман А. Е. Избранные труды, т. VII, М., 1962.

Fersman A. Y. *Seçilmiş Eserler*. C. VII, Moskova, 1962.

Физическая география СССР. М., 1960.

SSCB'nin Fiziki Coğrafyası. Moskova, 1960.

Физическая география СССР.М., 1959.

Фосс Г В. Золото (типы месторождений, история добычи, сырьевые базы). М., 1963.

Foss G. V. *Altın* (Bulunuş Şekilleri, Elde ediliş tarihi, hammadde bölgeleri). Moskova, 1963.

Хасанов Х. Среднеазиатский географ-филолог XI в. Изв. Узбекского филиала Геогр. о-ва СССР, вып. V, 1962.

Hasanov H. *Orta Çağ XI. Yüzyıl Coğrafyacı Filologları*. SSCB Coğrafya Kurumu Özbekistan Şubesi, fas, V, 1962.

Хвольсон Д. А. Известия Ибн Даста о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русских. СПб., 1869.

Hvolsan D. A. *İbni Dasta'nın Hazarlar, Burtaslar, Bolgarlar, Madyarlar, Slavyanlar ve Ruslar Hakkında Verdiği Bilgiler*. St. Petersburg Kütüphanesi, 1869.

Цалкин В. И. Фауна античного и раннесредневекового Хорезма. ТХАЭЭ, т. I, 1961.

Tsalkin V. İ. *Horezmin Kadim ve Erken Orta Çağ Faunası.* THAEE, C. I, 1961.

Чулошников А. Очерки по истории казак-киргизского народа. Оренбург, 1927

Çuloşnikov A. *Kazak-Kırgız Halklarının Tarihi. Orenburg,* 1927.

Шарипов А. Д. Малоизвестные страницы переписки между Бируни и Ибн Синой. ОНУ, 1965, № 11.

Şahmatov A. D. *Biruni ile İbni Sina Arasındaki Yazışmaların Az Bilinen Yönleri,* ONU, 1965, № 11.

Шахматов В. Ф. К вопросу о племенных союзах и варварских доф-еодальных государствах на территории Казахстана. ВАН КазССР, 1950, № 5.

Şahmatov V. F. Kazakistan'da Kabile Federasyonlar ve Barbar Feodal Devletler. VAN KasSSR, 1950, № 5.

Шахматов В. Ф. Казахская пастбищно-кочевая община. Алма-Ата, 1964.

Şahmatov V. F. *Kazak Kırsal Göçebe Toplumu.* Alma-Ata, 1964.

Щербак А. М. Еще раз о монетах с руническими надписями из Мунисинска. ВДИ. 1960, № 2.

Şçerbak A. M. *Tekrar Minusinsk Runik Yazmaları Arasındaki Sikkeler.* VDİ, 1960, № 2.

Щербак А. М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках. Историческое развитие лексики тюркских языков. М., 1961.

Şçerbak A. M. *Türk Dillerinde Evcil ve Vahşi Hayvan İsimleri.* Moskova, 1961.

Щербак А. М. Огузнаме. Мухаббат-наме. М., 1959.

Şçerbak A. M. *Oğuz-name. Muhabbet-name.* Moskova, 1959.

Шинитников А. В. Внутривековые колебания уровня степных озер Западной Сибири и Северного Казахстана. Тр. Лаб. озероведения, т. I. М.-Л., 1950.

Şinitnikov A. V. *Batı Sibirya ve Kuzey Kazakistan Göllerinin Asırlar Boyu Su Seviyelerinin Değişmesi.* C. I. M.-L., 1950.

Шнитников А. В. Изменчивость общей увлажненности материков Северного полушария. М.-Л., 1957

Şnitnikov A. V. *Kuzey Yarımküresinin Genel Nemlenme Oranlarındaki Değişimler.* M.- L., 1957.

Шнитников А. В. Общие черты циклических колебаний уравня озер и увлажненности территории Евразии в связи с солнечной активностью. Бюлл. Комиссии по исследованию солнца, 1949, № 3-4.

Şnitnikov A. M. *Güneş Hareketine Bağlı Olarak Avrasya Bölgelerinin Nemlenmesi ve Göl Seviyelerinin Genel Periyodik Değişimleri*. 1949, № 3-4.

Шумовский Т А. Арабская картография в ее происхождении и развитии. ИВГО, 1947, № 5.

Şumovskiy T. A. *Arap Haritacılığının Doğuşu ve Gelişimi*. İVGO, 1947, № 5.

Энгельс Ф. Анти-Дюринг М., Госполитиздат, 1953.

Engels F. *Anti-Dühring*. Moskova, Devlet Matbaası, 1953.

Эпиграфика Киргизии, вып. I. Фрунзе, 1963.

Kırgızistan Epiğrafisi, fas. I. Frunze, 1963.

Этногенез мордовского народа. Саранск, 1965.

Mora Halklarının Etnogenezi. Saransk, 1965.

Юдахин К. К. Киргизско-русский словарь. М., 1940.

Yudahin K. K. *Kırgızca-Rusça Sözlük*. Moskova, 1940.

Юсупов Х. Средневековые крепости на Болших Балканах. СА, 1968, № 2.

Yusupov H. *Büyük Balkanlarda Orta Çağ Kaleleri*. SA, 1968, № 2.

Юшков С. К вопросу о дофеодальном «варварском» государстве. ВИ, 1946, № 7

Yuşkov S. *Barbar Devletlerde Feodalizm Meselesi*. VI, 1946, № 7.

Якубовский А. Ю. Махмуд Газневи. К вопросу о происхождении и характере Газневидского государства. В сб. «Фердовси». Л., 1934.

Yakubovskiy A. Yu. *Gazneli Mahmud*. Gazneli Devletinin Doğuşu ve Özellikleri. Leningrad, 1934.

Якубовский А. Ю. Развалины Сыгнака. Сообщения Гос Академии истории материальной культуры. т.II, 1929.

Yakubovskiy A. Yu. *Sığnak Harabeleri*. Devlet Akadamisi Maddi Kültür Tarihi Tebliği. C. II, 1929.

Якубовский А. Ю. Развалины Ургенча. Л., 1930.

Yakubovskiy A. Yu. *Urgenc Harebeleri*. Leningrad, 1930.

Якубовский А. Ю. Сельжукское движение и туркмены в XI в. ИАН СССР, ООН, 1937, № 4.

Yakubovskiy A. Yu. XI. *Yüzyılda Selçuklu Hareketi ve Türkmenler*. İAN SSSR, OON, 1937, № 4.

Якубовский А. Ю. Вопросы этногенеза туркмен в VIII-X вв. СЭ, 1947, № 3.

Yakubovskiy A. Yu. *VIII-X. Yüzyıllarda Türkmen Etnogenezi Meseleleri*. SE, 1947, № 3.

b) Türkçe, Arapça ve Farsça Kaynaklar

Abu Abdallah Muhammad ibn Abdallah Neshapuri. *Tarikh-i Neshapur*. Tahran, 1960.

Abu Abdallah Muhammad ibn Muhammad al-Sharif al-Idrisi. *Kitab Rudjar*. V. Kolarov ktp. el yazması fotokopisi. Sofya (Bulgaristan).

Abu Abdallah Muhammad ibn Muhammad al-Sharif al-Idrisi. *Nuzhat al-mushtaq fi'htiraq al-afaq,*. El yazması. BSŞ. Ar. NC-176.

Abu Hayyan, *Kitab al-idrak li-lisan al-atrak*, İstanbul 1931.

Abu Omar Minhaj ad-Din Osman al-Djuzdjani. *Tabaqāt-ı Nāsıri*. Kabul, 1342 h.

Abu Reihan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni. *Kitab al-djamāhir fi marifat al-djawahir*. Haidarabad, 1355 h.

Abu'l Abbas Ahmad ibn Yahya ibn Djabir al-Balazuri. *Kitab futûh al-buldān*. Kahire, 1932.

Abu'l Abbas Zarqub Shirazi. *Shiraz-name*, Tahran, 1310 h.

Abu'l Fazl Baihaqi. *Tarikh-i Masoudi*. Saide Nafisi neşri. C. I-III. Tahran, 1962.

Abu'l Fazl Baihaqi.*Tarikh-i Baihaqi*. Tahran, 1324 h.

Abu'l Hasan Ali ibn Husein ibn Ali al-Masoudi. *Ahbâr az-zaman*. Kahire, 1357 h.

Abu'l Hasan Ali ibn Husein ibn Ali al-Masoudi. *Murudj az-zahab wa madan al-djawāhir*. C. I-III. Kahire, 1958.

Abu'l Hasan Ali ibn Zaid Baihaqi. *Tarikh-i Baihaq*. Tahran, 1317 h.

Abu'l Hasan Said Ali al-Djurdjani. *Masālik al-mamālik*. Elyazması INA AN SSSR, A-672.

Adjāib ad-dunya. Elyazması INA AN SSSR, A-253-2.

Afzal ad-Din Kermani. *Kitab ıqd al-ala li'l mawqıf al-ala*. Tahran, 1311 h.

Afzal ad-Din Kermani. *Tarikh-i Afzal ya badayi al-azman fi waqayi Kerman*. Tahran, 1326 h.

Ahmad ibn Ali al-Manini. *Al-Fath al-wahbi ala tarikh İbn Nasr al-Utbi*. Kahire, 1268 h.

Ahmad ibn Muhammad Ghaffari Kashani. *Tarikh-i nigaristan*. Tahran, 1962.

Akhbar ar-Radi billah wa'l-Muttaqi billah, par Mohammed ben Yahya as-Suli, t. I-II. Alger, 1946-1950.

Aksaraylı Mehmed oğlu Kerimüddin Mahmud. *Müsameret ül-ahbar*. Ankara, 1943.

Andalib. *Oğuz-name*. Elyazması IYAL AN TSSR. inv. No. 1373.

Arık F. *On Beşinci Asır Tarihçilerinden Nesri'nin Hayatı ve Eserleri*. İstanbul, 1936.

Asım N. *Türk Tarihi*. İstanbul, 1316.

Atalay B. *Divan-ü Lugat-it-Türk Tercümesi*, cilt I-III. Ankara, 1939-1941.

Azzavi A. *İbn Hassül'ün Türkler Hakkında Bir Eseri*. TTKB, cilt IV, No 14-15, 1940.

Bada-i at-tavarih. Elyazması INA AN SSSR, V-2304.

Baha ad-Din ibn Muayid al-Bagdadi. *At-tawassul ila-t-tarassul*, Tahran, 1315 h.

Baidawi - *Nizam at-tavarih*. Elyazması BSŞ, PNS-302.

Banguoğlu T. *Oğuzlar ve Oğuzeli üzerine*. TDYAB, No 180, 1950.

Barthold W. *Bughra-khan*. IA, cilt II. 20 cüz, 1943.

Barthold W. *Burdas*. IA, cilt II. 20 cüz, 1943.

BİBLİOGRAFYA

Caferoğlu A. *Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları*. THITM, cilt I. İstanbul, 1931.

Caferoğlu A. *Türk Anomastiğinde "at" Kültü*. TM, cilt X, 1953.

Djuzdjani. *Tabakāt-i Nāsıri*. Elyazması İNA AN SSSR, S-1846.

Dowlatşah Samarqandi.*Tazkirat ash-shuara*. Elyazması INA An SSSR, A-698.

Edib ibn Muhammed Yükneki. *Atabet'ül hakaik*, İstanbul. 1951.

Ergin M. *Dede Korkut kitabı*. Ankara, 1958.

Erzi A. S. *Akkoyunlu ve Karakoyunlu Tarihi Hakkında Araştırmalar.* TTKB, cilt XVIII, No 70, 1954.

Et-tuhfet-üz-zekiyye fil-lugat-it-türkiyye, İstanbul, 1945.

Fahr ad-Din Razi. *Djami al-ulum.* Elyazması İNA AN SSSR, S-612.

Fahr ad-Din Razi. *Hadāiq al-anwar fi haqaiq al-asrār.* Elyazması. İVAN UzSSR, inv. no. 2671.

Gökyay O. S. *Dede Korkut.* İstanbul, 1938.

Gregory Abu'l Farac (Bar Heḅraeus). *Abu'l Farac tarihi.* Türkçe'ye çeviren R. O. Doğrul. Cilt I, Ankara, 1943.

Günaltay S. İslam dünyasının inhitat sebebi Selçuk istilası mıdır? ITTK, İstanbul, 1943.

Hafız-ı Abru. *Zubdat at-tawarikh.* Elyazması. BSŞ, PNS-57.

Hatama-i Rauzat as-safa. Elyazması, VOLGU, no. 166.

Ibn al-Asir al-Djaziri. *Tarikh al-Kamil.* C. I-XII. Kahire, 1301 h.

Ibn al-Faqih. *Kitab akhbār al-buldān.* Meşhed yazması fotokopisi INA AN SSSR. IFV-202.

Ibn al-Wardi. *Kharidāt al-adjāib wa faridāt al-gharāib.* Elyazması BSŞ, no. 114

Ibn Isfandiyar. *Tarikh-i Tabaristan.* C. II. Tahran, 1956.

Ibn Iyas. *Naşg al-azhār.* Elyazması INA AN SSSR. V-1033.

Ibn Said al-Magribi. *Cuğrafia.* Elyazması INA AN SSSR, S-591.

Ibni Haldun. *Mukaddima,* çeviren Z. K. Ugan. İstanbul, 1954.
Ibni-Khaldoun. Mukaddima. İstanbul (s. a.).

Ibrahim ibn Wasıf Shah. *Adjaib ad-dunya.* Elyazması INA AN SSSR, V-613.

Insha. Elyazması INA AN SSSR, S-816.

Iqbal A. *Tarikh-i İran.* Tahran, 1939.

İnan A. *Güvey.* TM, cilt IX, 1951.

İnan A. *Orun ve ülüs meselesi.* THITM, cilt I, 1931.

Kafesoğlu I. *Büyük Selçuklu veziri Nizamü'l Mülk'ün eseri Siyasetname ve türkçe tercümesi.* TM, cilt XII, 1955.

Kafesoğlu I. *Harezmşahlar Devleti Tarihi,* Ankara, 1956.

Kafesoğlu I. *Selçuklu Tarihinin Meseleleri.* TTKB, cilt XIX, 1955.

Kafesoğlu I. *Sultan Meliksah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu.* İstanbul, 1953.

Kafesoğlu I. *Türkmen adı manası ve mahiyeti.* Jean Deny armağını Ankara, 1959.

Katib Çelebi. *Cihan-numa.* Konstantinopol, 1145 h.

Kossanyi B. *XI-XII asırlarda uzlar ve kumanlar tarihine dâir.* TTKB, cilt VI-II, No 29, 1944.

Köprülü M. F. *Anadolu Selçukluları tarihinin yerli kaynakları.* TTKB, cilt VII, No 27, 1943.

Köprülü M. F. *Artukoğulları.* IA, cilt I, 1940.

Köprülü M. F. *Bizans müesseselerinin Osmanlı müesseselerine te'siri hakkında bazı mülahazalar.* THITM, cilt I, 1931.

Köprülü M. F. *Kay kabilesi hakkında yeni notlar* .TTKB, cilt VIII, No 31, 1944.

Köymen M. A. *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi,* cilt II. Ankara, 1954.

Köymen M. A. *Büyük Selçuklu imparatoru Melikşah dönemine dair bir eser münasebetiyle.* TTKB, cilt XVII, No 68, 1953.

Köymen M. A. *Büyük Selçuklular imparatorluğunda Oğuz isyanı.* Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt V, No 2, 1947.

Kramers I. *Coğrafya.* IA, cilt, III, 23 cüz, 1944.

Kurat A. N. *Peçenek Tarihi.* İstanbul, 1937.

Kutadgu Bilig. Mısır yazması. İstanbul, 1943.

Mahmud ibn Husein al-Kashgari. *Diwan lugat at-turk.* K. Rifat neşri. I-III. Istanbul. 1333-1335 h.

Mahmud Kashgari. *Divan lugat at-turk* (faximile). Ankara, 1941.

Meskûkat-ı islamiye kısmından meskûkat-ı turkmaniye kataloğu. İstanbul, 1311.

Mir Muhammad Sadeq Farhang. *Saffariyan.* Kabul, 1955.

Mir Yahya Abd al-Latif Qazwini. *Lubb at-tavārikh*. Elyazması IVAN UzSSR, inv.b no. 29.

Molla Salih. *Eş-şujur ez-zehebiyye vel kıtaı'l Ahmediyye fil lugat-it-türkiyye.* İstanbul,1944.

Muayid ad-Daula Muntadjab ad-Din Bedi Atabek al-Juwaini. *Kitab atabat al-kataba.* Tahran, 1329 h.

Mudjmal at-tawarikh wa'l-qısas. Tahran, 1329 h.

Muhammad Aufi. Djawami al-hikayat wa lawami ar-riwayat. Elyazması BSŞ, PNS-232.

Muhammad Brusawi. *Taqwim al-buldān.* Elyazması İNA AN SSSR, V-1031.

Muhammad ibn Mahmud Amoli. *Nafais al-funun.* Elyazması İVAN UzSSR, inv. no. 2751.

Muhammad ibn Nadjib Bekran. *Djahan-name.* Elyazması İNA AN SSSR, S-612.

Muhammad Khawendshah. *Kitab tarikh rauzat as-safa.* I-VII. Bombai, 1266 h.

Muhammad Shabangharai. *Madjma al-ansab.* Elyazması İNA AN SSSR. S-372.

Muizzi Nishapuri. *Divan.* Tahran, 1318 h.

Muneddjim-bashi. *Sahaif al-akhbār.* İstanbul, 1285 h.

Muslih ad-Din Lari. *Mirat al-advār.* Elyazması BSŞ PNS-127.

Muslih ad-Din Lari. *Mirat al-advār.* Elyazması INA AN SSSR, S-427.

Nadjib Hamadani. *Adjaib al-makhluqat wa gharaib al-maudjudat.* Elyazması İNA AN SSSR, A-453.

Nadjib Hamadani. *Adjaib al-makhluqat.* Elyazması İNA AN SSSR, D-129.

Nafisi S. İmam Abu'l-Hasan Baihaqi. *Madjalla-i mixr.* T. II, no. 4, Tahran, 1313 h.

Nasir-i Hosrov. *Dijan-ı ghasaid wa mukataat.* Tahran, 1307 h.

Oguz-name yahud seldjuq-name. N. Asim neşri. İstanbul, t.siz.

Oğuz destanından bir parça. Türk tarih, arkeologya ve etnografya dergisi. İstanbul, 1934.

Omari. *Masalik al-absar.* Elyazması İNA AN SSSR, B-782.

Orkun H. N. *Türk tarihi,* cilt III. Ankara, 1946.

Osmanlı Tarihleri, cilt I. İstanbul, 1949.

Pritsak O. *Kara-hanlılar.* IA, 58 cüz, 1953.

Rashid ad-Din Fazlullah. *Djami at-tawarikh.* Ṭahkikli metin. T. I, ç. I, M., 1965.

Rashid ad-Din. *Djami at-tawarikh.* Elyazması BSŞ,PNS-46.

Rashid ad-Din. *Djami at-tawarikh.* Elyazması fotok. British Myzeum. İNA AN SSSR, İFV-242.

Rashid ad-Din. *Djami at-tawarikh.* Elyazması İVAN UzSSR, inv. no. I.

Rasony L. *Selçuk Adının Menşeine Dair*. TTKB, No 10, 1930.
Raşid al-Din Fazlallah. *Cami at-tavarih*. Selçuklular tarihi, Ankara, 1960.
Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasir ibn Ali el-Hüseyni. *Ahbar üd-devlet is-selçukiyye*. Mütercim: Necati Lügal, Ankara, 1943.
Shadjara-i tarakime. Elyazması İYAL AN TSSR, inv. no. 2070.
Shams ad-Din Sufi. *Nuhbat ad-dahr fi adjaib al-barr wa-l-bahr*. Elyazması İNA AN SSSR, B-781.
Sultan Walad. *Diwan Turki*. İstanbul, 1341 h.
Surat al-ard li-l-Sharif al-Idrisi. Bağdad, 1961.
Suwar al-aqalim-i saba. Elyazması İNA AN SSSR, A-253-1.
Suwar al-aqalim-i saba. Elyazması VOLGU, no. 149.
Sümer F. *Döğerlere Dair*. TM, cilt X, 1953.
Sümer F. *Kara-koyunlular*. IA, 58 cüz, 1953.
Sümer F. *Yiva Oğuz Boyuna Dair*. TM. cilt. IX, 1951.
Taeschner F. *Neşri Tarih Yazmaları Üzerine Araştırmalar*. TTKB, cilt XV, No 60, 1951.
Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü, cilt VI. Ankara, 1957.
Tardjuma-i masalik al-mamalik. Elyazması İNA AN SSSR, S-710.
Tardjuma-i masalik al-mamalik. Elyazması İNA AN SSSR, V-797.
Tarikh-i Al-i Osman. Elyazması BSŞ, PNS-184.
Tarikh-i Al-i Osman. Elyazması İNA AN SSSR, S-1046.
Tarikh-i Al-i Seldjuq. Elyazması İNA AN SSSR, D-116.
Tarikh-i Sistan. Bahar neşri. Tahran, 1319 h.
Taymas A. ve Eren H. *İbn-i Mühenna Lugati Hakkında*. Türk dili tarihi hakkında araştırmalar. Ankara, 1950.
Tekin S. (Rec: R. Giraud. L'empire des Turcs célestes). TDVAB, sayı 240, 1965.
Tekindağ M. C. S. *Karamanlılar*. IA, 58 cüz, 1953.
Temir A. *Atabet ul-hakayık*. TTKB, cilt XVIII, N 70, 1954.
The Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-Surur, being a History of the Saljuqs, by Muhammed ibn Ali ibn Sulayman al-Rawandi, ed. by M. Iqbal. Leiden London, 1921.
The Tarikh-i Baihaki containing the life of Masaud, son of sultan Mahmud of Gaznin...ed. by W. H. Morley. Calcutta, 1861-1862.

The Tarikh-i-Guzida or "Select History" of Hamdu'llah Mustawfi-i-Qazwini. Leyden London, 1910.

The Tarikh-i-Jahan-gusha of Ala'ud-Din Ata Malik-ü-Juwayni...ed. by Mirza Muhammad ibn Abdu'l-Wahhab-i-Qazwini. Leyden London, 1912-1937.

Togan A. Z. V. *Başkırt.* IA, cilt I, 15 cüz, 1945.

Togan A. Z. V. *Umumi Türk Tarihine Giriş.* I. İstanbul, 1946.

Togan Z. V. *Horezmce tercümeli Muqaddimat al-adab.* İstanbul, 1951.

Togan Z. V. *İbn al-Fakih'in Türklere ait haberleri.* TTKB, cilt XII, N 45, 1948.

Turan O. *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar.* Ankara, 1958.

Uzançarşılı İ. H. *Osmanlı devleti teşkilatına medhal.* İstanbul, 1941.

Ünal T. *Karamanoğulları Tarihi.* Ankara, 1957.

Velidi A. Z. *Oğuzların Hıristiyanlığı meselesine ait.* TM, cilt II, 1928.

Yakut ar-Rumi. *Mudjam al-Buldan,* t. I-VI. Beyrouth, 1955-1957.

Yaltkaya S. *Eski Türk ananelerinin bazı dini müesseselere te'sirleri.* ITTK, 1943.

Yinanç M. H. *Türkiye tarihi Selçuklular devri.* İstanbul, 1944.

Yusuf Has Hacib. *Kutadku Bilig.* Çeviren R. R. Arat. Ankara, 1959.

Zahir ad-Din Nişapuri. *Saljukna-name.* Tahran, 1332 h.

Zakaria Qazwini. *Adjaib al-mahluqāt.* Elyazması BSŞ, PNS-115.

Zarqub Shirazi. *Shiraz-name.* Elyazması BSŞ, no. 305.

Zubdat at-tavarikh. Elyazması İNA AN SSSR, S-505.

c) Batı Dillerinde

Arberry A. J. *Classical Persian literature,* London, 1958.

Abu Abdallah Mohammed...al-Khowarezmi. *Liber Mafatih al-olum explicans vocabula technica scientiarum,* ed. G. van Vloten, Lugduni Batavorum 1895.

Abu Hamid el-Granadino y su relacion de viaje por tierras Eurasiaticas, Madrid, 1953.

Abul Mahasin ibn Taghri Birdi, *History of Egypt 1382-1469 A. D,* Transl. by W. Popper, Berkely and Los Angeles, 1954.

Abul Rayhan Muhammad ibn Ahmad al-Biruni, *The Book of Instruction in the Elements of the art of Astrology,* London, 1934.

Akhbar ar-Radi billah wa'l-Muttaqi billah, par Mohammed ben Yahya as-Suli, t. I-II. Alger, 1946-1950.

Ahmed S. M. al-Masuldi's contribution to the medieval Arab geography. IC, vol. XXVIII, No 1, 1954.

Ahmed S. M. *Travels of Abul Hasan Ali ibn al-Husayn al-Masudi.* IC, vol. XXVIII, No 4, 1954.

Arisdagues de Lasdiverd. *Histoire d'Arménie,* trad. par E. Prudhomme. Paris, 1864.

Awad G. *Historical manuscripts in the Iraq Museum.* Sumer. Baghdad, vol. III, No 1-2, 1957.

Bacot J. *Reconnaissance en Haute Asie septentrionale par cinq envoyés Ouigours au VIII*ème *siècle.* JA, t. II, 1956.

Bang W. *Über die Rätsel des Codex Cumanicus.* SKPAWPHC, Bd. XXI, 1912.

Bang W. *Türkologische Briefe aus dem Berliner Ungarische Institut.* UJ. Bd. X, Hft. 1-2, 1930.

Bang W. und A. Gabain. *Uigurische Studien.* UJ, Bd. X, Hft. 3, 1930.

Banguoğlu T. *Oğuzlar ve Oğuzeli üzerine.* TDYAB, No 180, 1950.

Barbier de Meynard C. *Dictionnaire géographique, historique et littéraire de la Perse et des contrées adjacentes.* Paris, 1861.

Bartholamae C. *Altiranische Wörterbuch.* Berlin, 1961.

Barthold W. *Ali-Tegin.* EI, Bd. I, 1913.

Barthold W. *Ghuzz.* EI, Bd. II, 1928.

Barthold W. *Turkestan down the Mongol invasion.* London, 1928.

Barthold W. *XII Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens.* Die Welt des Islams, Bd. XIV-XVII, 1932-1934.

Barthold W. *Burdas.* IA, cilt II. 20 cüz, 1943.

Becker C. H. *Islamstudien*, Bd. I. Leipzig, 1924.

Belin M. *Le régime des fiefs militaires dans l'islamisme, et principalement en Turquie.* JA. T. XV, No 56, 1870.

Benveniste E. *Essai de grammaire Sogdienne.* Paris, 1929.

Biruni's Picture of the World. Memoirs of the Archaeological Survey of the India, No 53. Delhi, 1937.

Blochet E. *Introduction à l'histoire des Mongols de Fadl Allah Rasid ed-Din.* Leiden - London, 1910.

Bosworth C. E. *Ghaznevid military organisation.* DI, Bd. XXXVI, Hft. 1-2, 1960.

Bosworth C. E. *Early sources for the history of the first Four Chaznavid sultans.* The Islamic Quarterly, vol. XII, No 1-2, 1963.

Bosworth C. E. *The Chaznavids: their empire in Afghanistan and Eastern Iran.* Edinburgh, 1963.

Bretschneider E. *Notices of the medieval geography and history of Central and Western Asia.* London, 1876.

Bretschneider E. *Notes on Chinese medieval travellers to the West.* Shangai, 1875.

Bretschneider E. *Medieval researches from Eastern Asiatic sources.* London, 1910.

Brice W. *G. The Turkish colonization of Anatolia.* Bulletin of the John Rylands Library, vol. 38, No 1. Manchester, 1955.

Brockelmann C. *Geschichte der arabischen Litteratur.* Bd. I-II. Weimar - Berlin, 1898-1902.

Brockelmann C. *Mahmud al-Kasgari über die Sprache der Türken.* KCsA, Bd. I, 1921.

Brockelmann C. *Mitteltürkischer Wortschatz nach Mahmud al-Kasgaris Divan Lugat at-Türk.* Leipzig, 1928.

Brockelmann C. *History of Islamic peoples.* London, 1949.

Cahen C. *Le Diyar Bakr au temps des premiers Urtukides.* JA, 1935.

Cahen C. *La Syrie du Nord à l'époque des croisades.* Paris, 1940.

Cahen C. *La première pénétration turque en Asie Mineure.* Byzantion, vol. XVIII, 1948.

Cahen C. *Le Malik-nameh et l'histoire des origines Seldjucides.* Oriens, vol. II, 1949.

Cahen C. *Notes sur l'histoire des croisades et l'Orient Latin.* Bulletin de la Faculté des lettres de l'Université de Strasbourg, 1950. No 2.

Cahen C. *L'évolution de l'iqta du IX au XIII siècle.* Annales. Economies-Sociétés-Civilisations, t. VIII, No 1. Paris. 1953.

Cahen C. *À propos de quelques articles du Köprülü Armağanı.* JA, t. CCXLII, 1954.

Cahen C. *Mouvements populaires, et autonomisme urbain dans l'Asie musulmane du moyen âge.* Leiden, 1958.

Cahen C. *Cagri-beg.* The Encyclopaedia of Islam, vol. II, fasc. Ali Tegin Leyden-London, 1960.

Cahen C. *The historiorigraphy of the Saljuqid period.* HME. London, 1962.

Chahar Maqala ("The Four Discourses") of Ahmad ibn Umar ibn Ali an-Nizami al-Arudi as-Samarqandi. London, 1927.

Chrestomathie persane à l'usage des élèves de l'Ecole spéciale des langues orientales vivantes, publ. par Ch. Schefer, t. I, Paris, 1833.

Chronique de Matthien d'Edesse, trad. par M. E. Dulaurier. Paris, 1958.

Chronique de Michel le Syrien, ed. et trad. en français par J. B. Chabot, t. I-IV. Paris. 1889-1924.

Clauson J. *À propos du manuscrit Pelliot tibétain* 1238, JA, t. 274. 1957.

Clauson J. *Ak-Beshim-Suyab.* Journal of the Royal Asiatic Society. London, 1961, No 1-2.

Collection d'historiens arméniens, trad. par M. Brosset, t. I-II. St. Petersbourg, 1874-1876.

Combendium libri Kitab al-boldan auctore Ibn al-Fakin al-Hamadani, ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1885 (BGA, V).

Crader L. *Social organisation of the Mongol-Turkic pastoral nomads.* The Haque, 1963.

Laslo F. *Die Toquz-oguz und die Köktürken.* Analecta Orientalia. Bd. I, 1947.

Czaplicka M. A. *The Turks of Central Asia in history and at the present day.* Oxford, 1918.

Çagatay S. *Zur Wotgeschichte das anatolischtürkischen.* UAJ, Bd. XXXI, Hft. 1-2, 1960.

Das Geschenk aus der Saldschukengeschichte von dem Wezir Muhammad... al-Husaini al-Jazidi, Leiden, 1909.

Das Kutadku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Balasagun, Herausg. von W. Radloff, St. Petersburg, 1891.

Deguignes J. *Histoire generale des Huns, des Turcs, des Mogols, et des autres Tartares occidentaux*, t. I-IV, Paris, 1756-1758.

Deuignes J. *Perles des merveilles...* par Ebn al-Ouardi, NE, t. II, 1789.

Dugat G. *Histoire des orientalistes de l'Europe du XIIème au XIXème siècle*, t. I-II, Paris, 1869-1870.

Defrémery C. *Recherches sur la règne du sultan seljoukide Barkiarok*, JA, t. I-II, 1853.

Deny J. *Turk ak-bas,* Charisteria Orientalia, Praha, 1953.

Decriptio imherii moslemici auctore Shamso'd-din... al-Mokadasi, ed. M. J. de Goeje, Lugduni Batavorum, 1877 (BGA,III).

Description topographique et historique de Boukhara par Mohammed Narchakhy, suivie de textes relatifs à la Tarnsoxiane, texte persan publ, par Ch. Schefer, Paris, 1892.

*Deux historiens arméniens Kiracos de Gantzac, XIII*ème *s. Historie d'Arménie; Oukhtanès d'Ourha, X*ème *s.*, Historie en trois parties; trad. par M. Brosset, St. Petersbourg, 1870.

Dunlop M. D. *The history of the Jewish Khazars,* Princeton, 1954.

Dorn B. *Catalogue des manuscrits et xylographes orientaux de la Bibliothèque impériale publique de St. Petersbourg,* 1852.

Dorn B. *Auszüge aus zwei morgenländischen Sriftstellern, betreffend das Kaspische Meer und angränzenden Länder*, MA, t. VI, 1868-1873.

Dorn B. *Über die Münzen der Ileke oder ehemaligen Chane von Turkistan,* MA, t. VIII, 1881.

Dorn B. *Auszüge aus vierzehn morgenländischen Sriftstellern betreffend das Kaspische Meer und angränzenden Länder*, t. VII, 1876.

Dorrie H. *Drei Texte zur Geschichte Ungarn und Mongolen,* Göttingen, 1956.

Duda H. W. *Die Seltschukengeschichte des Ibn Bibi,* Kopenhagen, 1959.

Düstürname-ü Enveri, Istanbul 1928.

D'Herbelot. *Bibliothèque orientale, ou Dictionnaire universel...*, t. I-III. La Haye, 1789.

D'Ohsson C. *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-khan jusqu'à Timourbey ou Tamerlan*, t. I-IV. La Haye et Amsterdam, 1834-1835.

Eghbal A. *Le Ministère pendat la période des Grands rois Saldjuqides*, Téhéran, 1959.

Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der lidener Handschriit. Herausg von M. T. Houtsma. Leiden, 1894.

El-Maverdi, *Le droit du Califat.* Paris, 1925.

Frähn C. M. *Ibn-Foszlan's und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit.* St. Petersbourg, 1823.

Ferrand G. *L'élément persan dans les textes nautiques arabes.* JA, t. CCIV, 1924.

Frye R. *Note on the Jayhani manuscript in Kabul.* Byzantion, vol XVIII, 1948.

Gabain A. *Altürkische Grammatik*, Leipzig, 1950.

Gabain A. *Das uigurische Königreich von Chotscho 850-1250.* Berlin, 1961.

Gabain A. und Winter W. *-Türkische Turfantexte,* IX, Berlin, 1958.

Gaulmier J. *La Zubda kachi al-mamalik de Khalil az-Zahiri.* Beyrouth, 1950.

Géographie d'Aboulféda. Traduite de l'arabe en français par M. Reinaud, t. I-II. Paris, 1848.

Géographie d'Edrisi. Traduite de l'arabe en français par A. Jaubert, t. I-II. Paris, 1836-1840.

Gieske H. *Das Werk des Aziz ibn Ardasir Astrabadi.* Leipzig, 1940.

Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus) *Abu'l Farac tarihi.* Türkçe'ye çeviren R. O. Doğrul. Cilt I, Ankara, 1943.

Grousset R. *L'empire des steppes.* Paris, 1941.

Hamilton J. R. *Les Ouighours à l'époque des Cinq dynasties d'après les documents chinois.* Paris, 1955.

Hammer M. J. *Sur les origines russes. Extraits de manuscrits orientaux.* St. Petersbourg, 1827.

Harkavy A. *Ein Briefwechsel zwischen Gordova und Astrachan zur Zeit Swjatoslaw's...* Russiche Revue, Bd. I, 1875.

Hasan S. A. *Notes on the etymology of the word Turkoman.* IC, vol 37, No 3, 1963.

Hazai G. *Les manuscrits, conservées à Sofia, des remaniements médiévals de Marvazi et Aufi.* Acta Orientalia, t. VII, fasc. 2-3. Budapest, 1957.

Hamilton J. *Toquz-oguz et On-uygur*. JA, t. CCL, 1962.

Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIXème siècle, I-II. trad. par M. Brosset. St. Petersbourg, 1849-1850.

Histoire des Samanides par Mirkhond. Texte persan, trad. et accompagné...par M. Defrémery. Paris, 1845.

Histoire des Seldjoucides du Kerman par Muhammed Ibrachim. Texte persan. Lugduni Batavorum, 1886 (RTRHS, I).

Histoire des Seldjoucides de l'Iraq par al- Bondari d'après Imad ad-Din al-Katib al-Isfahani, Texte arabe publ. par M. Th. Houtsma. Leide, 1889 (RTRHS, II).

Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure, Texte turc. Leide, 1891 (RTRHS, III).

Histoire des Seldjoucides d'Asie Mineure d'après l'Abrégé du Seldjouknameh d'Ibn Bibi, Leide, 1902.

Histoire des sultans du Kharezm, par Mirkhond...Paris, 1842.

Histoire des sultans Mamlouks de l'Egypte, par Taki-eddin Ahmed Makrizi. Trad. par M. Quatremère, t. II, Paris, 1842.

Histoire de Yemineddoula Mahmoud, fils de Sébectéghin, trad. de l'arabe en persan par Abouschéref Nassih Monschi Djerbarécani. NE, t. IV, 1798-1799.

History of India, as told by its own historians. The Muhammadan period, ed. by J. Dowson. Calcutta, 1952.

History of the Nation of the Arches (The Mongols) by Grigor of Akan...Cambridge, 1954.

Hopkins J. P. *The Almohade hierarchy*. BSOS, vol XVI, pt. 1, 1954.

Horn P. *Geschichte Irans in islamitischer Zeit*. Grundriss der iranischen Philologie, Bd. II, Strassburg, 1896-1904.

Horst H. *Die Staatsvervaltung der Grosselguqen und Horazmsahs*, Wiesbaden, 1964.

Houtsma M. Th. *Die Ghuzenstämme. Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd. II, Wien, 1888.

Howorth H. *The Mongols proper*. Geographical Magazine, 1877.

Hudud al-Alam min Mashrig ila al-Maghrib, ed. by M. Sotoodeh. Teheran, 1962.

Husaini Q. S. K. *Life and works of Zahiruddin al-Bayhaqi*, IC, vol XXVIII, No 1, 1954.

Ibn-el-Athiri Cronico quod perfectissimum isribitur, ed. Tornberg C. J., vol I-XIV. Lugduni Batavorum, 1851-1876.

Ibni Haldun, *Mukaddima*, çeviren Z. K. Ugan. İstanbul, 1954.

Ibn Jobair. *Voyagés*, trad. et annot. par M. Guadefroy-Demombynnes, pt. I-HI. Paris, 1949-1956.

Ibn Said el-Magribi. *Libro de la extention de le tiera en longitud u latitud.* Tetuan, 1958.

İnan A. *Orun ve ülüs meselesi.* THITM, cilt I, 1931.

Jacut's geographisches Wörterbuch Herausg von F. Wüstenfeld. Bd. I-IV. Leipzig, 1866-1873.

Julien St. *Les Ouigours.* JA, janv.-mars, 1848.

Kitab ala'lak an-nafisa auctore Abu Ali Ahmed ibn Omar ibn Rosteh et Kitab al-boldan auctore Ahmed ibn Abi Jakub ibn Wadih al-Katib al-Jakubi. Lugduni Batavorum, 1892 (BGA. VII).

Kitab al-masalik wa'l-mamalik auctore Abu'l Kasim Obaidallah ibn Abdąllah ibn Khordabeh et Excerpta e Kitab al-kharaj auctore Kodama ibn Djafar. Lugduni Batavorum, 1889 (BGA, VI).

Kitab at-tanbih wa'l-ischraf auctore...al-Masudi, ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1894 (BGA, VIII).

Kitab Zainu'l-Akhbar. Composed by Abu Said Abu'l-Hayy ibn ad-Dahhak ibn Mahmud Gardizi, ed. by M. Nazim. London, 1928.

Klaproth J. *Beleuchtung und Wiederlegung der mittelasiatische Völker*...Paris, 1824.

Kossanyi B. *XI-XII asırlarda uzlar ve kumanlar tarihine dâir.* TTKB, cilt VI-II, No 29, 1944.

Kowalski T. *Sir A. Stein's Sprachaufzeichnungen in Ainally-Dialekt aus Süd-Persien.* Krakow, 1937.

Kramers I. *Coğrafya.* IA, cilt, III, 23 cüz, 1944.

Kremer A. *Culturgeschite des Orients unter den Chalifen*, Bd. I-II, Wien, 1875-1877.

Krenkow F. *Beruni and the Ms. Sultan Fatih.* Al-Beruni Commemoration Volume. Calcutta, 1951.

Lambton A. K. S. *The administration of Sanjar's empire as illustrated in the "Atabat al-Kataba".* BSOS, vol XX, 1957.

Lambton A. K. S. *Landlord and peasant in Persia.* London,1953.

Laoust H. *Les gouverneurs de Damas sous les Mamlouks et les premiers Ottomans.* Damas, 1952.

Lazard G. *La langue des plus anciens monuments de la prose persane.* Paris, 1963.

Le Cabous Name, ed. A. Querry. Paris, 1886.

Le Cog A. *Türkische Manichaica aus Chotscho.* AKAWPHK, Abh. VI, 1911.

Lelewel I. *Géographie du moyen âge.* Bruxelles, 1850.

Les Prolégomènes d'Ibn Khaldoun, trad. par M. G. De Slane. Paris, 1883.

*Le Tuhfat al-albab de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati édité...*par G. Ferrand, JA, t. CCVI, 1925.

Lewicki T. *Polska i kraye sasiednie w swietle "Ksiegi Rogera" geografa arbskiego z. XII w. al-Idrisiego.* Krakow, 1954.

Liber climatum, auctore Scheicho Abu Ishako el-Faresi vulgo el-Istachri. Gothae, 1839.

*Liber expugnationis regionum, auctore Imamo Ahmed ibn Jahya ibn Djabir al-Baladsori...*Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1866.

Lokkegaard F. *Islamic taxation in the classik period.* Cambridge, 1950.

Masoudi. *Les Prairies d'or.* Texte arabe et traduction par C. Barbier de Metnard et Pavet de Gourteille, t. I-IX. Paris, 1861-1877.

Masoudi. *Le Livre de l'avertissement et de la révision.* Tarad. Par B. Carra de Vaux, Paris, 1897.

Maenchen Helfen O. *Pseudo-Huns.* Central Asiatic Journal, vol. I No 2, 1955.

Malcolm J. *Geschichte von Persien von dem frühesten Zeiten bis zu den neuesten nach morgenländischen Quellen.* -Stuttgart und Tübingen, 1830.

Mansuroğlu M. O. *Some titles and names in Old Anatolian Turkish.* UAJ, Bd. XXVII, Hft. 1-2, 1955.

Marquart I. *Die Chronologie der alttürkischen Inschriften.* Leipzig, 1898.

Marquart I. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge...*Leipzig, 1903.

Marquart I. *Guwaini's Bericht über die Bekehrung der Uiguren,* SKAWPHK, Bd. XXVII, 1912.

Marquart I. *Über das Volkstum der Komanen.* AKGWGPHKNF, Bd. XIII, No 1. Berlin, 1914.

Masalik va Mamalik by Abu Ishaq Ibrahim Istakhri.- Anonymos Persian translation from V-VI century A. H. Ed. by I. Afshar. Teheran, 1961.

Max van Berchem. *La propriété territoriale et l'impôt foncier sous les premiers califes.* Genève, 1886.

Memon M. *al-Beruni and his contribution to medieval Muslim geography.* IC, vol XXXIII, No 4, 1958.

Mènage V. L. *Neshrī's History of the Ottomans.* London, 1964.

Menges K. *Etymological notes on some Päcänag names.* Byzantion, vol XVII, 1945.

Menzel T. *Die erster Mystiker in der türkischen Literatur.* KCsA, Bd. II, Hft. 4, 1927.

Menzel T. *Die türkische Literatur in Kleinasien,* KCsA, Bd. II, Hft. 5, 1930.

Miller K. *Mappae arabicae.* Arabischewelt-und Ländkarten des 9-13 Jahrn. Bd. I-V. Stuttgart, 1926-1931.

Minorsky V. *Hudud al-Alam.* "The Regions of the World". A Persian geography 372 A. H.- 982 A. D. Transl. and explained by V. Minorsky. London, 1937.

Minorsky V. *A civil and military review in Fars.* BSOS, vol. X, pt. I, 1939.

Minorsky V. *A soyurgal of Qasim bin Jahangir Aq-qoyunlu.* BSOS, vol. IX, pt. 4, 1938.

Minorsky V., Cahen C. *Le recueil Transcaukasien de Masud bin Namdar.* JA, t. 237, 1942.

Minorsky V. *Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs.* BSOS, vol. XII, pt. 2, 1948.

Minorsky V. *A false Jayhani.* BSOS, vol. IX, pt. 4, 1948.

Minorsky V. *Studies in Caucasian history.* London, 1953.

Minorsky V. *Jihan-shah Qara-qoyunlu and his poetry.* BSOS, vol. XVI, pt. 2, 1954.

Minorsky V. *Addenda to the Hudud al-Alam.* BSOS, vol. XVII, pt. 2, 1955.

Minorsky V. *Pur-ü Baha and his poems.* Charisteria Orientalia. Praha, 1953.

Minorsky V. *A history of Sharvan and Darband in the 10-11th centuries.* Cambridge, 1958.

Minovi M. *The Persian historian Bayhaqi.* HME. London, 1962.

Mirchondi Historia Seldschukidarum persice. E codicibus manusriptis Parisino et Berolinensi nunc primum edidit...J. A. Vullers. Gissae, 1837.

Mkhithar d'Airivank. *Histoire chronologique*, trad. par M. Brosset. St. Petersbourg, 1869.

Muqaddasi. *Ahsan at-taqasim fi ma'rifat al-aqalim*, trad. par A. Miquel. Damas, 1963.

Namık H. *Über das Kitab-ı Dede Korkut.* KcsA, Bd. XV, 1926.

Nazim M. *Hayat wa auqat-ü sultan Mahmud Ghaznavi.* Kabul, 1939.

Nemeth J. *Das Volk mit den schekigen Pferden.* KCsA, Bd. I, Hft. I, 1938.

Nesri Mehemed. *Cihan-nüma*, altosmanische Chronik. Herausg von F. Taeschner. Leipzig, 1955.

Ouseley W. *The Oriental Geography of Ibn Haukal.* London, 1800.

Pavet de Courteille. *Dictionnaire türk-oriental.* Paris, 1870.

Pellat Ch. *Le Kitab at-tarbi wa-t-tadwir de Gahiz.* Damas, 1955.

Pelliot P. *Notes sur l'histoire de la Horde d'or*...Oeuvres posthumes de P. Pelliot. II. Paris, 1949.

Pulleyblank E. *Some remains on the Toquz-oghuz problem.* UAJ, pt. I-II, 1956.

Poppe N. *Eine Viersprache Zamaxsari-Handschrift.* ZDMG, Bd. 101, 1951.

Poppe N. *On some Altaic names of dwellings.* Studia Orientalia, vol. XXVIII. Helsinki, 1964.

Prakash B. *Ibn Khaldun's philosophy of history.* IC. Vol XXVIII, No 4, 1954.

Pritsak O. *Karachanidische Streitfragen.* Oriens, vol III, No 2, 1950.

Pritsak O. *Von den Karluk zu den Karachaniden.* ZDMC, Bd. 101, 1951.

Pritsak O. *Stammensnamen und Titulaturen der altaischen Völker.* UAJ, Bd. XXIV, N 1-2, 1952.

Pritsak O. *Die Karachaniden.* DI, Bd. XXI, 1953.

Pritsak O. *Der Untergang des Reiches des oguzischen Yabgu.* Mélanges Fuad Köprülü. İstanbul, 1953.

Radloff W. *Die alttürkischen Inschiften der Mongolei.* St. Petersburg, 1894.

Radloff W. *Über alttürkische Dialekte.* BAI, I,1890.

Rasony L. *Selçuk adının menşeine dair.* TTKB, No 10, 1930.

Recueil des histoires de croisades. Historiens orientaux, t. IV. Paris, 1898.

Rocer de Tourneau. *Damas de 1075 à 1154.* Traduction annotée d'un fragment de l'histoire de Damas d'Ibn al-Qalanasi. Damas, 1952.

Rohr-Sauer A. *Des Abu dulaf Bericht über seine Reise nach Turkestan, China und Indien.* Stuttgart, 1939.

Rosen V. *Collections Scientifiques de l'Institut des langues orientales du Ministère des affaires étrangères.* III. Les manuscrits persans. St. Petersbourg, 1886.

Rosenthal F. *History of the Muslim historiography.* Leiden, 1952.

Rosenthal F. *The influence of the Biblical tradition on Muslim historiography.* HEM, London, 1962.

S. de Sacy. *Histoire des rois de Perse.* NE, t. II, 1789.

S. de Sacy. *L'Ordre de chronologiques, ou Chronologie de l'histoire par le Cadi Beidawi.* NE, t. IV, 1799.

Safa Z. O. *La domination des Turcs d'Asie centrale de la moitié du cinquième siècle jusqu'au commencement du septième siècle.* Université de Téhéran. Revue de la Faculté des lettres, t. IV, No 1, 1956.

Salemann C. *Noch einmal die seldschukischen Verse.* BAI, II, 1892.

Sanders J. *The Seljuk Turks and their place in history.* History Today, may, 1962.

Sauvaget J. *Alep: essai sur le développement d'une grande ville Syrienne*...Paris, 1941.

Sauvaget J. *Quatre décrets Seldjoukides.* Beyrouth, 1947.

Shaiq M. H. *Ashkal al-alam ou Masalik-ü mamalik,* par Djaihani. Ariana, t. I, No 2-5. Kaboul, 1321-1322.

Sharaf al-Zaman Tahir Marvazi on China, the Turks and India. Arabic text (circa A. D. 1120) with an English transl. and comment, by V. Minorsky. London, 1942.

Schlegel C. *Tägin et töre.* T'oung Pao, t. VII, 1896.

Skrine F. H. and Ross E. D. *The Heart of Asia.* A history of Russian Turkestan and the Central Asian Khanates from the earliest times. London, 1899.

Spuner Menke. *Hand-Atlas für die Geschichte des Mittelalters und der Neuern Zeit.* Gotha, 1880.

Spuler B. *Historiography in Muslim Persia.* Journal of the Pakistan Historical Society, vol. VI Karachi, 1958.

Staenly Lane Poole. *The coins of the Turkoman Houses of the Seljook, Urtuk, Zengee etc.* İn the British Museum. London, 1877.

Storey C. A. *Persian literature.* A bio-bibliographical survey, v. I-II. London, 1936-1958.

Sykes M. P. *A history of Persia,* vol. I-II. London, 1915.

Süssheim K. *Prolegomena zu einer Ausgabe der im British Museum zu London verwahrten Chronik des sedschukischen Reiches.* Leipzig, 1911.

*Tabakat-ü Nasiri: A General History Muhammadan Dynasties of Asia...*by the Maulana Minhaj-ud-din, Abu Umar-ü-Usman. Transl. by H. G. Raverty, vol. I-II. London, 1881.

*Tarikh-i Fakhru'd-din Mubarakshah being the Historical introduction to the Books of Genealogies of Fakhru'd-din Mubarakshah Marvaruddi...*London, 1927.

Tarikh-ü Shaikh Uwais. History of Shaikh Uwais. The Haque, 1954.

Tavadia J. C. *Die Mittelpersische Sprache und Literatur der Zaratustrier.* Leipzig, 1956.

Telegdi. *Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV Jahrhundert.* KcSA, Hft. 3, 1937.

The Eclipse of the Abbasid Caliphate. Ed., transl. and eleucid. by H. F. Amedroz and D. S. Margoliouth, vol. I-VIII, Oxford, 1920-1921.

The Tabaqat-ü of Aboo Omar Mihaj al-Din Othman ibn Siraj al-Din al-Djawzjani. Calcutta, 1864.

The History of Bukhara. Translated from a Persian abridgement of the Arabic original by Narshakhi R. N. Frye. Cambridge, 1954.

The History of the World-Conqueror by Ala-ad-Din Ata-Malik Juvaini. Transl. from text...by J. A. Boyle, vol. I-II. Manchester, 1958.

The Geographical part of the Nuzhat-al-Qulub composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin, transl. by G. Le Strange. Leyden, 1919.

The Geographical Works of Sadik Isfahani, transl. by W. Ouseley. London, 1832.

The Letters of Rashid ad-Din Vatvat. Ed. Chassem Tooycerkani. Teheran, 1960.

The Rahat-us-Sudur wa Ayat-us-Surur, being a History of the Saljuqs, by Muhammed ibn Ali ibn Sulayman al-Rawandi, ed. by M. Iqbal. Leyden - London, 1921.

The Tarikh-i-Jahan-gusha of Ala'ud-Din Ata Malik-ü-Juwayni...ed. by Mirza Muhammad ibn Abdu'l-Wahhab-i-Qazwini. Leyden - London, 1912-1937.

The Tarikh-i Baihaki containing the life of Masaud, son of sultan Mahmud of Gaznin...ed. by W. H. Morley. Calcutta, 1861-1862.

Togan A. Z. V. *Ibn Fadlan's Reisebericht*. Leipzig. 1939.

Turan O. *Le droit terrien sous les Sldjoukides de Turquie*. Paris, 1948.

Tomaschek W. *Centralasiatische Studien*. I. Sogdiana. Wien, 1877.

Tria opuscula auciore Abu Othman Amr ibn Bahr al-Djahiz Basrensi. Ed. G. van Vloten. Leyde, 1903.

Vie de Djenghiz-Khan, par Mirkhond. Paris, 1841.

Viae et regna Descriptio ditionis moslemicae auctore Abu'l-Kasim Ibn Haukal. Ed. M. J. de Goeje. Lugduni Batavorum, 1873 (BGA, II).

Vullers J. A. *Lexicon Persico-Latinum*, t. I: Bonnae, 1855.

Weil G. *Geschichte der islamischen Völker von Muhammed bis zu Zeit des Sultan Selim*. Stuttgart, 1866.

Wittfogel K. and Fêng Chia-Shèng. *History of Chinese society Liao*. Philadelphia, 1949.

Yakut ar-Rumi. *Mudjam al-Buldan*, t. I-VI. Beyrouth, 1955-1957.

Yule H. *Cathay and the way thither*, vol. I. London, 1866.

Zajaczkowski A. *Slownik arabsko-kipczacki z okresu Panstwa Mameluckiego Bulgat al-mustaq fi lugat at-turk wa-l-qifzaq*. Warszawa, 1945.

Zajaczkowski A. *Charakteristyka turkow w swietle pismiennictwa arabskiego w sredniowieczu*. Rozprawy Komisji Orientalistycznej. No 4 Warszawa

Zajaczkowski A. *Khazarian culture*. The Inheritors of the Khazarian Culture. Varsova, 1961.

Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Cazwini's Kosmographie. Herausg von F. Wüstenfeld, teil I-II Göttingen. 1848-1849.

Zakarija Ben Muhammed Ben Mahmud el-Kazwini's Kosmographie, übers von H. Ethé. Leipzig, 1868.

DİZİN

(Not: Bu dizinde Türk, Oğuz, Türkmen gibi çok sık geçen kelimeler alınmamıştır. Diğer kısaltmalar: b.= boy, d.= dağ, g.= gôl, n.= nehir, ş.= şehir, y.= yazar)

A

Ab-ı Kuhak (Zerafşan), 267
Abbasî-ler,16, 28, 203, 301
Abdal-lar b., 336
Abdullah b. Tahir, 191
Abdurraşid (Gazne sultanı), 26, 284, 316
Abdü'l-Cabbar, 303
Abeskun, 22, 114, 122, 123, 224, 364
Abû Tahir Hatuni y., 33
Adaraz Hafçak bôl., 219
Afganistan, 10, 24, 25, 45, 192, 372
Afrasiyab bkz. Keş
Afzal'ed-Din Kirmani y., 34, 144, 145, 170, 353, 356
Ağarlı b., 359
Ahmed b. Abdullah Hucestani, 342, 343
Ahmed b. Abdüssamed, 294
Ahmed b. Ali, 229
Ahmed Gaffari y., 31, 206, 271
Ahmed İnal Tegin, 289
Ahmed Yesevi, 335, 336, 337
Ak İrtış n., 114, 131, 219
Ak Kunlar, 232
Ak-Kaya 188
Akdeniz, 46, 223
Akimuşkin O. F.,12
Akkoyunlu-lar, 48, 135
Akman-lar, 335, 336, 337
Aksu n., 103
Aktağ, 188
Alaaddin Muhammed (Horezmşah), 77, 367, 369, 373
Alan-lar, 122, 123, 218
Alatav, 100, 101, 103, 105, 107
Alatoo bkz. Alatav
Alay Dağları, 79
Alayontlu b., 153, 154
Ali b. Abdullah 295
Ali b. Hasan, 277, 278
Ali b. Hişam b. Farrahûsrev, 221
Ali b. Leys, 343
Ali Han, 204-206, 225-228, 250, 251, 255, 264, 267, 268, 272, 274, 277-282, 284, 292-296
Ali Kuhendizi, 307
Ali Sultan (Urgenç hâkimi), 54
Ali Tegin (komutan), 290
Alkaevli b., 154
Almalık, 103, 188
Almanya, 64
Alp Aslan (Sultan), 31, 44, 254, 271, 272, 275, 316, 334, 350, 351, 352, 360, 361
Alp Kara Barani, 205, 293
Alp Kutluğ, 209
Alpamış, 93
Altay, 234
Altın Dağ (Kin-şa), 234

Altın Orda, 374
Altuntaş, 294, 295
Amid, 166
Amr b. Leys, 343
Amu-Derya, 71-74, 121, 122, 144,172, 225, 226, 258, 267-269, 275, 281, 285, 295-300, 302, 304, 315, 317, 373, 374
Amul, 122, 268, 300, 369, 370
Anadolu (Küçük Asya, Rum, Diyar-ı Rum),11, 43, 53, 54, 150, 165, 167, 169, 176, 214, 279, 314, 319, 320, 321, 333, 372
Andargaz, 294
Andhoy, 295
Anfaran k., 110
Angıran n., 74
Angren vadisi, 101, 110
Apagu (Baygu), 285
Arabistan, 323
Arak, F., 53
Aral Gölü,10, 40, 57-61, 64, 65, 70-75, 84, 86, 94-96, 103, 105, 111, 113, 114,122, 141, 144, 191-194, 197, 200, 204, 233, 234, 238, 255, 333, 368
Aralsor Gölü, 85, 87, 105,
Arap-lar, 9, 15-17, 21, 28, 45, 46, 50, 51, 52, 57, 62, 107, 115, 166, 179, 199, 200, 213, 215, 222, 223, 233, 372
Arar-lar b., 227
Arends A. K., 27
Arıs n., 109
Aristaques de Lasdiverd., 43, 319
Arkanya (Harkanya) Denizi, 123
Arslan (Tugşırmış'ın oğlu), 251
Arslan Argun, 334
Arslan b. Selçuk, 255, 265, 267, 281
Arslan Besasiri, 319, 322
Arslan Cazib, 286, 287, 288
Arslan İlek, 277, 278
Arslan Yalu (Balu), 267
Artuklu hanedanı, 209
Asiye-i Hafs 355
Askarun d., 88, 90-95, 100, 1032.
Askasta bkz. Ural
Aslar (Alanlar),122, 218
Astarabad, 113, 339, 340
Astardağ bkz. Alatav
Asya, 46, 57, 223
Aşa-Baş, 72
Aşgarcat sıradağları, 123
Aşıkpaşa, 53
Aşi-Kol, 95
Atabay kasabası 336
Ateş, Ahmet, 33
Atil (İtil), 115, 219, 224, 238
Atil Bulgar Devleti, 221
Atsız b. Muhammed, 36, 239, 335
Avrasya, 80
Avrupa, 57, 223, 232, 235, 331
Avrupailer, 11,121
Avşar b., 153, 154
Ayaguz n., 103
Ayaz-Kale, 73
Aybek, Ebû Bekr b. Abdullah b., 48
Aydınlı n., 78
Aynallular bkz. İnallılar
Azak Denizi, 57, 58,
Azerbaycan, 10, 372
Azgiş (Ezgiş), 90, 91, 99

B

Bab el-Ebvab, 123
Bacanak (Peçenek, Becene), 197
Bacgarda-lar, 193, 194
Bacna (Peçenek boyu), 193, 194
Badagah (kale), 85, 86, 114
Badam n., 74, 195
Badgis, 316
Badgusi, Davud b. Ali (el-),18
Baduhket (Patak Kent), 110
Bağdat, 20, 23, 28, 47, 96, 151, 301, 319, 323
Bağnadi n., 116
Baharden, 365, 371
Bahgış, 124
Bahrî hanedanı, 51
Bahtiyar (oğuz beyi), 353
Bakalincar, 290
Balac ş., 117, 118, 120, 149

Balasagun, 229,278
Balazurî, İbn Cabir (el-), 17, 191, 192
Balhan d., 123, 287-290, 295, 309, 339, 359, 360, 362, 374
Balhan Kuhiler, 288, 300, 359
Balhaş g., 60, 91, 101, 103-105, 144
Balkanlar, 59,235, 236
Banguoğlu T., 59
Barak, 75
Barani b. 205, 206,293
Barategin köyü, 112, 144
Bariket, 98, 99
Bars-lar, 358
Barthold W., 15, 23, 26, 40, 48, 56, 58, 59, 61, 62, 192, 231, 262, 267, 277, 281, 354, 363
Baruket ş., 117, 118, 120, 149
Basmıl-lar, 189
Basra, 22
Başkir bkz. Başkurt
Başkir Dağları, 123
Başkordlar bkz. Başkurdlar
Başkurdistan, (Başkirya), 81, 219
Başkurt (Başkir, Başkord), 10, 83, 85, 115, 116, 194, 206
Batı Avrupa, 47, 55, 57,
Baverd, 285
Bayat-lar, 153, 154, 170, 258, 349
Bayatlı, Mahmudoğlu Hasan, 48
Bayaut b., 367
Baygu Alp bkz. İnanç bilge
Baygu, 186, 256, 259, 260
Bayguk b., 154
Bayırlu b., 154
Baykal g., 38
Baykent, 335
Baytuk n., 78
Bayundur b., 153, 154
Beckent, 239
Bek tegin (Sipahsalar), 295
Bekdili (Bektili), 153, 154
Bekdüz b., 153, 154
Bekdüz ili, 226
Belencer b., 197
Belh, 135, 152, 160, 165, 295, 315, 316, 343, 353, 362, 372
Belhi, Ebû Zeyd (el-), 19, 23,
Belkik b. Cabuya, 18, 183 184 185 186, 187, 189
Belucistan, 288
Belyayev, V. İ., 12, 15,
Benaket (Sır-Derya), 142
Bencar ş., 99
Berdsir, 356, 357
Beren bkz. Barani
Berendi-ler (Baraniler), 205, 237, 239
Berg, L. S., 81, 103,
Berkiyaruk, Muhammed, 232
Bernchtam, A. N., 97, 118, 121
Beyanî, 73
Beydavi, 283
Beyhak, 143, 340
Beyhaki, Ebu'l Fazl (el-), 24, 27, 28, 137, 272, 284, 289, 291, 294-299, 304, 307, 309, 342
Beytegin, 322
Beytogdu, 304, 309
Biçene bkz. Peçenek
Bijintav, 103
Bilge Tegin, 290
Binket, 74
Biruni, Ebû Reyhan, 31, 36, 37, 38, 74, 79, 101, 121-124, 133, 142, 193, 221, 232, 233
Biskent, 110, 111
Bistaş., 338, 339, 340, 364
Bişkek (Frunze), 118
Bizans İmp., 19, 80, 150, 166, 194, 233-236
Bizanslı-lar, 314, 319
Boam Boğazı, 94
Bolşevik-ler, 55
Bonak b., 238
Borohoro d., 103
Bosworth C. E., 27
Bout b., 237
Bozok-lar, 154, 155, 159, 335
Börlütav, 72
Brockelmann, C., 15, 22,
Brosset M., 258, 266, 273, 274, 279
Buğar b., 197

Buğra Han, 202, 266
Buhara, 21, 22, 54, 111, 122, 188, 202, 229, 258, 260, 266, 269, 270-278, 281, 282, 284, 286, 294, 296, 323
Buka bey, 284, 286, 288, 289
Buka Tegin, 187
Bulgar n., 238,
Bulgar-lar, 20, 112, 115, 116, 123, 150, 216, 222,224, 236, 239, 334
Bulgarya (Bulgaristan), 116, 238
Burnamad kōyū, 269
Burtaslar, 88, 89, 115, 117, 222
Burtasya, 88
Burziyan (Başkurd boyu), 194
Bust, 315, 316
Buşenc, 315
Buttam d., 100
Buzuka, 97
Büveyhi-ler, 31, 332

C

Cafragun, 70
Cahan bkz. Amu-Derya
Cahen C., 15, 254, 255, 262, 267, 271, 273, 277, 341
Cahiz, Osman Ambr b. Bahr (el-), 28, 139, 148
Caksı-Kılıç, 71
Caman-Kılıç, 71
Cambul ş., 107, 118, 119
Can-Derya, 63
Can-kala ,111
Canak Han, 203
Canbaz-Kale, 73
Cankent, 111
Catak bkz. Kazak
Câyûbî, 183
Cazi bey, 334, 360
Celaleddin Mengüberdi (Horezm-şah), 44, 373
Celaleddin Rumi (Mevlana), 52
Cend Gōlū, 70
Cend, 61, 110, 124, 147, 199, 217, 218, 225, 227, 228, 238, 260-266, 268-270, 272, 276, 279, 280, 293, 297, 298, 317, 333, 368, 369, 372
Cengiz-han, 44, 45, 47, 369, 370, 372, 373
Cengiztav, 90
Cerbadekani, Ebû Şeref (el-), 26, 268
Cetisu (Yedisu), 120, 124, 189, 192, 200, 229, 233
Cevat Ali, 83
Cevher Hatun, 33
Ceyhani (Sâmânî veziri), 22, 23, 24, 26, 29, 39, 40, 41,
Ceyhun (Amu-Derya), 73, 75, 112, 121, 122, 281, 285, 299
Chou-lan, 234
Cit ş., 112
Civan-Tūbe, 71
Cuçi-han, 369
Culfadagan, 339, 340
Cumgoltav, 94
Cumırtav d., 73
Cungar Alatav, 103
Cuvan-Tepe, 109
Cūrcan ş., 37, 111, 112, 113, 121, 123, 199, 222, 267
Cūrcanî, Ebu'l Hasan, 73, 124, 224
Cüveyn kasabası, 365
Cüveyni, Ata Melik (el-), 27, 46, 47, 369, 370, 371, 372
Cūzcani, Minhaced-din, 27, 45, 284

Ç

Çagraoğuz bkz. Çağraoğuz
Çağra (Şağra) b., 218
Çağra Dağı, 73, 74, 75
Çağraoğuz, 70-75, 99, 199
Çağrı Tegin, 231
Çakırlar, 165
Çalkar-Tengiz g. 82, 102
Çamış-Kul, 71
Çaruk b., 153
Çatkal d., 91, 92, 93, 110,
Çavundar (Çavuldur) b., 258, 349
Çay Tepe, 336
Çelkara, 63
Çepni b., 153, 154
Çernigov ş., 235, 237
Çırçık ş., ve n., 74, 92, 93, 95, 110

Çigil (Çiğil)ler, 28, 275
Çigrak (Çığrık)lar, 298, 299
Çiliksay çukuru, 78
Çimkent ş., 74, 109, 121
Çin, 20, 21, 59, 73-75, 106, 229, 230, 231-234
Çinkent, 59
Çovdur b., 337
Çu n., 95, 98, 104, 105, 107, 118, 119, 199, 233
Çulaşnikov A., 161
Çuvuldur b., 153, 154, 170, 227

D

D'Herbelot, 55, 59
Dahlan ş., 99, 100, 107,199
Damgan, 338, 364
Dandanakan, 221, 286, 300, 303, 306, 307, 308, 313, 315, 316
Daranda ş., 87-90, 114, 142, 146
Dargan, 57, 298
Darku ş., 87-89, 114, 146
Davud Çağrı bey, 231, 273,-276, 279, 280, 285, 286, 292, 293, 296, 300, 302-304, 308, 309, 313-318, 323
De Goeje, 19
Dede Korkut, 48, 53, 194
Deguignes J., 55
Dehistan, 35, 111, 112, 121, 192, 287, 290, 309 , 317, 338-341, 346, 347, 349, 352, 360, 362, 364, 365, 369, 371,
Dehli, 45
Dendera bkz. Daranda
Denderab bkz. Daranda
Derbent, 114
Deryalık, 374
Deşt-i Kıpçak, 59, 237, 239, 240, 334, 374
Deylem, 31, 123, 327
Deylemi-ler, 364
Dinarlı Oğuz Devleti, 34, 356, 358
Diyar-ı Rum, 372
Dnyeper, 234, 235, 236
Dodurga b., 154
Doğu Asya, 49
Doğu Avrupa, 51, 56, 57, 59, 132, 205, 220,-222, 232, 238, 240, 374
Doğu Türkistan, 73, 123
Don n., 57, 132, 223, 234
Dovletşah Semerkandi, 206
Döğer (Döker) b., 153, 154,227
Dukas (Bizans imp.), 236
Durun ş., 358, 362, 363, 366
Duyneş Kala, 361
Dürcani Gölü bkz. Aral G.
Düş köyü, 271, 272

E

Ebiverd ş., 57, 267, 285, 286, 287, 289, 309, 364
Ebû Dülef, 20, 21, 106, 107, 138, 145
Ebû Hamid el-Garnati, 238, 239
Ebû Hamid Muhammed b. İbrahim, 32
Ebû Hayavan y., 51
Ebû İbrahim (Sâmânî emîri), 266, 267, 268, 269
Ebû Saad, 280
Ebû Said Cürcani, 35
Ebû Sehl Hamdevî (vezir), 286
Ebû Talib Toğrul Bey, 294
Ebu'l Alâ el-Ahvâl, 245, 270, 271
Ebu'l Farac, 30, 44, 166, 229, 243, 344, 246, 252, 253, 253, 263, 322, 328
Ebu'l Favaris Şahmelik ibn Ali el-Barani bkz. Şah Melik
Ebu'l Fazl Sûrî, 291
Ebu'l Feth Bundari, 32
Ebu'l Fida, 39, 87, 88, 221
Ebu'l Gazi Bahadır Han, 54, 55, 56, 157, 194, 250, 358, 371
El-Muktedir (halife), 20
Emba n., 58, 64, 80, 81, 88, 89, 105, 114, 140
Emin Melik, 367
Emin Razi, 18, 184, 185, 186
Emir Ahmed, 320
Emir Akıncı ibn Koşkar, 232, 360

Emir Artuk, 166
Emir Bağra-Tegin Bozkuş el-Carakani, 365
Emir Buka, 369
Emir Cemaleddin, 346
Emir Erdem, 322
Emir Hasan Süleyman, 342
Emir İhtiyare'd-din Aytak, 363, 364, 365
Emir İnan Bilge Suva bey, 339, 340
Emir İsa, 288
Emir İzzeddin, 358
Emir Muhammed Yulab, 338
Emir Taceddin, 339, 340
Emiran (müneccim), 250
Enkeş, 194
Erivanlı Mkhithar, 43, 254, 285
Erivanlı Samuel y., 254
Erivanlı Sarkavag y., 254
Erki-han 210, 212
Ermeni Denizi (Karadeniz), 231
Ermeni-ler, 43, 79, 234, 254, 285, 319
Ermenistan, 80, 98, 150
Ersarı, 195
Eski Guzeli, 198, 199, 201, 219,256, 260, 261
Eski Rus Devleti, 223, 235, 236
Etrak, 178 ,179
Etrek bin Katan, 215, 216
Etrek vadisi, 373
Etzingöl, 233
Eymür b., 153, 154, 227

F

Fahmi (Akçaderya), 122
Fahr'ed-Din Razi, 35, 293
Fahreddin Merverudi,131, 141, 153
Fahreddin Mübarekşah, 29
Falk, 89
Famü'l-Esed (Düldül Atlagan Boğazı), 122
Farab, 75, 108, 109, 120, 122, 123, 142, 258, 368
Fars (Acem), 9, 16, 19, 25, 28, 45, 46, 47, 49, 50, 55, 115, 199, 297
Fars eyaleti, 319, 338, 356
Fasihi y., 283
Fatımî-ler, 22, 319, 322
Fazıl b. Yahya geçidi, 92
Federov M.N., 278
Ferava, 111, 112, 124, 192, 222, 285-289, 296, 300, 309, 358, 361, 362, 371
Fergana, 92, 100, 111
Ferruhî Sitanî, 230
Ferruhzâd b. Mesud, 316
Fersman A. E., 89
Fesa ş., 319
Fransız-lar, 55

G

Gagauzlar, 238
Garban, 107
Garbian, 100, 101, 150, 151
Garcistan, 397
Gâvhâre, 297
Gazne, 25, 26, 38, 281, 283, 284, 285, 287, 289, 290, 291, 295, 296, 300, 302, 305, 309, 315, 316, 356, 373,
Gazneli-ler, 24, 25, 27, 34, 43, 45, 230, 278, 181, 286, 292, 294, 296, 300, 301, 303-308, 310, 313, 316, 325, 342, 360
Genugird, 221
Gerdizi, 23, 26, 29, 30, 32, 175, 186, 187, 189, 267, 268, 281-284, 287, 302
Germab köyü, 371
Gibb H., 15,
Gilan, 114
Gordlevskiy V. A., 56, 61, 234, 237
Gök-tepe, 371
Göklü b., 359
Göktaş (Köktaş) bey, 284, 286, 288, 289
Göktürk Hakanlığı, 63, 64, 65 189, 192, 326
Görgüz g., 101-105, 144
Grekler, 236
Grigoryev V. V., 21, 58,
Grousset R., 161

Grumm-Grjimaylo, G. Y., 81
Gulyamov G., 73
Gur bölgesi, 192, 315, 356
Gurkent, 57
Guz b. Mamsak 186, 191, 199
Guz Çölü, 115, 222
Gün Han, 155
Gürcistan, 44
Gürcü-ler, 43, 44, 319
Gürgen Denizi, 223
Gürgen Limanı, 122
Gürgen ş., n., 35, 57, 59, 150, 175, 224, 290, 315, 318, 319, 329, 331, 338, 339, 340, 341, 345-349, 352, 360, 362, 364, 365, 369

H

Habur n., 324
Hacı Cemal (vezir), 357
Haçlı seferleri, 15, 46, 57
Haf-ı Nişapur 343
Hafız-i Ebru, 27, 33, 247,248, 251, 371
Halluk (Karluk), 186
Hamdani y., 32
Hamidullah Kazvini, 33, 115, 271
Handak bkz. Kandak
Hang-chou, 229
Hara ş., 110, 111
Hardeş bkz. Sarılar
Hâre ş., 124, 199, 218
Harun b. Altuntaş, 293, 295, 296, 297, 298, 303
Harun b. Hasan Süleyman, 266
Harun b. İlek han, 265, 266
Harun el-Hasan b. Süleyman, 274, 275
Harun oğlu İsmail Handan, 30, 317
Hasan b. Musa, 275, 280, 294
Haveran, 338, 364
Hazar Denizi,10, 57, 58, 59, 64, 83, 89, 105, 112-115, 22-124,137, 140, 144, 196, 200, 223, 224, 231, 234, 238, 239, 259, 333, 360, 361, 368, 374
Hazar Hakanlığı, 213, 222, 224
Hazar n., 221
Hazar-ötesi, 11, 87
Hazarlar, 10, 64, 116, 150, 151, 193, 197, 200, 221, 222, 223, 224, 239, 243, 244
Heik bkz. Ural
Hemedan, 318, 321, 322
Herat, 289, 315, 316, 373
Hetum, 258
Hind, 315, 373
Hindistan, 20, 21, 45, 91, 106, 233, 281, 282, 283, 285, 289, 290, 366
Hindu-han, 367, 368
Hint-Avrupailer, 11, 117, 220
Hiraz b., 231
Hive ş., 54, 73
Hiyam Kalesi, 95-98, 107, 119, 198, 199
Hoca Karamanlar, 336
Hocent, 337
Hond Han, 361
Horasan Oğuzları, 363, 364, 365
Horasan Selçukluları, 227,240, 319, 334, 360
Horasan, 11, 17, 18, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 45, 46, 59, 79, 111, 129, 134, 144, 149, 150, 151, 175, 91, 192, 201, 222, 225, 226, 231, 233, 267, 268, 279, 281, 283-291, 296-301, 302-305, 307, 308, 310, 313-315, 317, 318, 323-326, 328, 334, 337-343, 346, 347, 350, 353, 355, 358-366, 369, 372, 373
Horezm Gölü, 40, 71-75, 82-86, 90, 95, 95, 112, 199, 200
Horezm Vadisi, 124
Horezm, 17, 20, 24, 34, 56, 64, 70, 72, 111, 112, 122, 129, 131, 134, 135, 141, 144, 148, 149, 150, 151, 188, 189, 200, 201, 221, 222, 224, 228, 233, 263, 285, 288, 293-298, 303, 304, 309, 317, 318, 334-336, 360, 361, 363, 364, 368
Horezmliler, 221, 222

Horezmşahlar, 25, 34, 35, 36, 44, 45, 47, 221, 295, 303, 332, 335, 354, 363, 365, 367, 373
Hoten, 275
Houstma T., 154, 178
Hulvan, 318, 319, 320
Humar Tegin ,288
Hun-lar, 55, 244
Huttel, 136, 165, 353
Hüsrev, 203
Hyung-nu (Hun), 229

I

Iğdır b., 153, 227
II. Beyazıt, 53
Ilkın-Şor, 71
Irak, 16, 315, 320, 322, 323, 338, 350, 356
Irak-ı Acem, 309, 318, 320, 321
Irgız n., 77-84, 86, 87, 96, 102, 105,
Isfahan, 308
Issık Göl (Kul), 91, 188, 191

İ

İbn el-Fakih,18, 19, 135, 177, 183 184 185 186 187, 189, 198
İbn el-Mukaffa, Ebû Abdullah, 26, 189
İbn el-Virdi, 71, 115
İbn Fadlan, 20, 24, 77, 116, 134, 135, 137, 151, 160, 161, 163-165, 178, 179, 207, 210-213, 215, 216, 222, 223
İbn Funduk, 27, 191, 205, 340, 342
İbn Haldun, 50, 51, 75, 83, 102, 104
İbn Hallikan, 27
İbn Havkal, Ebu'l Kasım, 19, 39, 40, 41, 70, 107, 109, 110, 111, 115, 135, 149, 200, 201, 252, 253
İbn Hurdadbih, 17, 23, 26, 39, 189
İbn İsfendiyar, 46
İbn İyas, 39, 90, 97, 102, 104
İbn Miskaveyh, 31, 200, 222
İbn Rusta, 19, 24, 114, 115
İbn Said, 87, 88, 89, 92,221
İbn Sina, 79
İbn Tagriberdi, Ebu'l Mahasin, 330
İbn Tiktaka, 244
İbn'ül Cevzi, 97, 279
İbn'ül Kalanisi, 166,169
İbn-i Hassül, Ebu'l Alâ, 28, 29, 30, 140, 246, 249, 252, 253,
İbni Bibi, 165
İbnü'l Esîr, 27, 30, 45, 154, 178, 191, 214, 217, 222, 229, 230, 245, 246, 252, 256, 259, 264, 264, 270, 273, 274, 275, 277, 279, 281, 282, 283, 287, 288, 293, 297, 313, 319, 321, 322, 334, 360, 361, 363
İbrahim b. Mesud, 316
İbrahim İnal, 297, 315, 317-321, 322-324
İç Başkirler, 116
İçki-Salırlar, 196
İdil bkz. İtil
İdrisi, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed (el-), 23, 38, 39, 40, 42, 43, 58, 60, 69-75, 77, 78, 80-92, 94-104, 107, 113, 115, 119, 120, 131, 140, 146, 151, 98, 199, 201, 202, 207, 256
İgor Alayı Destanı, 237
İgor Svyatoslaviç 237
İğraklar (Çağraklar), 367, 368, 372
İl Arslan, 363, 365
İlal Kalesi, 368
İlek Han, 229, 266, 267, 268, 269, 273-275, 277, 278, 278, 282,
İlek n., 80, 115
İlhanlı-lar, 46, 50,
İli n., 91, 103, 104
İlke Aral, 234
İllirya, 236
İmad'üd-din İsfahani, 31, 32, 97, 320, 327
İmaduddevle ve'd-Din, 343 344
İnallılar (Aynallular), 296, 315
İnanç Baygu, 30
İnanç Bilge Uluğ Candar Bey, 345 346
İnanç-Bilge, 209
İnderskiy Gölü, 90
İngiliz-ler, 103

İohanna Sarkavaga, 43
İpatyev vakayinamesi, 237, 238
İran 315, 321, 322, 326, 372
İran, 10, 11, 15, 16, 21, 24, 25, 27, 44-47, 50, 94, 203, 215, 220, 260, 297, 15, 321, 322, 326, 372
İremel n., 78
İrkıl Hoca, 188
İrtaş, 317, 323
İrtış n., 58, 59
İsfahbed Serace'd-Din 332
İsficab ş., 74, 100, 109, 111, 117, 119, 120, 149
İsfizar, 315
İskit-ler, 244
İsmail b. Ahmed, 18
İsmail Han Afşar, 247
İsrail b. Selçuk, 257, 268, 269, 276-286, 292
İstahri, Ebû İshak (el-), 19, 23, 40, 70, 108, 111 114, 115, 121, 144, 150, 221, 224
İşim n., 201
İt-Bacana-lar, 194, 195
İtil (Atil, Atıl, İdil,Volga) n., 20, 88, 112. 116, 117, 123, 188, 193
İzzeddin (vali), 331

J

Jana-Derya, 122
Jaubert A., 38, 70, 85, 87, 94, 95, 103

K

Kabil, 23
Kabulistan, 315
Kadır Han b. Harun b. Buğra Han, 264, 285
Kadır Han Yusuf, 274, 275, 304
Kafesoğlu, İ., 162, 274, 280
Kafkas-ötesi, 10, 11, 44, 45, 51, 150, 314, 318, 319-321, 333
Kafkasya, 54, 372
Kaim biemrillah (Halife), 249, 301, 319
Kaindi havzası, 78
Kalas d., 92
Kalincar kalesi, 283
Kama Bulgaristanı, 20
Kama, 20, 224
Kamış-Samar g. 220
Kan-su, 229
Kangar bkz. Kanglı
Kanglı (Kangar) k., 77, 193, 197, 367, 368
Kanlı Yavı, 202
Kara Dağ bkz. Siyahkuh
Kara İrtış, 114, 131, 219
Kara Kalpak-lar, 10, 196, 237
Kara Konuz ş., 119
Kara Kunlar, 232
Kara-Bulak b., 153
Kara-Kemir, 95
Kara-Kitay, 337, 338
Kara-Oğuz, 131
Karacık (Karıçık) Tağ, 188, 258, 262, 333, 337
Karadeniz, 86, 223, 231, 234
Karaevli b., 154
Karagöl, 86
Karahan bkz. Canak Han
Karahanlı-lar 26, 202, 205, 208, 210, 229, 230, 240, 264, 266, 267, 269, 270, 272, 274-279, 292, 296, 335, 337
Karakorum, 369
Karakoyunlu-lar, 177, 206
Karakul Gölü, 368
Karakul, 86
Karakum, 71, 112, 188, 226, 290, 304, 317, 367, 368
Karakuş (emir), 355
Karaman (Oğuz hükümdarı), 210, 211, 212, 226
Karaman-lar 335, 336, 337
Karamanlılar, 372
Karamzin M. N., 55, 56
Karatal, 103
Karataşlı (Yazırlar), 363
Karatav, 60, 73, 75, 98, 107, 109, 199-201, 219, 233, 258, 269, 261, 335, 337

Karategin d., 93
Karkın b.,154, 227
Karku, 142
Karluk-lar, 11, 20, 26, 28, 58, 109-111, 120, 149, 187, 189, 193, 194, 197, 198, 208, 209, 210, 231, 275
Karnak, 97, 142, 333
Kastek Geçidi, 119
Kaşani, Anuşirvan ibn Halid, 31, 32, 33
Kaşgar, 275, 278, 296
Kaşgarlı Mahmud, 52, 124, 138, 142, 143, 146, 153, 154, 156, 159, 161-164, 170, 171, 172, 173, 176, 178, 210, 213, 219, 238, 245, 361
Katvan, 338
Kavurd Bey, 315
Kayepiç b., 237
Kayı boyu, 54, 123, 153, 154, 167, 170, 174, 203, 230-234, 237, 258, 349
Kayı Han, 203
Kayık (Kayı?), 230
Kayraktı, 78
Kazak-lar, 10, 83, 86, 142, 158, 205, 219, 252
Kazakistan, 20, 57, 60, 77, 78, 81, 90, 91, 106, 108, 116, 118, 119, 131, 219, 258, 333, 336, 337
Kazalinsk, 111
Kazan Bek, 226
Kazık b., 154
Kazıkurt, 188, 195, 206
Kazvinî, Hamdullah Mustofî, 33
Keles bozkırı, 92, 93, 110, 121
Kencdeh (Kencide), 109, 120
Kengir n., 201
Kerder, 135
Kereit-ler, 232
Kerekuçi Hoca, 246-252
Kerimüddin Aksarayi, 247
Keruh Heri, 343
Keş, 100, 280, 293
Ketmen d., 103
Kıfşat bey, 334, 360
Kılıç Arslan bkz. Şah Melik
Kılıç d., 84
Kılk Bek, 226
Kınık b., 63, 153, 158, 203, 245, 247, 248, 271
Kıpçak-lar, 40, 44, 51, 52, 57, 59, 60, 106, 219, 228, 232-235, 237-240, 298, 299, 317, 318, 333, 338, 360, 361, 367, 368,
Kırgız-lar, 100, 115, 123, 231
Kırgızistan, 106, 118
Kırklar, 188
Kızıl b. Yahya, 301
Kızıl bey, 284, 286, 288, 289,
Kızıl Çay köyü, 118, 119
Kızıl-Arvat, 124
Kızıl-lar, 300, 359, 360
Kızıl-Yar, 90
Kızılbaş, 234
Kızılkum, 71, 73, 112, 280, 284, 297, 336
Kiçitav, 188
Kidan Leao Devleti, 229, 232, 233
Kidan-lar, 38, 165, 337
Kilgildi n., 78
Kilikya, 98
Kimak-lar, 26, 60, 64, 96, 98, 106, 108, 114, 115, 123, 133, 193, 194, 197, 198, 201, 219, 231
Kin-şa (Altın Dağ), 234
Kirgiz bkz. Kırgız
Kirman Selçukluları, 356
Kirman, 144, 145, 169, 170, 287, 291, 315, 317, 318, 355, 357
Kirokas Ganzakets, 43
Kirovsk köyü, 100
Kita, 231
Kiyef Rusyası, 223
Kiyef, 235, 237
Konda n., 81
Kontanstinos Porphyrogennetos, 193
Korkud Tuti-bek, 353
Korkut (elçi), 250, 251
Korkut Ata, 53, 212
Koşkar, 78
Koui-ler bkz. Kayı
Kökçe tepesi, 73

Kōpek-Dağ, 371, 373
Kōrgōs bkz. Gōrgūz
Kōymen M.A., 161
Kraçkovskiy İ. Yu., 15, 23, 42
Kramers İ. H., 19
Kubadiyan, 295
Kubatav d., 73
Kucat kōyū, 298, 299
Kudâma ibn Cafer, 17, 40, 221
Kûfe, 22
Kugfan kalesi, 222
Kuh-i Sim, 101
Kuhistan, 315
Kumaça (hâkim), 160
Kumak n., 78
Kuman (Kıpçak, Poloves), 59, 233
Kumar n., 77
Kun b., 123, 230, 231, 232, 233
Kundurî (selçuklu veziri), 28
Kungey-Alatav, 91, 94, 103
Kutalmış b. İsrail , 283, 315, 318, 322
Kutlug-Bek bkz. İnanç Bilge
Kuvan-Derya, 63
Kuyançık tepesi, 73
Küçük Asya (Anadolu), 10, 54, 129, 166, 194, 238, 240, 314, 333
Küçük Orda, 86
Kül tepe, 336
Külçe, 79
Kürt-ler, 51, 174, 318, 319, 320, 324, 364
Kyat, 149, 297, 298, 303, 317

L

Lahor, 29, 290
Latakiye, 166
Lavrentyev vakayinamesi, 235
Leningrad, 42, 94, 96, 102, 248
Lepsa, 103
Leşkerek n., 101
Loyak, 101
Lugr Kalesi, 188

M

Ma'ra bkz. Marga
Mabeynennehreyn, 124
Macaristan, 232, 235
Madyar-lar, 232
Magra bkz. Marga
Mağrib, 38
Mahmud Aksarayi, 33, 286
Mahmud han (Karahanlı hanı), 337
Mahmudoğlu Hasan Bayatlı, 53
Makdisi, Ebû Abdullah (el-), 22, 23, 24, 39, 40, 41, 98, 108, 117-120, 124, 149, 150
Makedonya, 236
Makrizi, Takiyed-dîn (el-), 50
Mangışlak, 113, 114, 124, 223, 224, 227, 333, 336-339, 346, 358-362, 374
Mangışlakiler, 224, 358 , 366
Mañkur Gölü, 133
Maran bkz. Baran
Mardvic b. Bass, 318
Marga n., 77
Margiz bkz. Irgız
Marguart İ., 231, 232,
Margz bkz. Marga
Marquart İ., 59, 208
Mâverâünnehir, 17, 20, 23, 24, 26, 58, 59, 64, 74, 106-108, 111, 115, 119, 122, 129, 131,134, 148, 150, 172, 183,187, 188, 191, 193, 195, 198, 201, 205, 222, 229, 240, 260, 262, 263, 265, 266, 268-279, 283, 284, 291-297, 299, 304, 319, 323, 329, 334, 335, 364, 372
Mazanderan, 332, 338, 339, 340, 350, 364
Mazar bkz. Macar
Mazdubast n., 122
Mehdi (Halife), 191
Mehmed Neşri, 30, 53, 188, 203, 252, 275
Mekran, 288, 317
Melik Dinar, 169, 353, 354, 355, 356, 357
Melik Şah, 214
Melik Tuganşah, 355
Melikşah, (Sultan), 29, 31, 44, 169, 313, 327, 350, 351, 352

Memlûklû-ler, 50, 51,
Menini, Ahmed b. Ali (el-), 26
Mentecibed-din Bedi, 35, 36
Merke ş., 118, 119
Merkezî Asya, 38, 44, 49, 134, 158, 229, 232
Merv, 143, 221, 226, 268, 296, 297, 298, 303, 304, 308, 309, 314, 315, 334, 338, 353,355, 369, 371, 373
Mervezî, Ebu'l Abbas İsa b. Muhammed b. İsa (el-),18, 23, 26, 29, 30, 59, 131, 141, 154, 165, 198, 219, 231, 232, 233
Mesudi, Ebu'l Hasan el-, 21, 113, 114, 131, 141, 193, 194, 197, 200, 218, 219
Meş Rıbât, 297
Meşhed, 18, 42, 183, 213
Mevdud b. Mesud, 316
Mısır Memlûklüleri, 330
Mısır, 16, 21, 22, 50-52, 192
Mikail, 264, 273, 274, 279, 280, 285, 315, 360
Mikhail Attaleiates (tarihçi), 236
Mikluho-Maklay H. D., 12
Miller, K., 39, 57, 77, 83, 86-90, 96, 102
Minorsky V., 23, 58, 59, 77, 114, 143, 341
Minovi, M., 27
Mir Yahya Kazvini, 271
Mirhond, 217, 246, 252, 259, 264, 270, 273, 274, 279, 280, 297, 307
Mirmidon ş., 236
Mirzaçöl (Golodniy Çölü), 109
Misriyan Ovası, 373
Moğol-lar, 9, 34, 44-47, 49, 50, 54, 55, 93, 97, 157, 158, 177, 204, 232, 337, 361, 368-371, 372, 373, 374, 375
Moğolistan, 189
Moldova, 238
Mongoloid, 11, 121
Mucir el-mülk, 369, 370
Muğocar d., 78, 80,84, 86, 89, 102
Muhammed (Peygamber), 203
Muhammed al-Horezmi 213
Muhammed Avfi y., 29, 231, 233, 234
Muhammed b. Anuştegin, 360
Muhammed b. Melik Şah, 33
Muhammed b. Necib Bekran y., 35, 224, 358, 359
Muhammed Buğra Han, 304
Muhammed el-Asari, 83
Muhammed İbrahim y., 170
Muhammed Şah, 356
Muhammed Toğrul Bey, 28, 30, 32, 249, 251, 273-276, 279, 280, 285, 286, 292, 293, 296, 300-304, 307-309, 313-315, 317-324, 327, 349
Muhammed Yezdi y., 34, 247, 282
Muizz-i Nişapuri y., 32
Mukanna, 191
Multan, 283
Muntasır (Halife), 268, 267, 269
Murç köyü, 371
Murga bkz. Muzgar
Murgab, 83, 226, 354, 370, 373
Murgal, 226
Murka b., 232
Musa b. Selçuk (Musa Baygu), 254, 257, 292, 302, 303, 304, 309, 314, 315, 316
Muslihiddin Lari y., 30, 33, 247, 248, 249, 251
Mustansır (Fatimi halifesi), 322
Musul, 166, 322
Muzgar d., 83-85, 87, 89, 96, 101, 104, 105
Muztag, 103
Müntecebü'd-din Bedi, 345
Müntecebüddin Ali b. Ahmed, 348

N

Nahşeb (Karşı), 280, 293
Namek rabatı, 297
Narşahi, 191
Nasir-i Hüsrev, 299, 326
Nasired-din Mahmudşah, 45
Nasr b. Ali, 266, 269, 275, 277, 278
Nasr b. II. Ahmed, 20
Nasreddin Marginani y., 335

Nazım, M., 277
Necib Hemedani y., 18, 183, 184,185, 186
Nefisi, S., 27
Nereyka d., 84
Nesevi, 44, 77, 367
Nestor vakayinamesi, 234
Nikephoros Bryiennios, 306
Niketas Khoniates, 314
Nikonov vakayinamesi, 237
Nirani bkz. Barani
Nisa ş., 57, 112, 285, 287, 290, 296, 300, 309, 364
Nişapur, 22, 289, 291, 300, 301, 302, 303, 307, 308, 315, 340, 343, 355, 360, 364
Nişbaşsay n., 101
Nizam el-Mülk, 31, 169, 214, 327, 328
Nizami Aruzi, 342 ,343
Nizip, 322
Nohur Vadisi, 366, 371
Norman-lar, 223
Nuh (Peygamber), 186
Nuh b. Esed, 189
Nuh b. Mansur, 266, 269, 274
Nukarda-lar, 193, 194
Nur beldesi, 202, 258-260, 267, 270, 272, 276, 277, 281, 282, 294, 296, 298
Nurata dağı, 270, 171, 272, 275, 336, 337
Nuratav, 73
Nuri Sofu, 372
Nuş Tegin, 290, 316
Nuştegin Tubati 305
Nūcah (kale), 85, 86,114

O-Ō

Oğuz Çölü bkz. Deşt-i Kıpçak
Oğuz Han, 32, 47, 48, 49, 53, 154, 155, 167, 168, 187, 188, 189
Oğuzeli, 38, 40, 58, 60, 69, 75, 83, 85, 87, 90, 94, 102, 104, 105, 116, 117, 122-124, 134, 139, 149, 150, 191, 198, 203, 204, 231, 250
Oil n., 86
Oka, 117
Oklu b. 359
Olaş, 194
On-Karakul 188
Or n., 77, 78, 80
Ordu ş., kale., 98, 118, 119, 120, 219
Orta Asya, 16, 17, 21, 24-26, 28, 29, 34, 36, 37, 40, 43-45, 49-54, 57-59, 62-65, 69, 82, 93, 104, 105, 117, 119, 121, 124, 125, 132, 136, 144, 151, 153, 158, 165, 172, 173, 177, 189, 191, 192, 194, 196, 199, 201, 207, 220-222, 225, 229, 230, -233, 235, 244, 314, 333, 368, 369, 371, 372, 373, 374
Oruç Bey y., 53,
Osmanlı-lar, 48, 53, 54,
Otrar, 64, 109
Ots bkz. Sarılar
Ômer Firuzkihi, 355
Ômer Nehi ,355
Ômer-han, 367, 368
Ôn Asya, 129
Özbek-ler, 10, 54, 93

P

Pakistan, 372
Pala Oil n., 86
Palermo, 40
Parak bkz. Barak
Peçenek-ler, 10, 20, 116, 123, 132, 153, 154, 170, 193-197, 201, 203, 218, 231, 234, 235, 238, 258, 349
Pelliot P., 178
Pencap, 289, 373
Pers, 219
Peşaver, 373
Pir-i Baha (şair), 372
Polonya, 238
Povolje, 57, 59, 69, 114, 115, 117, 124, 189, 235, 237, 238, 239, 255, 334
Preyaslav Knàzlığı, 235
Preyaslavl ş., 234, 237

Pritsak, O., 40, 64, 197, 267, 268, 274, 277
Pskem d., 91
Ptolemaeus, 41, 42

R

Radloff W., 48, 254
Ras d., 99
Rasovskiy D. A., 234
Ravendi, Muhammed ibn Ali ibn (al-), 33, 162, 247, 282
Reinaud, M., 58
Reşidüddin Fazlullah, 33, 47-49, 153-155, 165, 177, 188, 225, 247, 248, 258, 370
Rey, 290, 315, 318, 323, 342
Rıçkov P. İ., 86
Rogers II (Sicilya kıralı), 38, 40,
Romaskeviç A. A., 15,
Romodin V. A., 12
Rosenthal F., 15
Roslyakov A. A., 12, 56, 58, 61, 63
Rum (Anadolu),116, 315, 328
Rus n., 115
Rus-lar, 59, 86, 115, 205, 220, 222, 223, 224, 234, 235, 236, 237, 358
Rusya, 55, 56, 57, 123, 234, 235, 236
Ruza n., 75, 94-96, 99, 100, 119, 199
Rüstem b. Ali, 364

S

Sabır-han bkz. Hindu-han
Sabliya bkz. Kılıç
Sabran ş., 107, 108, 124
Sacaklı Hatun, 194
Sadeddin Hüseyni, 328
Sadır-Kurgan, 100
Sadi b. Ebû Şavk, 318
Sadreddin Hüseyni y., 30, 34, 245, 246, 252, 259, 265, 308, 317
Safa, Z. O., 287
Saffariler, 343
Saganiyan, 353
Saht Keman, 320
Saksın ş., 238, 239
Salır Baba, 47, 54, 247
Salır Kazan Alp, 194, 195, 196
Salır-lar, 153, 154, 194, 196, 202, 203, 204, 227, 339
Salur Han, 203
Salvonya, 123
Sâmânî-ler, 18, 20, 24, 26, 41, 64, 119, 120, 172, 248, 251, 265, 266, 268, 269, 270, 272, 274, 275, 277, 313
Samçevskiy İ., 237
Sancar (Sultan), 29, 36,150, 160, 167, 175, 329, 332, 331, 337, 338, 339, 342, 343, 349, 350, 351, 353, 362, 364
Sangu (kumandan), 352
Sapak, 71
Sarçık, 246, 249, 250, 252-256
Sarıkamış Çukuru, 71
Sarıkamış deresi, 122
Sarıkamış Gölü, 71
Sarıkamış, 374
Sarılar (Şarılar, Kıpçaklar), 231, 233
Sarısu, 60, 90, 94, 95, 133, 201, 219
Sartçuk, 254
Sasık-Bulak, 121
Saur d., 104
Sauran ş., 108, 118
Sauvaget J. 341
Saylık d., 92
Sayman-Kol, 95
Sayram, 74, 188, 202
Sebzevar, 317
Selçuk b. Tugag (Lokman), 148, 247, 248, 249, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 264, 266, 275,
Selçuklu-lar, 9, 10, 11, 24-27, 28-32, 34, 35, 43-47, 52-55, 57, 60, 62-64, 121, 122, 124, 129, 130, 137, 140, 158, 159, 165-169, 172, 174, 175, 177, 179, 203, 204, 205, 208, 209, 212, 214-216, 225, 227, 228, 231, 232, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 251, 252, 254, 256-274, 277-280, 282-289, 291, 294, 296-301, 302, 303, 305, 306, 308-310, 315-320, 323-326, 328-333, 338, 340-343, 347-351, 356, 360, 362

Selenge n., 115
Semerkand, 111, 149, 258, 260, 261, 267-273, 279, 282, 283, 293, 296, 335
Serahs, 137, 195, 221, 285, 286, 289, 290, 301, 303, 304, 309, 353, 354, 355, 370
Seyfeddin İğrak, 372
Seyfüddevle (Suriye hakimi), 19
Seyhun, 124
Seylan, 21
Sığnak, 142, 201, 219, 233, 258, 259, 261, 262
Sır Derya Yabgu Devleti, 62, 63, 64, 65, 141, 183, 184, 189, 192, 198, 202, 204, 211 214, 216, 217, 218, 220, 223, 225, 228, 234, 238, 239, 263, 264, 272, 297, 303, 317, 318, 359
Sır Nehri bkz. Sır-Derya
Sır-Derya, 10, 20, 21, 49, 56, 58-65, 74, 75, 82, 83, 92, 93, 95, 107-111, 121-124, 129, 131, 141, 147-149, 172, 188, 189, 191, 193, 194, 196, 197, 199, 200, 201, 211, 214, 217, 218, 219, 220, 225, 227, 233-238, 258-263, 272, 275, 279, 280, 293,
Sırlı-Tamkale, 141
Sicilya, 19, 38, 81, 231, 233
Sincar, 322
Sîstan, 315, 316
Siyahkuh, 113, 114, 224
Skrekent, 239
Slav-lar, 151
Sofya, 39, 42, 94, 96, 102
Soğdiyana (Soğd), 111, 258, 270, 271, 272, 282,
Sosva n., 81
Sovyet-ler, 56, 57, 61
Spuler B., 15
Spuner Menke., 57
Storey C., 15
Stugna n., 236, 237
Sultan Bend seddi, 354
Sultan II. Murad, 53
Sultan Mahmud (Gaznevî), 25, 175, 230, 279, 281-288, 301,
Sultan Mesud (Mesud b. Mahmud), 288, 289, 290, 293-296, 298-301, 302, 303, 304, 306, 307, 308, 309, 324, 325, 326, 342
Sultan Üveys d., 72, 73, 74, 75
Sultan Veled, 52
Sultanlı b., 359
Sultanşah, 355
Sumbar vadisi, 373
Sungurluk, 86
Suriye, 11, 19, 21, 44, 51, 52, 166, 174, 322, 328, 332, 333, 334
Suriyeli Mikael, 44, 174, 233
Susan ar-Rassi, 20
Suvar-lar, 123, 239
Süleyman Arslan Han, 296
Süryani-ler, 43
Sütkent, 108, 120, 124, 142
Süyûtî, Celaleddin (es-), 50
Svyatoslav (Knàz) 222, 238

Ş

Şagilcan, 118, 319
Şah Melik Barani, 297
Şah Melik, 204, 205, 225-228, 267, 272, 293, 297, 298, 299, 317, 318
Şalçi (Şelci. Yilci, Şalci, Şalçikent) ş., 100, 101, 149
Şaş n., 199
Şaş, 20, 74, 75, 98-101, 107, 109, 110, 120, 149, 150, 151, 199
Şaş-Tübe 336
Şaulder, 109
Şebenkarai, Muhammed, y., 26, 29, 30, 232, 283
Şehr-i İslam, 361, 362, 363, 365, 366
Şehristan, 338, 356, 352, 358, 361, 362
Şehrizur dağı, 323
Şehrkent, 369
Şeref ed-Devle, 166
Şeybani-ler, 54

Şeyh Celil tepesi, 73
Şihabeddin (şeyh),102
Şihabeddin Ömeri, 73
Şiraz, 324
Şirvan, 123, 372
Şurahan, 297
Şükrullah İbn-i Şihab Ahmed, 26, 29, 30, 232

T

T'ien-shan (Tanrı Dağları), 73, 75, 91-94, 99-101, 103, 104, 199, 201
Taberi, 205
Taberistan, 22, 46, 123, 290, 318, 338, 364, 365
Tâbes, 315, 317
Tacik-ler, 19, 25, 26, 46, 47, 202, 339, 340, 348, 351, 372
Tağ Han, 203
Tağıataş, 73
Tahir b. Abdullah, 192
Tahirîler, 191
Tahran, 32, 33, 38, 247
Tak kalesi, 358, 361, 362, 363, 365, 366, 370
Talas, 91, 95, 100, 101, 105, 107, 118, 188, 191, 202, 274
Taraz, 64, 74, 98, 99, 100, 107, 11, 149
Tarbagatay, 103, 104
Taşkent, 63, 74
Taşkutargan n., 78
Tat, 326
Tatar-lar, 10, 206, 230, 326, 334, 373
Tataristan, 81
Tatişev V. N., 55, 56
Taynal Noyon, 369
Tazgan bkz. Karakul
Tecen, 226
Teke-ler 337
Tekiş (Sultan), 34, 35, 367
Telekul g., 95
Temir n., 80, 81, 82
Tepe-göz, 48
Termiz, 295
Terskey-Alatav, 91, 94
Tessalonike (Selanik), 236
Timur Menzili, 109
Togan Z. V., 208, 213, 280
Toğrul Onbek, 226
Toğrul Sultan (Emir Toğrul), 247, 248, 251
Toğrul-Tegin, 208, 209, 360, 361
Tohar-lar, 208
Toharistan, 315
Tokuz-oğuzlar (Tokuz-Guzlar), 9, 106, 115, 123, 187, 191, 197, 198, 210, 231
Tolstov S. P., 40, 56, 58, 61, 63, 222, 237
Torçesk ş., 236, 237
Tôles bkz. Telekul
Tugag (Tugak), 246, 249, 250-257, 259, 260, 262,
Tugan Han, 229
Tugşırmış, 247, 248, 250, 251, 252, 253,
Tuli-han, 370
Tumanskiy A., 358
Tuna Bulgarları, 238
Tuna n., 235, 236
Tunket, 110
Tunuş bey, 296
Turan, 260
Turanşah, 356
Turar (Zerah), 118
Turgay n., 82, 83, 90
Tus., 286-290
Tutırka b., 153
Tuti-bek, 335
Tuymakent, 107
Tuztepe, 86
Türgeşler, 197
Türk bkz. Guz b. Mamsak
Türkan Hatun, 367, 368
Türkeli, 275
Türkistan, 106, 131, 143, 149, 167, 185, 188, 197, 202, 203, 229, 239, 245, 256-260, 262, 270, 271, 273, 276, 282, 335, 336, 337, 338,
Türkiye, 157
Türkmeneli, 37

Türkmenistan, 47, 56, 192, 358, 366, 373, 374
Tveritinova A. S., 60

U-Ü

Ucina, 363
Ugam d., 91
Ukrayna, 237, 238
Ulduz Kuzıcı, 225, 226
Uluğ Hümayun Cabuga, 209
Ulutav d., 60, 90, 91, 94, 96, 102, 122, 133, 188
Unguz, 122
Ural d., 57, 60, 63, 69, 78, 79, 81-83, 85-90, 114, 115, 116, 123, 124, 140, 193, 201, 238
Ural n., 192, 194, 195, 197, 238
Uran-lar, 367
Urfalı Mateos, 43, 234
Urga Burnu, 221
Urgenç, 22, 54, 150, 226, 317, 334, 361, 374
Urus-Kisken havzası, 78
Usergan (Başkurd boyu), 194
Usruşana, 100, 109
Uşturmagak, 221
Utbî, Ebû Nasr (el-), 25, 26, 229, 230, 267, 268, 269
Uygur-lar, 9, 48, 170, 187, 188, 189, 198, 208, 213, 229, 230,
Uyıl n., 85, 86, 87, 105, 114
Uzboy n., 374
Uzeney n., 220
Uzkent, 239
Uzkuz b., 154
Üçoklar, 154, 155, 159, 335
Üstyurt, 58, 59, 71, 72, 114 154, 155, 159, 221, 223, 335

V

Vahş n., 295
Vanand, 319
Vardan (Ermeni tarihçi), 43, 285
Vasilko (Knàz), 237, 238
Vaspurakan, 319
Vatvat, Raşid ed-Din, 36
Vladimir (Knàz), 224, 236
Vladimirtsov B. Ya., 156, 179
Volga (İtil, Atil, Atıl), 57, 58, 59, 105, 114-117, 193, 195, 197, 224
Volga Bulgarları bkz. İtil Bulgarları
Volin, S. L., 39, 70, 87, 122
Vorot d., 92
Vsevolod Yaroslaviç (Knàz), 235, 236, 237

W

Wilhelm I (Sicilya kıralı), 39, 40
Wilhelm of Tyros, 151, 175

Y

Yada taşı (yağmur taşı), 18, 183, 184, 185
Yafes, 186
Yağma-lar, 26, 28, 165, 231, 275
Yağmur Han ,363, 364, 365
Yağmur-lar, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 300, 359, 360
Yakub ibni Deys, 343
Yakubi, ibn el-Vazıh, 17, 139, 143, 146, 197, 221
Yakubovski İ. Yu., 38, 56, 58, 61, 62, 282
Yakut (Hamevi), 27, 124, 183
Yakut b. İsrail, 315, 318
Yarkent, 275
Yavındı n., 116
Yavkoy-han, 212
Yayık n., 86, 140, 193
Yazıcıoğlu Ali, 53, 54, 167
Yazır Kalesi, 368, 370, 371
Yazır-lar, 153, 154, 358, 359, 360, 361, 362, 363, 365, 366, 367, 368
Yedisu (Cetisu), 21, 58, 79, 97, 117, 120, 121, 123, 148, 149, 187, 191, 205, 219, 230, 275
Yengi Kışlak bkz. Yengikent
Yengikent, 10, 61, 62, 110, 111, 124, 145, 147, 149, 188, 189, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 214, 217, 218,

226, 227, 228, 238, 255, 256, 264, 293, 317, 368
Yeni Guzeli, 198, 199, 200, 201,
Yenişehir, 200, 201
Yesi, 188
Yılanlı Dağ, 234
Yiga Tegin, 277
Yimak b., 239
Yiva b., 154, 154
Yomutlar, 337
Yosif (Yusuf/Hazar Hakanı), 223
Yörük-ler, 156
Yuryev ş. 236
Yusuf (Musa b. Selçuk oğlu/İnanç Baygu), 292
Yusuf b. Mikail ,323
Yusuf Kadır Han, 277, 281, 293
Yüregir b., 153

Z

Zaamin, 269
Zahireddin Hüseyni, 315
Zahireddin Nişapuri, 32, 33, 34, 158, 160, 178, 243, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 251, 257, 260, 270, 282, 283, 284, 300, 328
Zahoder B. N., 56
Zailiy Alatav, 92, 103
Zangır-Kale, 141
Zarube ş., 238
Zaysan g., 91
Zem, 122
Zendek Kalesi, 263
Zengiler, 332
Zerafşan, 79, 270, 275
Zerkub Şirazi y., 338
Zernuk, 368
Zirend bölgesi, 357

Sergey Grigoreviç Agacanov

Orta Asya, Oğuz ve Selçuklu tarihi konusunda akademisyenler arasında en önde gelen uzman tarihçi olarak kabul edilir.

Agacanov'un başyapıtı olan "Oğuzlar" adlı eseri "Sır-Derya Oğuz Yabgu Devleti" konusunda Türkiye'de yayınlanan ilk ve tek eserdir. Özellikle Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndan önceki Oğuz Yabgu Devleti ve Oğuz Boylarının yaşadıkları bölgelerle ilgili tarihî-coğrafi bilgiler son derece önemlidir.

Yaklaşık 800 basma ve yazma kaynak taranarak hazırlanan bu eser, Oğuzların az bilinen tarihi konusuna önemli katkıda bulunacaktır.

ISBN 975-7856-47-9

9 789757 856474

16200000